A zsidók áttérése Magyarországon
a reformkor és az első világháború kitörése között

Értekezés a doktori (Ph.D) fokozat megszerzése érdekében
a *történelem* tudományágban

Irta: *Konrád Miklós* okleveles *történész*

Készült a Debreceni Egyetem *Történelmi és Néprajzi* doktori iskolája
(*történelem* programja) keretében

Témavezető: Dr. …….
(olvasható aláírás)
Dr. Prepuk Anikó

A doktori szigorlati bizottság:
elnök: Dr. ……..
tagok: Dr. ……..
Dr. ……..

A doktori szigorlat időpontja: ……..

Az értekezés bírálói:
Dr. ……..
Dr. ……..
Dr. ……..

A bíráló bizottság:
elnök: Dr. ……..
tagok: Dr. ……..
Dr. ……..
Dr. ……..
Dr. ……..

A nyilvános vita időpontja: ……..

„*Én Konrád Miklós teljes felelősségem tudatában kijelentem, hogy a benyújtott értekezés a szerzői jog nemzetközi normáinak tiszteletben tartásával készült. Jelen értekezést korábban más intézményben nem nyújtottam be és azt nem utasították el.*”

Doktori (PhD) értekezés

A zsidók áttérése Magyarországon a reformkor és az első világháború kitörése között

Konrád Miklós

Témavezető: Dr. Prepuk Anikó

Debreceni Egyetem
BTK
2011

Tartalomjegyzék

BEVEZETŐ 5

I. AZ ÁTTÉRÉSEK TÖRTÉNELMI FELTÉTELEI 16
1. A visszatartó erők gyengülése 18
2. Az áttérés csábítása 55
1) Áttérés és magyarrá válás. Korabeli vélekedések a zsidók áttéréséről 58
2) Diszkrimináció a közszférában 82
3) Diszkrimináció a magánszférában 112
4) Társadalmi befogadás 117
5) Az áttérés mint azonosulás, illetve menekülés 148

II. AZ ÁTTÉRÉSEK SZÁMA, IDŐRENDI ALAKULÁSA
ÉS TÁRSADALMI VISSZHANGJA 151
1. A zsidók áttérésének jogi szabályozása 152
2. Az áttérések száma és időrendi alakulása 1895-ig 172
1) Az áttérések társadalmi visszhangja 185
3. Az áttérések száma és időrendi alakulása 1896 és 1914 között 192
1) Az áttérések társadalmi visszhangja 211
4. Az áttérések jelentősége 218

III. AZ ÁTTÉRŐK PROFILJA 225
1. Áttérés a zsidó elitek körében 225
2. Az áttérések országos statisztikái 239
3. Az áttérők földrajzi megoszlása 246
4. A Pesti Izraelita Hitközség kitérési jegyzőkönyvei 249

IV. AZ ÁTTÉRÉS ÚTJAI 275
1. Áttérések a reformkorban 277
2. Áttérések az 1850-1870-es években 303
3. Áttérések az 1880-as években 320
4. Áttérések a dualizmus utolsó évtizedeiben 335

V. AZ ÁTTÉRÉS EREDMÉNYESSÉGE 421

BIBLIOGRÁFIA 443

BEVEZETŐ

„Ha van nép e földgömbön, amely a század fordulóján magába szállhat, bizonyára a zsidó nép az, mert a végére járó században oly átalakuláson ment keresztül, a milyenre a népek történetében nincsen példa és a milyent saját múltjában is csak egyet talál: az alexandriai korszakot."[1] E sorokat Blau Lajos (1861-1936), a *Magyar Zsidó Szemle* szerkesztője vetette papírra a folyóirat 1900-as évfolyamának első számát bevezető cikke nyitányaként. Az Országos Rabbiképző Intézetben is oktató Blau a 18. század vége óta bekövetkezett változásokat összegző cikkét korának értékelésével zárta. Az antiszemitizmus — amely a kultúra haladását lassíthatta, de fel nem tartóztathatta — nem aggasztotta különösebben, a zsidóságon úrrá lett „belső ziláltság" annál inkább. A 19. századot, vélte a rabbi-történész, „a »kikeresztelkedés századának«" lehetne nevezni.[2]

Nem vitás, a 19. század folyamán az európai zsidó közösségek és különösen azok, amelyek elnyerték egyenjogúsításukat, vagyis az egyenlő polgári jogokat, óriási társadalmi és kulturális átalakuláson mentek keresztül. Magyarországnál maradva: a hihetetlen iramban növekedő — 1805-ben 126 620-ról 1910-ben 911 227 főre emelkedett — zsidó lakosság mind nagyobb része kilépett a többségi keresztény társadalommal szemben fenntartott elszigeteltségéből, a jiddist felcserélte a némettel, majd a magyarral, a hédert a népiskolával, a jesivát az egyetemmel, a tanházat a kávéházzal, az imakönyvet a *Neues Pester Journal* vagy a *Pesti Hírlap* vezércikkeivel, a zsidóság vallást és etnikumot szimbiotikusan egyesítő meghatározását az izraelita vallású magyar honpolgár fogalmával.[3] Nem tudni pontosan hányan, de minden bizonnyal több tízezren úgy döntöttek életük egy adott pontján, hogy elhagyják a zsidó hitet és áttérnek valamelyik keresztény vallásra.

Az emancipáció korát megelőző évszázadokban ez a döntés a közép-kelet-európai askenázi zsidók életében alapvető cezúrát jelentett. A keresztség felvételével a konvertita kiszakította magát a többségi társadalomtól vallása mellett etnikai származásában, társadalmi és kulturális szokásaiban, nyelvében, öltözetében és persze jogi helyzetében különböző zsidó közösségéből, áttérése jogi státuszának, társadalmi-kulturális közegének radikális változását eredményezte.[4] Az európai és a zsidó felvilágosodás (a *Haskalah*), a judaizmus és a kereszténység racionalista újraértelmezése, a szekularizáció, a zsidók és keresztények közötti

[1] [Blau Lajos:] A *letűnő évszázad*. Magyar Zsidó Szemle, 17. évf. 1900, 1. o.
[2] Uo., 4. o.
[3] A közép-európai askenázi zsidóságot ért változások általános bemutatására Jakob Katz közel negyven éve kiadott műve máig pótolhatatlan. Ld. Jacob Katz: *Kifelé a gettóból. A zsidó emancipáció évszázada 1770-1870*. (1973) Bp., MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1995.
[4] Jacob Katz: *Exclusiveness and Tolerance. Studies in Jewish-Gentile Relations in Medieval and Modern Times*. London, Oxford University Press, 1961, 148-150. o.; Uő: Kifelé a gettóból, i. m. 30-31. o.; Uő: *The Identity of Post-Emancipatory Hungarian Jewry*. In: Yehuda Don — Victor Karady szerk.: A Social and Economic History of Central European Jewry. New Brunswick — London, Transaction Publishers, 1990, 14. o.; Todd M. Endelman: *Memories of Jewishness. Jewish Converts and their Jewish Pasts*. In: Elisheva Carlebach — John M. Efron — David N. Myers szerk.: Jewish History and Jewish Memory: Essays in Honor of Yosef Hayim Yerushalmi. Hanover, NH., University Press of New England — Brandeis University Press, 1998, 312. o.

kulturális és társadalmi távolság rohamos csökkenése a vallásváltás melletti döntést jelentős mértékben megkönnyítette.[5]

A zsidó hitből való kitérések számának a korábbi időkhöz képest rendkívüli növekedése mindazonáltal paradoxnak tűnhet. A paradoxon nem abban rejlik, hogy a vallásváltások egy olyan korban váltak mind gyakoribbá, amelyben a vallás egyre csökkenő szerepet játszott a keresztény és zsidó lakosság életében, hiszen egyfelől a szekularizáció az áttérést éppenséggel megkönnyítette, másfelől és főként: a felekezetváltás keresztény percepciója és zsidó önigazolása egyaránt szekularizálódott. Áttérésükkel a zsidók már nem annyira a kereszténységbe léptek be, mint — és egyre — inkább a kereszténységgel azonosított európai kultúrába és/vagy a magyar nemzeti társadalomba. A paradoxon az áttérések növekedésének és a zsidó felekezethez tartozással járó hátrányok csökkenésének egyidejűségében érhető tetten. A zsidóknak 1867-ben mint egyéneknek, majd 1895-ben mint vallásfelekezetnek az ország keresztény lakosaival és felekezeteivel való teljes egyenjogúsítását meghozó 19. század során e hátrányok objektív súlya lényegesen enyhült. A zsidók helyzetén javító 1790: XXXVIII. tc. (*De Judaeis*) dacára, a 19. század elején a zsidó vallás elhagyása egy politikai tekintetben jogfosztott, letelepedési lehetőségeiben és tevékenységi köreiben korlátozott, külön adóval sújtott páriaközösségből való szabadulást jelentett. Az 1900-as évek Magyarországán zsidó páriasorsról nyilvánvalóan nem lehet beszélni. A dualizmus korának végéig ideológiailag uralkodó liberális eszmerendszer szerint az ország teljes jogú izraelita állampolgárai a magyar nemzet egyenrangú tagjaivá válhattak. Magyarként való elismerésük feltételei között felekezetük elhagyása nem szerepelt, nem is szerepelhetett. A liberális nacionalizmus a magyar állameszme iránti lojalitást, a zsidók nyelvi és kulturális elmagyarosodását követelhette, de a vallásszabadság liberális elvéből fakadóan áttérésüket már nem.

A kérdés ekképpen magától adódik: mivel magyarázható az, hogy a 20. század első évtizedeire az áttérés összehasonlíthatatlanul gyakoribbá vált a zsidók között, mint a 19. század hajnalán? Amiként másutt Európában, az áttérések száma demográfiai szempontból a magyarországi zsidó közösséget sem rendítette meg, fennállását nem veszélyeztette. Ha tekintetbe vesszük azonban azt, hogy a magyarországi zsidók körében a reformkor előtt elenyésző áttérések száma a 20. század első évtizedében már évente közel félezerre emelkedett, és főként: hogy a vallásváltás révén az első világháború kitöréséhez érve a zsidó felekezet elvesztette gazdasági és kulturális elitjének jelentős részét, Blau Lajos megállapítása akár helyénvalónak is tekinthető. Ha figyelembe vesszük továbbá, hogy az áttéréssel, a zsidósághoz tartozás jogi és szimbolikus elvetésével egy olyan jelenség vált az akkulturált

[5] Jacob Katz: *Kifelé a gettóból*, i. m. 115, 119-120. o.

rétegek szociológiai profiljának részévé, amely a zsidó közösséget per definitionem radikálisabban érintette, mint bármely más változás, az áttérés a magyar zsidók 19. századi története egyik központi kérdésének mondható.

Nem gondoljuk, hogy az 1900-as évek többé-kevésbé akkulturált zsidó kispolgársága, vagyis a magyar zsidóság számbeli többsége éjt nappallá téve önazonossága mibenlétén gyötrődött, naphosszat azon rágódott, mit jelent zsidóként élni a magyar társadalomban.[6] Azt is nehéz azonban elképzelni, hogy az akkulturáció útján járó zsidók mindinkább *kettős* kötődése többségük életében ne okozott volna legalább időről-időre súrlódást, feszültséget. Disszertációnk megírására az inspirált, hogy a 19. századi magyarországi zsidóság körében mutatkozó áttérésekkel a történetírás alig foglalkozott. A kérdés vizsgálatába azzal a meggyőződéssel fogtunk bele, hogy általa árnyaltabb képet nyerhetünk a magyar társadalomba integrálódó zsidó férfiak és nők számára felmerülő dilemmákról, nem csupán azokéról, akik kiléptek a zsidó hitből, de azokéról is, akik megmaradtak felekezetük kötelékében. Célunk a reformkor és az első világháború közötti zsidó áttérések első monografikus feldolgozása volt.

Amint az a történeti irodalomból kitűnik: az áttérés nem csupán a magyar zsidóság történetének elhanyagolt területe. Tekintve a 19. századi (európai) zsidósággal foglalkozó elemző munkák számának az 1970-es évek óta exponenciális emelkedését, a kérdésnek szentelt írások csekély száma mindenképpen szembetűnő. Ez nyilvánvalóan összefügg az utóbbi évtizedben a 19. századi zsidók „asszimilációjáról" vallott, mind dominánsabb történetírói nézettel. Az inspirációjában cionista, a zsidó nép számára a harmonikus diaszpóralét lehetőségét tagadó történetírás után, amely a zsidók igyekezetét, hogy befogadást nyerjenek a nemzeti társadalmakba szükségszerűen bukásra ítélt, óhatatlanul önmegtagadásukhoz vezető törekvésként láttatta,[7] az elmúlt évtizedekben szinte általánosan elfogadott nézet szerint az akkulturáció és integráció útján felmerülő akadályokat a polgárosodó zsidók zöme sikeresen vette, némileg újraértelmezett zsidósága és új kötődései között sikerült kialakítania egy kényes, de működő, vagyis *fenntartható* egyensúlyt.[8] E

[6] A kérdésről bővebben: Konrád Miklós: *Orfeum és zsidó identitás Budapesten a századfordulón*. Budapesti Negyed, 16. évf. 2008, 2. sz., 351-368. o.

[7] Ennek kései, már megjelenésekor anakronisztikusnak tűnő példáját nyújtja: David Vital: *A People Apart. A Political History of the Jews in Europe 1789-1939*. Oxford — New York, Oxford University Press, 1999.

[8] Az új trend legmarkánsabb művei közül: Ismar Schorsch: *Jewish Reactions to German Anti-Semitism, 1870-1914*. New York, Columbia University Press — Philadelphia, Jewish Publication Society of America, 1972.; Marjorie Lamberti: *Jewish Activism in Imperial Germany. The Struggle for Civil Equality*. New Haven, Yale University Press, 1978.; Marion Kaplan: *Tradition and Transition. The Acculturation, Assimilation and Integration of Jews in Imperial Germany. A Gender Analysis.* In: Leo Baeck Institute Year Book, 27. évf. 1982, 3-35. o.; Uő: *The Making of the Jewish Middle Class. Women, Family, and Identity in Imperial Germany*. New York — Oxford, Oxford University Press, 1991.; Phyllis Cohen Albert: *Ethnicity and Jewish Solidarity in Nineteenth-Century France*. In: Jehuda Reinharz — Daniel Swetschinski szerk.: Mystics, Philosophers, and Politicians. Essays in Jewish Intellectual History in Honor of Alexander Altmann. Durham, NC., Duke University Press, 1982, 249-274 o.; Marsha L. Rozenblit: *The Jews of Vienna, 1867-1914. Assimilation and Identity*. Albany, State University of New York Press, 1983.; Uő: *Reconstructing a National Identity. The Jews of Habsburg Austria during World War I*. Oxford — New York, Oxford University Press, 2001.; David Sorkin: *The Transformation of German Jewry, 1780-1840*. Oxford — New

meggyőződés érthetően nem kedvez azon zsidók közelebbi vizsgálatának, akik ezt az egyensúlyt nem tudták vagy nem akarták fenntartani.[9] Az eredmény: a zsidók áttéréséről a hosszú 19. században átfogó igénnyel mindmáig csupán egy tanulmánykötet jelent meg.[10] Ami az emancipált európai zsidó közösségeket illeti: a kötet szerkesztője, Todd Endelman külön monográfiát szentelt az angliai zsidók körében fellépő, a vallásváltás mellett a vegyes házasságban mutatkozó „radikális asszimilációnak".[11] A már elhunyt Guido Kisch, majd nemrég Deborah Hertz a németországi (lényegében berlini), az osztrák levéltáros Anna L. Staudacher a bécsi zsidó konvertitákról közölt monográfiát,[12] az utóbbi két mű a kérdést azonban csak 1833-ig, illetve 1868-ig vizsgálja. Ezenkívül csupán pár tucat tanulmánnyal rendelkezünk.[13] Noha Közép-Európában a századfordulón az áttérés demográfiai szempontból Bécsben mutatkozott messze a legjelentősebbnek, mely város zsidó lakosairól az utóbbi évtizedekben tucatnyi könyv látott napvilágot, kifejezetten az áttéréseknek szentelt művel máig nem rendelkezünk.[14] Még kevesebb munka jelent meg a keresztény társadalmaknak a zsidók áttéréséről vallott nézeteiről, megtérítésük érdekében kifejtett tevékenységükről.[15] Míg a közép-európai államok keresztény társadalmai, vagy legalább politikai és kulturális elitjei által megfogalmazott asszimilációs elvárások természetéről több fontos munka született,[16]

York, Oxford University Press, 1987. A történetírás e vonulatát szélesebb keretbe foglalva bemutatja, illetve bírálja: Paula E. Hyman: *The Ideological Transformation of Modern Jewish Historiography*. In: Shaye J. D. Cohen — Edward L. Greenstein szerk.: *The State of Jewish Studies*. Detroit, Wayne State University Press, 1990, 143-157. o.; Todd M. Endelman: *Response*. In: Uo., 158-164. o.; Uő:*The Legitimization of the Diaspora Experience in Recent Jewish Historiography*. Modern Judaism, 11. évf. 1991, 2. sz. 195-209. o.

[9] Ha tekintetbe vesszük, hogy 1770-1830 között a berlini zsidó elitet alkotó családok több mint fele kitért, mindenképpen figyelemreméltó, hogy a korabeli németországi zsidóság „átváltozásáról" írt könyvében David Sorkin összesen 10 sort szentelt a megítélése szerint lényegtelen, mert a városi zsidó közösségek „továbbélését" („continued existence") nem veszélyeztető áttérés kérdésének. David Sorkin: *The Transformation of German Jewry, 1780-1840*, i. m. 111. o. A berlini áttérésekről ld. Steven M. Lowenstein: *The Berlin Jewish Community. Enlightenment, Family and Crisis, 1770-1830*. New York — Oxford, Oxford University Press, 1994, 120-133. A berlini, többségükben előbb-utóbb áttért zsidó *salonnnière*-ekről ld. Deborah Hertz: *Seductive Conversion in Berlin, 1770-1809*. In: Todd M. Endelman szerk.: Jewish Apostasy in the Modern World. New York — London, Holmes & Meier, 1987, 48-82. o.; Uő: *Jewish High Society in Old Regime Berlin*. (1988) New York, Syracuse University Press, 2005, különösen: 204-250. o.;

[10] Todd M. Endelman szerk.: *Jewish Apostasy in the Modern World*, i. m.

[11] Todd M. Endelman: *Radical Assimilation in English Jewish History, 1656-1945*. Bloomington — Indianapolis, Indiana University Press, 1990. Németországról ld. Alan T. Levenson: *Radical Assimilation and Radical Assimilationists in Imperial Germany*. In: Marc Lee Raphael szerk.: What is Modern about the Modern Jewish Experience? Williamsburg, VA.: Department of Religion, College of William and Mary, 1997, 33-49. o.

[12] Guido Kisch: *Judentaufen. Eine historisch-biographisch-psychologisch-soziologische Studie besonders für Berlin und Königsberg*. Berlin, Colloquium Verlag, 1973.; Deborah Hertz: *How Jews Became Germans. The History of Conversion and Assimilation in Berlin*. New Haven — London, Yale University Press, 2007.; Anna L. Staudacher: *Jüdische Konvertiten in Wien 1782-1868*. I-II. köt. Frankfurt am Main, Peter Lang, 2002.

[13] Ld. a bibliográfiában Abraham Menes, Carl Cohen, Michael Anthony Riff, Philippe-Éfraïm Landau, Peter Honigmann, Alan Levenson, Deborah Hertz, Steven M Lowenstein, Gerald Stourzh, Jonathan Helfand és Todd Endelman írásait. A lista természetesen nem teljes. Az utóbbi évtizedekben a témában megjelent tanulmányok elsöprő többsége nem az áttérést, hanem egyes — általában neves — konvertiták életútját, áttérésük motivációit és következményeit vizsgálta.

[14] Míg könyvében Marsha L. Rozenblit egy fejezetet szentelt a vallásváltásoknak, az áttérés Robert Wistrich, Steven Beller, Klaud Hödl vagy Alison Rose műveiben csupán elvétve kerül említésre. Ld. Marsha L. Rozenblit: *The Jews of Vienna, 1867-1914*, i. m. 127-146. o.; Robert S. Wistrich: *The Jews of Vienna in the Age of Franz Joseph*. Oxford, Oxford University Press, 1989.; Steven Beller: *Vienna and the Jews, 1867-1938. A Cultural History*. Cambridge, Cambridge University Press, 1989.; Klaus Hödl: *Wiener Juden — jüdische Wiener. Identität, Gedächtnis und Performanz im 19. Jahrhundert.* Innsbruck, Studien Verlag, 2006.; Alison Rose: *Jewish Women in Fin de Siècle Vienna*. Austin, University of Texas Press, 2008.

[15] Ld. pl. Mel Scult: *Millennial Expextations and Jewish Liberties. A Study of Efforts to Convert the Jews in Britain up to the mid-19th Century*. Leiden, Brill, 1978.; Robert Michael Smith:*The London Jews' Society and Patterns of Jewish Conversion in England, 1801-1859*. Jewish Social Studies, 43. évf. 1981, 3-4. sz. 275-290. o.; Christopher M. Clark: *The Politics of Conversion. Missionary Protestantism and the Jews in Prussia 1728-1941*. Oxford, Clarendon Press, 1995.; Michael Ragussis: *Figures of Conversion. "The Jewish Question" and English National Identity*. Durham — London, Duke University Press, 1995.

[16] Ld. különösen: Jacob Katz: *The German-Jewish Utopia of Social Emancipation*. (1967) In: Uő: Emancipation and Assimilation. Studies in Modern Jewish History. Westmead, Eng., Gregg International, 1972, 91-110. o.; Uő: *Kifelé a gettóból*, i. m.; Hans Liebeschütz: *Das Judentum im deutschen Geschichtsbild von Hegel bis Max Weber*. Tübingen, Mohr Siebeck, 1967.; Uriel Tal: *Christians and Jews in Germany. Religion, Politics, and Ideology in the Second Reich, 1870-1914*. Ithaca — London, Cornell University Press, 1975.; Reinhard Rürup: *German Liberalism and the Emancipation of the Jews*. In: Leo Baeck Institute Year Book, 20. évf. 1975, 59-68. o.; Marsha L.

annak a kifejezett kérdésnek a vizsgálatára, vajon e diskurzusban az áttérés miként jelent meg, milyen szerepet játszott, úgyszintén kevesen vállalkoztak.[17]

A hosszú 19. századi honi zsidóság esetében e hiányosság még feltűnőbb. Átfogó igényű munka az áttérésekről nem készült. William McCagg 1987-ben megjelent, meglehetősen szertekalandozó tanulmányának a címe a kérdés általános bemutatását ígéri, de valójában főleg a reformkorral és vészkorszakot megelőző évekkel foglalkozik.[18] A reformkortól 1914-ig terjedő időszakot illetően az áttérést az 1896-tól rendelkezésre álló statisztikák alapján értelmezte Karády Viktor.[19] David Ellenson két tanulmányt szánt a magyar orthodox rabbiknak az aposztáziáról kifejtett nézetei bemutatására.[20] Az utóbbi években Welker Árpád feldolgozta a pesti protestáns gyülekezetekbe a 19. század elejétől 1895-ig betért zsidók levéltári forrásait, Kovács Ábrahám részletesen vizsgálta a pesti zsidók körében 1841-től rendszeres evangelizációs munkát folytató Skót Misszió tevékenységét.[21] Ismereteink szerint mindeddig egyetlen olyan tanulmány született, ugyancsak Kovács Ábrahám tollából, amelynek kifejezett tárgya egy adott személy, nevezetesen Bloch Móric/Ballagi Mór vallásváltása, annak okai, körülményei, következményei.[22] Az 1930-as években, majd az 1970-es évek óta több írás taglalta több-kevesebb részletességgel egyes, életük során áttért zsidó nagypolgárok és még inkább értelmiségiek zsidóságuk iránti viszonyát, kisebb-nagyobb figyelmet szentelve áttérésüknek is.[23] E munkák mellett az akkulturálódó zsidóság körében mutatkozó felekezetváltás említés szintjén persze megjelent

---

Rozenblit: *The Jews of Germany and Austria. A Comparative Perspective*. In: Robert S. Wistrich szerk.: Austrians and Jews in the Twentieth Century. From Franz Joseph to Waldheim. New York, St. Martin Press, 1992, 1-18. o.; Steven Beller: *Patriotism and the National Identity of Habsburg Jewry, 1860-1914*. In: Leo Baeck Institute Year Book, 41. évf. 1996, 215-238. o.; Evyatar Friesel: *The German-Jewish Encounter as a Historical Problem. A Reconsideration*. In: Uo., 263-275. o.

[17] A pár kivétel közül említendő: Chris Clark: *The "Christian" State and the "Jewish Citizen" in Nineteenth-Century Prussia*. In: Helmut Walser Smith szerk.: Protestants, Catholics and Jews in Germany, 1800-1914. Oxford — New York, Berg, 2001, 67-93. o.; George Y. Kohler: *German Spirit and Holy Ghost — Treitschke's Call for Conversion of German Jewry. The Debate Revisited*. Modern Judaism, 30 évf. 2010, 2. sz. 172-195. o.

[18] William O. McCagg Jr.: *Jewish Conversion in Hungary in Modern Times*. In: Todd M. Endelman szerk.: Jewish Apostasy in the Modern World, i. m. 142-164. o.

[19] Karády Viktor: *Asszimiláció és társadalmi krízis*. (1993) In: Uő: Zsidóság, modernizáció, polgárosodás. Tanulmányok. H. n. [Bp.], Cserépfalvi, 1997, 132-142. o.; Uő: *Traumahatás és menekülés — A zsidó vallásváltók szociológiája 1945 előtt és után*. In: Uő: Önazonosítás, sorsválasztás. A zsidó csoportazonosság történelmi alakváltozásai Magyarországon. Bp., Új Mandátum Könyvkiadó, 2001, 263-295. o.

[20] David Ellenson: *The Orthodox Rabbinate and Apostasy in Nineteenth-Century Germany and Hungary*. In: Todd M. Endelman szerk.: *Jewish Apostasy in the Modern World*, i. m. 165-188. o.; Uő: *On conversion and Intermarriage. The Evidence of Nineteenth-Century Hungarian Orthodox Rabbinic Writings*. Text and Context, 2005, 321-346. o.

[21] Welker Árpád: *Vegyes házasságok és vallásváltások a Kálvin téri gyülekezetben a 19. században*. In: Kósa László szerk.: Reformátusok Budapesten. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról. I-II. köt. Bp., Argumentum Kiadó — ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, I. köt. 147-171. o.; Uő: *Zsidó betérések a protestáns felekezetekbe Pesten, 1895 előtt*. Korall, 8. évf. 2007. május, 94-109. o.; Kovács Ábrahám: *A skót presbiterianizmus hatása Budapesten: A skót misszió rövid története*. In: Kósa László szerk.: Reformátusok Budapesten, i. m. II. köt. 895-914. o.; Uő: *The History of the Free Church of Scotland's Mission to the Jews in Budapest and its Impact on the Reformed Church of Hungary 1841-1914*. Frankfurt am Main, Peter Lang, 2006.

[22] Kovács Ábrahám: *Ballagi Mór és a Skót Misszió: megtérés, áttérés vagy kitérés? Egy liberális protestáns zsidó életútjának kezdete*. Confessio, 31. évf. 2007, 3. sz. 109-125. o.

[23] A teljesség igénye nélkül megemlítenénk Robitsek Márta és Friedländer Sára disszertációját Saphir Móric Gottliebről, Várdy Huszár Ágnes, illetve K. Nagy Magda monográfiáját Karl Beckről, illetve Balázs Béláról, Nagy Sz. Péter kismonográfiáját Hatvany Lajosról, Vezér Erzsébet és Török Petra írásait Lesznai Annáról, Litván György munkáit Jászi Oszkárról, Szabó Ervinről vagy Somló Bódogról, Gyurgyák János Jászit hosszan tárgyaló könyvét a „zsidókérdésről", Repiszky Tamás cikkeit a Jászi és a Moscovitz családról, William McCagg, Bácskai Vera, Varga László, Halmos Károly és Kövér György írásait a nagypolgárságról, Fürst Ilona disszertációját és Somogyi Éva tanulmányát Dóczi/Dóczy Lajosról, Schweitzer Gábor cikkét Angyal Dávidról. A részleteket lásd a bibliográfiában.

több, kifejezetten a zsidókkal vagy általában a korabeli társadalommal foglalkozó írásban.[24] Mindezen történeti munkák nélkül disszertációnkat nem tudtuk volna megírni. Attól mindazonáltal roppant messze állunk, hogy a zsidó vallásváltás korabeli jelenségéről ezen írások alapján általános képet nyerjünk. E hiányt igyekeztünk némileg pótolni.

Vizsgálatunk közel egy évszázadot ölel fel. A dolgozat időbeli határait illetően a kezdeti időpont magától adódik. A reformkorra esik az áttérések számának első megugrása, a kikeresztelkedések ekkor kerültek először a zsidó és a keresztény közvélemény figyelmének homlokterébe. Mint annyi más tekintetben, a forradalmakba torkolló első világháború a zsidók és keresztények viszonyában is új fejezetet nyitott, az 1918-1920 közötti évek minden korábbihoz képest példátlan áttérési hulláma, a három év alatt közel tízezer magyar zsidó kikeresztelkedése már egy másik történet része.

Munkánk tematikai kereteit öt főbb vizsgálati szempont jelöli ki:

(1) *Az áttérések általános indítékai.* Mely általános, hosszú távú hatások eredményeképpen juthattak a magyarországi zsidók egyre nagyobb számban arra a döntésre, hogy a zsidó vallást elhagyva áttérjenek valamelyik keresztény vallásra? A kérdés két részre bontandó. Egyfelől: a zsidó közösséget ért mely kulturális és társadalmi változások révén vált az áttérés mind több személy számára elképzelhető *opcióvá*? Másfelől: azon zsidók esetében, akik az áttérést nem csak fontolóra vették, de át is tértek, melyek lehettek döntésük főbb motivációi, illetve céljai?

(2) *Az áttérések számának alakulása, konjunkturális okai és jelentősége*. Az általunk vizsgált időszak során az áttérések száma és aránya erős hullámzások mellett, de fokozatosan növekvő tendenciát mutatott. Milyen statisztikai forrásokkal rendelkezünk e megállapítás alátámasztására, mit mondanak a számok? Közép-európai viszonylatban mennyire tekinthető e növekedés jelentősnek? Egy évszázad hosszú idő. Hogyan alakult az áttérések száma és aránya részben a forrásaink által, részben az általunk megszabott korszakokon belül? Melyek lehettek a vallásváltások időspecifikus mozgatórugói, miként értelmezhetők az áttéréseknek a reformkor és az első világháború között több ízben hirtelen megnövekvő hullámai? Hogyan változott az áttérések jelentőségének korabeli, zsidó és keresztény percepciója? E fejezet végén kísérletet teszünk arra, hogy megállapítsuk a zsidó vallásváltás jelenségének a számokon túlmutató jelentőségét.

[24] Az előbbiek közül feltétlen megemlítendő: Jehuda Don — George Magos: *A magyarországi zsidóság demográfiai fejlődése*. (1983) Történelmi Szemle, 28. évf. 1985, 3. sz. 437-469. o.; Jacob Katz: *The Identity of Post-Emancipatory Hungarian Jewry*; i. m. 13-31. o.; Michael K. Silber: *A zsidók társadalmi befogadása Magyarországon a reformkorban. A „kaszinók”*. Századok, 126. évf. 1992, 1. sz. 113-141. o.; Uő: *The Social Composition of the Pest Radical Reform Society (Genossenschaft für Reform im Judenthum), 1848-1852*. Jewish Social Studies, 1. évf. 1995, 3. sz. 99-128. o.

(3) *Az áttérők profilja*. Kik tértek ki? Az áttérés a zsidó társadalom mely nemű, milyen földrajzi származású, életkorú tagjait, társadalmi-kulturális szempontból mely rétegeit érintette nagyobb mértékben, az arányok idővel miképpen módosultak? Éppen lezárni készültünk kutatásainkat, amikor a Dohány utcai zsinagóga jobb tornyában heverő dokumentumok jelenleg is tartó leltárba vétele során a Magyar Zsidó Levéltár munkatársai megtalálták a Pesti Izraelita Hitközség által 1896-tól vezetett kitérési jegyzőkönyvek egy részének másolatait. E forrás lehetővé tette, hogy jelentékenyen pontosítsuk az áttérők profiljáról a történetírásban kialakult képet, legalábbis a századforduló éveire vonatkozóan.

(4) *Az áttérés útjai*. Az emancipáció korában történt áttérések okait kutató történeti munkákban egyes konkrét személyek általában valamely feltételezett tendencia példázataiként jelennek meg. E szokástól az előbbi fejezetek során igyekeztünk tartózkodni. A szerzők ezzel kimondva-kimondatlanul azt feltételezik, hogy e személyek a konvertiták reprezentatív képviselői. A források természetéből fakadóan azonban csupán az áttérők töredékéről, lényegében a nagypolgárság és az értelmiség néhány tagjáról rendelkezünk személyes információkkal. Ha hasonló hatások érték is őket, mint a velük egy időben áttért hitsorsosaik azon elsöprő többségét, akik nem voltak sem nagypolgárok, sem jegyzett értelmiségiek, az ismert esetek általános trendek illusztrációjaként való megjelenítésével megítélésünk szerint torz képet nyújtunk a zsidók áttéréséről. És tegyük hozzá: torz képet magukról a bemutatott konvertitákról is. A vallásváltás mindenféleképpen összetett folyamat volt, egy adott személy egyedi története, amelynek illusztrációként való megjelenítésével a szóban forgó egyén tapasztalatairól, érzelmeiről, motivációiról is jó eséllyel reduktív képet nyújtunk. Csakhogy az áttérés története végső soron nem más, mint az áttértek történetei, amelyeket érdemes külön, önmagukban is bemutatni. Ebben a fejezetben tehát nem az áttérésről, hanem egyes áttért férfiakról és nőkről írunk. Hol születtek, milyen közegben, milyen családban, milyen nevelésben részesültek, egyéni életútjaik merre vitték őket, mire vágytak — miért tértek át? Az áttéréshez vezető útjaik nyomon követése arra talán elegendő, hogy kísérletet tegyünk a zsidó nagypolgárság, és még inkább a zsidó értelmiségiek körében történt vallásváltások némely jellemzőinek, a század előrehaladtával mutatkozó változások tendenciáinak a feltérképezésére.

(5) *Az áttérés eredményessége*. Az áttéréseknek nem csupán okai, de céljai is voltak. Hogyan, miben mérhető az áttérés „eredményessége”? Azon zsidók számára, akik a vallásváltás mellett döntöttek, a keresztény felekezetek valamelyikébe való átlépés meghozta-e a remélt eredményt? A disszertáció záró fejezetében e kérdésekre keressük a választ.

Mivel dolgozatunk a téma első monografikus feldolgozása, a kérdés több oldalú vizsgálatára törekedtünk. Ez önmagában is többféle megközelítést igényelt, számos, jellegében eltérő forrás bevonását tette szükségessé. A források sokrétűsége e mellett egyes források hiányát volt hivatva kiváltani. Bizonyos források nemegyszer „jobb híján", más jellegű források hiányának kompenzációjaként kerültek felhasználásra. A „kemény" adatokat gyakorta diskurzuselemzéssel pótoltuk, a számokat korabeli becslésekkel, a korabeli vélekedéseket visszaemlékezésekkel, a nem fikcionális szövegeket szépirodalommal, az önéletrajzi jellegű dokumentumokat az adott személyekről mások által megfogalmazott véleményekkel. Az eltérő jellegű források — anyakönyvek, statisztikák, hitközségi archívumanyagok, zsinagógai beszédek, országgyűlési naplók, hírlapok, naptárak, egyesületi évkönyvek, röpiratok, levelezések, naplók, visszaemlékezések, életrajzok, szépirodalmi művek, viccgyűjtemények, stb. — vegyítése, vagyis eltérő szempontjaik konfrontálása izgalmas kihívást jelentett, amelynek igyekeztünk körültekintő forráskritikai hozzáállással megfelelni. Forrásaink olvasatát érdeklődési körünk határozta meg, nevezetesen az áttérő zsidók identitásának a társadalomtörténete.

Sajnálatos, de leszögezendő: a reformkor és az első világháború között Magyarországon áttért zsidók elsöprő többségének nemhogy a történetét, de még a nevét sem ismerjük, sőt, áttérésük pontos dátumát sem. A források elméletileg rendelkezésre állnak. Az 1896-os évet megelőző évtizedeket illetően a katolikus plébániáknak és a protestáns gyülekezeteknek a Magyar Országos Levéltárban mikrofilmen őrzött keresztelési anyakönyveiben a keresztséget felvett, „héber" vagy „izraelita" („hebraei", „israelitae") szülőkkel rendelkező konvertiták is megtalálhatók.[25] Az 1895. október 1-én érvénybe lépett állami (polgári) anyakönyvezés bevezetését követően született egyházi anyakönyvi iratokat az adott plébániák, gyülekezetek őrzik, elvileg ezek is hozzáférhetőek (a valóságban már kevésbé). A keresztelési anyakönyveknek legalább valamelyest átfogó áttekintése azonban csupán sok ember sok évi munkájával volna elvégezhető. A jelen dolgozat keretében kutatásainkat e tekintetben a lipótvárosi plébánia egyes évtizedeire vonatkozó dokumentumainak vizsgálatára korlátoztuk.

Amint a IV. fejezetből kiderül, több ízben még a bizonyos hírnévvel rendelkező zsidók áttérésének pontos dátumát sem tudtuk kideríteni. Azokban az esetekben, ahol az áttérésnek sem a megközelítő idejét, sem főleg a helyét nem ismerjük, a feladat megoldása lényegében

[25] A lipótvárosi római katolikus plébánián már az 1850-es években is használták a „héber" kifejezést, de az 1860-as évekig a latin dominált. A magyarosodás a plébániát az 1870-es évektől érte el, ekkortól az „israelita"/„izraelita" vált a bevett terminussá. Ld. Magyar Országos Levéltár, Szentistvánvárosi (Lipótvárosi) r. kath. plébánia, kereszteltek anyakönyve. A mai Magyarország területén lévő egyházi anyakönyveken kívül a mikrofilmek a határokon túli anyakönyvek másolatainak csak egy kis részét tartalmazzák. 1890-től a papoknak és lelkészeknek minden zsidó áttérése esetében értesíteniük kellett a konvertita születési helyének hitközségét, hogy ez utóbbi az áttérés tényét saját anyakönyvében is rögzíthesse. A gyakorlatban, amint erről később beszámolunk, ennek az értesítési kötelezettségnek pár kivétellel sem ekkor, sem e kötelezettséget újra kimondó egyházpolitikai törvények után nem tettek eleget. A zsidó felekezeti anyakönyvek e téren tehát nem nyújtanak segítséget.

lehetetlen. A biztosnak, illetve megbízhatónak tekinthető forrásokon: a keresztelési anyakönyveken, a Pesti Izraelita Hitközség kitérési jegyzőkönyvein, a Budai Izraelita Hitközség havilapjában 1911 decemberétől közölt kitértek névjegyzékén, a korabeli sajtón és a történeti munkákon kívül rendelkezésre áll az 1929-ben kiadott *Zsidó Lexikon*. Azon megfontolásból hogy a lexikonban szereplő személyeket „a közös származás vérkapcsolatai állítják egymás mellé", a szerkesztők a felekezetükből „kilépett" zsidókat is felvették munkájukba, áttért mivoltukat a nevük után biggyesztett csillaggal jelölték.[26] A forrással azonban több gond is van. Egyrészt nem derül ki belőle az, mikor tért át egy adott konvertita. A megjelölés így egy kategóriába sorolja a közvetlenül születésük után megkeresztelt személyeket azokkal, akik életük alkonyán hagyták el a zsidó felekezetet. A lexikonban csillaggal jelölt személyek közül számosan az 1918-1920-as kitérési hullám során tértek át, vagyis az általunk tárgyak korszakban még zsidó vallásúak voltak. (E tekintetben nagy segítséget nyújtottak a felekezeti lapok hírei, valamint a különféle felekezeti intézmények névlajstromai, amelyekből annyi legalább kitűnik, hogy egy később áttért személy az adott időpontban még a zsidó felekezet kötelékébe tartozott.) Másrészt a lexikon szerzői több esetben tévedtek. Csillaggal jelöltek olyan személyeket, akik már keresztényként születtek (így például Gajári Ödönt), illetve olyan zsidókat, akik nem tértek át (például Sváb Károlyt, Farkas Pált, Kónyi Manót vagy Ferenczi Sándort). És ami ennél gyakrabban előfordul: számos konvertita a megkülönböztető csillag nélkül, vagyis zsidó hitűként jelenik meg (például Wodianer Sámuel, Hugó Károly, Pólya Jakab, Hevesi Lajos, Diner-Dénes József, Balázs Béla vagy Molnár Antal). A konvertitaként jelölt személyekről szóló szócikkek szerzői az áttérés dátumát csak elvétve adták meg, olykor úgyszintén tévesen, így id. Chorin Ferenc esetében, aki valóban áttért, de biztosan nem főrendiházi taggá kinevezése, vagyis 1903 előtt, amint azt a lexikon állítja, hiszen 1916-ban még ott találjuk a nevét az Országos Magyar Izraelita Közalap nagybizottságának tagjai között.[27] Bármely okból tért is ki, annyi tehát bizonyos, hogy döntésével nem főrendiházi taggá való kinevezésének esélyeit kívánta növelni.

Az *asszimiláció* kifejezést többnyire kerültük. Az 1900-as évek neológ felekezeti sajtója e kifejezés alatt a zsidók vallásuk és közösségükhöz való hűségük fenntartása melletti elmagyarosodásának folyamatát értette. A cionisták meghatározása szerint az asszimiláció a zsidó népiségnek a beolvadás hiú ábrándja oltárán történt önfeláldozását jelentette. Társadalomtörténeti kategóriaként, Milton Gordon meghatározása szerint az asszimiláció egy

[26] Ujvári Péter: *Előszó*. In: Uő szerk.: Zsidó Lexikon. Bp., A Zsidó Lexikon kiadása, 1929, oldalszámozás nincs.
[27] *Fölhívás a magyar zsidósághoz*. Egyenlőség 1916. márc. 12, 1. o.

olyan folyamat, amely véglegesen egy etnikai-vallási kisebbségnek az adott többségi társadalomba való teljes felolvadásával, kollektív önazonossága, mássága tudati és szociológiai (így vallási) jelei, az őt érő hátrányos megkülönböztetések és az ellene táplált előítéletek megszűnésével jut nyugvópontra.[28] A századforduló mondhatni hivatalos neológ álláspontja szerint a magyar zsidók zöme azzá vált, ami: zsidó hitű magyarrá, azaz asszimilálódott. A cionisták megítélésében a neológ polgárság zöme asszimilánssá vált, vagyis származását szégyellő, zsidó énjét megtagadó lelki roncshalmazzá. Ha Milton Gordon sémáját követjük, az általunk vizsgált korszakban az asszimiláció útjának végére tán pár száz zsidó származású személy jutott el. Tetszés szerint dönthetnénk a kifejezés valamelyik értelmezésének átvétele mellett. Akármelyik értelmezést vesszük azonban át, használata azt feltételezi, attól nyeri el értelmét, hogy képesek vagyunk valamelyes pontossággal felfedni a zsidók — a mi esetünkben — magyarrá válásának *érzelmi* útjait, hiszen szemben az akkulturáció neutrálisabb kifejezésével, az asszimiláció mindenképpen magában foglalja az érintett zsidók benső átalakulását, lelki azonosulását is. Cselekedeteik alapján lehetséges ugyan következtetéseket levonni érzelmi világukra vonatkozóan, de ez végső soron merőben spekulatív. Hogy a legegyértelműbb példával éljünk: mire lehet következtetni abból a tényből, hogy egy izraelita vallású állampolgár az 1900-as népszámlálás során a magyar nyelvet jelölte meg válaszként a kérdésre, „mi az anyanyelve, vagyis az a nyelv, amelyet magáénak vall s legjobban és legszívesebben beszél?”[29] 1910-ben a statisztikák szerint a kassai zsidóság 80,4%-a volt magyar anyanyelvű. 1921-ben az immár Csehszlovákiához tartozó városban csupán 13,2%-uk mondta magát magyar nemzetiségűnek, 64%-uk zsidó, 18,4%-uk szlovák, 4,4%-uk német nemzetiségűként lett regisztrálva. Az első bécsi döntés eredményeképpen Magyarországhoz visszacsatolt városban a zsidó lakosság újfent elsöprő többsége, 89,5%-a magyar anyanyelvűnek vallotta magát.[30] Az ingadozás szélsőséges mértéke önmagában is jelzi: a számok alapvetően a politikai viszonyok függvényében alakultak, a zsidók egyéni identitásához nincs sok közük. Marad a kvalitatív módszer, a személyes nyilatkozatok, a korabeli újságokból, röpiratokból, a naplókból, levelekből, visszaemlékezésekből nyerhető információk. Mivel azonban pár száz férfi és alig pár tucat nő nyilatkozataiból nemigen lehet

[28] Milton M. Gordon: *Assimilation in American Life. The Role of Race, Religion, and National Origin*. New York, Oxford University Press, 1964, 60-83 o., különösen: 68-71. o. Gordon nyomán, de tőle részletekben eltérően, a folyamatot különféle szakaszokra lehet bontani, amiként tette ezt például Hanák Péter. Ld. Hanák Péter: *A lezáratlan per. A zsidóság asszimilációja a Monarchiában*. (1983) In: Uő szerk.: Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus. Tanulmányok a zsidókérdésről a huszadik századi Magyarországon. Bp., Gondolat, 1984, 360-362. o. Az asszimiláció honi értelmezéseinek összegzését és értelmezését nyújtja: Gyáni Gábor: *Az asszimiláció fogalma a magyar társadalomtörténetben*. (1993) In: Uő: Történészdiskurzusok. Bp., L’Harmattan, 2002, 119-133. o.

[29] Az anyanyelvre vonatkozó kérdés alakulására az 1880-1910 közötti népszámlálási számlálólapokon ld. Klinger András —Kepecs József szerk.: *A magyar népszámlálások előkészítése és publikációi 1869-1990*. I. köt.: *Népszámlálási rendeletek, törvények, nyomtatványok, népszámlálási kérdések, publikációk*. Bp., Központi Statisztikai Hivatal, 1990, 45-52. o.

[30] Kovács Éva: *Az asszimiláció ellentmondásai. A kassai zsidóság a két világháború között (1918-1938).* Somorja — Dunaszerdahely, Fórum Kisebbségkutató Intézet — Lilium Aurum Könyvkiadó, 2004, 39. o.

érdemleges következtetést levonni többszázezer zsidó lelki életét, „asszimilációját” illetően, a kifejezéstől általában tartózkodtunk.

Végezetül egy fontos pontosítás: minden megnevezés megjelölés, önmagában esszencializál. Nem vitás, „zsidó” helyett pontosabb volna olyasféle jelöléssel élni, mint „valamilyen, egyénenként változó arányban önmagát akármilyen értelemben »zsidónak« tekintő vagy érző, illetve kortársai által — úgyszintén egyénenként és helyzetektől függően változó mértékben — »zsidó«-nak tekintett személy”. E megoldás azonban stilisztikailag nyilvánvalóan nem kivitelezhető. A „zsidóság” kifejezés kétségkívül még problematikusabb, különösen egy adott személy jellemére vonatkoztatott, e személyt valamiféle feltételezett „zsidó” énnel felruházó alkalmazásában. Ettől függetlenül ezt a főnevet is használjuk, de hangsúlyozzuk: „zsidó”, illetve „zsidóság” alatt nem lényegi attribútumokat értünk és nem ezt kutatjuk. Amikor egy adott személynek a zsidóság, illetve önnön zsidósága iránti viszonyáról írunk, ez alatt annyit értünk, hogy ismereteink szerint miként vélekedett (volt) hitsorsosairól, milyen jelentéssel bírt számára a tény, hogy zsidó vallású szülők gyermekeként, a zsidó felekezet tagjaként jött a világra, milyen érzelmeket keltett benne „zsidó” státusza.

Megjegyzés a dolgozatban idézett forrásszövegek közlését illetően. Az általunk vizsgált korszakban, mint ismeretes, a nyomtatott források ún. rövid ortográfiával éltek. Ezeket a szöveghelyeket, úgymint egyes értelemzavaró írásmódot (pl. „épen” éppen helyett) a mai helyesírás szerint módosítottuk. Megőriztük viszont a c helyett „cz”-vel, az „sz” helyett „s”-el és a „c” helyett „t”-vel írt szavak eredeti írásmódját, valamint a maitól eltérő külön- és egybeírásokat (pl. „a hol”, „a mely”). A vezeték- és az utónév sorrendjét tekintve a Magyarországon született vagy bevándorolt zsidók esetében mindig a magyar nyelv szabályait követtük.

I.
AZ ÁTTÉRÉSEK TÖRTÉNELMI FELTÉTELEI

A reformkor neves nagykereskedője és vállalkozója, Wodianer Sámuel (1784-1850) 1841 februárjában áttért a református hitre.[1] Legkisebb öccse, Wodianer Kozma/Kosman (1789-1831) nem tért ki, sőt, szemben családja többi tagjaival, az iránt sem mutatott hajlandóságot, hogy közelebb kerüljön a keresztény társadalomhoz. A hagyományos zsidó társadalom belső értékhierarchiája szerinti emelkedés útját választva a zsidó tudományok neves művelőjévé vált, jesivát alapított és vezetett Győrszigeten.[2] A Venetianer család egyik fiából, az 1873-ban kitért Venetianer Sándorból (1853-1902) református lelkész lett,[3] öccse, Venetianer Lajos (1867-1922) az 1877-ben nyílt Országos Rabbiképző intézet elvégzése után Csurgó, Lugos, majd Újpest rabbijaként szolgált, 1922-ben megjelent, a magyar zsidóság történetét bemutató apologetikus célzatú, de tudományos igényű könyve a korabeli magyar zsidó történetírás kimagasló műve.[4] „Mindakét testvér a megtestesült becsületesség és kötelességtudás", írta önéletrajzában Benedek Elek (1859-1929) az egyaránt szélsebesen felívelő karrierjük szempontjából valóban hasonló Neményi Ambrusról (1852-1904) és öccséről, Neményi Imréről (1863-1942).[5] Egy különbség mégis volt köztük. Míg a megyei tanfelügyelő, miniszteri tanácsos, majd 1917-ben vallás- és közoktatásügyi államtitkár Neményi Imre pályája kezdetén áttért a református hitre, a szerény péceli zsidó hitoktató idősebb fia, Neményi Ambrus, országgyűlési képviselő, a *Pesti Napló* főszerkesztője, az 1902-ben létrejött Gyáriparosok Országos Szövetségének első ügyvezető igazgatója — Alexander Bernát (1850-1927) emlékei szerint a legambiciózusabb ember, akivel fiatalkorában találkozott — az esetleges kísértés dacára zsidó hitűként halt meg.[6]

A felsorolást hosszan folytathatnánk. Az áttérés végső soron *belső* diszpozíciókon múló döntés volt, amelyre nemhogy a zsidó közösség életében bekövetkezett változások, de egy adott személy családi háttere, nevelése, pályaválasztása, társadalmi viszonyai nem nyújthatnak *teljes* magyarázatot.

Számosan voltak, akik életük során eltávolodtak a zsidó hagyományoktól, a vallásos hittől, illetve eleve nem részesültek zsidó nevelésben, nyelvileg és kulturálisan

[1] *Budapesti napló*. Jelenkor, 1841. febr. 27, 65. o.
[2] *Összefolyik múlt és jövendő*. Egyenlőség, 1889. dec. 29, 7-8. o.
[3] Dr. Winkler Ernő: *Venetianer Lajos*. In: Emlékkönyv a Ferenc József Orsz. Rabbiképző Intézet ötven éves jubileumára 1877-1927. II. köt.: Az intézet elnökei, tanárai és tanítványai. Bp., Kiadják: Dr. Blau Lajos, Dr. Hevesi Simon, Dr. Friedmann Dénes, 1927, 75. o.
[4] Ld. Dr. Venetianer Lajos: *A magyar zsidóság története a honfoglalástól a világháború kitöréséig. Különös tekintettel gazdasági és művelődési fejlődésére*. Bp., Fővárosi nyomda Részvénytársaság, 1922.
[5] Benedek Elek: *Édes anyaföldem! Egy nép s egy ember története*. I-II- köt. Bp., Pantheon Irodalmi Intézet, 1920, II. köt. 154. o.
[6] *Neményi Ambrus.* Egyenlőség, 1904. dec. 18, második melléklet, 1. o.; Alexander Bernát: *Bánóczi József*. In: *Emlékkönyv Bánóczi Józsefnek születése hetvenedik évfordulójára. 1919. július 4*. Bp., Franklin-Társulat, 1919, 24. o. Az életrajzi adatok szokványos lelőhelyeit — a Szinnyei-Gulyás-Viczián *Magyar írók élete és munkái*t, a *Zsidó Lexikon*t, a *Magyar Életrajzi Lexikon*t, az *Új Magyar Életrajzi Lexikon*t, az *Országgyűlési almanach*okat, stb. — nem lábjegyzeteljük, hacsak az adott információ sajátossága ezt nem indokolja.

elmagyarosodtak, szakmájukban, társasági életükben nagymértékben keresztényekkel érintkeztek, a zsidó felekezethez tartozásuk miatt hátrányt szenvedtek társadalmi előmenetelükben, mégsem tértek át, aminthogy olyanok is voltak, akik áttérésének lehetséges okára nézve a vallásváltáshoz vezető, e fejezetben felvázolt tényezők ismeretében sem leszünk okosabbak. „A XIX. század irodalmában bizonyos czélzatosság vehető észre, mely abban áll, hogy a zsidóságban az önérzet és önbecsülés ébren tartassék, vagyis fölélesztessék", írta a Rabbiképzőt végzett Mandl Ármin (1865-?) 1898-ban kiadott, művével ugyancsak e célt szolgálni óhajtott tankönyvében.[7] Pár évvel könyve megjelenése után a Mindszenten, Vágújhelyen, majd Szigetváron működő rabbi megvált állásától és kikeresztelkedett, később tanfelügyelői hatáskörrel a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban dolgozott.[8] Milyen (lelki) okok késztethettek a századfordulón egy rabbiképző növendéket, majd neológ rabbit arra, hogy megváljon hitétől? Annyi biztos, hogy jóval tekervényesebbek lehettek, mint a századfordulón áttérő zsidók zöméé. Ha azonban Mandl esetében némi spekuláció még lehetséges volna is — a 19. századi Európában a zsidó tudományok nem egy művelője jutott el élete során a zsidóságból való teljes kiábrándulásig, az 1898-ban elhunyt özvegy Kunfinénak az *Országos Hírlap*ból vett esete végkép megmagyarázhatatlan. „Egy hetvenéves öreg asszony halt meg a napokban Világoson. Dr. Balázs ottani községi orvos anyósa, özvegy Kunfiné volt a halott, aki harmincz esztendeig élt katholikus vallású vejénél, de sohasem evett az asztalnál. Megtartotta szigorúan a zsidó vallás étkezési szabályait, eljárt szombatonkint a zsinagógába és parókát viselt, ami a régi módi zsidók hagyományos szokása. A halottat zsidó rítus szerint megfürösztötték, fehér köpenybe burkolták és kiterítették szalmára. Virrasztó asszonyok voltak a halott körül, mikor késő éjjel beállított a hallottasházhoz dr. Széver Ferencz ottani plébános. Egy írást mutatott elő, melyet a radnai plébános intézett hozzá, tudtára adva, hogy özvegy Kunfiné ezelőtt öt esztendővel keresztelkedett ki a radnai templomban. Erre a hírre a zsidó virrasztókat keresztények váltották fel és másnap a plébános temette el az öreg asszonyt. Hogy keresztény volta daczára miért ragaszkodott a zsidó vallás szabályaihoz, az a halott titka."[9] Hogy mi vihette az áttérésre, tehetnénk hozzá, ha e lépés előtt 65 éves koráig szigorúan vallásos életet élt, illetve miért katolizált, ha utána is ortodox zsidóként folytatta életét, nem kevésbé rejtély.

Ez azonban nyilván nem jelenti azt, hogy a 19 század folyamán lassan növekvő számú áttérések mögött ne húzódtak volna általános trendek. Ebben a fejezetben ezeknek a feltérképezésére teszünk kísérletet, vagyis arra keressük a választ, mely hatások

[7] *A zsidók története és irodalma a talmud befejezésétől (500-től) a mai napig. Iskolai használatra*. Írta Dr. Mandl Ármin, rabbi. Vágújhely, Horovitz Adolf könyvnyomdája, 1898, 107. o.
[8] *Mandl Ármin*. In: Ujvári Péter szerk.: Zsidó Lexikon. Bp., A Zsidó Lexikon kiadása, 1929, 572. o.
[9] *A halott titka*. Országos Hírlap, 1898. dec. 19, 5. o.

eredményeképpen *juthattak* a magyarországi zsidók közül egyre nagyobb számban arra a döntésre, hogy a zsidó vallást elhagyva áttérjenek valamelyik keresztény vallásra.

1. A visszatartó erők gyengülése

Noha Frankl Adolf (1859-1935), a Budapesti Autonóm Orthodox Izraelita Hitközség alelnöke, majd 1905-től az Orthodox Központi Iroda elnöke kétségbevonhatatlan ténynek tekintette „a reform és a renegátizmus lényegbeni azonosságát",[10] az áttérés ritka jelenség maradt a politikai antiszemitizmus tekintetében eltérő, de a zsidóság integrációjával szemben hasonlóan csekély ellenállást tanúsító Anglia és Franciaország zsidó lakosságának a vallási hagyományoktól mégoly eltávolodott köreiben is.[11] Ahol viszont a politikai, illetve társadalmi antiszemitizmus erősebb volt, így Közép-Európában, a szekularizálódott zsidó rétegek sokkal inkább mutatkoztak hajlamosnak az áttérésben keresni a boldogulás útját, mint a vallásilag túlnyomóan hagyományos oroszországi hitsorsosaik, akiknek körében — és annak ellenére, hogy jóval inkább szenvedtek az antiszemitizmustól — az áttérőknek a zsidó lakossághoz viszonyított aránya Közép-Európához képest elenyésző maradt.[12]

Míg tehát a zsidó vallástól és hagyományoktól való eltávolodás önmagában nem vezetett az áttéréshez, annak mégis *szükségszerű és alapvető előfeltételét* képezte. Önszántából vallásos zsidó értelemszerűen nem hagyta el vallását. A zsidó közösséget ért szekularizáció mértékével arányosan nőtt az áttérők annyiban potenciális tábora, hogy a vallásos kötelék alábbhagyásával, illetve szinte teljes megszűnésével elhárult az áttérés választásának lehetőségét eleve kizáró elsődleges akadály.

Ha a 19. századi közép-európai zsidó közösségekben országokként eltérő időpontban fellépő és eltérő mértékű szekularizációnak megvoltak a maga sajátos okai, a vallásnak a zsidók életében betöltött szerepének csökkenése egyidejű volt a keresztény társadalmak szekularizációjával.[13] A hatvanas évek közepe óta a történetírás mind jobban megkérdőjelezte a neoweberiánus modernizációs paradigma által e modernizáció melléktermékeként adottnak tekintett, általános és lineáris folyamatként leírt szekularizáció elméletét, helyette e történelmi processzus korszakok, felekezetek, régiók, társadalmi rétegek szerint változó jellegét

[10] *Frankl Adolf*: A renegátok s a reform-zsidók. Zsidó Híradó 1891. júl. 23. 9. Az ortodox rabbiknak a kitéréshez való hozzáállása változásáról ld. David Ellenson: *The Orthodox Rabbinate and Apostasy in Nineteenth-Century Germany and Hungary*. In: Todd M. Endelman szerk.: *Jewish Apostasy in the Modern World*. New York — London, Holmes & Meier, 1987, 165-188. o.

[11] Michael R. Marrus: *Les Juifs de France à l'époque de l'affaire Dreyfus*. (1971) Bruxelles, Editions Complexe, 1985, 79-81. o.; Todd M. Endelman: *The Social and Political Context of Conversion in Germany and England, 1870-1914*. In: Uő szerk.: Jewish Apostasy in the Modern World, i. m. 86-87, 93-95. o.; Uő: *Radical Assimilation in English Jewish History, 1656-1945*. Bloomington & Indianapolis, Indiana University Press, 1990, 80. o.; Uő: *Anti-Semitism and Apostasy in Nineteenth-Century France. A Response to Jonathan Helfand*. Jewish History, 5. évf. 1991, 2. sz. 57-64. o.; Philippe-Éfraïm Landau: *Se convertir à Paris au XIXe siècle*. Archives Juives, N° 35. 2002, 1. sz. 27-43. o. E domináns nézettel ellentétes véleményre ld. Jonathan I. Helfand: *Passports and Piety: Apostasy in Nineteenth-Century France*. Jewish History, Vol. 3. 1988, 2. sz. 59-83. o.; Uő: *Assessing Apostasy: Facts and Theories*. Jewish History, Vol. 5. 1991, 2. sz. 65-71. o.

[12] Michael Stanislawski: *Jewish Apostasy in Russia. A Tentative Typology*. In: Todd M. Endelman szerk.: Jewish Apostasy in the Modern World, i. m. 189-205. o.; Todd M. Endelman: *Conversion as a Response to Antisemitism in Modern Jewish History*. In: Jehuda Reinharz szerk.: Living with Antisemitism. Modern Jewish Responses. Hanover — London, University Press of New England, 1987, 73-74. o.

[13] Shulamit Volkov: *Jews and Judaism in the Age of Emancipation: Unity and Variety*. In: Wolfgang Beck szerk.: The Jews in European History. Seven Lectures. Cincinnati — New York, Hebrew Union College Press — Leo Beack Institute, 1994, 79-80. o.

hangsúlyozta.[14] E viták az európai zsidók 19. századi történetéről szóló művekben alig jelentek meg, aminthogy az utóbbi évtizedek történetírása az akkulturálódó zsidók vallásos obszervanciájának kérdését is elhanyagolta. Az európai, ezen belül közép-európai, s különösen németországi zsidóság történetének szentelt óriási irodalom dacára ismereteink szerint máig nem született egyetlen mű, amely átfogó igénnyel nyomon követte volna az európai zsidóság, illetve egy adott ország akkulturált zsidó közösségének a valláshoz, a vallási parancsolatokhoz és gyakorlathoz való viszonyát a hosszú 19. században. E kérdést a modern zsidó identitást tárgyaló könyvek is alig tárgyalják, noha amint azt Todd Endelman hangsúlyozta, a vallásos gyakorlat, a zsinagógába járás, az étkezési és a szombati pihenésre vonatkozó törvények, az ünnepek betartása, a családi körben gyakorolandó ceremóniák a zsidó különbözőség történetileg sarkalatos aspektusát képezték.[15] A hiány azért is meglepő, mert a zsidó történetírásban az elmúlt évtizedek óta mind erősbödő, az emancipált és akkulturált zsidó polgárságnak a (némiképp újradefiniált) zsidósága iránti (új formákban megnyilvánuló) kötődése fennmaradását hangsúlyozó trend szerzői megerősítést nyerhettek volna a szekularizációs paradigmát kétségbe vonó történeti munkákból. Hogy ez mégsem történt meg, illetve, hogy a modern zsidóság vallásosságának a kérdését az utóbbi idők történészei oly látványosan negligálták, annak oka talán éppen e vallásosság roppant mértékű hanyatlásában keresendő, amely az új, szekuláris identitásformák kialakulásának elismerése mellett is kétségeket ébreszthet az akkulturált zsidók önnön zsidóságuk iránti, nemzedékeken át fennmaradó kötődésének optimista percepciójával szemben.[16]

A szekularizációs tézis kritikusainak számos megállapítása a 19. századi magyarországi zsidóságra nézve is érvényes. A vallásos obszervancia hanyatlása nem volt általános jelenség. Az észak-keleti megyék, az ún. *Unterland* ultra-ortodox, részben haszid zsidóságát nem érintette, az észak-nyugati régió, az ún. *Oberland* mérsékeltebb rabbinikus ortodoxiáját is csak alig, a dunántúli, illetve a nagyobb városok ortodox közösségeit már valamivel jobban: a századfordulón már a magyar nyelvű ortodox sajtó is több ízben, tipikusan az iskolai év kezdetekor kifejezte aggodalmát a fiatal, reáliskolába, esetleg gimnáziumba járó nemzedék csökkenő vallásossága kapcsán.[17] Az 1900-as évek végétől ismételten panaszkodott arra, hogy az ortodox hitközségekben is növekszik azoknak a száma,

[14] Hans Blumberg: *Säkularisierung und Selbstbehauptung*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1974.; Hugh McLeod — Werner Ustorf szerk.: *The Decline of Christendom in Western Europe, 1750-2000*. Cambridge, Cambridge University Press, 2003.

[15] Todd M. Endelman: *The Legitimization of the Diaspora Experience in Recent Jewish Historiography*. Modern Judaism, 11. évf. 1991, 2. sz. 201. o. A szerző példaként Marsha L. Rozenblitnek a századforduló bécsi zsidóságról szóló könyvét említi, amelyben a szerző összesen két bekezdést szentel a korabeli zsidók vallásos gyakorlatának. Ld. Marsha L. Rozenblit: *The Jews of Vienna, 1867-1914. Assimilation and Identity*. Albany, State University of New York Press, 1983, 6-7, 8. o. Még meglepőbb talán, hogy a vallásosság fennmaradásának, avagy csökkenésének a kérdése fel sem merül David Sorkinnak gyakran idézett, a németországi zsidóság 1780 és 1840 közötti változásáról szóló könyvében. Ld. David Sorkin: *The Transformation of German Jewry, 1780-1840*. New York — Oxford, Oxford University Press, 1987.

[16] Todd M. Endelman: *The Legitimization of the Diaspora Experience in Recent Jewish Historiography*, i. m. 202-203. o.

[17] Rosenzweig Májer: *A tanév elején*. *Zsidó Híradó*, 1895. aug. 29, 2-3. o.; Pedagógus: *Tanév előtt*. Zsidó Híradó, 1899. aug. 24, 2-3. o.; Pedagógus: *Tanév végén*. Zsidó Híradó, 1900. jún. 28, 1-2. o.

akik nem tisztelik a „szombat szentségét”.[18] Már e panaszok is jelzik: az ortodox hitközségekhez tartozás önmagában nem jelentette azt, hogy az adott hitközségek tagjai mind szigorúan vallásosak lettek volna. Mivel minden zsidó (elvileg) kötelezően tagja volt lakóhelye hitközségének, számos, a vallási szertartásokat be nem tartó zsidó is papíron az „ortodoxiához” tartozott, csupán, mert olyan helyen élt, ahol kizárólag ortodox hitközség működött. Az ortodox hitközségek területén élő izraeliták száma alapján ki lehet számolni, amiként ezt Zeke Gyula tette, az ortodox hitközségek összlétszámát,[19] de az eredményt a vallásos zsidóság szinonimájaként felfogott ortodox tábor nagyságrendjének megállapítására nem lehet felhasználni. Máramarosszigeten csak ortodox hitközség volt, de Kelen Jolán (1891-1979) visszaemlékezései szerint „látványosan pogány” máramarosszigeti orvos nagybátyját, aki az 1910-es évek elején még a Jom Kippuri böjtöt sem tartotta be, aligha van értelme az ortodoxok közé sorolni.[20] A jeles történész Jacob Katz (1904-1998) emlékei szerint szülőfaluja, a dunántúli Magyargencs ortodox hitközségének tagjai között is „több család volt, amelynek [vallási] elkötelezettsége marginális volt, illetve a nullával egyenlő”.[21] Jacob Katz becslése szerint a századfordulón a magyarországi zsidó lakosságnak egyharmada tekinthető egyértelműen vallásos zsidónak, ha akarjuk, „ortodoxnak”.[22] Ha ez jelentősen kisebb arány is, mint azon 52,2 százaléknyi zsidó hitű lakosság, amely Zeke Gyula számításai szerint 1900-ban ortodox hitközségekhez tartozott, mindazonáltal nyilvánvaló: a „magyarországi zsidóság” szekularizációjáról, mint olyanról, nem lehet beszélni. Ha a szekularizáció — a neológokhoz képest kisebb mértékben — az ortodox zsidóság egy részét is érintette, az ország zsidó vallású lakosságának egy jelentős kisebbsége, különösen a „kelet-európai zsidóságnak Magyarországba beékelődött szegletét”[23] képező *Unterland* ultra-ortodox zsidósága a dualizmus korának végéig maradéktalanul hű maradt ősei hitéhez.

A zsidó lakosság vallásosságának hanyatlása nem tekinthető tehát általánosnak, és nem volt feltétlenül lineáris folyamat sem, különösen Magyarországon, ahol az 1860-as évek végéig jelentős galíciai bevándorlás révén az országba korábban betelepült és lassan az akkulturáció útjára lépő zsidóság mind újabb és újabb ortodox tömegekkel gyarapodott.[24] Mielőtt felvázolnánk a modernizáció útjára lépő zsidóság vallásosságában, ezen egyre

[18] G. V.: *A szombat szentsége*. Magyar Zsidó, 1909. márc. 5, 2-3. o.; Gábel Jakab: *„Magyarországi orth. zsidók országos szövetsége”*. Magyar Zsidó, 1910. febr. 17, 1-2. o.; Fischer Fülöp: *Orthodox és statusquo zsidóság*. Hitőr, 1914. ápr. 8, 4. o.

[19] Zeke Gyula: *Szakadás után… Adalékok a magyarországi zsidóság felekezeti irányzatainak társadalomtörténetéhez (1868-1949)*. In: Lendvai L. Ferenc — Sohár Anikó — Horváth Pál szerk.: Hét évtized a hazai zsidóság életében. I-II. köt. Bp., MTA Filozófiai Intézet, 1990. I. köt. 145-161. o.

[20] Kelen Jolán: *Eliramlik az élet...* Bp., Kossuth Könyvkiadó, 1976, 28. o.

[21] Jacob Katz: *With My Own Eyes. The Autobiography of an Historian*. Hanover — London, University Press of New England, 1995, 9. o.

[22] Jacob Katz: *The Identity of Post-Emancipatory Hungarian Jewry*. In: Yehuda Don — Victor Karady szerk.: A Social and Economic History of Central European Jewry. New Brunswick — London, Transaction Publishers, 1990, 20. o.

[23] Michael K. Silber: *The Emergence of Ultra-Orthodoxy. The Invention of a Tradition*. In: Jack Wertheimer szerk.: The Uses of Tradition. Jewish Continuity in the Modern Era. New York — Jerusalem, The Jewish Theological Seminary of America, 1992, 41. o. A tanulmány nemrég magyar fordításban is megjelent. Ld. Michael K. Silber: *Az ultraortodoxia keletkezése, avagy egy hagyomány kitalálása*. In: Uő szerk.: Magyar zsidó történelem — másképp. Jeruzsálemi antológia. Bp. — Jeruzsálem, Múlt és Jövő, 2008, 211-282. o.

[24] Varga László: *Zsidó bevándorlás Magyarországon*. (1992) In: Uő szerk.: Zsidóság a dualizmus kori Magyarországon- Siker és válság. Bp., Pannonica Kiadó — Habsburg Történeti Intézet, 2005, 11-30. o.

szélesedő rétegnek a vallási előírások iránti hozzáállásában bekövetkezett változásokat, hangsúlyozzuk: e vázlat többnyire nem tényeken, hanem a kortársak szubjektív benyomásain alapul. Ráadásul egyértelmű következtetés a „tényekből" sem vonható le. 1900-ban egy a *Magyar Zsidó Szemlé*ben megjelent, az elvallástalanodás elleni küzdelem lehetséges módjain merengő cikk névtelen szerzője úgy vélte, mivel szemben a lélek kifürkészhetetlen útjaival, a vallási gyakorlat mérhető és kvantifikálható, a vallási előírások betartásának hanyatlását „a száraz, de biztos tények", így például a zsinagógák látogatottsága alapján kéne felmérni.[25] Csakhogy a zsinagógába járás, a templomban való megjelenés, amint az a századfordulón ismétlődő reflexiókból bőven kitűnik majd, önmagában maximum egyfajta habitus fennmaradásáról árulkodik, de semmiképpen sem a templomba járóknak a vallás iránti benső viszonyáról. Annak jelzésére, hogy a következőkben a jobb híján általunk is mérceként használt templomba járás, illetve az étkezési előírások betartása mennyire bizonytalan eszköz az egyének benső vallásosságának mérésére, elég talán, ha korszakunkon túlnyúlva felidézzük Vas István (1910-1991), illetve Gelléri Andor Endre (1906-1945) példáját. Az 1930-as évek elején Vas István már szürrealistának és kommunistának vallotta magát, de a nagy ünnepeket mégis betartotta. Mivel „terhesebb ez sem volt, mint operettet nézni szüleimmel a Royal Orfeumban", apjával elment a templomba, és amint írta visszaemlékezéseiben, „az a lehetőség pedig eszembe sem jutott, hogy megszeghetem a nagyböjtöt". Mikor Kassák egy ízben éppen Hosszúnap délelőttjén akart vele találkozni a Korona kávéházban, Vas egy kávé erejéig megszegte ugyan a böjtöt, „de kényszeredetten kortyolgattam a kávét, minduntalan kilesve az ablakon — mert Kassáknak persze az ablakban volt páholya —, nem jár-e arra valaki ismerősöm."[26] Vas István 1937-ben katolizált. Gelléri Andor Endre nem tért át, noha amint írta az 1940-es évek elején, két munkaszolgálat között keletkezett önéletrajzában, „mennyiszer szerettem volna én keresztény lenni! Mert szebb volt kereszténynek lenni… se böjt, se pászka, se kóser, se tréfli. Élni lehetett a keresztény vallástól, míg a zsidótól csak szenvedni lehetett." Szenvedett is tőle eleget, például mert noha a vallással teljesen szakított, áthagyományozódott szokásaitól képtelen volt teljesen megszabadulni: miután a pészachot megelőző nagyböjt idején beleharapott szerelme, Vera sonkás szendvicsébe, hazatértekor, még szájában érezvén a tiltott eledel ízét, képtelen volt megcsókolni szigorúan vallásos édesanyját.[27]

[25] *A vallásosság statisztikája*. Magyar Zsidó Szemle, 17. évf. 1900, 196-197. o.
[26] Vas István: *Miért vijjog a saskeselyű?* I-II. köt. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981, I. köt. 31-33. o.
[27] Gelléri Andor Endre: *Egy önérzet története*. (1957) Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1966, 139. o. A Horthy-kor zsidó értelmiségéről ld. Clara Royer: *Az irodalmi ország. Egy magyar zsidó írónemzedék identitáskeresése a két világháború között*. Jelenkor, megjelenés előtt.

Míg a 19. század harmincas évei végére a német zsidóság többé-kevésbé kivetkőzött hagyományos életformájából,[28] Magyarországon az 1830-as évek elején „a hagyományos zsidó kultúra még érintetlen volt".[29] Pesten a vallási előírások betartása ez évtized során kezdett a kortársak számára is észrevehetően lazulni. „A vallási szabadelvűség s haladás, mely a hagyományos szokások és szertartások elhanyagolásában állott, erősen terjedt a zsidó lakosság rétegeiben. Oppenheimer Simon 1831. május 8-án panaszt tesz az elöljáróságnál, hogy néhány szatócs és dohányárus szombaton és ünnepnapon is nyitva tartja üzletét. A hitközség megtiltja ugyan az ünnep megszegését, de ennek nyomán még sem volt látszata a vallási viszonyok javulásának."[30] Egy valószínűleg az 1820-as években a nagyváradi zsidó községnek írt reszponzumában a magyarországi zsidó ortodoxia legnagyobb alakja, a pozsonyi rabbi Sofer/Szofer/Schreiber Mose/Mózes, a „Hatam Szofér" (1763-1839) még elképedt a nagyváradiak puszta feltételezésén, hogy Pozsonyban akárki is nyilvánosan megszegi a sábbátot.[31] Egy évtizeddel később e jelenség már nem korlátozódott Pestre: 1836-ban a kecskeméti zsidó község elöljárói panaszt tettek a kecskeméti vásári bíróság előtt bizonyos Deuts Lehel ellen, amiért boltját szombaton is nyitva tartotta.[32] A harmincas években mindazonáltal a szombati ünnep — mindent összevetve roppant ritka — megszegése ellen a hitközségi vezetők a helyi hatóságok segítségével még a legtöbb esetben sikerrel léptek fel.[33]

Az 1840-es években megváltozott a helyzet. Az 1840: XXIX. tc. eredményeképpen, amely a bányavárosok kivételével az ország egész területén, vagyis a szabad királyi városokban is engedélyezte a zsidók lakhatását, számos új városi hitközség született, illetve vált jelentőssé, akár a külföldről érkező, akár a vidékről felvándorló zsidók letelepedése révén. A törvény ugyanakkor új lehetőségeket nyitott a zsidóknak a kereskedelemben, az iparban, vagy az értelmiségi pályákon való érvényesülésre. A városi élet és a bővülő szakmai lehetőségek azonban a vallásos kötelezettségek betartását is megnehezítették, számos zsidónál a hagyományos életformáktól való elszakadáshoz vezettek. Amint azt Jacob Katz írta: „A városi kereskedő sokkal nehezebben tudta betartani a vallási parancsolatokat, mint a falusi földbérlő vagy a parasztok szükségleteit kielégítő vegyesboltos vagy kocsmáros. A zsidónegyedet elhagyó és a közös kereskedelmi piacra költöző városi lakos helyzete is gyökeresen megváltozott. Korábban a vevők jöttek hozzá, vagy vándorárusként a neki tetsző időben indulhatott útnak portékájával. Most azonban alkalmazkodnia kellett a kollegái által

[28] Michael Silber: *The Historical Experience of German Jewry and Its Impact on Haskalah and Reform in Hungary*. In: Jacob Katz szerk.: *Toward Modernity*. The European Jewish Model. New Brunswick — Oxford, Transaction Books, 1987, 130-132. o.
[29] Michael K. Silber: *Utószó*. In: Meir Ávrahám Munk: *Életem történetei*. Bp. — Jeruzsálem, Múlt és Jövő, 2002, 336. o.
[30] Dr. Büchler Sándor: *A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig*. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1901, 400. o.
[31] Michael Silber: *The Historical Experience of German Jewry and Its Impact on Haskalah and Reform in Hungary*, i. m. 133. o.
[32] Ö. Kovács József: *A zsidóság és környezetének konfliktusai a 18-19. században egy Duna-Tisza közi mintavétel tükrében*. In: Á. Varga László szerk.: Rendi társadalom — polgári társadalom 3. Társadalmi konfliktusok. Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár, 1991, 159. o.
[33] Michael Silber: *The Historical Experience of German Jewry and Its Impact on Haskalah and Reform in Hungary*, i. m. 133. o.

megszabott piaci idényhez. A hagyományos zsidó foglalkozásokat űző emberek megtanulták, hogyan egyeztessék össze mesterségüket a vallási parancsolatok megtartásával. [...] Ebben az új helyzetben azonban a zsidók olyan szakmákat kezdtek űzni, melyek miatt meg kellett szegniük a szombatot vagy más vallási előírásokat. Aki nem kötődött olyan erősen a vallási hagyományhoz, hogy jelentősebb anyagi veszteséget is elviseljen érte, az a vallási parancsolatokat figyelmen kívül hagyva oldotta meg a felmerülő problémákat, legalábbis a megélhetésével kapcsolatos kérdéseket illetően. Így aztán röviddel a gyülekezet politikai életében bekövetkezett döntő változás, a szabad letelepedés engedélyezése után ez a fajta magatartás sokak számára elfogadott viselkedésmintává vált."[34]

A gazdasági változásokon kívül a vagyonosabb zsidók esetében közrejátszott a vallásosság hanyatlásában a keresztényekkel való intenzívebb kapcsolatok kialakulása, például a helyi kaszinókba való felvételük révén, amely nagy eséllyel magával vonta az étkezési törvények megszegését.[35] Hogy új élethelyzetükben hogyan lehet betartani a vallási törvényeket, ez leginkább a keresztény társadalom tagjaival legintenzívebb kapcsolatban álló, ekkor születőben levő, még roppant szűk értelmiségi réteg tagjai számára vált problematikussá. Páran közülük a tudatos és teljes szakítást választották, de nagyobb részük, noha vállalta az előírások megszegését, ezt nem minden aggály nélkül tette. 1847-ben a mérsékelt reformpárti Löw Lipót (1811-1875), korának kimagasló rabbi személyisége kiadásában megjelent Pápán az első magyar nyelvű zsidó periodika. A *Magyar Zsinagóga* egyetlen napvilágot látott számának egyik cikkét jegyző pápai orvos, Pserhofer Samu (1802-1879) vallomása kitűnően érzékelteti e réteg tépelődéseit: „Az idősebbek köztünk minden sz. írási s rabbinusi törvényt, parancsot, tilalmat, rendszabályt vagy szokást szigorúan kötelezőnek tekinteni taníttattak gyerekkorukban. Az élet azonban s ennek nem csak legigazabb szükségei, hanem legelsőbb s legszentebb kötelességei eszméinket egészen másképp igazították. Nézeteink s a világi dolgokróli felfogásaink alaposan megváltoztak. A hosszú szakadatlan béke, a tudományok minden rendekrei terjedése, a társalkodás nemesebb fejlődése s kiképzése, a keresztényekhez való közelségünk, szóval a történetek évei nagy behatás s legbelsőbb életünkrei benyomás nélkül el nem folyhattak. [...] Mi részesülni kívánunk az élet minden érdekei s feladataiban, mi polgártársaink között versenyezni akarunk a becspályán, mi minden nemzeti törekvéshez segítőleg járulni óhajtunk, hol s mennyire ez csak engedtetik. [...] Mi az esztendőn át s csaknem naponként számtalanszor az önmagával ellenkező helyzetben vagyunk, azt cselekedni s jóvá hagyni, mi vallás és hittanítás szerint tilalmas. Mi naponként számtalanszor meghazudtoljuk tettekkel a szertartás rendeleteit

[34] Jakov Katz: *Végzetes szakadás. Az ortodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban*. Bp., Múlt és Jövő, 1999, 61-62.
[35] Uo., 63. o. Michael K. Silber: *A zsidók társadalmi befogadása Magyarországon a reformkorban. A „kaszinók"*. Századok, 126. évf. 1992, 1. sz. 113-141. o.

bővebb és szorosabb értelmében, s különösen a talmud s ennem számtalan magyarázóinak szertartásait, és pedig egészséges s nyílt szándékkal." Pserhofer ugyanakkor a maga választotta módján hű is akart maradni vallásához, ami gyermekei nevelését illetően újabb dilemma elé állította: „Mit mondjunk gyermekeink, főkép fiainknak, kiknek kezébe adjuk a vallásbeli könyveket, s mellyek szorgalmas olvasását szívökre köti az atya, a lelkész, a tanító? Szabad-e nekik mondanunk, hogy e könyvek csak egyik része kötelező s a többi nem? S ha szabad, mellyik-e az egyik rész, s mellyik a másik? Mellyik nekem az orvosnak kötelező s mellyik a kereskedő, a mesterember, a pór, a gazdag, a szegény s a többinek? Hol itt a kezdet s hol a vége?"[36]

A konvertita orientalista Bonaventura Mayer 1842-ben úgy vélte, a pesti és budai zsidók egyharmada nem vette komolyan a sábbát megünneplését, sem az étkezési törvények betartását. A forradalom előestjére érve a kortársak tényként vették, hogy a kereskedelmi cégek alkalmazottjai, a könyvelők, speditőrök, ügynökök, közvetítők szombaton dolgoztak és vasárnap pihentek.[37] Ez utóbbiak ezt annál is inkább megtehették, hogy a zsidó község vezetősége e viselkedésformáknak immár nem tudott hatalmi úton gátat vetni, mivel, szemben a korábbi időkkel, a vallásszabadság eszméjére hivatkozó helyi hatóságok már nem voltak hajlandóak ebben segítségére lenni.[38] Ráadásul egyes laikus vezetőknél immár az akarat is hiányzott, aminek legegyértelműbb bizonyítéka, hogy a zsidó községek vezetőségében vagyonuk révén szinte automatikusan helyet foglaló nagykereskedők közül ez időben többen elhagyták vallásukat, az 1848-ban katolizált Kunewalder Jónás (?-?) kitérése napjáig a pesti izraelita község társelnöke volt.[39] Míg tehát korábban a vallási parancsolatok megszegése a közösségből való kiközösítéshez vezetett, az 1840-es évekre a magánéletükben a vallási törvényektől többé-kevésbé elszakadó zsidók is községük tagjai maradtak, olykor e községek élén álltak.[40]

Nem szabad ugyanakkor eltúlozni sem e változások horderejét. Amint azt Michael Silber aláhúzta, Bonaventura Mayer becsléséből egyben azt is következik, hogy 1842-ben a pest-budai zsidók kétharmada még szigorúan betartotta a vallási előírásokat, ami mindenesetre jóval magasabb arány volt, mint egyes nagyobb német zsidó községekben, így Frankfurtban, Berlinben, vagy Boroszlóban, ahol, ugyancsak Mayer becslései szerint, ez időben a zsidók egy tizenötöde, egynyolcada, illetve egynegyede élt a hagyományokhoz hűen.

---

[36] Pserhofer Samu orvos: *Egy izraelita atya igénytelen észrevételei a gyermekek hitbeli neveléséről*. A Magyar Zsinagóga. Első füzet, 1847, 70-72. o. A kérdéshez Löw, aki a választ illetően talán maga is bizonytalan volt, egy szerkesztői lábjegyzetben csupán annyit fűzött hozzá: „Minden e tárgyról szóló értekezést szívesen elfogadunk." Uo., 73. o.

[37] Bonaventura Mayer: *Die Juden unserer Zeit*. Regensburg, G. Joseph Manz, 1842. Idézi: Michael Silber: *The Historical Experience of German Jewry and Its Impact on Haskalah and Reform in Hungary*, i. m. 134. o. Uő: *The Social Composition of the Pest Radical Reform Society (Genossenschaft für Reform im Judenthum), 1848-1852*. Jewish Social Studies, 1. évf. 1995, 3. sz. 116. o.

[38] Jacob Katz: *The Identity of Post-Emancipatory Hungarian Jewry*, i. m. 17. o.

[39] Kunewalder kitérésének pontos dátumára: Zsoldos Jenő szerk.: *1848-1849 a magyar zsidóság életében*. (1948) Bp., Múlt és Jövő, 1998, 285. o.

[40] Jakov Katz: *Végzetes szakadás*, i. m. 63. o.

Ráadásul, jegyezte meg Silber, mivel a pesti zsidóság egyértelműen a változások élén állt, az ország egészében a hagyományos, „ortodoxnak" tekinthető zsidók aránya ennél jelentősen nagyobb lehetett.[41] Ekképpen elmondható: a kezdődő változások ellenére a magyarországi zsidóság a rendi társadalom végéig elsöprő zömében a hagyomány világában élt.

A hagyományos vallásos élet Magyarországon még az 1850-es években is virágzott.[42] Amint a francia *Archives Israélites*-nek a magyarországi állapotokat értékelő brüsszeli tudósítója írta 1851-ben: „Ezen ország zsidó lakosságának nagy része még mindig a haszidizmus és rabbijaik hiperortodoxiájának járma alatt nyög."[43] Ha nem voltak is mind „hiperortodoxok", a magyarországi rabbik döntő többsége kétségkívül ellenérzéssel viseltetett még a mérsékelt vallási reformok bevezetésével szemben is. „Jármuk" alól viszont a zsidók egyre nagyobb száma emancipálta magát, és nem csupán az a vagyonos réteg, amely, amint panaszolta az amúgy reformpárti Zipser Mayer (1815-1869) székesfehérvári rabbi 1851-ben, „ha formálisan nem is tagadja meg a zsidóságot, [...] attól oly mértékben eltávolodik, hogy tőle hiábavaló már bármit is várni".[44] Michael Silber szerint a vallásos közömbösség, ha változó mértékben is, de szinte minden zsidót érintett, hitközsége formális vallásos besorolásától függetlenül. „A sábbát idején dolgozó zsidók számának a növekedése, illetve a kóserhús fogyasztásának csökkenése az ötvenes években azt mutatja, hogy a zsidó lakosság egy jelentékeny szegmense közömbös volt minden vallásos gyakorlat iránt."[45] A kóserhús iránti vásárlókedv apadását több forrás alátámasztja. A hitközségeknek legfőbb, sokáig az egyetlen bevételi forrását a gabella jelentette, vagyis a minden, akár belső fogyasztásra, akár kivitelre szánt húsnemű után a hitközségnek fizetendő közvetett adó. Az étkezési törvények figyelmen kívül hagyása eredményeképpen az 1850-60-as évek fordulóján több helyütt, így Nagyváradon, Szentesen vagy Szombathelyen is megrendült a hitközség gazdasági egyensúlya.[46]

Nehéz meghatározni, hogy az oly alapvető vallási parancsolat, mint a sábbát megszegése mikortól vált elterjedt jelenséggé. Az *Allgemeine Zeitung des Judenthums*nak egy 1862-es cikke szerint ez már ekkorra bekövetkezett. A lap beszámolója szerint a szombat megszentségtelenítése immár nem csupán a nagykereskedőket jellemezte, de a városokban, így Szegeden, Temesvárott, Aradon és Nagyváradon az egyszerű boltosok körében, sőt a

[41] Michael Silber: *The Historical Experience of German Jewry and Its Impact on Haskalah and Reform in Hungary*, i. m. 134. o.
[42] Michael K. Silber: *Hungary Before 1918*. In: Gershon David Hundert szerk.: The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe I-II. köt. New Haven — London, Yale University Press, 2008, I. köt. 777. o. Itt jegyezzük meg, hogy ezen, valamint az ugyancsak Michael Silber által írt „Budapest" szócikken kívül a többi, az enciklopédia rövidebb szócikkei esetében megelégszünk az internetes kiadásra való utalással.
[43] H. Somerhausen, D[r] phil.: *Revue littéraire hébraïque*. Archives Israélites, 12. évf. 1851, 211. o.
[44] A francia lap a rabbi megállapítását egy, az angol *Jewish Chronicle*-ben publikált tanulmányából idézte. *Nouvelles*. Archives Israélites, 12. évf. 1851, 82. o.
[45] Michael K. Silber: *The Social Composition of the Pest Radical Reform Society, 1848-1852*, i. m. 115. o.
[46] Jakov Katz: *Végzetes szakadás*, i. m. 63. o.; Harsányi László: *A szentesi izraelita hitközség története*. Bp., MIOK, 1970, 52. o. A jelenség persze nem volt általános. Egy visszaemlékezés szerint Balassagyarmaton az 1860-as években „vajmi kevés zsidó volt még, aki tréflit evett, sőt, bort sem ittak olyat, mihez egy nem zsidó hozzányúlt." Palásti Mónika: *A hagyaték*. In: Deáky Zita — Csoma Zsigmond — Vörös Éva szerk.: ...és hol a vidék zsidósága?... Történeti és néprajzi tanulmányok a falusi, mezővárosi zsidók és nemzsidók együttéléséről. Bp., Centrál-Európa Alapítvány, 1994, 259. o.

falvakban is gyakori jelenséggé vált.[47] Meisel Farkas Alajos / Wolf Alois (1816-1867) pesti főrabbi szerint a vallásosság alábbhagyásának következményei aggasztóan megmutatkoztak a fővárosi zsidó lakosság életvitelében. Egy a Helytartótanácshoz 1863 elején intézett beadványában az igen mérsékelt reformerként számon tartott főrabbi azon panaszkodott, hogy a zsidók között is elhatalmasodott a ledér életmód, míg a családi erények már az alsóbb néposztályok körében is lanyhultak.[48]

Jeleként annak, hogy a zsidók közül már sokan nem jelentek meg a zsinagógában a mindennapi imára, az 1860-as évek elejére a fővárosban jellemzővé vált az a jelenség, amelyet harminc évvel később már a pesti zsidók vallásosságának bizonyítékaként láttattak a zsidó lapok: a nagyünnepek idején a rendelkezésre álló zsinagógák és imaházak nem bizonyultak elégségesnek az összes templomba vágyó zsidó befogadására, ezért a problémát a Pesti Izraelita Hitközség (a továbbiakban: PIH) évről-évre segédimaházak nyitásával, illetve magánvállalkozók által nyitott alkalmi pótimaházak engedélyezésével orvosolta.[49] Ami persze felveti a választ önmagában hordozó kérdést: hol voltak a hívők az év többi napján? Ekkor alakul ki tehát a neológ vallásosság e tipikus formája: a vallás nyilvános formái betartásának a nagyünnepekre redukálása, amely nagyünnepek, mivel a rohamosan növekvő pesti zsidóság jelentős része ezeket viszont megtartotta, a fővárosi élet, a pesti városkép jellegzetes, az évtizedek során számtalanszor leírt momentumaivá váltak. „Fővárosi kávéházaink", írta a *Magyar Izraelita* 1867 májusában, „nagyobb számmal adóznak a peszachnak s a Lipótvárosban tán egy sincs, mely abroszos asztalok s külön kávékonyha által ne tűnnék ki ez idő szerint. E külön konyhán forr s ez abroszos asztalokon párolog a »jomtovi« fekete, vagy barna, vagy fehér, termetes maczohk szomszédjában s ozsonatájt ugyancsak nagy a ropogtatás Izraelben."[50]

A vallásos élet hanyatlása szempontjából hosszú távon a legfontosabb körülménynek a neoabszolutista kormányzat által még az 1850-es évek elején a zsidó hitközségekre oktrojált, és hatásaiban ekkorra mutatkozó oktatásügyi reform bizonyult. Annak érdekében, hogy a zsidókat alkalmasabbá tegye az ország gazdasági és társadalmi modernizációjában való részvételre, valamint hogy az 1840-es években éppen hogy csak megkezdődött magyarosodásnak gátat szabva a németül, illetve a rontott németnek tekintett jiddist beszélő zsidóságot a németnyelvű kultúrkörbe terelje (vissza), az osztrák hatalom 1851-ben arra utasította az ország hitközségeit, hogy a judaizmus alapvető ismereteinek elsajátítását szolgáló héderek helyett nyilvános elemi népiskolákat nyissanak gyermekeik számára. Az egy évtized alatt 30-ról 300-ra emelkedő felekezeti népiskolák óriási hatással voltak a zsidóság vallási

[47] Jakov Katz: *Végzetes szakadás*. Bp., 1999, 62. o.
[48] Dr. Büchler Sándor: *A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig*, i. m. 495. o.
[49] *Pesti izr. hitközség közgyűlése 1863. évi január 6-án. (Gyorsírónk jegyzetei után.)*. Magyar Izraelita, 1863. jan. 9, 10. o.
[50] N-y E-s.: *Maczesz-morzsák. Capriccio sel pessach*. Magyar Izraelita, 1867. máj. 2, 37. o.

viszonyaira. Amint írta Jacob Katz: „Egy teljes nemzedék nőtt fel úgy, hogy már nem ismerte a héder zsidó hagyományokkal telített bensőséges légkörét. A gyereket három vagy négy évig felvilágosult tanító nevelte, aki megismertette ugyan őt a judaizmus alapelemeivel, de nem a különleges zsidó nyelvet [értsd: a jiddist — K. M.] beszélte, és nem tekintette a hagyományt a gyermekek első öntudatra ébredését és érzelmi fejlődését meghatározó forrásnak."[51] Katz finoman fogalmazott. Meisel főrabbi egy 1862-ben, több tucat hitközség küldöttje részvételével tartott tanügyi értekezleten azt javasolta, hogy a zsidó népiskoláknak ekkor még többségükben Cseh- és Morvaországból nemrég bevándorolt tanítói számára az őket alkalmazó hitközségek tegyék kötelezővé, hogy „a vallásbeli rendeleteknek a külsőségek tekintetében is megfeleljenek", imádkozáskor kössék fel a teffilint (imaszíjat), tartsák meg a szombatot, stb., ami arra utal, hogy tapasztalata szerint ez nem volt általános.[52]

A felnövekvő nemzedékek vallásos érzületének fenntartása szempontjából szerencsétlen egybeesést jelentett, hogy a gyermekek vallásos nevelése éppen ekkortól jóval nagyobb mértékben hárult a zsidó oktatási intézményekre. „Három, vagy még csak két évtized előtt a legtöbb községben majdnem minden zsidó apa fiát nem csak a szent írás-, hanem a talmudban is oktattatta", írta Bak Ignác (1823-1893?) 1864-ben a *Magyar Izraelita* c. hetilapban. Mára viszont, folytatta szerző, amikor környezetében „a gyermek mindenütt csak rossz példára s vallástalanságra akad", a vallási ismeretek átadása mindinkább kizárólagosan az iskolai hitoktatás feladatává vált. „Hová jutna a zsidóság egy évtized múlva, hogy ha gyermekeink legalább theoretice nem tanulnák szent vallásunkat az iskolákban?", zárta cikkét Bak Ignác.[53] Az 1860-as évektől a dualizmus korának végéig a vallásoktatás a felekezeti lapok egyik leggyakrabban tárgyalt kérdésévé vált — elsősorban azért, mert eredményességét tekintve a zsidó gyerekek egyre nagyobb többségét oktató keresztény felekezeti, állami vagy községi elemi és középiskolákban biztosított hittanoktatás, amint azt a korabeli zsidó lapok számtalan cikke és a zsidó szerzők visszaemlékezései egyöntetűen tanúsítják, alapvetően csődöt mondott. Ugyancsak ekkortól vált a zsidó lapoknak a következő évtizedekben folyton visszatérő témájává a kérdés, vajon a szülők közreműködése, a családi körben nyújtott vallásos nevelés híján a heti két óra hitoktatás mennyi eséllyel hathatott a gyermekek lelkére. „Egyedül a tanítót tenni felelőssé az ifjúság neveléséért éppoly szigorú, mint nem zsidó eljárás", írta a *Magyar Izraelita* egy névtelen szerzője 1863-ban, összegezve a neológ értelmiség szüntelen ismételt álláspontját. „Hol a szülők gyámolítása hiányzik, az építő hiába fáradozik."[54]

[51] Jakov Katz: *Végzetes szakadás*, 54. o.
[52] *A tanügyi értekezletből. (Folytatás)*. Magyar Izraelita, 1862. máj. 16, 161-162. o.
[53] Bak Ignác, kerületi rabbi: *A népiskola és a vallástan*. Magyar Izraelita, 1864. febr. 5, 42. o.
[54] X…: *Az izr. népiskolának és különösen a mintafőtanodának feladata Magyarhonban. VI.*. Magyar Izraelita, 1863. jún. 25, 226-227. o. A *neológ értelmiség* kifejezés alatt a felekezeti életben aktív, a neológ felekezeti lapokat, évkönyveket, kiadványokat szerkesztő, illetve ezekbe

Négy évvel később az ország zsidó lakosai elnyerték az országgyűlés által immár majd három évtized óta vissza-visszatérően tárgyalt emancipációt. A főrendiház 1867. december 22-i ülésén a jelenlevő 68 főrend közül 64 megszavazta az izraeliták egyenjogúsításáról szóló törvényjavaslatot. A két rövid paragrafusból álló 1867: XVII. törvénycikket I. Ferenc József király december 27-én szentesítette.[55] Mint ismeretes, a törvény csupán a zsidókat egyenjogúsította, de nem felekezetüket, amelynek az ún. recepciója, vagyis bevetté nyilvánítása csak a király által 1895. október 16-án szentesített 1895: XLII. tc. révén valósult meg.[56] Az emancipáció után egy évvel összeült a magyar és erdélyi izraeliták képviselőinek egyetemes gyűlése, amelynek célja egy a zsidó hitközségek működését leíró és megszabó szabályzat kialakítása, valamint egy az autonóm zsidó hitközségek és az állam közötti kapcsolatok fenntartását lehetővé tevő képviseleti szerv felállítása volt. Az 1868. december 20-tól 1869. február 23-ig tartó Egyetemes Gyűlés az európai zsidóság körében unikális helyzethez, a magyarországi zsidóság felekezetjogi szakadásához vezetett. A gyűlésről a (némileg újraértelmezett) hagyományokhoz kötődő, minden vallási újítást elutasító, úgymond ortodox képviselők még annak befejezése előtt kivonultak. 1869. június 14-én Ferenc József szentesítette az Egyetemes Gyűlésen elfogadott szervezeti szabályzatot, amely azonban csak a zsidók „kongresszusi", vagyis neológ irányzatát elfogadó hitközségekre nézve vált kötelező érvényűvé. Az országgyűlési képviselőknek a vallásszabadság sérthetetlenségének elve iránti elkötelezettségét javára fordító ortodox tábor roppant buzgó — és „ortodoxokhoz" képest kifejezetten modern eszközökkel élő — érdekképviseleti tevékenysége eredményeképpen 1870. március 18-án az országgyűlés határozatban kimondta, hogy a zsidó hitközségek nem kényszeríthetők az Egyetemes Gyűlésen megszavazott szabályzat elfogadására. A határozatot Eötvös József kultuszminiszter április 2-án kelt rendeletében megerősítette. Az „autonóm hittörvényű", vagyis ortodox szervezet alapszabályzatát Ferenc József 1871. október 22-én elismerte, a szabályzatot közlő rendeletet Pauler Tivadar (1816-1886) vallás- és közoktatásügyi miniszter egy héttel később adta ki.[57]

Az ország zsidó lakosságának — idővel lassan csökkenő — többsége a dualizmus egész korszaka alatt az ortodox hitközségekhez tartozott. Felekezetjogi szempontból 1880-ban

publikáló, a közéletben zsidóként felszólaló hírlapírókat, publicistákat, tudósokat és rabbikat értjük. Mondani sem kell: álláspontjukat a zsidó közélet iránt érdeklődő, a felekezeti lapokat olvasó zsidók pár ezres, a századfordulón pár tízezres tömege sem osztotta feltétlenül, hogy a „neológ" zsidók összességéről ne is beszéljünk.

[55] Az 1867-es emancipációról ld. Mezei Mór: *Visszaemlékezés az emancipáció idejére*. In: Bánóczi József szerk.: Évkönyv. 1918. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1918, 11-32. o.; Venetianer Lajos: *Az emancipáció története*, uo.,32-55. o.

[56] A zsidó vallás recepciójáról ld. Groszmann Zsigmond: *A recepciós mozgalom politikai története*. Bp., Magyar Könyvnyomda és Kiadóvállalat, 1915.; Dr. Gábor Gyula: *Az izraelita vallás receptiója*. In: A Pesti Izraelita Hitközség fennállása 125-dik évfordulójának és a magyar izraeliták vallási receptiója 30-dik évfordulójának megünneplése. Bp., Pesti Izr. Hitközség, 1925, 21-38. o.; Schweitzer Gábor: *Az izraelita felekezet és az egyházpolitikai törvények*. Protestáns Szemle, 63. évf. 1996, 1. sz. 116-136. o.; Prepuk Anikó: *Miért éppen a recepció? Az izraelita vallás egyenjogúsítása az 1890-es években*. In: Angi János — Barta János szerk.: Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára. Debrecen, Multiplex Media — DUP, 2000, 263-281. o.

[57] A neológ-ortodox szakadás részletes és átfogó történetét nyújtja Jakov Katz: *Végzetes szakadás*, i. m. Az Egyetemes Gyűlés rövidebb összegzésére ld. Nathaniel Katzburg: *The Jewish Congress of Hungary, 1868-1869*. In: Randolph L. Braham szerk.: Hungarian-Jewish Studies II. köt. New York, World Federation of Hungarian Jews, 1969, 1-33. o.; Thomas Domján: *Der Kongreß der ungarischen Israeliten 1868-1869*. In: Ungarn-Jahrbuch, 1 évf. 1969, 139-162. o.

Zeke Gyula becslése szerint a zsidók 56,1%-a volt ortodox, 38,2%-a neológ, és 5,7%-a status quo, vagyis olyan hitközség tagja, amely formálisan nem tagolódott be egyik szervezet alá sem.[58] A felekezetjogi, formális besorolás és a tényleges vallásos viselkedés azonban, mint már említettük, két külön dolog. Az emancipáció idején mindenesetre a magyar zsidóságnak még minden bizonnyal a többsége betartotta a vallási parancsolatokat. Egy 1867-ben kiadott reformpárti röpirat névtelen szerzője úgy vélte, az országban működő rabbik kilenctizede olyan „vakbuzgó egyén", akiknek „korlátlan" hatalma alatt „a nép ugyanazon alant fokán áll a műveltségnek, mint ősapáik állottak, kik Német-, Cseh- és Lengyelországból bevándorolván, először lépték át ezen ország határait. Nem változtak azóta hajszálnyit, sem életmódban, sem szokásokban, sem szertartásaikban; még nyelvük is ugyanaz, a fülkínzó, émelygős németség [értsd: a jiddis — K. M.] maradt, melyet magukkal hoztak."[59] Hogy a szerző túlzott, annak egyértelmű jelét nyújtják az Egyetemes Gyűlés vitái, amelyekből kiderül: a sábbát iránti tisztelet hanyatlása mindkét tábor képviselőit, vagyis az ortodoxokat is aggasztotta.[60] Amint Jacob Katz írta az 1870-es évek elejére kialakult helyzetről: „A magyarországi hitközségek többségében ebben a korszakban már nem minden zsidó élt a hagyomány normái szerint. Általában még azokban a hitközségekben is akadt néhány a vallástól többé-kevésbé elforduló ember, ahol a hívek többsége ragaszkodott a hagyományokhoz, és az intézmények szigorúan megőrizték konzervatív arculatukat."[61]

Ami nem jelenti azt, hogy egyes vallási parancsolatok betartása ne lett volna ekkor még a neológok között is általános. Az 1870-es évek első felében a zenetörténész Fabó Bertalan (1878-1923) szerint a férjezett nők körében a paróka viselete még általános volt, a különbség csupán a minőségben mutatkozott meg: „Az álhaj — e nélkül zsidó asszony nem járt — a vagyonosoknál drágán fizetett emberi haj volt; ú. n. Einlage; a szerényebb sorsúaknál lószőr."[62] Az 1867-ben Pozsonyban született, majd a pesti Szerecsen utcában felnőtt Kóbor Tamás (1867-1942) regényesített önéletrajza szerint a terézvárosi zsidók életének az 1870-es években még természetes részét képezte az ünnepélyességével a környék egész hangulatára kiható sábbát megtartása. Bádogos apja szigorúan vallásos volt, a kóser háztartás, a szombat, az akár fájdalmas anyagi áldozatok árán megtartott ünnepek életük megkérdőjelezetlen részét alkották.[63]

Ám Kóbor Tamás visszaemlékezéseiben mindez hangsúlyozottan csak a kerület szegény zsidóira vonatkozott, és nem a neológ zsidóság egészére. Akár szimbolikusnak is tekinthető, hogy 1868 januárjában az emancipáció alkalmából adott hálaadó istentiszteleten

[58] Zeke Gyula: *Szakadás után*, i. m. 152. o.
[59] *A zsidók reformátiója*. Írta: Egy hitrokon. Pest, Heckenast Gusztáv, 1867, 17, 25-26. o.
[60] Jakov Katz: *Végzetes szakadás*, i. m. 190-191. o.
[61] Uo., 260. o.
[62] Fabó Bertalan: *A régi Pestről és zsidairól. Művészetpártolás és társadalmi élet*. Múlt és Jövő, 6. évf. 1916, 9. sz. 363. o.
[63] Kóbor Tamás: *Ki a ghettóból*. I-II. köt. Bp., Franklin-Társulat, 1911, I. köt. 14, 19-21, 36-37, 108-115. o., II. köt. 137, 164. o.

Handler Márk (1837-1911) aszódi rabbi, miután élete első magyar nyelvű szónoklatában kifejtette, miképpen hálálandó meg az egyenjogúsítás, rögvest hozzátette: „De ne véljük tisztelt hitrokonaim az által is kifejezni hálánkat, hogy ne ragaszkodjunk többé elválaszthatatlanul ősi hitünkhöz, hogy a felvilágosodás ürügye alatt elejtsünk némely törvényeket, ne tartsuk meg szombat- és ünnepnapjainkat."[64] Kohn Sámuel (1841-1920) pesti főrabbi egy évvel későbbi ünnepi prédikációjából kitűnik: a pesti zsidók egy része már csak az ünnepek idején ment el a zsinagógába. Amint a főrabbi Ros Hásánái prédikációja elején megjegyezte: „Ide jöttünk mindnyájan, még azok is, kik egész éven át az Úr e házát nem igen szokták felkeresni."[65]

A feddő célzatú megjegyzés hatástalan maradt. Úgy a gyér számú korabeli felekezeti lapok, a megjelent prédikációk, mint a visszaemlékezések szerint az emancipációt követő évek lázas magyarosodása, illetve nem kevésbé lázas gazdasági aktivitása a kialakuló neológ középrétegek körében a hitközségi szerepvállalás jelentős elhanyagolásával, illetve a vallástól való nagymérvű elfordulással párosult. Amint írta Richtmann Mózes (1880-1972), a PIH segédrabbija 1906-ban: „Az emancipáczió nyomán fellépő asszimiláczió láza pusztítólag hatott a zsidó közéletre. A műveltebb elemekre a vallási, a hithez való ragaszkodás teljesen elvesztette hatását."[66] 1874-es újévi szónoklatában Kohn Sámuel hitsorsosai „legnagyobb részének tétlen közönye", a vallásos dolgokban terjedő „járatlanság, tudatlanság" felett kesergett, külön hangsúlyozva a „vallása s felekezete szent ügyeivel mit sem törődő ifjúság" láttán érzett aggodalmát.[67] A rabbiként és antikváriusként is működő, de főleg lapkiadással foglalkozó Bak Ignác szerkesztette *Der Ungarische Israelit* egy 1877-es cikke azon modern zsidókat ostorozta, akik abban a hitben éltek, miszerint „minél vallástalanabbnak mutatkozunk, annál hamarabb ismernek el a népek magukhoz hasonlóknak".[68]

Nehéz megállapítani, hogy mindez mennyiben tükröződött a neológ zsidóknak a vallási előírások iránti viszonyában. 1868-ban a képviselőház népnevelési bizottságának meghallgatásán Kohn Sámuel a sábbát kapcsán kijelentette: „Mondhatom, hogy az izraelitáknak hazánkban még túlnyomó többsége ezen vallásos szabályt szigorúan meg is

[64] *Szónoklat. Tartotta az egyenjogosítási ünnepély alkalmával 1868-ik évi január hó 19-én az aszódi izr. templomban Handler Mark rabbi*. In: Hevesi (Handler) Simon dr. lugosi rabbi szerk.: Jubiláris emlékmű Handler Mark tatai rabbi 40 éves hivatali jubileuma alkalmából. Lugos, dr. Handler Rudolf, 1904, 24-25. o.

[65] Dr. Kohn Sámuel: *Újévünk intése. (Újév első napján. 1869)*. In: Zsinagógai szónoklatok I. Ünnepi és alkalmi beszédek. Bp., Rosenberg Testvérek, 1875, 3. o.

[66] Dr. Richtmann Mózes: *Schweiger Márton*. In: Bánóczi József szerk.: Évkönyv. 1906. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1906, 290-291. o.

[67] Dr. Kohn Sámuel: *Az Istenben való öröm a mi erősségünk. (Újév első napján. 1874)*. In: Zsinagógai szónoklatok I., i. m. 23-24. o. Könyvének oldalszám nélküli előszavában a pesti főrabbi megjegyezte: „A kritikának ezen igénytelen gyűjteményem fölött hozott ítéletétől s az olvasó közönség részvételétől fog függni, valjon a „zsinagógai szónoklatok" ezen első kötetét előbb utóbb egy második „szombati beszédek" és egy harmadik „esketési s halotti beszédek" czimű kötet fogja-e követni." A tervbe vett kötetek nem jelentek meg.

[68] Idézi Komlós Aladár: *Magyar-zsidó szellemtörténet a reformkortól a holocaustig*. I. köt: *A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században*. Bp., Múlt és Jövő, 1997, 117. o.

tartja."[69] A zsidó lakosságnak az ortodoxokat is magában foglaló egészét tekintve ez ekkor még így is lehetett. Ami a neológokat illeti, az 1870-es évek végén keletkezett viccek már igencsak más képet nyújtottak: „Bíró. Maga gyalázatos! Nem elég, hogy lop, hát még szombaton lop, amikor ünnepje van? Rab. Kéremlásan… én nem vadjok orthodox!"[70]

A vicceknél objektívebb jelzés, hogy az 1870-es évektől kezdtek elterjedni az olyan, a zsidó ifjúságnak szánt imakönyvek, amelyek pontosan megjelölték, hogy mely imákat kell mely alkalomkor elmondani, ami arra utal, hogy e könyvek szerzői úgy vélték: azt a vallásos tudást, amit korábban a szülők adtak át gyermekeiknek, mára a felekezeti kiadványoknak kell pótolniuk. A fiatalok, mutatott be egy ilyen imakönyvet az *Izraelita Lapok* 1874-ben, „egyszersmind megtanulhatják ezen könyvből, hogy péld. hétköznap reggel, este, szombaton, újholdnapon, újévnapon stb., mely imákat kell elmondani, melyeknek felkeresése más imakönyvből igen bajos szokott lenni". Az ismertetés külön hangsúlyozta: „nagyon előnyös, hogy az imák fölirata a héber mellett magyarul és németül is ott van", ami, tette hozzá, nemcsak az ifjúságot, hanem a felnőtteket is segítheti.[71]

„Vannak orthodoxok, akik így imádkoznak, vannak neológok, a kik sehogysem imádkoznak", jelentette ki Mocsáry Lajos (1826-1916) a képviselőházban 1880 elején, képviselőtársai nagy derültségére.[72] A jelenségen a zsidó felekezeti kiadványok kevésbé szórakoztak: „Széles e hazában egyetlenegy hitfelekezet sem hanyagolta el [annyira] erkölcsi és szellemi érdekeit, mint a zsidó", írta a *Szombati Újság* c. felekezeti lap bevezető cikke 1882-ben.[73] A neológ zsidók elvallástalanodása, illetve ennek lehetséges orvosolása az 1880-as években növekvő számú felekezeti lapok folyamatosan tárgyalt témájává vált — valójában többen közülük, így például a *Szombati Újság* is éppen a zsidók felekezetük iránti közönye elleni küzdelem céljából születtek. Noha a panaszok legtöbbször az általánosság szintjén mozogtak, a felekezeti lapok szerzőit elsősorban és alapvetően a szélesedő, immár akkulturált középrétegeknek, és a nagypolgárságnak a vallásától való eltávolodása aggasztotta, amely eltávolodás a neológ értelmiség szemében egyet jelentett a zsidósághoz való kötődés elhalásával. E tekintetben a rabbik álláspontja értelemszerűen nem változott. A neológ értelmiség „laikus" tagjai közül idővel páran olykor megpedzették, elismerték, vagy pontosabban: a megállíthatatlannak elismert szekularizáció fényében remélték annak a lehetőségét, hogy létezhet egy szekuláris zsidó azonosságtudat, mindazonáltal a neológ értelmiség alapvető meggyőződése maradt, hogy a zsidóság a vallástól elválaszthatatlan, hogy

[69] *Dr. Kohn Sámuel, pesti izr. Hitszónok kihallgattatása az országos képviselőház 25 tagú népnevelési bizottságában (Az október 30-án d. e. tartott ülésben) Izraelita Közlöny*, 1868. nov. 13, 431. o.
[70] [Ágai Adolf]: *Abrincs! 150 jordány vicz Seiffensteiner Salamontul. Elemelte Mokány Berczi*. Bp., Athenaeum, 1879, 98. o.
[71] *Könyvismertetés*. Izraelita Lapok, 1874. szept. 10, 6. o. A recenzált műnek — *Imakönyv az izr. iskolai ifjúság számára*. Rendezte és kiadta az Országos Magyar Izraelita Tanítóegylet — nagy sikere lett, 1885-ig hét kiadást ért meg.
[72] Zeller Árpád: *A magyar egyházpolitika 1847-1894*. I-II. köt. Bp., Boruth. E. könyvnyomdája, 1894, I. köt. 1024. o.
[73] A szerkesztőség: *Halljad Izráel!* Szombati Újság, 1882. jan. 1, 1. o.

a zsidó vallástól, illetve a „zsidóságtól" való eltávolodás egy és ugyanaz. Amint írta a *Magyar Zsidó Szemle* 1884-ben, első száma bevezető cikkében: „Vallásunk és kútfőinek, régi irodalmunk és a zsidó tudomány ismerete és művelése hihetetlenül hanyatlott egy nemzedék óta. E hanyatlással karöltve jár felekezeti érdekeink elhanyagolása, a közömbösség és részvétlenség minden iránt, mi azelőtt a zsidóság egységét dokumentálta."[74] Noha a rabbikon kívül a felekezeti értelmiség tagjai is csak részben tartották be a vallási parancsolatokat, zömük abban sem hitt, hogy a zsidó vallás legalább valamilyen szinten fenntartott *gyakorlata* nélküli elvont vallásos érzelem képes volna biztosítani a zsidóság iránti kötődés fennmaradását. Amint írta 1901-ben Szabolcsi Miksa (1857-1915), az *Egyenlőség* főszerkesztője egy hosszú, a kitért zsidók lelkivilágát boncolgató cikk végén: „Tanulják meg ezekből a szomorú gyorsasággal ismétlődő esetekből, hogy amely zsidó házban nem él a hit, ott elhal a szívekben is; hogy ahonnan száműzvék Izrael tradícziói, onnan előbb-utóbb elköltözik Izrael Istene is. Önámítás a vallásos érzéssel és vallásos eszmével való kultusz. Vallás nélkül nincs vallásos érzés, vallás nélkül nincs vallásos eszme. Ember nélkül nincs emberi árnyék és ha elvonul az ember, vele megy az árnyéka."[75]

Márpedig az 1880-as években a felekezeti lapok befejezett ténynek tekintették, hogy a művelt zsidó polgárság a vallási parancsolatokból immár alig tartott meg valamit. Ezt egyesek olykor nyíltan vállalták és hirdették, így egy a *Pesti Hírlap*ban „Szabadelvű zsidó" aláírással 1884-ben megjelent levél szerzője: „A legtöbb művelt és felvilágosodott zsidó szakított már a talmudszabta étkezési szabályok, ünnepek, szombati renyheség számtalan fajta furcsaságaival", írta a bibliai parancsolatokat ignoranciából vagy rosszindulatból a Talmudnak tulajdonító levélíró, kifejezvén egyben sajnálkozását azon vallási előírások iránti hűség felett, „mit a más vallásbeli különbségnek tart".[76] A felekezeti lapok sem írtak mást, noha persze ellenkező előjellel: „A mindennapi tapasztalás kétségbevonhatatlanul bizonyítja", írta a *Magyar Zsidó Szemlé*ben egy bakonyszombathelyi körorvos 1888-ban, „hogy épen a zsidók azok, kik a gyakorlati élet ösvényein legtöbbet veszítenek a hit malasztjából, elannyira, hogy valóságos ritkasággá lett közöttünk az az intelligens zsidó, ki polgári hivatásának megfelelve, egyúttal arra is gondolna: mikor és miképpen rója le zsidó hitvallásából eredő kötelmeit."[77]

A felekezeti lapok az „intelligens" rétegeknek a közélet porondjára lépő ifjú nemzedékével kapcsolatban még inkább borúlátók voltak: „Az ifjabb zsidó nemzedéknek a kedélyéletét ha elemezhetnők", írta 1885-ben Radó Vilmos (1847-1919), a budapesti tanítóképző-intézet tanára, „csak elvétve találnánk benne egy-egy vallásos alkotórészt, egy-

[74] A szerkesztők [Bacher Vilmos — Bánóczi József]: *Olvasóinkhoz*. Magyar Zsidó Szemle, 1. évf. 1884, 1. o.
[75] Szabolcsi Miksa: *A hitehagyás és a nevelőnőképző*. Egyenlőség, 1901. ápr. 28, 3. o.
[76] Szabadelvű zsidó: *A reformált zsidó vallás.* Pesti Hírlap, 1884. aug. 5., 14. o. A levél a „közönség köréből" c. rovatban jelent meg.
[77] Stadler Károly: *A zsidó közművelődési egyesület*. Magyar Zsidó Szemle, 5. évf. 1888, 48. o.

egy gyermekkori vallásos impresszionak a nyomát. Emiatt a felekezeti közösséghez való hozzátartozás érzete is veszendőben van."[78] Az egyetemen, számolt be tapasztalatairól 1887-ben egy ifjú joghallgató, „a zsidó ifjak nagy része azt is szégyenli, hogy zsidó. Templomba alig megy egy évben egyszer-kétszer, szombatot és ünnepnapot nem tart".[79]

A zsidó középosztály mellett s vele szoros összefüggésben a legnagyobb aggodalmat e réteg felserdülő nemzedékeinek nevelése váltotta ki, vagyis vallásos nevelésük hiánya. Amint a *Szombati Újság* egy névtelen szerzője összegezte 1883-ban: „Tudvalevőleg általános a panasz, hogy fiatalságunk mindinkább elidegenedik ősei vallásától."[80] E téren a felekezeti lapok annál kevésbé tápláltak illúziókat, hogy véleményük szerint a szülők már gyermekeik születésének pillanatában igyekeztek „a szorosan zsidó jellegű dolgokat kalpaggal elfödni vagy pedig azokat meggyengíteni", írta a bécsi *Neuzeit* budapesti tudósítója 1882-ben. E megállapítását a fiúgyermekek körülmetélési ceremóniájáról megjelent meghívók újkeletű szövegezésére alapította: „Ekkoráig, az ismerősök és rokonokat a zsidó fiú születése utáni 8 nap múlva megtartandó „Brisz" vagy „Mila ünnepélyre" hívták meg. A mi városunknak jutott a szerencse, e tekintetben is egy nagyszerű reformot megkezdeni. Az ily meghívók most így hangzanak: „Fiunk rituális kereszteléséhez tisztelettel meghívja N. N. és neje", vagy „N. N. és neje tisztelettel meghívják fiúk névadási ünnepélyéhez". [...] „Rituális keresztelés", ez aztán a Schulchan Aruch és az evangélium ügyes párosítása."[81]

Nem lehet pontosan felmérni, hogy az 1880-as években a főváros neológ zsidósága vagy akárcsak középrétegei milyen jelentőséget tulajdonítottak gyermekeik vallásos nevelésének. A PIH elöljárósága által 1882 novemberében a gyermekeiket községi iskolába járató szülőknek szétküldött körlevél mindenesetre arról tanúskodik, hogy a hitközségi vezetők szerint a szülők legalábbis igen csekély figyelmet szenteltek csemetéik hittanoktatásának: „Csak úgy lehetséges, hogy az oktatás kielégítő eredményt mutasson fel, ha a szülői ház az iskolában nyújtott oktatást lehetőleg hathatósan elősegíti és kiegészíti, hogyha a szülők szüntelen buzdítás és felügyelet által a hittanítót támogatják. E meggyőződésből kiindulván, kötelességünknek tartjuk (czímet) sürgősen felkérni: szíveskedjék gyermekének hathatósan kötelességévé tenni, hogy a hittani órákon pontosan megjelenjen, és a tanítást éber figyelemmel kövesse; szíveskedjék ügyelni arra, hogy gyermekének meg legyen a hitközség által szerkesztett hitoktatási tankönyv is, megjegyezvén ezúttal, hogy szegény szülők gyermekeinek e tankönyvet teljesen ingyen szolgáltatja a hitközség; szíveskedjék a hittanra

[78] Radó Vilmos: *A zsidó népiskolák II*. Magyar Zsidó Szemle, 2. évf. 1885, 200. o.
[79] Auspitz Ármin: *Miért nem vallásos az új nemzedék?* Magyar Zsidó Szemle, 4. évf.1887, 432. o.
[80] *A főv. középiskolai zsidó tanulók hitoktatása*. Szombati Újság, 1883. ápr. 14, 113. o.
[81] *A „Neuzeit"*. Szombati Újság, 1882. febr. 18, 64. o. Az 1861 és 1903 között megjelenő *Die Neuzeit*-ot a csehországi író Leopold Kompert (1822-1886), és a nagykanizsai születésű Szántó Simon (1919-1882) alapította. A 16. században József Káró (1488-1575) által összeállított, először 1565-ben Velencében kiadott *Sulchan Aruch* (jelentése: Terített asztal) c. törvénygyűjtemény tartalmazta mindazon törvényeket, amelyeket a vallásos zsidóknak be kellett tartania.

nézve is gyermekének házi szorgalma fölött felügyelni, és őt arra kötelezni, hogy az iskolában kitűzött leczkéket lelkiismeretesen elsajátítsa, a tanultakat pedig szorgalommal ismételje; végül pedig: szíveskedjék gyermeke irányában minden alkalommal rámutatni a hitoktatás fontosságára és arra, hogy mily nagy súlyt helyez reá. Mindez múlhatlan vallási kötelesség, melyet miden zsidó szülőnek, tekintettel e tantárgy szentségére és a zsidóság jövőjére, de saját gyermekének jól felfogott érdekében is, teljesíteni kell."[82]

A gyermekek kötelező hitoktatása iránti közömbösség minden jel szerint többé-kevésbé általános jelenség volt a pesti zsidó középrétegek körében. A PIH által 1891-ben kiadott vallásoktatási tanterv szerkesztője, a nyelvész és etnológus Munkácsi Bernát (1860-1937) úgyszintén kétségtelen ténynek tekintette, hogy a szülők elhanyagolják gyermekeik, különösen lányaik otthoni vallásos nevelését is — éppen ez motiválta az otthoni nevelés hiányát pótolandó iskolai hittanoktatás hatékonyságát növelni hivatott tanterv kidolgozását.[83] Egyes jelzések Munkácsi véleményét igazolják. Bak Izráel (1840-189?) pesti hitoktató az 1880-as években kísérletet tett egy új vallási ceremónia, a fiúgyermekek Bar Mitzvah-jára hajazó leány-konfirmáció bevezetésére. Mikor az ünnepre való készülődés során megtudakolta iskolája diáklányainak zsinagógai nevét, kiderült, hogy harminc diákja közül kettő ismerte héber nevét.[84]

A neológ zsidóság vallásos érzületének hanyatlását a tiszaeszlári vérvád nyomán kirobbanó antiszemita hullám úgy tűnik valamelyest megakasztotta. Az 1883-as őszi nagyünnepekkor, a válság csúcspontján és ezzel minden bizonnyal összefüggésben, a korábbi évekhez képest „aránytalanul nagyobb számmal sereglettek a hívők a zsinagóga felé", újságolta örömmel a nem sokkal korábban indult *Egyenlőség*.[85] Ám e felbuzdulás nem mutatkozott tartósnak, és a *Magyar Zsidó Szemle* egyik szerzője szerint eleve alig érintette a fiatalabb nemzedéket. Amint írta 1887-ben az ekkor még rabbiképzős diák és bölcsészhallgató Enyedi / Eisler Mátyás (1865-1931): „Bár az antisemitizmus feltűnése az utolsó években hatalmas visszahatást keltett a zsidóság kebelében, mely első sorban az egymással való szorosabb sorakozásban nyilvánult; de talán épen ifjúságunk az, melyen e visszahatás tünetei leggyérebben mutatkoznak. [...] Ifjúságunk legnagyobb része mit sem törődik felekezeti ügyeinkkel, túlhelyezi magát a vallás legfontosabb szabványain."[86]

Az 1880-90-es évek fordulóján a pesti zsidók körében kialakult helyzetre jellemző, hogy a neológ felekezeti lapok ekkor már nem azon panaszkodtak, hogy a hívők nem jártak el

[82] *A pesti izr. hitközség.* Szombati Újság, 1882. dec. 2, 386. o.
[83] *A Pesti Izr. Hitközség vallásoktatásának egyetemes tanterve és ifjúsági istentiszteletének szabályzata*, Bp., 1891, 55. o. Munkácsi 1890-től haláláig a PIH tanfelügyelőjeként dolgozott.
[84] Dr. id. Glass Izor: *Előkelő asszonyaink. Levél a szerkesztőhöz.* Egyenlőség, 1894. jan. 26, 9. o.
[85] Dr: L. K.: *A magas ünnepek.* Egyenlőség, 1883, okt. 7, 6. o.
[86] Enyedi Mátyás: *Ifjúságunk és a zsidóság.* Magyar Zsidó Szemle, 4. évf. 1887, 163. o. Enyedi Mátyás, aki 1891-től kolozsvári főrabbi, 1893-tól a kolozsvári egyetem sémi nyelvek magántanára volt, élete végéig olykor eredeti nevén, olykor magyarosított nevén szignálta írásait.

mindennap a templomba, hanem azon örvendeztek, hogy nagyünnepek idején megjelentek a zsinagógában. Amikor 1889 őszén Ros Hásáná előtt másfél nappal elfogyott minden belépőjegy a Dohány utcai templomba, az *Egyenlőség* ebben annak a bizonyítékát vélte felfedezni, hogy „a vallásos érzés mindinkább jobban hódít".[87] A hetilap az istentiszteletek „rendkívül nagy" látogatottságából a következő év tavaszi nagyünnepei idején is azt a következtetést vonta le, hogy „a fővárosban határozottan emelkedőben van a zsidó vallásos szellem",[88] aminek enyhén ellentmondott, hogy egy hónappal később tényként közölte: „Ezrével vannak, kiket alig csatol még más valami a zsidósághoz, mint az, hogy évente kétszer, háromszor el-eljárnak vagy egy félórára a templomi istentiszteletre".[89] Az *Egyenlőség* beszámolói alapján mindenesetre nyilvánvaló: a nagyünnepek alatt a pesti zsidók az 1890-es évtizedben is nagy számban elmentek valamelyik zsinagógába vagy alkalmi imaházba. 1890 őszén, Ros Hásáná és Jom Kippur ünnepei idején a fővárosban a 11 zsinagóga mellett 43 egyleti imaház és 51 pótimaház működött, ezenkívül a városligetben is tartottak istentiszteletet a szabad ég alatt, több mint ezer hívő jelenlétében. Jom Kippurkor Szabolcsi Miksa becslése szerint az ekkor 103317 fővárosi zsidó hitű lakos közül legalább harmincezer hívő kereste fel valamelyik „épített" imahelyet. Ráadásul, hangsúlyozta Szabolcsi, Jom Kippur napján az előírásoknak megfelelően „a hívek ott maradtak helyükön egész nap. Láttunk országos nevű férfiakat, törvényhozókat, hírneves tudósokat, babérkoszorúzta költőket, írókat, művészeket és láttunk milliók fölött rendelkező grand-seigneureket, kik ki sem mozdultak a templomból míg a szent kürt zengése be nem rekesztette a szent nap istenszolgálatát."[90] Kérdés, hogy ezt milyen szellemben tették. Noha a neológ értelmiség rendre örvendezett az ünnepekkor dugig telt zsinagógáknak, és amint láttuk, hajlamos volt ebben a vallásos élet megerősödésének jelét látni, az 1890-es évektől kezdve mindinkább úgy vélte, a látszat megtévesztő. „Csekélység ugyan", írta az orvos Glass Izor (1860-1923) 1894-ben, „de jellemző voltánál fogva felemlítem, hogy előkelőbb hölgyeink túlnyomó része, ha már egyszer-kétszer egy esztendőben a templom látogatására határozta el magát, ezen utat feltétlenül nagy elegancziával, de mindenesetre imakönyv nélkül vagy jól elrejtett imakönyvvel teszi meg; und Hand auf's Herz: látott-e már élő ember egy előkelő zsidóasszonyt templomból jövet imakönyvével például az Andrássy-úton vagy a Váczi-utcán végig sétálni?"[91] Amint írta Kiss Arnold (1869-1940), ekkor még veszprémi, 1901-től haláláig budai főrabbi: „Háromszor egy évben tömve vannak a mi templomaink is. De hányan vannak, a kik örülnek annak, amikor lezajlottak a nekik igazán »félelmes napok«, és hányan,

[87] *Elfogyott minden jegy*. Egyenlőség, 1889. szept. 29, 8. o.
[88] *Az istentisztelet a lefolyt peszach-ünnep alatt*. Egyenlőség, 1890. ápr. 18, 4. o.
[89] *Kevés a templom*. Egyenlőség, 1890. máj. 30, 1-2. o.
[90] Mardochai Hajehudi [Szabolcsi Miksa]: *A lefolyt főünnepekről a fővárosban*. Egyenlőség, 1890. szept. 26, 8-9. o.
[91] Dr. id. Glass Izor: *Előkelő asszonyaink*, i. m. 9. o.

akik úri csemetéiket valósággal restellik az ősi szellemben nevelni; hányan, akik büszke fölvilágosodással tüntetnek vallástalanságukkal."[92]

A nagyünnepek ideje alatt tapasztalható templomlátogatási buzgalom jelentősége iránti szkepszis a neológ zsidóknak, s különösen a fővárosiaknak az élet egyéb területein tanúsított magatartásából fakadt. „A gyermek legtöbb esetben otthon mit sem tapasztal a vallásos gyakorlatokból, nem lát szombatot, nem ünnepet, nem hall imaszót, nem semmit, mi hitére, felekezetére emlékeztethetné", írta az *Egyenlőség* 1890-ben.[93] Az 1890-es években a neológ értelmiség számára kétségtelen volt: „a salonokból és jobb házakból" már régen kiszorult a sábbát, amelyet „már csak a szegényes kunyhókban" tartottak meg.[94] Ez magyarázza, vélte az *Egyenlőség* egy névtelen szerzője, hogy a neológ rabbik ortodox kollegáikhoz képest igencsak lagymatagon küzdöttek az ipari munkának kötelező vasárnapi szünetelését bevezető 1891: XIII. tc. ellen, „hiszen az ő községeik tagjainak nagy része úgysem szenteli meg a szombatot".[95] A családok, mihelyst valamelyes jómódot értek el, elhagyták az étkezési előírásokat is.[96] A fiúgyermekek 13 életévükben tartandó Bar Mitzvah-jától a szülők, különösen a fővárosban, „mindinkább" eltekintettek,[97] illetve azt már csak „elvétve" ünnepelték meg, legtöbbször elhagyták, „a mi úri családaink gène-ből, a szegényebbek pedig, mert nem igen áll módjukban a lakmároztatás".[98] Az oly kisebb ünnepnek, mint a Purimnak a betartása is csak vidéken maradt általános, de a „városi hivatalnok-élet" ennek is „többnyire" véget vetett,[99] sőt, még a zsidó év legszentebb napját, a tíznapos bűnbánatot követő Jom Kippurt is sokan csupán azért tartották meg, mert „a bon ton, a tisztességes tapintat" ezt megkövetelte.[100] „Oda jutottunk", könyvelte el 1894-ben az *Egyenlőség* helyettes szerkesztője, a Komáromi Sándor néven író Haber Samu (1866-1921), „hogy a vallás csaknem minden megnyilatkozásában, formájában, szellemében tanításaival az iskolára szorult", ami viszont azért keserítette el a neológ értelmiséget, mert ha számosan hittek is abban, hogy az iskola, a hitoktatás képes szembeszállni a szülői otthonnal, a többség e küzdelmet reménytelennek látta.

A felekezeti lapok szerint a vallástól való elfordulás azon vagyonos rétegek ifjú nemzedéke körében volt a legnagyobb, amelynek, vallotta a bankár, országgyűlési képviselő és PIH elnök Wahrmann Mór (1832-1892), „nincsenek ideáljai, nincs hite, nincs vallása és

[92] Dr. Kiss Arnold, veszprémi főrabbi: *Karácsony*. Egyenlőség, 1896. dec. 27, 1. o.
[93] *Üdvös újítás az ifjúsági istentisztelet körül*. Egyenlőség, 1890. dec. 19, 4. o.
[94] *Levelek egy modern zsidó anyához. II*. Egyenlőség, 1891. jan. 9, 3. o.
[95] *Az államtitkár válasza*. *Egyenlőség*, 1891. júl. 17, 1. o. A kérdésről ld. Prepuk Anikó: *Ortodox és neológ zsidók fellépése a vasárnapi munkaszünet enyhítéséért*. In: Halmos Károly — Klement Judit — Pogány Ágnes — Tomka Béla szerk.: A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére. Budapest: Századvég, 2009, 239-251. o.
[96] Dr. Kiss Arnold: *Karácsony*, i. m. 2. o.
[97] *Barmiczva*. Egyenlőség, 1893. júl. 14, 10-11. o.
[98] *Barmiczva-Rothschild*. Egyenlőség, 1897. már. 21, 10. o.
[99] Egy modern asszony: *Divat — a vallásban. Levél az újévi ajándékok ügyében.* A Jövő, 1897. dec. 31, 2. o.
[100] Egy modern asszony: *Válasz az előbbi levélre*. A Jövő, 1898. jan. 14, 4. o.

nincs elve", illetve azon művelt középosztály tagjait érintette leginkább, melynek „gondolkodása gyakran, nálunk talán a legtöbb esetben felekezetünk vallásos gondolkodásától és életétől teljesen elidegenedett", vélte Schreiner Márton (1863-1926) rabbi, az Országos Izr. Tanítóképző frissen kinevezett tanára.[101] Egyes jelenségek a vidéki zsidóság vallásosságát illetően is aggodalmat ébresztettek, így a tény, hogy számos neológ hitközség egyáltalán nem alkalmazott rabbit, Fényes Mór (1866-1949), a PIH segédrabbija és vallásoktatója szerint csupán azért, mert „fölöslegesnek, sőt nyűgnek tartják".[102]

Fontos megjegyezni, hogy a vallásos gyakorlat alábbhagyása, illetve, már amennyire ez megállapítható, a vallásos érzület szertefoszlása nem járt feltétlenül együtt a zsidó közösség iránti formális kapocs meglazulásával. 1896-ban, illetve 1897-ben a PIH területén, vagyis a Budapest IV-IX. kerületében született gyermekeknek csak 1,9%-át, illetve 2,7%-át nem voltak hajlandók szüleik bejegyeztetni a hitközség anyakönyvi hivatalában. Ugyanezen években a szülők újszülött fiúgyermekeik 2,3%-át, illetve 2,1%-át nem metéltették körül. Végül 1897-ben, vagyis immár a polgári házasság bevezetését követően a házasodó párok 5%-a nem kötött egyházi házasságot a PIH-nél, ám lehetséges, hogy e párok egy részét a PIH szolgálatainál jóval olcsóbb, a hitközségnek évtizedeken át gondot okozó ún. zugesketők adták össze, valamint valószínű, hogy többen azért nem szenteltették meg házasságukat a zsinagógában, mert ezt valamely vallási akadály miatt nem is tehették. (Az állami anyakönyvvezető értelemszerűen nem törődött például azzal, hogy zsidó törvény szerint *kohén* nem kelhetett egybe elvált asszonnyal, vagy hogy a házasság felbontását kimondó ún. *gét*, vagyis válólevél nélkül polgárilag elvált felek a zsidó törvény szerint nem léphettek új házasságra.)[103]

A fővárosi neológ zsidók hitközségük/közösségük iránti viszonya mérésének egy másik lehetséges eszköze a pesti Chevra Kadisa taglétszámának alakulása. A *Sulchan Aruch* előírása szerint egy zsidó községnek megalakulása után első kötelessége volt a Chevra Kadisa, magyarul Szentegylet létrehozása, amely intézmény elsődleges feladata a halottaknak az ősi szabályok szerinti eltemetése volt. Ennek megfelelően az országba a 17. századtól újra betelepülő zsidóság által létrehozott községek (1851 után hitközségek) intézményei közül a Szentegyletek alapításának átlagéve esett a legkorábbi évre, 1824-re.[104] A Szentegylet jelentőségét mutatja, hogy alapítása sok esetben a zsidó község formális megszervezését is

[101] Wahrmann Mór szavait — messze nem biztos, hogy hűen — idézi: Szabolcsi: *A megijedt Svábhegy*. Egyenlőség, 1890, aug. 22, 5. o.; Dr. Schreiner Márton: *Vallásoktatásunk. Két czikk*. Egyenlőség, 1891. dec. 18, 7. o.

[102] Dr. Fényes Mór: *Rabbik és községek. A Jövő*, 1897. jan. 15, 3. o. 1900-ban az 504 neológ anya- és fiókhitközségben összesen 404 rabbi, illetve rabbihelyettes/vallástanító volt állásban. Ld. *Magyarország közoktatásügye az 1900. évben*. Bp., Athenaeum, 1901, 142. o.

[103] Frisch Ármin: *Az egyházpolitika jegyében*. In: Bacher Vilmos — Bánóczi József szerk.: Évkönyv. 1899. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1899, 203-209. o.; *A Pesti izr. hitközség elöljáróságának jelentése az 1920. közigazgatási évről*. Bp., 1921, 19. o.

[104] Toronyi Zsuzsanna: *A zsidó asszimiláció a Pesti Chevra Kadisa elöljáróinak társadalmi pozíciói alapján*. In. Gábor György — Hajnal Piroska — Schweitzer Gábor szerk.: *Otthonkeresők, otthonteremtők. Zsidó társadalomtörténeti tanulmányok*. h.n., Universitas Kiadó — Judaica Alapítvány, 2001, 87. o.; Zeke Gyula: *A magyarországi zsidóság hitközségeinek kiépülése*. In: Lendvai L. Ferenc — Sohár Anikó — Horváth Pál szerk.: Hét évtized a hazai zsidóság életében, i. m. I. köt. 137. o.

megelőzte. Mivel a Chevra Kadisák zömét az amúgy is mérsékelt, lényegében csupán esztétikai reformokat intézményesítő neológ zsidók is a hagyományokhoz hűen működtették, és mivel a neológ-ortodox kettéválás ezen intézmények esetében volt a legfájdalmasabb, amennyiben a kiváló felet egy új temető létesítésére kötelezte, vagyis arra, hogy elhagyja a felmenők nyugvóhelyéül szolgáló ősi temetőt, a magyarországi zsidóság kettészakadása a Chevra Kadisák esetében valósult meg legkevésbé, a legtöbb hitközségben a Szentegyletek egységesek maradtak. E téren, éppen az egyletek különleges jellege miatt, az ortodox vezetők sem követelték feltétlenül híveik kiválását a régtől fennálló, a zsidó közösség egységét ekképpen a szakadás ellenére intézményesen megjelenítő Chevra Kadisákból.[105] Az 1788-ban, vagyis a pesti zsidó község (Communitas judaica Pestinentis) hivatalosnak tekinthető születése előtt 12 évvel alapított pesti Szentegylet[106] az 1890-es években már tisztán neológ intézmény volt, mivel az 1870-ben alakult Budapesti Autonóm Orthodox Izraelita Hitközség 1883-ban létrehozta saját Chevra Kadisáját,[107] de a hagyományok tiszteletét tekintve megőrizte konzervatív profilját.[108] A belépés a Szentegyletbe, amelynek az elhunytak rituális temetése mellett idővel a jótékonykodás is alapvető tevékenységi területévé vált, önmagában nem tekinthető ugyan sem a vallásos hit, sem a zsidó közösség iránti bensőséges kötődés feltétlen jelének. A PIH és összes intézményei felett teljhatalmat gyakorló nagypolgárság esetében a Chevra-tagság feltehetően inkább egy implicit elvárásnak volt az eredménye, egy gazdag zsidónak illett belépnie a Szentegyletbe, aminthogy a szentegyleti tagság a középosztályhoz tartozó zsidóknál is része volt a polgári tiszteletreméltóság attribútumainak. A belépés ugyanakkor mégis egyfajta kötődésnek, vagy legalább e kötődés látszata iránti törekvésnek volt a jele, már csak azért is, mert alkalmasint jelentős anyagi áldozattal járt. A századfordulón a felvételi díj a jelentkező vagyoni viszonyaitól függően 18 forinttól 600-ig terjedt, ezenkívül fizetni kellett az éves járulékot is, és előtte kifizetni a PIH-be való, ún. bekebelezési díjat.[109] Márpedig a Szentegyletbe felvételüket kérelmezők száma nagyobb arányban növekedett, mint a pesti zsidó lakosság összlétszáma: míg 1880 és 1890 között a pesti zsidóság 63996 főről 94929 főre emelkedett, az 1879-i tagfelvételkor belépett 491 új taghoz képest 1891-ben több mint kétszer annyian, 1004-en váltak a Chevra Kadisa tagjaivá (felvételre csak a vallási meghatározás szerint felnőtt, vagyis 13 életévüket betöltött férfiak

[105] Jakov Katz: *Végzetes szakadás*, i. m. 297-298. o.
[106] Toronyi Zsuzsanna: *A zsidó asszimiláció a Pesti Chevra Kadisa elöljáróinak társadalmi pozíciói alapján*, i. m. 89. o.; Dr. Groszmann Zsigmond: *A Pesti Izraelita Hitközség története*. In: A Pesti Izr. Hitközség fennállása 125-dik évfordulójának és a magyar izraeliták vallási receptiója 30-dik évfordulójának megünneplése. Bp., Pesti Izr. Hitközség, 1925, 41-42. o.
[107] *Budapesti orthodox hitközség*. In: Zsidó Lexikon, i. m. 157. o.
[108] *A Pesti Chevra Kadisa izr. szent egylet alapszabályai*. Bp., Márkus Samu könyvnyomdája, 1899. Az alapszabály 14. paragrafusa hangsúlyozta: „A gyászoló félnek az izraelita szertartásoktól vagy a szokásoktól eltérő gyászpompa és díszítések alkalmazása iránti kérelmei felett az elöljáróság dönt. Az engedély nélkül vagy tilalom daczára alkalmazott vallás ellenes pompa esetén a chevra kadisa az izraelita temetkezés körül nélkülözhetetlen segédletét megtagadhatja." Uo., 12. o.
[109] *A Pesti Chevra Kadisa izr. szent egylet alapszabályai*, i. m. 4-6. o.

voltak jogosultak).[110] Ez utóbbi évben a pesti Szentegylet közel tízszer (!) annyi tagot számlált, mint a bécsi Chevra Kadisa, noha a császárváros zsidó lakossága ekkor még meghaladta a magyar főváros izraelita lakosainak számát.[111]

A pesti Chevra Kadisa háromévente rendezett tagfelvételi ünnepségeiről részletesen beszámoló zsidó felekezeti sajtó a tagok rohamosan növekedő számából rendre levonta optimista következtetéseit a zsidóság iránti kötődés fennmaradásáról. Ezzel párhuzamosan egyáltalán nem csökkent azonban a neológ zsidóság vallásossága iránti aggodalom. Sőt. Amint írta a 20. század hajnalán Blau Lajos (1861-1936) a *Magyar Zsidó Szemlé*ben: „Általános a panasz, hogy a régi jámborság letűnt, hogy a családból kiveszőben van a hitélet, hogy a zsinagógák elnéptelenednek. Tény, hogy a vallásosság, mely azelőtt a forrpont felé törekedett, évtizedek óta a fagypont felé irányul." Mivel a vallásos gyakorlat és érzület további csökkenése egyben azt is mutatta, hogy az istentisztelet „tetszetősebbé tétele", illetve a vallásosság emelésére irányuló más törekvések „nem vezettek eddig a kívánatos eredményhez", Blau úgy vélte, új utak keresésébe kell fogni: „Meg kell találnunk azon vallásos eszméket, melyeknek ható ereje a műveltek lelkére még épségben áll."[112]

A Szentegylet taglétszámának növekedésétől függetlenül a neológ értelmiség tehát az első világháborút megelőző röpke másfél évtized során is borúlátón vélekedett a neológ zsidóknak, és főleg a művelt középosztály és a nagypolgárság tagjainak a zsidó vallás iránti viszonyáról. „Ezek a [nevelő]nők valósággal meggyűlöltetik a gondjaikra bízott zsidó gyermekekkel a zsidók vallását, melynek különben nyoma sincs a házban."[113] „Az u. n. modern ifjúság nagyobb részét otthon nem nevelik vallásosságra, nem szoktatják imára és az I. osztályú gimnazista már kész fölvilágosodott ember, ki nem érzi hétszámra szükségét az imádkozásnak, mert nem látja sem apjánál, se anyjánál."[114] Az efféle idézetek, amelyeket százszámra lehetne sorolni, jól mutatják, hogy akárcsak az 1880-as években, az alábbhagyó vallásosságról szóló panaszok az esetek zömében ekkor is elsősorban a középrétegekre, illetve a nagypolgárságra vonatkoztak.

A nagypolgárság esetében a panasz minden jel szerint indokolt volt. A zsidó hitű gazdasági elit tagjai között is voltak persze olyanok, akik, ha a vallási előírások többségét nem is tartották be, a maguk módján vallásosak voltak. A csepeli gyárműveket megalapító

---

[110] *Budapest székesfőváros statisztikai évkönyve 1895-1896*. 2. évf. Bp., 1898, 61. o.; Sz. M. [Szabolcsi Miksa]: *A pesti Chevra-Kadisa hete. II.* Egyenlőség, 1891. dec. 18, 4. o.

[111] 1891-ben a pesti Szentegyletnek 5211, a bécsinek 686 tagja volt. Ráadásul míg Bécsben csak egy hitközség, és így egy Chevra működött, Budapesten a kisszámú ortodox hitközségen kívül a tagságát tekintve a PIH-nél összehasonlíthatatlanul szerényebb neológ budai és óbudai hitközségek is tartottak fenn külön Szentegyletet. A kőbányai neológ hitközség nem rendelkezett külön Szentegylettel, tagjai a pesti Chevrába vétették fel magukat. A Chevrák taglétszámára: *A Pesti Chevra-Kadisa elöljáróságának jelentése és kezelési kimutatása az 1891-iki közigazgatási évről*. Bp., k. n. 1892, 3-4. o. A budapesti hitközségek intézményeire lásd a *Zsidó Lexikon*nak az adott hitközségekre vonatkozó cikkeit.

[112] Dr. Blau Lajos: *Vallásunk jelenéről és jövőjéről*. In: Bánóczi József szerk.: Évkönyv. 1900. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1900., 166-167. o.

[113] Szabolcsi Miksa: *A hitehagyás és a nevelőnőképző*, i. m. 3. o.

[114] Dr. Bernstein Béla, főrabbi: *Az ifjúsági istentiszteletek.* Egyenlőség, 1902. dec. 7, 3. o.

Weiss Manfréd (1857-1922), aki évtizedeken át a PIH képviselőtestületi és a pesti Chevra Kadisa választmányi tagja volt, nagyünnepeken az egész napot a templomban töltötte, „nem azért hogy lássák, hanem benső áhítatból", hangsúlyozta halálakor az *Egyenlőség*.[115] Weiss Manfréd szülei halálának évfordulóján minden évben elment elmondani a kaddist a kis Vasvári Pál utcai, formálisan a PIH fennhatósága alatt álló, de valójában ortodox imaházba, és ami még meglepőbb, rendszeresen támogatta a hunfalusi jesivát.[116] De e tekintetben Weiss Manfréd még azon nagypolgárok között is inkább kivételnek számított, akik aktívan részt vettek a felekezeti életben. A PIH vezetőségében helyet foglaló gazdag zsidók vallásossága inkább lehetett hasonló Kornfeld Zsigmondéhoz (1852-1909). A Magyar Általános Hitelbank igazgatósági tagja, vezérigazgatója, majd elnöke nagyünnepeken megjelent a Dohány utcai templomban, olykor még a PIH konzervatív tagjai számára épített Rumbach utcai zsinagógában is,[117] hosszúnapkor böjtölt, „amint mondta tradícióból és azért, mert böjtölni nehezebb, mint nem böjtölni".[118] A szombatot saját szavaival „régi rítus szerint" betartó zsidót viszont már „orthodox"-nak minősítette, maga már nem tartotta be — a Hitelbankban éppen szombat délutánonként tartott osztályvezetői értekezletet, sőt, a PIH elnökhelyetteseként üdvösnek tartotta volna az étkezésre vonatkozó törvények formális likvidálását is, mivel, magyarázta a PIH egyik elöljárójának, „az iskolában azt tanítják a gyermekeknek, hogy nem szabad tréflit enni, otthon pedig a gyermek tréflit eszik."[119] A felekezeti életben szerepet vállaló nagypolgár zsidók közül egyesek Kornfeldnél is jóval kevesebbet törődtek vallásukkal, amint ez kitűnik a századforduló felekezeti lapjaiból visszatérő kritikákból. „Borzasztóan nevetséges", fakadt ki Richtmann Mózes 1912-ben, „hogy, ha némely »jó« zsidó holnap kitérne, nem kellene a mai életmódján semmit sem változtatnia".[120]

A századfordulón a „Lipótváros", vagyis a zsidó felső középosztály és nagypolgárság tagjainak zöme azonban távol tartotta magát minden felekezeti intézménytől. Mint ahogy egyre nagyobb számban hagyta el az ekképpen egyre inkább metaforikus Lipótvárost az Andrássy út, a városliget villanegyede, illetve akár a Vár kedvéért. Amint egy „zsúr-apacs" magyarázta Molnár Ferenc (1878-1952) krokijában egy lipótvárosi méltóságos asszonynak: „Ez most a leglipótvárosibb dolog, amit csak el lehet képzelni: a Várba menni lakni, Budára. Jó, finom antiszemita vidék, nem Nádor-utcza, édesem."[121] E rétegnek a zsidó vallás iránti

[115] Dr. Ballagi Ernő: *Báró Weiss Manfréd*. Egyenlőség, 1922. dec. 30, 2. o.
[116] Uo., 2-3. o. Ld. még: Bródy Sándor: *Beszélgetés a nagy keresővel*. Fehér Könyv, 1916. november, 35. o.
[117] *Róshasono*. Egyenlőség, 1905, okt. 8, 9. o.
[118] Radnóti József: *Kornfeld Zsigmond*. Bp., Szerző kiadása, é. n. [1931], 96. o.
[119] Uo., 111. o.; Halmos Károly: *Kornfeld Zsigmond, az emancipált „állambankár"*. In: Sebők Marcell szerk.: Sokarcú kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából. Bp., HVG Könyvek, 2004, 159. o; Ehrlich G. Gusztáv: *Ötven éve dolgozom…*, In: Kecskeméti Vilmos szerk.: *Zsidó évkönyv az 5688. bibliai évre*. Bp., k. n. 1927-1928, 245. o.
[120] Dr. Richtmann Mózes: *A legújabb vallásbölcseleti kísérlet*. Hitközségi Szemle, 3. évf. 1912. 7-8. sz. 173. o.
[121] Molnár Ferenc: *A zsúr-apacs*. In: Uő: Hétágú síp. Tréfák, karcolatok, tárcák. Bp., Franklin-Társulat, 1911, 7. o.

viszonyáról Lukács György (1885-1971), aki a Hitelbank egyik ügyvezető igazgatójának fiaként belülről ismerte e közeget, és aki amúgy maga sem az V. kerületben nőtt fel, visszaemlékezéseiben — habitusához hűen — kategorikusan fogalmazott: „A lipótvárosi családok teljesen közömbösek voltak vallási kérdésekben."[122]

A Lipótváros a századfordulón „fogalommá vált", emlékezett vissza az 1905-ben alakult Lipótvárosi Imaházegyesület rabbija, mely fogalom „egészen azonos [volt] a vallás formaságaival való nem törődéssel".[123] Az imaházegyesület alapítása persze azt is jelzi, hogy a kerület lakói között is voltak, akik igyekeztek intenzívebb hitéletre serkenteni hitsorsosaikat, bár amint az egyesület történetéből (akaratlanul) kitűnik, ez csekély sikerrel járt. Alapítása után két évvel, az ekkor már 360 tagot számláló egyesület öt alkalmazottat szerződtetett, hogy biztosan összejöjjön a *minján*, vagyis a nyilvános istentisztelet megtartásához szükséges tíz, vallási szempontból felnőttnek számító férfi.[124]

Hogy szerényebb hitsorsosaikhoz képest a lipótvárosi családok jóval közönyösebbek voltak hitük iránt, közvetetten a PIH által publikált statisztikákból is kimutatható. A pesti neológ hitközség az elemi iskolásoknak fenntartott Héber iskolák, illetve a polgári és középiskolásokat fogadó Talmud-Tóra egyletek révén lehetőséget nyújtott a szülőknek, hogy gyermekeiket, pontosabban fiaikat a 18 éven aluli tanulók számára kötelező heti két hittanórán oktatott anyagnál alaposabb vallási oktatásban részesítsék. 1913-ban a Lipótváros polgári és középiskoláiba járó zsidó hitű fiútanulóknak 2,9%-a járt Talmud-Tórára, szemben a Terézváros zsidó vallású diákjainak 13,2%-ával.[125] A szerényebb, illetve jobb módú zsidó családoknak a vallás iránti viszonya közötti eltérés a valóságban e számoknál is markánsabb lehetett, hiszen a statisztikát a Terézváros esetében torzítja, hogy a kerület a zsidónegyed kispolgári tömegei mellett magában foglalta az Andrássy út és a városligeti villanegyed vagyonos zsidó lakóit is.

Túl azon, hogy gazdagabb hitsorsosaikhoz képest minden bizonnyal jobban kötődtek vallásukhoz, a pesti zsidó kispolgárok hitéleti viszonyairól keveset tudunk. A PIH vezetősége mindenesetre úgy láthatta, hogy a vallási *ismeretek* otthoni átadásának csökkenése nem korlátozódik a középrétegekre és a nagypolgárságra, legalábbis erre lehet következtetni abból a tényből, hogy 1904-ben a középiskolák után az elemi iskolák 4. osztályainak tanulóira is kiterjesztette a kötelező heti istentiszteletet és az erre felkészítő, heti egyórás „liturgiai gyakorlatokat", a célból, írta Munkácsi Bernát, a PIH tanfelügyelője, „hogy az elemi fiúiskolák növendékeit *gyakorlatilag* is bevezessük a hagyományos istentisztelet

[122] Lukács György: *Megélt gondolkodás. Életrajz magnószalagon*. Bp., Magvető, 1989, 88. o.
[123] Weisz Sámuel: *A Budapest-Lipótvárosi imaházegyesület (előbb Lipótvárosi Talmudtóra-Egyesület) 25 éves története*. Bp., k. n. 1930, 3. o.
[124] Uo., 5. o.
[125] *A Pesti Izraelita Hitközség oktatásügyének tanszemélyzeti, órarendi, statisztikai és iskolaszéki értesítője az 1912/13. iskolaévre.* Közli Munkácsi Bernát, a Pesti Izr. Hitközség tanfelügyelője. Bp., Kállai Ármin könyvnyomdája, 1912, 60-81. o.

ismeretébe."[126] Úgy tűnik, a fővárosi zsidó kispolgárság körében ekkorra a sábbát megtartása is ritkává vált, az 1900-as években az akár budapesti, akár vidéki megjelenésű neológ felekezeti sajtókiadványok ezt már rég nem is kérték számon senkin. A lapok, így 1909-ben a Nagykanizsán kiadott Országos Rabbiegyesület közlönye, legfeljebb általánosságban fejezték ki olykor abbéli panaszukat, hogy „a szombat — fájdalom — már csak keveseknél a munkaszünet napja."[127] E panasz annál óvatosabb volt, hogy a sábbátot egyes, ha formálisan nem is, de vezetőségét tekintve neológ intézményekben sem tartatták már be, így az 1841-ben alakult Magyar Izraelita Kézmű- és Földművelési Egylet tanoncotthonában, ahol a növendékek, noha részesültek hittanoktatásban, szombaton is dolgoztak.[128] „Ezt most már nem találni sem a Szerecsen utcában, sem másutt", írta 1911-ben megjelent könyvében Kóbor Tamás, miután leírta, hogy a Terézváros zömében szegény zsidók lakta utcáiban milyen hangulat uralkodott szombatonként. „Most a szombat már nem szent, az emberek, a lányok munkában vannak."[129] A neológ zsidóság általános elvilágiasodásáról tanúskodik, hogy az 1910-es években a lakodalmakkor már nem a helyi kántor biztosította a zenei háttért, hanem a cigánybanda.[130]

Amiben szegény és gazdag zsidók hitéleti szokásai megegyeztek, az a nagyünnepek továbbra is fennálló tisztelete volt. A 1900-as évek elején a Barcsay utcai állami főgimnáziumban, ahol a diákok több mint 60%-a zsidó volt, nagyünnepekkor az összevont párhuzamos osztályok sem töltötték meg az ekkor 16 éves Benedek Marcell (1885-1969) osztálytermét.[131] Raymond Recouly, a *Figaro* politikai rovatvezetője, Henry Wickham Steed, a *Times* bécsi tudósítója, az antiszemita Weszprémy Kálmán korabeli észrevételei, illetve pesti zsidók későbbi visszaemlékezései e téren teljesen megegyeznek: zsidó nagyünnepekkor a főváros — képzavarral élve — vasárnapias hangulatot öltött, zárva tartott a boltok nagy része, néptelenek voltak az utcák, a színházak, a kávéházak, az orfeumok,[132] még a tőzsde is szünetelt.[133] 1912-ben Benedek Marcell *Az erősebb* című darabjának a bemutatójára készült a Nemzeti Színházban, csakhogy, írta naplójában, „senki sem gondolt arra, hogy az eredetileg kitűzött nap a zsidó Jom-kipurra — hosszúnap — esik, amikor még a legvallástalanabb zsidó sem mutogatja magát színházban. Már pedig a közönségnek (az én barátaimról és diákjaimról

[126] *A Pesti Izraelita Hitközség oktatásügyének tanszemélyzeti, órarendi, statisztikai és iskolaszéki értesítője az 1904/905. iskolaévre.* Közli Munkácsi Bernát, a Pesti Izr. Hitközség tanfelügyelője. Bp., Kállai Ármin könyvnyomdája, 1904, 120-124. o.
[127] *Istentiszteletünk*. Magyar Izrael, 1909. febr. 1, 27. o.
[128] Hakóhen: *A Patronage Egyesület*. *Magyar Zsidó*, 1910. jan. 20, 4-5. o.; *Magyar Izraelita Kézmű- és Földművelődési Egyesület*. Zsidó Lexikon, i. m. 551. o.
[129] Kóbor Tamás: Ki a ghettóból, i. m. I. köt. 37. o.
[130] K. F. B.: *A hitközségi tisztviselők anyagi helyzete*. Hitközségi Szemle, 3. évf. 1912, 3. sz. 64. o.
[131] Benedek Marcell: *Naplómat olvasom*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1965, 87. o.
[132] Raymond Recouly: *Le pays magyar*, Paris, Félix Alcan, 1903, 112. o.; Henry Wickham Steed: *The Habsburg Monarchy*. London, Constable, 1913, 168-169. o.; Ifj. Weszprémy Kálmán: *A Magyarországi zsidók statisztikája*, Debreczen, Debreczen Sz. Kir. Város Könyvnyomda-vállalata, 1907, 114. o.; Brámer Frigyes: *Zsidó élet Pesten a század elején.* In: Scheiber Sándor szerk.: Évkönyv. 1977/78. Bp., Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1978, 93. o.
[133] *Magántisztviselők főünnepei*. Egyenlőség, 1911. szept. 17, 9-10. o.

nem beszélve) nagy része zsidó. Nagy könyörgésemre eltolták a bemutatót egy nappal."[134] Az anekdota szerint nagyböjt idején Molnár Ferenc előszeretettel ült ki a Lipótváros egyik nyitva tartott vendéglőjének teraszára habos tortát enni.[135] Maga a tény, hogy az anekdota fennmaradt, jelzi: ha hitrokonai vallásos érzületét nem is, a zsidó polgári illemet Molnár ezzel egyértelműen sértette, gesztusa polgárpukkasztásnak számított, aminthogy ez is volt persze a célja.

A nagyünnepek sikeréről a felekezeti lapok rendre beszámoltak. 1905-ben Ros Hásánákor a fővárosban az ortodox imahelyeket is beleszámolva összesen kb. 150 helyiség, templom, egyesületi imaház, magánvállalkozók által nyitott pótimaház állt a hívők rendelkezésére; azok, akik még a pótimaházak 2-3 forintos belépti jegyét sem tudták kifizetni, ez évben is a Városligetben gyűltek össze imára.[136] A PIH minden évben külön istentiszteletet szervezett az egyetemi hallgatók számára. Mivel ebben az évben a Vigadó tatarozás alatt állt, a PIH a városligeti iparcsarnokban bérelt egy 2000 férőhelyes termet. Tekintve, hogy a fővárosban ekkor 2595 zsidó hitű hallgató koptatta az egyetemi padokat, úgy látszik, ilyenkor még az egyetemisták zöme is elment istentiszteletre.[137] Az arányok 1910-re sem változtak. Ez évben az őszi ünnepekkor a PIH által kibérelt Vigadóban a cionista szervezet hivatalos közlönye szerint 2000-2500 egyetemi hallgató gyűlt össze, vagyis az ekkor 2905 fővárosi izraelita egyetemistának ugyancsak az elsöprő többsége.[138]

Persze a nagyünnepeket sem tartotta be mindenki. „Hányszor látjuk", írta az *Egyenlőség* 1909-ben, „hogy egy zsidó ügyvéd nem csinál belőle kázust és sans gêne leül jóm kippúr napján tárgyalni."[139] És persze számtalan — sem a vallási hithez sem a zsidó polgári konvenciókhoz nem feltétlen kötődő — oka lehetett annak, amiért valaki betartotta az ünnepeket. A 19 évesen Pestre feljött Szép Ernő (1884-1953) egy ideig egy Herz Károly nevű vigéccel osztozkodott egy kis hónapos szobán, aki „az egész zsidóságból" csak a Jom Kippurt tartotta meg, „egyedül azért", mert úgy érezte, „nem volna szép tőle, hogy ő egyék, mikor az öreg édesanyja egész nap böjtölve imádkozik"[140] A hitrokonok nagyünnepekkor tanúsított kétes vallási buzgalmán a pesti zsidó humor is élcelődött. A korabeli anekdota szerint Jom Kippur napján a számtalan táncterem-, kávéház- és mozitulajdonos közül, aki ez alkalomból pótimaházzá alakította át helyiségét, a legtökéletesebb reklámmal egy „emeritált börzián"

[134] Benedek Marcell: *Naplómat olvasom*, i. m. 221. o.
[135] Sárközi Mátyás: *Színház az egész világ. Molnár Ferenc regényes élete*. Bp., Osiris — Századvég, 1995, 68. o.
[136] *Főünnepi imahelyek*. Egyenlőség, 1905, szept. 24, 14-15. o.; *Róshasono*, i. m. 8-9. o.
[137] *Egyetemi hallgatók isteni tisztelete*. Egyenlőség, 1905. szept. 24, 15. o.; *Budapest székesfőváros statisztikai évkönyve 1906*. 9. évf. Bp., 1908, 274. o.
[138] *Szemle*. Magyarországi Cionista Szervezet, 4. évf. 1910. 10. sz. 1. o.; *Magyar Statisztikai Évkönyv*. Új Folyam. 18. 1910. Bp., 1911, 387. o.
[139] Dr. Steiner Ármin: *Zsidó ünnep a bíróság előtt*. Egyenlőség, 1909. febr. 14, 6. o.
[140] Szép Ernő: *Natália*. (1945 után) Bp., Noran, 2008, 65. o.

állt elő, aki a kávéháza ajtajára nagy betűkkel felírta: „Kitűnő kilátás az esti csillagra” — mivel az ünnep végét az esthajnalcsillag feljötte jelezte…[141]

Noha a nagyünnepekben a felekezeti sajtó olykor továbbra is annak „kétségbevonhatatlan jelét” vélte felfedezni, hogy a zsidóságban továbbra is lüktetett az „ősi erő”, illetve annak bizonyítékát, hogy a „fővárosi zsidóság mennyire ragaszkodik ősi hitéhez”,[142] a cikkek többségében ekkorra már e téren is inkább a pesszimizmus dominált. Hogy a nagyünnepek idején „összesereglik az egész zsidóság a templomba”, nem más, vélte Fényes Mór 1902-ben, mint „üres hivalkodás”.[143] „Szinte kodifikálódik a visszás gyakorlat”, írta két évvel később Hajdu Miklós (1879-1956), aki az *Egyenlőség* mellett ekkor *A Nap* belső munkatársa volt, „hogy zsidó embernek kétszer esztendőnkint illik az istenházát felkeresnie, újévkor s az engesztelés napján, ezzel aztán vége minden zsidóságnak.”[144] Az ünnepekkor a templomban megjelenők viselkedése csak tovább fokozta a szerzők kiábrándultságát. Amint írta az *Egyenlőség* 1904-ben: „Az asszonyok, ha ott is vannak a templomban, nem imádkoznak, hanem csevegnek, mint valami jouron, az imák tartalmát, rendjét nem ismerik, [...] a legmegrázóbb imáknál is arról diskurálnak, milyen drága az idén az uborka, meg hogy a régi blúz már csak a kabát alatt viselhető, hogy a cselédjének ismerőse fináncz, hogy hol nyaralt és a többi.”[145] A Dohány utcai templomban, írta 1912-ben egy a nagyünnepek idején Pesten tartózkodó vidéki zsidó a *Hitközségi Szemlé*ben, „a templomlátogatók jövéskor, menéskor egymást úgy üdvözlik, mintha az Opera foyerjében tartózkodnának. A közelállók barátságos mosollyal és meleg kézszorítással, a távolabbak udvarias kalapmegemeléssel jelentik megérkezésüket, sőt, ha a karzatra vetett tekintet ott fedez fel egy ismerőst, annak is kijár egy lovagias meghajlás az obligát cylinderlendítéssel. [...] Mintha az urak a templomba nem épülni, nem egy kis lelki önvizsgálatra jönnének, hanem csupán repraezentálni.”[146] Patai Józsefet (1882-1953), a kultúrcionista *Múlt és Jövő* főszerkesztőjét a szertartást követően látottak keserítették el: „A nagy ünnepekkor pedig a szomszédom és a szomszédom szomszédja, szóval az egész ünnepi gyülekezet istentisztelet után felveszi a földről a leesett újságpapirost és belecsomagolja az imakönyvet, így halad egy egész csapat cilinderes és Ferenc-József kabátos úr az utcán és mindenkinek ott díszeleg a hóna alatt egy kis csomag a *Pesti Hírlap* vagy a *Neues Pester Journal* hirdetési mellékletébe bujtatva.”[147]

Az 1900-as évek új fejleménye, hogy a vidéki városok zsidóságát illetően is megsokszorozódtak a panaszok. „Számos zsidó hitközség”, írta a pedagógus Barna Jónás

[141] Bródy Miksa — Tábori Kornél — Szomaházy István: *Börzehumor*, Bp., Vidám Könyvtár, é. n. [1912], 34-35. o.
[142] Dr. Steinherz Jakab, székesfehérvári főrabbi: *A zsidó katonák és a főünnepek*. Egyenlőség, 1902. nov. 2, 5. o.; Róshasono, i. m. 8. o.
[143] Dr. Fényes Mór: *Hajdu Miklós indítványához*. Egyenlőség, 1902. dec. 7, 4. o.
[144] Dr. Hajdú Miklós: *Új erőforrások*. Egyenlőség, 1904. nov. 27, 4. o.
[145] *A templomi ájtatosság*. Egyenlőség, 1904. okt. 2, 8. o.
[146] *Templomi illem*. Hitközségi Szemle, 1. évf. 1910, 2. sz. 34-35. o.
[147] Secundus [Patai József]: *Az újságpapirba csomagolt machzor.* Múlt és Jövő, 3. évf. 1913, 11. sz. 493. o.

(1851-1909) 1900-ban, „helytelen vezetés folytán, azt hiszi, hogy összes kötelmeinek eleget tett, ha minél impozánsabb imaházat emel és abban minél fényesebb istentiszteletet rendez be, persze nem közönséges használatra, hanem azon kevés ünnepnap kedvéért, midőn az állami és községi képviselet fejeit, a keresztény felekezet képviselőit is fogadhatja. [...] A benső vallásosság, az áldozatkészség magáért a vallásért rég veszendőbe ment, mert tessék csak megnézni vidéki gyönyörű imaházainkat közönséges szombati napokon és azt fogjuk találni, hogy ürességtől konganak."[148] Ha az általánosítás talán túlzó volt is, a gyulai neológ hitközség iskolaigazgatója igazolta Barna Jónás véleményét: „Sajnos jelenség, hogy újabban nagyon is hivatalos helyiségnek tartjuk a templomot, legalább ezzel magyarázható az az idegenszerű érzés, mely falai közt elfog bennünket és sokaknak az a túlságig vitt szerénysége, hogy minél kevesebbszer — egy-két főbb ünnepnapon — alkalmatlankodnak ottan."[149] A Pest megyei Albertirsán a zsidók még elmentek a szombati istentiszteletre, ám a helyi rabbi, Büchler Zsigmond (1860-1941) szerint ezt csak „kénytelen-kelletlenül" tették: „Nehezükre esik, ha az istentisztelet pár perccel tovább tart. Nincs egy sem köztük, akinek zsebórája ne volna, és aki ne nézné meg azt minduntalan, mert ideges, türelmetlen, kedvetlen, hogy nem futhat már ki Isten házából."[150] A Veszprém megyei Devecseren felnövekedett Linksz Arthur (1900-1988) visszaemlékezései ugyancsak a vallásos gyakorlat lassú alábbhagyásáról tanúskodnak. Az 1939-ben az Egyesült Államokba kivándorolt szemészorvos apja, Linksz Izsák/Ignác (1869-1945) szemében, aki a helyi neológ hitközség rabbijaként működött, Devecser „rossz hitközség" volt. A vallási parancsolatokat szigorúan betartó pár család fokozatosan elköltözött „az istentelen Devecserből". Noha a „nagyrészt vallástalan" zsidók között is „illő" volt, hogy a baromfit a hitközség metszőjéhez küldjék vágatni, illetve a kóser mészárosnál vásárolják a húst — „kisvárosban az ilyesmit szemmel tartották", voltak, akik otthon sonkát is ettek, csak éppen „papírból", hogy a tálak és evőeszközök kóserek maradjanak. Jom Kippurkor csak ketten nem mentek el a templomba, egy szocialista suszter és a helyi takarékpénztár igazgatója, de a szombatot az 1910-ben 326 tagú hitközségben már csak egy-két család tartotta be.[151] Noha az 1901-ben született szülész-nőgyógyász majd pszichiáter Kulcsár István (1901-1986) anyai nagyapja egy dunántúli kisváros zsidó felekezeti iskolájának volt a tanítója, már nem vezetett szigorúan kóser háztartást, „tanítványai »sonkalopónak« csúfolták".[152]

[148] Barna Jónás: *Munkára!* Izraelita Tanügyi Értesítő. 25. évf. 1900, 9 sz. 190. o.
[149] Bródy Samu: *A zsidó hitközség élete*. In: Uő: *Emlékezések*. Gyula, Corvina nyomda, 1903, 14. o.
[150] Büchler Zsigmond, albert-irsai főrabbi: *Gondolatok és ötletek*, Kunszentmiklós, Schwarcz Lipót, 1910, 16. o.
[151] Linksz Arthur: *Harc a harmadik halállal. Ifjúkorom Magyarországon*. Bp., Magvető, 1990, 40, 43, 113-114. o.
[152] Körmendi Balázs [Kulcsár István]: *Zsidó gyónás*. (1942/1943) Bp., Interart, 1990, 38. o.

***

Az első világháborút megelőző másfél évtizedhez érve összegzésként elmondható: a városi, különösen a fővárosi neológ zsidóság zöme a zsidó vallási parancsolatok többségén túltette magát. Vallási gyakorlata az őszi és tavaszi nagyünnepek istentiszteleteinek többkevésbé obligát látogatására redukálódott. Az esetlegesen fenntartott szokások, így az étkezési törvények részleges tiszteletben tartása fakadhatott benső vallási meggyőződésből, de inkább egyfajta zsidó polgári illemnek volt a tartozéka. Ha bizonyára akadtak kivételek, a vallásos érzület gyengülése a zsidó középosztályt és a nagypolgárságot jóval fokozottabban érintette. E rétegek jelentős része vallásilag közömbössé vált, illetve eleve olyan családban nőtt fel, amelynek életéből a zsidó vallás, mint gyakorlat és érzelem szinte nyomtalanul eltűnt. E körökben a zsidó valláshoz való viszony alapvetően formálissá vált. Ez leglátványosabban talán a rabbikkal szembeni hozzáállásában mutatkozott meg. 1905-ben a PIH egyik megüresedett rabbiállására jelentkező Fischer Gyulának a Dohány utcai templomban tartott próbaszónoklatakor a korabeli beszámoló szerint „legalább 8000 ember szorongott a hatalmas csarnokban".[153] Egyáltalán nem volt mindegy, hogy az ország első hitközségének (egyik) rabbijaként ki *reprezentálja* a főváros és rajta keresztül az ország neológ zsidóságát. Ugyanakkor a felekezeti sajtó az egész dualizmus korában hangos volt a rabbik iránti tisztelet hiánya feletti folytonos kesergésektől. A „művelt községekben", írta Kiss Arnold 1900-ban, „a legkedveltebb sportok közé tartozik zsidó híveinknél a lelkész szeme láttára mennél vallástalanabb cselekedetet követni el."[154] Kiss Arnold itt arra gondolt, hogy a „művelt" zsidók a szombatra és az ünnepnapokra vonatkozó vallási előírásokat oly nyíltan megszegték, hogy rabbijaik e napokon „valósággal vatikáni fogságra vannak kárhoztatva, mert számolniuk kell híveik kíméletlenségével".[155] Molnár Ferencnek egy 1911-es szatírájában a „Lipótváros" ennél jóval messzebb ment. „Az ember rendszerint meghív egy rabbit és úgy féltíz körül ráereszti a modernt", mesélte az estélyek fő attrakcióját egy Nádor utcai méltóságos asszony beavatlan barátnőjének. „A modern előbb körüljárja, megvigyorogja, mire a szegény rabbi pirulva mosolyog és feszeng a helyén. [...] Na és mikor már a szegény lelkész egészen oda van, akkor széttépi a modern. Vallástalan megjegyzéseket tesz, utánozza a rabbit, valczert táncol vele, megkérdezi tőle, hogy a temetőben, mikor a sírhoz siet beszédet mondani, miért emeli olyan magasra a szoknyáját, miért nem tudja soha a halott nevét, miért szekírozza a gyászoló közönséget azzal, hogy a mikor legérdekesebb a beszédje, mikor a legpikánsabb, épp akkor folytatja héber nyelven, satöbbi, satöbbi. Végül a rabbi ottmarad összetörve,

[153] *Próbaszónoklat*. Egyenlőség, 1905. máj. 28, 7. o.
[154] Dr. Kiss Arnold, veszprémi főrabbi: *Pia desideria*. Egyenlőség, 1900. máj. 13, melléklet, 2. o.
[155] Uo.

lesújtva, megszégyenülten, a kis vildoszkár pedig a közönség tapsai közt egyet aforizmant és odébb lejt."[156]

Az általánosítás persze számtalan árnyalatot és eltérést összemos. Mivel a szekularizáció elsősorban városi jelenség volt, a zsidók vallásossága nagyban függött lakóhelyüktől. A századforduló éveiben az elvallástalanodás a fővárosi zsidók között jóval nagyobb méretet öltött, mint a neológ vidéki városok zsidósága körében, a falusi neológ kisközösségek (zömében szerény vagyoni helyzetű) tagjait sokkal kevésbé érintette.

A zsidó vallással és előírásaival szembeni viszony minden bizonnyal eltérő volt a férfiaknál és a nőknél. Az utóbbi évtizedek történetírásában dominánssá vált nézet szerint a nyugat-európai, illetve amerikai akkulturált zsidóság körében a zsidó nők lassabban távolodtak el a zsidó vallástól, mint férjeik. Mivel a polgári kultúra az asszonyok tevékenységi körét anyai szerepükre és otthonuk vezetésére korlátozta, egyfelől könnyebben megtarthatták a számukra eleve az otthonhoz, a családi élethez kötődő vallási előírásokat, mint férjeik, akiknek szakmai és társadalmi élete jóval inkább megnehezítette a zsidó férfiakra vonatkozó vallási kötelmek betartását, másrészt kevesebb csábítást is éreztek, hogy a legevidensebben vallásukban megnyilvánuló másságuk levetkőzése révén növeljék a keresztény társadalomban való érvényesülésük esélyeit.[157]

Az alapvető feltételek Magyarországon is azonosak voltak. Azonos volt a férfitársadalom által a nők számára megszabott „hivatás", amely még a középosztályi nők munkához való jogát elismerő szerzőknél is alapvetően anyai és hitvesi feladataik teljesítése maradt. „Azon nézetben volt", írta 1904-ben Beksics Gusztáv (1847-1906) elhunyt, színésznőből férje oldalán Bogdanovich György néven íróvá vált feleségéről, „hogy a létért való küzdelemnek, melynek harcztere viszi a modern gazdasági és társadalmi élet a nőt, nem szabad őt kihelyeznie valódi eleméből és igazi köréből, a családi életből."[158] Azonos volt a családi élet polgári ideáljának zsidó változata is, amelyben a nő hivatása feleségként az élet harcterén megfáradt férjének homlokáról „a gond szántotta barázdák", a „netán mutatkozó gondtelt redők" elsimítása,[159] a „családi szentély" felelőseként az otthonra vonatkozó vallási

[156] Molnár Ferenc: *A modern. Egy új pesti típus természetrajza*. In: Uő: Hétágú síp, i. m. 40-41. o.
[157] Ld. Marion Kaplan: *Tradition and Transition. The Acculturation, Assimilation and Integration of Jews in Imperial Germany. A Gender Analysis.* In: Leo Baeck Institute Year Book, 27. évf. 1982, 3-35. o.; Uő: *The Making of the Jewish Middle Class. Women, Family, and Identity in Imperial Germany*. New York — Oxford, Oxford University Press, 1991, 25-84. o.; Paula E. Hyman: *Gender and Assimilation in Modern Jewish History. The Roles and Representation of Women*. Seattle — London, University of Washington Press, 1995, 10-49. o. A 19. századi magyarországi zsidóság *gender* szempontú társadalomtörténete jószerivel még mindig várat magára. A magyarországi zsidó nőkről pár évvel ezelőtt jelent meg egy tanulmánykötet: Toronyi Zsuzsa szerk.: *A zsidó nő*. Bp., Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, é. n. [2003.] A könyv angol fordításban: Judit Gazsi — Andrea Pető — Zsuzsanna Toronyi szerk.: *Gender, Memory and Judaism*. Bp., Balassi Kiadó — Herne, Gabriele Schäfer Verlag, 2007.
[158] Beksics Gusztáv: *Ködös problémák. Regényes kép.* Bp., Lampel, 1904, VII-VIII. o. Ld. még: Fábri Anna — Borbíró Fanni — Szarka Eszter szerk.: *A nő és hivatása*. II. köt.: *Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1866-1895*. Bp., Kortárs Kiadó, 2006.; Juliane Brandt: *„Egy és ugyanazon felséges czélra vagyunk mindnyájan teremtve." A 19. századi protestáns imakönyvek nőképe*. In: Gyáni Gábor — Nagy Beáta szerk.: Nők a modernizálódó társadalomban. Debrecen, Csokonai Kiadó, é. n. [2006], 96-127. o.
[159] *A nő áldásdús befolyása. Szónoklat tartatott a fenséges trónörökös Rudolf és Stefánia herczegasszony menyekzője napján: 1881. május 10. a hevesi izr. templomban Handler Márk ottani rabbi által*. Bp., Burián Mór, 1881, 2. o.; *Rachel. Imák zsidó nők számára*. Dr. Fischer Gyula Pesti Izr. Hitközségi rabbi közreműködésével írta Weisz Gábor a Pécsi Izr. Hitközség titkára. Patai József templomi énekeivel. Bp.,

törvények betartása,[160] anyaként gyermekei vallásos nevelése volt,[161] mely nevelést a megváltozott viszonyok közepette férje, „kit az élet kihív a világ színterére", már nem vállalhatott magára.[162] A hasonlóság a téren is megmutatkozott, hogy bár kis késéssel, vagyis nem az 1850-es, hanem inkább az 1880-as évektől kezdve, de akárcsak Németországban, Franciaországban, Angliában vagy Amerikában,[163] a magyarországi zsidó felekezeti kiadványokban is írások százai a vallástól való elfordulás terén vélten elöljáró nőket tették felelőssé a felnövekvő nemzedékek vallástalanságáért.

„A vallástalanság feletti panasz indokoltsága", szögezte le az *Egyenlőség* 1886-ban, „meg nem fog szűnni, míg nem lesznek megint igazi zsidó anyáink."[164] A kikezdhetetlen logika szerint, ha a felnövekvő nemzedék zsidó azonosságtudata kiveszendőben volt, ennek — a „korszellem" vagy a „megváltozott viszonyok" hatásának elismerése mellett is — elsődleges oka a hibás nevelésben rejlett. Az új nemzedékek azért nem kötődtek számukra csupán társadalmi hátrányként megélt zsidóságukhoz, mert ennek *szeretetére* gyermekként nem tanították meg őket. E szeretet, a zsidósághoz való érzelmi kötődés alapvetően a vallásos, és ezen belül elsődlegesen a kisgyermekkorban otthon kapott anyai — vagyis értelmi, de főleg *érzelmi* — nevelés révén fejlődhetett ki. Ha nem fejlődött ki, ezért a felelősség is elsősorban a zsidó anyákat terhelte. Amint írta 1896-ban az irodalmi kritikus és szerző Sebestyén Károly (1872-1945): „Mi mást, mint a zsidó nőt e nagy csapásért nem okolhatunk. A család a nő hatásköre. Ott ő uralkodik föltétlenül, s amit megtesz, ő tevé meg, s amit elmulaszt, az ő lelkét nyomja ez a mulasztás!"[165] A zsidó nők magasztos hivatásukat immár nem töltötték be, mert vallásuktól maguk is eltávolodtak, illetve… saját anyjuk is elmulasztotta őket vallásos szellemben nevelni. Nagyobb gondot fordítván a divatra, mint az imakönyvre, a keresztény „társaság" kegyeinek megnyerésére, mint otthonukra, anyaként gyermekeiket hit nélkül nevelték, felszínesen, divatficsúrokká, feleségként minden tekintetben konzervatívabb, így a valláshoz is jobban kötődő férjeikre is káros befolyással voltak. Lényegében tehát a nőket terhelte a felelősség a zsidó identitás hanyatlásáért. „Gyakran úgy

---

Schwarz Ignácz Könyvkeresk. Kiadása, 1908, 160. o. Ld. még: *Ájtatos órák. Imakönyv izraelita nők számára*. A legjobb források nyomán szerzé Stern Mór. Bp., Löwy M. és fia, 1882, 137-141. o.

[160] *Vallástani előkészítő a konfirmáns leányok számára*. A Pesti Izr. Hitközség rabbiságának megbízása alapján írta Dr. Hevesi Simon. Bp., Franklin-Társulat, 1914, 31. o.

[161] Dr. Kayserling M.: *Zsidó nők a történelem, az irodalom és a művészet terén*. I-II. köt. Bp., Révai Testvérek, 1883, I. köt. 15. o.; Neumann Amália: *A zsidó nő hivatása*. Egyenlőség, 1897. márc. 28, 4-5. o.; Dr. Flesch Ármin mohácsi főrabbi: *A zsidó*. (1908) II. kiadás. Mohács, Rosenthal Márk és Fia, 1911, 182-184. o.

[162] Kúti Zsigmond: *Leányaink nevelése.* Izraelita Tanügyi Értesítő, 22. évf. 1897, 4. sz. 95. o. A neológ értelmiség e téren nem állt a kulturális progresszió élén. A női hivatásról szóló hivatalos diskurzus az évtizedek során mit sem változott. Amint írta Korein Dezső (1870-1949) az 1930-as évek végén: „A hitves, aki a mai sivár és oly véghetetlen rideg külső élet küzdelmeiben új erőre serkenti a kifáradt családfőt. Az anya, aki gyermekeinek első nevelési fázisában elülteti a zsidó erkölcsi felfogás palántáit. Ez a zsidó asszony magasztos hivatása. Vallásunk szerint a a zsidó asszony működésének súlypontja nem a külvilágban, hanem a családi tűzhely mellett van kijelölve." Korein Dezső: *A zsidó asszony hivatása*. In: Almanach 1937-1938 (5698). A Magyar Izr. Nőegyletek Országos Szövetsége fennállásának 15-ik évfordulója emlékére. H. n [Bp.], A M.I.N.O.Sz. kiadása, é. n., 114. o.

[163] Paula E. Hyman: *The Modern Jewish Family. Image and Reality*. In: David Kraemer szerk.: The Jewish Family. Metaphor and Memory. New York — Oxford, Oxford University Press, 1989, 188-189. o.; Marion A. Kaplan: *The Making of the Jewish Middle Class*, i. m. 64. o. Paula E. Hyman: *Gender and Assimilation in Modern Jewish History*, i. m. 47. o.

[164] *Zsidó nők.* Egyenlőség, 1886. aug. 1, 3. o.

[165] Dr. Sebestyén Károly: *Zsidó nőképző*. Egyenlőség, 1896. jan. 3, 7. o.

látom", írta a filozófus Palágyi Menyhért (1859-1924), „hogy éppen ő okozza, hogy az újabb nemzedék fölöttébb materialisztikus gondolkozású, ő ingerel idegen példák majmolására, ő okozza, hogy sokan szégyellik zsidó voltukat és hogy a zsidó önérzet nagyon aláhanyatlik."[166] A zsidó nő ekképpen nemhogy nem teljesítette vallásos hivatását, de ennek ellenségévé vált. „Míg a keresztény vallásoknak a nő a legfőbb támasza, addig minékünk — kimondjuk a fájdalmas szót — meg kell védenünk vallásunkat asszonyainkkal szemben."[167]

A zsidó nők vallásosságáról a zsidó férfi kortársaik által kifejtett vélemény és önnön nézete közötti gyökeres ellentétet Marion Kaplan is aláhúzta, az ellentmondásra azonban nem adott magyarázatot.[168] Paula Hyman úgy vélte, a férfiak, pontosabban a felekezeti élet szereplőinek szerinte is téves véleménye egy öntudatlan felelősség-elhárítási mechanizmusból fakadt. Azáltal, hogy a zsidó anyákat hibáztatták hivatásuk elmulasztásáért, „a hitközségi vezetők a nőkre vetíthették önnön bűntudatukat, amiért nem mutatkoztak képesnek határt szabni az asszimilációnak", felmentve ezáltal egyrészt önmagukat, másrészt magát az „asszimilációs projektet" az (ön)bírálat kényszere alól.[169]

A magyar zsidó polgárságra nézve nem rendelkezünk elég információval ahhoz, hogy megállapíthassuk, vajon a neológ zsidó nők vallásossága mennyiben tért el a felekezeti kiadványok nyújtotta képtől. Véleményüket, miszerint a zsidó nőket a férfiakhoz képest kevésbé érintette a szekularizáció, mind Marion Kaplan, mind Paula Hyman döntően önéletrajzi források, méghozzá nők által írt visszaemlékezések elemzésére alapozták. A magyar zsidóság esetében viszont, legalábbis a hosszú 19. századot illetően, nem rendelkezünk elég mennyiségű olyan önéletrajzzal, amelynek férfi, és még inkább női szerzői részletesen írtak volna családi nevelésükről ahhoz, hogy valamennyire is reprezentatív képet nyerhessünk a zsidó polgárság férfi és nő tagjai közötti különbségekről.

Ekképpen csupán pár megjegyzésre szorítkoznánk. A férfiak elfogultsága aligha vitatható. Míg fentebb idézett cikkében a gyermekek vallástalan neveléséért kizárólag a nőket okolta, önéletrajzában Sebestyén Károly semmi különbséget nem tett szülei között, akik noha az ünnepeket és az étkezési törvényeket betartották, „ahhoz nagyon is fáradtak voltak, hogy gyermekeik lelkében a maguk vallotta hit tüzét táplálni tudták volna".[170] Ami a nők vallásosságát illeti, férjeikhez képest fokozottabb elidegenedésük tézisét nehéz

[166] Palágyi Menyhért: *A zsidó nő a közművelődésben.* Egyenlőség, 1891. okt. 2, ünnepi melléklet, 5. o.
[167] Szabolcsi Miksa: *A nőkérdés*. Egyenlőség, 1898, ápr. 17, 2. o.; A zsidó nőkkel szemben — részben más nők által is — megfogalmazott bírálatokra ld. még: Ungar Mór, tanító: *Néhány komoly szó a nevelési ügyről.* Magyar Izraelita, 1862. febr. 28, 71. o.; Dr. Mezey Ferencz : *Karácsonyfa, Egyenlőség*, 1886. dec. 26, 5-6.; Grósz Gizella: *A zsidó nőről.* Egyenlőség, 1896. jan. 3, 5-6. o.; Neumann Amália: *A zsidó nő hivatása.* Egyenlőség, 1897. márc. 28, 4-5. o.; Székely Ferenc: *Két levél*. In: Bacher Vilmos — Bánóczi József szerk.: Évkönyv. 1897. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1897, 83-84. o.; Viola Miksa: *Modern nagyvárosi zsidó asszonyok*. Egyenlőség, 1906. febr. 25, melléklet, 1-3. o.; Ben Juda: *Nők a zsidó kultúrában*. Egyenlőség, 1908. júl. 26, 3-5. o.; Neumann Árminné: *A zsidó nő és vallása*. In: Dr. Patai József szerk.: *Magyar zsidó almanach*. Bp., k. n. 1911, 34. o.; Jusszuf: *A zsidó asszonyok*. Múlt és Jövő, 2. évf. 1912, 6-7. sz. 281. o.
[168] Marion A. Kaplan: *The Making of the Jewish Middle Class*, i. m.
[169] Paula E. Hyman: *The Modern Jewish Family*, i. m. 189-190 o. Az idézet a 190. oldalon található. Uő: *Gender and Assimilation in Modern Jewish History*, i. m. 47-49. o., az idézet: 48. o.
[170] Sebestyén Károly: *Summa Vitae. Visszatekintés egy életre*. I-II. köt. Bp., Athenaeum, 1927, I. köt. 84-85. o.

összeegyeztetni a ténnyel, hogy a dualizmus korának messze legsikeresebb neológ vallási kiadványa, valódi bestsellere Kiss Arnold először 1898-ban kiadott *Mírjam* című női imakönyve volt,[171] amely 1910-ig huszonkét, 1914-ig harminc, 1918-ig ötven kiadást ért meg![172]

Másrészről viszont Paula Hyman érvelése a magyarországi helyzetre egy ponton nem transzponálható. A 19. századi angol, francia, német és amerikai zsidó sajtóban, illetve zsidó férfiak nyilvános megnyilatkozásaiban, írta Hyman, egyetlen utalást sem talált, amely a gyermekek nevelését illetően kifejezetten az apák felelősségét firtatta volna, illetve őket bírálta, amiért gyermekeik elhagyták a zsidó közösséget.[173] Őszintén szólva, ez számunkra nehezen hihető. Mindenesetre Magyarországon nem ez volt a helyzet. Nem vitás, a vádak többsége a nőket érte, de számos írás nem tett semmi különbséget a szülők között, és a kifejezetten az apákat bíráló elejtett megjegyzések mellett, amelyek felrótták nekik úgy lányaikkal, mint fiaikkal szembeni kötelességeik elmulasztását,[174] az *Egyenlőség* főszerkesztője 1892-ben külön írásban ostorozta férfitársait. Amint írta egy konkrét kitérési eset kapcsán *Apák vétke* című cikkében: „Fiaitok, ha hűtlenekké lesznek Izrael örökéhez, ha vallásukat könnyen, egy állásért, egy szeszélyért maguktól elvetik: nem ők a hibásak, hanem ti!”[175] Megjegyzendő végül, hogy a neológ értelmiség véleményére rárímelt egyes keresztény szerzők, így Krúdy Gyula (1878-1933) meglátása, aki szerint „a kultúra, a kiválóság, a feltűnő műveltség” iránt „névtelen, kimondhatatlan vágyódással” eltelt pesti zsidó nők között, amint írta egy 1917-ben megjelent, a háború elején játszódó elbeszélésében, „a legboldogabb még az, [...] aki vágyai kielégülését megtalálja abban a tényben, hogy a József utcai vörös torony alatt szenteltvizet hint a hittérítő páter a fejére.” Bár, tette hozzá Krúdy, „a legtöbb még Debussy zenéjében sem talál megfelelő kielégítést névtelen vágyakozásában.”[176]

Lényeges különbség húzódott a még vallásos környezetben felnövekedett, majd életük során a vallási gyakorlatot elhagyó idősebb nemzedékek, és a már eleve szekularizált családban felnőtt, az iskolai hittanórákon kívül vallásos nevelésben otthon alig vagy egyáltalán nem részesült fiatalabb nemzedékek között. Nevelésük, gyermekkori emlékeik révén az előbbieknél akkor is fennmaradhatott valamiféle érzelmi kötődés a zsidó vallás iránt, ha jelenükben azt már nem gyakorolták, míg az utóbbiaknál ez a lehetőség eleve kizárt volt. „Primitív, üres, tartalmatlan mostan, azelőtt bűvös mesekönyv volt a számomra”, írta Kóbor Tamás 1902-ben a széder esti haggadáról, vagyis a családi vacsora során ekkor recitált

[171] Kiss Arnold: *Mirjam. Imádságok zsidó nők számára*, Veszprém, é. n. [1898.]
[172] Az OSzK katalógusa szerint a könyv a Horthy-korban is folytatta töretlen sikerútját. 1922-ben jelent meg a *Mirjam* nyolcvanadik kiadása, a Holocaust előtt az utolsó kiadás, 1942-ben, a százharmadik volt.
[173] Paula E. Hyman: *Gender and Assimilation in Modern Jewish History*, i. m. 47. o.
[174] *Zsidó nők*, i. m. 2. o.; *Üdvös újítás az ifjúsági istentisztelet körül*. Egyenlőség, 1890. dec. 19, 4. o.
[175] Szabolcsi Miksa: *Apák vétke*. *Egyenlőség*, 1892. szept. 16, 6. o.
[176] Krúdy Gyula: V*erbénai, vagy egy pesti polgár megtérése*. (1917) In: Uő: Telihold. Elbeszélések, 1916-1925. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981, 133. o.

liturgiát tartalmazó szövegről. „A hit, a naiv áhítatosság zománcza lepattogott rólam, kopasz a lelkem, kopott a fantáziám, a hagada nekem közömbös könyv, képei semmirevaló festékfoltok, csak valami poszthumus melegséget érzek." Gyermekkorában, folytatódott a mélabús leírás, széder este alig fértek el az asztalnál, apja, „mint Jákob" ült az asztalfőn, az este valóban ünnep volt, hangulatával mindenkit magával ragadó, lélekmelegítő. Mint a család legfiatalabb tagja, neki kellett feltennie apjának a négy kérdést, amelyekre válaszolván a családfő felidézte az egyiptomi fogságból való szabadulás történetét és elmagyarázta az ünnep jelentőségét. Majd telt az idő, elmaradoztak a felnövő gyerekek, szétszéledtek a nagyvilágban, széder estéjén már csak hárman maradtak, szülei és ő. „Szegény öregem! Mind halkabban, mind gyorsabban morzsolta le a szöveget, a fordítgatással teljesen fölhagyott. S valahányszor rám került a sor és rákezdtem: »Má nistano?« — szomorúan tekintett rám, mintegy bocsánatot kérve, hogy a régi szokás engem terhel. Új ember vagyok, új eszmevilággal, mely ellenkezik a régivel, és szegény apám tudja ezt." Kóbor vállalta hitetlenségét, de fájlalta is, részben magára, de még inkább gyermekeire nézve, akiknek nem adta át, amit ő kapott: „A hitetlen magába tér és visszasírja a régi időket, mikor ő még nem volt az. És gondol a jövőre, amikor ez a végső szegényes maradványa a múlt poézisének is elfog enyészni. Amikor hárman sem ülnek többé a széder asztal körül, hanem ő egymagában ül, vagy új családi körben, melyben a gyertyák peszach estéjén is csak úgy ragyognak, mint máskor; emberek közt, akiket ő nevelt és akiket meg nem ismertetett az ősi hagyományokkal. [...] Pedig ezen a fájó meleg érzésen, amely most végigrezeg a lelkemen, sejtem, hogy megrabolom majd a gyermekeimet. [...] Fátum nyugszik az új nemzedéken. Megbűnhődik az apák vétkeiért s amiért azok megtagadták hitüket, kegyeletüket, utódjaik múltjából hiányozni fog az az oázis, melyre oly szívesen térnének meg elmélkedni saját jobb belátásuk sivár voltjáról és a naivitás megnyugtató, melengető sugarairól."[177]

Kóbor személyes vallomásának lényeges eleme: a *nosztalgia* feltehetően nemzedékének kollektív élménye volt, amint ez megmutatkozott a századforduló felekezeti irodalmában. A zsidó irodalmi sorozatokban, az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat évkönyveiben vagy az *Egyenlőség* hasábjain megjelent elbeszélések, visszaemlékezések gyakran a pár évtizeddel korábbi, az 1850-70-es évek falusi, kisvárosi zsidó miliőibe vitték vissza olvasóikat, vagyis abba a világba, amelyben zömük felnőtt.[178] Az ábrázolás idealizált volt és szentimentális. A kis történetek kis hősei gyakran a hitközség emberei voltak, a helyi

[177] Kóbor Tamás: *Má nistano*. In: Ötvös Károly — Dőri Zsigmond szerk.: *Almanach. Izraelita Családi Naptár. 5663 (1902/3)*. Bp., A szerkesztők kiadása, 1902, 72-74. o.

[178] Ezen elbeszélések tipikus példája: Hajdu Miklós: *Hivatali emberek*. In: Uő: *Gileád. Vallomások, elbeszélések*. Bp., Singer és Wolfner, 1914, 13-23. o.; Az elbeszélés első ízben a Patai József szerkesztette Magyar Zsidó Könyvtár 12. kötetében jelent meg, 1906-ban. A nosztalgia kérdéséről ld. Richard I. Cohen: *Nostalgia and 'Return to the Ghetto'. A Cultural Phenomenon in Western and Central Europe*. In: Jonathan Frankel — Steven J. Zipperstein szerk.: Assimilation and Community. The Jews in Nineteenth-Century Europe. Cambridge — New York, Cambridge University Press, 1992, 130-155. o.

rabbi, a rasekol, vagyis a hitközségi elnök, és még inkább a község szerény alkalmazottai, a dáján, a sakter, a samesz. A történetek meghittséget árasztottak, a megrajzolt élet békés volt, a konfliktusok mosolyt fakasztóak. Nem zsidók szinte egyáltalán nem szerepeltek ezekben az elbeszélésekben. A zsidó szereplők vallásossága szigorúan véve már itt sem volt „ortodox", de a hagyomány az új idők követelményeihez való alkalmazkodás mellett is átitatta a szereplők cselekedeteit, az elbeszélés hangnemét és színeit.[179]

Az 1880-as években, illetve később született, már szekularizálódott polgári miliőben felnövekvő nemzedékek emlékeiben a vallásosság már jóval ritkábban képezte a „múlt poézisének" részét. „Rendszeresített zsidó hittanítás nem volt az iskolában, a segédrabbi otthon adott nekem leckét", írta önéletrajzában a Komáromban felnőtt Zsolt Béla (1895-1949), akit ügyvéd, majd takarékpénztári igazgató apja a református elemibe íratott be. „Már komikus külseje miatt is lenéztem és kifiguráztam, s tudtam, hogy az a fontos neki, hogy a havi bérét megkapja, de nem nagyon izgatja, megtanulok-e zsidóul. Sajnos, máig sem tanultam meg. Zsidó templomba csak hosszúnapkor vittek el és bevallom, eleinte magam is komikus gajdolásnak tartottam a zsidó liturgiát. Otthon alig emlékeztetett valami a zsidóságunkra: disznót öltünk, kalap nélkül ettünk, elalvás előtt németül imádkoztam: a Lieber Gott im Himmel, schliesse meine Augen zu kezdetű imát. Zsidóul [itt értsd: héberül — K. M.] egyáltalán nem imádkoztam."[180] Az író anyai nagyapja még szigorúan betartotta a vallási parancsolatokat, „de nagyapám ortodoxiája nekünk is kuriózum volt, mi is groteszk túlzásnak, idejétmúlt babonának tartottuk."[181]

A vallásos nevelés, a vallásos hit hiánya önmagában persze nem vezetett az áttéréshez. Ha minden, a vallási gyakorlattal többé-kevésbé teljesen felhagyott, vallásától érzelmileg elidegenült vagy eleve vallásos nevelés nélkül felnőtt zsidó áttért volna, a konvertiták száma az első világháború előestéjén a ténylegesen áttértek sokszorosára rúgott volna. A vallásos gyakorlat és érzület nem képezte az egyénenként változó tartalommal feltöltött „zsidóság" iránti kötődés kizárólagos manifesztációját. A fokozódó szekularizáltsággal ellentétben, másfajta kötődések dinamikája, amint azt a pesti Chevra esetében láttuk, az akkulturált városi neológ zsidóság azonosságtudatának akár erősödéseként is értelmezhető. A pesti Szentegyletet illetően a korábbi trend a háborút megelőző negyedszázad során is kimutatható. Míg a pesti izraelita vallású lakosság 1890 és 1910 között majdnem pontosan megduplázódott, 94929 főről 188937 főre emelkedve, a pesti neológ Szentegyletbe belépők száma ennél jelentősebb mértékben növekedett: 1891-ben 1004-en, 1910-ben 2754-en kérték

[179] Ld. Konrád Miklós: *A neológ zsidóság útkeresése a századfordulón*. Századok, 139. évf. 2005, 6. sz. 1363. o.
[180] Zsolt Béla: *Villámcsapás. (Schwarz András önéletrajza)*. Bp., Pantheon [1937], 76-77. o. Az idézet „elalvás előtt…" szavakkal kezdődő része csak a szöveg első változatában szerepel. Ld. Zsolt Béla: *Részlet egy önéletrajzból*. A Toll, 1936. okt. 27, 199. o.
[181] Zsolt Béla: *Villámcsapás*, i. m. 78. o.

felvételüket a Chevra Kadisába,[182] az egylet taglétszáma ezen időszakban 5211-ről 13063-ra emelkedett.[183]

Kétségtelen: a nyelvében és kulturális referenciáiban elmagyarosodott neológ polgárság zsidó identitása nem táplálkozott egyedül vallási forrásokból, és pláne nem kötődött feltétlenül a vallási parancsolatok betartásához. A lapszerkesztő Vészi József[184] (1858-1940), Bánóczi József[185] (1849-1926), a *Magyar Zsidó Szemle*, majd az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat évkönyveinek szerkesztője, a már idézett Sebestyén Károly, vagy Kóbor Tamás: még a felekezeti kiadványok szerkesztői és szerzői, illetve a hitközségi intézményekben ténylegesen és aktívan részt vevő zsidók között is akadtak számosan, akiknek vallási gyakorlata jószerivel a nagyünnepek (részleges) betartására korlátozódott. Noha az ekkor még csurgói főrabbiként szolgáló Schreiner Márton számára, amint írta 1888-ban a *Magyar Zsidó Szemlé*ben, „érthetetlen" volt „azoknak álláspontja, a kik vallásos gondolkodásunktól, életünktől lehetőleg távol állva mégis »jó zsidók«-nak vallják magukat",[186] nyilvánvalóan sokan voltak ilyenek. „Világi életet élt, templomba nem járt, nem böjtölt", emlékezett vissza fia Kiss Józsefre (1843-1921) a költő halála után, „de egyik utolsó írásában, melyben halála esetére intézkedik, vallomást tesz, hogy mindig jó zsidó volt és zsidó erkölcsökhöz illően egyszerű, pompa nélküli temetést kér."[187] Ha „jó" zsidónak nem is vallotta magát, a vallásra semmit nem adó, és azt alapszinten sem ismerő Bródy Sándor (1863-1924) fiatalkorában nem egy párbajt vívott, mert valaki a jelenlétében becsmérelte a zsidókat,[188] „a maga zsidó voltával", írta évekkel halála után Nagy Endre, „kérdezetlenül, hivalkodva hozakodott elő mindig".[189]

Tizenkét évvel Schreiner Márton cikke után, Blau Lajos, noha nem tartotta kétségesnek, hogy „in ultima analysis" a kitérések fő okát a „vallásos indifferentizmus" képezi, azt is elismerte, sőt vallotta, hogy a modern zsidókat összeköthetik szekuláris elemek is: „A vallásos közömbösség mellett is van kapocs, amely az egyeseket köreinkhez fűzi: a

[182] Sz. M.: *A pesti Chevra-Kadisa hete. II*., i. m. 4. o.; *Társadalmi szemle.* Magyar Zsidó Szemle, 27. évf. 1910, 178. o.
[183] Uo.; A Pesti Chevra-Kadisa elöljáróságának jelentése és kezelési kimutatása az 1891-iki közigazgatási évről, i. m. 3-4. o. Az 1913-as tagfelvételt követően a Chevra-tagok száma az egylet egyik alkalmazottja szerint 14459-re emelkedett. Ld. Dr. Szabó Géza: *Huszonöt év a pesti chevránál*. Múlt és Jövő, 4. évf. 1914, 3. sz. 150. o. A Szentegylet által 1914-ben kiadott választóképes tagok 12822 nevet felsoroló jegyzéke feltehetően azért mutat kisebb létszámot, mert nem tartalmazza az évi járulékuk befizetését elmulasztó tagokat. Ld. *A Pesti Chevra Kadisa választóképes tagjainak névjegyzéke*. H. n. [Bp.], 1914.
[184] *Vészi József. Egyenlőség*, 1884. aug. 3, 7. o.; Sárosi Géza: *Vészi József*. Egyenlőség, 1899. aug. 6, melléklet, 1-2. o.; Széchenyi Ágnes: *Műstoppoló és mecénás. Sárközi Márta (1907-1966)*. In: Széchenyi Ágnes szerk.: *Menedékház. Sárközi Márta emlékkönyv*. Bp., Magvető, 2004, 19, 25. o.; Uő: *Vészi József, a műhelyteremtő és dinasztiaalapító (1858-1940)*. Budapesti Negyed, 16. évf. 2008, 2. sz. 243-271. o.
[185] Alexander Bernát: *Bánóczi József*, i. m. 11-13. o.; Alexander Bernát: *Bánóczi József életéből*. Egyenlőség, 1926. dec. 4, 6. o.; Dr. Kiss Arnold: *Bánóczi József egyénisége*. In: Dr. Szemere Samu szerk.: Évkönyv. 1932. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1932, 176, 178, 183-184. o.; Benoschofsky Ilona: *Bánóczi József — levelezése tükrében*. In: Scheiber Sándor szerk.: Évkönyv. 1977/78. Bp., Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1978, 23, 25-26. o.
[186] Schreiner Márton: *Az újkori zsidóság vallásos életéről*. Magyar Zsidó Szemle, 5. évf. 1888, 20. o.
[187] Kiss Jenő Sándor: *Bevezetés*. In: Kiss József: Legendák a nagyapámról. Első teljes kiadás. H. n. [Karcag], Kiss József gyermekei, 1928, 15-16. o.
[188] Bródy Sándor: *Zsidókról*. Fehér Könyv, 1915. március, 85-86. o.; Secundus [Patai József]: *A hosszú napkor elpusztult Jeruzsálem*. Múlt és Jövő, 2. évf. 1912, 9. sz. 422. o.; dr. Feleki Sándor: *Zsidó magyar írók és tudósok. XXII. Bródy Sándor*. Egyenlőség, 1891. máj. 1, 12. o.
[189] Nagy Endre: *Expresszionista arckép Bródy Sándorról*. In. Uő: Hajnali beszélgetések Lukits Milossal. Bp., Genius kiadás, é. n. [1930], 83. o. Az idézet pikantériája, hogy a modern magyar kabaré megalapítója 1913-ban áttért. Nagy Endréről a IV. fejezetben részletesen írunk.

közös múlt, a közös szenvedés, a közös származás. Ha lépten-nyomon halljuk: nem élek vallásom szabványai szerint, de azért jó zsidó vagyok, ez nem jelenthet egyebet, mint azt, hogy közösségűnkhöz a fent érintett kötelékeknél fogva híven ragaszkodom."[190]

Nyilvánvaló, hogy a vallásos hit mellett az etnikai és kulturális alapú, a közös múltból, emlékekből táplálkozó közösségérzet úgyszintén integráns része volt a zsidó identitásnak, és így erős gátja a zsidó vallás elhagyásának. Aminthogy az is evidens, hogy a szekularizáció mellett a konkrét közösségtől való eltávolodással is arányosan növekedett az áttérés gondolatának a lehetséges felmerülése. A 19. századi magyar zsidók jelentős, minden más felekezetnél nagyobb arányú urbanizációja[191] és a reformkorban megkezdődő, a dualizmus első évtizedeitől nagymérvű szakmai és társadalmi polarizációja[192] eredményeképpen a közösség visszatartó ereje jóval gyengébben érvényesült azoknál, akik, maguk mögött hagyva szülőhelyük szűkebb, kulturálisan még többnyire hagyományos közösségét, elvegyültek a városi tömegben, illetve azoknál, akik olyan, apáikétól eltérő mesterséget választottak, mely révén szakmai (és így társadalmi) közegük jóval nagyobb részben állt nem zsidókból. Egy fővárosi mérnök nagyobb valószínűséggel tért át, mint egy szombaton akár nyitva tartó, de szülőfalujában maradt vegyesbolt-tulajdonos, mely utóbbi esetében a nagyszülőket, szülőket, rokonokat is magába foglaló közösség nem csupán, mint pozitív élmény jelentett visszatartó erőt, hanem mint olyan közeg is, amelyben a „hitehagyás" a szekularizálódott városi zsidó rétegekhez képest sokkalta mélyebb elítélést és ellenérzést szült.[193]

A közösségtudat, az együvétartozás érzése persze fennmaradhatott a fővárosi szekularizált zsidó középrétegek körében, annál is inkább, mivel a közös múlton túl, és akkulturációjuk „ellenére", továbbra is nagyrészt azonos szakmai körökben mozogtak, ugyanazokban a kerületekben laktak, főleg egymás között barátkoztak, zömében egymás közt házasodtak. Csakhogy ez a közeg a századfordulóra érve immár az áttért zsidókat is magában foglalta. A szekuláris zsidó identitás, éppen szekuláris mivoltából kifolyólag, a vallási érzülethez képest kevésbé tartotta vissza az áttéréstől a vallásilag indifferens zsidókat, akik az áttérést, mint formális felekezeti aktust, önnön zsidó identitásuk meghatározása

[190] [Blau Lajos:] *Önbírálat.* Magyar Zsidó Szemle, 20. évf. 1903, 202. o.
[191] *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. VI. rész. Végeredmények összefoglalása*. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 64. Bp., 1920, 60-1. o.; Gyula Zeke: *Urbanisation et migration des juifs de Hongrie au XIXe et XXe siècles*. Les Cahiers du Centre de Recherches Historiques, 1988, 2. sz. 99-106. o. (http://ccrh.revues.org/index2961.html)
[192] László Katus: *The Occupational Structure of Hungarian Jewry in the Eigtheenth and Twentieth Centuries*. In: Michael K. Silber: Jews in the Hungarian Economy 1760-1945. Studies Dedicated to Moshe Carmilly-Weinberger on his Eightieth Birthday. Jerusalem, The Magnet Press — The Hebrew University, 92-105. o.; Karády Viktor: *A magyar zsidóság regionális és társadalmi rétegeződéséről (1910)*. (1994) In: Uő: Zsidóság, modernizáció, polgárosodás. Tanulmányok. H. n. [Bp.], Cserépfalvi, 1997, 249-274. o.
[193] 1918-ban Kiss Arnold elmesélte egy cikkében, hogy egy budapesti főgimnáziumban a zsidó hittanoktató észrevette, amint egy református hittanra járó 4. osztályos fiú jiddissül írt egy levelet. Ő maga és testvérei még kicsik voltak, magyarázta a diák, amikor apja, aki építészvállalkozó volt, velük és feleségével együtt áttért a református hitre. Ezt azonban sem a fiú apai nagyapja, egy vidéken élő jámbor talmudtudós, sem ugyancsak mélyen vallásos anyai nagyapja nem tudhatta meg. Apja tehát őt is megtanította jiddisül, hogy nagyszüleivel való levelezésében még a gyanúja sem merülhessen fel annak, hogy a család nem maradt hű hitéhez. Az anekdota „valóságtartalma" természetesen verifikálhatatlan, de egyáltalán nem valószínűtlen. Ld. Kiss Arnold: *Kitérők. Egyenlőség*, 1918. ápr. 13, 9-10. o. Húsz évvel később a cikket az *Egyenlőség* újra leközölte, anélkül, hogy jelezte volna az írás eredeti keletkezésének idejét. Ld. Kiss Arnold: *A kitérési frontról. A nagypapa nem tudja….* Egyenlőség, 1938. ápr. 7, 7. o.

szempontjából lényegtelennek tekinthették, amint ezt egyértelműen mutatja azon konvertiták esete, Vámbéry Ármintól Dóczi Lajosig, akik áttérésüktől függetlenül, a zsidó felekezetből való kilépésük után is zsidónak tekintették és vallották magukat. Abban, hogy a 19. század során fokozatosan növekedett azon zsidók száma, akik eljutottak az áttérés gondolatáig, éppen azért képezi a szekularizáció a legfőbb tényezőt, mert ha az elvallástalanodás nem vezetett feltétlenül áttéréshez, a vallásos identitás viszont az áttérés opciójának a felmerülését is kizárta. Akadtak zsidók, akik noha áttértek, magukat büszkén zsidónak vallották, akármit is jelentett ez számukra. Olyan zsidó azonban nem volt, aki áttért, mert indifferenssé vált a zsidóság, mint közösség és/vagy kultúra iránt, mert számára „zsidó" mivolta már nem jelentett semmit — de vallásos zsidó maradt. Az áttérést választó zsidók egyetlen közös vonása nem „zsidóságuk", hanem vallásuk iránti közömbösségükben rejlett.

A hosszú 19. század során az áttéréstől való visszatartó erők fokozatos meggyengülése mind több akkulturált és szekularizált zsidó számára elképzelhetővé tette a vallásváltás opcióját, az áttérést azonban önmagában nem váltotta ki, csupán megteremtette azon döntés pszichológiai lehetőségét, amelynek meghozatalához további okok közrejátszása szükségeltetett.

2. Az áttérés csábítása

Az áttérést kiváltható okok vizsgálatát döntően a dualizmus korára korlátozzuk. Noha a zsidókat sújtó jogi korlátozottságok a Helytartótanács által 1783. március 31-én közzétett *Systematica Gentis Judaicae Regulatio* címet viselő szabályozástól kezdve *A zsidókról* szóló 1840: XXIX. tc.-en át az 1860-as években hozott rendeletekig fokozatosan enyhültek, a jogfosztottság korában, vagyis a zsidók 1867-ben bekövetkezett egyenjogúsításáig az áttérés nyilvánvaló, e lépés által garantáltan azonnal élvezhető előnyökkel járt. Az áttérés persze a dualizmus első negyedszázadában is fakadhatott egy az egyházpolitikai törvényekig fennálló jogi korlátozottság kiküszöbölésének a vágyából, vagyis a zsidó-keresztény házasság tilalmából. Ezenkívül azonban az emancipációs törvény révén az ország keresztény népességével „minden polgári és politikai jog gyakorlására egyaránt jogosítottaknak" nyilvánított izraelita lakosok számára felekezeti státuszuk elvileg semmilyen akadályt vagy hátrányt nem jelentett.

Minden e tárgyban megjelent tanulmány egyöntetűen alátámasztja: azon európai országokban, ahol a zsidók elnyerték az emancipációt, a hasonló szintű akkulturációt elért zsidók áttérésének országonként eltérő aránya a keresztény társadalmak irántuk tanúsított viszonyának a függvényében alakult. Minél toleránsabb volt egy adott társadalom a zsidók

fennmaradó mássága iránt, minél kevesebb akadályt gördített szakmai érvényesülésük és társadalmi integrációjuk elé, minél kevésbé gátolta a zsidó vallásban maradás a társadalmi presztízs-hierarchiában való emelkedést, vagyis minél kevesebb potenciális előnnyel kecsegtetett a keresztény felekezetek valamelyikébe történő átigazolás, annál alacsonyabb volt az áttérések száma és aránya. Minél nagyobb volt a zsidókkal szembeni előítélet, minél kevésbé vélte egy adott ország keresztény társadalma összeegyeztethetőnek a zsidóság és a nemzet fogalmát, minél többen voltak, akik zsidóságukat stigmaként élhették meg, annál nagyobbnak mutatkozott a vallást váltók aránya.[194]

Az áttérést a konvertiták zöme nem vallási aktusként élte meg. „A mai felvilágosult áramlatok mellett a legnagyobb ritkaság, hogy zsidóember igazi, mély, vallásos meggyőződésből változtassa meg hitét", írta 1903-ban gróf Zay Miklós (1864-1939) a zsidók társadalmi helyzetéről a *Huszadik Század*ban közölt cikkében.[195] Véleményét nem csupán a neológ zsidó értelmiség, a korabeli viccek,[196] de a keresztény lelkészek is osztották. Amint írta 1924-ben a háború előtti évtizedekben történt áttérések kapcsán a református lelkész Szabó Imre (1891-1955): „nem genuin vallásos erők hatottak a zsidóságra, hanem a társadalmiak."[197] Ez persze nem jelenti azt, hogy ne lettek volna, akik vallásos meggyőződésből tértek át. Dorothea Mendelssohn (1763-1839), Boris Pasternak (1890-1960), Edith Stein (1891-1942), illetve Magyarországon Hevesi Sándor (1873-1939) vagy Erdős Renée (1879-1956), és a listát folytathatnánk: a híres konvertiták között, aminthogy minden bizonnyal a névtelen áttérők között is akadtak, akiknek vallásváltása egy őszinte spirituális útkeresésnek volt az eredménye.[198] Cikkében amúgy Zay Miklós is megjegyezte: „Vannak kivételek, főleg a nők soraiban, kiket a katholikus egyház fénye, ragyogó művészete s egy egész világot átölelő múltja magához vonz, s kik mint őszinte fanatikusok hallgatják végig a misét."[199] Nem vitás ugyanakkor, hogy a történetírás egyöntetű megállapítása az emancipált európai zsidók áttérésének természetéről a magyarországi zsidókra is érvényes: összességében

[194] Todd M. Endelman: *Conversion as a Response to Antisemitism in Modern Jewish History*, i. m. 62-66. o.; Uő: *The Social and Political Context of Conversion in Germany and England, 1870-1914*, i. m. 102. o.; Peter Honigmann: *Jewish Conversions — A Measure of Assimilation. A Discussion of the Berlin Secession Statistics of 1770-1941*. In: Leo Baeck Institute Year Book, 34. évf. 1989, 3-39. o.

[195] Zay Miklós gróf: *Zsidók a társadalomban*. Huszadik Század, 4. évf. 1903, 12. sz. 960. o.

[196] [Ágai Adolf:] *Abrincs! 150 jordány vicz Seiffensteiner Salamontul*, i. m. 30. o.; *Drukk! Humorisztikus naptár az 1882-ik ordenáré esztendőre*. Megcseleködte Nms Mokány Berczi de Bugacz et Dombszög. Bp., Athenaeum, é. n. [1882], 125. o.; *A nevető Magyarország. Egyetemes adomagyűjtemény két kötetben*. Összeállította: Gracza György. Bp., Lampel, 1901, I. köt. 326. o.; Bródy Miksa — Tábori Kornél — Szomaházy István: *Börzehumor*, Bp., Vidám Könyvtár, é. n. [1912], 37. o. Megjegyzendő, hogy e viccek zöme nem tekinthető specifikusan magyar zsidó viccnek: a *Börzehumor* c. könyvecskében szereplő vicc Avraham Alter Druyanov 1980-ban héberül megjelent *A viccek és élcek könyve* c. három kötetes gyűjteményében pl. német viccként szerepel. Ld. Todd M. Endelman: *Leaving the Jewish Fold in Germany. Comments on the Papers of Elisheva Carlebach, Deborah Hertz and Alan Levenson*. In: Leo Baeck Institute Year Book, 40. évf. 1995, 128. o.

[197] Szabó Imre: *A budapesti reformátusság lelki rajza* (1924). In: Uő: Íme, a magvető kiméne vetni. Előadások. Prédikációk, bibliamagyarázatok, 1918-1928. Bp., k. n. 1928, 13. o. Angyal Dávid visszaemlékezéseiből kiderül, a fiatal irodalmár-történészt 1885-ben megkeresztelő katolikus pap is azt feltételezte, hogy Angyalt áttérésében „világi szempont"-ok vezérelték. Angyal Dávid: *Emlékezések* (1943). Sajtó alá rendezte Czigány Lóránt. London, Szepsi Csombor Kör, 1971, 85. o.

[198] Jacob Katz: *Kifelé a gettóból. A zsidó emancipáció évszázada 1770-1870*. (1973) Bp., MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1995, 125-127. o. Hevesi Sándorra és Erdős Renére a IV. fejezetben részletesen visszatérünk. A 19. század során a katolikus egyházban legnagyobb karriert befutó Fraknói Vilmos (1843-1924) címzetes püspököt itt azért nem említettük, mert nem saját döntéséből tért át, szülei keresztelték meg két éves korában. Ld. Berzeviczy Albert: *Fraknói Vilmos emlékezete. Felolvastatott az Akadémia 1927. május 8-án tartott ünnepi közülésen*. Bp., MTA, 1927, 5. o.

[199] Zay Miklós gróf: *Zsidók a társadalomban*, i. m. 960-961. o.

jelentéktelen volt azok aránya, akik azért tértek át, mert úgy érezték, hogy a keresztény vallás igazabb, mint az övéké.[200] „A legtöbb zsidó", írta Todd Endelman, „aki a francia forradalom és a második világháború között eltelt időkben kereszténnyé lett [...] nem meggyőződésből tért át, hanem főképpen pragmatikus okokból. Egyesek társadalmi státuszuk emelkedését akarták elősegíteni azáltal, hogy megszabadultak a zsidósággal járó stigmától. Mások olyan pályákon kívántak karriert csinálni, amelyek kívül estek a hagyományos zsidó foglalkozásokon és úgy találták, hogy zsidóságuk akadályt jelent. Még mások, így Heinrich Heine, azt gondolták, hogy a megkeresztelkedés jelentette az Európai civilizációba való belépőjegyet."[201]

Már ez utóbbi motívum is jelzi: az áttérés, ha jellegében zömében szekuláris aktus volt is, nem redukálható opportunista megfontolásokra. (Bár éppen Heine (1797-1856) esetében, és szemben elhíresült kijelentésével, a vallásváltás nem kulturális integrációját volt hivatott elősegíteni, hanem egyetemi tanárrá való kinevezését, amelyet amúgy a lutheránus vallás felvétele ellenére sem kapott meg.[202]) Itt nem csupán arról van szó, hogy akadtak, akik pragmatikus okból tértek át, ám később új vallásuk őszinte híveivé váltak,[203] illetve alapvetően opportunista áttérésüktől mintegy függetlenül közelebb érezték magukat a keresztény valláshoz.[204] Nem vitás, hogy számosan voltak, akik áttérésüket az adott nemzettel, az európai kultúrával való azonosulásuk szimbolikus gesztusaként élték meg. Ugyanakkor még ezen esetekben is nehéz elképzelni, hogy valamilyen szinten ne játszottak volna közre pragmatikusabb szándékok is, hiszen áttérése önértelmezésétől, (ön)igazolásától függetlenül minden konvertita tisztában lehetett azzal, hogy vallásváltása révén társadalmilag előnyösebb helyzetbe kerül.[205]

Amennyiben elfogadjuk, hogy azon európai országokban, ahol a zsidók egyenlő polgári jogokat élveztek a keresztény lakossággal, az áttérés mértéke releváns mutatója a keresztény társadalmak integrációs készségének, Magyarország köztes helyet foglalt el Európában. Az áttérések számbeli alakulása alapján, amelyről a következő fejezetben

---

[200] Carl Cohen: *The Road to Conversion*. In: Leo Baeck Institute Year Book, 6. évf. 1961, 279. o.; Jacob Katz: *Judaism and Christianity Against the Background of Modern Secularism.* (1968) In Uő: Jewish Emancipation and Self-Emancipation. Philadelphia — New York — Jerusalem, The Jewish Publication Society, 1986, 37-38. o.; Uő: *The Identity of Post-Emancipatory Hungarian Jewry*; i. m. 14. o.; Todd M. Endelman: *Conversion as a Response to Antisemitism in Modern Jewish History*. In: Jehuda Reinharz szerk.: Living with Antisemitism. Modern Jewish Responses. Hanover — London, University Press of New England, 1987, 75. o.; Amos Elon: *The Pity of it All. A Portrait of German Jews*. London, Allen Lane, 2003, 82-83. o.

[201] Todd M. Endelman: *Introduction*. In: Uő szerk.: Jewish Apostasy in the Modern World, i. m. 9. o.

[202] Heine vallásváltásának anyagi motivációja egyértelműen kiderül levelezéséből. Amint írta egy barátjának 1825-ben, két évvel áttérése után, „ha a törvények megengednék az ezüstkanalak lopását, nem keresztelkedtem volna meg". Idézi Deborah Hertz: *How Jews Became Germans. The History of Conversion and Assimilation in Berlin*. New Haven — London, Yale University Press, 2007, 199. o. Heine számtalanszor citált kijelentésére („a keresztelési bizonyítvány a belépő jegy az európai kultúrába") ld. Paul R. Mendes-Flohr — Jehuda Reinharz szerk.: *The Jew in the Modern World: A Documentary History*. New York — Oxford, Oxford University Press, 1980, 223-224. o.

[203] Ld. Jacob Katz: *Judaism and Christianity Against the Background of Modern Secularism*, i. m. 38. o.; Uő: *The Influence of Religion and Society on Each Other at the Time of the Emancipation*. (1966) In: Uő: Jewish Emancipation and Self-Emancipation, i. m. 54. o.

[204] Ld. Gerald Stourzh: *An Apogee of Conversions: Gustav Mahler, Karl Kraus, and fin de siècle Vienna*. In: Uő: From Vienna to Chicago and Back: Essays on Intellectual History and Political Thought in Europe and America. Chicago — London, University of Chicago Press, 2007, 227-232. o.

[205] Todd M. Endelman: *The Social and Political Context of Conversion in Germany and England, 1870-1914*, i. m. 93. o.

részletesen beszámolunk, úgy tűnik: Magyarország nagyobb rezisztenciát mutatott a zsidók befogadásával szemben, mint Franciaország, vagy Anglia, de kisebbet, mint Németország, illetve a Habsburg birodalom többi része.

A kérdés, amelyre a következőben keressük a választ a következő: a 19. század során, és különösen a dualizmus korában mennyiben fogalmazódott meg, illetve mutatkozott meg az elvárás a keresztény társadalom részéről, hogy szakmai-társadalmi előmenetelük, társadalmi befogadásuk, illetve „magyarként" való elismerésük ellenében a zsidók váljanak meg hitüktől és térjenek át valamelyik keresztény vallásra, vagyis mennyiben beszélhetünk a zsidókra súlyosodó áttérési nyomásról? Másképpen mondva: milyen előnnyel járhatott, illetve kecsegtethetett az áttérés?

1) Áttérés és magyarrá válás. Korabeli vélekedések a zsidók áttéréséről

A kérdés a zsidóktól elvárt magyarosodás tágabb témakörének a része. Érdemes először is leszögezni, pontosabban hangsúlyozni a közismert tény jelentőségét: a zsidók 1867-ben bekövetkezett egyenjogúsítása nem kötődött semmiféle feltételhez. A reformkorban, majd az 1850-60-as évek során a zsidók emancipációját pártoló liberális tábor egy része az egyenjogúsítást bizonyos feltételek — a zsidó vallás reformja, legalább kezdetleges szintű akkulturáció — előzetes megvalósulásától tette függővé, illetve első állomásként csupán azoknak biztosította volna az emancipációt, akik e feltételeknek eleget tettek, vagy legalábbis kivetkőzvén feltételezett „morális korrumpáltságukból", erre méltónak tekinttettek. Ez utóbbi álláspontot legkonzekvensebben Trefort Ágoston képviselte. Amint írta 1839-ben: „A' Magyarországban lakó zsidók' tömegének tudatlansága, balítéletei, sajátságos szokásaihoz ragaszkodása, sőt testi 's erkölcsi elaljasodása olly nagy, hogy a' kereszténnyekkel rögtön egyenlőtétele mind a' kettőnek csak kárára válhatnék. De okos intézkedés által állásukat lassanként emelvén, őket az idővel jövendő minden polgári jogok' megnyerésére előkészíteni, egyeseket pedig, kik arra már érettek 's elkészültek, azokkal mindjárt ellátni kellene."[206] Trefort 1862-ben is kiállt a részleges emancipáció gondolata mellett: „A zsidók alsóbb osztályaira mi soha sem fogunk hatni, mi őket se moralisálni, se mivelni, se becsületérzésöket felfokozni nem fogjuk, ezt csak a felsőbb zsidó osztályok fogják tehetni, ezeket kell magunkhoz emelni az által, hogy őket minden jogainkban részesítjük, pótlékul tőlük követelvén, hogy faj és vallás rokonaikra akképp hassanak, hogy keresztény társadalom erkölcseihez és szokásaihoz simulva, a csereberéről s aljas kereskedelmi practikákról lemondva, a földet míveljék s kézműveket gyakoroljanak."[207] A feltételes emancipáció

[206] Trefort Ágoston: *Az oroszbirodalomban 1835-b. hozott zsidókat illető törvény*. Themis. Értekezések a' jog és közgazdaság' körében. Harmadik füzet. Pesten, Heckenast Gusztávnál, 1839, 40. o.
[207] Trefort Ágoston: *A társadalom tudománya és Riehl munkái*. Budapesti Szemle, 16. köt. 1862, 53. sz. 303. o.

eszméjének leghíresebb megfogalmazása Kossuth Lajosé, aki a zsidók egyenjogúsításáról vallott nézetét Fábián Gábornak a *Pesti Hírlap* 1844. május 5-i számában megjelent cikkéhez fűzött szerkesztői megjegyzésében fejtette ki. Amennyiben a zsidó vallás nem csak vallás, hanem a zsidó nép „theocratiai országlási rendszer"-e, aminthogy Kossuth úgy vélte, hogy az, a zsidók vallása lehetetlenné teszi a „socialis egybeolvadást", amely nélkül az általa amúgy időszerűnek vélt és hőn óhajtott politikai emancipáció egyfelől mit sem ér, másfelől meghozatala is azon figyelmet érdemlő ellenvetésébe ütközik, amely szerint a teokrata alapú zsidó vallás híveit nem lehet emancipálni, mivel „egy országban csak egy országlási rendszer lehet". A zsidókra hárult tehát a feladat, hogy bebizonyítsák, miszerint csupán egy vallásfelekezetet alkotnak, s nem egy oly népet, mely különálló népiségét „vallástanná szentelé". Tartsanak tehát egy „Synedriumot", javasolta Kossuth, mely vallásukból kiiktatja annak politikai elemeit. Amennyiben e vallásreform révén „megszűnnek lenni külön nép", úgy „letették a' socialis egybeforradás szikla sarkkövét, mellyen [...] felemelkedendik politicai teljes emancipatiojok épülete is."[208] Noha az emancipációt Kossuth nem tette egyértelműen függővé a zsidó vallás reformjától, a megfogalmazás nyilvánvalóvá teszi: ennek szerinte meg kellett előznie a zsidók politikai emancipációját.[209]

Az 1849-ben, Világos előtt két héttel megszavazott, de a szabadságharc bukása miatt érvénybe nem lépett emancipációs törvény egyfelől liberálisabb volt, mint az 1867-es, amennyiben lehetővé tette a keresztények és zsidó hitűek polgári házasságát, de másfelől jóval kevésbé volt az, amennyiben meghagyta a belügyminisztériumnak, hogy „a móses vallásúak papjaiból és népválasztottjaiból hívjon össze egy gyülekezetet, [...] hogy hitágazataikat nyilvánítsák s illetőleg reformálják", illetve, „hogy alkalmas szabályok által a móses vallásúak a kézimesterségek és a földmívelés gyakorlására vezéreltessenek".[210] A törvény oly módon adta meg a jogegyenlőséget a zsidóknak, hogy vallásuk reformjának erőteljes óhajával, illetve egyes szakmákra „vezérlésükkel", vagyis az egyenlő polgárok szabad választásának korlátozásával ezen elvet egyben meg is sértette.[211] A liberális elemeket ily antiliberális vonásokkal vegyítő álláspont összeegyeztethetetlen volt a politikai elit által a dualizmus liberális berendezkedésekor érvényesíteni kívánt jogegyenlőség elvével. Az

[208] Fábián Gábor: *Zsidó-emancipatio*. Pesti Hírlap, 1844. máj. 5, 299-300. o. A cikk 299. oldalán szerkesztői minőségében Kossuth egy megjegyzést fűzött Fábián cikkéhez, majd hozzátette: „*Egyébiránt vezérnézetünket a' zsidóügyről ki fogjuk a czikk végén tartózkodés nélkül mondani*." Véleménye a 300. oldalon található, minden külön cím illetve aláírás nélkül. A vallásreform igénylése már 1833-ban megjelent a Temes megyei országgyűlési követek utasításában, 1840-től egyre gyakrabban megfogalmazódott az országgyűlési vitákban, illetve a sajtóban, de nem vitás, hogy Kossuth cikke döntő hatással volt abban, hogy e nézet a következő években a liberális táboron belül is dominánssá vált, míg a zsidó emancipáció ellenzőinek új fegyvert adott a kezébe. Ld. Dr. Büchler Sándor: *A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig*, i. m. 439. o.; Kovács Ferenc szerk.: *Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója*. I-VI. köt. Bp., Franklin-Társulat, 1894, VI. köt. 6-23, 122-123. o.; Michael Silber: *The Historical Experience of German Jewry and Its Impact on Haskalah and Reform in Hungary*, i. m. 136-137. o.

[209] Michael K. Silber: *Hungary Before 1918* , i. m. 776. o.

[210] A törvénycikket és indoklását egészében közli: Zsoldos Jenő szerk.: *1848-1849 a magyar zsidóság életében*, i. m. 260-264. o. Az emancipációs törvény létrejöttének előzményeiről és körülményeiről ld. Miskolczy Ambrus: *A zsidóemancipáció Magyarországon 1849-ben. Az 1849-es magyar zsidóemancipációs törvény és ismeretlen iratai*. Bp., Múlt és Jövő, 1999.

[211] Gerő András: *Zsidó utak — magyar keretek a XIX. században. Liberálisok, antiszemiták és zsidók a modern Magyarország születésekor.* (1992) In: Uő: *A zsidó szempont*. Bp., PolgArt, 2005, 13-40 o.

országgyűlés által 1867-ben megszavazott emancipációs törvény nem kötötte az egyenjogúsítást semmilyen feltételhez. Jóllehet az egyenjogúsítást a törvényhozók a zsidók elmagyarosodásának reményében, de semmi esetre sem ellenében adták meg — a zsidóknak ekkor még többsége nem is beszélt magyarul.[212] Akik a zsidók közül így akarták, vagyis az észak-keleti megyék ultra-ortodox zsidósága, a dualizmus végéig megmaradhattak, aminthogy meg is maradtak szinte teljes kulturális izoláltságukban, saját hagyományos világukban, teljesen elszigetelődve az őket tökéletesen hidegen hagyó keresztény társadalomtól.[213] Az ortodox zsidóságra nézve, és ekképpen általánosságban „asszimilációs" nyomásról tehát nem beszélhetünk. Sőt, azzal, hogy a vallásszabadság liberális elvének sérthetetlensége nevében és az országgyűlés óhajának megfelelően a kormányzat 1871-ben elismerte jogszabályként az ortodox szervezet alapszabályzatát, vagyis az ortodox zsidók jogát, hogy a hitközségeiket a *Sulchan Aruch* alapján szervezzék meg és életüket aszerint rendezzék be,[214] a politikai elit egy olyan közösségi életvitel fenntartását szavatolta, amely — s ez mindenki számára világos volt — *de facto* kizárta a magyar nemzettel való elsődleges azonosulás lehetőségét. E tekintetben a századforduló politikai elitje nem volt kevésbé liberális mint 67-es elődjei. Lukács György (1865-1950) vallás- és közoktatásügyi miniszter 1906 elején minden további nélkül érvényre emelte az ortodoxok új szervezeti szabályzatát, amely nemcsak konszolidálta az addig ideiglenes jellegű ortodox szervezetet, hanem ezen belül túlsúlyt biztosított a kisebb és a hagyományokhoz legjobban kötődő, nem kis részben haszid hitközségeknek.[215] A dualizmuskori politikai elit meghagyta tehát a lehetőséget mindazon zsidóknak, akik ezt óhajtották, hogy életüket továbbra is a magyar társadalomtól és kultúrától való mondhatni teljes elhatárolódásban éljék le. Ennek volt persze ára, nevezetesen a társadalmi felemelkedésről való lemondás, ami azonban az ultra-ortodox zsidókat nem érdekelte. Az „asszimiláció" követelménye kötelező erővel csak a többségi társadalomba betagozódni, és ennek keretében társadalmilag felemelkedni kívánó zsidókkal szemben jelentkezett, e követelmény azonban ez esetben sem nehezedett *feltétlenül* nyomásként az ez utat választó zsidókra, hiszen részben megegyezett ez utóbbiak hajlamaival.

---

[212] 1880-ban — ekkortól rendelkezünk statisztikákkal a kérdésről — a Horvátország-Szlavónia nélkül értendő Magyarországon a zsidó vallásúak 56,3%-a vallotta a magyart „anyanyelvének". Zeke Gyula: *Statisztikai mellékletek*. In: Lendvai L. Ferenc — Sohár Anikó — Horváth Pál szerk.: Hét évtized a hazai zsidóság életében; i. m. I. köt. 190. o.

[213] Jakov Katz: *A magyar zsidóság egyedisége* (1977). Múlt és Jövő, Új folyam, 12. évf. 2001, 3. sz. 32. o. A tanulmány másik fordításban *A magyar zsidóság kivételessége* címmel újra megjelent in: Varga László szerk.: *Zsidóság a dualizmus kori Magyarországon*, i. m. 31-39. o.; Nathaniel Katzburg: *Assimilation in Hungary During the Nineteenth Century: Orthodox Positions*. In: Bela Vago ed: *Jewish Assimilation in Modern Times*. Boulder, Westview Press, 1981, 51. o. Az ortodoxia egészének az asszimilációhoz való hozzáállására lásd Katzburg itt idézett tanulmányát (49-55. o.), valamint: Jacob Katz: *The Identity of Post-Emancipatory Hungarian Jewry*, i. m. 22-25. o.

[214] Az 1871. november 15-én megjelent 26.915 számú vallás- és közoktatásügyi miniszteri rendelet által jogszabályként elismert *Magyar és Erdélyország autonom hittörvényhü zsidó hitfelekezet* szervező alapszabályzatát közli Zeller Árpád: *A magyar egyházpolitika 1847-1894*, i. m. I. köt. 976-988. o.

[215] Az Ortodox Közvetítő Bizottság által a VKM-hez 1905. november 29-én beterjesztett új szervezeti szabályzatot jóváhagyó 1906. január 9-én, 102.284/905 szám alatt kelt rendeletről ld. Eisner Jenő: *Az izraelita hitfelekezet* [sic!] *és hitközségeket érintő törvények és rendeletek gyűjteménye*, Karcag, Kertész József Könyvnyomdája, 1925, 9-12. o.; *Magyarország közoktatásügye az 1905. évben*. Bp., Athenaeum, 1906, 10. o.

A magyarosodás elsődleges és legfőbb követelményét a zsidók nyelvi akkulturációja képezte. Amint Vajda Péter (1808-1846) figyelmeztette mózeshitű polgártársait 1840-ben: „A' magyar nyelvben a' nemzeti egység vezércsillagát és őrangyalát tekintsétek, melly nélkül maholnap egy, a' töröknél nem jobb északi hullám nyelhet el bennünket. Ne legyetek hanyagok a' magyarosodásban, ez az egy van, mit sürgetve kér tőletek új hazátok."[216] A zsidók hőn szorgalmazott nyelvi akkulturációja az ország lakosságának kisebbségét kitevő magyar „etnikum" számát és arányát volt hivatott növelni. „Minden nyelvűek között, kik honunkat lakják, tán épen a' zsidó az, a' ki nemzetiségi antipathiát legkevesebbé táplál keblében ellenünk", írta 1841-ben a *Pesti Hírlap*, amely úgy vélte, a zsidók emancipációjának szükségessége nyilvánvalóvá válik, mihelyt „meggondoltuk, mennyire fontos dolog, hogy felkaroljunk magunkhoz minden erőt, a' melly nemzetiségünket gyarapíthatja, terjesztheti".[217] A helyzetértékelés hatvan évvel később sem változott. „Ím, köröskörül vagyunk véve a nemzetiségektől: mind ellenségeink. A magyar kultúrát gyűlölik", írta Benedek Elek 1900-ban. „Egyes-egyedül a zsidó faj az, mely a magyar kultúrához simul, az egyetlen, melyről bízvást reméljük, hogy az idők folyamán egy testté s lélekké lesz a magyarral."[218]

A magyarság számbeli növelése pedig, mint köztudott, mindenekelőtt a magyar nyelvet elsajátítók számának növelését jelentette. Amint írta Romsics Ignác, „a nyelvre alapozott nemzetfelfogás a 19. század elejére az új magyar nacionalizmus axiomatikus érvényű alapelve lett".[219] Bár e felfogást nem osztotta mindenki, így közismerten Széchenyi István sem, a korabeli politikai elit zömének nemzetfogalma a dualizmus végéig Gyáni Gábor kifejezésével élve „a nyelvi kultúrát [tüntette] ki a legfőbb kritérium, valójában az egyedüli determináns rangjával."[220] Noha igaz, vélte 1896-ban a függetlenségi politikus és publicista Bartha Miklós (1848-1905), hogy „a nyelv nem maga a madár, hanem annak csak a tolla", nyomban hozzá is tette: „Aki mindig magyarul beszél, magyarul ír: időjártán magyarul is fog gondolkozni annak a mélységes rejtélynek a hatása alatt, mely a nyelv szervezetében rejlik."[221] A sváb származású Rákosi Jenőnek (1842-1929) még ennyi kétsége sem volt: „A nyelv hű képe, mása, következménye, alkotása és kifejezése valamely nemzet ösztöneinek, hajlamainak, érzéseinek, ízlésének, gondolkozásának, azaz egész egyéniségének és jellemének. [...] Az egyén, aki nyelvileg gyermekkorától kezdve beleolvad egy nemzetbe, az benne növekedvén e nyelvben, nyelvével együtt felveszi a nemzet egész karakterét is."[222]

---

[216] Vajda Péter: *Előszó*. In: A' zsidókról. Írta Bloch Móritz. Pest, Trattner-Károlyi betűivel, 1840, XIX. o.
[217] "Szerk." szignóval ellátott lábjegyzet in: Bloch Móricz: *Felszólítás egy magyar-zsidó tanítókat képző intézet ügyében.* Pesti Hírlap, 1841. febr. 6, 87. o.
[218] Benedek Elek: *Alexander Bernát*. Nemzeti Iskola, 1900. febr. 17, 2. o.
[219] Romsics Ignác: *Nemzet és állam a modern magyar történelemben*. In: Pritz Pál szerk.: *Magyarország helye a 20. századi Európában*. Bp., Magyar Történelmi Társulat, 2002, 9. o.
[220] Gyáni Gábor: *Etnicitás és akkulturáció a századfordulós Budapesten*. Regio, 6. évf. 1995, 1-2. sz. 104. o.
[221] Bartha Miklós: *„Csak magyarul"*. (1896) In: Uő: Összegyűjtött munkái. IV. köt.: Politikai cikkek. Bp., Benkő Gyula udvari könyvkereskedése bizománya, 1912, 283. o.
[222] Rákosi Jenő: *A nemzeti nyelv*. In: Uő: A magyarságért. Bp., 1914, 8-9. o.

A mondhatni hivatalos nézet, amely szerint a magyar nyelv elsajátításával a zsidók magyarrá váltak, egyértelmű megfogalmazást nyert a zsidó hitű lakosság nyelvi akkulturációját rögzítő statisztikai kiadványok kommentárjaiban: „A zsidóság a magyar ajkú megyékben, mondhatni, teljesen *beolvadt nemzetünkbe*" [kiemelés tőlem — K. M.], írta Jekelfalussy József (1849-1901) az 1890-es népszámlálásról szóló elemzésében, amely kifejezésen nem értett mást, minthogy e megyékben az izraelita lakosság zöme magyar anyanyelvűnek vallotta magát.[223]

Az „asszimiláció" e tekintetben sikeres volt. „A magyar anyanyelvű népesség abszolút számbeli többsége csak igen későn, 1900-ra állt nagyvégre elő 51,4%-kal. Az asszimilált zsidók nélkül e többség csak az első világháború küszöbén lett volna felmutatható 51%-kal, velük 1910-re 54,5%-os lett."[224] Noha valószínű, hogy a „magyar anyanyelvű" izraelita lakosság jelentős része, ha nem többsége a századfordulón magánéletében továbbra is inkább németül beszélt, a magyar nyelv elsajátítása és ami ezzel járt: a magyar állameszme melletti elkötelezettség ellenében a politikai elit részéről a szavak szintjén befogadásra talált. A volt miniszterelnök Bánffy Dezső (1843-1911) 1903-as megfogalmazásában: „Szeretek és megbecsülök minden felekezetet és minden fajt ez országban, ha a magyarság egységesítésére törekszik vagy legalábbis az ellen nem tör. [...] Aki velünk van, az: mi vagyunk."[225]

Mint közismert, Szekfű Gyula az országot a katasztrófába vezető liberális illúziók egyik jellegzetesebb vonását látta abban, hogy a Széchenyi intő szavára nem hallgató magyar nemzet összetévesztette „a magyarságot a magyarul csevegéssel", vagyis a „közönséges érintkezésre szükséges magyar beszéd" elsajátításán túl felmentette a zsidókat „a belső átalakulás kötelessége alól".[226] Az utóbbi évtizedekben ezzel szemben számos történész hangsúlyozta: a homogeneitásra törekvő és ekképpen a zsidó különbözőséget nem tolerálható nacionalizmus eszméjétől áthatott hagyományos uralkodó elit a zsidóktól teljes beolvadást várt el, a magyar „nemzetkarakter" minél teljesebb átvételét, maradéktalan hasonulást, vagyis másságuk lehetőleg minél teljesebb redukcióját.[227] Nem vitás, a kortársak gyakran kifejezést adtak e nézetet alátámasztó óhajaiknak. 1880 márciusában a képviselőház napokon át vitázott az országos izraelita iskolaalapnak a neológ, illetve ortodox szervezet közötti felosztásáról. Pár idézet a vitán elhangzottakból. Orbán Balázs (1830-1890): „Igyekezzenek zsidó

[223] *A Magyar korona országaiban az 1891. év elején végrehajtott Népszámlálás eredményei. I. rész. Általános népleírás*. A kötetet szerkesztette és írta Dr. Jekelfalussy József. Bp., Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, 1893, 149. o.
[224] Zeke Gyula: *Az izraelita felekezet Magyarországon 1895 és 1918 között*. In: Schweitzer József — Hajnal Piroska — Kende Frigyes szerk.: Évkönyv. 1992-1995. Bp., Országos Rabbiképző Intézet, 1995, 241. o. Az adatok Horvát-Szlavónia és Fiume nélkül értendők.
[225] *Beszélgetés Bánffy Báróval*. Jövendő, 1903. márc. 15, 5. o.
[226] Szekfű Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Bp., „Élet" Irodalmi és Nyomda R. T., 1920, 289-290. o.
[227] Jakov Katz: *A magyar zsidóság egyedisége*, i. m. 31. o.; Kovács András: *Az asszimilációs dilemma*. Világosság, 29. évf. 1988, 8-9. sz. 607-608. o.; Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet*. Bp., Osiris, 2001, 18-19. 276. o.; Komoróczy Géza: *A magyar zsidóság kozmopolitizmusa*. In: Püspöki Nagy Péter szerk.: 1100 éves együttélés. A magyar és magyarországi zsidóság a haza és a fejlődés szolgálatában. Bp., Magyarországi Holocaust Emlékalapítvány, 2001, 318. o.; Gerő András: *Zsidó utak — magyar keretek a XIX. században*, i. m. 27-28, 37. o.

testvéreink is nyelvben, érzelemben és szokásaikban magyarok lenni." Hermann Ottó (1835-1914): „Mi tartozik magára a zsidóságra? [...] Mindazon válaszfalakat, a melyeket a vallás elavult tételei felállítottak, le kell rombolniok, teljes őszinteséggel magyarokká kell lenniök, még pedig szokásban, nyelvben és gondolkodásban.." Molnár Aladár (1839-1881): „A zsidóság [...] tőlünk különböző lehet bár vallásban, de erkölcsben, míveltségben, gondolkozásban, foglalkozásban, hazafias érzületben legyen olyan, mint mi."[228] A magyar nemzet, amely megadta a zsidóknak az emancipációt és a recepciót, jelentette ki 1896-ban Jakab Elek (1820-1897), történész és az Országos Levéltár helyettes vezetője, „joggal kívánhatja meg tőlük, hogy a hazáért ők is mindent áldozni készek legyenek, hogy ők magukat nem zsidó, nem fél, de egész magyaroknak érezzék és bizonyítsák."[229] A zsidók iránt Jakab Elekhez amúgy hasonlóan jóindulatú Tóth Béla (1857-1907), a kor neves hírlapírója 1900-ban még világosabban fogalmazott: „Csakis a magyarság az az erő, mely zsidó testvéreink valójából kitörül minden idegen vonást. Már pedig ez a végső cél. [...] Írmagja se maradjon az életét a miénkhez kötött népben a különödésnek. Tűnjön el minden, ami arra vallhat, hogy a zsidó még csak jövevény itt. Pusztuljon az idegenség, akár gondolat, akár név, akár szó, akár szokás, akár betű. [...] Mások! Irtsuk ki a föld színéről ezt a csúf szót."[230]

Gyurgyák János szerint a kérdésre, vajon a nyelvcsere egyértelmű követelményén túl mit is értettek pontosan a zsidók magyarrá válásán, „a liberálisok nem válaszoltak egyértelműen sohasem".[231] Ha ezen az e magyarrá válás mibenlétének szabatos és részletes kifejtését értjük, igazat adunk Gyurgyáknak, hozzátéve: másutt Európában sem volt ez másképpen. A korabeli magyar politikai elit és az értelmiség ennek talán éppen azért nem érezte szükségét, mivel a keresztény társadalomba betagozódni kívánó zsidók magyarrá válása a nyelvi akkulturáció elsődleges követelményén túlmenően számára evidensen mindent felölelő volt. Ugyanakkor e hangzatos szólamok valóban nem egyértelműek, ugyanis kérdéses, hogy szerzőik *pontosan* mit is értettek alattuk. A legszélsőségesebben fogalmazó Tóth Béla cikkéből például kiderül, a *Pesti Hírlap* népszerű újságírója számára a másság kiirtása lényegében nem jelentett mást, mondhatnánk „csupán" annyit, hogy a zsidó középosztály magyarosodjon el nyelvében, nevében és modorában (ne gesztikuláljon beszéd közben), a közös társas élet oltárán áldozza fel a zsidó étkezési parancsolatokat, és legyen az

[228] Zeller Árpád: *A magyar egyházpolitika 1847-1894*, i. m. II. köt. 1053, 1076, 1096. o.
[229] Jakab Elek: *A zsidó népiskola*. Budapesti Hírlap, 1896. júl. 18, 2. o.
[230] Tóth Béla: *Elég-e?* Pesti Hírlap, 1900. okt. 21, 2-3. o.
[231] Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*, i. m. 266. o. A kérdés részletezése meghaladja ezen írás kereteit, így csak megjegyezzük: sem a zsidó másság fenntartása iránti ellenérzés, sem az asszimilációs elvárások homályos jellege nem volt magyar sajátosság, mindkét megállapítás áll a magyarországi helyzettel még leginkább hasonlatos Németországra is. Ld. Uriel Tal: *Christians and Jews in Germany. Religion, Politics, and Ideology in the Second Reich, 1870-1914*. Ithaca — London: Cornell University Press, 1975, 78-79, 290-291. o.; Reinhard Rürup: *Jewish Emancipation and Bourgeois Society*. In: Leo Baeck Institute Year Book, 14. évf. 1969, 67-91. o.

ország modernizációját szorgalmazó Tóth Bélával közös ideálja az „elektromos világítású Nagy-Szalonta”.[232]

„Széles körben elterjedt volt a hit, hogy a zsidók akkomodációja csak akkor válhat teljessé, ha a többségi vallás, vagyis a kereszténység elfogadásához vezet”,[233] írta Jacob Katz az emancipált magyar zsidóság identitásáról szóló tanulmányának általános jellegű bevezetésében. Hogy a zsidók minél teljesebb magyarrá válását sürgető szerzők úgy „hitték”-e, hogy e folyamat végső soron magában foglalta izraelita honfitársaik megkeresztelkedését is, erre nehéz válaszolni. Számosan bizonyára igen, de nem mindegyikük, és főleg nem feltétlenül. Mint láttuk, Molnár Aladár, az imént idézett művelődéspolitikus nem vitatta a lehetőséget, hogy az elmagyarosodott zsidók fenntarthatják vallási különbözőségüket. Megítélésünk szerint mind a politikai elit, mind a kulturális életben hangadó szereplők között sokan voltak, akik őszintén vallották zsidó hitű polgártársaik „teljes” magyarosodásának lehetőségét, és liberális meggyőződésükből fakadóan nem kevésbé őszintén elítélték e magyarosodásnak az áttéréssel való összekapcsolását. Egyértelmű példa erre a zsidók másságának amúgy „írmagját” is kipusztítani vágyó Tóth Béla. „A zsebben mutogatott fügének sokféle a fajtája”, írta 1899-ben a *Pesti Hírlap*ban, élesen bírálván azokat a társasköröket, „melyekbe zsidó ember, valamely furcsa véletlenség révén nem juthat be”. Ez az eljárás, vélte Tóth az Országos Kaszinó kapcsán, „nagy sérelem a zsidóságra, mert azt jelenti, hogy a kereszténységet a becsületesség conditio sine qua nonjának ítéli az a társaság”.[234] Tóth Béla nem ítélte így, ami publicisztikáján kívül magánlevelezéséből, így Blücher József főtanácsosnak 1904. április 22-én írt leveléből is kiderül. „Mélyen tisztelt Uram és édes Testvérem! A zsidók szent húsvéti kenyerét, a pászkát, mint mi keresztények nevezzük, ön, a pesti izraelita hitközség egyik legelőkelőbb tisztviselője, évek óta megosztani méltóztatik énvelem, érdemtelen szegény emberrel. Nagy kitüntetés ez. Akár mint magánember részesít benne, akár mint a zsidóság képviselője. Nem keresem, nincsen is jogom keresni, melyik felfogás a helyes. Nékem egyenlőképpen nagy és szent frigyünknek, a zsidóság és a becsületes kereszténység frigyének lelke szerinti ez a magasztos jelvény. [...] Megtörvén és boromba mártván e kovásztalan szent kenyeret, az az ájtatos és erős hit él bennem, hogy tagja vagyok az istenfélő, a jó emberek szövetségének, amaz égből eredő felebaráti szeretet szerint, melynek hirdetője és cselekvője a zsidóság a történelem előtt való időktől fogva mindenkor vala. [...] Imádságaimban — mert én még fel birok emelkedni

[232] Tóth Béla: *Elég-e?*, i. m. 2-3. o.
[233] Jacob Katz: *The Identity of Post-Emancipatory Hungarian Jewry*, i. m. 14. o.
[234] Tóth Béla: *Gentryskedés*. Pesti Hírlap, 1899. aug. 13, 2-3. o.

alázatos gondolataimmal a Mindenhatóhoz — az Ő áldását kérem Önre, szeretteire és az egész istenhívő zsidóságra, a jó emberekre."[235]

Mindenesetre, akár benső meggyőződésből, akár e liberális kor „politikai korrektségéből" fakadóan, a politikai elit többsége a nyilvánosság előtt megfogalmazott véleményében elítélte a zsidók áttérésének — már ezen elítélésből kivehetően is létező — követelményét, illetve hangsúlyozta, hogy az áttérést nem tartja az emancipáció, illetve az emancipált zsidóság magyarrá válása, magyarként való elfogadása feltételének. „Ha polgártársinkká válni akarnak, mostani zsidóságukból ki kell vetkezniök", írta Trefort Ágoston 1839-ben, de nyomban hozzá is tette: „Ne legyen azzal mondva, hogy mi hitük' eltagadását követeljük."[236] A liberális reformpolitikus Beöthy Ödön (1796-1854) az alsó tábla 1844. szeptember 7-i kerületi ülésén ennél jóval vehemensebben támadta azokat, akik úgy vélték, hogy a zsidók hithűsége akadálya emancipációjuknak. „Azt vetik e népnek szemére: miért nem simul a keresztyén valláshoz. [...] Ez más szóval annyit jelent, hogy míg valaki lelkiismeretét híven megtartja, vallásához szentül ragaszkodik, nem lehet őt polgárosítani. E század homlokán felvilágosodás, türelem, emberiség szavai fénylenek, [...] s itt mégis hallatszik, hogy ha a zsidók jogokat igényelnek, elhagyva az utat, melyen hitök szövetnéke mellett boldogság felé törekszenek, a keresztyén vallást vállalják fel. Megvallom, e gondolat rettenetességét felfogni nem bírom."[237] Ötven évvel később Pap Géza (1864-1934), a képviselőház közoktatásügyi bizottságának előadója immár nem a zsidók emancipációja, hanem a zsidó vallás recepciója helyett az áttérést javaslók ellenében fogalmazta meg álláspontját. „De felhozattak itt oly indokok [a recepció ellen] a melyek igazán komoly figyelemre sem méltók", jelentette ki 1894. október 20-án, a törvényjavaslat másodszori tárgyalásakor. „Az mondatott például a többek közt, hogy hiszen módjukba van a magyar nemzetbe beleolvadni, hiszen nyitva áll részükre az áttérés. De, t. ház, ez egy vallási erkölcstelenségi elv kimondása. Mert mit követelnek ezzel? Azt, hogy anyagi, világi haszonért adja oda valaki hitbeli meggyőződését, hitbeli erősségét. Ily indokkal szemben ellenvetésekbe, cáfolatokba bocsátkozni nem akarok. *(Helyeslés jobb felöl.)*"[238]

Ha máshol nem, a zsidó küldöttségek előtt a politikusok hangsúlyozták, hogy magyarosodásuk kívánalma nem jelenthet egyet a vallásváltás óhajával. Amint a hazatértekor tett országos körútja során Kossuth Ferenc (1841-1914) kijelentette a midszenti izraelita hitközség küldöttsége előtt: „Örömmel, mint szabadelvű ember és büszkeséggel, mint magyar konstatálom, hogy a magyar zsidóság egybeforrt a nemzettel. Legyenek is mindinkább

[235] *Tóth Béla levele a pászkáról és egyebekről*. Múlt és Jövő, 25. évf. 1935, 4. sz. 102. o. Blücher József a PIH jótékonysági ügyosztályát vezette, ezenkívül titkára volt Izr. Szünidei Gyermektelep Egyesületnek.
[236] Trefort Ágoston: *Az oroszbirodalomban 1835-b. hozott zsidókat illető törvény*, i. m. 40. o.
[237] Kovács Ferenc szerk.: *Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója*, i. m. VI. köt. 17. o.
[238] *Képviselőházi Napló, 1892-1897*. XX. köt. Bp., 1894, 113. o.

egygyé, anélkül, hogy liberális és magyar ember azt követelné önöktől, hogy hitüket abbahagyják."[239]

Az áttérés követelményének nyilvános elítélése nem volt pártfüggő, a Szabadelvű Párti Pap Géza és a függetlenségi Kossuth Ferenc mellé felsorakozott a Nemzeti Párti képviselő Ifj. Ábrányi Kornél is (1849-1913), aki 1898-ban kiadott könyvében ostorozta a zsidók és keresztények között az előbbiek áttérése révén megvalósulandó összeolvadás eszméjét, amely nem más, „mint a középkorból fennmaradt hittérítési gondolat".[240]

Akadtak persze olyan politikusok, akik nyilvános nyilatkozataikban is kifejezték a zsidók áttérésére vonatkozó óhajukat. E politikusok elsődleges motivációja inkább keresztény hitük volt, mintsem a nemzeti szempont, noha e kettő esetükben alkalmasint szorosan összefonódott. Az áttérésre egyértelműen közülük is csak a másod-harmad vonalbeli képviselők szólították fel a zsidókat, így a pártonkívüli hatvanhetes Göndöcs Benedek (1824-1894), katolikus pap és címzetes apát, aki 1883. november 20-i felszólalásában, a végül meghiúsult keresztény-zsidó vegyes házasságot legalizálni hivatott, ún. részleges polgári házasságról szóló törvényjavaslat tárgyalásakor kijelentette: „Azt akarom, hogy miután a magyar nemzet a zsidókat emancipálta, emancipálják ők is magukat lelkileg és legyenek keresztényekké *(Élénk hosszas derültség)*, s ekkor mint testvéreinket szeretettel fogjuk őket felkarolni és nem lesz szükség a törvényjavaslatra *(Derültség)*."[241] Szavait láthatóan képviselőtársai sem vették komolyan. Miután a magyarok is úgy biztosíthatták államuk fennmaradását, hogy „beolvadtak a keresztény nagy népcsaládba", jelentette ki 1895. április 25-én, a recepciós törvényjavaslat harmadszori tárgyalásán az Ugron Párti Vajay István (1863-1911), baranyamágocsi káplán, „vegyék zsidó polgártársaink a példát innen", folytatta eszmefuttatását, „és ezer éves fennállásunk ünnepének küszöbén inkább ebbe az irányba haladjanak".[242]

Az élvonalbeli politikusok ennél óvatosabban fogalmaztak. 1890. november 22-i parlamenti beszédében Apponyi Albert (1846-1933) is a magyarság példájára hivatkozott, az ő szempontja azonban morális volt. A kereszténység felvétele e tekintetben is felemelte a magyar nemzetet. Márpedig „a mi áll a történelem tanúsága szerint az egyikre, az áll a másikra", vélte a Mérsékelt Ellenzék vezére, miután kifejtette a zsidók moralitása iránti kétségeit, hogy végül kijelentse: „A zsidóságnak csakugyan nagy hasznára válnék, ha a keresztény vallásba beolvadna."[243] 1894. október 8-án, a recepció első főrendi vitáján felszólaló gróf Zichy Nándor (1829-1911), a három hónappal később az egyházpolitikai

[239] *Kossuth Ferencz a midszenti zsinagógában*. Egyenlőség, 1894. nov. 16, 4. o.
[240] Ifj. Ábrányi Kornél: *Nemzeti ideál*. Bp., Légrády Testvérek, 1898, 221. o.
[241] *Képviselőházi Napló, 1881-1884*. XIII. köt. Bp., 1883, 159. o.
[242] *Képviselőházi Napló, 1892-1897*. XXV. köt. Bp., 1895, 97. o.
[243] *Képviselőházi Napló, 1887-1892*. XX. köt. Bp., 1890, 89. o.

reformok reakciójaképpen és ellenében alakult katolikus Néppárt elnöke azzal indokolta a törvényjavaslat elutasítását, hogy keresztény hitéből fakadóan elképzelhetetlen volt számára egy olyan törvény megszavazása, amely lehetővé tenné a keresztények áttérését a zsidó vallásra. „Hogy beleolvadjanak a nemzet testébe, hogy hozzánk közelebb álljanak az által is, hogy a kereszténységbe beleolvadjanak, ez iránt semmi akadály nem létezik", szögezte le. E kijelentés fényében, azon véleménye, miszerint „mind a haza, mind a kereszténység" érdeke azt kívánta, hogy „az izraeliták minél inkább körünkbe beolvadjanak és minél inkább azonosítsák magokat velünk" lényegében egyenértékű volt az áttérés közvetett óhajának a kifejezésével.[244]

Hogy a keresztény meggyőződés nem vezetett feltétlenül az áttérés követeléséhez, annak legjobb példája Eötvös József (1813-1871). A főrendi táblán 1840. március 31-én elmondott, a feltétel nélküli emancipációt szorgalmazó beszédének tanulmánnyá bővített változatában Eötvös a zsidók feltételezett morális korrumpáltságát éppen a vallásuk iránti áldozatos hűségükkel, vagyis a jellemtelen, mert érdekből történő áttéréstől való dicséretes tartózkodásukkal cáfolta: „Vajon azok, kik a zsidókat nemzeti romlottságok miatt minden jogoktól megfosztanák, elfelejtik-e, hogy a zsidónak csak keresztelés szükséges, hogy mindezen jogokban részesüljön; hogy csak egy alávalóság kell, csak egy tettetéssel több, s hogy az, ki Mózes vallását meggyőződése ellen elhagyá [...] körünkbe felvételik; s vajon hol ez létezik, lehet-e jó lelkiismerettel a zsidó erénytelenségét felhozni polgárosítása ellen? — hol az aposztázia minden polgári jognak elnyerésére biztos utat nyit? [...] Van egy része a zsidók jellemének, mely sokszor kellemetlen, visszataszító, sőt nevetséges; de van egy, mely bármennyi előítélettel s elfogultsággal tekintsünk is e népre, akaratlanul is tiszteletre kényszerít, s az: vallásossága. [...] Ugyanazon zsidó, ki félénken hízelg elnyomóinak, s nyugodt egykedvűséggel hordja láncait, ellentállhatatlan hívséggel ragaszkodik vallásához, bátran néz minden kín, maga a halál elébe, inkább, mintsem hogy apái oltárait elhagyná."[245] Ugyanezen gondolat tért vissza 1845-ben kiadott, *A falu jegyzője* című regényében. Az igen sötét színekben megfestett Üveges Jancsinak egyetlen egyértelműen pozitív jellemvonása az áttérés elvetése. Amint az őt megtéríteni kísérlő Vándory Boldizsárnak, a falu református lelkipásztorának vallja börtönében: „Apáim vallását nem hagyhatom el. Mily alávalónak kellene lennem, ha, miután életemben alig tettem más jót, mint hogy magamat vallásomtól elcsábíttatni nem engedém, most megrontom még ezt is, s hitemtől elpártolok." Szavaitól

[244] *Főrendiházi napló, 1892-1897*. IV. köt. Bp., 1895, 88. o.
[245] Eötvös József: *A zsidók emancipációja*. (1840) Bp., Magvető, 1981, 25, 29-30. o. A tanulmány első ízben a *Budapesti Szemle* első évfolyamában jelent meg.

megindulva Vándory persze helyeslőleg válaszol neki: „Vétkeznél, ha életednek e legfontosabb lépésére nézve mást, mint saját meggyőződésedet követnéd”.[246]

Ugyanakkor Eötvös 1840-es tanulmányában nem rejtette véka alá, hogy reménye és meggyőződése szerint a zsidók elnyomásának végetvetése révén előbb-utóbb elérhető a „fenséges cél”, vagyis a zsidóság beolvadása a kereszténységbe: „Egész civilizációnk a kereszténységen alapul, s a világ egyes népei nem haladhatnak anélkül, hogy közelednének; és miként kik egy hegy külön oldalairól indulnak ki, a tetőn végre találkoznak, úgy a nemzetek nem közeledhetnek egymáshoz míveltségökben anélkül, hogy mint mindenütt, úgy vallásos nézeteikben is végre irányba álljanak; de ez egyike azon dolgoknak, melyeket csak az idő érlelhet. [...] Emberi feladatunk segíteni mindig, hol segíthetünk, enyhíteni minden szenvedést, magunkhoz felemelni minden elnyomottat, helyrepótolni minden igazságtalanságot, s csak ha ezt, s amennyiben ezt teljesítjük, reménylhetjük, hogy vallásunk hirdetve tetteink által, terjedésében végre e népet is közébe fogadja.”[247]

Eötvös meggyőződése e tekintetben később sem változott. Amint írta naplójában 1864. október 6-án, a nagykereskedő és hitközségi vezető Kern Jakab temetését követően: „Először életemben voltam zsidó temetésnél. A beszéd, melyet Maissel [Meisel] rabbi tartott, minden tekintetben gyenge volt, helyenként csak nem nevetséges hatást tett rám, midőn a kis, gyenge emberkét, ki egyre mozgott s beszélt, cédrushoz és leviathánhoz hasonlított, de az egész mégis hatalmas bényomást tett réám, mert végre soha a hatást, melyet a kereszténység elvei még azon körökre is gyakorolnak, melyek előttük elzárkóznak, soha inkább nem éreztem, mint itt, hol a zsidó szónok, midőn a hallhatatlanságról szóllt, s az elhunytnak özvegyét vigasztalá, tisztán keresztény felfogásokból indult ki. S ebben fekszik a zsidó emancipatiónak szüksége. A zsidók naponként inkább megszűnnek zsidók lenni, naponként közelebb állnak azon keresztényekhez, kik Krisztus divinitását nem ismerik el s hol találjuk okát, vagy csak ürügyét is annak, hogy őket bármely jogokból kizárjuk?”[248] Ám keresztény hite egyáltalán nem jelentette azt, hogy romantikus alkatából kifolyólag még a máramarosi haszid zsidók

[246] Eötvös József: *A falu jegyzője* (1845). Bp., Magyar Helikon, 1974, 676. o.

[247] Eötvös József: *A zsidók emancipációja*, i. m. 59-60. o. Tanulmányában Eötvös nagy részben támaszkodott neves elődeire, közülük is főleg Christian Wilhelm von Dohm (1751-1820) és Wilhelm von Humboldt (1767-1835) munkáira. Kiinduló tézisét, amely szerint a zsidók morális lealacsonyodása csupán elnyomatásuk eredménye s így az emancipációval, vagyis az ember természetes állapotát képező szabadsággal fokozatosan meg is szűnik, Dohm fogalmazta meg először *Über die bürgerliche Verbesserung der Juden* című 1781-ben, majd bővített kiadásban 1783-ban megjelent tanulmányában. E nézetből fakadóan állt ki Eötvös, akárcsak előtte Dohm, a zsidók feltétel nélküli emancipációja mellett, amely, vélte Dohmhoz, Humboldthoz, illetve az ezen gondolatot előttük már 1714-ben megfogalmazott John Tolandhoz (1670-1722) hasonlóan, magától meg fogja hozni a zsidók elfordulását az elnyomatásuk révén rájuk kényszerített kereskedelmi szakmáktól. A zsidók áttérését illető nézete elsősorban Wilhelm von Humboldt 1809-ben írt memorandumban kifejtett gondolataival mutat rokonságot. A teljes emancipációnak köszönhetően, vélte Humboldt, a zsidók integrálódni fognak az őket körülvevő keresztény társadalomba. Egyetlen különbség marad majd: a vallás, amivel viszont az állam nem foglalkozhat. Nem is kell, az emancipált zsidóság idővel magától el fog fordulni a jellegét tekintve nem is vallási természetű zsidó rituális előírásoktól, s az „emelkedettebb hit” iránti természetes emberi vonzalom eredményeképpen meg fog térni a kereszténységbe. A zsidók egyéni s hőn óhajtott áttérése természetes eredménye lesz a zsidó közösség társadalmi befogadásának. Ami a jelent illeti, Humboldt is ellenszenvvel tekintett az elnyomatás alatt senyvedő hitsorsosait magára hagyó konvertitára. Ld. Robert Liberles: *Dohm's Treatrise on the Jews. A Defence of the Enlightenment*. In: Leo Baeck Institute Year Book, 33. évf. 1988, 29-42. o.; Jacob Katz: *Kifelé a gettóból*, i. m. 44-45, 65-71, 75. o.

[248] Báró Eötvös József: *Naplójegyzetek — Gondolatok. 1864-1868*. Közzéteszi, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta: Lukinich Imre. Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1941, 68-69. o.

„regényessége" iránt is fogékony Eötvös,[249] akár az 1840-es években, akár az 1868-69-es zsidó egyetemes gyűlés idején elfogadhatónak tartott volna akármiféle, a zsidónak nemhogy áttérésére, de vallásuk reformjára irányuló nyomást.[250] Nem véletlen, hogy a zsidók panteonjában a magyar államférfiak közül Eötvös József — Rokonstein Lipót szombathelyi főrabbi kifejezésével „az ős Mózesnek hű példánymása" — foglalta el a legelső helyet.[251]

Hogy magánbeszélgetéseikben a kor neves politikusai és értelmiségei miként vélekedtek az áttérésről, erről kevés információval rendelkezünk, túl kevéssel ahhoz, hogy belőle akármily általános következtetést vonhatnánk le. Id. Andrássy Gyula (1823-1890) úgy tűnik, elítélte az áttérést. „Alig találhatok elég erős kifejezést azon eljárás ellen", mondta volna Dóczi Lajosnak (1845-1919) 1873-ban tiszadobi birtokán, „hogy bizonyos zsidók, mihelyt valamely magasabb polczra vergődtek, kikeresztelkednek. Arczul ütése ez felekezetüknek, mert azt látszik bizonyítani, hogy a jobb, érdemesebb tagját a zsidóság már ki nem elégítheti, holott épen ezeknek a zsidóknak erkölcsi kötelességük volna minden áron megmaradni hitüknél, már csak azért is, hogy az előítélettel szemben bebizonyítsák, hogy igenis, mint zsidók vergődtek oly magasra, és mint zsidók állják meg helyűket, a mi sokban hozzájárulna ahhoz, hogy megtörje azt a középkori előítéletet, mely abban a hiedelemben gyökerezik, hogy zsidó jobb, magasabb állásra nem való."[252] Hogy Andrássy e kijelentése valóban elhangzott, illetve éppen így, arról semmi bizonyosat nem mondhatunk, mindenesetre a dualizmus első miniszterelnökéről a történész Marczali Henrik (1856-1940) is elmesélt egy az iménti idézetnek legalábbis a tartalmát alátámasztó történetet: „1886 őszén az öreg Andrássy Gyula gróf magához kéretett. Azt akarta, rendezzem és adjam ki a beszédeit. Nem vállalhattam, mert más fontos elfoglaltságom volt. Egyik legkitűnőbb tanítványomat, Lederer Bélát ajánlottam neki. Hozzátettem, hogy alkalmasabb nálam, mert perfektül ír franciául és jogvégzett is. Csak az lesz a baja, mondtam, hogy zsidó. Kitért? – kérdezte Andrássy. Nem! – feleltem én. Annál jobb! – mondta Andrássy és vitte a beszédeit Ledererhez, aki a munkát fényesen végezte el."[253]

Noha a fentebb idézett 1839-es cikkében Trefort Ágoston úgy vélte, hogy a zsidóknak az egyenjogúsításuk érdekében önnön zsidóságukból való szükséges kivetkőzése nem foglalja magában hitük elhagyását, vallás- és közoktatásügyi miniszterként, vagyis 1872-től 1888-ban

[249] Falk Miksa: *Kor- és jellemrajzok*. Sajtó alá rendezte Falk Ernő. Bp., Révai Testvérek, 1903, 327-328. o.
[250] Az egyetemes gyűlés előkészítése idején Eötvös által több ízben kifejtett álláspontjára ld. *Levelezések.* Izraelita Közlöny, 1868. ápr. 3, 110. o.; *Levelezések.* Izraelita Közlöny, 1868. máj. 22, 179. o.
[251] *Siratjuk Eötvös Józsefet, mint hazánk Mózesét. Szent beszéd, melyet a szombathelyi izr. templomban 1871-iki február hó 28-án mint Mózes halála évforduló napján B. E. báró Eötvös József M. K. Vallás- s Közoktatásügyi miniszter úr f. hó 2-án történt gyászos kimúlta felett tartott Dr. Rokonstein Lipót főrabbi*. Szombathely, Nyomtatott Bertalanffy Imrénél, 1871, 3. o.
[252] *Andrássy gróf és a zsidóság.* Egyenlőség, 1890. febr. 23, 2-3. o. Az *Egyenlőség* Andrássy halálakor publikált cikke az idézet forrásaként egy levelet említett, amelyben — az ekkor még zsidó hitű — Dóczi „a lelkesedés és csodálkozás hangján" számolt be a beszélgetésről egy budapesti barátjának.
[253] Molnár Jenő: *A mi nagyjaink. Marczali Henrik*. Egyenlőség, 1923. jún. 16, 5. o. Az utalt mű: *Gróf Andrássy Gyula beszédei*. Kiadta Lederer Béla. I-II. köt. Bp., Franklin-Társulat, 1891-1893. Lederer Béla (1960-1903) Marczali kedvenc tanítványa volt. A történetet Marczali szinte szóról szóra megismételte a *Nyugat*ban 1929-1931 között megjelent visszaemlékezéseiben. Ld. Marczali Henrik: *Emlékeim*. Bp., Múlt és Jövő, 2000, 167. o.

bekövetkezett haláláig erősen szorgalmazta a középiskolai, illetve egyetemi kinevezésüket váró zsidó hitű jelöltek áttérését. Trefort diszkriminatív kinevezési politikájáról több visszaemlékezés és számtalan korabeli újságcikk beszámolt, de motivációjáról egy kivétellel nem írtak. Az újságírás mellett főgimnáziumi tanárként működő Szigetvári Iván (1858-?) szerint a keresztény tanárok pozícióját féltette: „Trefort miniszter meg is mondta egyszer egy egyetemi tanárnak: Ha én ma egy zsidót kineveztetek, 20 év múlva az egyetemen nem lesz keresztény tanár."[254]

Trefort e kérdésről ismerősei körében ismereteink szerint soha nem nyilatkozott, miniszteri minőségében e liberális korban a zsidók áttérése mellett nyilvánosan nem is nyilatkozhatott, de noha az antiszemitizmust ismételten elítélte, az általa gyakorolt nyomás feltehetően a zsidók iránti antipátiájával magyarázható.[255] Az áttérés szorgalmazása eredhetett azonban éppenséggel a zsidók iránti együttérzésből is. A motiváció ez esetben nem valamiféle „asszimilációs" megfontolásból, zsidóság és magyarság összeegyeztethetetlenségének hitéből fakadt, hanem a zsidó hittel járó társadalmi hátrány pragmatikus elkönyveléséből. Kiskorában, emlékezett vissza az 1876-ban született Krausz Simon, szülei szenesboltjának „tekintélyes vevői" között a „legelőkelőbb" a főügyész Kozma Sándor volt (1825-1897).[256] Fiának, Kozma Andornak (1861-1933) szavai szerint Kozma Sándor „világéletében minden előítéletet megvető, szabadelvű úr volt", a zsidók iránt, amint ez fia önéletrajzából is kiderül, egyértelműen szimpátiát érzett[257] — éppen ezért javasolta az áttérést a kis Krausz anyjának: „Kozma Sándor jó szívvel volt irántunk, és állandóan azt tanácsolta szegény édesanyámnak, hogy térjünk át a keresztény vallásra. Ezt ő, a múlt század nyolcvanas éveinek egyik legliberálisabb vezető egyénisége tanácsolta, mert az volt a véleménye, hogy „kár a gyerekeket ilyen súlyos teherrel bocsátani ki az élet nehéz küzdelmébe…"[258]

Maga a tény, hogy számos neves politikus és értelmiségi vállalta egyes konvertiták keresztapaságát, illetve 1895 után a tanúskodást a zsidó hitből való kitérési szándékuk bejelentésekor, önmagában is arra utal, hogy a zsidók áttérését e személyek jó szemmel nézték. Az 1841-ben református hitre tért Wodianer Sámuelnek gróf Teleki József (1790-1855) koronaőr volt a keresztapja,[259] az 1882-ben 22 évesen katolizált Szirmai Richardnak Apáthy István (1829-1889),[260] a történész Angyal Dávidnak (1857-1943) 1885-ben Pauler

[254] Rutilus [Szigetvári Iván]: *A mi szabadelvűségünk.* Élet, 1894. ápr. 1, 242. o.
[255] Trefortra később részletesebben visszatérünk.
[256] Krausz Simon: *A pénzember. Egy magyar bankár élettörténete*. Bp., Kossuth Könyvkiadó, 1991, 9. o. A kor híres-hírhedt bankárának az önéletrajza eredetileg *Életem* címmel jelent meg 1937-ben a Cserépfalvi kiadónál.
[257] Kozma Andor: *Életem. Marcali — Kaposvár — Pest-Buda — Pápa az 1860-as években*. (1917) Kaposvár, Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2001, 22, 30, 89. o. Az idézet a 22. oldalon található.
[258] Krausz Simon: *A pénzember*, i. m. 9. o.
[259] *Budapesti napló*, i. m. 65. o.
[260] Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL), Szentistvánvárosi (Lipótvárosi) r. kath. plébánia, kereszteltek anyakönyve, A64. tekercs.

Tivadar igazságügy-miniszter.[261] Amikor 1897 utolsó napjaiban Wahrmann Renée (1862-1926), a pár évvel korábban elhunyt politikus és bankár Wahrmann Mór lánya bejelentette kitérési szándékát a PIH rabbihivatalában, két tanúja Hegedüs Sándor (1847-1906) képviselő és Bánffy Dezső miniszterelnök volt.[262] 1903-ban a PIH-nél kitérését bejelentő Fellner Frigyes (1871-1945) ügyvéd és közgazdásznak Hegedüs Sándor fia, az ugyancsak Szabadelvű Párti képviselő Hegedüs Lóránt (1872-1943) volt az egyik tanúja, ugyanebben az évben egy másik ügyvédnek, Kelemen Gyulának (1856-?) Riedl Frigyes (1856-1921), 1907-ben az ugyancsak ügyvéd Hajnal Henriknek (1877-1961) Concha Győző (1846-1933).[263] (Az anekdota szerint Herczeg Ferenc (1863-1954) is elvállalta egy áttérni kívánó fiatal újságíró keresztapaságát. Úton a lelkészség felé, az újságíró ijedt pillantást vetett lábbelijére, majd megkérdezte Herczeget, lehet-e sárga cipőben menni keresztelkedni, mire Herczeg: „Bizony lelkem én ezt nem tudom, engem még mezítláb kereszteltek."[264] A történet anekdotának jó és az író humorára is jellemző, bár kizárt, hogy a tartózkodó Herczeg akármely férfitársát „lelkem"-nek hívta volna.)

A zsidók iránt táplált esetleges jó- illetve rosszindulaton túl a zsidó középrétegekhez hasonlóan erősen szekularizált keresztény középosztály egyes tagjai olykor minden ideológiai előjel nélkül ajánlották zsidó vallású ismerőseiknek az általuk lényegében csupán jelentéktelen formalitásnak tartott áttérést. Miután 1882-ben elvégezte az egyetemet, Munkácsi Bernát hasztalan igyekezett elérni, hogy kinevezzék középiskolai tanárnak. Kinevezését hátráltató vallása elhagyását, emlékezett vissza 1925-ben, „keresztény jóakaróim mint természetes, egyszerű kívánalmat előbb ártatlan képpel, majd [elutasító magatartása miatt] bosszúsággal vegyest fényes ígéretekkel ajánlgatták. [...] Néhai dr. Váczy János, a Kazinczy-levelek érdemes búvára, ki velem együtt végezte egyetemi éveit, de kellő pártfogó híján született jó katholikus létére sem kapott hamarosan tanári alkalmazást, egyszer az utcán velem találkozva, ekképp torkolt le panaszomért: „Ej-haj, mi bajuk van maguknak!? Jó dolguk van a zsidó tanároknak, mert ha kitérnek, mindjárt megvan az állásuk, de hova térjek én ki?!" Semmiképpen sem tudta megérteni, hogy mi nagy dolog van a valláscserében. A tanulmányaikban buzgó tanárjelöltekről olyan előkelőségek, mint Szarvas Gábor, Tanárky Gedeon és Bartal Antal föl sem tették, hogy a keresztlevél követelésében megütköznek."[265]

Noha erről Munkácsi Bernát nem szólt, úgy tűnik, hogy az áttérésnek alkalmasint különösebb jelentőséget nem tulajdonító keresztény értelmiség egy részét az egész kérdés többé-kevésbé hidegen hagyta. Mikor Angyal Dávid 1885-ben úgy döntött, hogy áttér a

[261] Angyal Dávid: *Emlékezések*, i. m. 85. o.
[262] *Wahrmann René kitérése*. Budapesti Hírlap, 1898. jan. 4, 8. o.
[263] Magyar Zsidó Levéltár (a továbbiakban: MZsL), TB. B/67.
[264] Dr. Fabó Bertalan: *Egy és más a hitehagyottakról*. Egyenlőség, 1917. okt. 6, 7.
[265] Munkácsi Bernát: *Pályám emlékezete*. Izraelita Tanügyi Értesítő, 50. évf. 1925, 1-3. sz. 17. o.

keresztény hitre, megbeszélte elhatározását mentorával, Gyulai Pállal (1826-1909), akinek *Budapesti Szemlé*jébe már több év óta publikált. Gyulai, emlékezett vissza Angyal Dávid, „helyeselte" szándékát, bár korábban egy szóval sem bíztatta az áttérésre, és az sem érdekelte, hogy melyik keresztény felekezetbe tér át ifjú kollegája.[266] Gyulainak a kérdés iránti közömbösségére utal Dóczi Lajos 1889-ben bemutatott *Vegyes párok* című darabjáról írt kritikája is. A darab egy „vegyes házasság" keltette bonyodalmakról szólt, amely házasság ekkor még valójában nem lehetett vegyes, mivel polgári házasság híján szükségszerűen megelőzte a zsidó fél áttérése. Noha a darab tehát a zsidók áttéréséről is szólt, a kérdés sem ideológiai aspektusában, sem mint társadalmi jelenség nem foglalkoztatta Gyulait, arról bírálatában se pro se kontra nem szólt egy szót sem.[267]

Lehetséges persze, hogy Gyulai esetében a kérdés kerülése nem annyira közömbösségéből, mint inkább liberális elkötelezettségéből fakadó „politikai korrektségből" eredt. Akármi volt is az oka, szembetűnő, hogy a keresztény értelmiség, amelyre — már ha egyáltalán liberális volt — kevésbé nehezedett a korrektség követelménye, mint a politikusokra, publikusan ugyancsak relatíve ritkán nyilatkozott az áttérés kérdéséről. Az általunk olvasott források e tekintetben sajátos kettősséget mutatnak: míg a sajtóban és a röpiratokban megnyilvánuló szerzők a legtöbb esetben a zsidók áttérését szorgalmazták, a szépirodalomban szinte minden esetben elítélően nyilatkoztak az áttérésről.

Táncsics Mihály (1799-1884) 1836-ban megjelent *Pazardi* című irányregénye ugyan szépirodalmi jellegű, de könyve elején a szerzőnek a zsidókhoz intézett nyílt levele zsánerét tekintve zsurnalisztikai mű. Levelében Táncsics először is együttérzéséről biztosította a „szeretett testvéreim" címmel megszólított zsidókat: „Én ember és ember közt különbséget nem teszek, egyenlően szeretek mindenkit, hanem titeket egyéb embernél inkább sajnállak; mert honunkban ti vagytok azok, kiknek a törvények legkevésbé kedveznek." Mivel, írta sajnálkozva, nem áll hatalmában segíteni a zsidókon, csupán egy „nem türedelmetlenségből, ó nem! hanem szánakozásból és irántatok viseltető szeretetből" fakadó tanáccsal szolgált: „Elmúltak a térítési idők, de mégis szeretném javallani, hogy mossátok meg fejeiteket, hogy a polgári társaság nagyobb részéhöz magatokat alkalmazva, annak javaival élhessetek; ezt a józan ész mondja, vegyétek annak hasznát! Eljő majd egykor azon boldog idő, hogy minden zsidó egyenlően részesül a törvények védelmében, s használhatja természeti jogait, de nektek esik legsajnosabban azt várni; mert mások nemigen fogják siettetni."[268] Hogy mire eljön a

[266] Angyal Dávid: *Emlékezések*, i. m. 84-85. o.
[267] Gyulai Pál: *Színházi szemle*. Budapesti Szemle, 58. köt. 1889, 149. sz. 301-308. o.
[268] Táncics Mihály: *Pazardi*. (Részletek). In: Házalók, árendások, kocsmárosok, uzsorások. Zsidóábrázolás a reformkori prózában. Válogatta, a szöveget gondozta és a bevezetőt írta Szalai Anna. Bp., Osiris, 2002, 113-114. o. Egy 1869-ben írt cikkében Táncsics e regényét mint a zsidók emancipációja mellett felszólaló első magyarországi művet mutatta be: „Más országokban már korábban visszaadták nekik természeti jogaikat, míg nálunk, én voltam első, aki még 1835-ben, „Pazardi" czimű munkámban fölszólaltam ezen emberi jogbitorlás ellen, tettem ezt akkor, midőn még keresztyén és pedig magyar testvéreink is — a jobbágyok — földhöz kötött rabszolgák voltak. De ez kiáltó szó maradt a

zsidók egyenjogúsítása, azt miképpen élvezhetik majd e boldog kor zsidói, ha szüleik annak idején áttértek, vagyis már nincsenek zsidók, e fogas kérdésre Táncsics nem adott választ.

1846-ban kiadott, a zsidókkal szemben erős előítéletektől fűtött, de „korholt" erkölcseikből való kivetkőzésük esetén emancipációjukat pártoló könyvében Arányi Lajos (1812-1887), a kórbonctan magyarországi meghonosítója értetlenkedésének adott hangot, amiért a „reformált zsidók" nem lépnek át „a' keresztény felekezetek' legegyszerűbb szertartású soraiba".[269] Arányi nem tért ki arra, vajon e lépést pontosan miért is kéne megtenniük, írása alapján ezt érthette akár úgy, hogy vallásuktól eltávolodván már megtették a kereszténységhez természetesen vezető út felét, de úgy is, hogy ezáltal válhatnának igazán a magyar nemzet tagjaivá.

Egy 1881-es cikkében valamelyest viccelődve ugyan, de Mikszáth Kálmán (1847-1910) úgyszintén a zsidók áttérését szorgalmazta, ez esetben már egyértelműen mint a magyarrá válás folyamatának logikus következményét. Mikszáthnak a zsidók magyarosodásáról alkotott véleménye persze nem redukálható egy cikkben mondottakra, a zsidókról kifejtett nézetei, hogy több évtizedes pályafutásáról ne is beszéljünk, az 1880-as évek fordulóján különösen ingadozónak mutatkoztak. Egy 1879-es cikkében a szegedi zsidók elmagyarosodását bevégzettnek tekintette. Amint írta a *Szegedi Napló*ban: „Szegeden már nincsenek is zsidók. Csak egy külön tradicionális héber vallás van s annak hívei. Az emberek magyarul beszélnek és magyarul gondolkoznak a Jehova végtelen nagyságáról." Ugyanakkor, és ezen kijelentésének némiképp ellentmondva, „többé kevésbé" indokoltnak tartotta a szemrehányást, amely szerint a zsidók inkább németesednek, mintsem magyarosodnak, illetve társadalmilag elkülönülnek, de hangsúlyozta, e mulasztásért részben a „magyar társadalom" a felelős, „mert pesszimista velök szemben, s arisztokrata közöttük".[270] Egy a következő évben névtelenül kiadott röpiratában viszont már ő maga is igen pesszimistának mutatkozott: „Szeged az a pont, hol egész Magyarországot tekintve, legjobban olvadtak bele a zsidók a keresztényekbe; illetve a magyarságba s mégis — szomorú biztatás a jövőre — kasztot képeznek, szokásaik, gondolkozásuk, életirányuk egészen elütő, s csak imitt-amott vetődik fel nagy ritkán közülük egy-egy olyan ember is, mint Rosenberg Izidor, Oblát Lipót, Reitzer és May, kiknek érzéke van a közügy iránt, s kiknek ambíciójuk nem kizárólag a meggazdagodás. De az ilyen kiemelkedőbb embereik között is igen ritka a közügyek önzetlen szeretete, náluk a szereplésre való törekvés leggyakrabban eszköz csak és nem cél. Mindig eszünkbe juttatják,

---

pusztában. Csak ellenségeim számát növelte." Táncsicsnak az *Arany Trombita* című lapja első, 1869. január 2-i számában megjelent cikkét idézi: *Irodalom és vegyes*. Izraelita Néplap. Melléklet a „Levana" 1. számához. 1869 [?], 4. o. „A nemzetesedés és társadalmi emanczipatió előmozdítására" alcímmel megjelent *Izraelita Néplap* németnyelvű anyalapja nem lelhető fel a könyvtárakban.

[269] *Rudnó és lelkésze 1844 és 1845ben, meg még valami, többi közt a' mai magyar zsidó is*. Közrebocsátá részrehajlatlanul Rudnó baráti és ellenei' fölvilágositására Arányi Lajos. Pest, Emich Gusztáv, 1846, 151-152. o.

[270] Mikszáth Kálmán: *A szegedi zsidók*. In: Uő: Cikkek és karcolatok. VII. 1879. Sajtó alá rendezte Nacsády József. Bp., Akadémiai Kiadó, 1968, 73. o. [Bisztray Gyula — Király István szerk.: *Mikszáth Kálmán összes művei*. LVII. köt.]

hogy idegenek, akik hasznot akarnak húzni abból, hogy »itt« vannak."[271] Még ugyanezen év végén, illetve 1881 elején a szerkesztő Laszky Ármin (1851-1915) felkérésére Mikszáth két cikket írt Istóczy Győző (1842-1914) antiszemita *12 Röpirat* című lapja ellen indított *12 Ellenröpirat* nevű, stílusosan tizenkét számot megért nagyváradi havilap számára. Itt visszatért korábbi álláspontjához: „Mai napság az Istóczy által annyira káromolt zsidóság úgy asszimilálódott már a magyar nemzethez, hogy bizony bajos a zsidót a kereszténytől megkülönböztetni", írta első cikkében, míg a másodikban azt fejtegette: ha egyes zsidók még mindig kötődnek is régi szokásaikhoz, ez valójában „nemzetalkotó" erejük bizonyítéka, s így egyben egy okkal több, hogy a keresztény társadalom befogadja őket, hiszen ha majd idővel átveszik a magyar szokásokat, „épp oly szívósak lesznek azokhoz, mint az előbbiekhez".[272] A zsidók áttérését javasló cikk tehát *egy* írás e korszak változó hangvételű hírlapi munkásságából. „Egy meggondolatlan indítványom van", írta a *Pesti Hírlap* 1881. szeptember 24-i számában publikált karcolatában: „Egy hét lefolyása alatt a második eset fordult elő, hogy magyarországi zsidó család kikeresztelkedik. Nemrég egy hírlapíró kikeresztelkedését említették a lapok, legújabban megint a »Numa Roumestan« derék fordítója fordította át magát kereszténre. Amihez sokkal jobban gratulálunk neki, mint a »Numa Roumestan« fordításához. Ily viszonyok mellett az az indítványom van, hogy mint a névmagyarosításoknak, nyissunk »*állandó rovat*«-ot a keresztelkedéseknek. Mert van abban valami, hogy, aki A-t mondott, mondjon B-t is. A magyar nevekhez föl kell venni a magyarok vallását: a katolikust vagy a kálvinistát (végszükség esetén a lutheránus hit sem rossz)."[273]

Egy 1894-ben napvilágot látott, különösebb visszhang nélkül maradt röpiratban az áttérés már nem az „asszimiláció" természetes következményeként, hanem a „zsidókérdés" megoldásaként jelent meg: „A zsidókérdést csak az fogja teljesen, véglegesen megszüntetni, ha a művelt zsidók a reformált zsidó egyházba lépnek, vagyis kereszténnyekké lesznek", írta a névtelen, egy korabeli újsághír szerint arisztokrata szerző, mielőtt leszögezte: mindaddig, míg e lépésre nem szánták rá magukat, „én s mi mindnyájan minden félrendszabály mellett is idegeneknek fogjuk a zsidókat társadalmunkban tekinteni s nem magyaroknak". Valóban „kellemetlen", ismerte el a szerző, midőn „művelt embereket látunk háttérbe szoríttatni", de ez nem fog változni, ismételte, „míg a zsidók zsidók lesznek s magyarokká lenni nem akarnak". A közelgő millenniumi ünnepségek ideális alkalmat nyújtottak a kereszténnyé

[271] Mikszáth Kálmán: *Tisza Lajos és udvara Szegeden*. In: Uő: Cikkek és karcolatok. X. 1880-1881. Sajtó alá rendezte Nacsády József — Bisztray Gyula. Bp., Akadémiai Kiadó, 1970, 89-90. o. [Bisztray Gyula — Király István szerk.: *Mikszáth Kálmán összes művei*. LX. köt.]
[272] Dr. Zsoldos Jenő: *Két elfelejtett Mikszáth-karcolat*, Bp., Akadémiai nyomda, 1970, 27, 35. o. Mikszáth első cikke *Szúnyogból elefánt* címmel 1880. december 1-én, második, *Egy keresztény ember észrevételei a magyar zsidókról* címet viselő írása 1881. január 1-én jelent meg.
[273] Mikszáth Kálmán: *A nemzet szaporodása*. In: Uő: Cikkek és karcolatok XII. 1881. augusztus — december. Sajtó alá rendezte Bisztray Gyula. Bp., Akadémiai Kiadó, 1971, 62-63. o. [Bisztray Gyula — Király István szerk.: Mikszáth Kálmán összes művei. LXII. köt.] Alphonse Daudet *Numa Roumestan* c. regényének fordítója, Fái Jakab Béla (1853-1904) a *Zsidó Lexikon* szerint nem tért át. A tény azonban, hogy az *Egyenlőség* nem számolt be Fái haláláról, miközben nála jóval jelentéktelenebb személyek elhunytáról is hírt adott, inkább Fái áttérését valószínűsíti.

válásuk esetén magyarként is el- és befogadott zsidók tömeges áttérésére: „Mily szép, magasztos és hazafias lenne, ha a művelt zsidók a milleniumra babonáikat a magyar nemzetnek áldoznák föl, mily hálára kötelezné ezt az országot, melyben annyiféle nemzetiségi kérdés van."[274]

A századfordulón a zsidók áttérését óhajtó keresztény értelmiségiek közé felsorakozott egy újabb, a zsidók iránt egyértelműen jóindulatú, progresszív liberális nemzedék, amelynek érvelése a szabadgondolkodás melletti elkötelezettség és a „válaszfalak" ledöntését szorgalmazó asszimilációs felhívás sajátos egyvelegét mutatta. *Zsidó antiszemitizmus* címen a *Pesti Hírlap*ban 1913-ban megjelent cikkében az író és újságíró Szász Zoltán (1877-1940) nem annyira az áttérés mellett, mint inkább védelmében szólalt fel, vagyis azon „elfogultság" ellen, amellyel a zsidó felekezeti lapok ostorozták a kitérteket. Szemben a zsidó lapok állításával, az áttérés, fejtegette Szász Zoltán, sem nem árulás, sem nem jellemtelenség. Nem lehet árulás, hiszen vallását „senki sem választja, ezt az emberre, mint csecsemőre ráaggatják s mint serdülőre rászuggerálják", ennek elhagyása tehát nem egy korábbi meggyőződés megtagadása, hanem „magasztos önfelszabadítás", vagy legalábbis „a nagykorúsodott egyén egészen jogos cselekedete". Az áttérés ebből kifolyólag nem lehet „nemtelen cselekedet" sem, még azon esetben se, amikor egyéni számításból történt, hiszen egy olyan társadalomban, amelyben zsidónak lenni társadalmi hátrányt jelent, a kikeresztelkedés „nagyon is emberi tett", az egyén jól felfogott érdekéből meghozott „alkalmazkodási aktus". A zsidók már annyi mindenben alkalmazkodtak, miért is ne vennék fel „a keresztség, ha húst és vért át nem is hasonító, de mégis a környezethez jobban illő szürke redingotját". Noha „az emberiség hallatlanul elszegényednék, ha kiveszne belőle mindaz az érték, amit a zsidóság képvisel", vélte Szász, mindenkinek, és főleg a zsidóknak a javát szolgálná „ha az emberiség tudatából egyszerre kitörlődnék ez a szó: zsidó, ha az embereket egymástól elkülönítő válaszfalak eme legigazságtalanabbika semmivé omlanék".[275]

A zsidók áttérését szorgalmazó szerzőkkel szemben kisebbségbe szorultak azok, akik a sajtóban a vallásváltás ellen szólaltak fel, így gróf Zay Miklós, aki 1903-ban közzétett cikkében kitartott az áttérés nélküli integráció liberális nézete mellett: „Úgy hiszem, hazafias érzésű és felvilágosult ember nem lelkesedhetik az áttérésekért. Eltekintve attól, hogy a modern áramlatok mellett a vallásváltoztatás nem ízléses dolog, de viszonyaink közt el kell venni még látszatát is annak, mintha az áttérés a beolvadás egyik kelléke volna. Nekünk a zsidóság nagy tömegére van szükségünk, nem pedig egyes proselytákra. E tömegre bizonyos

[274] *Új kormány. Egy combinatióba vett s elejtett minister naplójából*. Bp., Singer és Wolfner, 1894, 40. o. A röpirat szerzőségét a *Magyar Szemle* egy „konzervatív főúr"-nak tulajdonította. Zeph [Winkler József]: *Felekezeti irodalom*. Magyar Szemle, 1895. jan. 20, 26. o.
[275] Szász Zoltán: *Zsidó antiszemitizmus*. Pesti Hírlap, 1913. szept. 6, 3. o.

fokig megalázó a tudat, hogy zsidóember csak vallásváltoztatás útján tud igazán érvényesülni."[276]

Itt csupán megjegyezzük: az első világháború kitörését követő években a „zsidókérdés" megoldásaként láttatott áttérés szorgalmazása mindinkább uralkodóvá vált, még pedig politikai elkötelezettségtől függetlenül. *A zsidók útja* címmel 1917-ben megjelent könyvének végkövetkeztetésében a polgári radikális Ágoston Péter (1874-1925) úgy vélte, a zsidóknak meg kell érteniük: az őket emancipáló „fogadó népek" jogosan elvárhatják, hogy ők „eltűnjenek bennük", mely „eltűnés", állította Ágoston, „zsidó érdek is, mert amíg el nem tűnnek, addig mindig lesz zsidókérdés." A zsidók előtt két lehetőség állt: a beolvadás, vagy a „fogadó országok" elhagyása. A „teljes felolvadás" idővel ugyan magától is megtörténik, mégis, írta Ágoston, „mennyivel szebb volna és a zsidókra nézve is előnyösebb, hogyha saját akaratukból egyszerre tömegesen történnék". Noha a „zsidó zsidók"-ra, vagyis az ortodoxokra nézve a tömeges áttérés követelménye irreális volt, a „nemzsidó zsidók", vagyis a zsidóság szekularizált rétegei, jelentette ki Ágoston, „úgyis felekezet ellenesek, tehát kell, hogy elsősorban saját felekezetiségüket vessék le."[277] Az antiszemitizmus vádja ellen élesen tiltakozó Ágostonnak az antiszemita toposzok hosszú tárházát felvonultató könyve heves polémiát váltott ki.[278] A könyv sajtóvisszhangja adta a gondolatot Jászi Oszkárnak (1875-1957) egy a „zsidókérdést" tárgyaló ankét kezdeményezésére. A *Huszadik Század* körkérdésére válaszoló keresztény értelmiségeik közül többen, így az ugyancsak polgári radikális Buday Dezső (1879-1919), illetve az „ellentáborhoz" tartozó konzervatív Concha Győző az áttérésben, Concha esetében hangsúlyozottan a „lelki szükségletből" történő megkeresztelkedésben látták a „megoldást".[279] Noha Concha korábban ismereteink szerint nem fejtette ki az áttérésre vonatkozó álláspontját, nézete aligha lehetett más, erre nem csupán az utal, hogy mint említettük, elvállalta egy ismerőse kitérésénél a tanúskodást, hanem egyes kijelentései is, így a budapesti tudományegyetem jogi karának dékánjaként az 1901-es tanév ünnepélyes megnyitóján tett nyilatkozata, miszerint „az emberi lény humanizálása csak christianizálásával sikerül".[280]

Szemben a röpiratokkal és a sajtóval, azokban a szépirodalomi művekben, amelyeknek keresztény szerzői nem csupán szerepeltettek áttért zsidó figurákat, hanem magáról az áttérésről is állást foglaltak, a vallásváltás zömében negatív fényben jelent meg, mint alapvetően jellemtelen cselekedet, amellyel szemben az áttérés elutasítása, vagyis a zsidók ősi

[276] Zay Miklós gróf: *Zsidók a társadalomban*, i. m. 961. o.
[277] Ágoston Péter: *A zsidók útja*. Nagyvárad, Nagyváradi Társadalomtudományi Társaság, 1917, 286-287, 293, 315. o.
[278] *Mi az igazság? Válasz Ágoston Péter A zsidók útja című munkájára.* Tartalmazza Balthazár Dezső dr., Blau Lajos dr., Venetianer Lajos dr., Bernstein Béla dr., Székely Ferenc, Komáromi Sándor, Szabolcsi Lajos dr. cikkeit és tanulmányait. Bp., Magyar Könyvnyomda és Kiadóvállalat R.-T., 1917.
[279] *A zsidókérdés Magyarországon. A* Huszadik Század *körkérdése*. Bp., A Társadalomtudományi Társaság Kiadása, 1917, 70-71, 83-84. o.
[280] *Az új tanév megnyitása*. Egyetemi Lapok, 1901. szept. 14, 4. o.

hitükhöz való áldozatos hűsége feltétlenül dicséretes erénynek minősült. A zsurnalisztika és a fikció közötti ellentét eklatáns példája Táncsics Mihály említett irányműve. Míg a könyv elején közölt nyílt levélben a szerző, mint láttuk, az áttérést tanácsolta a zsidóknak, mint egyetlen lehetőséget arra, hogy az emancipáció híján megszabaduljanak láncaiktól, regényének zsidó társfőszereplője, a Táncsics által polgári erényei révén az egész magyar nemzet elé példaképként állított Perger Izsák… hithű zsidó.[281]

Az áttérés elítélése legkonzekvensebben Jókai Mór (1825-1904) műveiben jelent meg. Legelső igazi irodalmi alkotásának tekintett művétől, az 1843-ban megjelent *A zsidó fiú* c. drámájától a századforduló éveiben kiadott regényeiig Jókai üzenete nem változott: az áldozatos hithűség magasztos erény, az áttérés ekképpen jellemtelenség, az áttérésre való felhívás becstelenség.[282] A kötetben 1903-ban megjelent *A mi lengyelünk* című, a szabadságharc, majd a Bach-korszak alatt játszódó regénye főhőséről, Negrotinról az utolsó oldalakon derül ki, hogy zsidó, ráadásul vallásos zsidó. Mikor a férfit szerető Natália felfedezi származását, arra kéri, térjen át, hogy elvehesse őt feleségül. Bár Negrotin is szerelmes Natáliába, inkább lemond róla, mintsem hogy elhagyja vallását. Negrotin szavai összegzése Jókai több mint félévszázadon át fenntartott nézetének: „A Jehova minden bűnt megbocsát, amit az ember éltében elkövetett, csak egyet nem, a hittagadást, azé az örök pokol. [...] Az, ki meg tudja tagadni az Istenét, meg tudja az tagadni a szerelmét is, a hazáját is.” [283] A kitért zsidó tehát nem csak jellemtelen ember, de potenciális hazaáruló is, vagyis rossz magyar. Jókai tetteiben is hű volt műveiben elfoglalt álláspontjához. 1899-ben elvett második feleségét, Nagy Bellát (1879-1947) nem kérte meg, hogy térjen át, a házasságot követően a színpadtól búcsút vevő színésznő megmaradt a zsidó hitben.[284]

Szentkirályi István (?-?) 1861-ben kiadott, *A zsidók Magyarhonban* című drámájában az áttérés ugyancsak mint az áttérőt jellemében is minősítő hitszegés jelent meg. Mikor a forradalom és szabadságharc idején játszódó történetben a fiatal földesúr, Rozsnay Bálint megkéri Feigenbaum, a gazdag zsidó haszonbérlő lányának, Etelkának a kezét, az apa ekképpen válaszol: „Soha sem lesz felesége szomszéd úr! [...] Esküszöm, hogyha leányom ősi hitéről lemond egy más hitű férfi kedvéért, úgy én őt az atyai átok villámaival sújtom éltem fogytáig; elátkozván azon perczet, melyben született, s melyben az első csókot nyomtam hitszegő ajkaira!” Ám szerelme hitehagyását a nemes lelkű Rozsnay sem kívánja,

[281] Perger Izsák ábrázolását összegzi: Szalai Anna: *Bevezető*. In: Házalók, árendások, kocsmárosok, uzsorások, i. m. 25-27. o.
[282] Ld. Révész György: *A zsidó Jókai regényeiben*. Nyíregyháza, Szerző kiadása, 1940, különösen: 42-43. o. *A zsidó fiú* c. drámáján kívül, amelynek megihletője Slómó ben Efrájim Szeneor, a keresztségben Szerencsés / Fortunatus Imre (1460 k. - 1526) történelmi figurája volt, az áttérés kérdése megjelent többek közt Jókai következő műveiben: *Egy az Isten* (1877), *Magnéta* (1895), *De kár megvénülni* (1896).
[283] Jókai Mór: *A mi lengyelünk.* (1903) Bp., Akadémiai Kiadó, 1969, 434. o.
[284] Kempelen Béla: *Magyar zsidó családok*. I-III. köt (1937-1939). Bp., Makkabi, 1999, II. köt. 28-29. o. Kempelen műve eredetileg *Magyar zsidó és zsidó eredetű családok* címmel jelent meg. Az 1999-es reprint kiadás tartalmazza mindhárom kötetet. Mint ismeretes, az írófejedelem új házassága óriási felzúdulást váltott ki, Jókai szerint nem annyira a több mint félévszázadnyi korkülönbség, mint inkább felesége vallása miatt: „nem tudják nekem megbocsátani a zsidó asszonyt”, mondta Marczali Henriknek fél évvel házassága után. Marczali Henrik: *Emlékeim*, i. m. 281. o.

ellenkezőleg: „Biztosítom önt, hogy én erővel leküzdeném leánya iránti szerelmemet, ha megszegné hűségét vallása és atyja iránt; mert úgy én sem bízhatnék szívében és jellemében." Mindannyian remélik, a forradalom meghozza az emancipációt és vele a polgári, vagyis vegyes házasság lehetőségét. A szabadságharc elbukása után Rozsnay egyetlen megoldást lát, mindannyijuk kivándorlását Amerikába, ahol nem létezvén „korlátok és válaszfalak ember s ember között", lehetővé válik számára, hogy „Etelkát mint hitéhez hív nőt bírhassam enyémül".[285]

Lukácsy Sándornak (1835-1907), a több mint ötven, a maga idejében igen sikeres népszínmű szerzőjének 1875-ben bemutatott *A zsidó honvéd* c. darabja tipikus illusztrációja úgy az 1870-es évek első felét uraló filoszemita közhangulatnak, mint a szabadságharcban való részvétele révén a nemzet által is befogadást nyert zsidó hitű honvéd ekkoriban valóságos irodalmi toposszá váló figurájának. A darab üzenete: nem a vallás számít, hanem a hazafiság. Dávid és Iczig honvédek a jó zsidók, akiknek „legelső" törekvése, amint vallják, „nyelvben, szívben, tettben megmagyarosodni", velük szemben a rossz zsidó a bankár Steinberger, aki megpróbálja rávenni lányát, hogy térjen át, nem meggyőződésből, hanem csupán saját úrhatnámság-vágyának kielégítésére, hogy hozzáadhassa lányát egy ifjú báró adósához, s ekképpen maga is élvezhesse a bárói koronának reá eső árnyékát.[286]

Tolnai Lajos *A bárónéténsasszony* című, 1882-ben kiadott regényében magáról az áttérésről ugyan nem fogalmazza meg véleményét, de ez egyértelműen kiviláglik a Bach-korszakban játszódó történet főhősének, a konvertita és zsidó származását letagadó Schwindler Gusztáv portréjából, aki szemben egy szeretettel ábrázolt hithű zsidó mellékszereplővel, az elvtelenség és álnokság démoni figurája.[287]

Az áttérést olykor persze a szépirodalmi művek is pozitív fényben mutatták be, de a vallásváltás igazolása ezen esetekben sem a magyarrá válás, hanem — mintegy ellenpárjaként az elvhűséggel azonosított hithűség romantikus ábrázolásának — a szerelem oltárán hozott áldozat volt. Ekképpen jelenik meg az áttérés Benedek Elek *Katalin* című, 1896-ban megjelent ifjúsági regényében. A regényben egy derék varróműhely-tulajdonos, a hatgyerekes özvegy Weisz szerelmes lesz a regény főhősnőjébe, az elszegényedett nemesi családból származó, Pestre felköltözött és nála varrólányként munkát találó Szentpáli Katalinba. Megkéri a kezét, amelyet Katalin elutasít, jó embernek tartja, de nem szerelmes belé. Miért nem akar hozzá menni, kérdi a férfi: „– Mert jóval idősebb vagyok, úgy-e? – Nem, nem azért. – Mert zsidó vagyok? – Nem, nem! – Ne tagadja, Katalin, ez az igazi ok. Ott hagyom önért a hitemet! – Nem fogadom el ezt a nagy áldozatot! Tudom én, hogy önök mennyire

[285] Szentkirályi István: *A zsidók Magyarhonban*. Drámai elbeszélés. Pest, Nyomtatott Gyurian Józsefnél, 1861, 40-41, 86. o. A szerző e művén kívül teljesen ismeretlen.
[286] Dr. Kecskeméti Ármin: *A »zsidó« a magyar színműirodalomban*. Magyar Zsidó Szemle, 13. évf. 1896, 215-216. o.
[287] Tolnai Lajos: *A báróné ténsasszony*. I-II. köt. Bp., Révai Testvérek, 1882.

ragaszkodnak a vallásukhoz… – Ez igaz, mondotta Weisz s arcza elkomorodott. Ez igaz… de önért ezt az áldozatot is meghoznám."[288] Ezen áldozatot Benedek Elek zsidó származású felesége, Fischer Mária, meg is hozta, 1884-ben kötött szerelmi házasságuk előtt áttérvén jövendőbeli férje református hitére.[289]

A keresztény társadalmon belül két réteg volt, amely — az első esetben meggyőződéséből kifolyóan, a másik esetben jobb híján — egyértelműen a zsidók áttérését szorgalmazta: a keresztény egyházak és az antiszemiták.

A keresztény egyházak történelmi álláspontja ismeretes, ennek bővebb kifejtése nem szükséges. Krisztus eljövetelével az Izrael népének tett isteni ígéret bevégeztetett, a Messiás eljövetelével a zsidók útja sem vezethetett máshoz, mint a Mózesi Szövetséget felülíró Új Szövetség elfogadásához. Noha a kereszténység győzedelmességének élő szimbólumaiként a szétszóratásban élő zsidók zsidókként való fennmaradásának is megvolt a maga isteni rendeltetése, a keresztény egyház, majd egyházak a századok során változó intenzitással, de folyamatosan munkálkodtak a zsidóknak a pogányok evangelizációjához képest is nagyobb elégtételt nyújtó, mert a kereszténység igaza mellett különösen szimbolikus tanúságtételt jelentő megtérítésén.[290]

A keresztény egyházak álláspontja korszakunkban is érvényben maradt, legfeljebb annyi változással, hogy a zsidók egyenjogúsítását követően egyre inkább politikai nyelvezetű megfogalmazást nyert. Amint írta a *Magyar Sion*ban Kereszty Viktor (1855-1926), a tekintélyes katolikus hittudományi lap szerkesztője 1893-ban, egy a zsidó vallás recepciója ellen írt tanulmányában: „A zsidóság beolvadásának a keresztény társadalomba csak egy módja van, az ő megtérésük a kereszténységbe."[291] A missziós érvrendszernek az 1900-as évek helyzetéhez adaptált változatát nyújtja a pesti szegény zsidók körében 1841-től rendszeres evangelizációs tevékenységet kifejtő, a Budapesti Református Egyház kötelékébe tartozó Skót Misszió havi közlönye.[292] „Épp azért, mert a zsidó vallást tiszteljük és becsüljük s hálát adunk érte, szeretnők, ha a zsidók a maguk vallásának fejlődését elérnék, t. i. a Krisztusban levő szabadságot", írta a misszió lapjának névtelen szerzője 1911-ben. „A zsidó misszió nem az, amit sok zsidó gondol; nem irányul arra, hogy a zsidók vallásuk tanításától eltérjenek; nem irányul arra, hogy ők elődeiknek vallását elhagyják, ellenkezőleg, azt akarja,

[288] Benedek Elek: *Katalin. Regény fiatal leányok számára*. Bp., Athenaeum, 1896, 245. o. Benedek 1920-ban megjelent önéletrajzában a „fajkeveredés"-ben látta a „zsidókérdés" egyetlen „becsületes" megoldását, anélkül, hogy nyilvánvalóvá tette volna, vajon e keveredés feltételét képezi-e a zsidó házastárs áttérése. Ld. Benedek Elek: *Édes anyaföldem!*, i. m. II. köt. 131. o.
[289] *Eskövő*. Budapesti Hírlap, 1884. júl. 30, 5. o.; Benedek Elek: *Édes anyaföldem!*, i. m. II. köt. 27. o.
[290] Todd M. Endelman: *Introduction*, i. m. 1-4. o.
[291] Idézi Nathaniel Katzburg: *Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon*. (1975) Bp., MTA Judaisztikai Kutatócsoport — Osiris Kiadó, 1999, 110. o.
[292] A Skót Misszióról ld. Kovács Ábrahám: *A skót presbiterianizmus hatása Budapesten. A skót misszió rövid története*. In: Kósa László szerk.: Református Budapesten. Tanulmányok a magyar főváros református múltjáról. I-II. köt. Bp., Argumentum Kiadó — ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, II. köt. 895-914. o.; Uő: *The History of the Free Church of Scotland's Mission to the Jews in Budapest and its Impact on the Reformed Church of Hungary 1841-1914*. Frankfurt am Main, Peter Lang, 2006.

hogy saját szentírásukat kutassák, mert csak ezek által kaphatnak az emberek megváltást; azt akarja, hogy ők felébredjenek nagy és szent hivatásuk tudatára, hogy térjenek vissza Istenükhöz, akit mi az ő szent könyveikben találtunk, hogy abban az örömben, abban az üdvösségben, abban a kegyelemben részesüljenek, ami hozzánk jött a Jézus Krisztus által." Az idők megértek a zsidók áttérésére: az isten igazi igéjét is elhagyó, hiszen a Talmudot a Biblia fölé helyező orthodox zsidók vallása babonává redukálódott, kimerült értelmetlen ceremóniák elvégzésében, a vallásos zsidókat csupán múltjuk bilincseiben tartotta meg, de lelküket fel nem emelhette. Az „úgynevezett modern reformált zsidók" egyszerűen istentagadóvá váltak — „hányan mondták nekem, hogy egyedüli Istenük a pénz", illetve, ha még hittek is istenben, lelki szükségeiket vallásuk nem tudta kielégíteni. A zsidókon csak az „elevenítő evangélium" segíthetett, megtérésükön fáradozni minden keresztyénnek feladata volt, hiszen „mielőtt a világ evangelizálva, keresztyénné lesz, kell, hogy a zsidók megnyeressenek Krisztus számára; mint ő maga mondta, az üdvösség a zsidókkal támad. (Ján. ev. 4: 22.)"[293]

A századfordulón a zsidó felekezeti lapok gyakran cikkeztek a Skót Misszió tevékenységéről, ami pedig a katolikus egyházat illeti, egy 1905-ös tanulmányában a történész és hírlapíró Acsády Ignác (1845-1906) úgy vélte, mióta felhagyott a protestánsok visszatérítésével, vagyis 1848/67 óta, az Egyház „annál nagyobb erővel, a csábítás százféle s éppen nem válogatós eszközével vetette immár magát [...] a zsidó magyarságra".[294] Mindazonáltal a századfordulón megjelent, a zsidókat a keresztény tan igazáról meggyőzni igyekvő vitairatok gyér száma nem utal különösebben jelentős aktivitásra.[295]

A másik réteget, amely zömében ugyancsak ismételten a zsidók áttérését sürgette, az antiszemiták alkották. Részükről a „zsidókérdés" ilyetén „megoldása" persze paradoxonnak tűnhet, hiszen a modern antiszemitizmus alapelve szerint — amint azt az 1900-as évek pesti antiszemita egyetemistái által is danolt rigmus lényegre törően összegezte: „Ami a zsidóban a baj, nem a vallás, hanem a faj."[296] Az antiszemita eszmerendszer tagadta a keresztség felvételének átlényegítő erejét, „a zsidó", ha áttért is, zsidó maradt. 1881. március 3-i képviselőházi beszédében Istóczy Győző még fenntartotta ugyan a lehetőséget, hogy e szabály alól létezhetnek kivételek: „Avagy a Talmud tanainak hallatára, nem ismernek-e önök

[293] *Zsidó misszió*. Élet és Munka, 3. évf. 1911, 11. sz. 82-84. o.
[294] Dr. Acsády Ignác: *Áttérések a múltban*. In: Bánóczi József szerk.: Évkönyv. 1905. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1905, 83-84. o.
[295] Ld. például: *A keresztény és a zsidó vallás összehasonlítása. Ratisbonne Tivadar atya beszélgetései*. A Megváltó 1900-ik évében izraelita polgártársainak szeretettel ajánlja Tóthfalussy Béla, Budapest-Erzsébetvárosi plébános. Bp., Athenaeum, 1900.; *Zsidó vagyok-e én? Párbeszéd egy névleges és egy tényleges zsidó között*. Írta: S. A. Németből szabadon fordította F. Gy. Bp., Vallásos Iratokat Terjesztő Társulat, 1901.; *Katholikus levelek egy megtérő nőhöz*. Írta Platz Bonifácz dr., ciszterczita. Az esztergomi egyházi főhatóság engedelmével. Bp., Szent-István-Társulat, 1902.; *Kérelem a zsidó olvasókhoz*. Intézi Lichtenstein J. rabbi. Bp., Londoni Vallásos Iratokat Terjesztő Társulat, é. n.
[296] Patai József: *Herzl*. Bp., A »Pro Palesztina« kiadása, é. n. [1932], 249. o. A klapancia eredeti, német változata: „Was der Jude glaubt ist einerlei, in der Rasse liegt die Schweinerei." Ld. Robert Hein: *Studentischer Antisemitismus in Österreich*. Wien, Österreichischer Verein für Studentengeschichte, 1984, 30. o.

minden ízében a zsidóra, legyen az orthodox vagy neológ vagy akár kikeresztelkedett zsidó? *(Élénk derültség.)* Mert hát — mint a tapasztalás mutatja, — a faji és a nemzeti jelleget a legtöbb esetben a keresztvíz se mossa le. *(Mozgás.)*"[297] Istóczy szerint 1848 előtt más volt a helyzet, ekkor még, vélte 1883. január 22-i beszédében, „a kikeresztelkedett zsidók fenntartás nélkül egy szív, egy lélek voltak társadalmunkkal, főleg azon okból, mert a zsidóság az ily u. n. mesummed-eket kiátkozta, kitagadta s viszont ezért a kikeresztelkedett zsidók is megtagadták fajrokonaikat." A zsidóság hatalmának növekedése eredményeképpen azonban immár a kikeresztelkedett zsidók is a zsidósághoz húztak, annak előretolt helyőrségét képezvén azon keresztény körökben, amelyekbe a „zsidó vallású zsidóknak még hozzáférhetésük nincsen". Sőt, vélte Istóczy, a kitért zsidókon kívül „még sokan olyanok is, a kiknek a 2-ik vagy 3-ik generáczióban valamelyik apai vagy anyai őse zsidó volt, ma már sok esetben nem a magyar, hanem a zsidó családi tradícziókat tekintik mérvadókul hozzátartozóságuk meghatározásánál, s e szerint cselekszenek, lévén inkább zsidó mint magyar érzelműek."[298] A Verhovay Gyula (1849-1906) vezette Függetlenségi Antiszemita Párt által az 1887-es parlamenti választások előtt kiadott röpirat már nem ismert kivételt: „Legjobban kitetszik a zsidók galád faji jellege azon zsidókon, kik a keresztény vallást felveszik. Semmi különbség a kikeresztelkedett és a valódi zsidó között. A természete megmarad a kikeresztelkedett zsidón és ivadékain hosszú időig — általában pedig örökre!"[299] Egy többek által írt 1898-as röpirat egyik szerzője ennél is velősebb megfogalmazásában: „A zsidó faj nem lesz soha más, mint zsidó faj. Csak külsőségekben alakul át, de a lényeg az zsidó marad."[300]

Jókai joggal összegezhette tehát egy 1884-es parlamenti felszólalásában: „Az antisemitáknak a zsidó kikeresztelkedve sem kell."[301] Mégis, a „zsidókérdés megoldását" az antiszemiták, más lehetőségek, így a zsidók kiűzése, illetve az emancipáció visszavonása mellett leggyakrabban az áttérésben látták. Akár, mert antiszemitizmusuk mellett hívő keresztények voltak, így Bangha Béla (1880-1940) jezsuita páter, aki a „degenerált zsidóság «faji» tulajdonságai" hosszas elemzése mellett is őszintén hitt abban, hogy lehetnek „a kereszténységet őszintén átérző s átértő" zsidók,[302] akár mert ez tűnt az egyetlen reális, ha nem is azonnal, de több nemzedék elteltével mégis potenciálisan eredménnyel kecsegtető lehetőségnek. Amint egy 1881-ben megjelent röpirat szerzője, bizonyos Farkas Ödön nagyváradi lakos írta: „Azt mondják ugyan sokan a zsidóság vallási beolvadására nézve, hogy

[297] Istóczy Győző: *Országgyűlési beszédei, indítványai és törvényjavaslatai, 1872-1896*. Bp., Buschmann F. Könyvnyomdája, 1904, 89. o.
[298] Uo., 145. o.
[299] Szendrey Gerzson — Gareis József szerk.: *A függetlenségi és 48-as antiszemitapárt alapja és létjoga Magyarországon*. Bp., Nyomatott Buschmann F.-nél, 1887, 17. o.
[300] Erdélyi Gyula: *Egy magyar Jeremiás siralmai*. In: *A zsidókérdés Magyarországon*. Írták többen, Bp., Szent Gellért Könyvnyomda, 1898, 21. o.
[301] *Képviselőházi Napló, 1881-1884.* XIV. köt. Bp., 1884, 352. o.
[302] Bangha Béla: *A kereszténység és a zsidók*, Bp., Mária Kongregáció, 1912, 12, 27-29. o. Az idézet a 12. és a 27. oldalon található.

a kikeresztelt zsidók még rosszabbak a valóságos zsidónál. Hát hiszen ez általánosságban egy kicsit merész állítás ugyan, mégis én nem akarom kétségbe vonni azon eshetőséget, hogy némely kikeresztelt zsidó, nem vethetvén le mindjárt az első generációban gyarlóságait, a keresztény elembe való tényleges belépésének kedvező körülményeit is kiaknázza. De ha elismerem is ezt, még sem fogadhatom el, még ilyen esetekben sem, ezen ellenvetést indokul a kikeresztelkedések ellen. A zsidó elemet a keresztény társadalmak másképpen meg nem emészthetik: mintha magukba inkorporálják. És ezt a bekebelezést megkezdeni csak kell. Azt úgy is tudjuk, hogy a keresztvíz momentán nem mossa el a zsidó természetet. De már azt a csodát ám megteszi, hogy ez úton alkalom szolgáltatván a zsidónak a teljes beolvadásra és vérvegyülésre, ha netán az első nemzedék nem is, de a további nemzedékek fokozatosan levetkőzik zsidó eleiknek ferdeségeit."[303]

***

Amint írta Ujvári Péter egy konvertita családról szóló, először az *Egyenlőség* hasábjain, majd kötetben 1908-ban megjelent regényében: „Magyarországon az a magyar, aki keresztény".[304] Ujvári fogalmazása frappáns, és jól tükrözi a neológ értelmiség ez években fokozódó elkeseredettségét, de messze túl sarkos. Nem kétséges, hogy Tóth Béla szemében elmagyarosodott izraelita honfitársai nem voltak kevésbé jó magyarok, mint a keresztények. Mindazonáltal a keresztény társadalom megítélésünk szerint jelentős részéről feltételezhető, hogy ha e lehetőséget elismerte, vagyis az áttérést nem tekintette a magyarrá válás sine qua non feltételének, mégis úgy érezte: a keresztény magyar magyarabb, mint a zsidó, mely meggyőződéséből fakadóan a zsidók áttérését, ha nyíltan nem szorgalmazta is, nemzeti szempontból mindenesetre méltányolta.

2) Diszkrimináció a közszférában

Érdekes módon, az imént idézett Farkas Ödön nem zárta ki a lehetőségét annak, hogy idővel az „egyéniségének speciális gyarlóságait" levetett és a magyar társadalom által elfogadott „zsidóság", vagyis a zsidó vallású népesség is „erkölcsi jogosultságot" nyerjen „a közügyek képviseletére". E feltételeknek a zsidóság még értelemszerűen nem tett eleget, ám a szerző megnyugvására eddigelé a közszférába sem nagyon juthattak be: „A zsidóságnak a közhivatalok viselésére vonatkozó jogát illetőleg konstatálni lehet, hogy viszonyaink e tekintetben elég kielégítők. Bár a zsidó elem magát itt is érvényesíteni igyekszik, de még itt

[303] Farkas Ödön: *A zsidó kérdés Magyarországon*. Bp., Aigner Lajos, 1881, 54-55. o.; Ld. még: *Hangok a vidékről. Nyílt levelek a szerkesztőhöz*. 12 Röpirat, 1. évf. 1880. 9. sz. 42. o.; Gedeon [Kupár Rezső]: *Keresztény hegemónia*. In: A zsidókérdés Magyarországon. Írták többen, i. m. 8. o.; Petrássevich Géza: *Magyarország és a zsidóság*. Bp., Szent Gellért Könyvnyomda, 1899, 204. o.; Egy jogász és egy bölcsész: *Kereszt, zsidó, vallás. (Gondolatok)*. Bp., Stephaneum, 1900, 24. o.; Dr. Király Péter: *Vészkiáltások! (Szabad szellem és hazaszeretet.) A magyar nemzet számára*, Szeged, Endrényi S. Könyvnyomda, 1904, 118, 120. o.

[304] Ujvári Péter: *Az új keresztény*. Bp., Pesti Lloyd-Társulat Nyomdája, 1908, 66. o.

nem hágta át sem szám szerint, sem befolyásával azon határokat, a melyen túl káros lehetne. Ily tisztségekhez zsidók eddigelé igen korlátolt számmal jutottak. És ez helyesen is van így."[305]

A dualizmus kori liberális politikai elit szemszögéből ez elvileg nem lehetett helyes. A 19. század folyamán a zsidók számos alkalommal hallhatták, hogy egyenjogúsításuk, illetve az emancipáció után magyarrá válásuk és ekként való elismerésük érdekében jobban tennék, ha elhagynák vallásukat, felekezetüket és felvennék a keresztséget. De legalább annyiszor halhatták azt, hogy ha emancipációjuk, illetve társadalmi befogadásuk jár is bizonyos feltételekkel, ezek között az áttérés nem szerepel. A nyilvánosság előtt hangoztatott véleményét tekintve a hagyományos politikai elit többsége ezen az álláspontón volt, aminthogy többsége ugyancsak elkötelezett híve volt az áttérés követelésének lehetőségét eleve kizáró vallási tolerancia liberális elvének. E téren a magyar liberalizmus a századfordulóra érve sem „üresedett ki". Amint a konzervatív liberális szellemű költő, a Munkapárti programmal képviselőnek megválasztott Kozma Andor a Ház 1911. május 26-i ülésén kijelentette: „Azt hiszem, megegyezhetünk valamennyien abban, én azt hiszem, lényegében elfogadja ezt a magyar nemzet is felekezeti különbség nélkül, hogy toldja meg minden felekezet a Tízparancsolatot egy tizenegyedikkel, ez pedig az legyen: *(Halljuk! Halljuk! Jobbfelől.)* Tiszteld felebarátod vallását, mint a tenmagadét. *(Helyeslés a jobboldalon.)*"[306]

A reformkor során mind erősbödő, a dualizmus korában az ideológiák mezején az 1890-es évekig komolyan nem vitatott, a parlamenti politikában a korszak végéig hegemón liberális álláspont szerint nem lehetett kérdéses: az ország izraelita vallású honfitársai a nemzet egyenlő és teljes értékű tagjaivá válhattak, illetve 1867-ben bekövetkezett egyenjogúsításukkal azzá váltak. Csáky-Pallavicini Zsigmond őrgrófnak (1842-1932) botrányt kavart beszédére reagálva, aki 1895. március 23-án, a recepció második főrendi vitáján úgy vélte, mint „leszármazottja azoknak, a kik párduczos kaczagányban jöttek be Magyarországba", nem pártolhatta a „Tarnopolból [...] párducz-kaczagány helyett nyulbőr-kaczagánynyal" bejött zsidók recepcióját, Wlassich Gyula (1852-1937) kultuszminiszteri minőségében leszögezte: „Az izraeliták jó magyarok, hű hazafiak, [...] ez az ország nekik épp úgy hazájok, mint azoknak, a kik párduczos kaczagánynyal jöttek be ebbe az országba."[307] A dualizmus kori liberális politikai elit e szempont által vezetve utasította el a „zsidókérdésnek" akár a lehetséges létezését is, illetve — ami ezzel egyet jelentett — ítélte el az antiszemitizmust. Amikor 1910 elején, az erősbödő antiszemitizmusra való tekintettel

[305] Farkas Ödön: *A zsidó kérdés Magyarországon*, i. m. 40. o.
[306] *Képviselőházi Napló, 1910-1915.* VIII. köt. Bp., 1911, 42. o.
[307] *Főrendiházi napló, 1892-1897*. V. köt. Bp., 1895, 105, 109. o.

megkérdezték a két héttel később kormányt alakító Khuen-Héderváry Károlyt (1849-1918), hogy mit gondol a zsidókról, Khuen meglepődött, majd azt válaszolta: noha vannak „antiszemita emberek és antiszemita irányzatok", az ő pozíciójában levő emberhez ilyen kérdést még intézni sem szabad, „mert a kérdésben már benne van a megengedése annak az eshetőségnek, hogy valaki kormányzó pozíciójában is tért enged a felekezeti elfogultságnak. Ezt a lehetőséget pedig koncedálni még ilyen formában sem szabad."[308] „Én büszke vagyok arra, hogy a magyar szabadelvűség az utolsó évtizedeknek ezt a sötét vendégét, az antiszemitizmust, soha sem engedte lábra kapni", nyilatkozta Khuen immár miniszterelnökként 1911 nyarán, hangsúlyozva: még látszatát is el kell kerülni annak, „mintha a magyar kormány ilyen felekezeti tendenciákat helyeselne, vagy tűrne."[309]

„Nagy bajokat nem szavakkal, csak tettekkel lehet gyógyítani", reagált a kormányfő szavaira a *Hitközségi Szemle* névtelen cikkírója, feltehetően a havilapot a PIH főtitkári állása mellett szerkesztő Weiszburg Gyula (1866-1919), aki szerint a szavak és a tettek között jelentős eltérés mutatkozott: „Hiába fog tehát a miniszterelnök is nyilatkozni az antiszemitizmusról, ha hatáskörében nem teszi lehetetlenné, hogy ez az intézményekben megingathatatlanul létezzék, ha a Ludovika-Akadémiába zsidó ifjút továbbra is fel nem vesznek vagy meg nem tűrnek, [...] ha fiatal zsidó tanároktól továbbra is keresztlevelet kérnek, ha álláshoz akarnak jutni, ha a magy. államvasút tiszti karában zsidóknak az előmenetelt továbbra megnehezítik, ha a magy. kir. posta vezetői a zsidó vallás elhagyását az előrejutni akaróknak továbbra ajánlják, egy szóval, ha hivatalosan és még sokkal nagyobb mértékben nem hivatalos formák közt, tovább tenyésztik az antiszemitizmust és azt oly természetesnek találják, hogy bár úton-útfélen találkoznak vele, rajta meg sem ütköznek."[310]

A zsidók belépése a megyei, városi és állami közigazgatásba már egyenjogúsításuk előtt megkezdődött. Zsidó orvosokat pár megyében már az 1840-es években kineveztek hatósági orvosnak. Az 1850-60-as években több helyen előfordult, hogy zsidó hitűeket neveztek ki megyei orvossá, községi tanácsossá, törvényszéki ülnökké, iskolatanácsossá. 1867-ben Ludasi/Ludassy (Gans) Mór (1829-1885) hírlapírót Andrássy Gyula még a zsidók egyenjogúsítását kimondó törvény érvénybe lépése előtt megtette a miniszterelnökségi sajtóiroda vezetőjének, Fenyvessy Adolf (1837-1920) úgyszintén a törvény meghozatala előtt lett az országgyűlési gyorsiroda főnöke.[311] A zsidók közhivatalviselési képességét

[308] Idézi: Dr. Stein Artur: *Naplómból. (Emlékezés Khuen-Héderváry Károly grófra)* In: Szombat-Almanach az 5688. évre. (1927/28). Első évfolyam. Magyarország szombattartó kereskedőinek, iparosainak, gyárosainak címjegyzékével és héber naptárral. Bp., Somré sabosz bizottság, 1927, 68. o.
[309] *A sztropkói eset a miniszterelnök előtt*. Egyenlőség, 1911. aug. 20, 1-2. o.
[310] *A miniszterelnök utálja az antiszemitizmust*. Hitközségi Szemle, 2. évf. 1911, 9. sz. 291-292. o.
[311] Az emancipációt megelőző kinevezésekre illetve bizonyos tisztségekbe való választásokra ld. Dr. Groszmann Zsigmond: *A magyar zsidók V. Ferdinánd alatt (1835-1848)*. Bp., Egyenlőség, 1916, 23. o.; Uő: *A magyar zsidók a XIX. század közepén (1849-1870). Történeti tanulmány*. Bp., Egyenlőség, 1917, 19, 44-45. o.; Dr. Csetényi Imre: *Az ötvenes évek sajtója és a zsidókérdés*. In: Dr. Lőwinger Sámuel szerk.: Emlékkönyv néhai Dr. Kohn Sámuel pesti főrabbi születésének századik évfordulójára. Bp., Neuwald Illés, 1941, 107. o.; Uő: *A hatvanas évek és a zsidóság*. In: Dr. Lőwinger Sámuel szerk.: Tanulmányok a zsidó tudomány köréből. Dr. Guttmann Mihály emlékére. Bp.,

mindazonáltal csak az emancipációs törvény, a zsidókat az ország keresztény lakosaival „minden polgári és politikai jog gyakorlására egyaránt" jogosítottnak nyilvánító 1867: XVII. tc. szavatolta.[312]

A dualizmus kori állami diszkrimináció kérdésével a történetírás csak érintőlegesen foglalkozott. Visszanézve a dualizmus korára, Venetianer Lajos 1922-ben úgy vélekedett, „a tisztviselői pályán, ahol kinevezés, vagy választás adja a kenyeret és tisztséget, ott az állam, megye és város híven őrködött mindig azon, hogy ki ne lendüljön zsidó javára az országos népesedési számarány."[313] Héberül 1975-ben kiadott munkájában Nathaniel Katzburg azonos véleményen volt: „A zsidóság csak bizonyos szakterületeken tudott érvényesülni, minthogy számos pályán el volt zárva előlük az érvényesülés útja. Hangsúlyosan említendők az állami és közalkalmazotti foglalkozások, amelyek a nem zsidó középrétegekből nagy tömegeket vettek fel, míg a zsidóságból csak keveseket."[314] Többen mintegy magától értetődően említették, hogy az állami karrier terén az áttérés előnyt jelentett az előre jutásban, illetve annak feltételét képezte. „Bizonyos kormányszervek, hivatalok" írta Jehuda Don és George Magos, „miközben kizárták keretükből a zsidókat, nyíltan megkülönböztetett előnyöket nyújtottak az áttérteknek. [...] Bizonyos kinevezések, pl. egyetemi professzori kinevezés esetében elvárták, hogy a jelölt kikeresztelkedjék."[315] Andrew Janos ennél is általánosabban úgy ítélte, hogy a „magas szintű politikai és társadalmi pozíciók" terén az áttérés „hallgatólagos, de erőteljes" elvárás volt.[316] Karády Viktor szerint a dualizmus korában „a közületi szektorban való érvényesülés egyik legtöbbször szükséges, ha nem is elégséges feltétele a keresztény felekezeti státusz volt. [...] A zsidó származásúak a meritokratikus úton bejárható érvényesülési ranglétra minden fokára eljuthattak, [...] bizonyos szinten felül azonban ez a »kompenzálás« már a vallásváltást is magában foglalta."[317] Ezen általános megállapításokat szerzőik a korszak egészére vonatkoztatták. A budapesti zsidóság történetének áttekintésében, az 1873-96 közötti korszakot tárgyalva Vörös Károly azt írta: „Az értelmiségi pályák közül a közhivatalnokság — akár városi, akár megyei, akár minisztériumi szinten — gyakorlatilag szinte teljesen el volt zárva a zsidóság elől."[318] Hajdu Tibor szerint viszont, mivel az 1870-1880-as években „hiány volt tanult és tehetséges

---

Neuwald Illés, 1946, 99, 102. o.; Dr. Venetianer Lajos: *A magyar zsidóság története a honfoglalástól a világháború kitöréséig*, i. m. 253. o.; Erődi Jenő: *Magyar-zsidó történelmi naptár*. In: Dr. Szabolcsi Lajos szerk.: *Az Egyenlőség évkönyve és naptára az 1921 (5681) évre*. Bp., é. n., k. n. 36, 40 o.

[312] A korabeli törvényeket illetően forrásként az 1000-ik évtől 1993-ig hozott összes törvény teljes szövegét prezentáló http://www.1000ev.hu c. honlapot használtuk. A lábjegyzetek felesleges szaporításának elkerülése végett a törvényekre való utalásokat, illetve a törvényszövegekből vett idézeteket a továbbiakban nem lábjegyzeteljük.

[313] Dr. Venetianer Lajos: *A magyar zsidóság története a honfoglalástól a világháború kitöréséig*, i. m. 479. o.

[314] Nathaniel Katzburg: *Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon*, i. m. 149. o.

[315] Jehuda Don — George Magos: *A magyarországi zsidóság demográfiai fejlődése*. Történelmi Szemle, 28. évf. 1985, 3. sz. 451. o. A tanulmány első megjelenése: Yehuda Don — George Magos: *The Demographic Development of Hungarian Jewry*. Jewish Social Studies, 45. évf. 1983, 3-4. sz. 189-216. o.

[316] Andrew C. Janos: *The Politics of Backwardness in Hungary. Dependence and Development on the European Periphery, 1825-1945*. Princeton, NJ., Princeton University Press, 1982, 180. o.

[317] Karády Viktor: *Asszimiláció és társadalmi krízis*. (1993) In: Uő: Zsidóság, modernizáció, polgárosodás, i. m. 132. o.

[318] Vörös Károly: *A budapesti zsidóság két forradalom között, 1849-1918*. Kortárs, 30. évf. 1986, 12. sz. 109. o.

fiatalokban, így szinte korlátozás nélkül érvényesülhettek azok, akik megfelelő diploma birtokában vállalták a mindenkori követelményeket. Ez formai korlátozás nélkül vonatkozott a zsidókra is", akiknek, ha bizonyos fokig alkalmazkodniuk kellett, így dolgozniuk szombaton, „vallásukról nem kellett lemondaniuk". A kikeresztelkedés, írta Hajdu, „később, magasabb állás elérésénél [...] előnyt jelenthetett, de nem volt szükséges".[319] A zsidók hivatalba áramlásának megtorpanását az 1900-as évek második felében Hajdu a közalkalmazotti pályák telítettségének tulajdonította,[320] de úgy vélte, az értelmiségi túltermelésből fakadó korlátozást „nem felülről rendelték el, hanem társadalmi nyomás következménye volt".[321] Ugyanakkor, hangsúlyozta Karády, 1910 körül a zsidók „statisztikailag fölül [voltak] reprezentálva a közszolgálat számos szintjén".[322] Úgy Hajdu Tibor, mind Gyáni Gábor kiemelték, hogy a dualizmus utolsó időszakában, különösen 1910 után, a kormányzati elit szintjén az áttért zsidókat követően pár zsidó vallású politikus is megjelent.[323] Gyáni Gábor emellett úgy ítélte, a diszkrimináció nem specifikusan a zsidókat, hanem, akárcsak Angliában vagy Németországban, általában a polgárságot sújtotta, aminek „fényében kevésbé meglepő, hogy a honi zsidóság csupán a népességbeli arányának megfelelő mértékben volt jelen a köztisztviselői karban."[324]

Ha a statisztikát nézzük, azt látjuk, hogy 1910-re az állami szektor egyes területein a zsidók aránya meghaladta össznépességbeli arányukat, más területein ennek alatta maradt. A lakosság ekkor 5%-át kitevő zsidók aránya 5,5% volt az állami, 5,8% a városi, 7% az igazságügyi tisztviselők, 5,7% az igazságügyi díjnokok, 6,4% a középiskolai tanárok között, viszont csupán 2,5% a vármegyei tisztviselők, 4,9% az állami, 4,2% a vármegyei, 3,6% a városi díjnokok, 4,3% a községi és körjegyzők, 4,0% a bírák, 1,2% az ügyészek, 4,1% az egyetemi és főiskolai tanárok körében. 1900 és 1910 között a zsidók aránya emelkedett az állami, megyei és városi tisztviselők, a községi és körjegyzők, a középiskolai tanárok, csökkent az állami, megyei és városi díjnokok, az igazságügyi tisztviselők és díjnokok, valamint az egyetemi és főiskolai tanárok között. Más képet kapunk, ha összehasonlítjuk a zsidók arányát az állami szektorban és az állami szektor terén kínálkozó állásokhoz vezető középiskolákban és felsőoktatási intézményekben. Az előbbi jóval az utóbbi alatt maradt: 1910-ben a gimnáziumok és reáliskolák tanulóinak 22%-a, a felsőbb tanintézetek hallgatóinak

[319] Hajdu Tibor: *A diplomások létszámnövekedésének szerepe az antiszemitizmus alakulásában*. In: Molnár Judit szerk.: A holokauszt Magyarországon európai perspektívában. Bp., Balassi, 2005, 55. o.
[320] Hajdu Tibor: *Az értelmiség számszerű gyarapodásának következményei az első világháború előtt és után*. Valóság, 23. évf. 1980, 7. sz. 27. o.
[321] Hajdu Tibor: *A diplomások létszámnövekedésének szerepe az antiszemitizmus alakulásában*, i. m. 56. o.
[322] Karády Victor: *A magyarországi antiszemitizmus: kísérlet egy történeti kérdés megközelítésére*. In: Regio, 2. évf. 1991, 2 sz. 7-8. o.
[323] Hajdu Tibor: *Az értelmiség számszerű gyarapodásának következményei az első világháború előtt és után,* i. m. 27. o.; Uő: *A hagyományostól a nácitípusú antiszemitizmusig*. In: Králl Csaba szerk.: Holocaust emlékkönyv a vidéki zsidóság deportálásának 50. évfordulója alkalmából. Bp., TEDISZ, 1994, 220. o.; Gyáni Gábor: *Forráskritika és bizonyítás. Viszontválasz Karády Viktornak*. BUKSZ, 10. évf. 1998, 1. sz. 26. o.
[324] Gyáni Gábor: *Polgárosodás mint zsidó identitás*. BUKSZ, 9. évf. 1997, 3. sz. 273. o.

29,6%-a volt zsidó, ezen belül, ami itt külön kiemelendő, a budapesti Tudomány Egyetem jog- és államtudományi kara hallgatóinak az 1909/1910 tanév második félévében 32,2%-a.[325]

Az arányok közti különbözet önmagában nem bizonyítéka a zsidókat érő diszkriminációnak. A középiskolát, illetve egyetemet végzett zsidó fiatalok egy része minden bizonnyal eleve nem a közpályán igyekezett elhelyezkedni. Egyeseket távol tarthatta a közpályától egy elsöprő többségében keresztény, s ekképpen saját közegükhöz képest idegen miliőbe kerüléstől való ódzkodás. A közhivatal ezenkívül nem csupán a szombat óhatatlan megszegésével járt, amint azt Hajdu Tibor hangsúlyozta. A közpályától ennél nagyobb visszatartó erőt jelentett, hogy a zsidó közalkalmazottak a legnagyobb zsidó ünnepeken, így még a „szombatok szombatján", vagyis Jom Kippurkor sem kaptak felmentést a munka alól, egy olyan munka alól, amely ráadásul anyagi szempontból sem volt különösebben vonzó. Amint írta 1887-ben a pécsi gyáros és nagybirtokos Engel Adolf (1820-1903) fiainak okulása céljából papírra fektetett önéletrajzában: „Hogy távol tartsátok magatokat a nyilvános hivataloktól, Pulszky [Ferenc] esete szolgáljon figyelmeztetésül nektek. [...] A nagy tisztségek, amiket betöltött, annyit hoztak csupán, hogy éppen megélt belőlük. Gyakran érték bíróság által foganatosított zálogosítások, foglalások."[326] Amikor 1896-ban „az igazi aranyifjúság közé" tartozó dr. Domonyi Brüll Mór / Domony Móric (1872-1944) a kereskedelemügyi minisztériumba került segédfogalmazónak, az *Egyenlőség* külön hírben számol be a szokatlan eseményről. „Jobbmódú és előkelőbb családból való fiatalságunk tagjaival ritkán találkozunk közpályán", írta ez alkalommal a hetilap, „olyan közpályán, melynek viselése dekórum, a konyhára azonban mentül kevesebbet hoz, sőt reprezentaczionális természeténél fogva áldozatokat igényel. Közpályára szerényebb igényű fiatalságunk megy csak, a mely úgy ahogy eltengődik a maga kis dotácziójával és inkább a munkával, mint a reprezentálással igyekszik helyt állani."[327]

Mindazonáltal, ha az arányok közötti eltérés önmagában nem utal is feltétlenül a zsidókat sújtó állami diszkriminációra, valószínűtlen, hogy a középiskolákból és egyetemekről kikerülő zsidó fiataloknak azon elsöprő többsége, amely nem az állam szolgálatába szegődött, ezt kizárólag egyéni preferenciából tette volna. 1914-ben Ágoston Péter éppen a zsidóknak a közalkalmazotti, illetve a szabadpályákon elfoglalt aránya közötti jelentős eltérésében látta az állami diszkrimináció bizonyítékát, mivel, vélte, ellenkező esetben legalábbis arányosabb lenne a zsidók megoszlása a köz-, illetve a magánszféra

[325] Dr. Venetianer Lajos: *A magyar zsidóság története a honfoglalástól a világháború kitöréséig*, i. m. 479-481. o.; Kovács Alajos: *A zsidóság térfoglalása Magyarországon*. Bp., Szerző kiadása, 1922, 74. o..; Zeke Gyula: *Statisztikai mellékletek*, i. m. 191, 193. o.; *Magyar Statisztikai Évkönyv*. Új folyam. 18. 1910, i. m. 385, 387. o.
[326] Jánosi Engel Adolf: *Életemből*. (1887) Pécs, Pannónia Könyvek, 2009, 50-51. o.
[327] *Az arany ifjúságból*. Egyenlőség, 1896. nov. 22, 10. o.

között.[328] Hogy a közhivatalok betöltésénél a diszkrimináció nem csupán a zsidó hitűeket sújtotta, hanem általánosságban a polgárságot, amint ezt egy másik cikkében Ágoston Péter is panaszolta,[329] illetve — és idővel a zsidóknál jóval erőteljesebben — a nemzetiségieket,[330] nem jelenti azt, hogy ne létezett volna a dualizmus korában egy a zsidó vallású állampolgárokat specifikusan érő hátrányos megkülönböztetés, aminek legegyértelműbb bizonyítéka, hogy áttérésük révén azonnal, illetve jóval gyorsabban megkapták azt az állást, illetve kinevezést, amelyet zsidó hitűként nem, illetve jócskán késleltetve nyertek el.

Mivel a kormányzat mindig elutasította az ismételten elhangzott vádat, amely szerint a közpályára és különösen a tanári állásokra jelentkező zsidó hitűek esetében a kinevezést áttérésüktől tette volna függővé,[331] e téren csak a statisztikákra illetve a kortársak véleményeire és tapasztalataira támaszkodhatunk. Ami a kortársakat illeti, a zsidó hitűeket érő diszkriminációt az antiszemiták megelégedéssel, a keresztény liberálisok bírálóan, a neológ értelmiség elkeseredetten, de politikai meggyőződésüktől és felekezeti hovatartozásuktól függetlenül a hatalmon levő politikusok kivételével egyaránt tényként könyvelték el, illetve hangsúlyozták egyes időszakokban ennek — megközelítéstől függően sajnálatos vagy dicséretes — alábbhagyását.

A kiegyezést követő pár év a zsidó kortársak szerint jól kezdődött. „A Horváth Bódi-féle demokraták", írta 1882-ben az *Egyenlőség*ben Sturm Albert (1851-1909) az Andrássy-kormányban 1871 júniusában történt lemondásáig az igazságügyi minisztériumot vezető Horvát Boldizsár (1822-1898) kapcsán, „keresve-kerestek zsidó jogászokat a kir. tábla meg a legfőbb törvényszék számára, keresve-kerestek ilyen zsidókat, mert testté akarták tenni az egyenlőségről való magasztos tant."[332] Az Andrássy-kormány vallás- és közoktatásügyi miniszteréként Eötvös József számos zsidó vallású fiatalt küldött tanulni külföldre állami ösztöndíjjal. Goldziher Ignác (1950-1921), Kármán Mór (1843-1915), Marczali Henrik, Alexander Bernát, Bánóczi József, Simonyi Zsigmond (1853-1919) „valósággal az egyetemnek nevelődnek", írta Komlós Aladár.[333] Alexander Bernát 1868-ban indult Bánóczi Józseffel egy 1874-ig tartó körútra, ez évek során hallgatói voltak a bécsi, berlini, göttingeni, lipcsei, párizsi és londoni egyetemeknek. „Mielőtt külföldre mentünk, tiszteletünket tettük Arany Jánosnál, hogy mintegy jóváhagyja utazásunkat. Nem csodálkozott látogatásunkon és

[328] Ágoston Péter: *Az antiszemitizmus*. Világ, 1914. máj. 27. 3. o.
[329] Ágoston Péter: *Két Világ*. Világ, 1914, márc. 18, 1. o.
[330] „A kiegyezést követő években a miniszteriális hivatalnokok között még magasabb pozíciókban is találkozunk nem magyarokkal. Számuk fokozatosan csökken. 1890-1910 közt mind az állami, mind a vármegyei, mind a városi, de még a községi tisztviselők között is minimálisra esik vissza a nemzetiségiek aránya." Szabó Dániel: *Századfordulós azonosulásformák. Állam-, hivatalnok- vagy politikai identitás*. Valóság, 34. évf. 1991, 11. sz. 24. o.
[331] Ld. pl.: *Zsidó ügyek az országgyűlési pénzügyi bizottság ülésében*. Egyenlőség, 1889. nov. 3, 1-2. o.; *Képviselőházi Napló, 1892-1897*. III. köt. Bp., 1892, 376, 400-401. o.
[332] Sturm Albert: *A mit zsidó tolakodásnak neveznek*. Egyenlőség, 1882. dec. 10, 3. Főállását tekintve Sturm Albert ebben az időben a *Pester Llyod* parlamenti rovatvezetője volt.
[333] Komlós Aladár: *A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században*, i. m. 170. o.

mintegy áldásával bocsátott el. A mai emberek, zsidók csakúgy mint keresztények, nem is értik azoknak az embereknek fennköltségét, tiszta lelkesedését a nemzeti ügyért", emlékezett vissza Alexander Bernát 1919-ben, Bánóczi 70. születésnapja alkalmából rendezett ünnepségen.[334] 1870 októberében Goldziher Ignác, akinek Eötvös megígérte, hogy kinevezi a pesti egyetem keleti tanszékére, meglátogatta támogatóját, kifejezvén neki kinevezésével kapcsolatos kétségeit, aggodalmát, vajon „nem kergetek-e álmokat, hogy mint zsidó valaha is egyetemi tanár lehetek." Eötvös nem engedte folytatni: „Állva, egyik lábát az előtte levő karosszékre támasztva hallgatott végig. Ekkor mintha kígyó marta volna meg, gyorsan előrelépett, és keserű szemrehányásokat tett: Nem tudjuk-e, hogy szabad országban élünk, ahol minden polgár azonos jogokat élvez? Mi zsidók mindenáron azt akarjuk hinni, hogy a középkorban élünk. Vajon azt gondolom-e, hogy ő az ország pénzét haszontalanul, egyéni kedvtelésekre, a magyarországi tudósnevelés jövendőbeli haszna nélkül, az ablakon kihajigálja? Majd szelíden és csillapítólag hozzátette, hogy ne adjam át magam borús képzelgésnek; ő törődik majd sorsommal, és tudományos igyekezetem elnyeri jutalmát."[335] Goldziher ekkor látta utoljára az 1871. február 2-án elhunyt Eötvöst.

Eötvös halála után Pauler Tivadar, majd 1872 szeptemberétől 1888 augusztusában bekövetkezett haláláig Trefort Ágoston állt a VKM élén. Pauler 1872-1875 között, majd 1878-tól haláláig, 1886 áprilisáig igazságügy-miniszter volt. Egyikük sem követte elődeik politikáját. Pauler Tivadarról köztudomású volt, hogy nem szívlelte a zsidókat Ez elsősorban a tiszaeszlári vérvád idején igazságügy-miniszterként tanúsított magatartásában mutatkozott meg,[336] de megnyilvánult írásaiban is, így Marczali Henrik *Magyarország története II. József korában* c. munkája első két kötetéről írt bírálatában.[337] Trefortról futólag már szóltunk. 1839-ben, majd 1862-ben a zsidók csupán részleges, az erre már érdemesnek vélt rétegek egyenjogúsítása mellett foglalt állást, 1862-ben az Akadémián tartott értekezésében úgy vélte, a zsidókat egyes jó tulajdonságok mellett „gyönge becsületérzés" jellemzi.[338] Az előadás, írta Mezei Mór (1835-1925) a *Magyar Izraelitá*ban, „zsidó körökben kellemetlen benyomást tett, sőt tagadhatatlanul nem csekély izgatottságot szült".[339] Löw Lipót az általa szerkesztett *Ben Chananja* hasábjain nyílt levélben válaszolt Trefort vádjaira.[340] A botrányt Eötvös József, Trefort sógora simította el, közbenjárására Trefort a hírlapok útján visszavonta felolvasásának

[334] Alexander Bernát: *Bánóczi József*, i. m. 29. o.
[335] Goldziher Ignác: *Napló*. Bp., Magvető, 1984, 62-63. o.
[336] Acsády Ignác: *Pauler Tivadar ás tanácsadói*. Egyenlőség, 1882. dec. 10, 1-2. o.; *Pauler válasza Mezei Ernő interpellatiójára.* Szombati Újság, 1882. dec. 2, 385. o.; *A mit a statisztika beszél.* Egyenlőség, 1884. nov. 23, 3-4. o.; Wahrmann Mór: *A lipótvárosi választó kerület polgáraihoz. Elmondatott 1884. május 27. a lipótvárosi választók előtt*. Bp., Athenaeum, 1884, 14. o.; Móra Ferenc: *Az első antiszemita sajtópör*. In: Uő: Elkallódott riportok. Bp., Genius, é. n. [1935], 224. o.; Kubinszky Judit: *A politikai antiszemitizmus Magyarországon 1875-1890*. Bp., Kossuth Könyvkiadó, 1976, 113, 119, 165-166. o.
[337] Gunst Péter: *Marczali Henrik*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1983, 70-71. o.
[338] Trefort Ágoston: *A társadalom tudománya és Riehl munkái*, i. m. 303. o.
[339] Mezei Mór: *A zsidók Trefort Ágoston magyar társadalmában.* Magyar Izraelita, 1862. dec. 19, 409. o. Ld. még: Spiegler Gyula: *Emlékirat a zsidók ügyében*. Budán, Nyomatott Bagó Mártonnál, 1863, 1. o.
[340] Leopold Löw, oberrabbiner: *Die ungarischen Juden vor dem Forum der ung. Akademie. Offenes Sendschreiben an den hrn. Akademiker August Trefort*. Ben Chananja. 1862. dec. 19, melléklet, 425-430. o.

inkriminált részét és kijelentette, hogy nem volt célja megsérteni a zsidókat.[341] 1867 áprilisában már feltétel nélkül támogatta a véleménye szerint immár halaszthatatlan emancipációt. A zsidók, jelentette ki gyomai választóihoz intézett beszédében, „se nem jobbak, se nem rosszabbak, mint más emberek, s tehát nem látom át, miért kellessék őket kivételes állapotokban tartani."[342] Tizenhét éven át tartó vallás- és közoktatásügyi minisztersége alatt azonban továbbra is ambivalensnek mutatkozott a zsidók iránt. Amint írta a tevékenységét hosszú éveken át rendkívül hevesen támadó *Egyenlőség* 1886-ban: „Ő excellenciájából magából tíz nagy férfiú is válhatnék, és ezek közül lehetne az egyik kedveltje a római katholikus egyháznak, nagynevű főpap, míg a másik épp oly jeles szószolója lehetne az igaz liberalizmusnak."[343] Közoktatásügyi nagy reformjaihoz ő választotta munkatársul a gyakorló főgimnáziumot megszervező zsidó hitű Kármán Mórt,[344] támogatta Marczali Henriket kutatásaiban és a „kórtörténet" művelésében, vagyis a közelmúlt már történelminek számító eseményeinek feldolgozásában,[345] az 1880-as években az antiszemitizmust úgy magánlevelezésében,[346] mint nyilvános beszédeiben elítélte.[347] Ugyanakkor továbbra is tett olykor a zsidók iránti előítéletességére utaló kijelentéseket, így egy 1878-ban 20.503. szám alatt kelt rendeletében, amelyben úgy vélte, egyes izraelita népiskolák túl hosszú tanítási napjai „az üzérkedéssel egész napon át elfoglalt szülők önösségének" róható fel,[348] illetve egy 1887 nyarán, a belvárosi választók előtt mondott beszédében, amelyben az általa amúgy „szellemi betegség"-nek minősített antiszemitizmust már csak azért is „czélszerűtlen"-nek tartotta, mert, mint mondta, „a mennyiben a zsidóknak rossz befolyásuk lehet a társadalomra, ez úton az nem fog megszüntettetni."[349] És főleg: a korabeli sajtó és a visszaemlékezések egyöntetű véleménye szerint erős nyomást gyakorolt a tanári állásra jelentkező zsidó hitűekre, hogy állásuk megszerzése ellenében térjenek át. Trefort, írta halála után naplójába Goldziher Ignác, „a magyar zsidóság Antiochus Epiphanese volt, a gonoszság papja, ki zsidó fiatalok

[341] Tenczer Pál: *Egyről-másról és önmagamról*. In: Dr. Bacher Vilmos — Dr. Mezey Ferenc szerk.: Évkönyv. 1895. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1895, 116-117. o.; dr. Feleki Sándor: *Zsidó magyar írók és tudósok. XX.: Dr. Hirschler Ignácz. (Befejező czikk.)*. Egyenlőség, 1891. ápr. 3, melléklet, 3. o. Cikkét Trefort ettől függetlenül nem tagadta meg, hiszen 1881-ben kiadott tanulmánykötetébe is felvette, az előszóban némi önellentmondással megjegyezvén: „Nem írók ma már mindent alá, a mit egészen más viszonyok közt gondoltam és állítottam, — de nem állítottam és gondoltam soha semmit, mit magaménak ne vallhatnék." Trefort Ágoston: *Emlékbeszédek és tanulmányok*. Bp., A M. Tud. Akadémia Könyvkiadó-Hivatala, 1881, VIII. o.

[342] *Vegyes hírek*. Magyar Izraelita, 1867. ápr. 25, 31. o.

[343] Szabolcsi Miksa: *Trefort Ágoston*. Egyenlőség, 1886. dec. 5, 1. o.

[344] Dr. Kardos Albert: *Magyar államférfiak házi zsidói*. Bp., Szerző kiadása, 1939, 16. o.

[345] Gunst Péter: *Egy elfelejtett kortörténetíró: Marczali Henrik*. In: Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára, i. m. 284, 287. o.

[346] „Értem, hogy a nyíregyházi per önt és hitsorsosait annyira felizgatja", írta 1883-ban, a tiszaeszlári per idején egy bécsi zsidó ismerősének. „Undorító ez a dolog. Nem olvasom a tárgyalásokat — az egész egy kolosszális butaság. Zsidók és keresztények kezdettől fogva ostobán viselkedtek ebben az ügyben. — Mint miniszter és mint ember védője vagyok a legáltalánosabb egyenjogúságnak, mely alapja a politikai épületnek Európában — ennélfogva az antiszemitizmus, mely jogokat rabolni akar, örültség. — A zsidóüldözés bestialitás. Szomorú századunkra nézve, mely a »tudomány százada« kívánna lenni. — Mi ketten nem vagyunk okai a dolognak — azért nyugodjék meg: 1884. végén senki sem beszél majd a nyíregyházi perről. Mi sem igazabb a francia mondásnál: *Tout lasse, tout passe, tout casse*." *Trefort levele*. Egyenlőség, 1890. márc. 30, 11. o.

[347] Trefort Ágoston: *A pozsonyi I. választókerületben 1884. június 22. tartott beszéd*. In: Uő: Beszédek és levelek. Bp., Méhner Vilmos, 1888, 148-149. o.

[348] Idézi Eisner Jenő: *Az izraelita hitfelekezet* [sic!] *és hitközségeket érintő törvények és rendeletek gyűjteménye*, i. m. 136. o.

[349] Trefort Ágoston: *Beszéd Budapest főváros IV. ker. választóihoz 1887. jún*. In: Uő: Beszédek és levelek, i. m. 242-243. o.

tucatjait vonszolta a keresztelőmedencéhez."[350] Rossz emléket hagyott tevékenységét a neológ értelmiség még évtizedekkel halála után is felemlegette: „Trefortról köztudomású volt" írta Singer Bernát (1868-1916) szabadkai főrabbi 1904-ben, „hogy minden tanári állomásra való pályázónak röviden mondotta: Hozza el a keresztlevelét és kinevezem. [...] Egy egész hitközségre valót térített ki közülünk."[351]

Nem rendelkezünk közvetlen „bizonyítékkal" arról, vajon Trefort valóban *expressis verbis* az áttéréstől tette volna függővé a tanári állásért nála kilincselő zsidó hitű jelentkezők kinevezését, de erre minisztériuma alatt a zsidó vallásúaknak a kortársak vallomása szerint kevés esélyük volt. Miután 1878-ban elvégezte az egyetemet, az ekkor már rendszeresen publikáló és Gyulai Pál aktív pártfogását élvező Angyal Dávidnak minden igyekezete dacára sem sikerült elhelyezkednie középiskolai tanárként. Túl azon, hogy az 1870-80-as évek fordulóján még kevés volt az állami középiskola, ahova „zsidót ki lehetett volna nevezni", visszaemlékezéseiben ezt pár évvel később elhagyott zsidó vallásának tudta be: „Általában a liberális miniszterek nagyon nehezen bírták magukat arra határozni, hogy zsidót alkalmazzanak középiskolákban."[352] Egy 1921-ben az *Egyenlőség* hasábjain Szekfű Gyula *Három nemzedék*éről írt tanulmányában Marczali Henrik azonos véleményen volt: „Bár hivatalosan a szabadelvűség uralkodott, a hivatalok, hol a régi Magyarország meghúzódott, határozottan zsidóellenesek voltak. Pauler és Trefort minisztersége alatt gimnáziumba alig neveztek ki zsidó tanárt, egyetemre meg éppen nem."[353]

Az 1880-as években az évtized során megjelenő neológ zsidó felekezeti lapok, köztük is elsősorban az 1882 végén indult *Egyenlőség* folyamatosan cikkeztek a zsidókat érő diszkriminációról. A felhozott „tények" a legtöbb esetben ellenőrizhetetlenek, a legfrappánsabb a panaszok folyamatossága. „Az eddigi tapasztalatok azt mutatják, hogy a zsidó, lett-légyen az bármily nagy tehetségű, vagy csak nagy nehezen, de a legtöbb esetben egyáltalán nem tudott tanári vagy bírói hivatalt kapni", írta a rövid életű *Szombati Újság* 1882 elején. Képtelen lévén középiskolai tanári állást szerezniük, állította a hetilap, a tanárképzőt végzett fiatalok végül egy eldugott faluban végzik, a helyi izraelita népiskola tanítójaként.[354] Már idézett, a szebb időket visszasíró cikkében Sturm Albert ugyanezen év végén ennél jóval általánosabban fogalmazott: „Az egész közigazgatásból ki vannak zárva a zsidók." A helyzet Sturm szerint a megyei és városi közhivatalokban ugyanolyan siralmas volt, mint a fővárosban vagy a minisztériumoknál. Az igazságügy-minisztériumban van pár zsidó vallású

[350] Goldziher Ignác: *Napló*, i. m. 136. o.
[351] Dr. Singer Bernát, szabadkai főrabbi: *A kitérések. II.* Egyenlőség 1904. nov. 13. 4. o.
[352] Angyal Dávid: *Emlékezések*, i. m. 68. o.
[353] Idézi Schweitzer Gábor: *A „zsidókérdés" csapdájában. Két magyar történész, Angyal Dávid és Marczali Henrik visszaemlékezései*. In: Császtvay Tünde — Halász Ferenc — Ujváry Gábor szerk.: *A konzervatív kortárs. Tanulmányok Angyal Dávidról*. Bp., Argumentum, 2009, 198. o.
[354] *A köztisztviselők minősítése*. Szombati Újság, 1882. febr. 11, 49. o.

tisztviselő, állapította meg Sturm, de „Pauler uram ártatlan ezeknek kinevezésében", még elődei idején kerültek oda. A legsanyarúbb helyzetben azonban Sturm megítélése szerint is a tanárjelöltek voltak: „Felekezeti, elemi tanítóknak kénytelenek fölcsapni, mert Trefort ő liberálissága szintén elvekkel bír, igen is, hihetetlen, de tény, Trefort ő excziája nemcsak a keserűvizek kivitelével, hanem a zsidók nem alkalmazásával is foglalkozik. És mert de capite foetel piscis, a liberális főváros is bír ily fajtájú fennkölt elvekkel és ha csak módjában van, mellőzi a szegény ifjukat, a kik legjobb minősítésük mellett sem bírnak ama ruganyossággal, hogy ad hoc megszűnnének zsidók lenni."[355]

A diszkrimináció gyakorlata az *Egyenlőség* szerint már csak azért is logikátlan volt, mert egybeesett a zsidók szakmai egyoldalúságának gyakran hangoztatott bírálatával. A kereskedelmi szakmák helyett, írta a hetilap 1883 szeptemberében, „a zsidó fiatalság örömestebb adná magát a közhivatalnoki pályára, ha a folyamodásoknál a születési bizonyítványra és a keresztlevélre oly nagy súlyt nem fektetnének."[356] A cikkek visszatérő eleme volt a liberális elvek és a gyakorlat közötti eltérés hangsúlyozása. A szabadelvű kormány, írta az *Egyenlőség* 1883 novemberében, „hirdeti a jogegyenlőséget, tényleg pedig a zsidók társadalmi állásának elszigetelését készíti elő az által, hogy az egyes zsidókat az őket tehetség, képzettség és szorgalom alapján megillető közhivatalnoki pályától elüti, mert zsidók".[357]

A leggyakrabban visszatérő, idővel egyre hevesebb bírálat Pauler, de főleg Trefort tevékenysége kapcsán fogalmazódott meg. „Sajátságos", vélte az *Egyenlőség* 1884 nyarán, „hogy éppen Tisza Kálmán, a szabadelvű államférfiú kabinetjének van olyan két tagja, kik bátran lehetnének miniszterei az Istóczy-Verhovay féle kabinetnek is. Értjük e két férfiú alatt Pauler és Trefort urakat. [...] Pauler úr antiszemita szolgálatait ismerik. [...] Trefort úr valóságos hittérítő szerepet játszik. A zsidó felekezetű tanároknak folyton azt mondja, hogy vallásuk miatt ki nem nevezheti őket és addig szekírozza, addig csipkedi őket, a míg egy-kettő közülük át nem tér, még pedig Trefort úr határozott tanácsára: a rom. kath. vallásra."[358] Az *Egyenlőség* Trefortnak tudta be a tényt, hogy a budapesti tudományegyetemen, „zsidó vallású nyilvános rendes tanár nincs egy karon sem, és ha czímzetes-, rendkívüli-, helyettes-, magán- avagy segédtanár akad is egy kettő az egyetemen, a rendes tanári állást soha el nem foglalhatja, mert Trefort miniszter úr azzal akarja fenntartani a budapesti egyetem katholikus jellegét, hogy zsidó felekezetű tanárt ki nem nevez, akármennyi érdemet szerzett is a hazai tanügy fejlődése körül."[359] A panasz, illetve Trefort bírálata a középiskolai tanárjelölteket

[355] Sturm Albert: *A mit zsidó tolakodásnak neveznek*, i. m. 2-4. o.
[356] *Válasz Somssich Pál országos képviselő úrnak.* Egyenlőség, 1883, szept. 16, 2. o.
[357] Dr. N.: *Somogymegye*. Egyenlőség, 1883. nov. 18, 1-2. o.
[358] *Trefort úr mint hittérítő*. Egyenlőség, 1884, júl. 6, 6-7. o.
[359] Fejér: *Zsidók az egyetemen*. Egyenlőség, 1884. aug. 3, 5. o.

illetően is folyamatos volt. „Hogy azzal ne vádoltassunk, hogy mi elfogultan bíráljuk a dolgot, előadjuk a száraz tényeket", írta 1884 októberében az amúgy ismeretlen Szigeti József. „Múlt évben több zsidó tanár került ki a budapesti egyetemről, kik között voltak igazi tehetségek. [...] Mégsem kaphattak állomást. Pályázat volt ugyan quantum satis, de ha valamelyik folyamodott, nyomban értésére adták, hogy nem lehet kinevezni, mert »fájdalom« zsidó. És miután e fiatal emberek a miniszteri tanácsostól ezt az értesítést nyerték, naivságukban magához a miniszter úrhoz fordultak, mert nem voltak képesek elképzelni, hogy a vallás és közoktatási miniszter is ezt a középkori nézetet osztja. De keserűen csalódtak!"[360]

Az állam diszkriminatív gyakorlatát a hatalommal szemben megfogalmazott bírálatában az *Egyenlőség*nél jóval óvatosabb, alapvetően tudományos jellegű *Magyar Zsidó Szemle* is kipellengérezte. Amint a tudományos folyóirat társszerkesztője, Bánóczi József írta a lap első évfolyamában: „Volt idő, midőn a kik oly odaadással törekszenek fajunkat javítani, azt hibáztatták bennünk, hogy csak kereskedésre adjuk magunkat, nem elméleti szakokra is. Hallgattunk a tanácsra s gyermekeinket nem adtuk többé csupán kereskedelmi, hanem középiskolába is. S pár év múlva csakugyan más volt már a hibánk: tudományra stb. is csak olyanra adjuk magunkat, mely jövedelmező. Ezt is beláttuk s ifjaink nem lettek többé csupán orvosok és ügyvédek, hanem hivatalnokok és tanárok is. Csakhogy ezzel sem sikerült jóakaróinkat lefegyverezni. Elárasztjuk, így mondák most, a középrend állásait. Pedig mi nem a hivatalokat árasztjuk el embereinkkel, hanem legföljebb az iktatókat folyamodásainkkal. És úgy fordult, erről is le fogunk szokni csakhamar. Mert ha áll is, hogy a zsidó faj szívós, kitartó, de a lehetetlent azért még sem szokta soká ostromolni. A tény különben az, hogy nem is lettünk hivatalnokok, tanárok — csak a rá való képesítést szereztük meg. Már pedig a diploma különböző értékű. Orvost, ügyvédet független emberré tesz; tanárt, hivatalnokot csak czímes folyamodóvá." Mivel Bánóczi rövid távon nem remélt e téren javulást, a hitközségeknek azt javasolta, jegyzői állásaikat az okleveles tanárok számára írják ki, akik ebbéli tevékenységük mellett a helyi izraelita elemiben is taníthatnának, míg a fiataloknak azt tanácsolta, hagyjanak fel erőfeszítéseikkel: „A ki még teheti, hagyja el idején a reménytelen pályát: ne adja magát olyan szakra, mihez Magyarországon ez idő szerint választás vagy kinevezés kell. Menjen inkább kereskedőnek. A ki tudásszomját el nem nyomhatja, forduljon a »jövedelmező« tudományágak felé. [Vagyis menjen szabadfoglalkozású orvosnak vagy ügyvédnek — K. M.] Jóakaróink szemrehányásától aligha fog ugyan menekedni, de legalább nem hal mellettök éhen."[361]

[360] Szigeti József, tanár: *Prozelita-csinálás*. Egyenlőség, 1884. okt. 5, 4. o.
[361] Bánóczi József: *A zsidó tanárok*. Magyar Zsidó Szemle, 1. évf. 1884, 510, 512. o.

A lemondó Bánóczival szemben a kérdést rendszeresen napirenden tartó *Egyenlőség*[362] nem békélt meg a helyzettel: „Követeljük", írta 1886 márciusában, „hogy a kormány, akkor a midőn kinevezésekről van szó, felekezeti különbséget ne ismerjen, és ne mellőzzön zsidókat csupán azért mert zsidók, hanem kövesse minden téren a szigorú igazság és jogegyenlőség elvét."[363] A legtöbb cikk továbbra is Trefortot támadta. „A szenteskedő beszédű franciskánus", „a nagy hittérítő", írta 1887-ben az 1892-től öt cikluson át függetlenségi képviselő Visontai Soma (1854-1925), imigyen igyekezve — különösebb remény nélkül — meggyőzni az *Egyenlőség* olvasóit, hogy pártoljanak át a függetlenségi táborhoz, „a lelkiismeret-szabadság és az egyenjogosultság eszméit sárba tiporva, a zsidó tanároktól a kinevezést megtagadja". A kultuszminisztérium mellett, vélte Visontai, az igazságügyi minisztériumban is „jelszóvá lett, hogy a zsidó csak vallása árán nyerhet államhivatalt."[364]

Noha nem rendelkezünk statisztikai adattal arról, hogy az 1880-as években a közszférában alkalmazottaknak mely hányada volt zsidó vallású, minden bizonnyal voltak, akik hitük megtartása mellett is találtak állást a minisztériumokban, városi vagy megyei közhivatalnokok lettek, illetve végül elnyerték középiskolai kinevezésüket. De ez nem mehetett könnyen. Ami a tanügyet illeti, a kinevezés nehézségét Munkácsi Bernát 1925-ös visszaemlékezése révén ismert esete annál is jobban illusztrálja, hogy a jelentkezők átlagából Munkácsi egyértelműen kimagaslott tehetségével. Ennek köszönhetően, miután 1882-ben elnyerte a tanári és bölcseletdoktori oklevelet, 1885-ben az MTA támogatásával külföldi tanulmányutat tett a votjákoknál és a szimbirszki csuvasoknál, majd 1888-1889 között a vogulok között járt Nyugat-Szibériában. De állást nem kapott. Visszaemlékezése egybehangzik a felekezeti sajtó korabeli helyzetértékelésével: „A lelkesedés, mellyel tudományos feladataimon munkálkodtam s a megbecsülés, melyben e munkásságomat a bel- és külföldi szaktársak részesítették, feledtette velem a jövő gondjait s nem sok ügyet vetettem arra, hogy az alma matertől való elszakadás óta immár 8 éve hányódott sorsom hajója magas hullámokon anélkül, hogy bármerről is feltűnt volna a rév, hova megnyugvásra betérhetett volna. Mert hiába volt a kitűnő tanári képesítés s doktori oklevél, hiába a tudományos sikerek: ott, hol a tanári állást osztogatták, *keresztlevelet* követeltek. A »rendezetlen vallási viszonyok« jellemző kifejezése Trefort miniszterségе óta jött divatba. A zsidó tanárjelöltnek, hogy állami alkalmazáshoz jusson, előbb »rendeznie« kellett a religióját; ezt a »rendezést« azonban [...] szívet-lelket hasogató szörnyű becstelenségnek tartottam, melynek elkövetését még az egész életen át tartó nyomorgásnak lehetősége sem igazolja. Több kísérletem a

[362] Ld. Trefort úr és báró Conrad. Egyenlőség, 1885. márc. 22, 7. o.; *Tisza jubileumához*. Egyenlőség, 1885. nov. 29, 1-2. o.
[363] Dr. G.: Kik magyarosodnak? Egyenlőség, 1886, március 7, 2. o.
[364] Dr. Visontai Soma: *Trefort*. Egyenlőség, 1887. jan. 16, 1-2. o.

társadalmi elhelyezkedésre eredménytelen volt, s még 1890. május havában is, midőn a M. Tud. Akadémia taggá választott, Vikár Béla barátom a *Borsszem Jankó*ban ez alkalommal közölt humoros versében azzal jellemezhette helyzetemet, hogy »ülése« van, de »állása« nincs. Így telt az idő tovább", míg végül Munkácsi 1890-ben a PIH-nél talált alkalmazást, amely kinevezte az általa ekkor létesített tanfelügyelőség élére.[365] Az Akadémia 1910-ben rendes tagjává választotta Munkácsit, de a tudós az egyetemre soha nem jutott be, a Tanácsköztársaság ideje kivételével, amikor rövid ideig az összehasonlító nyelvészet tanára lett Budapesten.

Az 1890-es évek egyértelmű változást hoztak. Az egyházpolitikai reformok idejének liberális közhangulata e téren is megmutatkozott. Trefort halála után a VKM élére Csáky Albin (1841-1912) került. „Az új miniszter alatt a vallásügyi-minisztériumban az eddig dívott proselytacsinálás és a minden áron való kikereszteltetés korszaka megszűnt", könyvelte el 1889 márciusában a zsidó vallás recepciója kivívásáért a következő években aktívan küzdő Feleki Béla (1862-1923), fővárosi törvényhatósági tag.[366] 1889. október 28-án az a VKM költségvetését tárgyaló pénzügyi bizottság ülésén a függetlenségi Helfy Ignác (1830-1897) felvilágosítást kért Csáky Albintól „azon híreszteléseket és a sajtóban való elég gyakran előfordult nyilatkozatokat illetőleg, melyek szerint a kultuszminisztériumban különösen nagy buzgalmat fejtenének ki az áttérítés körül, oly annyira, hogy egyének, kik még tegnap qualificatiójuknak megfelelő állást semmiképpen nem kaphattak, ma már, ha e közben kitértek, a rég remélt állást rögtön elnyerték." Magával az áttéréssel Helfynek nem volt baja, „kövesse mindenki jobb hitét és tisztelni tartozunk mindenkinek vallásos meggyőződését", hangsúlyozta az 1854 körül Páduában katolizált politikus, de egy vallás sem állíthatja magáról, „hogy mihelyst rátért az illető egyén, rögtön eltelik tudománynyal és képességekkel, miket régi hitében nélkülözött". Ha valakiben megvan a képesség valamely állás betöltésére, hangoztatta Helfy a liberális elvet, „akkor veleszületett hite nem szabad, hogy gátat képezzen annak elérésében". Az *Egyenlőség* vastag betűkkel szedte Csáky válaszát: „Biztosítom a tisztelt képviselő urat, hogy imént kifejtett álláspontja nekem is álláspontom, hogy vezetésem alatt álló minisztérium az áttérésre nézve távol áll mindentől, mi pressióhoz csak hasonlíthat is, sőt, egy esetben, midőn tudomásomra jutott, hogy egy állásra aspiráló egyén csak azért tért át, mert abban a hiszemben volt, hogy a remélt állást így inkább elnyerheti, az illetőt egyenesen mellőztem. A képviselő úr tehát az általa felhozottakat illetőleg tökéletesen meg lehet nyugtatva."[367]

[365] Munkácsi Bernát: *Pályám emlékezete*, i. m. 17. o.
[366] Dr. Feleki Béla: *Jogviszonyaink tekintettel az áttértek gyermekeire*. Egyenlőség, 1889. márc. 24, 3. o.
[367] *Zsidó ügyek az országgyűlési pénzügyi bizottság ülésében*, i. m. 1-2. o.

Az *Egyenlőség* mindenesetre oly annyira megnyugodott, hogy a megyei törvényhatóságok reformjának, vagyis a közigazgatás államosításának napirenden levő vitája alkalmával 1891-ben már abban reménykedett: a tervbe vett törvény révén a zsidók talán a megyékbe is nagyobb számban fognak bejutni. „A gentry eddig egyáltalán az ország valamennyi hivatalára előjogokat formált, no de a megyében egyenesen örökös kizárólagos jogokat élvezett", írta Sturm Albert. „A megyebeli karok és rendek a zsidó orvosokat még tiszti minőségben is eltűrték és eltűrik manapság is, de egyéb megyei hivatalokra a zsidót érdemesnek nem tartják. Tudom, hogy van valahol az országban egy zsidó megyei aljegyző, meg egy alszolgabíró, [...] de magasabb megyei polczra zsidó nem vergődött és nem vergődhetnék föl a megyei választási rendszer uralma alatt még ezer évvel ezután sem. [...] Ennek a helyzetnek tehát véget vetend a szőnyegen levő reform. A kormánynak módjában lesz kinevezni zsidókat is megyei tisztségekre. [...] A magyar kormány számára pedig eljövend a reform létesítése alkalmával a nagy próba ideje."[368] Mivel a képviselőház elé május 29-én terjesztett törvényjavaslatot Szapáry Gyula (1832-1905) miniszterelnök az ellenzéki obstrukció hatására augusztus 4-én visszavonta, a próba e téren elmaradt.

Noha egy rövid életű pozsonyi ortodox hetilap 1891-ben is úgy vélte, „minden ifjú" jól tudja, „hogy a mi liberális kormányunk a legtehetségesebb tanárokat is csak akkor nevezi ki, ha képesítési bizonyítványaik mellé a megkeresztelési okiratot is melléklik",[369] a neológ felekezeti sajtóban a VKM-et érő bírálatok a középiskolákat illetően az 1890-es évek elejétől szinte teljesen elmaradoztak, míg az egyes korszakaiban mérsékelten antiszemita *Magyar Szemlében* Winkler József (1860-1909) 1895-ben éppen azon sopánkodott, hogy Csáky Albin „sajnos más elveket vallott", mint közvetlen elődje.[370] A VKM liberális politikája, úgy tűnik, nem csupán a felekezeti szempontot ignoráló kinevezési gyakorlatában mutatkozott meg, hanem olykor kifejezetten toleráns hozzáállásában is. Heller Bernátot (1871-1943), a neves orientalistát és irodalomtörténészt, 1896-ban avatták rabbivá az Országos Rabbiképző Intézetben, ugyanebben az évben megszerezte középiskolai tanári oklevelét. Szinte azonnal állást kapott a budai II. kerületi állami főreáliskolában helyettes tanárként. Heller franciát, németet, néha magyar irodalmat, illetve történelmet is tanított, de mivel a sábbátot megtartotta, szombati óráit áttétette más napokra. 1897 végén sor került rendes tanárrá való kinevezésére. Ekkor megkérdezték tőle a kultuszminisztériumban, továbbra is szándékában áll-e elutasítani a tanítást szombaton. Heller igennel választolt, bár biztosra vette, hogy ezzel eljátszotta esélyeit. Tévedett, pár nappal később megkapta kinevezését.[371] Bár ehhez hasonló

[368] Sturm Albert: *A megyei reform és a zsidó magyarság.* Egyenlőség, 1891. jan. 23, 1-2. o.
[369] [Israel Henrik]: *A küzdelem vége.* Magyar Zsidó, 1891. febr. 26, 7. o.
[370] Zeph [Winkler József]: *Felekezeti irodalom,* i. m. 26. o.
[371] *Dicséretreméltó szellem.* A Jövő, 1897. dec. 10, 5. o.; Scheiber Sándor: *Heller Bernát élete és tudományos munkássága*. In: Uő: Folklór és tárgytörténet. I. köt. Bp., MIOK, 1977, 360. o.

esetek olyan korszakokban is előfordulhattak, amikor a diszkrimináció erősebb volt, nem véletlen talán, hogy a pályakezdő Heller Bernátnak éppen ez időszakban volt ilyen szerencséje.

Annál elkeseredettebbé vált viszont a zsidó sajtóban a rekrimináció, amiért a Budapesti Tudományegyetemen továbbra sem volt egy zsidó vallású nyilvános rendes tanár sem, noha az 1872-ben megnyitott kolozsvári egyetemen már az első tanévben nyilvános rendes tanárként működött a vegytani tanszék élére 27 évesen kinevezett Fleischer Antal (1845-1877),[372] míg a Műegyetemen az (ekkor még) izraelita vallású matematikus Kőnig Gyula (1849-1913) nem egészen 25 évesen kapta meg nyilvános rendes tanári kinevezését.[373] 1890-ben Szilágyi Dezső (1840-1901) távozásával megüresedett a budapesti egyetem büntetőjogi tanszéke. A jelöltek között szakmai eredményeit tekintve Fayer László (1842-1906) volt a legesélyesebb, aki 1874 óta a büntetőjog magántanára, 1886 óta címzetes rendkívüli tanára volt. Csakhogy Fayer zsidó hitű volt, márpedig, írta az *Egyenlőség*, a pesti egyetemen „csak a keresztvíz adja meg a legfőbb qualifikácziót és nem használ száz diploma sem, ha nem csatolják hozzá — a keresztlevelet. Sokan hagyták már el őseik szent hitét, hogy elnyerhessék a rendes tanárság polczát. Fayer Lászlót is erre akarnák kényszeríteni? — Nem fog sikerülni."[374] Nem tudunk arról, hogy történtek volna lépések Fayer áttérése érdekében, a jogtudós nem is tért át, viszont a kinevezést sem kapta meg. A tanszék élére az ekkor főügyészhelyettesként működő, korábban nem tanított Wlassics Gyula (1852-1937) került, Fayer 1901-ben lett a büntetőjog nyilvános rendes tanára. A magyar liberalizmusnak, fakadt ki pár hónappal később a hetilap vezércikkében a „Liberalis" álnéven író Szabadelvű Párti képviselő Ullmann Sándor (1850-1897), „van egy elve, melyhez tántoríthatatlanul ragaszkodik, melyből engedni nem hajlandó és ez az, hogy a budapesti tudományegyetemen zsidó az egyetemi rendes tanárságot el nem nyerheti. [...] A szabadelvű Magyarország fővárosának egyeteme reakczionáriusabb szellemtől van áthatva, mint a reakczionárius Ausztria fővárosának egyeteme."[375] Németországban, példálódzott külfölddel egy másik, 1890. szeptemberi cikk, „az antiszemitizmus honában zsidó rektorok hirdetik a szabadelvűség diadalait, nálunk, a liberális Magyarországon, a vaskalaposság vigyorgó démonja áll az egyetem kapuja elé és feszülettel űzi el onnan a legdicsőbbeket is, ha nem keresztények."[376]

[372] Gaal György: *Zsidó és zsidó származású tanárok a kolozsvári egyetem tanári karában*. Múlt és Jövő, Új folyam, 11. évf. 2000, 1. sz. 92. o. Mivel Gaal nem talált utalást arra nézve, hogy az életét saját kezűleg kioltó Fleischer Antal temetésekor lett volna bármilyen vallásos szertartás, nem volt biztos felekezeti hovatartozását illetően. A halálakor kiadott gyászjelentés tanúsága szerint azonban izraelitaként halt meg. Ld. OSZK, Gyászjelentések, FM8/35797/131: Fleischer Antal

[373] Szénássy Barna: *Kőnig Gyula (1849-1913)*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1965, 16. o. Kőnig zsidó származásáról a szerző nem tett említést.

[374] *Fayer László — Szilágyi utóda*. Egyenlőség, 1890, márc. 2, 8. o.

[375] Liberalis [Ullmann Sándor]: *Fayer László és Marczali Henrik*. Egyenlőség, 1890. jún. 6. 1-2. o.

[376] *Dr. Marczali Henrik*. Egyenlőség, 1890. szept. 5, 5-6. o. A bécsi egyetemen az első zsidó vallású nyilvános rendes tanár az 1872-ben kinevezett történész Max Büdinger (1828-1902) volt. Peter Pulzer: *Legal Equality and Public Life*. In: Michael A. Meyer szerk.: German-Jewish History in Modern Times. III. köt.: Integration in Dispute, 1871-1918. New York, Columbia University Press, 1997, 157. o. Németországban a matematikus Moritz Abraham Stern (1807-1894) volt az első zsidó vallású rendes tanár, 1859-ben nevezték ki a

Az országos liberális lapok által is sérelmezett kinevezési politikát[377] illető zsidó bírálatok 1894-ben értek — ideiglenes — véget: ez év őszén a megüresedett római jog tanszéket Schwarz Gusztáv (1858-1920) kapta meg, ezzel ő vált az első zsidó hitű egyetemi oktatóvá, akit a budapesti tudományegyetemen nem címzetes, vagyis rendszeresített illetménnyel bíró nyilvános rendes tanárrá neveztek ki.[378] „Hát megtörtént", írta az *Egyenlőség*ben Fleischmann Sándor (1862-1916), a lap politikai kérdésekre szakosodott főmunkatársa. „Meg van téve az első lépés. Megtette báró Eötvös Loránd, a felejthetetlen apa méltó örököse. [...] Ezen kinevezés lebontott ismét egy korhadt válaszfalat, mely testvért elválasztott a testvértől."[379]

Nem sokkal később Marczali Henrik is megkapta kinevezését. Az 1856-ban született Marczali 1878-ban már magántanár. Trefort Ágoston 1882-ben felterjesztette rendkívüli tanárságra. Amint írta Marczali visszaemlékezéseiben: „Trefort, ki szabad mondanom, mindig megbecsülésre méltatott, nem tudta, hogy zsidó vagyok, pedig ezt sohasem titkoltam. A miniszternek Hirschler [Ignác], a híres szemorvos fedte fel ezt a karrier-elvágó tényt, persze ajánlva engem mint hitsorsost. Minthogy elejteni nem akart, megindult a térítési hadjárat. Ebben Fraknói és Haynald bíboros buzgólkodtak. Mint Fraknói mondta: ha engedek, ezüsttálcán hozzák elém a tanárságot. Egy pillanatig sem gondoltam reá, pedig atyám szabad kezet adott. Mások iránt e tekintetben elnéző voltam, de magamra lealázónak, capitis diminutiónak [itt: fejvételnek] tartottam, bármilyen haszonért vallást változtatni"[380] Mint másutt írta: „Csak ennyit válaszoltam illetékes helyen: »Azt nem! Nem térek ki!« Emiatt a kategorikus kijelentésem miatt tizenöt esztendeig kellett várnom a katedrára."[381] Pontosabban 13 évig: 1895 márciusában nevezték ki a Salamon Ferenc halálával 1892 óta megüresedett magyar történelmi katedrára.[382]

A VKM mellett az 1889 áprilisában kinevezett Szilágyi Dezsővel az igazságügy-minisztériumban is új szelek fújtak. A képviselőház elnökévé választott Szilágyi 1895 áprilisában vált meg miniszteri bársonyszékétől. Az *Egyenlőség*ben egy névtelen, a szerkesztő megjegyzése szerint „közéletünk egyik kiváló alakjától" származó vezércikk búcsúztatta a

göttingeni egyetemen, vagyis Hannoverben. Ernest Hamburger: *Juden im öffentlichen Leben Deutschlands. Regierungsmitglieder, Beamte und Parlamentarier in der monarchischen Zeit, 1848-1914*. Tübingen, Mohr Siebeck, 1968, 55. o.

[377] *A közoktatási vita*. Pesti Napló, 1892. jún. 5, melléklet, oldalszámozás nincs. [3. o.]; Rutilus [Szigetvári Iván]: *A mi* szabadelvűségünk, i. m. 241. o.

[378] *Új egyetemi rendes tanár*. Egyenlőség, 1894. szept. 7, 11. o.; *Hírek*. Zsidó Híradó, 1894. szept. 13, 9. o.

[379] Dr. Fleischmann Sándor: *Az első zsidó rendes jogtanár*. Egyenlőség, 1894. szept. 14, 4. o.

[380] Marczali Henrik: *Emlékeim*, i. m. 121-122. o. Vő: „Mint Fraknói Vilmos mondta, ezüst tálcán hozzák elém a katedrát — ha kitérek. Erre nem voltam hajlandó. Megalázást láttam benne, pedig emelt fővel akartam bejárni földi pályámat." *Marczali Henrik*. In [Nádas Sándor]: Ki volt mi volt. 99 önéletrajz. Magyar selfmademanek. Bp., A Pesti Futár Kiadása, 1928, 78. o. Szemben Marczali állításával, Trefort tudta, hogy zsidó hitű. 1876-ban ő juttatott az ifjú Marczalinak egy két éves külföldi tanulmányi ösztöndíjat, amelyet a protestáns ösztöndíj alapítvány hirdetett meg, a méltatlankodókat azzal utasítván el, írta Marczali lánya, „hogy az ösztöndíjat nem felekezet szerint osztják, hanem az arra legmegfelelőbb pályázó kapja". Marczali Póli: *Apám pályája, barátai. Emlékek Marczali Henrikről*. München, Aurora Kiskönyvek, 1973, 19. o.

[381] Marczali Henrik: *Hogy lettem én egyetemi tanár*. In: Kecskeméti Vilmos szerk.: *Zsidó évkönyv az 5689. bibliai évre*. Bp., k. n. 1928-1929. 129-130. o.

[382] Marczali Henrik: *Emlékeim*, i. m. 176. o.; Gunst Péter: *Marczali Henrik*, i. m. 41. o.

„nagy cséplőgépet”. Szilágyi, írta többek közt Eötvös Loránd (1848-1919) „felejthetetlen” apjáról is megfeledkező szerző, „volt az első magyar miniszter, aki nem tett különbséget keresztény és zsidó magyar állampolgár között, aki megvalósította a polgárok jogegyenlőségének törvénybe iktatott elvét a zsidó vallású honpolgárokkal szemben is, és aki ezen egyenlőség fogalmát sem nem kisebbítette, sem nem értelmezte, sem nem — enyhítette, bizonyos óhajtások vagy egyéniségek kedvéért. Szóval: Szilágyi Dezső *egyenlőnek* tartotta a zsidó vallású állampolgárt többi honfitársaival. És ennek azután meg lett az a természetes következése, hogy az ő minisztersége alatt a vallás nem volt akadálya a megfelelő hivatalba jutásnak. A »legjobbakat« akarta megszerezni a magyar igazságügyi szolgálat számára, a »tehetségeket, bárhol találná is őket«, amint azt 1889. május 20-án tartott miniszteri programmbeszédében kifejté, és ha megtalálta e tehetséget: nem kérdezte, hogy mily vallású.”[383]

Pár kivétellel, így egy a zsidó hitűeket alig alkalmazó „dzsentri-minisztériumokat”, vagyis a földművelődésügyi minisztériumot, illetve a belügyminisztériumot bíráló cikken kívül,[384] az 1890-es években a felekezeti sajtóban a zsidók hátrányos megkülönböztetésére vonatkozó panaszok szinte teljesen megszűntek. A felekezeti sajtó tükrében a dualizmusnak ez az évtized volt az aranykora, a neológ zsidók panteonjába a mindenekfelett álló Eötvös József mellé ekkor bekerült Csáky Albin, Szilágyi Dezső, Eötvös Loránd, Wlassics Gyula, illetve — ideiglenesen — Wekerle Sándor (1848-1921).

A századfordulón ismét fordult a kocka, ami egyértelműen kapcsolatba hozható az ekkor új erőre kapó, mind a politikai, mind a társadalmi életben megnyilvánuló antiszemitizmussal, a neokonzervatív ideológiai áramlatok térnyerésével, nem utolsó sorban magán a Széll-kormányzaton belül.[385] „Nem találunk olyan momentumot”, írta Fleischmann Sándor 1900 tavaszán Széll Kálmán (1843-1915) miniszterelnök politikája kapcsán, „amely arra mutatna, hogy a szabadelvűség portájától távol kívánná tartani az oda nem való elemeket. Évek óta először hallani ismét a keresztlevél befolyásáról bizonyos polgári jogokra. Vannak immár ismét olyan hivatalok, ahol a képesítés kérdése előtt eldöntik a keresztlevél kérdését.”[386] Pár hónappal később az *Egyenlőség* vezércikkeit ekkoriban gyakran jegyző, pár évvel később Tisza István hívévé szegődő Kóbor Tamás jóval sarkosabban fogalmazott: „Ez az ország nem felekezeti állam, de hivatalra csak a keresztény felekezetű tarthat igényt. Nem üldöz minket senki, csak ha élni akarunk, hát keresztlevelet kérnek tőlünk. Nem Molnár apát, aki néppárti, hanem a magyar királyi kormány, amely szabadelvű. Most pedig csak tessék

[383] *Szilágyi Dezső.* Egyenlőség, 1895. jan. 4, 1. o.
[384] Dr. Soltész Adolf: *A zsidóság a társadalomban. I*. Egyenlőség, 1897. jan. 31, 4. o.
[385] A kérdésről általában Szabó Miklós: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867-1918)*. Bp., Új Mandátum Könyvkiadó, 2003. Szabó posztumusz műve magában foglalja a szerzőnek e tárgyban az 1970-es évek első felében kiadott hosszabb tanulmányait
[386] Dr. Fleischmann Sándor: *Aggodalmak*. Egyenlőség, 1900, ápr. 29, 2. o.

tovább vitatkozni azon, hogy van-e a szabadelvűségben irányváltozás, vagy sem. Én csak a tényt nézem. [...] A magyar állam térít."[387]

Míg egy 1900-ban megjelent cionista röpirat a zsidók megyei hivatalokba jutásának lehetetlenségét ecsetelte,[388] az *Egyenlőség* a minisztériumok, különösen a földművelődés-, illetve igazságügyi minisztérium diszkriminatív politikáját emelte ki,[389] illetve a „zsidó térfoglalás" egyre erősödő vádjával szemben hangsúlyozta: ennek oka részben éppen a zsidókat a közszférában érő hátrányos megkülönböztetés. Ha a zsidónak, írta Komáromi Sándor 1903-ban, „minduntalan útját állják, s hol az egyik, hol a másik térről szorítják le, akkor ne tessék csodálkozni azon, hogy a nyitva maradt rések, a szabad pályák felé töri magát. Mihelyt a városi, megyei és állami közigazgatás több teret ad nekik — kevesebben lesznek a szabad életpályákon."[390]

Az *Egyenlőség* a megyei szintű diszkriminációval nem foglalkozott, a városi hivatalokkal is alig, a hangsúlyt a kormányzati politikát tükröző állami kinevezésekre helyezte. E téren a panaszok a Széll-kormányt követő Khuen-Héderváry (1903), majd Tisza István kormányzata (1903-1905) alatt sem szűntek meg, valójában az 1900-as évek elejétől a háború kitöréséig folyamatosak voltak. Amint írta az *Egyenlőség* főszerkesztője 1904 októberében: „A vasúnál, a postánál, a minisztériumokban és más hivatalokban hányszor praeterálják [mellőzik] a zsidót, mert zsidó, és hányszor értetik meg a legjelesebb kvalifikációjú, zsidó hitű hivatalnokkal is, hogy a keresztlevél bemutatása mindjárt jobb és gyorsabb előmenetelt hozna. Kicsoda közülünk gondol arra, hogy ez ellen tegyen valamit?"[391] A neológ értelmiség ismételten kiemelte a diszkrimináció specifikusan zsidóellenes, pontosabban zsidó felekezet-ellenes — és ekképpen az áttérésre csábító — jellegét: „Sajnálatra méltó tény, hogy az állami hatalom a térítés egyik legbuzgóbb harcosa", írta Singer Bernát 1904 novemberében. „Nem mondják ma senkinek, hogy „térj ki!" hanem hátráltatják a kinevezést, az előmenetelt; az albíró látja, hogy ő albíró marad, míg fiatalabb társai már bírók lettek; a többi hivatalokban ugyanezt tapasztalják: míg végre odamegy a paphoz és az a félóra, amit nála ámítással eltöltött, többet használ, mint azok a hosszú évek, melyeket becsületesen, pontosan és lelkiismeretesen töltött szolgálatában."[392] A kolozsvári főrabbi négy évvel később publikált tanulmányában azonos nézeten volt: „Hisz tudjuk, az állam egyenesen díjat tűz ki a hitehagyásra. Mert aki nem alkalmas valamely hivatal

[387] Kóbor Tamás: *Modern makabeusok*. Egyenlőség, 1900. dec. 16, 1-2. o.
[388] Éber Ábrahám: *A zsidó nép és a sionizmus. Egy komoly szó népemhez*. Győr, Gross Testvérek, 1900, 22-23. o.
[389] Kóbor Tamás: *»Az mindegy«*. Egyenlőség, 1901. febr. 10, 2. o.
[390] Komáromi Sándor: *»Fölösleges emberek«*. Egyenlőség, 1903. jan. 4, 3. o.
[391] Szabolcsi Miksa: *Gondolatok a protestáns memorandum olvasásakor*. Egyenlőség, 1904. okt. 23, 4. o.
[392] Dr. Singer Bernát: *A kitérések II.*, i. m. 4. o.

betöltésére vagy éppen annak vezetésére egyedül azon az okon, hogy zsidó, tüstént alkalmassá válik, mihelyt — nem zsidó többé."[393]

A panaszok az évek során, vagyis a kormányváltásoktól függetlenül mit sem változtak,[394] a diszkrimináció az *Egyenlőség* meglátása szerint mindinkább szokásjoggá vált: „Minden magyar államhivatalban, csaknem kivétel nélkül ott ül az a lappangó antiszemitizmus, amely nem abban nyilatkozik meg, hogy a zsidót kinézik, hanem abban, hogy csöndes megegyezéssel be sem eresztik. Vannak aztán helyek, ahol ez olyan szokásjogot teremtett, hogy már senki sem gondol arra, hogy ezekben a hivatalokban egy zsidó hitű tisztviselő éppen úgy ülhetne, mint egy másvallású."[395]

A háborút megelőző években a hangsúly egyre inkább annak kiemelése felé tolódott, hogy az állam a zsidó kedélyek megnyugtatására kinevez zsidó hitűeket egyes rangos posztokra, de nem a szerényebb állásokba. „Vannak zsidó kúriai bírák is, volt már zsidó kúriai tanácselnök is, ami a bírói hierarchiának majdnem legfelsőbb fokát jelenti", értékelt a *Hitközségi Szemle* szerkesztője 1912-ben, „de nincs járásbíróság annyira eldugott, annyira jelentéktelen, hogy vezetésével zsidót bíztak volna meg, pedig aki jó kúriai bírónak, az a hegymögi járásbíróság vezetőjének is jó volna talán. Vannak aránylag nagy számban zsidó tanárok, tudósok, pedagógusok, ország és irodalom visszhangzik hírüktől, érdemeiktől, [...] volt már zsidó főiskolai dékán is, de nincs olyan kis középiskola, hogy oda direktornak zsidót lehetett volna küldeni. Voltak már zsidó ezredeseink, sőt vezérőrnagyunk is — altábornagy csak címzetesen — de a Ludovika Akadémia falai mindeddig szüzek maradtak zsidó növendéktől, a zsidó alapítványok dacára és ez nem csupán a zsidó ifjakon múlhatott."[396] Ami a Ludovikát illeti, Weiszburg Gyula tévedett, bár nem sokat. Amint írta Hajdú Tibor: „Izraelita növendék a Ludovikán 1906-1909 között egyetlenegy található, azután már egy sem. A honvéd-főreáliskolán 1906-1907-ben egy izraelita diák tanult, azután egy sem, a hadapródiskolákon sem. Ez az arány — összevetve a civil közép- és főiskolák adataival — nem lehet véletlen. Eszerint a honvéd tisztikarba izraelita vallású a századforduló után egyéves önkéntesként juthatott csak be — eltekintve egy kivételes esettől, ami itt is csak az íratlan szabályt erősíti."[397]

Ami a tanügyet illeti, a budapesti tudományegyetemre az 1900-as években is neveztek ki zsidó hitűeket nyilvános rendes tanárrá, ám kérdéses, hogy ez a korszak liberalizmusának jelzéseként értékelendő-e, vagy annak jeleként, hogy egyes esetekben a több évtizedes

[393] Dr. Eisler Mátyás: *A magyar zsidók emancipációja*. In: Bánóczi József szerk.: Évkönyv. 1908. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1908, 310-311. o.
[394] Ld. Komáromi Sándor: *Helycsere!*. Egyenlőség, 1905. szept. 3, 1. o.; Szegő Miklós: Vissza a röghöz I. Egyenlőség, 1908. jún. 21, 1. o.; Veritas [Mezei Sándor]: *Sokan vagyunk…*. Egyenlőség, 1914, máj. 24, 1-2. o.
[395] *Glosszák a hétről*. Egyenlőség, 1911. szept. 10, 4. o.
[396] Dr. Weiszburg Gyula: *Jogfosztás rendszerrel.* Hitközségi Szemle, 3. évf. 1912, 9. sz. 190. o.
[397] Hajdu Tibor: *Tisztikar és középosztály 1850-1914. Ferenc József magyar tisztjei*. Bp., História — MTA Történettudományi Intézete, 1999, 277. o.

mellőzés egy ponton tarthatatlanná vált. Az 1850-ben született Alexander Bernát 1874-ben tért haza Bánóczi Józseffel tett több éves külföldi tanulmányútjáról. Mindketten a magántanárságban reménykedtek. „De csakhamar kiábrándultunk. Megtudtuk, hogy az egyetemre egyáltalán nem kerülhetünk, [...] csak ha kikeresztelkedünk. Később történtek is erre nézve kísérletek, Trefortnak, a szabadelvűség hősének részéről. Azután megtudtuk, hogy jó lesz sietni, különben a középiskolából is kicseppenünk, mert folyton nő és terjed az antiszemitizmus."[398] Alexander 1876-tól helyettes tanárként tanított a budapesti V. kerületi főreáliskolában, közben az ugyancsak egy budapesti reáliskolában állást kapott Bánóczival tovább készültek a magántanárságra, „semmit se törődvén azzal, hogy vezet-e az egyetemi tanársághoz, vagy sem. Tanítani akartunk, hogy tanuljunk. Mindketten ezt még 1878 folyamán elértük. Akkor még nem volt az a személyes minősültségű titkos szavazás, melynek segítségével most elég kényelmesen távol lehet tartani zsidókat az egyetemről. Hiába, a kivégzések terén is van kultúrai haladás."[399] Alexander 1878-tól a budapesti tudományegyetemen a filozófiatörténet magántanára, 1895-től nyilvános rendkívüli tanár. 1900-ban Beöthy Zsolt (1848-1922) nyilvános rendes tanári kinevezését javasolta, de kollégái nem szavazták meg a katedrára való felterjesztését. Hivatalosan azért, mert Alexander újságíróként is dolgozott. Ezt az érvet senki sem vette komolyan. „Beszéljünk magyarán", fakadt ki Benedek Elek: „Alexander Bernátot leszavazzák mivelhogy *zsidó*. Igaz, hogy az ő írásaiból erős magyar lélek szól hozzám, s bizonyára másokhoz is, de mit ér a magyar lélek, ha az zsidó ember porhüvelyében tartózkodik?"[400] Alexander Bernátot 1904-ben nevezték ki nyilvános rendes tanárrá.[401]

Az ugyancsak 1850-ben született Goldziher Ignác 1872-ben nyerte el a magántanárságot. Az Eötvös József által neki ígért sémi filológiai tanszék élére 1873-ban Trefort az arabisztikában járatlan Hatala Pétert (1832-1918) nevezte ki. Goldziher 1894-től címzetes — vagyis továbbra is illetmény nélküli — nyilvános egyetemi tanár. Az évek során Prágában, Halleban, Bécsben, Boroszlóban, Königsbergben, Heidelbergben, Strasbourgban, Cambridge-ben ajánlottak neki professzúrát, de Goldziher, részben hazafiasságból, részben családi köréhez való ragaszkodásból, inkább Pesten maradt, 1905-ben kapta csak meg a nyilvános rendes tanárságot. A kor legnagyobb orientalistája 33 éven át tanított rendes fizetés nélkül az egyetemen, megélhetését eközben a PIH 1876-1905 között elfoglalt — és Goldziher által hevesen gyűlölt — főtitkári állása biztosította.[402] Mondhatnánk, végül mindketten

[398] Alexander Bernát: *Bánóczi József*, i. m. 28. o.
[399] Uo., 30. o.
[400] Benedek Elek: *Alexander Bernát*, i. m. 1. o.
[401] Gábor Éva: *Alexander Bernát*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1986, 26-35. o.
[402] *Goldziher*. Egyenlőség, 1889. szept. 8, 5. o.; *Új egyetemi tanárok*. A Hét, 1894. szept. 23. 598. o.; *Hírek.* Zsidó Híradó, 1894, szept 13, 9. o.; Szabolcsi Lajos: *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881-1931). Emlékezések, dokumentumok.* Bp., MTA Judaisztikai

nyilvános rendes egyetemi tanárok lettek. De nem fér hozzá kétség: ha nem lettek volna zsidók, illetve ha áttértek volna, kinevezésük korábban, Goldziher Ignác esetében kétségkívül évtizedekkel hamarább megtörtént volna.

A felekezeti sajtó panaszai az 1900-as években azonban elsősorban nem az egyetemi állásra pályázók, hanem a zsidó hitű középiskolai tanárjelöltek mellőzését illetően újultak ki. A statisztikák szerint a zsidó vallású középiskolai tanárok számának, illetve arányának a növekedése nem tört meg az 1900-as években. 1890-ben 47, 1900-ban 94, 1910-ben 246 izraelita vallású középiskolai tanár tanított Magyarországon. Arányuk ugyanezen időpontokban 2,2%-ról 3,4%-ra, majd 6,4%-ra emelkedett. Noha az egyetemek és főiskolák zsidó vallású diákjainak száma is közel két és félszeresére — 1890-1910 között 1440-ről 3462-re — növekedett, e növekedés fele akkora sem volt, mint a zsidó középiskolai tanárok számáé.[403] A statisztikai adatok és a — nem csupán zsidó — kortársak véleménye között húzódó ellentét feloldása az lehet, hogy a kortársak egyrészt kifejezetten az állami diszkriminációról szóltak, és a statisztika sajnos nem részletezi, hogy miként alakult külön az állami illetve községi középiskolák zsidó hitű tanerői állománya, másrészt hogy e kortársak nem annyira a kinevezésekről, mint elsősorban a statisztika által nyomon nem követhető *meghiúsult* kinevezésekről írtak, a kinevezések vagy előléptetések elhúzódásáról, az áttérés érdekében kifejtett nyomásról.

„Két vagy három esztendővel ennekelőtte," írta az *Egyenlőség* 1906 elején a VKM középiskolákkal foglalkozó, V. ügyosztályát ostorozó cikkében, „az előbbi állapotok tértek vissza. Zsidó tanárokat az állam intézeteibe egyáltalán nem vagy csak a legritkább esetben, a legeslegnagyobb protekció nyomása alatt neveznek ki. A fiatalok elvégzik egyetemi tanulmányaikat, megszerzik a szükséges vizsgákat, azután, mint a dolgok rendje megkívánja, jelentkeznek a kultuszminisztérium V. ügyosztályánál. [...] A fiatal professzorokat odafenn barátságosan fogadják, leültetik, kikérdezik, szeretettel bocsátják el, [...] ellenben nem nevezik ki őket, mert — mint mondják — üresedés nincsen. Állandóan nincs üresedés. [...] Vajon igaz-ez? Határozottan igaz. De hogyan? Úgy hogy az állami iskoláknál mesterségesen tartják fenn az üresedés nélkül való állapotot. És pedig a következőképpen: Katholikus felekezeti iskolákból rendelik át a professzorokat az állami iskolákban megürülő stallumokba — ehhez joga van a kultuszminisztériumnak — s így az üresedések folyton katholikus felekezeti iskolákban állnak be, amelyeknek statútumai más vallású tanárok alkalmazását meg nem engedik." Az állást nem kapó fiatal diplomások nevelőnek mennek, közben rendületlenül kilincselnek, „de akik még preceptorsághoz sem tudnak jutni, akik semmi más kenyérre szert

Kutatócsoport, 1993, 41. o.; Goldziher Ignác: *Napló*, i. m.; Scheiber Sándor: *Goldziher Ignác*. In: Uő: Folklór és tárgytörténet. III. köt. Bp., MIOK, 1984, 548. o. Simon Róbert: *Goldziher Ignác. Vázlatok az emberről és a tudósról*. Bp., Osiris, 2000, 60-70. o.

[403] Zeke Gyula: *Statisztikai mellékletek*, i. m. 191, 193. o.

tenni nem tudnak, azok, nos igen, azok lassanként, csendesen, a körülmények kényszerítő nyomása folytán: kitérnek. S akkor mindjárt van állás, van üresedés."[404]

A tanári kinevezésekért felelős, ekkor még Boncz Ödön (1858-1928) vezette V. ügyosztály élére pár héttel később az 1904 óta kultuszminisztériumi tanácsos Barkóczy Sándor (1857-1925) került. Abbéli reményében, hogy elődje politikáját Barkóczy nem fogja folytatni,[405] az *Egyenlőség* jócskán csalódott. A kortársak által „fekete báró"-nak titulált Barkóczy az *ecclesia militans* régi harcosa volt, 1903-ban társalapítója és haláláig prefektusa a hivatalnokok és értelmiségiek mobilizálását szolgálni hívatott Urak Kongregációjának, amely a katolikus egyház szélsőjobbján álló jezsuita rend által szervezett Mária Kongregációk legbefolyásosabb szervezete volt.[406] Az Országos Középiskolai Tanáregyesület 1906-os közgyűlésén az Apponyi Albert vallás- és közoktatásügyi miniszter képviseletében felszólaló Barkóczy kijelentette: „A jellemképzés, az akarat irányítása helyesen máskép nem történhetik, mintha az egész közoktatásügy valláserkölcsi alapra helyezkedik. Midőn pedig valláserkölcsi alapot említek, nem értek ez alatt valami elvont bölcseleti vallást és erkölcstant, sem pedig valami tételes torzvallást, hanem értem egyedül az igaz és helyesen értelmezett kereszténységet", értsd a katolicizmust. Barkóczy úgy vélte, a zsidó diákokra nézve „sem történhetik jobb, hasznosabb és üdvösebb, mintha — meggyőződésük érintése nélkül — a nevelést a kereszténységnek szelíd türelmet és szeretetet lehelő tanai hatják át."[407] Barkóczy kijelentése botrányt szült, a képviselőházban a „tételes torzsvallás" kitételt a zsidó sajtóval egyetemben a zsidó vallásra utalásként értelmező Halász Lajos (1874-1947) interpellálta Apponyit. Válaszában a miniszter elhatárolódott osztályvezetőjétől: „Az állami oktatás a maga természete szerint nem bírhat felekezeti jelleggel. [...] Ez a kormány igényt tarthat arra, hogy elhigyjék róla, hogy a lelkiismereti szabadságnak azon alapelveit, a melyek törvényeinkbe le vannak fektetve, mindenkivel szemben egyenlően, egyenlő igazságossággal s minden megkülönböztetés nélkül érvényre fogja juttatni és semmi ezzel ellenkező tendenciát sehol, a mennyire az ő hatásköre terjed, nem fog engedni."[408]

---

[404] *A kultuszminisztérium V. ügyosztálya*. Egyenlőség, 1906. febr. 25, 1-2. o.
[405] *Helycsinálás*. Egyenlőség, 1906. márc. 11, 10. o.
[406] Szabó Miklós: *Középosztály és új konzervativizmus. Harc a politikai katolicizmus jobbszárnya és a polgári radikalizmus között*. (1974) In: Uő: Politikai kultúra Magyarországon 1896-1986. Válogatott tanulmányok. Bp., Medvetánc, 1989, 185-188. o. A Kongregáció célja, olvasható Zichy Nándor, Barkóczy Sándor, Szinyei-Merse József, Saly Dezső és Horváth Gyula által jegyzett, a Mária Kongregáció azonos című folyóiratát bemutató cím nélküli szerkesztőségi cikkből, hogy „lángpallossal felfegyverkezve járja be a »Kongegáció« a társadalmat." Indulásakor a folyóirat elsősorban „az annyira elhatalmasodott hit- és erkölcsellenes zsidó-liberális sajtó elleni küzdelemre s a katholikus sajtó lelkesebb, intenzívebb támogatására" hívta fel olvasóit. A cikkek többsége kódoltan zsidózott, a liberális sajtót támadta, mely „leütött papok vérén hízik és lemészárolt apácák halálhörgésén éldeleg", Budapestet, a „bűnös metropolis"-t, illetve a szabadkőművességet. Ld. Mária-Kongregáció, 1. évf. 1907, 1. sz. 1. o.; Kemenes Károly: *Részlet a budapesti egyetemi Mária-kongregáció vállalataiból*. Mária-Kongregáció, 1. évf. 1907, 1. sz. 18-19. o.; B.: *A szabadkőművesség és a kongregáció*. Mária-Kongregáció, 3. évf. 1910, 9. sz. 265-276. o.; Kemenes Károly: *A legnagyobb zsarnok*. Mária-Kongregáció, 4. évf. 1911, 7. sz. 213-215. o.
[407] Tomcsányi Lajos: *Báró Barkóczy Sándor D^R*. Bp., k. n. 1925, 21-22. o.
[408] *Képviselőházi Napló 1906-1911*. I. köt. Bp., 1906, 298-301. o. Az Apponyi-idézet a 301. oldalon található.

Szavai ellenére Apponyi minisztersége alatt a kongregációk egyre növekvő befolyást nyertek a közoktatásügyben, különösen a középiskolákban.[409] E befolyást, amely a koalíciós kormány 1909-es bukása után sem enyhült, a kortársak, így a Munkapárti Návay Lajos (1870-1919), elsősorban Apponyinak tudták be. Egy 1911 tavaszi, a támadások ellenére továbbra is posztján maradó Barkóczy kapcsán írt naplóbejegyzésében a képviselőház alelnöke, 1911 novemberétől 1912. május 21-ig elnöke megjegyezte: „Párhuzamosan halad [...] az antiszemitikus hajlandósággal az erősen felekezeti nevelés is, amely a most serdülő ifjúságunkat — sokban a főhatóság patronázsa alatt — felekezetiesen gondolkodó és felekezeti harcra kész polgárokká kívánja nevelni. E tekintetben határozott és súlyos felelősség terheli Apponyit, aki minden kiválósága dacára sem tudott győzedelmeskedni azok felett az érzelmek felett, amelyek helyén lehetnek bárhol máshol, de nem a magyar közoktatásügy felelős vezetőjénél. [...] Bizonyos, hogy az a kongregációnális szellem, amely Barkóczy-(Apponyi) égisze alatt nőtt naggyá, homlokegyenest ellenkezik azokkal a magasabb pártatlan szempontokkal, amelyek az állami közoktatástól el nem választhatók."[410] A konzervatív fordulatról s annak a Munkapárti-kormány alatt is érezhető hatásáról 1910-ben Benedek Marcell, ekkor a Markó utcai állami főgimnázium tanára is beszámolt naplójában: „Apponyi elment, Barkóczy itt maradt. Mint a tintafolt a fehér abroszon, úgy terjed szét a sötét klerikális szellem a középiskolában. [...] Szegény direktorunk, aki világéletében liberális ember volt, egyetlen konferencián sem mulasztja el, hogy lelkünkre kösse: tanítsunk valláserkölcsi alapon."[411]

Barkóczy Sándorról halála után írt megemlékezésében Tomcsányi Lajos (1846-1926), a jezsuita rend magyarországi tartományfőnöke elismerte, hogy szabadkőműveseket egyáltalán nem nevezett ki, illetve nem léptetett elő, protestánsokat és zsidókat azonban igen, bár „ezt nem szívesen tette".[412] Egy fajvédő lap ugyanezen évben megjelent cikke is hangsúlyozta, Barkóczy a tanári kinevezéseknél nem alkalmazta „a teljes numerus clausust".[413] Hogy zsidó hitű tanárokat nem neveztek ki, ezt az *Egyenlőség* sem állította, sőt időnként, így 1907 tavaszán, amikor Apponyi több zsidó vallású tanárt nevezett ki egyszerre, rögvest konstatálta, „a panaszok jogosultsága most kevesebb".[414] Ám megnyugvása csak átmenetinek bizonyult. „A tanügyi kormány", írta a hetilap egy évvel később, „úgy látszik

[409] Ld. Zigány Zoltán: *A felekezeti szellem erősödése a közoktatásban.* Huszadik Század, 9. évf. 1908, 7. sz. 1-14. o.; *Képviselőházi Napló 1910-15*. VIII. köt. i. m. 40-41, 322-323. o.; *Barkóczy*. Világ, 1913. febr. 6, 1-2. o.

[410] Návay Lajos: *Politikai jegyzetei (1910-1912).* Közreadják: Gilicze János — Vígh Zoltán. Békéscsaba — Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 1988, 116-117. o.

[411] Benedek Marcell: *Naplómat olvasom*, i. m. 195. o. Tisza István ugyan több ízben, így 1911. május 23-án fellépett a parlamentben azon „tagadhatatlanul létező törekvés" ellen, hogy a közoktatásban a liberális katolikus tanárság „háttérbe szoríttassék az ultramontán katolikussal szemben", de szavai nem tükröződtek a kormányzati politikában. Amikor 1911-ben a progresszív *Magyarországi Tanítók Szabad Egyesülete* sajtótámadást indított a Mária Kongregációknak a kulturális életben jelentkező térhódítása ellen, a belügyminisztérium betiltotta az Egyesület működését. Ld. Kun József szerk.: *Gróf Tisza István képviselőházi beszédei*. IV. köt.: *1906 április 11 — 1913 június 10*. Bp., MTA kiadása, 1937, 549-551. o.; Tömöry Márta: *Új vizeken járok. (A Galilei Kör története)*. Bp., 1960, 51, 243. o.

[412] Tomcsányi Lajos: *Báró Barkóczy Sándor D[R]*, i. m. 20. o.

[413] *A Nép* 1925. máj. 29-i számát idézi: Szabó Miklós: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története*, i. m. 258. o.

[414] *Tanárok*. Egyenlőség, 1907. ápr. 14, 10. o.

zajtalanul, de annál erősebben viszi végbe „tisztító” munkáját, melynek nyílt, ha nem is hangoztatott célja a tanári testületnek az »elzsidósítástól« való gyökeres megmentése. Az állás nélküli fiatal és öregebb zsidó tanárok igen nagy száma bizonyára a legkiáltóbb jel erre.”[415] A konkrét esetekről,[416] a kongregációknak a közoktatásban a koalíció bukása után sem csökkenő befolyásáról[417] beszámoló *Egyenlőség* a következő években szüntelen ismételte: „Nem diploma kell ide, hanem keresztlevél”.[418]

Közvetetten a statisztikák is arra utalnak, hogy a zsidó hitűeknek a keresztényeknél jóval kevesebb esélyük volt a kinevezésre. Míg 1910-ben a középiskolai tanároknak, mint említettük, 6,4%-a volt zsidó felekezetű, arányuk a nevelők illetve korrepetitorok között az ötven százalékot is meghaladta! Aligha gondolható, hogy a 246 zsidó hitű középiskolai tanárral szemben az 532 nevelő és korrepetitor nem jobb híján választotta e pályát.[419] (Szerencsétlenségükre, az *Egyenlőség* egy 1909-es glosszája szerint olykor még e téren is alulmaradtak keresztény pályatársaikkal szemben: „Fiatal tanár, aki nem kap állást, hogy éhen ne halljon, úgy-e elmegy nevelőnek? Hol látják szívesen a zsidó nevelőt? Zsidó családoknál, nemde? Hát nem, ott nem. A zsidó családok előkelőek akarnak lenni. És a pénzükért legalább egy keresztényt vesznek a házhoz. Egy keresztény, azzal el lehet dicsekedni, azt meg lehet bámulni. Az egészen másforma ember, mint amilyenek mink zsidók vagyunk.”[420])

Szemben az állammal, a fővárosnak a Bárczy-éra (1906-1918) alatt közismerten szabadelvű, számos progresszív értelmiségit álláshoz juttató kinevezési politikája e téren is megmutatkozott. Patai József, az 1912-től megjelenő *Múlt és Jövő* alapító-szerkesztője 1908-ban szerzett tanári képesítést magyarból és németből. 1914-ben ekképpen emlékezett vissza pályája kezdetére: „Az államnál akkor Barkóczy báró uralkodott, aki kinevezés előtt keresztlevelet szeretett látni. A zsidó fiú árvaház polgári iskolájában akkor megüresedett egy magyar-német tanszék, de ott nem akartak »akceptálni«. Sőt hittani órákat sem kaptam a hitközségnél, mert megjelent ugyan egy héber verses kötetem és egy két rabbivizsgai dolgozatot is készítettem megrendelésre már első éves szeminarista koromban, — de hittantanári diplomám nem volt. És akkor a fővároshoz fordultam, amely nobilisan, talán

[415] Szegő Miklós: Vissza a röghöz I., i. m. 1. o. A piaristarendi szerzetesnövendékből antiklerikális szociáldemokratává lett Faber Oszkár (1879-1945) szerint Barkóczy Sándor, részben folytatva elődje taktikáját, üresedés esetén katolikus iskolákból helyeztetett át tanárokat, illetve ahelyett, hogy a megüresedett állásokra pályázatot hirdetett volna, ifjú kongreganisták személyében ideiglenes tanárokat nevezett ki, akiket később véglegesített. Ld. Faber Oszkár: *A klerikális veszély*. Bp., Ádám Hermán könyvnyomdája, 1911, 49. o.
[416] *Amihez igazán nem kell kommentár*. Egyenlőség, 1909. dec. 12, melléklet, 1. o.
[417] Idem [Mezei Sándor]: *Iskolák*. Egyenlőség, 1911. febr. 12, 6-7. o.; Mezey Sándor dr.: *Megint az iskolák*. Egyenlőség, 1911. febr. 26, 3-4. o.; Kecskeméti Vilmos: *Kongreganisták portyázó úton*. Egyenlőség, 1911. szept. 10, 3-4. o.
[418] *Glosszák a hétről*. Egyenlőség, 1909. okt. 6, 3. o. Ld. még: Dr. Weiszburg Gyula: *Kelő-szálló remények.* Hitközségi Szemle, 2. évf. 1911, 11. sz. 318. o.; Fleischmann Sándor dr.: *Ismét kitért egy zsidó professor*… Egyenlőség, 1911. nov. 12, 1-2. o.
[419] *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. IV. rész. A népesség foglalkozása a főbb demográfiai adatokkal egybevetve s a népesség ház- és földbirtokviszonyai*. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 56. Bp., 1915, 761. o.
[420] *Glosszák a hétről*. (1909), i. m. 3. o.

éppen zsidó irodalmi működésemet méltatva, mindjárt első iskolájában helyezett el."[421] Patait 1909-ben nevezték ki a belvárosi főreáliskolába, ott tanított egészen 1919-ig.[422]

A tanügyi minisztérium elleni panaszok Barkóczy Sándor 1912 eleji, a Néppárt tiltakozását és a Katholikus Népszövetség tüntetését kiváltó áthelyezését[423] követően ritkultak, de nem szűntek meg, sőt, a neológ értelmiségnek a hagyományos politikai elit iránt táplált növekvő ellenérzésével, Tisza István politikájával szembeni fokozódó kiábrándultságával párhuzamosan egyre hevesebbé váltak. Az első világháború kitörésének napjaiban egy fiatal zsidó középiskolai tanárjelölt, akinek értésére adták, hogy keresztlevél hiányában ne reménykedjen a kinevezésében, öngyilkos lett. Az ügyről az *Egyenlőség* vezércikkében beszámoló fiatal ügyvéd, Mezei/Mezey Sándor (1884-1968) minden korábbinál elkeseredettebb hangon írt: „A becsületes állam által kiállított diplomának olyannak kell lennie, mint a váltónak: a bemutató e diploma alapján követelési jogot nyer az állam ellen és az államnak fizetnie kell. Vagy ne adjon oklevelet, vagy adjon: és ha ad, akkor legyen kötelezve is. A mi szeretett magyar államunk becsületes állam; a tanári diplomákat honorálni szokta. Csak éppen egy kis kivételt tesz; nem lényeges kivételt, csak olyat, ami most önnek, tanár úr, az életébe került. Csak éppen a zsidó tanárok diplomáit nem respektálja ez a mi magyar államunk, amely liberalizmusában a doktrínák hűséges követője: a zsidó tanulhat, a zsidó lehet diplomás tanár is, csak középiskolai tanár nem lehet. [...] Mert tanszabadság: az van. De kinevezési kényszer: az nincs. Az állam, azáltal, hogy a tanulást önnek és társainak lehetővé és könnyűvé tette: rávitte és rábíztatta önt egy pályára, melyen támogatásával boldogulást ígért és boldogulás helyett a revolvergolyót nyújtotta önnek, csak azért, mert ön zsidó, semmi másért, csak azért, mert zsidó. Még csak nem is azért: hanem amiatt, mert ön nem lett hitehagyóvá." [424]

Hogy a közszférában a zsidó felekezethez tartozás hátrányt jelentett, ezt a zsidó felekezeti kiadványokon kívül a néppárti *Alkotmány*tól a liberális *Pesti Hírlap*on át a radikális *Huszadik Század*ig a korabeli sajtó is egyöntetűen ténynek tekintette.[425] „Ebben a szép kis országban még mindig akadnak miniszterek, akik a zsidó vallású pályázókat lehetőség szerint mellőzik", írta a *Pesti Hírlap* 1905-ben. „Olyanforma kijelentésről, hogy zsidót nem neveznek ki, természetesen szó sincs", szögezte le a napilap, de változatos módjai vannak annak, hogy a zsidó hitű pályázónak értésére adják: vallása megtartása mellett nincs sok esélye a kinevezésre. A „különféle divatos módok között" az egyik minisztériumban, írta a lap a minisztérium megnevezése nélkül, a következő az eljárás. Ha egy zsidó vallású jelentkező

[421] Secundus [Patai József]: *Glosszák Görcsöni Dénes halálához*. Múlt és Jövő, 4. évf. 1914, 4. sz. 211 o.
[422] Raphael Patai: *Apprentice in Budapest. Memories of a World That Is No More*. (1988) Lanham, Lexington Books, 2000, 102. o.
[423] *Zichy elejtette Barkóczyt*. Alkotmány, 1912. jan. 28, 1-2. o.; *Népgyűlés Barkóczy mellett.* Budapesti Hírlap, 1912, febr. 13, 8. o.
[424] Idem [Mezei Sándor]: *Beszélgetés egy halottal*. Egyenlőség, 1914. júl. 26. 1-2. o.
[425] M. J.: *A Tanáregyesület ügyéhez*. Alkotmány, 1911. nov. 1. 2. o.; *Mikor a pályázó zsidó*. Pesti Hírlap, 1905. márc. 28, 10. o.; Várdai: *A zsidó államtitkár*. Huszadik Század, 14. évf. 1913, 5. sz. 627. o.

sürgeti kinevezését, a tisztviselő leülteti, szivarral is kínálja, majd elmagyarázza, hogy a mai világban sajnos pártfogó kell, alig van olyan pályázó, akinek ne volna valamilyen befolyásos ismerőse. Mire a jelentkező kérdi, kinek a pártfogása vezetne leginkább célra. „Erre azután a tanácsos úr rendkívül finom mosollyal azt válaszolja, hogy a miniszter azokat nevezi ki legbiztosabban, akiket valamelyik római katholikus püspök, de leginkább *Majláth erdélyi püspök* ajánl…”[426]

A zsidó hitű középiskolai tanárjelöltek diszkriminációja az 1910-es években olykor a képviselőházban is felvetődött, noha vitát ekkor már nem gerjesztett. „Én fültanuja voltam annak,” számolt be tapasztalatáról 1911. június 17-i felszólalásában a Kossuth Párti Kovácsy Kálmán (1862-1936), „hogy egy három-négy esztendőn keresztül mellőzött zsidó vallású fiatalember végső kétségbeesésében arra szánta magát, hogy ha máskép nem boldogulhat, kitér és lesz keresztény. Megmondotta előre, hogy micsoda mesét fog elmondani az illető tanácsos úrnak [feltehetően Barkóczynak], a kitől sorsa függött. Előre elmondta, s elmondotta azt is, hogy mi lesz a hatás. Elmondotta, hogy öreg dajkája a minap megsúgta neki, hogy a mikor csecsemőkorában nagy beteg volt, titokban megkereszteltette; ő ezt mindig érezte, mindig érezte, hogy a szíve odavágyik, s minthogy ezt megtudta, tényleg meg is keresztelkedik, kéri magát a keresztények sorába felvétetni és keresztapául kéri fel az illető tanácsos urat. A keresztelés újból megerősíttetett és két hét múlva az illető állami középiskolai tanár volt, minden egyéb mellékjövedelemmel.”[427] Kovácsy, aki evangélikus lelkész volt, amúgy nem azért ismertette a történetet, mert elítélte a zsidó pályázók mellőzését, hanem, mert ellenezte, hogy érdekből történt katolizálásuk esetén kinevezték őket: „Én meg tudom érteni annak aggodalmait, a ki pl. egy zsidó fiú alkalmazását, vagy többek alkalmazását a középiskolákban nem látja czélszerűnek, mert hisz a magyar nemzet tradicziói, faji tulajdonságai, a melyekkel számolnunk kell és a melyekre építjük nemzetünk jövőjét, sokban eltérnek a zsidó faj tulajdonságaitól és tradiczióitól. [...] De azt azután nem tudom megérteni, hogy mihelyt az illető kikeresztelkedett, rögtön alkalmazható legyen, s akkor már rögtön rá lehessen bízni gyermekeink nevelését. Az a keresztség, a melyet két heti előképzés után szerzett meg, annyira átalakitja-e lényegileg azt a fiút, hogy akkor nyugodtan lehet őt őskereszténynek és ősmagyarnak tartani és rábízni nemzetünk nevelését, gyermekeink lelki világának gondozását?”[428] Egy pár hónappal későbbi cikkében az *Alkotmány* éppen a diszkrimináció bevett gyakorlatával igazolta a kultuszminiszterhez intézett kérelmét, hogy a zsidó felekezetű tanárjelölteket csak a zsidó lakosság százalékos arányában engedje be az egyetemre. A *numerus clausus*, érvelt a Néppárt hivatalos orgánuma, véget vetne a jelenkor

[426] *Mikor a pályázó zsidó*, i. m. 10. o. Majláth Gusztáv Károlyt (1864-1940) 1897-ben nevezték ki erdélyi püspöknek, emellett elnöke volt a Regnum Marianum Egyesületnek is. Ld. Izsóf Alajos szerk.: *Katholikus Budapest*. Bp., Regnum Marianum, é. n. [1914 előtt], 65-67. o.
[427] *Képviselőházi Napló 1910-15.* VIII. köt. i. m. 416. o.
[428] Uo., 415. o.

álszentségének, amely beengedi a zsidót az egyetem bölcsészkarára, de a gyermekek nevelését már nem bízza rá.[429]

***

Összegzésként — a dualizmus első évtizedeire vonatkozó országos statisztikai kimutatások, illetve részletes kutatások hiányában részben inkább hipotézisként — megállapítható: a „rendies" jellegű társadalmat alkotó megyei hivatalnokság körébe a zsidó hitű állampolgárok a dualizmus korának egészében csak rendkívül korlátozott számban jutottak be. A központi államigazgatásban, az állami közüzemi vállalatoknál, a városi hivatalokban, illetve a közoktatásban a zsidók hátrányos megkülönböztetése változó volt, egyes időszakokban (így a kiegyezést követő, vagy az 1890-es években), illetve egyes helyeken (így a fővárosban), olykor gyengült vagy akár elenyészővé vált, más időszakokban, így az 1870-1880-as években, vagy a századforduló után felerősödött. A közszférában elhelyezkedést kereső zsidó hitűek számára az áttérés olykor a kinevezés egyértelmű, magánbeszélgetések során nyíltan megfogalmazott feltételét képezte, más, talán gyakoribb esetekben egy olyan, inkább sugalmazott, mint kimondott, de mindenesetre félreérthetetlen kívánalmat, amelynek teljesítése a kinevezés esélyét jócskán növelte. Ez nem jelenti azt, hogy amint a statisztikák is mutatják, számos zsidó vallású nem kapott volna állást a közoktatásban, az igazságszolgáltatásban, a központi államigazgatásban, illetve azt, amiről a statisztikák már nem szólnak, hogy a zsidó felekezeti státusz feltétlen gátját képezte volna a ranglétrán való emelkedésnek. Ugyanakkor, ha az áttérés nem biztosította is az előmenetelt, általánosságban kétségkívül megkönnyítette és felgyorsította.

További kutatásokat igényelne annak a kérdésnek a megválaszolása, vajon a diszkrimináció mennyiben tekinthető politikai döntésnek, illetve mennyiben értelmezhető inkább a zsidó vallású polgárok társadalmi befogadása iránti ellenkezés jelének. Az állami, vagyis inkább politikai, illetve a helyi (megyei vagy városi), természetében inkább társadalmi jellegű diszkrimináció más-más jelenségekre mutat rá. Az sem indifferens, vajon a zsidó hitű egyetemi oktatók nyilvános rendes tanárrá való kinevezésének inkább a minisztérium, illetve inkább kollegáik, vagyis az adott egyetemi kar állt ellen.

A zsidó hitűeket sújtó diszkrimináció nem volt magyar sajátosság. Egészen sommásan: erősebb volt Magyarországon, mint Angliában vagy Franciaországban, gyengébb, mint Ausztriában vagy Németországban.[430] A hangsúlyt e két utóbbi országra

[429] M. J.: *A Tanáregyesület ügyéhez*, i. m. 2. o.
[430] Ld. Todd M. Endelman: *The Jews of Britain, 1656 to 2000*. Berkeley — Los Angeles — London, University of California Press, 2002.; Pierre Birnbaum: *Les fous de la République. Histoire politique des Juifs d'État de Gambetta à Vichy*. (1992) Paris, Seuil, 2000.; Uő: *Between Social and Political Assimilation. Remarks on the History of Jews in France*. In: Uő — Ira Katznelson szerk.: Paths of Emancipation. Jews, States, and Citizenship. Princeton, NJ., Princeton University Press, 1995, 94-127. o.; Robert S. Wistrich: *Socialism and the Jews. The*

tennénk (a magyar és a francia, illetve az angol zsidóság helyzete végképp összehasonlíthatatlan), és ezen belül is inkább a Német Birodalomra, amely szemben a Habsburg Monarchia csupán állampatriotizmust hirdető osztrák felével, Magyarországhoz hasonlóan a nemzetállam kialakításának bűvöletében élt. A két ország között volt viszont egy alapvető különbség: szemben Magyarországgal, a Német Birodalomban, elsősorban az összlakosság háromötödét és a zsidó lakosság kétharmadát magában foglaló Poroszországban, de más államokban is, a politikai hatalom képviselői a zsidók diszkriminációját nyíltan elismerték, sőt, a „keresztény állam" gondolatának elvi alapján legitimnek vallották.[431] Miután Bismarck 1879-ben szakított az ettől fogva politikai ellenzékbe szorult liberális pártokkal, a zsidók szinte teljesen kiszorultak az állami pozíciókból.[432] Noha lehetséges, hogy az elvek és a gyakorlat közötti eltérés Magyarországon a zsidók számára csak még fájóbbá tette a diszkriminációt, ennek a honi kormányzat általi hivatalos tagadása, vagyis a jogegyenlőség elve melletti elméleti kitartás a zsidók felé küldött üzenet szempontjából lényeges jelentőséggel bírt, hiszen ha a diszkrimináció egyes területeken az *Egyenlőség* szerint „szokásjogot teremtett" is, e szokások hivatalos el nem ismerése fenntarthatta a reményt, hogy idővel megváltoznak.

A dualizmus utolsó éveiben e változás iránti reményt megerősíthette egyes zsidó vallású politikusok beemelése a kormányzati elitbe. Einhorn Ignác/Horn Ede (1825-1875) után, akit élete utolsó hónapjaiban neveztek ki kereskedelmi államtitkár-helyettesnek, az 1910-es évekig kellett várni, amíg zsidó hitű politikusok újra ilyen jelentős pozícióba kerültek, ekkor viszont számuk megnövekedett. Vadász Lipót (1861-1924) 1913-1917 között a második Tisza-kormány igazságügyi államtitkára, Heltai Ferenc (1861-1913) 1913 februárjától augusztusban bekövetkezett haláláig Budapest főpolgármestere, 1917-1918-ban Vázsonyi Vilmos (1868-1926) az Esterházy- és a harmadik Wekerle-kormány igazságügyi minisztere, illetve tárca nélküli (választójogügyi) miniszter lett. Személyes érdemeiktől függetlenül kinevezésük egyértelműen szimbolikus jelleget is öltött, a hatalom üzenete volt a zsidók felé, amely üzenet értékét az alacsonyabb szinteken továbbra is fennálló diszkrimináció ténye relativizál(hat)ta, de a kortárs zsidók szemében nem feltétlenül csökkentette.

Dilemmas of Assimilation in Germany and Austria-Hungary. Rutherford, Fairleigh Dickinson University Press, 1982.; Ernest Hamburger: *Jews in Public Service under the German Monarchy*. In: Leo Baeck Institute Year Book, 9. évf. 1964, 206-238. o.; Uő: *Juden im öffentlichen Leben Deutschlands*, i. m.; Peter Pulzer: *Jews and the German State. The Political History of a Minority, 1848-1933*.(1992) Detroit, Wayne State University Press, 2003.

[431] Ernest Hamburger: *Juden im öffentlichen Leben Deutschlands,* i. m. 47. o.; Chris Clark: *The "Christian" State and the "Jewish Citizen" in Nineteenth-Century Prussia*. In: Helmut Walser Smith szerk.: *Protestants, Catholics and Jews in Germany, 1800-1914*. Oxford — New York, Berg, 2001, 67-93. o., különösen: 83-84. o.

[432] Werner E. Mosse: *From "Schutzjuden" to "Deutsche Staatsbürger Jüdischen Glaubens". The Long and Bumpy Road of Jewish Emancipation in Germany*. In: Pierre Birnbaum — Ira Katznelson szerk.: *Paths of Emancipation. Jews, States, and Citizenship*, i. m. 88-91. o.

Amint írta a *Huszadik Század* Vadász Lipót kinevezésekor: „A kormány állása olyan gyenge, annyira elveszítette talaját a közvéleményben, hogy rászorul erre a kortesfogásra. A zsidóság bizonyos rétegei, főleg a városi polgárság köréből, kezdtek elégedetlenkedni a kormánnyal. Nyugtalanította őket a kormány szűkkeblűsége a választójog kiterjesztésénél, makacssága a korcs adótörvények felfüggesztése ügyében. [...] Ezt a zsidóságot ki kellett engesztelni, meg kellett újra nyerni. — S ebben a törekvésben igen jól épített a zsidóvallású tömegek, — lélektanilag eléggé érthető — gyöngeségére, hogy saját ügyüknek tekintik, saját helyzetük javulásának tudják be hitsorsosuk emelkedését, bármilyen távol álljon is osztályhelyzetét tekintve tőlük."[433] Noha a „zsidóvallású tömegek" érzelmeit illetően nem bocsátkoznánk ilyen határozott kijelentésekbe, a zsidó sajtó kétségtelenül azt tanúsítja: amennyire elkeserítette a diszkrimináció, annyira mohón kapott minden olyan jelen, amely táplálhatta reményét, hogy a magyar állam nem tekinti a zsidókat másodrangú állampolgárnak. E téren a legerősebb, a nemesítésekhez és a bárósításokhoz képest is szimbolikusabb erővel bíró jel a politikai hatalom megosztása volt. Heltai Ferencnek a kormány által történt jelölésével majd megválasztásával London és Róma után Budapest lett a harmadik európai főváros, ahol egy zsidó vallású személy került a főpolgármesteri székbe. Az *Egyenlőség* vezércikkben számolt be az eseményről: „A két liberalizmusáról híres főváros mellé íme, Budapest sorakozik méltó módon, a legnemesebb szabadelvűség szellemében téve tanúságot a magyar nemzet ős liberalizmusának törhetetlen erejéről, amelynek ragyogását és fényét csak időlegesen takarhatják futó fellegek, hogy azután annál diadalmasabban törjön elő nemzetünk tiszta és salaktalan érzéseinek napsugara. Nincsen szándékunkban elfogult felekezeti diadalujjongásban kitörni, hiszen úgy szeretnők, ha a felekezeti hovatartozandóságnak jelzője végképpen kitörültetnék az emberi érték fémjelzései közül — de éppen ezért és éppen ebből a szempontból tölti el elégtétellel bensőnket az az újabb meggyőződés, hogy a mi édes hazánkban [...] csakis az igazi érdem lehet a mértékadó szempont és a legszebb polgári kitüntetés osztásakor közönyössé válik az a tény, hogy a férfiú, aki részesévé lett ennek a csillogó fölemeltetésnek, törhetlen jellemerővel ragaszkodik apái hitéhez, ősei örökéhez."[434] Egy héttel később a hetilap a Filológiai Társulat 38. közgyűléséről is beszámolt. Miután a közgyűlés meghallhatta Heinrich Gusztáv (1845-1922) előadását a Párizsban elhunyt irodalomtörténész Kont Ignácról (1856-1912), aki, amint azt maga Heinrich hangsúlyozta, azért választotta az emigrációt, mert itthon még egy középiskolai állást sem tudott szerezni, a közgyűlés hozzáfogott a harminc tagú választmány megválasztásához. „Ön azt hiszi, hogy e választmányba egyetlenegy zsidót se választottak

[433] Várdai: *A zsidó államtitkár*, i. m. 626. o.
[434] Kiss Arnold dr.: *Heltai Ferenc*. Egyenlőség, 1913. febr. 16, 1. o.

be?", tette fel az *Egyenlőség* a keserűen költői kérdést. „Azt hiszi? Mert ha azt hiszi, akkor eltalálta. Egyetlenegyet sem. [...] Attól félek, hogy ha Kont Ignác holnap kezdené újra a pályáját Budapesten, holnapután már ismét Párisban végezné. Az emlékbeszéd, az más. Parancsol zsidó úr egy emlékbeszédet? Azt kaphat."[435]

Túl a neológ értelmiségen, számos zsidó vívódhatott a reménykedés és az elkeseredés hasonlóan kavargó, egymást váltó, sőt párhuzamosan jelen levő érzelmei között. Mivel a remény éltet, de nem ad kenyeret, azon zsidók számára, akik a közszférában szerettek volna elhelyezkedni, az áttérés minden kétséget kizáróan erős csábítást jelentett.

3) Diszkrimináció a magánszférában

Magyarországon, szemben Németországgal vagy Ausztriával, a kormányzat a dualizmus korának végéig a liberalizmust vallotta ideológiájának. A zsidók hagyományos politikai hajlama, amely a hatalom reprezentánsaiban kereste s gyakran találta a társadalmi zsidóellenesség kitöréseivel szembeni védőbástyát, az emancipált magyar zsidóság körében éppen ezért jóval erősebben fennmaradt. A zsidó, írta egy 1882 végén, vagyis már a szeptember 28-30-i pozsonyi antiszemita zavargások után megjelent röpirat, „minden időben" ki volt téve az eshetőségnek, hogy „a vérszomjazó tömeg vaktában neki rohan". És lám, a helyzet nem változott: „Mai nap is egyedül a szurony és puskacső adhat neki oltalmat a megfékezhetetlen társadalom vad túlkapásai ellen."[436] És tény: bár az *Egyenlőség* szerint késve, és eleinte messze nem megfelelő határozottsággal, a tiszaeszlári vérvád kitörése után a hatalom védte meg a zsidókat a társadalom (egy szegmense) ellenében és nem fordítva. A zsidók számára ez volt Tiszaeszlár tanulsága. A neológ értelmiség azért reagált oly érzékenyen az állam felől jövő, zsidóellenességként értelmezhető jelre, így a zsidókat a közszolgálat terén érő negatív megkülönböztetésre, mert elvárásai is nagyobbak voltak a jogegyenlőséget szavatolni hivatott — hiszen liberális — hatalommal, mint a társadalommal szemben.

Részben talán ez magyarázza azt, hogy a neológ értelmiség alig tulajdonított jelentőséget a századelőn a magánszférában jelentkező, ugyan általa is észrevételezett, de pár említésen kívül nem tárgyalt diszkriminációnak. „Az ember mosolyog és egykönnyen meg sem érti az ilyen bolondságokat", írta 1897-ben Soltész Adolf (1868-1937) hírlapíró, az iparegyesület titkára majd igazgatója, az *Egyenlőség*nek az 1890-es években rendszeres munkatársa, miután bemutatott pár álláshirdetést, amelyek az adott állásra kifejezetten keresztények jelentkezését várták.[437] Noha a zsidó sajtó az 1890-es évek második felétől

[435] *Glosszák a hétről*. Egyenlőség, 1913. febr. 23, 3-4. o.
[436] Füredi Béla: *A zsidó. 1882. deczember hóban*. Szombathely, Bertalanffy József könyvnyomdája, 1882, 53. o.
[437] Dr. Soltész Adolf: *A zsidóság a társadalomban. I.*, i. m. 4. o.

kezdve ismételten, ekkortól kezdve a korszakunk végéig folyamatosan kifejezést adott azon véleményének, hogy az antiszemitizmus a keresztény társadalom egyre szélesebb rétegeit hatja át, a háború kitöréséhez érve sem szentelt nagyobb figyelmet e kérdésnek, 1914-ben is pár sorban élcelődött csupán a „zsidómentes légszesz"-en, értsd a kassai légszeszgyár keresztény könyvelőt kereső álláshirdetésén.[438]

Pedig e két dátum közötti időszakban, sőt valójában már az 1890-es évek elejétől az efféle álláshirdetések ezrei jelentek meg egyes országos napilapokban, illetve az álláshirdetésekre szakosodott közlönyökben. Noha megállapításunkat csupán a *Budapesti Hírlap* illetve az 1902-től megjelenő *Országos Pályázati Közlöny* c. hetilap egyes évfolyamai egyes számainak átnézésére alapozzuk, tendenciálisan nem látunk különösebb változást, a kifejezetten keresztény jelentkezőket kereső állásajánlatokból nem volt több az 1910-es években, mint tíz vagy húsz évvel korábban. Az ilyen álláshirdetések mindig csupán kis részét tették ki az egy adott számban megjelent hirdetéseknek, de alig akadt olyan szám, amelyben legalább egy ne lett volna.

A színtelen-szagtalan parafrázis helyett inkább közölnénk mutatóba pár hirdetést: *Budapesti Hírlap*, 1890: „Fiatal ember (keresztény), ki magyarul és németül levelez, egy vidéki gépgyárban azonnal alkalmazást talál." „Egy elsőrangú budapesti férfi divat üzlet részére egy fiatal keresztény intelligens segéd kerestetik." „Segéd (keresztény) fűszer és csemege üzletbe azonnal felvétetik." „Tanonc (keresztény) bőrkereskedésbe felvétetik."[439] *Budapesti Hírlap,* 1892: „Fiatal nőtlen keresztény orvos kerestetik kitűnő helyre." „Gyakornok, keresztény, jó családból, 14-18 éves, kellő iskolai képzettséggel felvétetik egy keresk. ügynökségi irodába."[440] *Budapesti Hírlap*, 1897: „Keresztény fiatal ember egy szallag, csipke és rövidárú-üzlethez, mint társ kerestetik." „Fővárosi fűszer és csemegeüzletbe, vidékről, jó házból való keresztény fiú tanulónak azonnal felvétetik."[441] *Budapesti Hírlap*, 1900: „Ügyes keresztény fehérvarrónő azonnal fölvétetik." „Kárpitos-tanonc, (keresztény) jobb műhelybe fizetés mellett felvétetik." „Levelező, szép írással, ki a magyar és német nyelvet teljesen uralja, keresztény, fölvétetik." „Gépírónő, keresztény, ki Remingtongép-kezelés, gyorsírászat, helyesírás és számolásban kellő jártassággal, nem különben jó kézírással rendelkezik, gyári irodába kerestetik."[442] *Országos Pályázati Közlöny,* 1902: „Elsőrangú szolid üzletbe keresztény, 24-34 év közötti segéd kerestetik, ki a műipar és díszműáru szakmában jártas." „Villamosmérnök, nőtlen, keresztény, lehetőleg mittweidai technikát végzett, egy nagyobb villamos vállalathoz kezdő fizetéssel március elsejére

[438] Secundus [Patai József]: *Zsidómentes légszesz.* Múlt és Jövő, 4. évf. 1914, 7. sz. 385. o.
[439] Budapesti Hírlap, 1890. jan. 14, 14. o.; 1890. jan. 18, 12. o; 1890. jan. 26, 16. o.; 1890. febr. 23, 15. o.
[440] Budapesti Hírlap, 1892. nov. 24, 16. o.; Uo.
[441] Budapesti Hírlap, 1897. aug. 4, 16. o.; 1897. szept. 4, 18. o.
[442] Budapesti Hírlap, 1900. jan. 11, 17. o.; 1900. jan. 27, 18. o.; 1900. febr. 4, 30. o.; 1900. febr. 9, 18. o.

kerestetik." „Fiatal irodatiszt, keresztény, 20-23 éves, [...] vidéki elsőrangú részvénytársasághoz leendő alkalmaztatás végett jelentkezzék." „Könyvelősegéd, gyors, biztos munkaerő, előkelő budapesti részvénytársasághoz kerestetik. Kívántatik keresztény vallás, szép kézírás, magyar és német nyelv teljes bírása, kereskedelmi iskola végzettsége." „Gyors- és gépírásban jártas, jó számoló és szép kézírású keresztény kisasszony nagyobb fővárosi intézetnél azonnali felvételre kerestetik." „Segédkönyvelő (keresztény) budapesti ipari részvénytársaságnál 120 kor. havi kezdő fizetéssel azonnal állandó állást nyerhet."[443] *Budapesti Hírlap*, 1903: „Gyógyszerész gyakornoknak fölvétetik, VI gimnáziumot végzett keresztény ifjú vagy leány." „Orvos, keresztény, vagyonos, magyar nagy községben mint magánorvos letelepedhetik, intelligenczia 800-1000 korona fix fizetést biztosít." „Pipere-üzletbe egy szolid, keresztény leány, mint elárusítónő teljes ellátással kerestetik."[444] *Országos Pályázati Közlöny*, 1906: „Intelligens detailista, keresztény, 18-20 éves azonnal felvétetik." „Gőzfűrészhez kerestetik egy keresztény ember a fa átvételéhez és a munkások felügyeletéhez."[445] *Budapesti Hírlap*, 1907: „Magános keresztény kisasszony gyári vállalathoz, [...] mint irodatisztnő, felvétetik." „Ügyes német-magyar (keresztény) levelezőt keres budapesti gyár." „Könyvelő, keresztény, perfekt német magyar levelező kerestetik helybeli gyár részére." „Orvos, keresztény. Fehérmegyébe egy 5000 lakosú községbe kerestetik."[446] *Budapesti Hírlap*, 1913: „Műszerészsegéd, nőtlen, keresztény, kifogástalan jellemű, az elektroteknikai szakmából eladói minőségben [...] azonnal fölvétetik."[447]

Ezen álláshirdetések egy részét illetően nem biztos, hogy a „keresztény" jelző mögött kifejezett diszkriminatív szándék húzódott volna, vagyis hogy a jelző „nem zsidót" jelentett. Kérdés, hogy ez esetben, vagyis ha a munkaadó egyszerűen szívesebben dolgozott egy a saját felekezetéhez tartozó alkalmazottal, miért nem jelölte meg pontosan a kívánt vallási hovatartozást. Aminthogy ritkán, de ilyen is előfordult. 1906-ban Tögl Géza római katolikus pénztárnőt keresett Váczi körúti vas- és faáru üzletébe, Brutsy Gyula ugyancsak római katolikus vallásút kívánt alkalmazni esztergomi kézműáru kereskedésébe.[448] Lehetséges persze, hogy a szándék itt is diszkriminatív volt, csak éppen a zsidók mellett magában foglalta a protestáns jelentkezők elutasítását is. Olyan állásról szóló hirdetést, amely kifejezetten református vagy evangélikus jelentkezőknek lett volna fenntartva, egyetlen egyet sem találtunk. Mindenesetre a saját kereskedésébe, műhelyébe bolti eladót, iparostanoncot alkalmazni kívánó munkaadó esetében elképzelhető, hogy a felekezeti specifikáció inkább volt tükre egy az adott személyhez kulturálisan közelebb álló munkatárs felvétele iránti

[443] Országos Pályázati Közlöny, 1902. febr. 8, 6. o.; febr. 15, 5. o.; márc. 15, 4. o.; Uo.; Uo., 5. o.; 1902. ápr. 5, 5. o.
[444] Budapesti Hírlap, 1903. aug. 28, 18. o.; 1903. szept. 6, 27. o.; 1903. szept. 10, 24. o.
[445] Országos Pályázati Közlöny, 1906. máj. 5, 6. o.; 1906. jún. 2, 9. o.
[446] Budapesti Hírlap, 1907. szept. 7, 26. o.; 1907. szept. 12, 26. o.; 1907. szept. 15, 30. o.; 1907, okt. 8, 30. o
[447] Budapesti Hírlap, 1913, jan. 25, 31. o.
[448] Országos Pályázati Közlöny, 1906. júl. 7, 4. o.; Uo., 6. o.

vágynak, mintsem a zsidóktól való idegenkedésének, ellenségességének. Ez persze fordítva is áll: ha jóval ritkábban, mégis szép számban jelentek meg olyan álláshirdetések is, amelyben kifejezetten izraelita pályázók jelentkezését várták. 1906-ban a szabadkai Deutsch Hermann és társa „jó házból" való izraelita könyvelőnőt, a nemesnádudvari Klein Sámuel a fűszer és rőfös szakmában jártas izraelita segédet, 1914-ben a táplántai Ungár Miksa egy nőtlen izraelita ispánt keresett.[449] Noha a másik felekezetbelivel szembeni idegenkedés egy esetben sem kizárható, feltételezhető, hogy minél inkább vonta be a felkínált munkakör az alkalmazottat munkaadója személyes, privát életterébe, annál valószínűbb volt, hogy a vallásazonosság iránti óhaj a munkaadó és családja, illetve az életükbe belépő idegen közötti kulturális familiaritást volt hivatott — legalább e téren — biztosítani. Aligha lehet véletlen, hogy a házvezetőnőt, vagy nevelőt kereső hirdetések szinte minden esetben megjelölték a pályázó kívánt felekezeti hovatartozását. 1903-ban egy álláshirdető két lánya mellé kívánt felvenni egy izraelita vallású nevelőnőt, „magyar, német és francia nyelvtanításhoz, szintén zongorát is oktatni". Stallenberger József hőgyészi takarékpénztári főkönyvelő 1906-ban négy tagú családjához harminc év körüli római katolikus házvezetőnőt keresett, úrileányt, vagy gyermektelen özvegyet, aki alkalmazása esetén „családtagul vétetik és állandó otthont nyer".[450] A szándéktól függetlenül az eredmény persze mindkét esetben diszkriminatív, annyi különbséggel, hogy az ország lakosságának 1900-ban 4,9%-át kitevő zsidó vallásúakat értelemszerűen nagyobb eséllyel érinthette hátrányosan.

Az sem biztos továbbá, hogy a szándékos diszkrimináció mögött minden esetben keresztény munkaadó állt, amennyiben a bolti eladóknál például nem lehet kizárni annak a lehetőségét, még ha erre bizonyítékot nem találtunk is, hogy a vevőkre való tekintettel éppenséggel zsidó kereskedő kívánt inkább keresztényt alkalmazni.[451] Elméletileg ugyanez elképzelhető azon nagyobb vállalatok, vidéki vagy fővárosi gyárak, részvénytársaságok által feladott álláshirdetések esetében is, amely cégeknél a pályázó szükségesen „keresztény" mivolta már aligha jelenthetett mást, mint nem zsidót. Ebben az esetben viszont, vagyis ha zsidó tulajdonosok kezében levő gyárak, vállalatok diszkriminálták volna a zsidó állásra jelentkezőket, szinte kizárt, hogy erről a korabeli felekezeti sajtó nem írt volna, aminthogy többször beszámolt például arról, hogy egyes Lipótvárosi családok készakarva nem alkalmaznak csemetéik mellé zsidó nevelőket.[452] Noha olyan esetről tudunk, és nem csupán a felekezeti sajtóból, hogy egy áttért zsidó bankvezér alkalmazottai körében maga is új hite

[449] Országos Pályázati Közlöny, 1906. jún. 2, 8. o.; 1906. júl. 7, 6. o.; Budapesti Hírlap, 1914. jan. 10, 30. o.
[450] Budapesti Hírlap, 1903. aug. 28, 18. o.; Országos Pályázati Közlöny, 1906. jún. 2, 10. o.
[451] A bizonyíték ez esetben olyan, kifejezetten keresztény pályázót kereső álláshirdetés volna, amelynek feladója a nevéből ítélve többé-kevésbé egyértelműen zsidó volt. Ilyet nem találtunk, de a hirdetések jelentős részénél nem szerepelt a munkaadó neve, csupán a szokványos, „jelige alatt a kiadóhivatalban" kifejezés.
[452] Szabolcsi Miksa: *Meturgeman. Üzenetek és magyarázatok. Önmeggyalázás . Egyenlőség,* 1908. szept. 6, 4. o.; Uő: *Meturgeman. Üzenetek és magyarázatok. Tanács.* Egyenlőség, 1909. dec. 26, 5. o.

misszionáriusává vált (erről később bővebben), olyanról nincs tudomásunk, hogy zsidók vagy akár áttért zsidók vezette cégek diszkriminálták volna az állásra jelentkező izraelita vallású személyeket. A nagyobb vállalatok által feladott álláshirdetések esetében, és mint láttuk, számos volt ilyen, az állásra pályázók felekezeti hovatartozásának a kikötése tehát legnagyobb valószínűséggel egyes keresztény munkaadók zsidó hitűekkel szemben gyakorolt nyílt diszkriminációjának volt a jele, amely diszkrimináció a közszféra mellett ekképpen a magánszektorban is megnehezíthette a zsidó vallású állampolgárok szakmai érvényesülését, és pedig nem csupán a középrétegekhez tartózókét, hanem a kispolgárokét is.

Ami a szabadfoglalkozású pályákon működőket illeti, állás betöltésénél történő diszkriminációról értelemszerűen nem lehetett szó. A potenciális klientúrát viszont befolyásolhatta egy adott orvos vagy ügyvéd felekezeti hovatartozása. Márai Sándor (1900-1989) szerint az antiszemitizmus e „kedélyes" korában a keresztény társadalom előítéletei e téren nem voltak befolyással választására, legalábbis ami a zsidó orvosokat illeti: „Keresztény családok előszeretettel tartottak zsidó háziorvost, közbeszéd volt, hogy a zsidók kiváló orvosok, nagyon megbecsülték a doktor bácsit, évtizedeken át járt a családba, ismert minden titkos és heveny nyavalyát, intim panaszukkal hozzá futottak a családtagok, dicsérték, szerették, lelkendeztek érette."[453] Habár kifejezetten a zsidó orvosok helyzetére nem tért ki, egy 1905-ös cikkében az *Egyenlőség* helyettes szerkesztőjét viszont éppen azért aggasztotta a zsidó hitűeknek a főiskolai és egyetemei hallgatók között elfoglalt jelentős, a „gyakorlati élet" terén súlyos következményekkel járó aránya, mert evidenciának tekintette, hogy a keresztények lehetőség szerint kerülik a zsidó szabadfoglalkozásúakat: „Hát lehetséges ennyi diplomás zsidó embernek tanulmányaihoz és intelligenciája fokához mért tisztességes existenciát biztosítani? A legmerészebb fantáziát is fölülmúlja ennek a lehetősége. Nem csak azért, mert az állami és törvényhatósági közigazgatás felsőbb fokain az egész vonalon, de közép és alsó fokain is jórészt kirekesztik a zsidóhitű, bármily alkalmas munkaerőket; hanem azért is mert az úgynevezett szabad kenyérkereseti pályákon is igen nagy részben még nem ismerik el a zsidóhitűek egyenjogúsított voltát s az összlakosságnak 95%-nyi keresztény része nem első sorban keresi a zsidóhitűt, hanem a divatos társadalmi mozgalmakon fölülálló keveseket kivéve úgyszólván kényszerűségből fordul csak hozzájuk. [...] Ez az oka, hogy a diplomás gyógyszerészeknek nagy tömege egy egész életen át segédeskedik. [...] Ennek a következménye, hogy kész ügyvédek irodavezetői állásokban, sőt mint díjnokok alig tudják megkeresni a mindennapi kenyerüket. A zsidó ifjúságnak ez a képzett és érvényesülni nem képes része természetesen meghasonlik önmagával s a legelső

[453] Márai Sándor: *Egy polgár vallomásai*. I-II. köt. Bp., Pantheon-Kiadás, é. n. [1934], I. köt. 267-268. o. Az idézet egy négy oldalas, a zsidók korabeli percepciójáról, Márai kassai polgári miliőjének a zsidók iránti viszonyáról szóló passzus része, amelyet az író kihagyott a végleges szöveget rögzítő harmadik kiadásból.

gondolata az, hogy a hitvallása áll boldogulása útjában. Mivel emelkedni akar mindenképpen, a legelső ballaszt, amit élete léghajójából kidob: a vallás."[454]

Hogy a századforduló idején a szabad pályákon működő zsidók tapasztalatát inkább Márai vagy Komáromi véleménye tükrözte-e pontosabban, erre nem tudunk választ adni. Más forrással e kérdésről nem rendelkezünk, a maga nemében egyik szerző sem elfogultabb a másiknál. Hogy a zsidó felekezethez való tartozás nem csupán a közszférában jelentett hátrányt, ezt a kortársak nyilvánvalónak tekintették, de megállapításaikban e téren megmaradtak az általános jellegű kijelentéseknél. Amint írta 1912-ben Szász Zoltán a polgári radikálisok napilapjában: „Bár jogilag nincs különbség zsidó és nem-zsidó állampolgár közt, [...] mégis tagadhatatlan, hogy még nálunk is olyanok az állami és társadalmi viszonyok, hogy egyenlő energia-kifejtés mellett a legtöbb pályán a keresztény többre megy, mint a zsidó."[455] Egy évvel később a *Pesti Hírlap*ban írt cikkében Szász e megállapítását tovább pontosította, még inkább hangsúlyozva egyben általános érvényességét: „Ha meg is történik, hogy egyes egyéneket azért neveznek ki egyetemi tanárrá, főrendiházi taggá, mert zsidó, ha lehetséges, hogy egyes, a zsidók által teljesen elfoglalt területeken inkább előny a zsidó származás, mint hátrány, azért nagy általánosságban véve, ha az egész kultúremberiség életét nézzük, a gazdasági élet összes tereit áttekintjük, a társadalmi létra összes fokozatait bejárjuk, a zsidó származás inkább hátrányként, mint előnyként fog jelentkezni."[456] A megoldást, mint korábban láttuk, Száz Zoltán a zsidók áttérésében látta. Noha a kauzalitás messze nem volt is oly automatikus, amint azt Komáromi beállította, illetve amint azt Szász szorgalmazta, a közszférában megvalósult hátrányos megkülönböztetés mellett az akár megtapasztalt, akár elkerülni kívánt társadalmi diszkrimináció is oka lehetett a szakmai érvényesülésüket előmozdítani igyekvő zsidók áttérésének

4) Társadalmi befogadás

Az esetleges szakmai előnyök mellett az áttérés kézzelfogható társadalmi haszonnal is járhatott. Ez legegyértelműbben a reformkortól kialakuló, a századfordulóra érve kb. 800-1000 családot magában foglaló zsidó nagypolgárság, illetve az értelmiségi elit azon tagjait illetően mutatkozott meg, akik a gazdasági, szakmai kapcsolataikon túl befogadást akartak nyerni a születési arisztokrácia vagy a birtokos nemességből öndefiníciója szerint „dzsentrivé", majd „történeti középosztállyá" váló rétegek felsőbb köreinek családjaiba, társasköreibe.[457]

[454] Komáromi Sándor: *Helycsere!*, i. m. 1-2. o.
[455] Szász Zoltán: *Pénzemberek.* Világ, 1912, már 24, 33. o.
[456] Szász Zoltán: *Zsidó antiszemitizmus*, i. m. 2. o.
[457] E „felsőbb körökön" a nemesi eredetű rétegeknek a középbirtokukat megtartó és/illetve az állami, megyei igazgatásban elhelyezkedő magas beosztású tagjait értjük. Az öndefinícióból „kívülről intonált megítéléssé" váló dzsentri jelölésre ld. Kövér György: *Magyarország*

Kérdés először is, vajon mennyire jellemezte e törekvés a zsidó nagypolgárságot? A kortársak zömének nézete szerint minden meggazdagodott zsidónak ez volt leghőbb vágya. A 19. századi irodalom által a zsidó nagypolgárságról nyújtott kép központi toposza a mágnást, nemest „majmoló", annak kegyeit mindenáron kereső — és amúgy soha el nem nyerő — zsidó „parvenü". A reformkori életképekben a gazdag zsidó szinte mindig negatív figurájának alapvető jellegzetessége még főleg a kapzsiság, amelynek kielégítése érdekében a legaljasabb cselekedettől sem riad vissza.[458] E motívum mellé már az 1850-60-as években felsorakozik a szerényebb hitsorsosait lenéző, a mágnásvilág kegyeit ácsingózó parvenü.[459] A hagyományos elit általi befogadása érdekében az obligát földbirtok és kastély megszerzése mellett a versenyistálló-tartástól a kitérésig minden lehetséges eszközt bevető „pénzarisztokrácia" képe az 1880-as évektől megjelenő, kifejezetten a zsidó nagypolgárságról szóló keresztény szerzők regényeiben már sztereotípiává rögzül.[460]

E képen érdemben a századforduló irodalma sem módosított, bár azt egyértelműen árnyalta. Ennek tipikus példája Ambrus Zoltán (1861-1932) 1902-ben megjelent, majd számos kiadást megért *Berzsenyi báró és családja* című regénye. Szereplői egyfelől klasszikus illusztrációi a gazdag zsidókról elterjedt kliséknek: sznobok, kitértek, lefelé elzárkózók, felfelé dörgölődzők. Ugyanakkor, amint családjával vagy szeretőjével folytatott beszélgetéseiből kitűnik, az önmeghatározása szerint „pápai szent birodalmi nemes" Berzsenyi Jacques a maga módján megmarad büszke, az „élhetetlen" főurakat mélyen lenéző polgárnak is.[461] Ugyanez a kettősség jelenik meg Herczeg Ferenc egy évvel később kiadott, elsősorban ugyancsak szórakoztatni hivatott *Andor és András* c. regényében. Gazdag zsidó szereplői között megtaláljuk a századforduló új típusfiguráját, az immár nem is a magyar, hanem az angol arisztokráciát ájultan csodáló, és ennek megfelelően az anglikán vallásra tért ifjú dendit, de az egyik főszereplő, szilasi Singer Ida apja ennél bonyolultabb képlet: egyfelől vérbeli self-made-man, egy „condottiere" elszántságával és egy „imperátor" akaraterejével, másfelől, noha nem tért át, nagy igyekezetet fejt ki, hogy felvegyék az arisztokrata Ügető-klubba, „ahol semmi keresnivalója nincs és ahová semmiképpen sem akarják befogadni".[462]

A zsidó szerzők szépirodalmi műveiben a nagypolgárság összességében még negatívabb képben jelent meg. A nevetségességében még akár valamiféle szimpátiát is kelthető parvenü képéhez itt már az 1860-as években társult egy később ismételten visszatérő

---

társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In: Gyáni Gábor — Uő: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Bp., Osiris, 2006, 165-166. o.

[458] A reformkori próza zsidó-képének átfogó összegzésére ld. Szalai Anna: *Bevezető*, i. m. 7-97. o.

[459] Zs. J. [Zsoldos Jenő]: *Zsidó a magyar regényirodalomban*. In: Zsidó Lexikon, i. m. 985. o.

[460] Ld. Ifj. Ábrányi Kornél: *Régi és új nemesek. Eredeti regény*. Bp., Athenaeum, 1881.; Csiky Gergely: *Az Atlasz család*. (1890) In: Századvég I-II. köt. Sajtó alá rendezte: Szalai Anna. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1984, 361-560. o.

[461] Ambrus Zoltán: *Berzsenyi báró és családja. Tollrajzok a mai Budapestről*. (1902) Bp., Révai Testvérek, 1906. Berzsenyi polgár öntudata legmarkánsabban egy, a *Fidibus*zba pár évvel később írt sorozat egyik cikkében jelent meg. Ld. [Ambrus Zoltán:] *Az én emlékirataim, vagyis: egy főrend vallomásai. Személyesen mondatolta Berzsenyi Jacques báró.* Fidibusz, 1905. dec. 15, 2. o.

[462] Herczeg Ferenc: *Andor és András*. (1903) Bp., Singer és Wolfner, 1925, 46-48, 64. o. Az idézet a 47. oldalon található.

vád, amely szerint a szerény és dolgos zsidó polgárok, értelmiségiek szenvedik meg a nagypolgárság keltette antiszemitizmust. Ormody Bertalan (1836-1869) 1866-ban megjelent korrajzában az ifjú orvos szájába adott vád még elsősorban a „pénzbálvány" imádása.[463] Molnár Ferenc első, 1901-ben kiadott regényében a Bródy Sándorról mintázott Baradlay által megfogalmazott változatban már kiszélesedik az arisztokráciához és a dzsentrihez való szégyentelen dörgölődzésre.[464] Más művekben, így Acsády Ignác 1880-ban megjelent vígjátékában, illetve Molnár 1911-ben kiadott karcolataiban a zsidó nagypolgárról kialakított kép kevésbé ellenséges, de a keresztény elithez való törleszkedés itt is a szatíra hangsúlyos eleme.[465] Egyértelműen inkább pozitív ábrázolásban a zsidó nagypolgár szinte egyedül Szomaházy István (1864-1927) 1909-ben publikált, egy a polgári ethoszhoz és hitéhez a bárói cím elnyerése után is hű bankfiú villámkarrierjét bemutató regényében jelenik meg.[466] De Szomaházy könyve szabályt erősítő kivétele a századforduló zsidó szerzők által írt, a nagypolgárságot továbbra is legjobb esetben az arisztokráciát vagy a „gentryt" megmosolyogtatóan majmoló smokként bemutató szórakoztató irodalmának,[467] míg az ambiciózusabb művekben, így Kóbor Tamás 1911-ben kiadott regényében továbbra is megjelent a vád, amely szerint a megtollasodott zsidók úrhatnámsága és gyávasága „az egyetlen oka az antiszemitizmusnak".[468]

Pár évvel korábban hasonlóan nyilatkozott a Demokrata Párt vezére, Vázsonyi Vilmos is. „Miért a hiúság vásárja odafenn, abban a rétegben, melyet »társadalmi Riviérának« nevezek?", tette fel a költői kérdést egy 1905. januári választási beszédében. „Nem érzik, hogy az ellenszenvet, amit hiú sóvárgásuk kelt, mi szenvedjük meg, a dolgozó, családjukért reggeltől napestig küszködő szegénysorsú zsidók." Beszédeiben, publicisztikájában Vázsonyi évtizedeken át ismételte: zsidó származásukat és polgári eredetüket megtagadva, a „polgárság elfajzott árulói, a parvenük, az új nemesek" az

[463] Ormody Bertalan: *Zsidó aristokratia. Regényes korrajz (Vége)*. Regélő, 1866. júl. 31, 68-69. o.
[464] Molnár Ferenc: *Az éhes város.* (1901) Bp., Pesti Szalon Könyvek, 1993, 235-240. o. Bródy pár évvel korábban, illetve egy évvel Molnár könyve után megjelent regényeiben az elítélés messze nem ilyen egyértelmű. *Az ezüst kecske* c. regényben megjelenő zsidó nagypolgár egyfelől pénzsóvár, gonosz, ravasz, másfelől melegszívű, gyermekeit fanatikusan szerető polgár, aki majd megőrül bánatában, amiért lánya egy keresztényhez megy feleségül. *A nap lovagjá*ban az öregedő „tőkepénzesek" alázattal hódolnak az arisztokrácia előtt, de a zsidó bankár mélyen elítéli az országot vesztébe rántó kivagyi költekezést, mint okos és félelmetes, vagyona révén mindenkinél hatalmasabb úr jelenik meg. Bródy Sándor: *Az ezüst kecske*. (1897) In: Uő: A nap lovagja és más kisregények. Bp., Unikornis Kiadó, 1997, 127-260. o.; Uő: *A nap lovagja*. (1902). In: Uo., 261-360. o.
[465] Acsády Ignác: *Aranyországban. Vígjáték három felvonásban*. Bp., Weiszmann Testvérek Nyomása, 1880.; Molnár Ferenc: *Disznótor a Lipótvárosban. Egy nagyszabású pesti czéczó története*. (1908) In: Uő: Hétágú síp, i. m. 198-245. o.
[466] Szomaházy István: *Báró Siklósi Loew. Egy pénzfejedelem pályafutása*. Bp., Singer és Wolfner, é. n. [1909.]
[467] Ld. Például: Mirácó [Faragó Jenő]: *Smokkék. Apró komédiák a Smokk-család életéből*. Bp., Szilágyi Béla kiadása, 1905.; Bródy Miksa — Pásztor Árpád — Szomaházy István: *Lipótváros*, Bp., Vidám Könyvtár, é. n. [1913.] Amint Mary Gluck megjegyezte, Ágai Adolf *Borsszem Jankó* c. szatirikus lapjában a megjelent figurák között talán a földbirtokot szerzett és a nemesi életmódot majmolni igyekvő, ugyanakkor pénzsóvár Vöröshegyi Dávid karaktere volt a legantipatikusabb. Ld. Mary Gluck: *The Budapest Flâneur. Urban Modernity, Popular Culture, and the "Jewish Question" in Fin-de-Siècle Hungary*. Jewish Social Studies, 10. évf. 2004, 3. sz. 12. o.
[468] Kóbor Tamás: *Ki a ghettóból*, i. m. II. köt. 191. o. A nagypolgárságról az 1900-1910-es években szinte egyedül Biró Lajos írásaiban találunk árnyalt, bár összességében itt is inkább negatív, a korabeli klisék sorát felvonultató ábrázolást. Ld. Biró Lajos: *A bosszú*. In: Uő: Harminc novella. Bp., Athenaeum, 1906, 143-150. o.; Uő: *A prológus*. In: Uo., 163-171. o.; Uő: *Fülöp és Marianne*. In: Uő: A fekete ostor és más novellák. Bp., Singer és Wolfner, 1911, 25-32. o.; Uő: *Kunszállási emberek*. Bp., Singer és Wolfner, 1912, 141-142. o.; Uő: *Az Ábel-család*. In: Uő: A ciklámen és más novellák. Bp., Singer és Wolfner, 1914, 71-83. o.; Uő: *Ábel István*. In: Uo., 100-106. o.

arisztokrácia szervilis támaszaivá váltak, beálltak „a középkori tényezők mellé inasnak" ahelyett, hogy mint nagypolgárok, saját osztályuk élére állva küzdenének a demokráciáért.[469]

A vagyonos zsidó rétegek igyekezete, hogy beférkőzzenek a keresztény „társaságba", mintegy mellékszálként ugyancsak integráns részévé vált az 1900-as években a polgári radikálisok által megfogalmazott bírálatnak. Az elsősorban politikai célzatú bírálat szerint a lelkében hordott sárga folttól megszabadulni képtelen nagypolgárság, ahelyett, hogy élére állt volna a demokratikus polgári társadalomért folytatandó küzdelemnek, társadalmi befogadása reményében behódolt az általa szervilisen kiszolgált hagyományos hatalmi elitnek, annak politikáját támogatta. A *Huszadik Század* megfogalmazásában: „Abban a nagy harcban, melyet a magyar demokrácia az általános választójogért vív, igen feltűnő a zsidóság szerepe. Azt lehet mondani, hogy a zsidóságnak az a része, mely oly nagy politikai és gazdasági hatalmat képvisel, vagy közömbösen félre áll vagy nyíltan a demokratikus reform ellen dolgozik. [...] A ghetto ivadékai együtt harcolnak a rablólovagok ivadékaival. [...] Minthogy pedig ezt a jelenséget — legalább egy részében — nem lehet sem gazdasági, sem politikai függőségből megmagyarázni: ez nyilvánvalóan az irracionális lekötöttség ama birodalmába tartozik, melyet prestigenek nevezünk. A zsidó bankárok és udvari tanácsosok boldogok, ha mentül antiszemitább hírű képviselők járnak el az estélyeikre és a zsidó szerkesztők politikai taktikájába komoly motívumként nehezedik a »Duci gróf« barátságos kézfogása avagy elutasító fejmozdulata. A sárgafoltosak leszármazóiban még ma is él az ősi félelem és alázatosság a hűbérurak leszármazóival szemben. Ezért oly nagy csapás a demokrácia szempontjából, hogy modern értelemben vett burzsoáziánk nagyobb része zsidó eredetű. [...] [A zsidóság] vagyonra és politikai befolyásra szert tett részében nem tud kifejlődni az a polgári önérzet, mely a nyugati demokráciákat megteremtette."[470] Jászi Oszkár tömörebb megfogalmazásában: „Ezeket az urakat a belső sárga folt terelte a főúri társaságba. Ez a belső sárga folt azt eredményezi, hogy a meggazdagodott zsidók szeretik, tisztelik és követik azokat a grófokat, akik nemcsak nem rúgják őket, de szóba is állnak velük, esetleg szivarral kínálják meg őket, sőt — uram bocsá! — még el is mennek az újdonsült bárónő zsúrjaira!"[471]

[469] Ld. Vázsonyi Vilmos: *Beszédei és írásai*. I-II. köt. Sajtó alá rendezte Csergő Hugó Dr. és Balassa József. Bp., Az Országos Vázsonyi-Emlékbizottság kiadása, 1927, I. köt. 132-133, 182, 195, 296, 466. o. Az idézetek a 132, 296, 466. oldalakon találhatók. Első támadásait Vázsonyi még az *Egyenlőség* hasábjain fogalmazta meg. Amint írta 1890-ben az ekkor 22 éves egyetemista: „Csak a demokráczia lobogója az, mely alatt a zsidóságnak helye van, mert a mely perczben végleges diadalt ül a demokráczia, elérkezett a mi szenvedéseink vége is. Nem felesleges ez az intelem. [...] Az egyenlőség elvén alapuló polgári társadalom uralmának főakadálya maga a polgári társadalom, melynek egyes elemei korlátoltságból, gyávaságból, vagy haszonlesésből az előítéleteket szolgálják." Vázsonyi Vilmos: *Zsidó legényegylet*. Egyenlőség, 1890. okt. 17, 6. o.

[470] *Kortörténeti jegyzetek. A mi zsidóink.* Huszadik Század, 9. évf. 1908, 11. sz. 402-403. o.

[471] Jászi Oszkár: *A magyarországi reakció szervezkedése*. Huszadik Század, 11. évf. 1910, 3. sz. 372. o. Ld. még: Oscar Jászi: *Les tendances de la politique hongroise concernant les nationalités*. In: La Hongrie contemporaine et le suffrage universel. Édition spéciale française du Huszadik Század, Le Vingtième siècle, revue mensuelle de sciences et politique sociales, organe de la Société de sociologie de Budapest. Paris, V. Giard & E. Brière, 1909, 149-150. o.; Uő: *A radikalizmus és a zsidók*. Világ, 1912, jún. 15, 7-8. o.; *Antiszemitizmusgyártás*: Huszadik Század, 14. évf. 1913, 7-8. sz. 108-109. o.; Litván György: „Magyar gondolat — szabad gondolat". Nacionalizmus és progresszió a század eleji Magyarországon. Bp., Magvető, 1978, 97. o.

E hosszú idézeteket az indokolja, hogy a polgári radikálisok ítéletét az arisztokráciához „hasonulni", „alkalmazkodni", „asszimilálódni" igyekvő zsidó nagypolgárságról a honi (marxista) történetírás évtizedeken át lényegében változatlan formában ismételte.[472] E meggyőződésében paradox módon a nyugati historiográfiában dívó „feudalizációs" tézis is megerősíthette. Amint a nemesített zsidókról e tézis jegyében írt könyvében William McCagg összegezte: „Új vagy régi, felemelkedett vagy csak emelkedőben levő, e középosztályok a nemesítés útjára lépve «feudalizálódtak»,"[473] vagyis idomultak, idomulni akartak az arisztokrata vagy nemesi eredetű politikai és társadalmi elithez. E képet a honi történetírásban a feudalizációs tézist amúgy maga is valló Hanák Péter fokozatosan finomította. Amint írta a zsidó polgárságról 1962-ben: „Az elmagyarosodók a befogadottak kisebbrendűség érzetével — s emiatt gyakran túlbuzgalmával — a készen találthoz, egy fel nem bomlott feudális szerkezet uralmi viszonyaihoz alkalmazkodtak, a »történelmi« vezető osztályokhoz asszimilálódtak." E réteg csúcsán, a „fináncburzsoázia" tőle telhetően a vezetőréteghez igyekezett „asszimilálódni", így az amúgy „öntudatosan őrzött németes nevéhez ragasztott nemesi előnév — a Herzoghoz a csetei, a Deutsch-hoz a hatvani, a Weisshez a csepeli — mégiscsak groteszk" maradt.[474] Másfél évtizeddel később Hanák a „befogadottak" pszichéjével immár nem foglalkozó elemzésében a nagypolgárságot jellemző dualitásra helyezte a hangsúlyt: „Különös kettőség jellemezte az új nagyburzsoázia mentalitását és életmódját is. Munkájában szívósan őrizte a szerző polgár burzsoá etoszát. [...] Magánéletében ápolta a polgári erényeket, az egyszerűséget, a takarékosságot, a hagyományos családi élet normáit, de a státusz és a reprezentáció a főúri élet egyes kellékeinek átvételére késztette. A közéletben [...] lelket és mentalitást változtatott: a polgári etoszt a nemesi hagyománnyal cserélte fel. A politikában a nagypolgárság kezdetektől elfogadta az arisztokrácia és a birtokos nemesség vezető szerepét, annak politikai eszményeihez, nacionalizmusához, mérsékelt és elkorcsosuló liberalizmusához igazodott."[475] Míg 1962-ben Hanák úgy ítélte, az eredeti névhez csatolt nemesi előnév „mégiscsak groteszk" volt, egy 1983-as tanulmányában a lényeget immár abban látta, hogy a nagypolgárok „tüntetően megőrizték" apáik „németes-zsidós" nevét, még akkor is, ha „közéleti célokra" elétették a predikátumot.[476] Hanák nyomán a történészek közül sokan

[472] Ld. például: Lakatos Ernő: *A magyar politikai vezetőréteg 1848-1918*. Társadalomtörténeti tanulmány. Bp., Szerző kiadása, 1942, 73. o.; Sós Endre: *»A cilinderes Tiborc« (Bródy Sándor)*. In: Uő: A nagyváros írói. Bp., Budapest Székesfővárosi Irodalmi és Művészeti Intézet, é. n. [1947], 60. o.; Lederer Emma: *A magyar társadalom kialakulása a honfoglalástól 1918-ig*. H. n. [Bp.], Népszava Könyvkiadó, é. n. [1947], 169-170. o.

[473] William O. McCagg, Jr.: *Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary*. Boulder, East European Quarterly, 1972, 43. o.

[474] Hanák Péter: *Vázlatok a századelő magyar társadalmáról*. (1962) In: Uő: Magyarország a Monarchiában. Tanulmányok. Bp., Gondolat, 1975, 358, 371. o.

[475] Hanák Péter: *Magyarország társadalma a századforduló idején*. In: Uő főszerk.: Magyarország története 1890-1918. I-II. köt. Bp., Akadémiai Kiadó, 1978, I. köt. 447-448. o. Ld. még: Hanák Péter: *Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a XIX. században*. In: Történelmi Szemle, 17. évf. 1974, 4. sz. 528. o.

[476] Hanák Péter: *A lezáratlan per. A zsidóság asszimilációja a Monarchiában*. (1983) In: Uő szerk.: Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus. Tanulmányok a zsidókérdésről a huszadik századi Magyarországon. Bp., Gondolat, 1984, 371. o. Hanáknál a zsidó

máig e paradoxonba sűrítik a nagypolgárság mentalitását. Magánéletében a zsidó nagypolgár dolgos volt, takarékos, szolid családi életet élt, írta Gerő András, de „a közéletben asszimilálódott az úri világhoz", vagyis Fónagy Zoltán szerint „sajátos kettőség" jellemezte: „Magánéletében és vállalkozóként a klasszikus polgári értékeket ápolta, [...] ugyanakkor a reprezentációban alkalmazkodott is az arisztokrácia által teremtett mintákhoz."[477]

A Hanák-féle elméletben a folyamat során elsikkadt a kérdés, vajon a reprezentáción túl a nagypolgárság társadalmilag is igyekezett-e integrálódni a születési arisztokráciába illetve nemességbe. A „hazai nagyburzsoázia" mentalitásának szentelt 1983-as tanulmányában Varga László ezt kétségbe vonta. Sem az „általánossá" nem vált kitérés, sem a „túlnyomó" többségben az „ipar fejlesztése terén szerzett érdemeikért" kapott nemesítések, sem a „tömeges méreteket nem öltött" összeházasodás, sem a „nagyon is kézzel fogható gazdasági érdek"-ből, vagyis „nem a beolvadás" vágyából fakadó földbirtok-vásárlás nem indokolja, vélte Varga, hogy a nagypolgárságnak az utókor által tipikusnak tartott, együttesen ráadásul „csak a legritkább esetben" jelentkező vonásait e réteg beilleszkedési törekvése jeleiként értelmezzük.[478] Pár évvel később megjelent interjú-tanulmányában Karády Viktor még határozottabb álláspontot képviselt. A zsidó nagypolgárság szerinte nem törekedett arra, hogy társadalmilag betagozódjék a „nemesi eredetű elitbe", és pedig nem csupán azért, mert mereven fenntartott exkluzivitásával e réteg „nyilvánvalóan még a zsidó nagypolgárság számára sem lehetett integrációs közeg", hanem azért is, mert e hagyományos elittől eltérő értékei és életvitele révén a nagypolgárságnak eszében sem volt „asszimilációs »hasonulást« vállalni vele".[479] A nagypolgárság értékrendje, hangsúlyozta úgy Varga, mint Karády, lényegében eleve kizárta a beolvadásra való törekvést, hiszen ez a nemesi eredetű elit életvitele átvételét is megkövetelte volna, ami számára, írta mindkét szerző, „öngyilkos" stratégia lett volna,[480] aminthogy azoknál, akik ezt az utat választották, írta Karády, vagyis „az eldzsentrisedő zsidó agrárburzsoá családokban találni is eseteket a birtok elmulatására, elkártyázására, a tönkremenetelre".[481]

---

polgárságnak a polgári ethoszhoz való hűsége egyre hangsúlyosabb aláhúzása együtt járt e réteg önnön zsidóságához való hűségének mind nyomatékosabb kiemelésével, sőt a kettő szoros összekapcsolásával. Mint mondta egy 1994 novemberében tartott előadáson: „Az asszimilált német polgár — még a kispolgár is — a magyar úri (*dzsentri*) középosztályhoz, annak is a konzervatív, „*von Haus aus*" antiszemita rétegéhez idomult, és kiváltképpen a dzsentriréteggel való összeházasodásra törekedett. A zsidó középosztály viszont inkább külsőségekben, a közéleti formák átvételében utánozta a mágnást és a dzsentrit, de a vallási hagyomány őrzését, a burzsoá étoszt tekintve *a lelke mélyén zsidó polgár maradt*." Hanák Péter: *Egy tabu-téma feloldásához.* In: Különbségek és párhuzamosságok. Németek és zsidók sorsa a nagy Duna mentében. Bp., Friedrich Ebert Alapítvány, é. n. [1994/95], V. o.

[477] Gerő András: *Miért nincs a zsidóknak jussa a mennyországban*. (1990) In: Uő: Utódok kora. Történeti tanulmányok, esszék. Bp., Új Mandátum Könyvkiadó, 1996, 157-158. o.; Fónagy Zoltán: *Modernizáció és polgárosodás. Magyarország története 1849-1914-ig*. Debrecen, Csokonai Kiadó, 2001, 175. o. A gondolat azonos megfogalmazását adja: Dobszay Tamás — Fónagy Zoltán: *Magyarország társadalma a 19. század második felében*. In: Gergely András szerk.: Magyarország története a 19. században. Bp., Osiris, 2003, 440. o.

[478] Varga László: *A hazai nagyburzsoázia történetéből*. Valóság, 26. évf. 1983, 3. sz. 79. o. Ránki György hasonló érvek alapján vélte úgy, hogy a magyar polgárságra vonatkozóan McCagg által megfogalmazott feudalizációs tézis „alapvető újraértékelést igényel". Ld. György Ránki: *The Development of the Hungarian Middle Class. Some East-West Comparisons*. In: Jürgen Kocka — Allen Mitchell szerk.: *Bourgeois Society in Nineteenth-Century Europe*. Oxford — Providence, Berg, 1993, 445-46. o. Az idézet a 446. oldalon található.

[479] Karády Viktor: *Zsidó identitás és asszimiláció Magyarországon.* (1988) In: Uő: Zsidóság, modernizáció, polgárosodás, i. m. 40-41. o.

[480] Varga László: *A hazai nagyburzsoázia történetéből*, i. m. 83. o.; Karády Viktor: *Zsidó identitás és asszimiláció Magyarországon*, i. m. 41. o.

[481] Uo.

Részletes kutatások, esettanulmányok híján valójában lehetetlen pontosan megállapítani, hogy a zsidó nagypolgárság körében mennyire volt jellemző a keresztény „társaságba" való integrálódás igyekezete. A korabeli irodalomban, illetve a publicisztikában a vád — merthogy majd minden esetben erről volt szó — mint láttuk szinte egyetemes volt, és nem disztingvált, vagyis ítéletét a nagypolgárság egészére értette, amint hogy nem disztingvált visszaemlékezéseiben e réteget bátyja, Balázs Béla kapcsolatai révén valamelyest belülről is ismerő Bauer Hilda (1887-1965) sem: „Az akkori előkelő gazdag zsidóságnak legnagyobb ambíciója volt előkelő keresztény, ha lehet, dzsentri és arisztokrata családokkal barátkozni, ill. érintkezni."[482] Vitathatatlan, hogy a zsidó nagypolgárok között voltak ilyenek is, pontosabban olyanok, akikben már a kortársak e „típus" megtestesítőit látták. „Az élete legnagyobb tévedése, hogy összetéveszti a bárót az arisztokratával", írta az 1920-as években Radnóti József Herzog Mór Lipótról (1869-1934). „Herzog Mór Lipót báró de Csete csak annyiban arisztokrata, hogy vagy kevés borravalót ad, vagy egyáltalán nem ad borravalót, hogy közügyekre nem áldoz, hogy teljesen egocentrikusan érez és gondolkodik és hogy raccsol és fölteszi a monokliját, ha véletlenül született keresztény notabilitással hozza össze jó sorsa. Egykori hitsorsosaival szemközt az előkelőség ilyetén deklarálását nem tartja szükségesnek."[483] Akár igazak voltak, akár nem, a hagyományos elit ismeretségét ácsingózó, illetve magát annak tagjaként beállító nagypolgár típusát számos anekdota örökítette meg. Midőn hírét vette, hogy Károly Lajos főherceg a Vöröskereszt fővédnöki minőségében ellátogat az egyesület budapesti kórházába, a pesti pletyka szerint a (zsidó hitű) nagyiparos megyeri Krausz Lajos (1843-1907) befeküdt a kórház egyik ágyába, „hogy a főherceg Lajos barátunkat is kitűntethesse megszólításával".[484] Lánczy Leó (1852-1921) bankár öccséről, a gyermekkorában megkeresztelt történész Lánczy Gyuláról (1850-1911) Ignotus Pál elevenítette fel a történetet, amely szerint egy ékszerésszel való alkudozás során „arcrándulás és irónia nélkül" jelentette ki: „Hogy képzeli, hogy ennyit adhatok ezért a gyűrűért? Én egy egyszerű köznemes vagyok."[485]

Ugyanakkor a nagypolgárság más tagjairól számos korabeli anekdota, illetve visszaemlékezés e képpel ellentétes ábrázolást nyújt. Jól ismert a polgári öntudat klasszikus példájaként emlegetett anekdota Kornfeld Zsigmondról. 1901-ben, mikor frissen kinevezett tagként először ment a felsőházba, fel kellett öltenie az obligát díszmagyart, de inasa segítségére szorult, mert nem tudta, melyik oldalra kell felkötni a díszkardot. A bal oldalra, válaszolta az inas, mire Kornfeld rámordult: „Ne azt mondja nekem, hogy a jobb vagy a bal

[482] Bauer Hilda: *Emlékeim. Levelek Lukácshoz*. Bp., MTA Filozófiai Intézet — Lukács Archívum, 1985, 44. o.
[483] Radnóti József: *Pesti pénzoligarchák*. Bp., Szerző kiadása, 1929, 101. o. Herzog Mór Lipót valószínűleg csak az 1918-1920-as áttérési hullám idején keresztelkedett ki. 1917-ben még tagja volt a PIH csúcsát képező öt tagú elöljáróságnak. Ld. A Pesti Izr. Hitközség elöljáróságának jelentése az 1917. közigazgatási évről. Bp., 1918, 3. o.
[484] Förster Aurél: *Anekdoták.* I. köt. Bp., „Stádium" Sajtóvállalat RT. Kiadása, 1925, 192-193. o.
[485] Ignotus Pál: *Csipkerózsika. Budapesti és londoni emlékek* (1947-48). Bp., Múzsák, 1989, 31. o.

oldalamon, hanem hogy a számla tartozik vagy követel oldalán."[486] Lesznai Anna irodalmiasított visszaemlékezésében nagybátyja, az 1879-ben hatvani előnévvel nemesített Deutsch József (1824-1903) a nemeseket, címeiket, életvitelüket megvető, polgári (és zsidó) mivoltára büszke vállalkozóként jelenik meg.[487] Akár polgári öntudatból, akár, mert el akarta kerülni az esetleges visszautasítást, akár, mert éppen az arisztokrácia kegyeit kereső zsidó bankár korabeli kliséje miatt óvakodott attól, hogy ő is ilyennek lássék, mindenesetre Lukács György apja, az ugyancsak nemesített Lukács József (1855-1927) is kerülte a „dörgölődzés" minden látszatát. Amikor a család 1917-ben átköltött egy gellérthegyi villába, egyik szomszédjuk azt javasolta nekik, tegyenek egy bemutatkozó látogatást a közelben élő báró Bánffy Györgyné, született Bethlen Margit grófnőnél. Lukács Mária emlékei szerint apja mereven elutasította az ajánlatot: „Édesapám azt mondta, ő nem dörgölőzik a grófokhoz. Ha a véletlen úgy adja, hát jó, de ő nem megy."[488]

Bár e feltevéssel szemben ellenpéldákat is lehetne találni, mégis úgy tűnik: a társadalmi integráció iránti törekvés inkább a nagypolgárság második-harmadik nemzedékének tagjaira volt jellemző, vagy legalábbis rájuk jellemzőbb volt. A kortársak közül többen látták úgy, hogy a vagyont szerző apák fiai, illetve unokái a kereskedelmi pályától való — nem egyszer fokozatos gazdasági süllyedésüket is maga után vonó — elfordulásukkal lényegében arányos erőfeszítést tettek arra, hogy a társasági elit befogadja őket soraiba.[489] E nézet részben a szakirodalomban Buddenbrook-effektus néven ismertté vált tételre hajaz, amely tételt, amint azt Lengyel György kimutatta, a honi nagypolgárság példája messze nem igazolja feltétlenül.[490] Ha a Buddenbrook-effektust nem is, az arisztokrata és nemesi családokba való integráció nemzedék-sajátos dinamikáját alátámasztja a beházasodás folyamata. Tanulmányában Varga László, mint említettük, úgy találta, e házasságok nem öltöttek „tömeges méreteket", ami „persze nem jelenti azt", tette hozzá, „hogy vegyes házasságok csak ritkán fordultak elő".[491] A nagypolgárság első nemzedékénél ez még valóban ritka volt, de a neves magyar zsidó családokról Kempelen Béla által összeállított genealógiai munkából kitűnik: a második-harmadik nemzedék tagjainál mind

[486] Varga László: *A hazai nagyburzsoázia történetéből*, i. m. 82. o.
[487] Lesznai Anna: *Kezdetben volt a kert*. I-II. köt. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1966, I. köt. 129-130. o.
[488] Vezér Erzsébet: *A mindennapi élet története. Beszélgetés Popperné Lukács Máriával*. Kritika, 1985, 6. sz. 28. o. A Tanácsköztársaság idején végül mégis összeismerkedtek: „Egy éjjel kicsöngettek minket és ott állt két szomszéd, köztük ez az öreg dáma, hogy fogadjuk be. Tudniillik a grófnőhöz betörtek az utcáról, mindent összevissza törtek és őt kiverték. Elmenekült a szomszédhoz, a szomszéd nem akarta befogadni. Aztán úgy határoztak, hogy hozzánk jönnek. Mi persze befogadtuk, kapott szobát, édesapámmal nagyszerűen megértették egymást a Tisza-imádatban, és ott volt nálunk nem tudom meddig." Uo.
[489] Ifj. Ábrányi Kornél: *Régi és új nemesek*, i. m. 3. o.; Székely Ferenc: *Két levél*, i. m. 83. o.; Zay Miklós gróf: *Zsidók a társadalomban,* i. m. 951. o.; Biró Lajos: *Ábel István*, i. m. 100-106. o.
[490] Lengyel György: *Vállalkozók, bankárok, kereskedők. A magyar gazdasági elit a 19. században és a huszadik század első felében*. Bp., Magvető, 1989, 63-68. o.; A Buddenbrook-effektussal kapcsolatban korábban már Hanák Péter is kifejezte kétségeit. Ld. Hanák Péter: *A tőkés vállalkozótól a hivatásos menedzserig*. In: Századok, 116. évf. 1982, 3. sz. 582-3. o. A tételt részben igazolni látszó, részben ennek ellentmondó Herzog családról ld. Kövér György: *M. L. Herzog & Comp. Három nemzedék öröksége*. (1993) In: *A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*. Bp., Új Mandátum Könyvkiadó, 2002, 62-73. o., különösen: 70. o.
[491] Varga László: *A hazai nagyburzsoázia történetéből*, i. m. 79. o.

gyakoribbá vált.[492] Ez persze nem feltétlenül a fiak vagy lányok apáik értékrendjétől való elfordulását jelenti, hiszen a nagypolgárság körében a házastárs választása köztudottan ritkán szólt a szerelemről, a házasodó felek személyes vágyairól, mintsem inkább a család pozícióját konszolidálni hivatott, a családfő által meghozott stratégiai döntésről.[493] Ekképpen egy nagypolgár sarj beházasodása egy arisztokrata vagy nemesi eredetű családba legalább annyira tükrözte apja, mint önnön akaratát, különösen a lányokat illetően, aminthogy valószínűleg ugyancsak inkább elsősorban az apák akarata tükröződött abban, hogy míg a család gazdasági helyzetét erősítendő, fiaik inkább vettek feleségül más zsidó nagypolgári családból származó lányokat, a presztízst növelő, keresztény főrendi vagy nemesi (búsás hozománnyal ellátott) házastárs gyakoribb volt a lányok között. Mindenesetre előbb vagy — még gyakrabban — utóbb, a neves zsidó nagypolgár családok többségének (így például a kapriorai Wodianer, a maglódi Wodianer, a baranyavári Ullmann, a Szitányi-Ullmann, a Tornyai-Schosberger, az orosdi Orosdy, a szászbereki Kohner, a csetei Herzog, a Wahrmann, a Koppel-Harkányi, a Madarasy-Beck, a Hatvany-Deutsch, a gelsei és beliscsei Guttmann, a megyeri Krausz családoknak) legalább egy tagja beházasodott a születési arisztokráciába, vagy egy nemesi családba.[494]

Márpedig ami a mi szempontunkból itt aláhúzandó: e házasságok kötését megelőzően e zsidó nagypolgárok vagy gyermekeik *kivétel nélkül* kikeresztelkedtek. A polgári házasság bevezetéséről rendelkező 1894: XXXI. tc. érvénybe lépése előtt persze nem is volt más lehetőség, hiszen addig csupán egyházi esküvő létezett, és mivel a törvény a zsidó vallásra való áttérést nem engedélyezte, illetve megtörténte esetén nem ismerte el, keresztényekkel törvényes házasságot a zsidók csak áttérésük után köthettek. Az utóbbi olykor alig pár nappal előzte meg az előbbit. A zsidó vallásúként elhunyt tornyai Schosberger Henrik (1831-1899) 18 éves lánya, Ottilia (1864-1936) 1882. július 1-én lett megkeresztelve a Lipótvárosi római katolikus plébánián. Nyolc nappal később megjelent számában a *Katholikus Társadalom* c. hetilap már hírül adta, hogy az „egyedül üdvözítő Egyház kebelébe tért" ifjú lány hozzáment báró Bornemissza Pálhoz.[495] Mások, így Pulszky Ferenc (1814-1897), a későbbi

[492] Kempelen Béla: *Magyar zsidó családok*, i. m.

[493] Hogy a zsidók, a kispolgárok csakúgy mint a gazdagok, bár ez utóbbiak még inkább a házasságban elsősorban a „jó parthie"-t keresték, ezt a zsidó kortársak olykor megvédték, gyakrabban elítélték, illetve ironizáltak rajta, de egyöntetűen ténynek tekintették. Ld. például: Dr. Glatter Edvárd: *A zsidók biostaticai viszonyai*. Pest, Landerer és Heckenast, 1856, 6. o.; Báttaszéki Lajos: *Fővárosi Genreképek*. Nagyvárad, Hügel Ottó, 1867, 36-37. o.; Dr. Kayserling M.: *Zsidó nők a történelem, az irodalom és a művészet terén*, i. m. II. köt. 14. o.; *Egy zsidó asszony levele*. Fővárosi Lapok, 1884. jan. 19, 100. o.; *Regény-fejezet*. Egyenlőség, 1900. máj. 6, 10. o,; Ujvári Péter: *Az új keresztény*, i. m. 112-113. o.; Erényi Nándor — Molnár Ferenc — Szomaházy István — Tábori Kornél: *Budapesti* erkölcsök. *70 karcolat politikusokról, bohémekről, gyerekekről, asszonyokról, fiskálisokról és egyebekről*. Bp., A Nap újságvállalat nyomdája, é. n. [1909], 62-63. o.; Biró Lajos: *Glória*. In: Uő: *Glória és más novellák*. Bp., Athenaeum, 1912, 3-4. o.; Bródy Miksa — Pásztor Árpád — Szomaházy István: *Lipótváros*, i. m. 12. o.; Kubán Endre: *Güt sabesz. Zsidó adomák*, Bp., Biró Albert, é.n. [1914], 24. o.; Földes Imre: *Grün Lili*. Bp., Singer és Wolfner, 1916, 7, 25-30. o.; Biró Lajos: *Férjhezadás*. In: Uő: *Lilla*. Bp., Singer és Wolfner, 1917, 108-119. o.

[494] Kempelen Béla: *Magyar zsidó családok*, i. m. I. köt. 43-44, 45-46, 96, 100-103, 112-113, 127, 133-135, 138, 140, 144-145. o.; II. köt. 27, 63, 141, 146. o.

[495] Tornyai Schosberger Henriket a családról megjelent legtöbb forrás áttértnek mondja, tévesen. Ld. OSZK, Gyászjelentések, FM8/35797/443.; *Tornyai Schosberger Henrik*. *Egyenlőség*, 1899, jún. 11, 10. o.; Ottilia áttéréséről és házasságáról ld. MOL,

miniszterelnök báró Fejérváry Géza (1833-1914), a későbbi igazságügy-miniszter Polónyi Géza (1848-1920), vagy a függetlenségi politikus Justh Gyula (1950-1917) feleségei, nevezetesen Walter Terézia (1819-1866), Biedermann Sarolta (1844-1928), Steinitzer Anna (1854-1937) vagy Szitányi Vilma (?-?) nem kifejezetten a tervbe vett frigy miatt, vagyis közvetlen előtte tértek át, olykor már kereszténynek születtek.[496]

1894 után viszont a zsidó fél áttérése jogilag immár nem volt szükséges ahhoz, hogy házasságra lépjen egy kereszténnyel. A hivatalos statisztikák révén 1895-től évről-évre nyomon követhető vegyes házasságok tendenciálisan emelkedtek, 1895-ben a zsidók által kötött házasságok 4%-a, 1914-ben 14,2%-a volt „vegyes" házasság.[497] Kövér György szerint e növekedés „egyértelműen jelzi a strukturális beolvadás (asszimiláció) megindult folyamatát az első világháború előtti Magyarországon".[498] Ha az asszimilációt Milton Gordon szociológiai definíciója szerint vesszük, amint feltehetően tette Kövér is, állítása vitathatatlan. Kérdés, hogy ezt a zsidók és keresztények együttélése szempontjából hogyan értelmezzük. Az világos, hogy a vegyes házasságok számának növekedése önmagában nem jele az önazonosságukat részben keresztényként, illetve zsidóként meghatározó csoportok egymás iránti általános közeledésének, korabeli kifejezéssel élve a „válaszfalak" oldódásának. Ha nyilvánvaló ugyanis, hogy a zsidó-keresztény házasságok arányának az emelkedése szociológiai értelemben arra utal, hogy „a magyar társadalom *egyes rétegeiben* a zsidók és nem zsidók közti távolság egyre csökkent",[499] ez többféleképpen is értelmezhető. Jelzése lehet annak, hogy zsidó részről egyre könnyebben összeegyeztethetővé vált a zsidó önazonosságnak, a zsidó közösség iránti kötődésnek egy keresztény házastárs oldalán leélt élettel párhuzamos fenntartása,[500] míg keresztény részről egyre többen voltak, akik számára honfitársaiknak zsidó mivolta semleges, vagy akár pozitív tulajdonság volt. De annak is lehetett a jele, hogy azok száma növekedett, akik ha felekezeti hovatartozásuk szerint zsidók maradtak is, a zsidó közösségtől többé-kevésbé teljesen elszakadva integrálódtak férjük, feleségük oldalán a keresztény társadalomba, olyan házasfelek oldalán, akik alkalmasint sem élettársuk „zsidósága" iránt nem voltak elragadtatva, sem pozitív érzelmeket nem tápláltak „a zsidók" iránt. A statisztikák emellett nem szólnak arról, vajon csökkent vagy emelkedett-e

---

Szentistvánvárosi (Lipótvárosi) r. kath. plébánia, kereszteltek anyakönyve, A64. tekercs.; *Bornemisza — Schossberger*. Katholikus Társadalom, 1882. júl. 9, 1-2. o.

[496] Uo., I. köt. 54, 103. o.; II. köt. 94. o.; Saját illetve felesége zsidó származásáról sem a bécsi bankár családból származó Walter Terézia sem férje nem szóltak visszaemlékezéseikben. Ld. Pulszky Terézia: *Egy magyar hölgy emlékiratai* (1850). Sajtó alá rendezte Egyed Ilona. Bp., Magvető, 1986.; Pulszky Ferenc: *Életem és korom*. (1880-1882) I-II. köt. Bp., Franklin-Társulat, 1884.

[497] Zeke Gyula: *Statisztikai mellékletek,* i. m. 196. o.

[498] Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig*, i. m. 159. o.

[499] Karády Viktor: *Zsidó identitás és asszimiláció Magyarországon*, i. m. 68. o. Ld. még: Uő: *A felekezetek közötti házasságok általános szociológiája a régi rendszer idején*. In: Uő: Zsidóság, modernizáció, polgárosodás, i. m. 196-248. o.

[500] Az elmúlt években mind inkább ezen értelmezés felé hajlik a történetírás. Ld. Till van Rahden: *Juden und andere Breslauer: Die Beziehungen zwischen Juden, Protestanten, und Katholiken in einer deutschen Großstadt von 1860 bis 1925*. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 2000. 141-147. o.; Uő: *Intermarriages, the "New Woman", and the Situational Ethnicity of Breslau Jews from the 1870s to the 1920s*. In: Leo Baeck Institute Year Book, 46. évf. 2001, 125-150. o.; Kerstin Meiring: *Die Christlich-Jüdische Mischehe in Deutschland 1840-1933*. Hamburg, Dölling und Galitz, 1998.

azon keresztények száma, akik egy zsidóval csak áttérése esetén voltak hajlandóak házasságot kötni, aminthogy arról sem informálnak, vajon a vegyes házasságok közül mennyien maradtak is azok, vagyis hányan tértek át házasságukat követően férjük, feleségük keresztény hitére. Az arisztokrácia és a történelmi középosztály felsőbb rétege esetében úgy tűnik, a polgári házasság behozatala e téren nem változtatott semmit: *egyetlen egy* olyan esetről sem tudunk, amelyben egy e körökből származó férfi vagy nő házasságra lépett volna egy zsidó hitű nővel vagy férfival. Azon nagypolgárok, illetve nagypolgár családok sarjai számára, akik ilyen „parthie"-ra vágytak, az áttérés kötelező, magától értetődő előfeltétel volt.

Azok számára, akik „csupán" — illetve első lépésként — e rétegek társas köreibe akartak befogadást nyerni, a felekezetváltás nem volt feltétlenül szükséges. De az integráció esélyét vitathatatlanul növelte.

Közös társas érintkezésről e téren a reformkortól kezdve, vagyis a zsidó nagypolgárság megjelenésétől fogva beszélhetünk. A kezdetek nehezek voltak, ami a kölcsönös előítéletek évszázados súlyát és a két réteg kulturális hagyományai közötti eltérést tekintve nem meglepő. „Gazdag zsidót sokat talál az ember Magyarországon és izraelita elegánsokat is", írta 1831-ben magyarországi körutazásáról beszámoló könyvében a berlini August Ellrich, de „valami kitűnő társaságot, crachat-kat [itt: kitüntetéseket] és rendjeleket, szalagokat hiába keresne az ember náluk", mivel „a magyar" nem igen hajlandó leülni egy zsidó asztalához, „legyen bár az mindkét földteke összes ínyencfalatjaival megterhelve"[501] Noha a lelkes liberális és amatőr numizmatikus Fejérváry Géza már ekkor baráti viszonyban volt egy gazdag kereskedő gondos nevelésben részesült fiával, Holländer Leóval (1806-1887), ez ekkor még rendkívülinek számított, Pulszky Ferenc apjának — fia szerint a magyar nemesség által ez időben általánosan osztott — fogalmai szerint megbotránkoztató volt.[502] A nyitás jele, hogy az 1830-40-es évektől kezdve a zsidók megjelentek a növekvő számú kaszinók, egyletek tagjai között.[503] Az 1850-60-as évektől a korszak végéig egyre fokozódóan a zsidó nagypolgárság és a nemesi, még inkább főrendi családok férfitagjainak kiemelt érintkezési terepévé váltak a részvénytársaságok igazgatóságai.[504] Amint írta a *Gründerzeit* idejére visszaemlékező Busbach Péter (1827-1905): „A legjobb nevű

[501] Siklóssy László: *A polgári erkölcs*. (1923) In: Uő: A régi Budapest erkölcse. Bp., Osiris, 2002, 407-408. o.
[502] Pulszky Ferenc: *Életem és korom*, i. m. I. köt. 35. o.
[503] Michael Silber szerint e nyitottság jellemzőbb volt a mezővárosokra, mint a szabad királyi városokra és a nemességre inkább, mint a polgárságra, míg általánosságban Pest inkább a vidék után kullogott. Tóth Árpád kimutatása szerint a Nemzeti Kaszinó és a Gazdasági Egyesület kivételével a reformkorban az egylet típusa szerint változó számban, de minden jelentősebb pesti egyesületben voltak zsidó hitű tagok. Ld. Michael K. Silber: *A zsidók társadalmi befogadása Magyarországon a reformkorban*, i. m.; Tóth Árpád: *Asszimilációs útak a késő-rendi társadalomban. A zsidóság szerepvállalásáról a reformkori pesti egyesületekben*. In: K. Horváth Zsolt — Lugosi András — Sohajda Ferenc szerk.: Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére. Bp., Hermész Kör — Osiris, 2003, 156-185. o.; különösen: 163-173. o.
[504] Vörös Károly: *Pest-Budától Budapestig*. In: Uő szerk.: Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig. Bp., Akadémiai Kiadó, 1978, 225. o.

aristokraták versenyt udvaroltak az utolsó üzletemberrel, holmi Galícziából ideszakadt üzleti svindlereknek, csakhogy részesítsék ezek őket vállalataik nyereségében; vegyék be az igazgatói tanácsba, vagy éppen választassák meg a vállalat elnökévé!"[505] Ugyanakkor az érintkezés itt eleve igen behatárolt volt: lényegében az éves közgyűlésekre és az azokat követő bankettre szorítkozott,[506] ráadásul számos arisztokrata tagnak feltehetően nem volt különösebben ínyére: a „megférhetlen" ősi szokásaikhoz nem ragaszkodó zsidók társadalmi befogadását szorgalmazó Vahot Imre (1820-1869) 1855-ben sajnálkozva konstatálta: „E tekintetben a vérevett magyar aristocratia még a legnagyobb ellenszenvvel, sőt lenézéssel viseltetik a zsidó iránt"[507]

A szabadságharc leverését követő évektől az 1870-es évek második feléig terjedő időszakban a trend mindazonáltal egyértelmű: az arisztokrácia és még inkább a nemesség liberális(abb) tagjai nyitottabbá váltak a zsidók társadalmi befogadása iránt, ami összefüggött a keresztény társadalomban a kortársak egyöntetű megállapítása szerint általános zsidóbarát hangulattal. Az ötvenes-hatvanas években, „emlékezett" vissza a gyulai Kohn Dávid (1856-1938), „a zsidóknak, ha nem is voltak politikai jogaik, [...] társadalmi téren jobb, kedvezőbb helyzetük volt Magyarországon, mint azután bármikor. [...] Sok vidéki városban megtörtént, hogy a pasziv rezisztenciában levő előkelő nemesség és polgárság, mulatságokat rendezvén, vigalmaikra nem hívta meg a Bach- és Schmerlingkorszak alatt szolgáló előkelő hivatalnokokat, akkor sem, sőt különösen akkor nem, ha azok fajmagyarok voltak; ellenben meghívta s szívesen látta mulatságain a műveltebb zsidókat és pedig nemcsak a férfiakat, hanem azok női családtagjait is."[508] Az 1860-as években mind több kaszinó és egyesület, így például a Magyar Gazdaasszonyok Országos Egyesülete megnyitotta kapuit a zsidó hitű jelentkezők előtt.[509] Az emancipáció előtt, emlékezett vissza egyetemi éveire a túlzott „filoszemitizmussal" nem vádolható Bartha Miklós, „minden művelt ember iparkodott finom, elnéző, gyöngéd lenni a szegény, elnyomott zsidó iránt. Irodalom, közélet és társadalom becéztette a zsidót." Az egyetemen „megtörtént, hogy egymás közt nem tegeződtünk, de a zsidó fiúval mindenki tegeződött, mert mindenki tüntetni kívánt azzal, hogy nem tartja magát a zsidónál különbnek. Nemcsak az iskolának volt ilyen szelleme. Az egész társadalom ilyen volt. Szidni a zsidót nem illett. Aki tette, brutális hírbe jött."[510] E hangulat szimbolikus kifejezést nyert az 1867 tavaszán, vagyis közvetlen az emancipáció

[505] Dr. Busbach Péter: *Egy viharos emberöltő. Korrajz.* II. köt. Bp., Kilián Frigyes Bizománya, 1899, 34. o. 1905-ben 88 gróf ült a magyar részvénytársaságok igazgatóságaiban. Berend T. Iván — Ránki György: *A magyar gazdaság száz éve*. Bp., Kossuth Könyvkiadó — Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1972, 84. o.
[506] Szende Pál: *Keresztény Magyarország és zsidó kapitalizmus*. (1920) In: *Új október felé*, Bécs, Bécsi Magyar Híradó, 1922, 47-49. o.
[507] Vahot Imre: *Parádi fürdő-élet 1855-ben.* Pesti Napló, 1855. aug. 6, oldalszámozás nincs. [2. o.]
[508] Kóhn Dávid: *Hatvan év múltán. Visszaemlékezések*. Gyula, Dobay János könyvnyomdája kiadása, 1936, 214-215. o.
[509] Dr. Csetényi Imre: *A hatvanas évek és a zsidóság*, i. m. 103. o.
[510] Bartha Miklós: *A kazár bevándorlás*. (1903) In: Uő: Összegyűjtött munkái. III. köt.: Politikai beszédek és nemzetiségi cikkek. Bp., Benkő Gyula udvari könyvkereskedése bizománya, 1910, 585-586. o.

előtt alakult Egyenlőségi Körben. Az egyesületnek, amely Pest főpolgármestere, Szentkirályi Móric (1807-1882) kezdeményezésére jött létre, a zsidók és a keresztények közötti baráti kapcsolatok előmozdítása volt a célja, a kör első elnöke az emigrációból visszatért Klapka György (1820-1892) tábornok lett, őt követte a polgármesteri tisztségtől ekkor megvált Szentkirályi, alelnökül Barnay Ignácot (?-1878), a PIH (és a Magyarító Egylet) titkárát választották meg. Az egyesületnek alakulása után nem sokkal 600 tagja volt, közülük 250 zsidó.[511] Zsidó nagypolgári családok esküvőjén mind gyakrabban jelentek meg a keresztény elit tagjai. 1869-ben a Bécsben letelepedett Popper Lipót (?-1886) lánya és a két évvel korábban budai előnévvel nemességet kapott Goldberger Henrik (?-?) bécsi esküvőjén Anton von Schmerling (1805-1893) és Friedrich Ferdinand von Beust (1809-1886) mellett jelen volt Thaisz Elek (1820-1892) pesti rendőrfőkapitány, Házmán Ferenc (1810-1894), Buda (utolsó) polgármestere, főispánok, királyi tanácsosok, „és sok más jelentékeny személyiség valláskülönbség nélkül".[512] Az 1870-es évek új jelensége, hogy a zsidó nagypolgárságon belül ekkorra kezdett kialakulni egy vidéki földbirtokos réteg, amely területi beágyazódása, vagyona, esetleg kastélya révén potenciális partnerévé vált a helyi nemesi társaságnak. Vázsonyi Vilmos feleségének önéletrajza szerint apja, az 1887-ben nemesített mátészalkai földbirtokos és gyártulajdonos Schwartz Jakab (?-?) „a legbefolyásosabb úri családokkal bizalmas barátságban állott", nem kis részben annak köszönhetően, hogy mint a Szabadelvű Párt kerületi elnöke, az ő házában zajlottak le a választások előkészületei. „Édesapám két legjobb barátja volt az akkori főispán, Ujfalussy Sándor és az akkori képviselőnk, báró Perényi Péter", hangsúlyozta az 1930-as évek elejéről visszaemlékező Vázsonyi Vilmosné.[513] A Zemplén megyei 4000 holdas birtokán és földszintes barokk kúriáján 1872-ben letelepedett, lovagló, vadászó, földesúri életet folytató Moscovitz Geyzát (1851-1913), az 1867-ben nemességet kapott Moscovitz Mór (1810-1880) fiát, illetve Lesznai Anna (1885-1966) apját a környékbeli arisztokraták és birtokos nemesek befogadták körükbe, családjaik összejártak.[514] A parlamenti folyosók közös traccsain túl egyes zsidó hitű képviselők baráti kapcsolatokat szőttek a hagyományos politikai elit képviselőivel. Nedeczky István és Jókai Mór mellett Tisza Kálmán szabadelvű pártkörbeli híres tarokkasztalának negyedik oszlopos tagja az 1875-ös képviselővé választását követően 1885-ben főrenddé kinevezett, Schwartz Jakabhoz, illetve Moscovitz Geyzához hasonlóan zsidó hitű Sváb Károly (1829-1911) volt.[515]

[511] Tenczer Pál: *Sváb rabbi jóslata Falk Miksáról. Reminiszczencziák*. Egyenlőség, 1898. jún. 5, 3. o.; Groszmann Zsigmond: *A magyar zsidók a XIX. század közepén*, i. m. 45. o.; Fejtő Ferenc: *Magyarság, zsidóság*. Zeke Gyula közreműködésével. Bp., História — MTA Történettudományi Intézete, 2000, 80. o.
[512] *Levelezések* Izraelita Közlöny, 1869. máj. 14, 180. o.
[513] Vázsonyi Vilmosné: *Az én uram*. Bp., Genius Könyvkiadó R.T., é. n. [1931], 8, 28. o.
[514] Vezér Erzsébet: *Lesznai Anna élete*. Bp., Kossuth Könyvkiadó, 1979, 9-12. o.
[515] Gerő András: *Az elsöprő kisebbség. Népképviselet a Monarchia Magyarországán.* Bp., Gondolat, 1988, 287. o. A Zsidó Lexikon Svábot tévesen jelölte kitértnek, gyászjelentése szerint izraelitaként halt meg. Ld. Árpád Welker: *Between Emancipation and Antisemitism. Jewish Presence in Parliamentary Politics in Hungary 1867-1884.* In: András Kovács — Eszter Andor szerk.: *Jewish Studies at the Central European University*. II. köt. 1999-2001. Bp., Central European University, 2002, 250. o

Az 1880-as évek elejétől felerősödő politikai antiszemitizmus egyes kortársak szerint a zsidók társadalmi integrációjának megakadásában is megmutatkozott. Az ősi birtokok „zsidó kézre" kerülése, amely „nemcsak Istóczyt, hanem sok más polgártársunkat is bántja", írta Pulszky Ferenc 1880-ban, még a birtokaikat fenntartó réteg körében is növekvő ellenérzést szült a közöttük letelepedett új földbirtokosokkal szemben: „Szidjuk a zsidókat, ha meggazdagodnak, csak kivételesen fogadjuk társaságunkba, s aztán bosszankodunk, ha elhagyják az országot, mely megadta ugyan nekik a polgári egyenlőséget, de csak kivételesen a társadalmit [...] Ha pedig megmaradnak az országban, s érdekeiket a haza földjéhez kötik, jószágot vesznek, s gazdálkodnak úgy mint mi, vagyis jobban mint mi, ezt sem szeretjük, nem is társalkodunk velök úgy mint egyéb szomszédainkkal, ha ki nem mondjuk is, még is azt gondoljuk: a zsidó mégis csak zsidó, elkülönzött népfaj."[516] Az *Egyenlőség* szerint az antiszemitizmusnak éppen a társadalmi integráció megtorpanása volt az első eredménye. Amint egy a „legszebb reményeket" nyújtó 70-es éveket visszasíró szerző írta 1883-ban: „A társadalmi összeolvadás egyik alaptétele a kölcsönös bizalmas érintkezés. A mostani ferde iránynak legelső gonosz kinövése épp e bizalmas érintkezés megszűnése volt. A 70-es évek elején hány közös nőegylet támadt, a zsidók mindenütt, kaszinókban, körökben tagokul fölvétettek, társas körökben, bálok stb. alkalmával a legszebb egyetértés uralgott. [...] Ma mindenütt bizonyos hidegség, szeszély a kedélyekben, minden oldalról indítványok a zsidók kitörlése iránt a kaszinókból, zsidók elite-bálokról országszerte kihagyatnak, rendezőnek be nem vétetnek."[517] Más szerzők viszont úgy vélték, a politikai antiszemitizmus semmit sem rontott az amúgy is mostoha viszonyokon: „A zsidók elleni gyűlölet és bizalmatlanság mindig létezett, csakhogy lappangott — a közéletben, a társadalmi érintkezésben azonban folyton testet öltött", írta egy röpirat névtelen szerzője az 1880-as évek közepén. „A különbség a jelenlegi és ezelőtt való állapot közt az, hogy ami eddig csak lappangott, illetve csak a társadalmi érintkezésben nyilvánult, most nyíltan hirdettetik."[518] Az 1880-as évekre visszaemlékező és ugyancsak általánosságban fogalmazó Szontagh Jenő (1873-?), későbbi főispán, majd felsőházi tag szintúgy nem a viszonyok rosszabbra fordulásában, hanem a korábbi kedvezőtlen társadalmi viszonyok fennállásában látta a kor jellemző vonását: „Ha ennek a korszaknak a liberalizmus volt is a külső és legjellemzőbb eszméje, társadalmilag az egyes osztályok között a válaszfalak mereven fennállottak. Ez a válaszfal pedig éppen a zsidósággal szembe volt a legmagasabb és talán sehol Európában nem ütöttek ezen kevesebb rést, mint éppen nálunk."[519] Hogy a helyzet ennél árnyaltabb volt, azt jól mutatja Wahrmann

[516] Pulszky Ferencz: *A zsidókról*. Pesti Napló, 1880. júl. 25, oldalszámozás nincs. [1. o.]
[517] Dr. Horváth Iván: A *zsidók s a magyar társadalom*. Egyenlőség, 1883, febr. 18, 3-4. o. Ld. még: *Az idei farsang*. *Egyenlőség*, 1886. febr. 7, 6. o.; Dr. G.: *Farsang alatt*. Egyenlőség, 1886. febr. 28, 1. o.
[518] *A zsidókérdés*. Írta: Egy zsidó. Bp., Wilckens és Waidl könyvnyomdája, é. n. [1884/85], 3-4. o.
[519] Szontagh Jenő: *Arcképek I. Ferenc József korából*. Bp., Stephaneum Nyomda R. T., 1934, 29. o.

Mór esete. Lányának, Wahrmann Renéenek és megyeri Krausz Izidornak (?-?) a dugig telt Dohány utcai zsinagógában 1883-ban celebrált esküvőjén immár „tout Budapest" jelen volt, így többek közt az ekkor a pénzügyminiszteri posztot betöltő Szapáry Gyula, a volt pénzügyminiszter Széll Kálmán, ez időben az általa alapított Jelzálog Hitelbank vezérigazgatója, vagy Ráth Károly (1821-1897) főpolgármester.[520] Wahrmann Mór házát is sokan látogatták, de a viszonosság, amint írta 1886-ban *A budapesti társaság* c. könyv névtelen szerzője, már nem állt fenn: „Nagyon szívesen elmennek az ő ebédjeire, estélyeire a főrangú urak, de őt meghívni nem igen van napirenden."[521]

A keresztény szerzőkkel ellentétben, akik az 1890-es évek első felében is inkább a politikai életben elnémuló antiszemitizmusnak a társasági életben továbbra is megnyilvánuló jeleiről, a „Lipótváros" elszigeteltségéről, illetve kivetettségéről írtak,[522] a zsidó felekezeti sajtó már az 1880-as évek végén enyhe javulást vélt felfedezni. „A társadalomban is kezd szünedezni a tüntető exkluzivitás", írta az *Egyenlőség* az 1889-es évet köszöntő cikkében, miután „hazafias örömmel" konstatálta „hogy míg az úgynevezett művelt államokban a sötétség lovagjai még nem tették le a fegyvert, nálunk a nyilvános harcz megszűnt, a nyilvános támadások elnémultak."[523] Ha az 1890-es „oly siralmasan jobblétre szenderült", értsd: a zsidók kizárásával lezajlott jogászbál erre nem is adott okot,[524] a felekezeti körök optimizmusát táplálta a kormánytagoknak, illetve feleségeiknek az egyházpolitikai küzdelmek idején nyilvánvalóan üzenetértékű megjelenése a Pesti Izraelita Nőegylet rendezvényein.[525] Az egyházpolitikai reformok diadalát követő millennium évében a zsidó felekezeti életben is aktív újságíró Gerő Ödön (1863-1939) bizakodóan írta: „Emitt korhadó törzsfák, amott virágzó uborkafák, a melyekre jó a felkapaszkodás. Emitt a véletlen gyermekei, amott a szerencse kegyeltjei laknak. Itt a bárónál kezdődnek, ott a báróság a végczél. Nagy ellentétek, de összetereli majd őket az a nagy készülő zivatar, a melynek már most is hallható a döreje. Majd valamikor összebújnak, most még szökik a mágnásnegyed a nádor-utcza elől."[526] Ugyanezen év elején az *Egyenlőség* főszerkesztője viszont már újabb megtorpanásról beszélt: „Keresztény testvéreink különösen ebben az esztendőben vigyáznak

[520] Kellér Andor: *Mayer Wolf fia. Wahrmann Mór életregénye*. H. n. [Bp.], Szerző kiadása, é. n. [1941], 42. o.
[521] *A budapesti társaság*. Bp., Pallas Részvénytársaság Nyomdája, 1886, 452. o.; Wahrmann Mórról mondott emlékbeszédében szabadelvű képviselőtársa, a boroszlói Rabbiszeminárium növendékéből lett jogász Neumann Ármin (1845-1909) a reciprocitás kérdését finoman kerülve annak kiemelésére szorítkozott, miszerint „háza a legjobb és legelőkelőbb társadalmi elemek gyűlőhelye volt." Ld. dr. Neumann Ármin: *Emlékbeszéd Wahrmann Mórról* (elhangzott a bécsi *Oest. Isr.-Union* díszgyűlésén). Magyar Géniusz, 1892. dec. 25, 433. o.
[522] Pulszky Ferenc: *Májusi liberalizmus*. Pesti Hírlap, 1892. máj. 26, 2. o.; Fehér holló: *Polgári házasság és zsidókérdés*. Bp., Szerző kiadása, 1893, 11-12. o.; Rutilus [Szigetvári Iván]: *A mi szabadelvűségünk*, i. m. 238-242. o.
[523] Antroposz: *Visszapillantás*. Egyenlőség, 1889. jan. 6, 1. o.
[524] Palágyi Lajos: *Osztálykülönbségek*. Egyenlőség, 1890. jan. 12, 1. o.
[525] A nőegylet létrejöttének 25. évfordulója alkalmából rendezett ünnepségen megjelent többek közt a miniszterelnök és a Vallás- és Közoktatásügyi miniszter felesége, vagyis gróf Csáky Albinné és Szapáry Gézáné grófné. Háber Samu: *A pesti izr. nőegylet jubileuma*. Egyenlőség, 1891. máj. 15, 5. o. ; *A pesti izr. nőegylet.* Uo., 16-17. o. A nőegylet javára 1895 elején rendezett „elitebál"-ra az újonnan kinevezett Bánffy Dezső miniszterelnökön és Wlassics Gyula kultuszminiszteren kívül elment a lemondott kormány több tagja, valamint „a hadsereg, a megye, a főváros kitűnő képviselői, a parlament több vezérlő alakja, az írói és művészi világ jelesei és az ország és székes főváros szommitásainak egész fénye sora." Sz. [Szabolcsi Miksa]: *Egy darab reczepczió in praxi. A pesti izr. nőegylet bálja.* Egyenlőség, 1895. febr. 8, 10-11. o.; Gerő Katalin: *A szeretet munkásai. A Pesti Izr. Nőegylet története, 1866-1937*. Bp., Szerző kiadása, 1937, 191. o.
[526] Gerő Ödön: *Budapest fiziognómiája*. In: Lenkei Henrik szerk.: A mulató Budapest. Bp., Singer és Wolfner, 1896, 49. o.

rá, hogy zsidó ember ne táncoljon, legalább *velük együtt* ne tánczoljon. A tisza-eszlári járvány óta nem volt annyi zsidómentes bál Budapesten, mint ebben az esztendőben, pedig éppen ebben az esztendőben érjük reczipiáltan az első bálokat. Hiába, a zsidó-iszony újból terjed. Athléták, juristák, megyeisták, medeczinisták és tudja isten még miféle isták, mintha kommendóra éreznék rosszul magokat zsidók társaságában. — Reczipiáltak benneteket, jól van, mi meg fogjuk mutatni nektek, hogy mi nem reczipiáltunk, azért sem." Cikkét ugyanakkor még Szabolcsi Miksa is reménykedően zárta: „Nem is kell zavarni az aranyifjúságot. Hadd gyűlölje ki magát, majd megjuhászodik, majd magához tér."[527] A zsidók társadalmi helyzetéről hét évvel később, 1903-ban írt tanulmányában gróf Zay Miklós nem szólt semmiféle időszaki törésről, de emlékei megerősítik Szabolcsi meglátását. „1897-ben elnöke voltam a fővárosi nagy bálok elsejének s midőn a meghívókra került sor, megütközéssel hallottam, hogy a zsidó családok egyáltalán nem szerepelnek a névsorban. Egy darabig ellenkeztem, de a rendezőség tagjai váltig erősítették, hogy amaz elem, mely a bált látogatja elmarad, ha zsidókat is meghívunk. Személyesen győződtem meg ez állítás igaz voltáról."[528] Noha a zsidókkal szembeni elzárkózás Zay Miklós szerint 1903-ban sem múlt el — „valakit előzékenyen fogadnak egy társadalmi körben, a meddig zsidó voltával nem jöttek tisztába, de az érintkezés fagyossá válik, mihelyt az igazság kiderül" —, mindazonáltal úgy vélte, „a viszonyok e téren enyhültek", és reményét fejezete ki, hogy „az idő és a tapasztalás" tovább enyhít majd rajtuk.[529]

Az 1890-es évek végétől újfent erősödő antiszemitizmus hatása alatt a háborút megelőző másfél évtized során mind borúlátóbb *Egyenlőség* ekkorra végleg más véleményen volt. Amint írta 1900-ban a hetilap egyik (ez esetben nemesi származású keresztény) szerzője, a hírlapíró Lipcsey Ádám (1864-1912): „Ne hunyjuk be szánt-szándékkal a szemeinket a nyilvánvaló tapasztalati tények előtt s konstatáljuk azt a szomorú valóságot, hogy az úgynevezett »társadalmi antiszemitizmus« már ma jelentősebb, általánosabb mértékben van meg, mint mikor a régi jó Istóczy-időkben politikai szerepre és rangra aspirált ez az ostobaság. Jelenségei, következményei némi idegenkedő társadalmi elkülönzöttségben kulminálnak, amelyre éppen a magyar társadalomnak legkisebb szüksége sincs."[530] Ami kifejezetten a zsidó elit társadalmi befogadását illeti, a hetilap hasábjain ekkortól 1914-ig a korábbi optimizmussal már nem találkozunk, keserűséggel annál inkább. „Megjegyezzük már azért is, hogy orruk alá dörgölhessük alkalomadtán azoknak a tamáskodóknak, akik a hivatalos antiszemitizmusnál sokkal veszedelmesebb társadalmi antiszemitizmus rákfenéjének szégyenletes terjedéséről tudni nem akarnak", írta a hetilap 1902 elején, mikor

[527] Szabolcsi Miksa: *Két irány*. Egyenlőség, 1896, febr. 14, 6-7. o.
[528] Zay Miklós gróf: *Zsidók a társadalomban*, i. m. 962. o.
[529] Uo., 949. o.
[530] Lipcsey Ádám: *Az idegesek*. Egyenlőség, 1900. ápr. 1, 1. o.

kiderült, hogy a farsangi bálok egyik legelegánsabbjának tartott jurista-bál rendezősége, élén Wekerle Sándorral, egyetlen zsidó vallású személyt sem írt fel az 1500 tagot számláló „bálrendezői" névsorra.[531] „Kétségbevonhatatlan tény", írta e hetilap fél évvel később, „hogy a zsidóság — a kivételek nem döntik meg a tételt — napról-napra, különösen a legutóbbi időben, tért veszít. S ez a térvesztés társadalmi téren különösen észlelhető. [...] A zsidó nem tud pozícziót szerezni a társaságban, az úgynevezett keresztény társaságban, amely vagy lenézi a zsidót, vagy ellenszenvvel viseltetik iránta."[532]

Az effajta, szándékukban is általánosító kijelentések természetüknél fogva nem törekedtek árnyaltságra. Így még annak a megállapítására sem, vajon a keresztény „társaságon" belül az arisztokrácia vagy a századfordulóra érve magát „történeti középosztálynak" tekintő, a kortársak által inkább dzsentrinek nevezett réteg felsőbb köre zárkózott-e el jobban a zsidó pénzarisztokrácia, illetve a nagypolgárság társadalmi befogadásától. Ami a mágnásvilágot illeti: a már említett Moscovitz Geyza az arisztokrácia több családjával jó viszonyban állt, amit unokaöccse, Hatvany Lajos olykor ki is használt, megkérvén például unokabátyját, hogy szóljon egy szót Babits Mihály középiskolai tanári kinevezése érdekében gróf Zichy János (1868-1944) vallás- és közoktatásügyi miniszternél, illetve a kongreganista báró Barkóczy Sándornál.[533] De a személyiségét nézve is rendkívüli Moscovitz Geyza inkább a szabályt erősítő kivétel volt. Amikor az 1890-es években a walesi herceg, 1901-től VII. Eduárd (1841-1910) Magyarországon vendégeskedett egy zsidó bankár házában, a bankár vadászatot rendezett tiszteletére, amelyre a herceg hívta meg a vendégeket. „Köztük volt mostohaanyám bátyja, Pálffy Miklós is", emlékezett vissza Károlyi Mihály (1875-1955), „aki azonban elutasította a herceg meghívását, mondván, hogy nem teszi be a lábát zsidó házba."[534] Az eladósodott bárók, akik végszükségben „filoszemitizmusra adják magukat", írta Molnár Ferenc 1901-ben megjelent regényében, „volt társaságuk szemében mélyebbre süllyednek, mint az orfeumba kerülő grófnők."[535] Két évvel később megjelent könyvében Herczeg Ferenc hasonlóan vélekedett: „Egy igazi báró, aki nem szegény ember és mégis gazdag zsidók társaságába jár, már magában véve is gyanús jelenség."[536] Nagy Endrének az 1910-es évek elején nyílt lehetősége bepillantani e zárkózott világba. A kabaréja révén ekkor már neves szerző felkérést kapott egy (Károlyi?) grófnőtől, hogy vállalja el egy a mágnás családok ifjabb tagjai által előadott jótékony célú műkedvelő előadás rendezését. Nagy Endre *Mágnás-revü* címmel meg is írta a műsort. „Már javában folytak a revü próbái,

[531] *Hazug demokráczia*. Egyenlőség, 1902. jan. 26, 10. o.
[532] Br. J.: *A zsidóság és a társadalom*. Egyenlőség, 1902, aug. 3, 2-3. o.
[533] „Moskovitz Bátyám [...] Barkóczy és Zichy intimusa", írta levelében Hatvany Babitsnak. Hatvany Lajos: *Levelei*. Válogatta és a szöveget gondozta: Hatvany Lajosné és Rozsics István. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985, 285. o.
[534] Károlyi Mihály: *Hit, illúziók nélkül*. Bp., Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977, 38. o.
[535] Molnár Ferenc: *Az éhes város*, i. m. 285-286. o.
[536] Herczeg Ferenc: *Andor és András*, i. m. 48. o.

amikor egy értekezleten fölbukkant a nemes gondolat, hogy a magyar arisztokrácia ebből az alkalomból kivételesen érintkezést kereshetne az alsóbb néposztályokkal is. [...] Az alsóbb néposztályok képviselőjéül az egyik iparmágnás leányát, egy nagy bank vezérigazgatójának feleségét jelölték ki, és az egyik élőképben a keleti királynő szerepét választották ki a számára. Az egyik gróf helyeslően bólintott: – Erre kitűnő lesz. A bárónőnek kitűnő Szulamit arca van."[537] Az előadás estjén a dugig telt Urániában testületileg megjelent zsidó nagypolgárság viszont magára maradt: „a nézőtéren nagyjából csak a Lipótváros jelent meg. Az arisztokraták inkább a főpróbán nézték végig az előadást."[538]

Pár visszaemlékezés arra enged következtetni, hogy a „történeti középosztály" felsőbb körei ennél valamelyest nyitottabbak voltak. Bár Brüll Adél (1872-1934), alias Léda ifjúkori barátnője, Fehér Dezsőné (1878-1944) szerint „ez Váradon is ritka osztályáthidalás volt", az 1890-es években „a szép Brüll Adélt és szüleit — állapították meg a mi köreink csodálkozással vegyes irigykedéssel — befogadja Váradon az »úri társaság«. Adélt és szüleit meghívják nagy, exkluzív farsangi mulatságaikra: a Múzeumbálra, Kárpátbálra, Nőtlen Urak báljára, Kaszinó- és Tiszti bálra."[539] Igaz, 1901-ben a nagyváradi jogászbál rendezői névsorában a város mintegy negyven izraelita jogásza közül egy sem szerepelt,[540] de az 1910-es évek elejének Nagyváradjáról festett képében Ligeti Ernő (1891-1944) ugyancsak a város keresztény elitjének nyitottságát emelte ki: „Biharban vagyunk, Tisza István fellegvárában. A „bihari gárda" egészen más eszméket vallott, mint a holnaposok és a vérbő polgári reformerek. De a bihari dzsentri megfogalmazásában is a városi és megyei zsidóság éppen integráns része volt a magyarságnak. [...] Miskolczi Ferenc, a vármegye szigorú főispánja, akiről az a hír járta, hogy »kijegyeztette a törvénytárból mindazt, ami Biharban nem érvényes« minden kényúri véralkata ellenére is zsén nélkül ült le a Royalban kártyázni Kepes Samuval vagy más izraelitával."[541] A bihari elit volt e téren különösen liberális? Vagy csupán véletlen, hogy Bíró Lajos egy 1906-os elbeszélésében ugyancsak bihariak azok a „megyei urak", akik együtt ferbliznek „valami Fischer nevű úr"-ral, sőt, mivel „van vagy hat milliója", tegeződnek is vele?[542] Az 1910-es évek Máramarosszigetéről szóló visszaemlékezéseiben Kelen Jolán mindenesetre más képet fest az eltérő felekezetű helyi

[537] Nagy Endre: *A kabaré regénye*. (1935) Bp., Palatinus, 2000, 209-210, 228. o.
[538] Uo., 231-232. o.
[539] Fehér Dezsőné szerint e befogadást nem csupán a nagyapa, Brüll Lipót (1811-1881) által megalapított vagyonuknak és Léda valamint anyja szépségének köszönhették, „hanem annak a hozzáhasonulásnak is, amellyel magyar urak életformáit — legalábbis így látszott — átvették." Fehér Dezsőné emlékeit Dénes Zsófia jegyezte le 1942-ben. Ld. Dénes Zsófia: *Akkor a hársak épp szerettek… Legendaoszlató emlékezések és dokumentumok Ady Endre váradi életéről*. Bp., Gondolat, 1983, 108. o. Ady Endre nagyváradi életéről szóló könyvének függelékében Hegedüs Nándor számos ponton helyreigazította Fehér Dezsőné emlékeit és rámutatott: Brüll Léda apja, a végül tönkrement szeszgyáros Brüll Samu közel sem volt annyira jómódú, amint azt Fehér Dezsőné, illetve Dénes Zsófia állította, de Fehér Dezsőnének a Brüll család társadalmi befogadására vonatkozó megjegyzéseit ő sem cáfolta meg. Ld. Hegedüs Nándor: *Ady Endre nagyváradi napjai*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1957, 425-428. o.
[540] Ady Endre: *Napló. Pecsétek és egyebek*. (1901) In: Uő: Összes prózai művei. I. köt. Sajtó alá rendezte: Földessy Gyula — Koczkás Sándor. Bp., Akadémiai Kiadó, 1955, 414. o.
[541] Ligeti Ernő: *Emőd Tamás*. In: Komlós Aladár szerk.: Ararát. Magyar zsidó évkönyv az 1944. évre. Bp., Országos Izr. Leányárvaház, 1944, 59. o.
[542] Biró Lajos: *A kártya*. In: Uő: Harminc novella, i. m. 13. o.

elitek vegyüléséről. Noha az előkelő Színház utcában lakó rokonai, a helyi főorvos és ügyvéd testvére gazdagok voltak és fontos szerepet játszottak a város életében, „a város keresztény nagy családjai [...] sohasem lépték volna át nagybátyámék küszöbét". Amikor kivételesen, így orvos nagybátyja sógorának, a nem sokkal korábban államtitkárrá kinevezett Vadász Lipótnak a tiszteletére adott fogadás alkalmából „félretették jó ízlésüket" és Nyegre László főispán mellett megjelentek otthonukban, a háziakat „fanyar kedvességgel" üdvözölték.[543] Kérdés az is, milyen következtetés vonható le egy megyei bálra való meghívásból. Bíró Lajosnak egy másik, kötetben 1914-ben megjelent elbeszélésében leírást kapunk a 16 éves dzsentri sarj, Dernay Ágota első báljáról: „sokat táncolt az ő társaságuk tagjaival: kedves és elegáns fiatalemberekkel, akik a minisztériumba és a vármegyéhez voltak menendők, vagy huszártisztek voltak." A bálra meghívott zsidó fiatalság közül ellenben senki nem kéri fel, az íratlan, de általánosan elfogadott szabályok szerint e lehetőség fel sem merül: „Lehetetlennek is látszott, hogy ő azok közül táncoljon valakivel, akikkel ezeken a nyilvános mulatságokon kénytelenek voltak összekeveredni, de akikkel soha nem vegyültek. Idegenebbek voltak tőlük ezek az emberek, mintha a holdban laktak volna."[544]

A kérdést tovább bonyolítja, hogy a századforduló Magyarországán a „válaszfalak", amint az egész társadalmon belül, úgy ennek felső rétegeiben sem csupán a zsidó-keresztény törésvonal mentén húzódtak. Túl azon, hogy e válaszfalak nem csupán az arisztokraták és a köznemesek közé,[545] hanem külön-külön az arisztokrácia, illetve a nemesi származásúak körén belül is nehezen átjárható határokat emeltek,[546] az elzárkózás — ha eltérő mértékben is, vagyis az arisztokratáknál erősebben — nem csak a zsidókkal, hanem általánosságban a polgári származásúakkal szemben is megnyilvánult.[547] Gróf Andrássy Katalin (1892-1985), a későbbi Károlyi Mihályné tömör megállapításában: leánykori arisztokrata közösségéből „a polgári középosztályhoz tartozók és a zsidók ki voltak zárva".[548] Érdemes megfigyelni, hogy amikor az 1890-es években Rákosi Jenő vagy az ugyancsak polgári és sváb származású Herczeg Ferenc hangot adott afeletti sajnálatának, hogy a fővárosi társadalom egyes, egymáshoz — szerintük — közeledni hivatott rétegei e közeledéstől eltekintenek, rétegmegjelöléseikben e társadalom egyszerre és egymást átfedően oszlott fel társadalmi, szakmai és felekezeti kategóriák mentén. Amint írta Rákosi Jenő 1893-ban: „A társadalom a

[543] Kelen Jolán: *Eliramlik az élet*, i. m. 24. o.
[544] Biró Lajos: *Dernay Ágota*. In: Uő: A ciklámen és más novellák, i. m. 143. o. Az elbeszélésben — a korra jellemzően — a zsidó szó nem szerepel, a szereplők felekezeti hovatartozása vagy származása a rájuk vonatkozó társadalmi-szakmai jellegű, a kortársak számára egyértelmű utalásokból derül ki.
[545] Károlyi Mihályné: *Együtt a forradalomban*. Bp., Európa Könyvkiadó, 1978, 131. o.
[546] *A budapesti társaság*, i. m. 417. o.; Concha Győző: *A társadalomról*. Budapesti Szemle, 82. köt. 1895, 222. sz. 352. o.; *Szobráncz gyógyfürdő. A fürdő története, leírása és javallatai*. Írta Dr. Russay Gábor Lajos fürdőorvos. Ungvár, Lévai Mór könyvnyomdája, 1902, 84. o.; F. Dózsa Katalin: *Letűnt idők, eltűnt divatok 1867-1945*. Bp., Gondolat, 1989, 270. o.; Dobszay Tamás — Fónagy Zoltán: *Magyarország társadalma a 19. század második felében*, i. m. 436. o.
[547] Ld. *Gentry*. Országos Gentry-Közlöny, 1889, jún. 2, 1. o.; Czirbusz Géza: *Magyarország a XX. évszáz* [sic!] *elején. Föld- és néprajzi, nemzetgazdasági és társadalomtudományi szempontból*. Temesvár, Pollatsek-féle Könyvkereskedés Kiadása, 1902, 409. o.; Münstermann Győző: *A középosztály önvédelme*. Kolozsvár, Ajtai K. Albert könyvnyomdája, 1904, 16. o.
[548] Károlyi Mihályné: *Együtt a forradalomban*, i. m. 133. o.

különféle foglalkozásokhoz képest majdnem kasztokra van szaggatva Budapesten. Az egyes kasztok vezéremberei érintkeznek ugyan egymással s meg-megfordul az egyik a másiknak társas körében, de a rétegek maguk alig érintkeznek. [...] Szalon, melyben az egész Budapest otthon volna, nincsen. Az író és művészvilág külön él a többitől, az arisztokráczia külön, az előkelő zsidóság külön, a polgárság és a hivatali rangbeliség is külön-külön."[549] Három évvel később Herczeg Ferenc a pesti zsúrok világáról — illetve világairól — értekezett: „Az összeolvasztási processzus legalább is csütörtököt mondott. A fővárosi társaság helyét még mindig száz társaságocskából álló mozaik foglalja el, melynek részei és részecskéi inkább lazító mint vonzó hatást gyakorolnak egymásra. Ahány az egymás elől elzárkózó társaság, annyiféle a zsúr is. Van mágnás-, gentry-, lipótvárosi-, polgári- (e két utóbbi fogalom nem fedi egymást teljesen), és van művész-társaság és ugyanannyiféle zsúr is. E különböző társaságok mindegyikének meg van a maga külön szellemi világa, külön mulató és társalkodó sablonja, sőt a maga külön nyelve is."[550]

A kérdés ekképpen magától adódik, vajon polgári származásukon, esetleg szakmájukon kívül felekezeti hovatartozásuk külön hátrányt jelentett-e azon vagyonos zsidók számára, akik arra vágytak, hogy az arisztokrácia vagy a történeti középosztály magasabb körei társadalmilag is befogadják őket, illetve igényt tartottak arra, hogy az informálisabb színtereken kialakuló közös érintkezésen túl e rétegekkel való társadalmi egyenlőségük a befogadás egyes szimbolikus megnyilvánulásai révén mintegy formálisan is kifejezést nyerjen.[551]

A kortársak számára a válasz egyértelmű volt. Amint írta Zay Miklós: „Az évek folyamán a magyarországi zsidók kezében tetemes vagyon gyűlt össze, jószágokat, uradalmakat vásároltak, pénzükön tömérdek városi ház épült s az anyagi emelkedéssel megjött a vágy a társadalmi emelkedés után. A vagyonos és előkelő zsidó előtt mindenekfölött a további emelkedés egy útja áll nyitva: elhagyni apái hitét és megkeresztelkedni."[552] Bródy Sándornak a vagyonos zsidó társaság kapcsán egy évtizeddel később megfogalmazott tömörebb megállapításában: „nincs hova fejlődnie, és ha mozdul, legföljebb kimegy magából."[553]

A Nemzeti és az Országos Kaszinó — mindkét esetben kooptáció útján bekerülő — tagságát tekintve e specifikus hátrány megléte vitathatatlan, aminthogy az is egyértelmű,

[549] Rákosi Jenő: *Budapest városrészei*. In: *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben*. IX. köt.: *Magyarország III. kötete.* Bp., Magyar Királyi Állami Nyomda, 1893, 191-192. o.
[550] Herczeg Ferencz: *Zsúrok és zsúr-látogatók*. In: Lenkei Henrik szerk.: A mulató Budapest, i. m. 117. o.
[551] A lóversenypályára, a kabaréra, illetve a férfiak esetében a kétes szórakozóhelyekre és bordélyházakra, mint a közös érintkezés oldottabb színtereire ld. *Harkányi János báró a turfon. Egy előkelő versenyistálló története*. Az Újság, 1913. júl. 13, 10. o.; Magyar Elek: *Karnevál*. In: Uő: Pesti históriák. Bp., Athenaeum, 1920, 185-186. o.; Nagy Endre: *A kabaré regénye*, i. m. 118, 144-145. o.; Tarján Vilmos: *Pesti éjszaka*. Bp., Szerző kiadása, 1940, 19, 23, 26. o.; Török Imre: *Kedves lovakról, furcsa emberekről*. Bp., Magvető, 1980, 16-17. o.; Vajda Sándor: *Budapest tegnap*. Bp., Gondolat, 1989, 34, 36. o.
[552] Zay Miklós gróf: *Zsidók a társadalomban*, i. m. 960. o.
[553] Bródy Sándor: *Tímár Liza* (1914). In: Uő: Színház. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1964, 392. o.

hogy e téren a zsidó felekezethez való tartozás az utóbbiba való bejutáskor jelentett nagyobb — ez esetben úgy tűnik leküzdhetetlen — hendikepet. Mint ismeretes a Nemzeti Kaszinót (1830-ig Pesti Casino) Széchenyi István gróf alapította 1827-ben. Az Országos Kaszinó Dessewffy Arisztid (1854-1922), a Képviselőház titkárának kezdeményezésére 1883-ban jött létre. Korszakunkban elnöke mindvégig Wekerle Sándor volt. Alapításakor a Nemzeti 45, az Országos Kaszinó 355 tagot számlált, az előbbi taglétszáma a századforduló éveire 750 körül ingadozott, az utóbbié az 1910-es évek elejére közel 2000-re emelkedett. Alapító szabályzataikat tekintve a zsidó felekezethez tartozás, illetve a polgári származás egyik kaszinó esetében sem volt akadálya a beválasztásnak, elvileg tehát mindkét kaszinó nyitva állt a zsidók előtt (is). A Nemzeti Kaszinó alakuló gyűlésén mondott beszédében Széchenyi avégett tartotta kívánatosnak a klub létrejöttét, hogy más európai országokhoz hasonlóan Magyarországon is „legyen egy olyan megkülönböztetettebb díszes összegyülekező hely, melyen főbb és előkelőbb s jobb nevelésűek, eszes, értelmes férfiak a társasági rendek mindenik osztályából egymással [...] barátságos beszélgetés végett találkozzanak." Az alapszabály 1. §-a szerint „a műveltség, a közhasznú elmélkedés és eszmecserének" előmozdítását szolgálni hivatott Nemzeti Kaszinó életre hívásakor tehát, amint írta Gyáni Gábor, maga Széchenyi sem annyira „a rétegek elkülönítésére, mint inkább bizonyos határok közötti elegyítésükre gondolt".[554] E szándékot tükrözte a szabályzatnak a tagsági feltételeket megszabó 5. §-a, amely kimondta: „A Casino tagja lehet minden tisztességes, művelt magaviseletű, feddhetetlen jellemű önálló férfi, ha casinói tagul az alább meghatározott módon a szükséges szavazattöbbséggel felvétetik. Politika pártszínezet és osztálykülönbség a tagok felvételénél vagy kirekesztésénél mérvadó nem lehet." Az Országos Kaszinó célja, nyilatkozta az alapítást előkészítő bizottság, „a magyar társadalom középosztályának oly érintkezési központot nyújtani, mely a társas szórakozáson felül közhasznú elmélkedések és eszmecserék előmozdítására szolgáljon". Az első, 1883-as alapszabály az arisztokrata tagok aggályai miatt ejtette a „középosztály" szót, a kaszinót a „magyar társadalom művelt osztályainak" társasköreként határozta meg, de a kifejezés egy 1889-es pontosítás révén újfent megjelent, a módosított szabályzat ekkor a tagságot az „értelmi és vagyoni állás szerinti középosztályhoz tartozók"-ként definiálta. Az alapító irat szerint a kaszinó tagja lehetett „minden tisztességes, művelt magaviseletű, hazafias, fedhetetlen jellemű és előéletű, teljes cselekvőképességű önálló férfi".[555]

[554] Gyáni Gábor: *Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban*. In: Uő — Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig, i. m. 230-231. o.

[555] Ld. Ilk Mihály: *A Nemzeti Casino százéves története 1827-1926*, Bp., Franklin Nyomda, 1927.; Dabasi Halász Lajos szerk.: *Az Országos Kaszinó ötvenéves története 1883-1932*, Bp., Országos Kaszinó, 1932.; Bölöny József: *A Nemzeti Casinóról*. História, 16. évf. 1994, 9-10. sz. 19-21. o.; Novák Béla: *Fővárosi kaszinók a 19. században*. Budapesti Negyed, 12. évf. 2004, 4. sz. 90-114. o.; Előry Gabriella: *Az Országos Kaszinó és a középosztály*. In: Kövér György szerk.: Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Társadalomtörténeti tanulmányok. Bp., Századvég Kiadó, 2006, 321-349. o.

A szabályzataikban lefektetett elvektől függetlenül, illetve ezekkel ellentétben a kortársak a Nemzeti Kaszinót gyakran csak „Mágnás Kaszinónak", az Országos Kaszinót „Gentry Kaszinónak" nevezték, e rétegek reprezentatív gyülekezőhelyének tekintették. A fővárost *Az osztrák-magyar monarchia írásban és képben* című, szinte hivatalos jellegű kiadványban bemutató Rákosi Jenő fogalmazásában: „A Nemzeti kaszinó főleg a főuraké; az Országos vagy gentry-kaszinó leginkább a közép nemességé és a főbb hivatalnokoké."[556] A Nemzeti Kaszinó esetében a titulus csak részben fedte a tagok származását. Nagy Beáta kutatásai szerint a kaszinó megalakulásától 1941-ig a tagoknak minden időszakban „legalább fele rendelkezett hercegi, grófi, bárói címmel s ezek több mint 2/3-a gróf volt",[557] ami persze azt is jelenti, hogy közel fele nem tartozott az arisztokráciához. Előry Gabriella számításai szerint 1883-ban és 1913-ban az Országos Kaszinó tagságának 44,8, illetve 52,4%-a verbuválódott az állami, városi, megyei vagy igazságügyi alkalmazottak közül, ugyanezekben az években 20,5, majd 14,9%-a volt földbirtokos, 25,7, majd 17,8%-a ügyvéd és más értelmiségi, 3,8, majd 6,9%-a dolgozott az ipar, kereskedelem illetve hitelélet területein.[558]

Ami a zsidó felekezethez tartozó potenciális jelentkezőket illeti, a korabeli közvélekedés szerint a Nemzeti Kaszinóba való bejutásra csekély, az Országos Kaszinóba való beválasztásra lényegében semmi esélyük nem volt. Pulszky Ferenc 1892-ben úgy vélte, mind a Nemzeti, mind az Országos Kaszinó tagjai „titokban antiszemiták, ámbár szégyenlik ezt nyíltan bevallani".[559] Egy 1913 végén a Tisza István politikáját támogató *Újság*ban megjelent, a fővárosi kaszinókat és klubokat bemutató cikk szerzőjének a Nemzeti Kaszinóval szemben megfogalmazott bírálata ennél jóval óvatosabb volt: „A snob meg az úr másutt összejár és összetörődik, nálunk csak az egyik megy, a másik nem, s a kulturális hibát az urak követik el", akik, sajnálkozott a szerző, a nyugat-európai előkelő társasággal szemben nem adnak helyt maguk között „a snobságnak", mely kifejezés alatt a szerző egyértelműen az újgazdag zsidókra gondolt, mivel, amint írta, éppen e kizárás miatt nem talált vigaszt abban, hogy a zsidó nagypolgárság *sarjai* közül viszont páran befogadásra leltek: „A Casinoban van zsidó tag, nem sok, de ezek a nevüket éppen úgy örökölték már, mint a bentlevők, s a pénzüket épp úgy költik, mint a már kintlevők."[560] A zsidók kizárása kapcsán a kortárs kritikák bírálataikkal leggyakrabban azonban nem a Nemzeti, hanem az Országos Kaszinót illették. „A szabadelvű párt egyik fényes tehetségű vezére: Wekerle Sándor", írta 1903-ban Zay Miklós a volt és leendő miniszterelnökről, „ma is élén áll egy

[556] Rákosi Jenő: *Budapest városrészei*, i. m. 192. o.
[557] Nagy Beáta: *Az elit társasélete a klubok, kaszinók keretében*. In: Á. Varga László szerk.: Rendi társadalom — Polgári társadalom. 1. Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok. Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár, 1987, 69. o.
[558] Előry Gabriella: *Az Országos Kaszinó és a középosztály*, i. m. 338. o.
[559] Pulszky Ferenc: *Májusi liberalizmus*. Pesti Hírlap, 1892. máj. 26, 2. o.
[560] *A klubélet Budapesten.* Az Újság, 1910. dec. 25, 129. o. A hosszú cikk e részének alcíme: *A felső tízezer. Nemzeti Casinó.*

olyan társaskörnek, ahová elvből nem fogadnak be zsidót."[561] Egy 1908-ban megjelent röpirat úgy vélte, az antiszemitizmus fővárosi terjesztésében „jelentékeny" szerepet játszó Országos Kaszinó tagjainak az volt legfőbb büszkesége, hogy a zsidókkal szembeni exkluzivitásukban még a Nemzeti Kaszinót is lepipálták — aminthogy az Országos Kaszinónak nem is volt soha egyetlen zsidó vallású tagja. A szerző szerint e téren változást aligha lehetett remélni: „Tevének könnyebb a tűfokán átjutni, mint zsidó hittel keresztülesni az Országos Kaszinó ballotageán."[562] *Az Újság* már említett 1913-as cikkének szerzője is úgy tudta, hogy a kaszinónak még soha nem volt zsidó hitű tagja, aminthogy e hitben voltak maguk a kaszinótagok is, akik a cikk szerint elvileg nem zárkóztak el a zsidók felvételével szemben: „Nagy vita volt nem egyszer itt, hogy zsidó vallásút felvenne-e a kaszinó, mert eddig az nem történt meg. A válasz erre az volt: ha az illető személyi szimpátia révén meg tudná nyerni a választmányi tagok többségét, úgy igen. De ez az illetőtől függne és azt neki társadalmi úton kellene elérnie, hogy a többség meglegyen. Érdekes, hogy mindezideig próbálkozás ebben az irányban nem történt."[563]

Hogy valóban nem történt „próbálkozás", erről nincsenek ismereteink, mindenesetre jóval kisebb sikerrel járt, mint a Nemzeti Kaszinó esetében. Itt Széchenyi már 1829-ben felvetette, hogy zsidók is folyamodhassanak kaszinói tagságért. Javaslatát heves vita után csak öten támogatták, köztük Wesselényi Miklós (1796-1850), több mint ötvenen ellene szavaztak. 1832-ben a kaszinó elutasította az ekkor már áttért Ullmann Mór (1782-1847), 1837-ben az ekkor még zsidó vallású Wodianer Sámuel felvételi kérelmét.[564] Tóth Árpád kutatásaiból tudjuk: az 1840-es évek során a Nemzeti Kaszinó viszont négy kikeresztelkedett zsidó nagypolgárt is felvett tagjai közé, az áttértként immár e törekvésében sikeres Wodianer Sámuelt, majd fiát, Albertet (1818-1898), Weisz Bernát Ferencet (1800-1888) és Ullmann Bernátot (1816-1889).[565] Az általa kutatott korszakban, vagyis a reformkorban Tóth szerint a Nemzeti Kaszinó zsidó vallású jelentkezőt nem választott be. Egyet valójában beválasztott. Tóth könyvének a kaszinó polgári foglalkozású (státuszú) tagjait felsoroló mellékletében szerepel egy Moscovitz Móric nevű, 1848-ban taggá vált orvos.[566] A források alapján ez pedig csakis az általunk már említett, 1880-ban zsidó hitűként elhunyt Moscovitz Mór

[561] Zay Miklós gróf: *Zsidók a társadalomban*, i. m. 962. o.
[562] Vigyázó Gyula: *A magyar zsidóság és a keresztény társadalom*. h. n. [Bp.], Szerző kiadása, 1908, 15-16. o. Szinnyei József információi szerint a röpirat szerzője, egy dúsgazdag bajai terménykereskedő elzüllött fia, korabeli kifejezéssel élve a „revolver-zsurnalizmus" jeles képviselője volt: „Valóságos réme volt a budapesti Lipótváros előkelő és gazdag asszonyainak. Zsaroló leveleket írt gyárosok és nagykereskedők feleségeinek, mellékelt hozzá egy gondosan megírt czikket és kijelentette, hogy ha nem kap pénzt, a czikke napvilágot fog látni. Közben azonban irodalommal is foglalkozott. Végre elfogták, bevitték a kapitányságra, hol 1910. nov. 27. fölakasztotta magát." Szinnyei József: *Vigyázó (Vanicsek) Gyula*. In: Uő: Magyar írók élete és munkái. (http://mek.niif.hu/03600/03630/html/index.htm) Idézett röpiratát, melynek bevallott célja annak a bizonyítása volt, hogy „Magyarországon a zsidóság a legbecsesebb elemek egyike", Vigyázó Gyula Sándor Pálnak (1860-1936), a Lipótváros országgyűlési képviselőjének és az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés alapító elnökének, vagyis a zsidó nagypolgárság egyik vezérképviselőjének ajánlotta.
[563] *A klubélet Budapesten,* i. m. 130. o. A rész alcíme: *Gentryk egymás közt. Országos Casino.*
[564] Michael K. Silber: *A zsidók társadalmi befogadása Magyarországon a reformkorban*, i. m. 118-119. o.
[565] Tóth Árpád: *Önszervező polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban*. Bp., L'Harmattan, 2005, 150. o.
[566] Uo., 250. o.

lehetett,[567] Moscovitz Geyza apja és Lesznai Anna nagyapja, akinek karrierjében és életében jelentős szerepet játszott, hogy az 1830-as évektől idősebb Andrássy Gyula, majd egész családja orvosává és bizalmasává vált.[568] Az 1870-es évek vége felé a Nemzeti Kaszinónak Moscovitz Mór mellett már hat zsidó vallású tagja volt, köztük az 1871-ben beválasztott Wahrmann Mór, valamint Moscovitz Geyza, aki 1872-ben lett a kaszinó tagja.[569]

Ezzel együtt a kaszinó jóval kevesebb zsidó vallású tagot kooptált, mint ahány konvertitát, illetve már kereszténynek született, a század során áttért zsidó családból származó személyt. A Nemzeti Kaszinó 1878-ban 730 rendes tagja között hét zsidó hitű és húsz áttért vagy áttért szülőktől származó férfit találunk.[570] William McCagg kutatásai szerint 1913-ig az 1860-1900 között nemességet kapott 118 zsidó vagy zsidó származású család közül 10 családnak jutott be egy vagy több tagja a kaszinóba, de amint McCagg megjegyezte, „az áttérés majdnem minden esetben megelőzte a kaszinói tagságot".[571] Hanák Péter szerint 1890 és 1918 között a Nemzeti Kaszinó hét, „jobbadán" áttért zsidót fogadott be tagjai közé.[572] 1914-ben a kaszinó ekkor 700 rendes tagja között tizenegy zsidó származású férfi volt, zsidó vallású egy sem.[573]

Az Országos Kaszinó esetében a helyzet még egyértelműbb. 1883-ban, alapításának évében a kaszinónak Michael Silber szerint nem volt egyetlen zsidó hitű tagja sem. Egy konvertita azonban már az első tagok listájában is szerepelt, nevezetesen Csukássy József (1841-1891), ekkor a *Budapesti Hírlap* szerkesztője és kiadótulajdonosa.[574] McCagg számításai szerint az 1860-1918 közötti időszakban nemesített zsidó (származású) családok közül 22 család tagjai nyertek felvételt a kaszinóba, de rájuk is vonatkozott előbbi állítása, vagyis ismeretei szerint szinte mindegyik már korábban áttért, illetve keresztény hitre tért családból származott.[575] 1890 és 1918 között Hanák szerint az Országos Kaszinóba 14, szintúgy „jobbadán kikeresztelkedett" zsidó polgár vagy kiemelkedő értelmiségi jutott be.[576] Az első világháború előestéjéhez érve Michael Silber becslése szerint a kaszinónak

[567] OSZK, Gyászjelentések, FM8/35797/344.; *Dr. Moskovicz Mór*. Pesti Hírlap, 1880. júl. 6, 5. o. A család nevét többféle módon írták (Moskovicz/Moskovitz/Moscovitz), mi a leggyakrabban használt „Moscovitz" változatot vettük át.
[568] Vő.: Groszmann Zsigmond: *A magyar zsidók a XIX. század közepén*, i. m. 46. o.; Szinnyei József: *Moscovitz Móricz (zempléni)*. In: Uő: Magyar írók élete és munkái (http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm); Vezér Erzsébet: *Lesznai Anna élete,* i. m. 9-10.; Hatvany Lajos: *Levelei*, i. m. 463. o.
[569] *A Nemzeti Casino szabályai és tagjainak névsora. 1878*. Pest, Athenaeum, 1878.; *A Nemzeti Casino szabályai és tagjainak névsora. 1871*. Pest, Athenaeum, 1872, 41. o.; *A Nemzeti Casino szabályai és tagjainak névsora. 1872*. Pest, Athenaeum, 1873, 25. o. A többi zsidó vallású tag: Brüll Miksa, Hirschler Ignác, Ullmann Sándor és Lévay Henrik.
[570] *A Nemzeti Casino szabályai és tagjainak névsora. 1878*, i. m. A listából egy személy felekezeti státuszát nem tudtuk kideríteni.
[571] William O. McCagg, Jr.: *Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary*, i. m. 35. o. A 10 család listája a következő: Wodianer, Szitányi-Ullmann, Moskovitz, Harkányi, Máday, Kilényi-Klein, Déchy, Korányi, csatári Grosz és Königswarter. Közülük ismereteink szerint csak a Moscovitz család tagjai voltak zsidó felekezetűek.
[572] Hanák Péter: *Magyarország társadalma a századforduló idején*, i. m. 447. o.
[573] *A Nemzeti Casino szabályai és tagjainak névsora. 1914*. Bp., k. n. 1915.
[574] Michael K. Silber: *A zsidók társadalmi befogadása Magyarországon a reformkorban*, i. m. 115, 135. o.; Dabasi Halász Lajos szerk.: *Az Országos Kaszinó ötvenéves története*, i. m. 101. A *Zsidó Lexikon* Csukássy neve után nem biggyesztette oda az adott személy konvertita voltát jelző csillagot, noha a lapszerkesztő biztosan áttért, hiszen e nélkül nem vehette volna el 1866-ban a keresztény Zmeskál Arankát, Győr volt polgármesterének a lányát.
[575] William O. McCagg, Jr.: *Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary*, i. m. 35. o.
[576] Hanák Péter: *Magyarország társadalma a századforduló idején*, i. m. 447. o.

körülbelül 20, „mind vagy majdnem mind" áttért, zömükben nemesi rangra emelt zsidó tagja volt.[577] Teljes bizonyossággal lehetetlen meghatározni, hogy a taglistákon szereplő személyek közül ki volt zsidó hitű, és ki volt konvertita, illetve olyan személy, aki áttért zsidó családból származott. Saját kutatásaink szerint a háború előtti utolsó békeévben az Országos Kaszinó 2036 tagja között legalább 36 konvertita, illetve áttért családból származó személy volt, zsidó hitű azonban egyetlen egy sem.[578]

Mielőtt általános következtetéseket vonnánk le a zsidó vallásúak iránt némileg nyitottabb Nemzeti, illetve zárkózottabb Országos Kaszinó kooptációs gyakorlatából, érdemes megvizsgálni a Park Klub tagfelvételi politikáját is. A fényűzően berendezett klubot báró Atzél Béla (1850-1900) azzal a céllal alapította 1895-ben, hogy e társaskör révén, amely a kaszinókkal ellentétben a nők előtt is nyitva állt, egy tető alá hozza a fő- és a köznemesi családok tagjait. Az eredeti szándék szerint a klub a maga nemében tehát ugyancsak a „válaszfalak" lebontását volt hivatott elősegíteni. A Park Klub célja, jelentette ki az alapszabályzat, „a társadalom művelt osztályainak oly kellemes érintkezési központot nyújtani, mely a társas szórakozás mellett közművelődési és közhasznú célok és eszmecserék előmozdítására is szolgáljon, a sport különböző nemeit pártolja és az összetartás érzetét fejlessze."[579] Az első években Atzél törekvése sikeresnek tűnt, *Az Újság* 1910-ben megjelent beszámolója szerint „ekkor a fő- és középnemesség színe-java töltötte meg termeit". Atzél halála után a helyzet lassacskán megváltozott. Amint írta *Az Újság*: „A mai Park-Klub tisztán a főnemesség Klubja, melyben elvétve szerepel csak a középnemesség néhány tagja, a kik azonban a köznemesi társaságtól végkép elszakadtak s így ahhoz tartozónak nem is tekinthetők többé." A klub a mágnások klubjává vált, egy „elzárt sziget, ahol külföldre emlékeztető jó modorban vezetett élet folyik".[580] A Park Klubot az első világháború előtt már a Nemzeti Casino nyári klubhelyiségének tekintették.[581]

Hoitsy Pál (1850-1827) függetlenségi (Ugron-párti) politikus visszaemlékezései szerint klubjába Atzél Béla „egy-két zsidóhitű művelt embert is felvétetett, igen sokakat a zsidószármazású kikeresztelkedettek közül".[582] Noha elterjedt nézet volt, hogy Atzél nem szívlelte a zsidókat, a báró ez ellen mindig tiltakozott, egy 1898-ban kiadott, amúgy az arisztokrácia védelmében írt, e réteg társadalmi exkluzivitásának vádját tagadó röpiratában a zsidókat állította az őszinte jótékonyság példaképéül.[583] Kutatásaink szerint mindazonáltal Hoitsy állításának csak a második fele helytálló, a klubnak valamivel több mint 900 tagja

[577] Michael K. Silber: *A zsidók társadalmi befogadása Magyarországon a reformkorban*, i. m. 115.
[578] *Az Országos Kaszinó Évkönyve. 1913*. Bp., k. n. 1914.
[579] *A Park Club Évkönyve. 1914*. Bp., Hornyánszky Viktor Könyvnyomdája, 1915, 53. o.
[580] *A klubélet Budapesten,* i. m. 130-131. o. A rész alcíme: *Mágnások és gentryk vegyesen. Park-Club.*
[581] Bölöny József: *Klubélet a magyar fővárosban, 1827-1944*. História, 15. évf. 1993, 2. sz. 11. o.
[582] Hoitsy Pál: *Régi magyar alakok. A letűnt nemzedék férfiai*. Bp., Légrády Testvérek, é. n. [1923], 69-70. o.
[583] Szatmári Mór: *Báró Atzél Béla*. Egyenlőség, 1900. ápr. 1, 3-4. o. Báró Atzél Béla: *Válasz egy vezércikkre*. Bp., Pfeifer Ferdinánd, 1898, 32. o.

között mind 1901-ben, mind 1910-ben minimum 20 áttért vagy áttért családból származó személy volt, de zsidó vallású 1901-ben egy sem, 1910-ben egy — már ha szempontunkból releváns, hogy a klub ekkorra tagjaként tudhatott egy bécsi Rothschildot, nevezetesen báró Rothschild Alfonst (1878-1942).[584]

A kérdést, vajon az arisztokrácia vagy a „történeti középosztály" elitje tanúsított-e nagyobb ellenállást a zsidó hitűek befogadásával szemben, nyitva hagynánk. Tekintve, hogy zsidó hitűekkel egyik réteg tagjai sem kötöttek vegyes házasságot, illetve figyelembe véve a Nemzeti Kaszinó, az Országos Kaszinó és a Park Klub kooptációs gyakorlatát, nyilvánvaló, hogy az áttérés a társadalmi integráció sikerének esélyeit e rétegekben jelentősen növelte, a befogadás többnyire elkerülhetetlen feltételének számított.

Az 1860-70-es évektől kibontakozó, a nagypolgárság szűk köréhez képest jóval nagyobb számú középpolgárság esetében még inkább kérdéses, vajon élt-e benne a vágy, hogy az esetleges szakmai kapcsolatokon túl a társasági életben, a családi szférában is elvegyüljön a középosztály (akár nemesi, akár polgári származású) keresztény tagjaival. A kérdés megválaszolását nehezíti, hogy a zsidó középpolgárság társadalmilag és kulturálisan igen heterogénnek mutatkozott, kérdésünk szemszögéből eltérő helyzetű rétegeket foglalt magában: szakmai életükben nagyrészt hitsorsosaik körében mozgó kereskedőket, banktisztviselőket, „vegyes" közegben élő szabadfoglalkozásúakat és értelmiségieket, munkahelyükön felekezeti hovatartozásukat tekintve elenyésző kisebbséget alkotó állami alkalmazottakat.

Kései visszaemlékezéseiben a gyermekorvos Preisich Kornél (1869-1955) futólag megemlítette, hogy az 1881-ben Szolnokon letelepedő termény- és bornagykereskedő apja a város „tekintélyes" keresztény családjainak tagjaival a köszönési viszonynál nem alakított ki szorosabb kapcsolatokat, de egy szóval sem utal arra, hogy erre apja vágyat érzett volna.[585] Lustig Zsigmond pesti szemészorvos lányát, Vidor Teklát (1870-1939) az elemi majd polgári iskolában szoros és boldog viszonyt fűzte keresztény osztálytársaihoz, szüleik meghívták őt otthonukba, illetve eljöttek vizitelni Tekla szüleihez. A polgári elvégzése után, vagyis az iskolai körből a családi-baráti szférába való visszalépésével a helyzet megváltozott. Amint írta Szilárd Leó édesanyja 1915-ben megkezdett, majd valamikor az 1930-as években befejezett önéletrajzában: „mikor ezek a szép, örőknek látszó iskolai barátságok lassankint megszűntek, majdnem kizárólag a magunk zárt körében mozogtam. Ha pedig itt-ott, pl. fürdőhelyen más vallásúakkal kerültem össze, igyekeztem minél előbb tapintatos formát találni arra, hogy színt valljak, miáltal megszűnt minden feszélyezés számomra; csak azt

[584] *A Park Club Évkönyve. 1901*. Bp., Hornyánszky Viktor Könyvnyomdája, 1902.; *A Park Club Évkönyve. 1910*. Bp., Hornyánszky Viktor Könyvnyomdája, 1911.
[585] Preisich Kornél: *Önéletrajzi jegyzeteiből*. In: Scheiber Sándor szerk.: Évkönyv. 1983/84. Bp., Magyar izraeliták Országos Képviselete, 1984, 269. o.

akartam elkerülni, hogy közéjük tolakodónak tartsanak."[586] Vidor Tekla szavaiból úgy tűnik, az 1880-as évek második felében e pesti középosztálybeli hajadonnak a keresztényekhez való viszonyát alapvetően az a vélekedése határozta meg — és korlátozta a minimumra —, hogy közeledését a keresztények eleve álszent tolakodásnak tekintik. A századforduló első éveiben a zsidókkal szemben ekkor egy rövid ideig enyhe, de egyértelmű ellenszenvet tápláló fiatal Bartók Béla (1881-1945) kétségtelennek tekintette, hogy ha több pesti zsidó polgárcsaládnál (rajta kívül) „egy keresztény embert sem látni soha", az elsősorban e családok keresztényektől való tartózkodásának tudható be. Lehetséges, hogy e véleménye inkább a (két dörgölődzés között?) magukat „elkülönző" zsidók korabeli antiszemita toposzából táplálkozott, de az is lehetséges, hogy e családok valóban nem szorgalmazták, hogy keresztény ismerőseik őket otthonukban is meglátogassák.[587] Mikor egy évtizeddel később egy a Népművelési Társaság előtt tartott előadásában Veigelsberg Hugo alias Ignotus (1869-1949) felrótta a „zsidó polgárság"-nak és a „magyar középosztály"-nak, hogy kívánatos összeolvadásukat lehetetlenné teszi „az érintkezés hiánya", illetve az „összevegyülés elhanyagolása", e mulasztásban mindkét rétegnek azonos felelősséget tulajdonított.[588]

A zsidó önérzet hiánya jeleként láttatott és elítélt „dörgölődzésre" való hajlam vádját ezzel szemben a zsidó felekezeti sajtó nem korlátozta a nagypolgárságra. Amint írta *A Jövő* c. hetilap vezércikkírója 1898-ban: „Dörgölődzünk a hozzánk nem való emberekhez, csakhogy elmondhassák rólunk, hogy nem zsidó körökben forgolódunk. Lealázzuk magunkat; látjuk, hogy kinéznek, de mindazt eltűrjük, mert tudjuk, hogy értékünket emeljük azzal, ha a jegyzővel vagy a szolgabíróval egy társaságban huzatjuk a magyar nótákat. Mert ez mértéke annak, hogy mennyiben vagyunk még zsidók. Aki a czigány arczára ötös bankót ragaszt, az nem schmutzig zsidó többé, az igazi gavallér, abban igazi magyar virtus lakozik. Ezért aztán meg-megveregetik vállunkat és szemünkbe mondják, hogy derék emberek vagyunk. Meg sem látszik rajtunk a zsidó. S mi boldogok vagyunk."[589]

További, ennél részletesebb kutatások hiányában annyit mondanánk: a nagypolgársághoz képest a zsidó középrétegek feltehetően kevésbé ambicionálták a keresztény társaságba való elvegyülést, mely törekvés e középrétegeken belül ritkább lehetett

[586] Vidor Tekla visszaemlékezései. BTM Kiscelli Múzeum, Térkép-, kézirat- és nyomtatványtár. Gépirat. Ltsz. 87.40.1.; Önéletrajzáról ld.: Holló Szilvia Andrea: *Egy pesti polgárleány társat választ. Részletek Szilárd Leó édesanyjának visszaemlékezéséből*. In: Pető Andrea szerk.: Társadalmi nemek képe és emlékezete Magyarországon a 19-20. században. H. n. [Bp.], Nők a Valódi Esélyegyenlőségért Alapítvány, é. n. [2003], 55-77. o.

[587] Ifj. Bartók Béla szerk.: Bartók Béla családi levelei. Bp., Zeneműkiadó, 1981, 49. o. Bartók átmeneti zsidóellenességéről ld. Ferenc Glatz: Music, Political Thinking, National ideas. The Social and Cultural Background of the Kossuth Symphony. In: György Ránki szerk.: Bartók and Kodály Revisited. Bp., Akadémiai Kiadó, 1987, 69-78. o.; Judit Frigyesi: *Béla Bartók and Hungarian Nationalism. The Development of Bartók's Social and Political Ideas at the Turn of the Century (1899-1903)*. (Ph.D. dissertation, 1989) Ann Arbor, Mich: UMI Dissertations Services, 1997, 26. o.; Uő: *Béla Bartók and the Turn-of-the-Century Budapest*. Berkeley — Los Angeles — London, University of California Press, 1998, 83-84. o. A zsidó apologéták már az 1840-es években keserűen emlegették azon kettős vád szorítását, miszerint a zsidók nem hajlandók a keresztényekhez „simulni", illetve körükbe tolakodnak. Ld. Hartmán Lipót: Magyar zsidó, vagy: zsidó magyar? Pécsett, Nyomtatott a lyceumi nyomdában, 1848, 13-15. o.

[588] *Budapest társadalma. Ignotus felolvasása*. Világ, 1913. jan. 12, 7. o.

[589] Spectator [valószínűleg a szerkesztő Weiszburg Gyula]: *Hamis modernség*. A Jövő, 1898. máj. 20, 1. o.

a kereskedők körében, gyakoribb a szabadfoglalkozásúak között és még gyakoribb az állami, megyei vagy városi hivatalnokoknál.

A másik kérdés, hogy az áttérés mennyiben, milyen mértékben könnyítette meg az integrációt a keresztény középrétegekbe? Ami e rétegeknek a zsidó vallásúakkal szemben tanúsított magatartását illeti, szórványos információink arról tanúskodnak, hogy a zsidókkal való vegyülés inkább a vidéki városokat jellemezte, míg a fővárosban az erre való hajlam kisebbnek, a zsidók (esetleges) közeledése elleni rezisztencia nagyobbnak mutatkozott.

1883-ban, az ekkor zajló tiszaeszlári vérvádper helyszínéül szolgáló Nyíregyházán, miután a (polgári származású) fogházigazgató özvegyének lánya, Gömöry Ilona, összebarátkozott a polgári leányiskolában Wolf Szidivel, egy helyi jómódú zsidó búzakereskedő lányával, ez utóbbi apja a Gömöry család otthonának rendszeres látogatójává vált, sőt, amint kiderül Ilona öccse, a tanár és evangélikus lelkész Gömöry János (1869-1966) visszaemlékezéseiből, az antiszemitizmus keltette viharzó érzelmeire náluk keresett megnyugvást. „Mivel a vérvád őt is iszonyúan feldúlta, szükségét érezte, hogy keresztény körben kipanaszolja magát, felzaklatott lelkének nyugalmat találjon.”[590] Az 1890-es években a nemesi származású kisbirtokos apától született, Zalaegerszegen ügyvédi irodát nyitó és a város modernizálásában komoly részt vállaló Keresztury József (?-?), a város későbbi polgármestere, nagyobbrészt zsidókkal barátkozott. „Azokban a levelekben”, írta önéletrajzában Keresztury Dezső (1904-1996), „amelyeket apám írt Gulácsra mennyasszonyának, egy helyütt elég részletesen szó esik arról a pletykáról, hogy apám legjobb barátai zsidók. Apám erről a kor felvilágosodott szellemében írt: nem is igen tehetett másként, hiszen az az értelmiségi réteg, amelyre városfejlesztő kezdeményezéseiben támaszkodott, elég nagy hányadában zsidókból állott.”[591] Az 1900-as évek Komáromjában Zsolt Béla apja, aki egy takarékpénztárnak volt az igazgatója, minden délután a Klapka-szobor előtt találkozott a polgármesterrel és „az öreg takarék uraival, akik a vezérigazgatótól a díjnokig vadásznak vagy erdésznek vannak öltözve, hogy ezzel is különbözzenek a boltosoktól, gyárosoktól és apám takarékpénztárának, a zsidó takarékpénztárnak tisztviselőitől”. A különbözőség vágya azonban nem gátolta a társas együttlétet: miután néhány percig a téren álldogálva beszélgettek, az egész társaság átvonult egy közeli söröző kerthelyiségébe, ahol a polgármesternek külön asztala volt. „Ehhez az asztalhoz érkeztek meg nagyhangúan, de mégis illő méltósággal s megkezdődött a sörözés, a politizálás és szaftosan csorogtak a szájakból az ismert anekdoták. Komoly dolgokban mindig apám vitte a

[590] Gömöry János: *Emlékeim egy letűnt világról*. Bp., Szépirodalmi, 1964, 58. o.
[591] Keresztury Dezső: *Emlékezéseim. Szülőföldeim*. Bp., Argumentum Kiadó, 1993, 39. o.

szót, mert ő volt a pesti ember, ő olvasta a bécsi, sőt gyakran a párizsi lapokat is."[592] A Makón született, itt rendőrtisztként szolgáló, majd később újságíró Róna Lajos (1882-1934) visszaemlékezéseiben az 1900-as évek makói keresztény „intelligenciájának" a nyitottságát hangsúlyozta: „A makói társaság nem ismerte a kasztrendszert. Egy-egy bál, lett légyen az akár a máshol annyira exkluzív megyebál, vagy az izraelita nőegylet bálja, egy-egy népszerű ember neve napja szinte kivétel nélkül összegyűjtötte a város minden nadrágos emberét, ahogy akkor az intelligenciát nevezték."[593] Az egyetlen disszonáns hang a szepességi szász eredetű ügyvédcsaládból származó Márai Sándoré, aki kassai gyermekkorára és ifjúságára visszaemlékezve úgy vélte, a zsidó polgárság háború előtti helyzetét a „hallgatag kirekesztettség és udvarias toleráltság" paradox egyvelege jellemezte: „A zsidókkal hivatalos társadalmi ünnepeken illett barátkozni, [...] társaságban, hivatalos helyeken fesztelen és „egyenrangú" barátkozás folyt", de ha a keresztény családok „lelkendeztek" is zsidó háziorvosukért, „nem tegeződtek vele és véletlenül sem hívták meg vacsorára."[594]

Egyes visszaemlékezések, illetve korabeli szépirodalmi források alapján úgy tűnik, a fővárosi keresztény középrétegek, mint mondtuk, zárkózottabbnak mutatkoztak. Schlesinger Vilmos tűzifa-nagykereskedő lánya, az 1890-es évek Pestjén felcseperedő Harmos Ilona (1885-1967) számára már első önálló, vagyis szülei körén kívül eső társasági élményei meghozták a kivetettség érzését. A család, sok más fővárosi családhoz hasonlóan, nyáron egy pestkörnyéki faluba tette át székhelyét. Mivel az „úri nem zsidók", írta minden további pontosítás nélkül az önéletrajz keletkezésekor már katolikus hitű szerző, a velük együtt nyaraló zsidókat csakúgy lenézték, mint a helyi parasztokat, így gyermekeik is kerülték a zsidó gyerekeket: „A Mucik és Cicák, Dódik és Bódik, ápolt szőkeségükben, aranyláncon függő védőérmekkel nyakacskájukon elhúzódnak tőlük, nem vegyülnek velük."[595] Pár évvel később, a 12 éves Harmos Ilonát szülei beíratták a gimnázium 3. osztályába. Élményei itt sem voltak jobbak: „A tanárok, tanárnők, nagyságák engem csak úgy szólítanak ki felelni: »Bokros, jöjjön ki«. A nem zsidó lányokat — megfigyeltem — keresztnevükön szólítják. »Hát Jolánka, meg tudná-e mondani nekem?« »No Poldika, készültünk? Akar felelni?« [...] A nagyságák sok lányt tegeznek is, zsidót egyet se. A nem zsidó lányok egymást is mind tegezik, s a keresztnevükön szólítják, engem csak a vezetéknevemen, de így se igen szólnak hozzám. Egymás közt pusmognak, tízpercben csak együtt sétálnak."[596] Amint írta

[592] Zsolt Béla: *Villámcsapás*, i. m. 58. o. Zsolt Béla szerint míg „a keresztény és zsidó középosztálybeli férfiak" barátkoztak egymással, tegeződtek, együtt ittak és politizáltak, vagyis „egyenrangú felekként" érintkeztek, „még kivételesen sem fordul elő, hogy a feleségeik egymáshoz járnának. [...] A [keresztény] nők exkluzívebbek s valóban sokkal idegenebbek és előítéletteljesebbek voltak." Uo., 78-79. o.
[593] Róna Lajos: *Harminc év az újságíró-pályán. Békében, háborúban, forradalomban*. I-III. köt. Bp., Szerző kiadása, 1930, I. köt. 28. o. Megjegyzendő: a szerző hajlott a békebeli idők általános idealizálására. Emlékei szerint Makón „a nemzetiségeket egy-kettőre felszívta a város magyarságának beolvasztó ereje, felekezeti ellentétek pedig szóba se jöhettek. [...] Szociális bajok sem igen voltak." Uo., 24. o.
[594] Márai Sándor: *Egy polgár vallomásai*, i. m. 266-268. o.
[595] Kosztolányi Dezsőné Harmos Ilona: *Burokban születtem. Ifjúkori memoár*. In: Uő.: Burokban születtem. Memoár, novellák, portrék. Bp., Noran, 2003, 116. o.
[596] Uo., 123. o.

önéletrajzában az 1901-ben született kispolgári származású Kulcsár István: „Gyermekkorom idején, a liberális korszakban a keresztény társadalom a zsidókkal szemben kettős erkölcsöt tanúsított. Hivatalosan, a sajtóban, az iskolában keblére ölelte az izraelita polgártársat, »te is magyar vagy«, mondta néki, de a társadalmi életben hűvösen elzárkózott előle."[597] 1942-ben írt emlékei szerint, mire az 1910-es évek elején gimnáziumba lépett, e társadalmi viszonyokkal már teljesen tisztában volt. „A társadalom viselkedésének kettősségét ismertem és mint tény fogadtam el. Így tudom csak megmagyarázni, miért nem háborodtam fel azon, hogy középosztálybeli keresztény osztálytársaim nem hívnak meg szüleik lakására, és csak a proletár keresztények maradnak pajtásaimul. Elfogadtam ezt, és megelégedtem azzal, ha a nemzeti ünnepeken szavalhatok."[598]

Jóllehet ennek a magyarázata nem más, mint hogy maguk az írók is Pesten éltek, a pesti viszonyokat ismerték, mindenesetre a fővárosi középosztály keresztény tagjai a századforduló irodalmi korrajzai szerint is ügyeltek arra, hogy fenntartsák zsidó polgártársaiktól való elkülönülésüket. Ennek topográfiai példázatát nyújtja Molnár Ferenc *Az éhes város* című, egy fiatal (áttért) zsidó banktisztviselő emelkedését majd bukását bemutató regénye, amely a Váci utcát, illetve a Koronaherceg utcát preferáló zsidó és keresztény fiatalok szembeállításával kezdődik: „Természetesen különbséget kell tenni a Koronaherceg utcai korzó ifjai és amazok közt; a Koronaherceg utcaiak barnára égett szép szál legények, diszkréten öltözködnek, de alapjában véve éppúgy viselkednek az utcán, mint a Váci utcaiak. Onnan ismerni meg őket főleg, hogy a homlokuknak csak az alsó, a szemöldök fölé eső részét égette le a nap. A felső fele tiszta fehér. Ez az evezősegyletek kis sapkáitól van. A Váci utcai és Andrássy út ifjai vagy egészen fehér, vagy egészen barnára sült homlokkal járnak. Őket ugyanis nem veszik be az evezősegyletekbe. Ez azért van, mert nem tartoznak a pápa alá, bár leghőbb vágyuk ez volna."[599] A századfordulón játszódó, 1918-ban kiadott regényében Gábor Andor (1884-1953) rövid leírást nyújt a keresztény születésű főhőse által látogatott fővárosi családok társas kapcsolatairól. A festő Cserna György műteremlakásában „a társaság vegyes volt, valláskülönbség nélkül". A gazdag zsidó parvenü Gottfelféknél a főhősön kívül a társaság „szintén valláskülönbség nélküli volt. Mindenki, aki megfordult náluk, különbség nélkül zsidó volt." Ennek a körnek „éppen az ellenkezője volt Tagányiék háza, amelybe kizárólag a hivatalnok-dzsentri járt, köztük magasabb rangúak is, de csupa olyan férfi, akinek számára csak a hivatalos ranglétra volt elképzelhető haladási alapnak. Itt az emberek fizetési fokozatonként akartak feljebb jutni, s csak az előléptetések idején. A

[597] Körmendi Balázs [Kulcsár István]: *Zsidó gyónás*, i. m. 58. o. A maga stilisztikai sűrítésében ugyanezt az észrevételt fogalmazta meg 1903-ban Herczeg Ferenc, vagyis adta regényének zsidó figurája szájába: „Egész Magyarország liberális, de azért senki ki nem állhatja a zsidót", deklarálta Andor, a pesti hírlapíró (mielőtt, lévén kissé öngyűlölő, hozzátette: „A zsidó maga se"). Herczeg Ferenc: *Andor és András*, i. m. 32. o.
[598] Körmendi Balázs [Kulcsár István]: *Zsidó gyónás*, i. m. 59. o.
[599] Molnár Ferenc: *Az éhes város*, i. m. 5-6. o.

karrieristák ezen a körön alul és felül mozogtak. Tagányiéknál viszont el sem tudtak gondolni egy olyan zsidót, akivel hivatalon kívül érintkezni lehetne.” [600]

A kérdésre, vajon az áttérés mennyire segítette a keresztény középrétegekbe való társadalmi befogadást, nem tudunk pontos választ adni. Valószínű, hogy a keresztény középosztály tagjainak egy része a vegyes házasságot levetővé tevő polgári házasság bevezetése után is csak áttért zsidóval volt hajlandó házasságra lépni, vagy legalábbis szorgalmazta jövendőbelije, illetve még zsidóként elvett felesége, netán férje áttérését. Ugyancsak valószínű, hogy zsidó hitűként könnyebb volt befogadásra találni a szakmai életükben zsidókkal folyamatos viszonyban álló magántisztviselők és szabadfoglalkozású szakértelmiségiek baráti-családi köreibe, mint a köztisztviselők, vagy a közszolgálatban álló szakértelmiség közé. Mivel az értelmiségi állások és megélhetési források telítődésével növekvő — keresztény félről mindinkább a zsidók „térfoglalásaként” értelmezett — munkaerő-piaci konkurencia eredményeképpen a (fővárosi) keresztény szakértelmiségben az 1900-as évektől erősödőben volt a zsidóellenesség,[601] lehetséges, hogy ez a zsidó hitű (vagy akár származású) honfitársaiktól való fokozottabb társadalmi elzárkózásában is megmutatkozott.

Mindent összevetve, megkockáztatnánk: lett légyen nemesi vagy polgári származású, állami, megyei, városi vagy magántisztviselő, avagy (szabadfoglalkozású) szakértelmiségi, a keresztény középosztálynak, talán a művész-bohém világ kivételével, nem volt olyan rétege a századfordulón, amelybe keresztény hitűként ne lett volna könnyebb befogadást nyerni, mint zsidó felekezetűként, amelyben az áttérés ne lelt volna, ha csak enyhe mértékben is, nagyobb méltánylásra, mint a zsidó felekezethez való ragaszkodás. Ha a zsidó középosztály körében mutatkozó áttéréseknek ez nem volt is feltétlen az elsődleges oka, abban nyilvánvalóan közrejátszott.

***

A főrendiház elé (első ízben) 1894 őszén került recepciós törvényjavaslatot vallás- és közoktatásügyi miniszteri minőségében Csáky Albin mutatta be október 8-án. A törvényjavaslat pontjai között a legvehemensebb ellenérzést a zsidó vallásra való áttérés törvényes engedélyezése váltotta ki. Ezt védte tehát Csáky Albin, igyekezvén megnyugtatni hallgatóságát e lehetőség főképpen elvi jelentőségéről: „Én éppen nem kívánom megkönnyíteni az áttéréseket, előmozdítani oly esetekben, a midőn anyagi érdekből történnek, vagy más mellékkörülmény s nem a hitbeli meggyőződés vezérli az illetőt. De a

[600] Gábor Andor: *Doktor Senki*. (1918) Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982, 139-140. o.
[601] Gyáni Gábor: *Budapest története 1873-1945*. In: Bácskai Vera — Uő — Kubinyi András: Budapest története a kezdetektől 1945-ig. Bp., Budapest Főváros Levéltára, 2000, 166-167. o.

jelen esetben, midőn az izraelita vallásról van szó, azt gondolom, hogy azok az anyagi érdekek, melyekből az áttérések gyakrabban megtörténhetnek, majdnem teljesen kizárvák. [...] Az a másik anyagi indok, mely szintén gyakran mutatkozik, hogy a társadalmi előnyök miatt történik meg az áttérés, ez esetben, — gondolom — alig képzelhető, mert azt hiszem, mindegyikünk belátja, hogy a zsidó hitre való áttérés által társadalmi előnyöket nem igen fog valaki magának biztosítani. *(Élénk derültség és tetszés.)*"[602]

Társadalmi állásuktól függetlenül, a zsidó felekezeti státusszal járó hátrány, az akár „anyagi", akár „társadalmi" előnyök utáni aspiráció a vallásilag közömbös zsidók bármelyikében megérlelhette az áttérés melletti döntést, rávihette arra, hogy felekezeti kötelékét felcserélje egy másik — amint írta a polgári radikálisokhoz közel álló Farkas Geyza (1874-1942) 1916-ban —, érvényesülési estélyeit tekintve „kedvezőbb" kötelékkel.[603]

5) Az áttérés mint azonosulás, illetve menekülés

Az áttérés motivációja nem táplálkozott feltétlenül valamely, a vallásváltás révén közvetlen elérni remélt szakmai vagy társadalmi pozíció utáni törekvésből.

Nem kétséges: a vallási meggyőződésből megkeresztelkedőkön kívül egyesek azért tértek át, mert úgy érezték, hogy zsidóságuk, amely már (szinte) semmit sem jelentett nekik, elválasztja őket attól a nemzeti közösségtől, mellyel érzelmileg azonosultak. Az sem kétséges persze, hogy e meggyőződés nem, vagy csak elvétve érett volna meg a zsidókban, ha a magyar keresztény társadalom egy pontosan meg nem határozható, de mindenesetre jelentős része nem vallotta volna, hogy a zsidó hit a magyar nemzettel való teljes azonosulásuknak (és a magyar társadalomba való befogadásuknak) gátját képezi. Az ilyen áttérések elsődleges motivációja mégsem tekinthető opportunistának, inkább volt érzelmi, mint pragmatikus, a többségi társadalom előítéletei interiorizációjának az eredménye.

Az áttérés lehetett emellett elsősorban *kitérés*, elsődleges motivációja a stigmaként megélt zsidóságtól, illetve a zsidósággal stigmaként megélt azonosítástól való megszabadulás vágya. E stigma objektív súlya a zsidóknak a keresztényekkel való teljes egyenjogúsítását meghozó 19. század során lényegesen enyhült. Ami nem jelenti azt, hogy számos zsidó ne érezte volna magát továbbra is másodrendű állampolgárnak, aminek legegyértelműbb jele maga a neológ értelmiségnek az 1900-as évektől mind gyakrabban mutatkozó elkeseredettsége. Amint írta a PIH főtitkára 1912-ben: „Hogy a zsidók egyenjogúsága tulajdonképpen hazugság, hogy ezt, különösen finomabb, ideálisabb követelményeiben, sohase is kezdték komolyan venni, se nem új, se nem merész állítás; azt a miniszterelnöktől

[602] *Főrendiházi napló, 1892-1897*. IV. köt. i. m. 94-95. o.
[603] Farkas Geyza: *Az emberi csoportok lélektana*. Bp., Grill Károly, 1916, 182. o.

az utolsó falusi bakterig, a zsidó főrendiházi tagtól a legtollasabb pajeszű chevra sameszig mindenki tudja."[604] Jóllehet, a zsidó felekezethez tartozás objektív hátrányai a századfordulón összehasonlíthatatlanul kisebb súllyal nehezedtek a zsidókra, mint egy évszázaddal korábban, csakhogy a szekularizációval és az akkulturácóval párhuzamosan a zsidóellenességgel szembeni pszichológiai vulnerabilitás is mind jobban erősödött. A zsidógyűlölet premodern értelmezése szerint a zsidóellenesség része volt Isten által az ő népe számára kiszabott tervnek, a Szentföldről bűneik miatt száműzött zsidóknak a Messiás eljöveteléig a Teremtő akaratából kellett szenvedniük a nem zsidók kezei között.[605] A zsidóellenességet magától értetődőnek vevő, a keresztény társadalom és kultúra iránt nagy mértékben indifferens zsidók az antiszemitizmust elszenvedték, de lelkileg nem szenvedték meg. A magyar társadalommal valamelyes szintű akkulturáción túlmenően érzelmileg nem azonosuló ortodox zsidóknál a felekezeti hovatartozásuk miatt elszenvedett esetleges sérelmek feltehetően az 1900-as években sem okoztak különösebb lelki megrendülést. E sérelmek mind fájóbb sebeket okozhattak viszont a magukat magyarnak érző s ekképpen az antiszemitizmus minden megnyilvánulásával szemben érzelmileg kevésbé felvértezett rétegekben, mely sebek, a zsidó valláshoz és közösségéhez való kötődés gyengülésével párosulva a század folyamán mind több személyben felkelthették a zsidó státusztól való megszabadulás vágyát.

Az áttérésnek, mint menekülésnek nyilvánvaló jele a zsidó vallást elhagyók számának hirtelen megugrása az antiszemita fellángolások periódusaiban, de a zsidó közösségi és kulturális kötelékek növekvő lazulása, illetve a zsidóellenes előítéletekkel szemben az akkulturációval párhuzamosan fokozódó érzékenység következtében az antiszemitizmusnak nem kellett feltétlenül erősödnie ahhoz, hogy kiváltsa a zsidóságtól való szabadulás vágyát.

„Miután téged ősi hitedhez semmiféle érzelmi vagy értelmi kötelék nem fűz", írta Radó Sámuel 1910-ben egy imaginárius ismerőséhez intézett levélben, „nem tudod ésszel felfogni, miért kellene neked valamiért szenvedned, a mi sem nem bűnöd, sem nem meggyőződésed, hanem úgyszólván szerencsétlen véletlen."[606] A szekularizáció és az akkulturáció előrehaladtával egyre többen voltak, akik immáron számukra értelmetlen, sőt érthetetlen, mintegy rájuk oktrojált „zsidóságukat" abszurd stigmaként élték meg. „Miért vagyok én ezek közül kitiltva", kérdezte önmagától a Korona kávéház ablakából a Váci utcai sokadalmat nézegető fiatal pesti bankhivatalnok, Szép Ernő önéletrajzi ihletésű regényének főszereplője. Vallomása (amelyet, amint az egész történetet, egy keresztény orvos barátjához címzett), úgy véljük, a századforduló számos fiatal tisztviselőjében, értelmiségében

[604] Dr. Weiszburg Gyula: *Jogfosztás rendszerrel*. Hitközségi Szemle, 3. évf. 1912, 9. sz. 189. o.
[605] Ben Halpern: *Reactions to Antisemitism in Modern Jewish History*. In: Jehuda Reinharz szerk.: *Living with Antisemitism*, i. m. 4-6. o.
[606] Dr. Radó Sámuel: Két levél. (1910) In: *Politikai jelszavak*. Bp., Franklin-Társulat, 1912, 232. o.

megfogant érzelmeket tolmácsolt: „Az támadt ott rám mindig, amire úgy szégyelltem gondolni, az hogy én zsidó vagyok. [...] Úgy rám tört a fájdalom és a csudálkozás! Zsidó, kimondtam úgy, hogy csak az ablaküveg hallotta, kimondtam, hogy elhiggyem, hogy tényleg van ilyen szó, s kezdtem egyáltalán nem érteni, mi ez: zsidó. Én zsidó vagyok? Hogyhogy zsidó vagyok? Mi az? Sárga vagyok én vagy zöld vagy kék vagy milyen? Éppen olyan testszín vagyok, mint a magyarok. Kinek az ideája volt, hogy én itt zsidó legyek? Nekem bizony isten eszem ágában se volt, hogy zsidó leszek majd, ha megszületek. Itt várt a világon ez a buta meglepetés, mikor itt kiszálltam. Nekem itt zsidónak kell lenni. Miért? Én magamban, mikor nem gondolok erre, abszolute nem vagyok zsidó, egy fiú vagyok, a szerelem a hazám, és az istenem a halál! És valaki rám néz, és az tudja, hogy én zsidó vagyok. Mintha ránéznék valakire, akiről tudják, hogy az lopott egyszer! És nekem a szememmel ki kell tartanom ezt a vádat vagy ráfogást vagy elnézést vagy mi az, hogy az embert zsidónak veszik. [...] Látod, ez komoly dolog, nektek kereszténynek ez nincs meg, az, hogy mikor semmitek se fáj és semmi kellemetlenségetek vagy gondotok nincs, akkor is mindig legyen rajtatok valami rossz, ami elveheti a kedveteket. Ez valami árnyék, ami nekünk a napfényben is ott van. Nézz bele a zsidók fekete szemébe, akármilyen fényes, egy bánat a szemükön rajta van. Ha semmi okom se volt búsulni, egy okom mindig volt. [...] Az egész életemnek egy gêne-je van; korlát vár, ha neki akarok szaladni a világnak; ha fölemelem a fejemet, mintha beleütném már egy plafonba. [...] Volt olyan rohamom, végiggyűlöltem az egész fajomat, a többiek az okai, hogy zsidó vagyok, igen, ha nem lenne zsidó a világon, nekem se kellene annak lenni!”[607] A kitérés gondolatát Szép Ernő, illetve regénybeli alteregója elvetette, nem mert elítélte, hanem mert úgy vélte, a stigmától ez sem szabadít. De a *nem* zsidólét utáni sóvárgástól a fiatal bankhivatalnok nem szabadult: „Sokszor olyan vak irigység vett elő, mikor néztem ott Prédlt és Lesznert és Sprungot, akikkel együtt voltam az osztályon, milyen nyugodtam reszelik a körmüket ezekkel a német nevekkel, mert ők eredeti keresztények, mily könnyű nekik, nem is tudják!”[608] A *Lila ákác* főhőséhez hasonlóan a fiatal pesti zsidó tisztviselők zöme, az értelmiségiek többsége megmaradt született vallásában. Egyesek áttérésében azonban, ha tisztában voltak is azzal, hogy ezáltal nem válnak „eredeti” kereszténnyé, és ha a keresztség felvételében közrejátszottak kézzelfogható ambíciók is, a döntő motívumot e *nem* zsidólét utáni sóvárgás képezhette.

[607] Szép Ernő: *Lila ákác*. (1919) Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1976, 50-55. o.
[608] Uo., 57. o.

II.
AZ ÁTTÉRÉSEK SZÁMA, IDŐRENDI ALAKULÁSA ÉS TÁRSADALMI VISSZHANGJA

A magyar társadalmat a zsidók áttérésének kérdése a 19. században kevéssé foglalkoztatta. A kérdés felvetődött párszor a parlamenti vitákban, szóltak róla újságcikkek, megjelent pár vitairatban és számos szépirodalmi műben, olykor központi, gyakrabban mellékes témaként. Mindent összevetve azonban, a fennmaradt források alapján úgy tűnik, a zsidók vallásváltása nem tartozott a közvéleményt *elsődlegesen* foglalkoztató kérdések közé. A zsidó felekezeti kiadványok vizsgálata ezzel szemben azt mutatja: a századforduló éveire a *kitérés*, vagyis a zsidó vallás elhagyása — a zsidók jövőjét mindennél, így az antiszemitizmusnál is jobban fenyegetőnek tűnő zsidó identitásválság leglátványosabb, leginkább megragadható részeként — a neológ értelmiség egyik leggyakrabban tárgyalt problémájává vált.

Dolgozatunk közel egy évszázadot tekint át, mely időszak alatt az áttérések száma és aránya erős hullámzások mellett, de fokozatosan növekedett. Közép-európai viszonylatban mennyire tekinthető e növekedés jelentősnek? Melyek lehettek okai, miként értelmezhetők az áttéréseknek a reformkor és az első világháború közötti időszak során több ízben megnövekvő hullámai? És ezzel párhuzamosan: miként változott az áttérések jelentőségének korabeli percepciója? Ebben a fejezetben e kérdésekre keressük a választ, majd kísérletet teszünk arra, hogy megállapítsuk a zsidó vallásváltás jelenségének a számokon túlmenő horderejét.

A zsidó vallásváltás jelentőségének a felmérésére elsődlegesen adódó támpontul a statisztika kínálja magát. Országos statisztikával a korszak egészére nem rendelkezünk, mivel az állam a zsidókat érintő áttéréseket hivatalos statisztikai kiadványaiban csak 1896-tól, az állami anyakönyvezést bevezető, a zsidó felekezetet a bevett vallásfelekezetek sorába emelő és ennek következményeként a zsidó vallásra való áttérést lehetővé tevő egyházpolitikai törvények életbe lépésétől adta közzé. Ekképpen a zsidó vallásváltás időbeli alakulásáról is csak 1896-tól rendelkezünk az ország teljes zsidó lakosságára kiterjedő kvantitatív adatokkal.

A 19. század, illetve a dualizmus során áttért zsidók számára vonatkozóan összesen egy-egy becslésről számolhatunk be. 1899-ben megjelent tanulmányában a német misszionárius J. F. A. de le Roi kísérletet tett arra, hogy megállapítsa a 19. században a keresztény vallások valamelyikére áttért zsidók számát a világban. Becslése szerint ez időszakban összesen 204542 zsidó vette fel a keresztséget.[1] De le Roi-n kívül máig nem

[1] Az adat nem foglalja magában a zsidó vallásból kitért, de az áttérés helyett a felekezeten kívüliség jogi állapotát választók számát. J. de le Roi: *Judentaufen im XIX. Jahrhundert. Ein statistischer Versuch*. Nathanael. Zeitschrift für die Arbeit der Kirche an Israel, 5. évf. 1899, 3-4.

vállalkozott senki a zsidó áttérések átfogó becslésére. Minden bizonnyal azért, mert ez valójában lehetetlen, hiszen azon országok, így Anglia, Franciaország vagy az Egyesült Államok esetében, ahol a hatóságok nem hozták nyilvánosságra (mert nem is regisztrálták) az áttérések számát, illetve ahol a keresztény egyházak sem publikálták a zsidó konvertitákra vonatkozó adataikat, az áttérés mértékének pontos megállapítására nem nyílik mód. Noha a kérdéssel foglalkozó történészek gyakran használják de le Roi adatait, megbízhatatlanságukat is rendre hangsúlyozzák. Azoknál az országoknál, ahol nem rendelkezett hivatalos statisztikákkal, de le Roi a protestáns missziók által regisztrált adatokból indult ki, amelyek önmagukban sem megbízhatóak, mert az eredményességüket kidomborítani hivatott missziós jelentések köztudottan feltupírozták az általuk „megtérített" zsidókra vonatkozó számadataikat. De le Roi ezen, eleve pontatlan adatokból kiindulva igyekezett országonként eltérő és tisztán spekulatív becslési metódusok alapján meghatározni a zsidó konvertiták összes számát.[2] Magyarországot illetően de le Roi szerint a 19. században 8000 zsidó tért át a katolikus vallásra, 2056 a protestáns vallások valamelyikére, ezenkívül 200 zsidó tért át a Monarchiában a görög ortodox vallásra, ám ez esetben nem jelzi, hogy ezek közül hány áttérés jutott Magyarországra.

A másik becslés a történész-genealógus Kempelen Bélától származik, aki az 1937 és 1939 között három kötetben kiadott, *Magyar zsidó és zsidó eredetű családok* című munkája második kötetében úgy vélte, „hazánkban az áttérések számát az 1867-1919 közötti valamivel több mint egy félszázad alatt húszezerre tehetjük."[3]

Noha, amint azt a későbbiekben látni fogjuk, az 1896-tól publikált hivatalos áttérési statisztikát megelőző korszakról is rendelkezünk pár részleges számadattal, de le Roi becslésének akárcsak megközelítő helyessége megállapíthatatlan. Kempelen Béláé *nagyságrendileg* helytálló lehet.

1. A zsidók áttérésének jogi szabályozása

A kvantitatív adatok vizsgálata előtt szükséges azonban áttekinteni a zsidó áttérés jogi környezetét. A zsidók áttérését regisztráló állami statisztika hiánya az egyházpolitikai törvények előtt ugyanis közvetlen konzekvenciája volt a zsidó és a keresztény felekezetek közötti áttérés törvény általi szabályozása hiányának, amely viszont az izraelita vallás 1867 és

sz. 65-118. o. De le Roi kutatásainak statisztikai összegzését adja Paul R. Mendes-Flohr — Jehuda Reinharz szerk.: *The Jews in the Modern World. A Documentary History*. New York — Oxford, Oxford University Press, 1980, 539. o.

[2] Ld. Abraham Menes: *The Conversion Movement in Prussia during the First Half of the Nineteenth Century*. In: YIVO Annual of Jewish Social Science, 6. évf. 1951, 187-205. o. A tanulmány először 1929-ben jelent meg jiddisül a *YIVO Historishe shriftn* első évfolyamában. Todd M. Endelman: *Introduction*. In: Uő szerk.: Jewish Apostasy in the Modern World. New York — London, Holmes & Meier, 1987, 18. o.; Uő: *Anti-Semitism and Apostasy in Nineteenth-Century France. A Response to Jonathan Helfand*. Jewish History, 5. évf. 1991, 2. sz. 59. o.

[3] Kempelen Béla: *Magyar zsidó családok*. I-III. köt (1937-1939). Bp., Makkabi, 1999. II. köt. 83. o.

1895 közötti egyedi felekezetjogi státuszának volt az eredménye. Mivel az 1867-es emancipációs törvény a zsidóknak csupán mint egyéneknek adta meg az ország keresztény lakosaival való polgári és politikai egyenjogúságot, de nem szólt a zsidó felekezetről, ez utóbbi, bevetté nyilvánításának hiányában, 1871-től átlépett korábbi, *tűrt* állapotából az ekkortól lényegében csupán rá (majd 1905-től a baptista, 1916-tól a mohamedán vallásra) vonatkoztatott *elismert* felekezet státuszába.[4] Az elismert zsidó és a bevett keresztény felekezetek közötti jogegyenlőtlenség viszont lényegében kizárta a zsidó és a keresztény vallások közötti átjárást rendező jogalkotást, mivel a törvény előtti egyenlőség elvén alapuló dualizmus kori berendezkedés keretében elképzelhetetlen volt egy oly törvény megalkotása, amely az egyéni jogaikban egyenlő zsidó és keresztény lakosok *felekezetei* közötti vallásváltást nem a *viszonosság* elvi alapján szabályozza.

Ez valósult meg az egyházpolitikai törvényekkel, amelyek meghozatala előtt a zsidók vallásváltását illetően meglehetős jogi káosz uralkodott. Az izraelita vallást bevetté nyilvánító, köznyelven *recepciójáról* szóló törvényjavaslat 1893. április 26-i indoklásában Csáky Albin vallás- és közoktatásügyi miniszter éppen e jogi zűrzavar felszámolásával magyarázta a zsidó és keresztény vallások közötti áttérések ekkor még ezen törvényben foglalt, végül a vallás szabadgyakorlatáról szóló törvénycikkbe átkerült szabályozásának szükségességét: „Eddigelé azon eljárás, mely az izraelita vallásról a törvényesen bevett keresztény vallásfelekezetek valamelyikére való áttéréseknél követendő, törvényileg szabályozva egyáltalán nem volt Állanak ugyan fenn e tekintetben némely régibb, a múlt század végéről származó s így nagy részben elavult udvari rendeletek, de a lelkészkedő papság előtt nagyrészt ezek is ismeretlenek lévén, a tényleges állapot máig is az, hogy izraelita egyén minden további feltétel nélkül bármikor megkeresztelhető."[5] A recepciós törvényjavaslatról szóló jelentésében a képviselőház Schwarcz Gyula által vezetett közoktatási bizottsága hasonlóan fogalmazott: „Szükséges [...] megállapítani a módot, mily feltételek és előirt formaságok megtartása mellett lehet az izraelita vallásról a keresztény hitre áttérni; mert bár nagyrészt elavult udvari rendeletek intézkednek is ez iránt, de alig ismertek a lelkészkedő papság előtt s így gyakran minden feltét nélkül eszközöltetett az izraelita vallásról a keresztény vallásfelekezetre való áttérés."[6]

Az említett rendeletek nem csak feledésbe merültek, a zsidó vallásról való áttérést is csupán részlegesen szabályozták, amennyiben szinte kivétel nélkül arra szorítkoztak, hogy gátat vessenek a zsidó gyermekek — amúgy ritka — „elkeresztelésének". A szabályozás csak

[4] Horváth János: *A magyar királyság közjoga*. Bp., Dobrowsky és Franke, 1894, 511-512. o.; *Elismert vallás*. In: A Pallas nagy lexikona. XVII. köt. I. pótköt. Bp., Révai testvérek, 1904, 415. o. A „tűrt", „elismert" illetve „bevett" vallások meglehetősen konfúzus jellegéről ld. Prepuk Anikó: *Miért éppen a recepció? Az izraelita vallás egyenjogúsítása az 1890-es években*. In: Angi János — Barta János szerk.: Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára. Debrecen, Multiplex Media — DUP, 2000, 265-66. o.

[5] *Képviselőházi irományok, 1892-1897*. X. köt. Bp., 1893, 292. o.

[6] *Képviselőházi irományok, 1892-1897*. XVI. köt. Bp., 1894, 179. o.

a katolikus vallásra történő áttérést érintette, mivel egy 1761. február 12-i rendelet értelmében az „akatolikusoknak" eleve tilossá vált zsidókat téríteni. Egy 1762. június 17-én kelt, Mária Terézia által kibocsátott rendelet kimondta, hogy tilos a zsidók gyermekeit szüleik, illetve gyámjuk tudta nélkül megkeresztelni. A tilalomnak, úgy tűnik, nem sikerült érvényt szerezni, Mária Terézia 1775. május 16-án egy újabb rendeletet adott ki, amely újfent megtiltotta, hogy a bábák a szülők akarata ellen megkeresztelték az újszülötteket, és megszabta, hogy a zsidó gyermeket a tilalom ellenére megkeresztelők kötelesek viselni a szülőktől ez esetben amúgy elválasztandó gyermek nevelésének költségeit. Noha egy későbbi módosítás engedélyt adott a bábáknak, hogy megkeresztelhessék az életveszélyben forgó zsidó csecsemőket, 1787. július 31-én kelt, 28.533 számú rendeletében II. József 1000 dukát pénzbüntetés és fél évi börtön terhe alatt az életveszélyes helyzetre való hivatkozással történő keresztelést is megtiltotta. Egy 1789. évi január hó 8-án 119. szám alatt kibocsátott kancelláriai rendelet szerint a törvénytelen születésű zsidó gyermekek, akiknek eltartásáról és nevelésükről anyjuk nem képes gondoskodni, elhagyott árváknak tekintendők, akikről az állam gondoskodik, és ez okból a római katolikus hitben, mint a fejedelem vallásában nevelendők. Ez időben jelentek meg a gyermekek áttérését bizonyos korhoz kötő, egymásnak némiképp ellentmondó rendelkezések is. A már említett 1775. május 16-i rendelet értelmében a 7 éven aluli zsidó gyermekek automatikusan követték szüleiket áttérésük esetén. A hetedik életévét betöltött, érettnek tekintett gyermek viszont szülői jóváhagyástól függetlenül is megkeresztelkedhetett. E rendelkezést az 1790. január 22-én, 2747. szám alatt kelt Helytartótanácsi rendelet akképpen pontosította, hogy a 7 éven aluli gyermekek csak abban az esetben követték szüleiket új vallásukban, ha mindkét szülő, illetve az apa keresztelkedett meg, ha viszont ez utóbbi zsidó maradt és csak felesége tért át, gyermekeik is zsidók maradtak. 1789. december 18-án a Helytartótanács az áttérési kort („annus discretionalis") 18 évre emelte, ennél fiatalabb zsidó gyermekek esetében csak a halálos ágyon való megkeresztelést engedélyezte. Egy 1791. augusztus 8-án, 10.203. szám alatt kibocsátott kancelláriai rendelet viszont már a 14. életévüket betöltött — és a keresztény hitre önszántukból áttérni óhajtó — zsidó gyermekek áttérését is megengedte. Ez utóbbi rendelkezést a Helytartótanács 1799-ben újból megerősítette.[7]

A zsidó vallásról való áttérés rendezetlenségével kapcsolatban fontos hangsúlyozni, hogy a szabályozás hiánya nem csak a zsidók vallásváltására vonatkozott. A keresztény felekezetek közötti átjárás is csupán *a törvényesen bevett keresztény felekezetek*

[7] Marczali Henrik: *A magyarországi zsidók II. József korában*. Magyar Zsidó Szemle, 1. évf. 1884, 353-354, 361. o.; Feleki Béla: *Jogviszonyaink tekintettel az áttértek gyermekeire*. Egyenlőség, 1889. márc. 24, 2. o.; *Kútfők. Magyar Zsidó Szemle*, 8. évf. 1891, 302. o.; Dr. Diamant Gyula: *Adalékok a zsidók történetéhez Magyarországon.* Magyar Zsidó Szemle, 10. évf. 1893, 171-172. o.; Dr. Pollák Miksa: *A zsidók története Sopronban. A legrégibb időktől a mai napig*. Bp., Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat Kiadása, 1896, 222-224. o.; Haraszti György: *A magyarországi zsidóság történeti kronológiája*. Kézirat.

viszonosságáról szóló 1868: LIII. törvénycikkel jutott végső, az áttérés formai követelményeit is (relatíve) pontosan megszabó nyugvópontra. A 18. század végéig az áttérés eleve csak egyirányú volt. 1790-ig kellett várni, amíg az országgyűléshez november 7-én intézett vallásügyi leiratában II. Lipót eltörölte a katolikusról a protestáns vallásra való áttérés büntetését, bár megszabta, hogy az áttérni kívánó katolikus köteles előbb hatheti hitoktatásban részt venni. Ha viszont ezután is kitartott szándéka mellett, az illetékes plébánosnak el kellett bocsátania. A protestáns vallásra való áttérés lehetőségét *a vallás ügyéről* szóló 1791: XXVI. tc. megerősítette, ha sajátos módon is, amennyiben a törvény 13. paragrafusa kimondta, „mivel a katholikus vallásról való áttérés a békekötések értelmében bevett evangélikus vallások bármelyikére a katholikus vallás elveivel ellenkezik; nehogy ez vaktában történjék, az efféle előforduló esetek Ő királyi szent felségének tudomására hozandók lesznek". A katolikusról a protestáns felekezetek valamelyikébe történő átlépés lehetőségét *a vallás dolgában* címet viselő 1844: III. tc. újfent kimondta, egyben részletesen — bár egyirányúan, vagyis csupán a protestáns vallásokra történő áttéréseket illetően — előírta az ilyenkor követendő eljárást. A megalkotásakor provizórikusnak szánt, már említett 1868: LIII. tc. 1. §-a véglegesen megállapította az érintett felekezetek tagjainak szabad vallásváltási jogát és — immár a teljes viszonosság alapján — részletesen megszabta az áttéréskor követendő, a dualizmus korának végéig változatlan, 1895-től az izraelitákra is vonatkozó eljárást.[8]

Szabályozatlansága mellett a zsidó vallást érintő áttérés legszembeszökőbb, bár, mint láttuk, nem specifikus vonása az egyirányúság volt. A zsidók áttérhettek valamelyik keresztény vallásra, de ez fordítva nem történhetett meg. Az egyházpolitikai törvényjavaslatok vitájakor, vagyis több mint negyedszázaddal a zsidók egyenjogúsítása után, az izraelita felekezetet érintő reformok közül még mindig a zsidó vallásra való áttérés lehetősége váltotta ki a képviselőházban és a főrendek körében messze a legvehemensebb ellenkezést.[9] Érdemes azonban megfigyelni: noha az izraelita vallásra való áttérés törvény által szavatolt formában csak a *vallás szabad gyakorlatáról* szóló 1895: XLIII. tc. érvénybeléptével vált lehetővé, korábban sem volt *lehetetlen*.

A gyakorlatban ez persze kizárólag *visszatérést* jelentett. Arról nem is szólva, hogy a zsidók egyenjogúsítása előtt, vagyis amíg a zsidó felekezethez tartozás különféle — 1790-től egyre csökkenő — jogi restrikcióval járt, eléggé valószínűtlen volt, hogy egy keresztény születésű személy át akart volna térni a zsidó hitre, az ilyen jelöltet a rabbik is elutasították

[8] Balogh Margit — Gergely Jenő: *Egyházak az újkori Magyarországon 1790-1992. Kronológia*. Bp., História — MTA Történettudományi Intézete, 1993, 16-18, 57, 90. o.

[9] A katolikus egyház 1893 márciusában megfogalmazott hivatalos álláspontjában elfogadta a zsidó vallás recepcióját, de élesen ellenezte, mert a keresztség szentségének eltörölhetetlen jellegével összeegyeztethetetlennek tartotta a keresztények áttérését a zsidó „nemzeti" vallásra. Ld. Nathaniel Katzburg: *Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon*. (1975) Bp., MTA Judaisztikai Kutatócsoport — Osiris, 1999, 108-110. o. A kérdés átfogó, katolikus szempontú tárgyalását nyújtja Salacz Gábor: *A magyar kultúrharc története 1890-1895*. Bécs, Szerző kiadása, 1938. A protestáns álláspontra ld. Fónyad Pál: Az 1894-95. évi egyházpolitikai törvények és az evangélikus egyház. Protestáns Szemle, 63. évf. 1996, 1. sz. 46-51. o.; Kósa László: A református egyház az egyházpolitikai küzdelmek idején. Uo., 52-61. o.

volna. Nem csak azért, mert a judaizmus ekkorra már évszázadok óta felhagyott a prozelitizmussal, hanem azért is, mert egy született keresztény felvétele a zsidó vallásba egyértelműen azonnali megtorló intézkedéseket vont volna maga után. A zsidó konvertiták visszatérésének az elterjedtségére utal viszont e gyakorlat szankcionálása: egy 1762. februári 18-i rendelet két évi börtönre terjedhető büntetéssel sújtotta a megkeresztelt konvertita visszatérését eredeti hitére. Ezen idő alatt az „igaz vallás", vagyis a katolikus hit tanaiban volt oktatandó, elbocsátása előtt az ügy kimeneteléről jelentést kellett tenni az uralkodónak.[10]

Azok a (született) keresztények, akik a zsidók 1867-ben bekövetkezett emancipációja után át akartak térni a zsidó hitre, ezt megtehették Ausztriában, ha nem is közvetlenül, hanem a felekezeten kívülivé válás köztes stációja beiktatásával. Ezeket az áttéréseket az esetek elsöprő többségében minden bizonnyal egy zsidó féllel való házasság motiválta. Az Ausztriában történt áttérés és házasság a magyar törvények szerint semmis volt, ami nem akadályozta meg az egybekelteket abban, hogy házasságuk után visszatérjenek Magyarországra, ahol a hatóságok, legalábbis Pulszky Ferenc szerint, nem léptek fel ellenük. „Ha keresztény ember vagy leány [Bécsben] zsidóvá lett, hogy törvényes házasságra léphessen", írta egy 1880-ban a vegyes házasság legalizálását szorgalmazó cikkében, „a szabadelvű magyar kormány kijelenti, hogy ez nem szabad, el nem ismeri a vallásváltoztatást, sem a házasság törvényességét, hivatkozva egy középkori törvényre, de mégsem meri annak büntető rendeletét végrehajtani, habár állítja, hogy az most is érvényes."[11]

A zsidó vallásra azonban Magyarországon is történtek áttérések 1867 és 1895 között, noha a kifejezés, ha formailag erről volt is szó, nem jelöli pontosan a valóban rendkívüli eseteket. 1882. február 1-én egy bábaasszony jelentkezett Balla Árpád budapesti református segédlelkésznél és megkérte, hogy kereszteljen meg egy két napos ikerpárt, Gyulát és Arankát, akiknek az édesanyja, a hajadon Berger Fanni a bába előtt reformátusnak mondotta magát. Pár nappal a keresztelés után megjelent azonban Balla hivatalában a budai izraelita hitközség rabbija, tájékoztatta a lelkészt, hogy Berger Fanni valójában izraelita vallású, és bemutatott egy nyilatkozatot, amelyben a fiatal nő megbánásának adott hangot, amiért megkereszteltette gyermekeit. A korabeli viszonyokat tekintve szokatlanul megértő segédlelkész erre a keresztelési anyakönyv jegyzet rovatába a következőket vezette be: „Berger Fanni izraelita nő ikergyermekei tévedésből kereszteltettek meg, s minthogy az anya a miatt lelkifurdalásokat szenved, — azok az egyházból s anyakönyvből kikebeleztetnek." A kereszténységből ekképpen papíron kiléptetett ikerpár előtt nyitva állt az út a zsidó hitbe való „áttérés" előtt.[12]

[10] Marczali Henrik: *A magyarországi zsidók II. József korában*, i. m. 354. o.; Dr. Pollák Miksa: *A zsidók története Sopronban*, i. m. 223. o.
[11] Pulszky Ferencz: *A zsidókról*. Pesti Napló, 1880. júl. 25, oldalszámozás nincs. [2. o.]
[12] Dr. Mezey Ferenc: *A keresztség hatálya*. Magyar Zsidó Szemle, 8. évf. 1891, 509. o.

Egy másik, még kacifántosabb eset lezárásaként maga a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium adta meg rendelet útján az engedélyt két meg nem keresztelt, de a magyar törvények szerint katolikus személynek, hogy a hatályos törvényekkel ellentétben áttérjen az izraelita vallásra. A magyar állampolgárságú, római katolikus hitű Darvas Éva 1870-ben Bécsben áttért az izraelita vallásra, majd házasságot kötött Iritz Hermannal. A házasságból két gyermek született, Ede és Julcsa. A család később Magyarországon telepedett le. Mivel Darvas Éva áttérése a magyar törvények szerint érvénytelen volt, házassága is annak számított. A nő továbbra is római katolikus hajadonnak, gyermekei pedig törvénytelen származású római katolikusoknak voltak tekintendők. A két serdülő korba ért, papíron katolikus gyermek azonban megtagadta a keresztség felvételét, amire az állam őket nem kényszeríthette. A két kamasz felekezeti viszonyát valamilyen formában mégis harmonizálni kellett a hatályos törvényekkel. A kör négyszögesítését Csáky Albin 1890. február 3-án 55.480/1889 szám alatt kelt vallás- és közoktatásügyi minisztériumi rendelete végezte el: „Ily körülmények között, az eltörölhetlen bélyeget hátrahagyó keresztség elmaradásának következtében, megszűnik azon gátló akadály, mely a törvényeinkbe fektetett általános elvek, a vallás változtatás szabadságának az izraelita hitre történő áttéréseknél való alkalmazását lehetetlenné teszi. A törvények szerint róm. katholikusoknak tekintendő Darvas Ede és Julcsa az 1868: LIII. t.-cz. 2. §-ban megkívánt kor elértével, vagyis életük 18. évének betöltése után vallásukat változtathatják és pedig nem csupán az idézett törvény értelmében valamely bevett keresztény vallás-felekezethez csatlakozhatnak, hanem megkeresztelve nem lévén, e kivételes esetben joghasonlatosság alapján az izraelita hitet is felvehetik.”[13]

Az állam képviseletében intézkedő miniszter érvelése szerint a zsidó vallásra való áttérésnek tehát nem annyira az állami törvény, a zsidó vallás jogilag nem *bevett* státusza volt a tiltó akadálya, mint inkább az egyházi kánonjog, vagyis a keresztség szentségének „eltörölhetlen bélyege”, azon bélyeg, amelyet a fentebb idézett református segédlelkész viszont visszavonhatónak ítélt. Az egyházpolitikai törvényjavaslatok parlamenti vitája során a reformok mellett kiálló képviselők nem véletlenül támasztották alá érvelésüket ilyesfajta, a polgári házasság hiányából és a zsidó vallásra áttérés lehetetlenségéből fakadó abszurd helyzetek taglalásával, Pap Géza, a recepciós törvénytervezetről szóló közoktatásügyi bizottság jelentésének előadója kifejezésével bizonyos „családjogi és magánjogi kellemetlenségek” leírásával, azt bizonyítandó, hogy a törvények jelen állapotát meghaladó korszellem, a jogot felülíró gyakorlat elodázhatatlanná tette a törvények adaptációját. „A jelen

[13] Dr. Mezey Ferenc: *Keresztény származású magyar honpolgároknak jogérvényes áttérése a zsidó vallásra Magyarországon*. Magyar Zsidó Szemle, 8. évf. 1891, 449-450. o. A rendelet nem jelent meg a *Rendeletek Tárá*ban. A Magyar Zsidó Szemle nyomán 1891. július 19-i számában a *Jog* c. szaklap is leközölte.

törvényjavaslat", összegezte 1894. június 26-i felszólalását Pap Géza, „egy tényleges állapotot akar törvényes intézkedésekkel mintegy szentesíteni."[14]

A zsidók áttérését véglegesen rendező egyházpolitikai törvények előtt a kormány, igaz csak rendelet útján, egy ízben tett lépést a zsidók vallásváltásakor követendő eljárás szabályozására. Csáky Albin intézkedésének nem volt célja az évszázados rendezetlenség teljes körű felszámolása. Pedig a helyzet egyértelműen tarthatatlanná vált. A zsidók áttérését övező joghiányosság eredményeképpen a hatóságok olykor hajlamosak voltak arra, hogy a zsidókra nézve is kötelező érvényűnek tekintsék a rájuk nem, csupán a bevett keresztény felekezetekre vonatkozó — de legalább *létező* törvényeket. Erről tanúskodik Klein Vilmos budapesti lakos esete. Klein 1884-ben áttért a református hitre. Felesége, született Friedmann Léni, nem volt hajlandó követni férjét a keresztvíz alá, megindította ellene a válópert és megszüntette vele a házassági közösséget. (A talmudi jog szerint a házasfelek egyikének kitérése esetén, a zsidó hiten maradt házastárs kérelmére a válás automatikusan kimondandó volt. Ha valamivel körülményesebben is, a zsidó házasságot szabályozó 1863. november 2-i udvari kancelláriai rendelet, amelyet egy 1878. szeptember 27-én kelt VKM rendelet jogérvényben fennállónak mondott ki, ugyancsak lehetővé tette a zsidó vallásban maradt házastárs számára, hogy elváljon kitért férjétől, illetve feleségétől.[15]) Friedmann Léni később viszonyt folytatott egy zsidó férfival, akitől 1888-ban fiút szült, miközben házasságát első fokon, de még nem jogerősen felbontották. Újszülött fiát Friedmann Léni a PIH anyakönyvébe kívánta bevezettetni, de az anyakönyvvezető megtagadta a felvételt, bár a kitért férj kijelentette, hogy nem tőle származik a gyerek, a nővel vadházasságban élő zsidó férfi pedig elismerte az apaságot. Az anya ekkor kérvényben fordult Budapest főváros tanácsához, hogy rendelje el fiának az izraelita hitközségbe való felvételét. A tanács megtagadta kérelmét. 1888. április 28-án kelt határozatában kijelentette, mivel a nő házassága jogerősen még nem lett felbontva, a fiúgyermeknek a „fennálló törvények értelmében" apja hitvallását kell követnie, vagyis reformátusként keresztelendő és anyakönyvezendő. Miféle „fennálló törvények" — értetlenkedett az ügyről beszámoló ifjú ügyvéd az *Egyenlőség*ben. A fővárosi tanács nyilvánvalóan a *törvényesen bevett keresztény vallásfelekezetek viszonosságáról* szóló 1868: LIII. tc. 14. paragrafusára gondolt, más „fennálló törvény" nem lévén, amely előírta volna, hogy a hetedik évét be nem töltött gyermek neme szerint követi áttérő szülőjét — csakhogy e törvény a nem *bevett* (és nem *keresztény*) zsidó felekezet tagjaira nem vonatkozhatott.[16]

[14] *Képviselőházi Napló, 1892-1897*. XIX. köt. Bp., 1894, 290, 293. o.
[15] *A zsidó házasságokra vonatkozó jogelvek és szabályok a megfelelő rendeletekkel és határozatokkal*. Írta Kassay Adolf. Átdolgozta és bővítette Severus. Bp., Robicsek Zsigmond kiadása, 1891, 14, 23, 34-36, 71-72. o.
[16] *A keresztény vallásra áttért zsidó férjnek gyermeke neme szerint követi-e atyját?* Egyenlőség, 1888. máj. 20, 3-4. o.; Dr. Feleki Béla: *Jogviszonyaink tekintettel az áttértek gyermekeire*. Egyenlőség, 1889. márc. 24, 1-2. o.

Csáky Albin 1890. február 16-án 3565. szám alatt kelt és valamennyi egyházmegyei főhatósághoz intézett átiratát egy az áttért zsidók körében nem csak a rendelet, hanem a korabeli felekezeti sajtó szerint is létező, bár megállapíthatatlan gyakoriságú praktika váltotta ki. „Ismételten fordultak elő oly esetek", szólt a rendeletet indokoló bevezetés, „hogy izraeliták, kik valamely keresztény vallásra tértek át, vagyis megkeresztelkedtek, utóbb ismét izraelitáknak adták ki magukat s az izr. anyakönyvvezetőtől kivett eredeti születési anyakönyvi kivonattal egyes rabbikat és izr. hitközségeket tévedésbe ejtettek, nemcsak, hanem az is megtörtént, hogy ily anyakönyvi kivonat alapján az illető izr. rítus szerint házasságra egybeadatott."[17] E gyakorlatra, amely a pragmatikus megfontolásból fakadó áttérés *par excellence* illusztrációja, éppen az kínálta a lehetőséget, hogy a bevett vallások sorába nem tartozó izraelita felekezetre nem vonatkozott az 1868: LIII. tc. 3. §-a, amely előírta, hogy az áttérni kívánó személynek ebbéli elhatározását két ízben be kell jelentenie egyházközségének lelkésze előtt. Vagyis a keresztény felekezetek valamelyikébe áttérő zsidónak *betérése* előtt nem volt köteles *kitérnie* az izraelita felekezetből, áttéréséről ekképpen az illetékes izraelita hitközségi anyakönyvvezető hivatalosan nem szerezhetett tudomást, így nem is jegyezhette fel. A *Magyar Zsidó Szemlé*ben visszatérő volt a panasz: a kitérési kötelezettségnek, *mutatis mutandis* a zsidó vallás recepciójának hiánya „többé-kevésbé okozója is a kikeresztelkedéseknek", hiszen amellett, hogy a zsidók nem tudhatták, ki tért ki közülük, a rabbiknak nem volt rá lehetőségük, hogy az előttük kitérése bejelentése végett megjelent zsidókat megkíséreljék eltántorítani döntésüktől. Ily módon a konvertita-jelöltek „minden intelem és ellenőrzés nélkül" léphettek át más vallásfelekezet kötelékébe.[18]

A kitérés bejelentésének kötelezettségét Csáky Albin 1890-es rendelete nem vezette be, ám a zsidók áttérése esetén általa előírt eljárás elvileg orvosolta a rendeletet kiváltó problémát. Az izraeliták megkeresztelésénél a rendelet röviden a következő procedúra követésére utasította a lelkészkedő papságot. A betérésre jelentkező izraelitától a lelkésznek követelnie kellett, hogy mutasson fel egy hiteles születési anyakönyvi kivonatot. A keresztelést követően a lelkésznek fel kellett vezetnie a keresztelés tényét, helyét és idejét az izraelita születési anyakönyvi kivonatra, majd azt átküldenie azon megye alispánjához, illetve törvényhatósági joggal bíró város polgármesteréhez, amelynek a területén működött a születési anyakönyvi kivonatot eredetileg kiállító izraelita anyakönyvvezető. A törvényhatóságnak továbbítania kellett az anyakönyvi kivonatot az illetékes hitközségi anyakönyvvezetőnek, aki köteles volt feljegyezni a keresztelésre vonatkozó adatokat saját

[17] *Miniszteri rendelet keresztény vallásra áttért zsidók anyakönyvezése tárgyában.* Magyar Zsidó Szemle, 7. évf. 1890, 252. o. A rendelet újraközölve in: *Az izraelita felekezeti-anyakönyvvezető kézikönyve*. Összeállította hivatalos forrásokból Löffler Henrik, a Budapesti Aut. Orth. Izr. Hitközség titkára és anyakönyvvezetője. Bp., Gross, 1910, 124. o. A rendelet nem szerepel a *Rendeletek Tárá*ban.

[18] Rosenberg Sándor: *Szintén néhány szó a zsidó felekezet receptiójáról.* Magyar Zsidó Szemle, 5. évf. 1888, 41. o. M. F. [Mezey Ferenc:] *Szemle.* Magyar Zsidó Szemle, 8. évf. 1891, 331-333. o. Az idézetek az utóbbi cikkből vétettek.

anyakönyvébe, a megfelelő bejegyzési tétel „jegyzet” rovatába, ennek megtörténtét tanúsítani az eredeti anyakönyvi kivonaton, majd azt visszaküldeni a törvényhatósághoz, amely a dokumentumot visszaszolgáltatta a keresztelő lelkésznek. A lelkész csak ekkor állíthatta ki az általa megkeresztelt személy keresztelési anyakönyvi kivonatát.[19]

A felekezetek közötti egyenjogúság nem jöhetett létre az állam és az egyház szétválasztása nélkül, ez pedig olyan átfogó törvényhozást feltételezett, amely csak az 1890-es évek közepén kivívott egyházpolitikai reformokkal valósult meg. A több éves, roppant heves, a parlamenti pártokat és a közvéleményt nem közjogi, hanem ideológiai nézetek mentén megosztó politikai küzdelmek után 1894-1895-ben megszavazott törvények révén, amint említettük, a zsidó vallásról, illetve vallásra való áttérés is végre szabályozott, a bevett keresztény vallásokkal azonos eljárás alá esett. A kormány 1893. ápr. 26-án terjesztette a képviselőház elé a zsidó vallás *recepciójáról*, vagyis bevettnek nyilvánításáról szóló törvényjavaslatot. Eredetileg e törvényjavaslat 2. §-a rendelkezett az izraelita vallásról a keresztény hitre, illetve a keresztény hitről a zsidó vallásra való áttérésről, a zsidókra is kiterjesztve az 1868: LIII. tc.-nek a vallásváltást érintő passzusait. A képviselőház által megszavazott törvényjavaslatot a főrendiház kétszer is leszavazta. Miután a képviselőház változatlan formában harmadszor is visszaküldte a főrendiháznak, ez 1895. május 15-én egy szavazat többséggel megszavazta a törvényjavaslatot, ám gróf Zichy Nándor (1829-1911) javaslatára oly formában, hogy kihagyta belőle a legnagyobb ellenkezést kiváltó, áttérésre vonatkozó részt. A képviselőház 1895. szept. 30-án elfogadta a főrendi módosítást, a recepciós törvényből ily módon kimaradt áttérési szakasz helyett pedig a vallás szabad gyakorlatáról szóló törvényjavaslatba vett fel egy új paragrafust, amely, noha az izraelita felekezetről explicite nem tett említést, „minden bevett vallásfelekezetre”, vagyis az 1895: XLII. tc. révén immár bevett izraelita felekezetre is kiterjesztette az 1868: LIII. tc.-nek az áttérésre vonatkozó rendelkezéseit.[20]

A zsidók áttérését végül a *gyermekek vallásáról* szóló 1894: XXXII. tc. 3-5. §-a, ugyanezen törvény 8. §-ánál fogva az izraelitákra is kiterjesztett 1868: LIII. tc. 14. §-a, valamint a *vallás szabad gyakorlásáról* szóló 1895: XLIII. tc. 5. §-a, illetve ugyanezen törvény 22. §-ánál fogva az izraelita felekezet tagjaira is kiterjesztett 1868: LIII. tc. 1-8. §-ai szabályozták. Az immáron lehetséges felekezeten kívülivé válásról is az 1895: XLIII. tc. rendelkezett, a törvény 23-30. paragrafusaiban.

---

[19] *Miniszteri rendelet keresztény vallásra áttért zsidók anyakönyvezése tárgyában*, i. m. 252. o. A rendelet előírásait egy másik, 1890. április 1-én, 14962. szám alatt kelt rendelet egy ponton módosította: Amennyiben a megkeresztelt személynek azonnal szüksége volt a keresztelési anyakönyvi kivonatra, a lelkész kiadhatta neki mihelyt az áttérés tényét a törvényhatóság közvetítésével az izr. anyakönyvvezető tudomására hozta. Gaith Rudolf — Patzner István szerk.: *Lelkipásztori lexikon. Rövid egybefoglalása a főbb lelkipásztori, plébánia-hivatali, liturgiai, egyház- és házasságjogi, adó- és pénzügyi teendőknek. A katholikus magyar lelkipásztorok használatára*. Temesvár, Tokody Ödön, 1892, 199. o.

[20] Prepuk Anikó: *Miért éppen a recepció?*, i. m. különösen: 275-281. o.; Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet*. Bp., Osiris, 2001, 70-75. o.

Az áttéréskor követendő eljárást rögzítő 1868: LIII. tc. 3-7. paragrafusai a következők:

„3. § Az áttérni kívánó, bármely egyház tagja legyen, ebbeli szándékát önmaga által választott két tanú jelenlétében saját egyházközségének lelkésze [ezen esetben értsd: az izraelita hitközség rabbija — K. M.] előtt nyilatkoztatja ki.

S ezen első nyilatkozattételtől számítandó 14 nap eltelte után, és legfölebb 30 nap eltelte előtt ugyanazon, vagy más, szintén általa választott két tanú jelenlétében ismét saját egyházközségének lelkésze előtt jelenti ki, hogy áttérési szándéka mellett továbbra is megmarad.

4. § Az áttérni akaró, mind első, mind második ízben tett nyilatkozata felől azon lelkésztől, ki előtt áttérési szándékát kijelentette, mindkét ízben külön-külön bélyegmentes bizonyítványt kér.

5. § Ha a lelkész a kívánt bizonyítványt bármelyik esetben, akármely okból ki nem adná: mindkét ízben tett nyilatkozatáról külön-külön a jelenvolt tanuk adnak bélyegmentes bizonyítványt.

6. § Az így nyert bizonyítványokat az áttérni akaró azon vallásfelekezet lelkészének, melybe át akar térni, bemutatván, ez által az illető egyház teljesen fel van jogosítva őt kebelébe felvenni.

7. § Azon lelkész, kinél az áttért bizonyítványait előmutatá, tehát a kinél az átmenet befejezett, köteles erről értesíteni azon egyházközség lelkészét, melyhez az áttért előbb tartozott."

Az 1868: LIII. tc. rendelkezései kiterjesztésével az izraelita vallás követőire a felezeti körök régi panasza orvoslást talált: betérésük előtt ezentúl a zsidóknak is ki kellett térniük, vagyis be kellett jelenteniük áttérési szándékukat hitközségük rabbijánál. A VKM, a belügyminisztérium és az igazságügyi minisztérium 1896-ban kelt közös rendelete külön hangsúlyozta: a felekezetükből *szabályszerűen* ki nem lépett személyek valamely más vallásba történt betérésüktől függetlenül továbbra is korábbi felekezetükhöz tartozónak tekintendők, „habár más vallás követőinek tartják is magukat".[21]

Nyugvópontra jutott a gyermekek áttérésének kérdése is. Az 1868: LIII. tc. 14. §-a szerint a más vallásra áttérő szülők hetedik évüket még be nem töltött gyermekei automatikusan és nemük szerint követték szüleiket új vallásukban. A törvény 2. §-a értelmében önállóan áttérni csak a 18. életévét betöltött személynek, illetve az ezen kort még el nem ért, de már férjezett nőknek állt jogában. Azonos vallású, a minket érdeklő esetben izraelita szülők 7 és 18 év közötti gyermekei egyáltalán nem térhettek át.

[21] Hivatalos Közlöny, 1896. jan. 15, 14-15. o.

A vegyes házasságból származó gyermekek áttéréséről az 1894: XXXII. tc. 3-4. §-ai rendelkeztek. Előzetes megegyezés alapján zsidó hitben nevelt gyermek esetében, ha a zsidó házasfél áttért (aminek eredményeképpen a vegyes házasság azonos vallásúak házasságává vált), a 7 éven aluli zsidó vallású gyermek áttéréséhez a szülők megegyezése szükségeltetett. A 7 és 18 év közötti gyermekek kizárólag a gyámhatóság jóváhagyásával térhettek át immár azonos hitű szüleik vallására. A születendő gyermek vallását illető előzetes megegyezés hiányában, a zsidó házastárs áttérése esetén a 7 éven aluli gyermek automatikusan követte áttérő saját nemű szülője hitét, a 7 és 18 év közötti gyermekek áttéréséhez ez esetben is gyámhatósági beleegyezés kellett.

Elkerülendő a szülői nyomásgyakorlást, a VKM, az igazságügy-miniszter és a belügyminiszter még 1895-ben 1.674 szám alatt kiadott közös rendeletben részletezte a vegyes házasságból származó 7 és 18 év közötti gyermekek áttérésekor követendő eljárást. A gyámhatósági beleegyezést az illetékes árvaszéknél kellett kérelmezni. A kérvényt a gyámhatóságnak át kellett adnia az illetékes polgármesternek, illetve főszolgabírónak, akinek kihallgatás végett magához kellett kéretnie az érintett gyermeket. A rendelet kifejezetten előírta: a kiskorút a szülők „jelen nem létében" kellett kihallgatni. „Ezen alkalommal a polgármester vagy főszolgabíró köteles meggyőződést szerezni arról, valjon érett-e már a gyermek annyira, hogy saját vallásos meggyőződéssel bírhat. A kihallgatás eredménye tüzetesen jegyzőkönyvbe foglalandó." Szükség esetén a gyámhatóság is maga elé idézhette a gyermeket, és ha úgy vélte, hogy nem elég érett ahhoz, hogy saját vallásos meggyőződéssel bírjon, megtagadhatta a gyermek áttéréséhez szükséges beleegyezését.[22]

Az áttéréskor követendő eljárást rögzítő előírások a vallásváltás összes szakaszára kiterjedtek, de a lelkészek adminisztrációs kötelezettségei tekintetében nem voltak teljes körűek. Az 1868: LIII. tc. 7. §-a előírta, hogy a lelkész, akinél az áttérés végbement, köteles erről értesíteni az áttért személy korábbi egyházközsége lelkészét, de nem tért ki arra, hogy az értesítéssel az illetékes lelkésznek mi lett légyen a teendője. Az izraelita felekezetet illetően Csáky Albin fentebb összegzett 1890-es rendelete előírta a hitközségek anyakönyvvezetőinek, hogy a törvényhatóságok útján tudomásukra jutott áttéréseket az áttérés helyének és idejének megjelölésével fel kell vezetniük a hitközségi anyakönyvbe. Nem tudjuk azonban, vajon az egyházpolitikai törvények életbelépte után e rendelet hatályban maradt-e. Az említett törvények erről nem szólnak, semmilyen erre vonatkozó rendeletet nem találtunk. Ez sajnos nem jelenti, hogy ne lett volna ilyen. A minden évben megjelenő Rendeletek tára csupán kis részét hozta az adott évben megjelent összes rendeletnek, a *Magyar Zsidó Szemle* feladatának tekintette az izraelita felekezetet érintő rendeletek közreadását, de számos rendelet elkerülte a

[22] Hivatalos Közlöny, 1895. júl. 15, 164. o.

szerkesztők figyelmét. Mindazonáltal, függetlenül Csáky 1890-es rendeletének sorsától, a bejegyzési kötelezettség továbbra is fennállt, egyszerűen azon okból, hogy az állami anyakönyvekről szóló 1894: XXXIII. tc. 93. §-a értelmében a születési, halotti és házassági állami anyakönyvek vezetésének megkezdése előtt, vagyis az 1895. szeptember 30-ig kötelezően vezetett felekezeti anyakönyvek, valamint az azokból adott kivonatok továbbra is közokiratok maradtak. Mint minden anyakönyvi adat megváltoztatása, a közokirat jellegű felekezeti anyakönyvbe az 1895. október 1. előtt született áttérők vallásváltoztatása is beírandó volt. E bejegyzést az illető kitérésekor még nem, csupán azután lehetett végrehajtani, hogy a keresztelő lelkész hivatalosan értesítette az izraelita anyakönyvvezetőt az adott személy megkereszteléséről.[23] Az áttérésnek a felekezeti anyakönyvbe való bejegyzése kötelezettségéről közvetten tanúskodik az 1898-ban 18332 szám alatt kiadott határozat, amely kimondta, hogy a 18. életévét betöltött izraelita szabályszerű áttérését, vagyis újkeletű vallási hovatartozását az áttérési/keresztelési anyakönyvi kivonatán kívül módjában áll „közokirat jellegű kivonattal az által igazolni, hogy felmutatja eredeti születési anyakönyvi kivonatát is, a melyben áttérése (vallásváltoztatása) feljegyeztetett."[24] Már ha feljegyeztetett. Mint alább látni fogjuk, az esetek zömében erre a keresztény lelkészek mulasztása miatt nem kerülhetett sor.

Noha az áttérést szabályozó törvényparagrafusok kiterjesztése az izraelita felekezetre a korábbi állapotokhoz mérten óriási előrehaladást jelentett, a felekezeti periodikákban e rendelkezéseket több bírálat érte, elsősorban az áttérések gócpontját képező főváros pesti neológ hitközségének rabbihivatalát vezető, vagyis e téren minden bizonnyal legtapasztaltabb Groszmann Zsigmond (1880-1945) rabbi-történész részéről. „Ha van törvény, melynek homályos szövegezése a félreértések és ellentétes magyarázatok forrása, úgy az 1868: LIII. t.-c. ennek klasszikus példája", jelentette ki *Az áttérési törvény hiányai* című, 1911-ben megjelent cikkében. Groszmann Zsigmondnak három fő kifogása volt. Az 1868: LIII. 3. §-a szerint az áttérés szándékát mindenkinek „saját egyházközségének lelkésze" előtt kellett bejelentenie. A szöveg azonban nem specifikálta, hogy mely egyházközséget (hitközséget) ért ez alatt: azt, ahol az illető született és anyakönyvezve lett, illetve azt, amelynek területén élt, és amelyhez kötelezően tartozott? A gyakorlatban az áttérők többsége — Groszmann szerint helyesen — úgy értelmezte a törvényt, hogy az a hitközség számít „saját"-jának, amelynek területén állandó jelleggel lakott. „De jöttek már a pesti rabbisághoz kitérésüket bejelenteni olyanok is", írta Groszmann, „kik Budapesten születtek s most már évek óta állandóan másutt laknak."[25] A felekezeti körökben e kérdésekben szaktekintélynek számító Groszmann

[23] Uo., 167-168. o.
[24] Hivatalos Közlöny, 1898. ápr. 15, 193-194. o.
[25] Dr. Groszmann Zsigmond: *Az áttérési törvény hiányai.* Hitközségi Szemle, 2. évf. 1911, 8. sz. 253. o.

Zsigmond a problémát oly módon orvosolta, hogy az áttérési eljárást ismételten magyarázó más cikkeiben a törvényt az általa kívánatosnak tartott pontosítás értelmében prezentálta. Az áttérés szándékát, írta egy évvel korábbi, 1910-es cikkében, azon rabbi előtt *kell* bejelenteni, „kinek egyházi területén az áttérő állandó lakosként tartózkodik. Csakis ezen lelkésznél történt kitérési nyilatkozat érvényes s nem érvényes, ha a kitérési szándék más, pl. a születési hely lelkészénél jelentetett be."[26] Hogy ezen „érvényesség" a törvényben nem, csak Groszmann vágyaiban szerepelt, mi sem mutatja jobban, mint hogy 1911-ben a rabbi-történész éppen egy ilyen értelmű pontosító rendelet meghozatalára szorgalmazta az illetékes minisztériumot.

Groszmann Zsigmond második kifogása az áttérési szándék kötelezővé tett bejelentését érintette. Az 1868: LIII. 3. §-a nem mondott semmit arra nézve, hogy a kitérés bejelentésének puszta tényén túl, a kitérő köteles-e szolgálni bármely más személyi információval. „Miben álljon a kilépés bejelentése? A törvény intenciója csak az lehet, hogy a lelkész jegyzőkönyvbe vehesse kitérőnek személyadatait, melyekből megállapíthatja a kitérő kivoltát", írta Groszmann, aki ez esetben is készen állt saját rendelet-tervével: „Mondja ki tehát a min. rendelet hogy: a kilépés csak személyesen, szóbelileg jelenthető be s ez alkalommal kilépő köteles a lelkész kívánságára születési anyakönyve kivonatát és lak-bizonylatát bemutatni."[27]

A rabbi harmadik kifogása az elsőhöz kötődött. Az 1868: LIII. 7. §-a szerint a nála történt betérés tényéről a lelkésznek értesítenie kellett azon egyházközség lelkészét (hitközség rabbiját), „melyhez az áttért előbb tartozott". A gond itt is ugyanaz volt: melyik egyházközség lelkészét? Előfordult, hogy a lelkészek a náluk megkeresztelkedett személy születési helyén működő hitközség rabbiját értesítették, azon amúgy logikus megfontolásból, hogy ő volt hivatott az áttérés megtörténtének anyakönyvi bejegyzésére. Amennyiben a konvertita azonban másutt élt és jelentette be kitérését, a rabbi nem állapíthatta meg, vajon betérése előtt a konvertita szabályszerűen tért ki.[28]

Az áttérési eljárás mindezen bírálatai azon elméleti esetre vonatkoztak, ahol az áttérési eljárás törvény szabta előírásait mind a konvertita, mind a lelkész betartotta. A gyakorlatban ez messze nem volt mindig így. Egyes előírásokat olykor sem az áttérő zsidók, sem a lelkészek nem tartottak be, másokat a lelkészek az esetek nagy többségében figyelmen kívül hagytak.

A gondok, hogy az áttérés kronológiáját betartsuk, a kitérésnél kezdődtek, amelyet egyes zsidók áttérésükkor egyszerűen mellőztek, vagyis az 1868: LIII. tc. 3. §-a által előírt

[26] Dr. Groszmann Zsigmond: *Proselyták felvétele*. Magyar Izrael, 3. évf. 1910, 7-8. sz. 120. o.
[27] Dr. Groszmann Zsigmond: *Az áttérési törvény hiányai*, i. m. 254. o.
[28] Uo., 255. o.

kijelentkezési kötelezettség ignorálásával anélkül keresztelkedtek meg, hogy előbb bejelentették volna áttérési szándékukat lakóhelyük, vagy születési helyük hitközségének rabbijánál. Ez persze csak akkor történhetett meg, ha a keresztelő lelkész is hajlandónak mutatkozott eltekinteni ugyanezen törvény 6. §-ának betartásától és megkeresztelte az illetőt anélkül, hogy az felmutatta volna kijelentkezési bizonyítványát. Ez esetben a keresztelő lelkész értelemszerűen attól is eltekintett, hogy az általa törvénytelenül végrehajtott keresztelésről a törvény 7. §-a értelmében értesítse azon hitközség rabbiját, amelyhez a konvertita korábban tartozott. A keresztény lelkészek e készségéről a zsidó felekezeti lapok képezik szinte egyedüli forrásunkat. A vád kizárólag a katolikus papsággal szemben fogalmazódott meg. „A plébános urak keresztelnek, mikor keresztelniök nem szabad", írta 1903-ban Szabolcsi Miksa, az *Egyenlőség* főszerkesztője, számtalan kifakadásainak egyikében. „Nem szabad keresztelniök, ha a jelentkező elébb kétszer nem járt papjánál, miről bizonyítványt kell felmutatnia. [...] De az említett plébános urak [...] kutyába veszik a törvényt. Keresztelnek előzetes kijelentések nélkül."[29] Groszmann Zsigmond visszafogottabb hangnemű, de tartalmilag azonos véleménye szerint: „Nem ritka eset, hogy egyik-másik felekezet lelkésze oly egyéneket is megkeresztel, kik nem tartották be a kitérés törvényes rendelkezéseit."[30] Nem tudni, milyen arányban voltak azon lelkészek, akik nem hajlottak e törvényszegésre, az olyanok, akik ugyan ódzkodtak tőle, de akiket, amint arról az *Egyenlőség* egy 1902-es cikke beszámolt, a konvertita-jelölt által csúsztatott 200 forint jobb belátásra bírt,[31] illetve azok, akik minden további nélkül megkeresztelték a kitérési kötelezettségtől eltekintő zsidókat. Ilyen volt Tóthfalussy Béla, a pesti zsidó felekezeti körökben hírhedt, „sokszorosan törvényszegő"[32] erzsébetvárosi plébános. Jogértelmezése szerint Tóthfalussy nem ítélte önnön tevékenységét törvényellenesnek. Az állítólag kitérési bizonyítvány nélkül megkeresztelt Tatay Vilmos ügyében vád alá helyezett plébános 1899-ben a bíróság előtt megvédte jogát, hogy megkereszteljen az állami törvény szabta kitérési kötelezettségüket elmulasztó zsidókat is, hiszen a keresztelés, jelentette ki a járásbíróságon, „tisztán egyházi aktus, amely sem előírva, sem tiltva nincs, hanem tisztán az egyház fórumán belül áll."[33] Egy halála után, amúgy nem kifejezetten róla szóló cikkben az *Egyenlőség* úgy vélte, „Tóthfalussy több száz zsidót térített ki, anélkül, hogy azok elébb jelentkeztek volna a rabbinátusnál és

[29] Szabolcsi Miklós: *Meturgeman. Törvényszegés*. Egyenlőség, 1903. ápr. 12, 6. o.
[30] Dr. Groszmann Zsigmond: *Kitérések*. Magyar Izrael, 4. évf. 1911, 7-8. sz. 168. o.
[31] Szabolcsi Miksa: *Meturgeman. K. A. Budapest.* Egyenlőség, 1902. szept. 28, 8. o.
[32] Szabolcsi Miksa: *Hívek egylete.* Egyenlőség, 1903. febr. 8, 1. o.
[33] *Elkeresztelés?* Országos Hírlap, 1899. jan. 19, 11. o. Szemben a neológ értelmiség véleményével, a Mikszáth Kálmán névleges főszerkesztése alatt kiadott *Országos Hírlap* Tóthfalussyt olyan emberként mutatta be, mint akit „mindenki konciliáns, türelmes, sőt liberális gondolkozású férfiúnak ismeri." Uo., 10. o.

anélkül, hogy e kitérésekről értesítette volna a rabbinátust, ahogy ezt a törvény megköveteli."[34]

A konvertita és keresztelő papja közös törvényszegése révén kitérés nélkül áttértek olyképpen élvezhették újsütetű keresztény státuszukat, amelyet szükség esetén a közokirat jelleggel bíró keresztelési anyakönyvi kivonatukkal bizonyíthattak, hogy közben volt hitsorsaik előtt, akik áttérésükről hivatalosan nem szereztek tudomást, továbbra is zsidó hitűként szerepelhettek, sőt, a zsidó hithez való tartozásukat, szükség esetén, a vallási hovatartozást tekintve ugyancsak közokirat jellegű születési anyakönyvi kivonatukkal is bizonyíthatták, hiszen születési anyakönyvükbe áttérésük nem került bejegyzésre.

„A neofiták körében nagy a becse ennek a politikának: — legyünk zsidók is, keresztények is", írta az *Egyenlőség* 1901-ben. „A legtöbbnél a titok úgy se marad titok, hiszen szájról-szájra adják, hogy a héten ez tért ki, a múlt héten amaz. Ám a szerencse itt is kedvez néhány kiválasztottjának és a diskrécző pecsétje alatt marad a titkok titka, miközben a neofita boldogan mutatja, ahol szüksége van rá, a keresztlevelét, s a zsidók között továbbra is zsidó." Mint gyakran az *Egyenlőségnél*, az általános érvényű megjegyzést ez esetben is egy konkrét eset váltotta ki, amint ez kiderül a cikkhez biggyesztett, az érintett személy nevét fel nem fedő, ám annál kajánabb szerkesztői megjegyzésből: „Az a hírlapíró, ki e héten családostul áttért, ezt annál is inkább teheti, mert Galicziából, hol bölcsője ringott, olyan arczot hozott magával, hogy arról a pájeszt le nem moshatják, ha mindjárt akószámra öntik rá a keresztvizet."[35]

A szóbeszéd minden bizonnyal tette a magáét, de széles körben értelemszerűen inkább az ismertebb személyek hírét kezdte ki. Visszatérő volt a panasz, hogy szemben a vidékkel, ahol az emberek ismerték egymást és mindenki tudott mindenről, Pesten, amint írta az *Egyenlőség* 1904-ben, „elképzelhetetlen dolgok" is megtörténhettek: „Megtörténhet az, ami a múlt évben a Rombach utcai templomban történt, hogy kitért zsidót, ki kitéréséről hallgatott, zsidó hajadonnal adtak össze Mózes és Izrael törvénye szerint. A mesumed azt a zsidó leányt soh'sem kapta volna feleségül, adta tehát a hithű zsidót. De azért nem tért vissza a zsidó hitre. A keresztlevélnek hasznát veheti az ember."[36] Ezúttal persze e minden bizonnyal szélsőséges esetre is fény derült, hiszen az *Egyenlőség* is beszámolt róla, első ízben nem sokkal az esketés után, egyrészt, hogy felfedje a kitérés nélkül áttért férfi turpisságát, másrészt, hogy megvédje a házasságot jóhiszeműen celebráló Feldmann Mózes rabbit, harmadrészt, hogy újfent rámutasson a „lélekfogdosó" Tóthfalussy Béla ténykedésére: „Honnan tudhatta volna már most a zsidó pap azt, hogy akit esket, az római katholikus, mikor Tóthfalussy Béla kereszteltje

[34] Szabolcsi Miksa: *Gondolatok a protestáns memorandum olvasásakor.* Egyenlőség, 1904. okt. 23, 3. o.
[35] Hajdu Miklós: *A neofiták lajstroma*. Egyenlőség, 1901. jún. 23, melléklet, 2-3. o.
[36] Szabolcsi Miksa: *Gondolatok a protestáns memorandum olvasásakor*, i. m. 3. o.

mint zsidó jelentkezett a rabbinál és mikor rendben lévő írásaiban sehol sincsen szó arról, hogy kitért?"[37]

„Kemény" adatok híján, a kitérés nélkül betérő konvertiták számának a felbecsülésére a korabeli zsidó felekezeti források feltehetően túlzó esztimációira vagyunk utalva. A katolikus papoknak köszönhetően, akik „derűre-borura keresztelnek, fürösztenek, bizonyítványt a [ki]jelentkezésről nem követelnek", a rabbikat „számtalan esetben elkerüli a renegát", vélte 1903-ban Kiss Arnold, a budai neológ hitközség főrabbija.[38] Egy évvel később Szabolcsi Miksa, mint már idéztük, több százra tette a Tóthfalussy Béla által ily módon megkeresztelt zsidók számát. A PIH éves jelentése, amely 1896-tól közölte a hitközség rabbiságánál áttérési szándékukat bejelentők statisztikáját, 1910-től kezdve évről-évre megismételte, miszerint a rabbihivatal nem tudhatja, „nem tértek-e más hitre olyanok is, kik kitérési szándékukat nálunk egyáltalán nem jelentették be", de a jelenség nagyságrendjére nézve nem szolgált információval.[39]

A kitérés nélküli betéréseknél még nagyobb gondot jelentettek a régi sebeket felszakító, 1895 után sem szűnő „elkeresztelések", amely kifejezést a zsidó felekezeti lapok azon izraelita szülőktől származó 7 és 18 év közötti kiskorúak megkeresztelésére használták, akiket a törvény értelmében — a férjezett nők kivételével — a keresztény lelkész semmi esetben sem keresztelhetett meg. Még akkor sem, írta Szabolcsi Miksa 1903-ban, egyúttal felfedve, hogy itt is kettőn állt a vásár, „ha a szülők erre fel is kérik".[40] A törvény a kiskorúak „elkeresztelése" esetén egyértelmű büntetőjogi szankciót helyezett kilátásba.[41] A *kihágásokról* szóló 1879: XL. tc. 53. §-a értelmében a 18. életévét be nem töltött kiskorút az 1868: LIII. tc. rendelkezése ellenére más vallásfelekezetbe felvevő személy két hónapig terjedhető elzárással és háromszáz forintig terjedhető pénzbüntetéssel volt büntetendő. A törvény 26. §-a szerint a tettesen kívül a bűnrészesek, vagyis ez esetben például az áttérést szorgalmazó szülők is büntetendőek voltak.

Az ilyen esetekről az izraelita hitközségek általában úgy szereztek tudomást, hogy az áttért kisdiákok egy napon bejelentették oktatási intézményük zsidó hittanoktatójának, miszerint ezentúl valamelyik keresztény felekezet lelkészének hittan óráit követik. Az efféle áttérés olykor képtelen helyzeteket teremtett. „A kisdiákot osztálytanára törvény ellenére megkereszteltetni", összegzett 1903-ban az *Egyenlőség* egy konkrét esetet. „Vallástanára azonban nem enged, hanem követeli, hogy a fiú tovább is a zsidó hittant tanulja, minthogy a

[37] Szabolcsi Miksa: *Meturgeman. Különös esetről*. Egyenlőség, 1903. jún. 28, 8. o.
[38] Dr. Kiss Arnold, budai főrabbi: *Hívek egylete*. Egyenlőség, 1903. febr. 22, 3. o.
[39] *A Pesti izr. hitközség elöljáróságának jelentése az 1910-iki közigazgatási évről*. Bp., 1911, 21. o.
[40] Szabolcsi Miklós: *Meturgeman. Törvényszegés*, i. m. 6. o.
[41] Dr. Berényi Sándor, budapesti ügyvéd: *Zsidó gyermek belépése valamely keresztény felekezetbe.* Egyenlőség, 1896. szept. 27, 3-4. o.; Szabolcsi Miksa: *Gondolatok a protestáns memorandum olvasásakor*, i. m. 2. o.; Dr. Groszmann Zsigmond: *Az áttérési törvény hiányai*, i. m. 255. o.

törvény szerint a 7 és 18 életéve között senki ki nem térhet. A katholikus hittanár sem enged. Szerinte a katholikusnak keresztelt fiú csak katholikus hittanra járhat. A szorongatott kis renegát erre majd a zsidó, majd a katholikus hittant látogatja. A harmad végén aztán mind a két hittanártól kap osztályzatot: a zsidótól természetesen szekundát, a katholikustól szintén természetesen jelest. Kérdés már most, melyik az érvényes."[42]

A zsidó felekezeti sajtó által felhozott esetek alapján úgy tűnik, e gyakorlat is többnyire a katolikus papság körében volt szokás, bár nem kizárólag: 1898-ban Weiszburg Gyula (1866-1919), ekkor a PIH segédrabbija, 1905-től főtitkára a *Jövő* c. általa szerkesztett hetilapban egy 16 éves fiút „elkeresztelő" várkonyi református lelkész ellen intézett heves támadást.[43] Egy 1908-ban megjelent cikkben, amelyet az „elkereszteléseknek" az *Egyenlőség* szerint egy ideje példátlan megsokasodása váltott ki, a nyilvánosságra hozott esetek szereplői között ugyancsak vegyesen szerepeltek katolikus és protestáns lelkészek. Arányi Kálmánt, a Barcsay utcai gimnázium tanulóját Kanter Károly budai plébános keresztelte meg, a fiú apjának, dr. Arányi Gusztáv fürdőorvosnak a kérésére. A Markó utcai gimnázium 13 éves diákját, Feszler Gellértet viszont Kaczián Géza evangélikus lelkész keresztelte, szintén az egyik szülő, a férjétől elvált és egy kereszténnyel hozzámént édesanya kérésére, az előbbi esettel ellentétben a fiú akarata ellenére, aki továbbra is a zsidó hittanórákra járt, mire anyja kivette a gimnáziumból. A hatodik osztály éves anyagából a Damjanich utcai gimnáziumban levizsgázó Eidlitz János magántanuló keresztelését viszont egy református lelkész végezte.[44] A felhozott esetek többségében az érintettek azonban katolikus papok voltak; e téren különben maguk a protestáns felekezetek is a katolikus egyház áldozataiként tiltakoztak a kiskorú protestánsokat keresztelő katolikus papság törvénysértő magatartása ellen, így egy a képviselőházhoz 1904 októberében benyújtott közös, református-evangélikus memorandumban.[45]

A források alapján nehéz megállapítani, vajon az egyházpolitikai törvényeket követő két évtizedben a 7-18 év közötti izraelita kiskorúak „elkereszteléseinek" gyakorisága tendenciálisan milyen irányban fejlődött. A jelenség elterjedtségére utal, hogy 1903-ban Munkácsi Bernát, aki 1890 óta a PIH tanfelügyelőjeként dolgozott, külön körlevélben utasította a hitközség vallásoktató tanítóit és tanárait, miszerint „kötelességüknek ismerjék a tanítványaik között előforduló, törvénybe ütköző kitérési eseteknek haladéktalan bejelentését a hitközség tanfelügyelő hivatalánál".[46] Kérdés, persze, miért a nagy buzgalom, hiszen az ország legnagyobb hitközsége az ilyen módon tudomására jutott eseteket sem jelentette fel, és

[42] Szabolcsi Miklós: *Meturgeman. Fogas kérdés*. Egyenlőség, 1903. ápr. 28, 5. o.
[43] Dr. W. Gy. [Weiszburg Gyula]: *Protestáns lélekfogdosás.* A Jövő, 1898. jan. 14, 2-3. o.
[44] Szabolcsi Miksa: *Meturgeman. Elkeresztelések*. Egyenlőség, 1908. jún. 7, 4-5. o.
[45] Szabolcsi Miksa: *Gondolatok a protestáns memorandum olvasásakor*, i. m. 2. o.
[46] *A Pesti Izraelita Hitközség oktatásügyének tanszemélyzeti, órarendi, statisztikai és iskolaszéki értesítője az 1904/905. Iskolaévre.* Közli Munkácsi Bernát, a Pesti Izr. Hitközség tanfelügyelője. Bp., Kállai Ármin könyvnyomdája, 1904, 124-125. o.

ilyen módon statisztikát sem adott közzé róluk. Szabolcsi Miksa 1903-ban úgy vélte, „a törvényszegésnek ez a súlyosabb fajtája százszámra fordult már elő, mióta az egyházpolitikai törvényeket életbe léptették".[47] 1911-ben Fényes Mór, a PIH vallásoktatási szakfelügyelője ugyancsak „több százra" tette az 1895 óta törvénytelenül megkeresztelt zsidó kiskorúak számát.[48]

A zsidó felekezeti kiadványok által leggyakrabban megfogalmazott probléma az áttérés záró aktusaként törvény által előírt azon kötelezettség elmulasztására vonatkozott, mely szerint az áttérést végző lelkész köteles volt e tényről értesíteni azon hitközség rabbiját, amelyhez a konvertita korábban tartozott. Hiába jelentette be valaki szabályszerűen kitérési szándékát, amíg a rabbi az áttérésről nem kapott hivatalos értesítést, az érintett személy születési anyakönyvébe sem jegyezhette be a zsidó hitből való kilépését, és azt sem tudhatta, az illető valóban áttért-e, avagy csupán bejelentette ebbéli szándékát, de a kereszteléstől végül valamilyen okból elállt. Az áttérés bekövetkeztéről szóló értesítés hiánya elsősorban azért érintette érzékenyen a hitközségeket, mert ilyen módon elméletileg az amúgy kitérését szabályosan bejelentő konvertita számára is lehetővé vált, hogy kétlaki életet éljen: igény szerint felmutathatta áttérésekor nyert keresztlevelét, illetve izraelita születési anyakönyvi kivonatát, amelyen áttérésének nyoma sem volt.[49] Amennyiben születési és lakhelye azonos volt, ez nem ment olyan könnyen, a kitérése bejelentése után izraelitaként születési anyakönyvi kivonatért folyamodó és ekképpen az anyakönyvvezető szemében eleve gyanús személyt a kivonat kiadása előtt kérdőre vonhatták. Ha azonban valaki vidéken született, de Pesten élt, és a PIH-nél jelentette be áttérési szándékát, a születése helyén működő hitközségnek az esetleges áttéréséről mit sem tudó rabbija minden további nélkül kiadta neki a kért közokiratot. Ezt elkerülendő Kohn Sámuel pesti neológ főrabbi 1910 januárjában egy már tíz éve hellyel-közzel követett eljárás rendszeresítését kérte levélben a PIH anyakönyvi hivatalától: „Tisztelettel kérjük a tekintetes Anyakönyvi Hivatalt, szíveskedjék a minden hónapban közölt kitérési jegyzőkönyv másolata alapján mind azon esetekben, melyekben vidéken született zsidók kitérési szándékukat nálunk hivatalosan bejelentették, mi azonban tényleges kitérésükről hivatalos jelentést nem vettünk, az illetők születési helyének rabbiságát értesíteni, oly értelemben, hogy jelentésünk a születési anyakönyv jegyzet rovatába természetesen be nem vezethető, de külön evidenciában tartandó, azért, hogy ha az illetők születési bizonyítványt kérnének, a rabbiság őket kérdőre vonhassa, az ügynek utána járhasson és azt esetleg tisztázhassa."[50]

[47] Szabolcsi Miklós: *Meturgeman. Törvényszegés*, i. m. 6-7. o.
[48] Dr. Fényes Mór: *Vallásváltoztatás a középiskolai tanfolyam alatt*. Hitközségi Szemle, 2. évf. 1911, 12. sz. 349. o.
[49] Uo.
[50] MZsL, TB. B/67

A végbement áttérésről szóló értesítés elmulasztásának a gyakoriságáról a vélemények egybehangzóak voltak. Az éveken át ismételt panaszt 1913-ban tényállásként közlő Groszmann Zsigmond szavaival: „A keresztelő lelkészek nagy része, előttünk ismeretlen oknál fogva, nem tartja be a törvény utasítását és nem értesíti a megkereszteltnek eddigi lelkészét a megtörtént áttérésről."[51] Arról, hogy az értesítési kötelezettségtől mely keresztény felekezetek voltak leginkább hajlamosak eltekinteni, az *Egyenlőség* főszerkesztője ellentmondásos információkkal szolgált. 1903-ban Szabolcsi Miksa azt állította, Budapesten e rendelkezést a protestáns lelkészek betartják, a katolikusok közül csupán egyetlen egy plébános.[52] Másfél évvel később ellenben úgy nyilatkozott, míg a fővárosi katolikus papok legalább „nagyritkán" értesítik a PIH-t a náluk áttért zsidókról, a reformátusok „egyáltalán nem törődnek a törvénynyel".[53] A PIH éves jelentése Szabolcsinak ez utóbbi állítását erősítette meg. A kérdés az éves jelentésekben először 1907-ben jelent meg, azon zsidók kapcsán, akik kitérési szándékuk bejelentési kötelezettségének az előírással szemben csak egy ízben tettek eleget: „Vajjon ezek a szándékuktól elállottak-e, avagy, bár csak a törvény ellenére történhetett volna, tényleg mégis más hitre tértek-e, nem tudhatjuk, miután csakis VI. és VIII. kerületi róm. kath. plébánia hivatal szokta bejelenteni, ha zsidót keresztel, a többi róm. kath. plébánia, valamint a többi felekezetek lelkészi hivatalai ezen, a törvény által előirt jelentést egyáltalában nem teszik."[54] A következő évtől kezdve az éves jelentések sajnos már csak általánosságban fogalmazva fejezték ki sajnálatukat, amiért az „illető lelkészi hivatalok" a náluk betért zsidókról „egyáltalán nem, vagy csak kivételesen" küldtek értesítést a hitközségnek.[55]

A PIH rabbihivatalának általunk feldolgozott kitérési jegyzőkönyvei részben alátámasztják, részben tovább árnyalják a fenti képet. A forrás előnye a részletesség: Kohn Sámuel főrabbi minden keresztelésről kapott értesítést felvezetett a kitérési jegyzőkönyv „jegyzet" rovatába, az adott plébánia, illetve lelkészi hivatal pontos jelölésével. Elképzelhető, hogy egyes értesítéseket elfelejtett bejegyezni, bár ez szerintünk nem valószínű. A forrás korlátja, hogy csak három évre szorítkozik, ami az eredmények évről évre jelentős változása miatt túl kevés ahhoz, hogy belőle kiindulva az 1896-1914-es korszak egészére levonhassunk következtetéseket. 1897-ben a kitérési jegyzőkönyvben szereplő 125 személyt illetően 2 esetben kapott a rabbiság értesítést a keresztelés megtörténtéről, egy esetben a lipótvárosi római katolikus plébániahivataltól, egyben a helyi karmelita zárdafőnöktől. 1903-ban 264 kitérési bejelentést és immár 17 visszajelzést jegyzett be a rabbiság, 5 ízben római katolikus

[51] Dr. Groszmann Zsigmond: *Az áttérés anyakönyvi keresztülvezetése.* Hitközségi Szemle, 4. évf. 1913, 3. sz. 54. o.
[52] Szabolcsi Miklós: *Meturgeman. Törvényszegés*, i. m. 6. o.
[53] Szabolcsi Miksa: *Gondolatok a protestáns memorandum olvasásakor*, i. m. 2. o.
[54] *A Pesti izr. hitközség elöljáróságának jelentése az 1906-iki közigazgatási évről*. Bp., 1907, 23. o.
[55] *A Pesti izr. hitközség elöljáróságának jelentése az 1907-iki közigazgatási évről*. Bp., 1908, 17. o.

plébániahivataloktól (kettőt a ferencvárosi plébániától, egyet-egyet a kőbányai, a budai újlaki és a hidasi plébániáktól) és 12 esetben a Deák téri evangélikus lelkészhivataltól! 1907-ben viszont, noha ebben az évben pontosan 20-an jelentették be, hogy az evangélikus vallásra szándékoznak áttérni, a fenti evangélikus lelkészi hivataltól egy értesítés sem érkezett, az összesen 232 kitérési bejelentés mellett csak 5 esetben kapott értesítést a PIH a nála kitértek áttérésének tényéről, 3 esetben a ferencvárosi, egy házaspár esetében az újlaki római katolikus plébániától.[56]

Noha a PIH rabbiságához több értesítés érkezett 1903-ban az egy pesti evangélikus lelkészhivataltól, mint három év alatt az összesen hat katolikus plébániától, az a benyomásunk, hogy a Deák téri evangélikus lelkészhivatal ez évi buzgósága kivételesnek tekinthető. Ami egyértelmű: a három év során összesen 116-an jelentették be a rabbinak, hogy a református hitre szándékoznak áttérni, de a református egyháztól a bekövetkezett áttérésekről egyetlen egyszer sem érkezett értesítés a PIH-hez. Ugyancsak nyilvánvaló, hogy egészében véve, az áttérés tényéről az 1868: LIII. tc. 7. §-a értelmében előírt értesítési kötelezettségnek a keresztény lelkészek elsöprő zöme nem tett eleget. Noha éppen ezen értesítések hiányában nem tudhatjuk, hogy a kitérésüket bejelentők közül hányan álltak végül el szándékuktól (valószínűleg elenyésző számban), a három év alatt összesen 622 kitért zsidó kereszteléséről a PIH 17 ízben, vagyis az esetek 3,7%-ban kapott értesítést.[57]

***

A zsidó vallásról, illetve vallásra való áttérés jogszabályozásának kialakulása párhuzamosan haladt a magyarországi zsidó lakosságnak a keresztény felekezetek egyenjogúsítását követő fokozatos beemelésével „az alkotmány sáncaiba”. A viszonosság elvén alapuló szabályozás csak 1895-ben, 28 évvel a zsidók emancipációja után, a zsidó felekezetnek a bevett keresztény felekezetekkel való egyenrangúsításával valósult meg. A vallásváltás reglementációja nem volt tökéletes, egyes pontjait illetően homályos volt, illetve nem volt kellően részletes, de az egyházpolitikai törvények meghozatalával az áttérés szabályozásának hiányosságai immár nem csupán az izraelita felekezetet érintették előnytelenül, az ország összes bevett felekezetének tagjai szenvedhették hátrányát, illetve élvezhették számukra nézve esetleges előnyeit.

[56] MZsL, TB. B/67.
[57] Uo.

2. Az áttérések száma és időrendi alakulása 1895-ig

A zsidó vallás elhagyásának, mint a zsidó társadalomnak immár nem csupán a perifériáján lemorzsolódást okozó, hanem egyre inkább legpolgárosodottabb magvát érintő jelenségnek a kezdete egyidejű volt a zsidóknak a keresztény társadalomba való integrálódására utaló első jelekkel. Akár szimbolikusan is: az óbudai Offenheim Izrael Ábrahám, az első tolerált, vagyis a városban nem csak meghatározott ideig tartózkodható („commoráns") zsidó, aki 1786-ban helytartósági rendelettel állandó lakást bérelhetett és üzletet nyithatott a Belvárosban, később áttért a kereszténységre.[58] Ám az első tolerált pesti zsidó kortársai körében dívó áttérés gyakoriságát nem tudjuk megállapítani, mivel, amint e fejezet elején említettük, a zsidók áttéréséről az állam csak 1896-tól tett közzé statisztikai adatokat. (Nem mintha erről nem lett volna korábban is tudomása. Az *egyházi anyakönyveknek másod példányban a törvényhatóságok levéltárába helyezéséről s ott leendő őrzéséről* szóló 1827: tc. 1. §-a kötelezővé tette a lelkészeknek, minden valláskülönbség nélkül, hogy keresztelési, házasodási és halálozási anyakönyveiket ezentúl két példányban vezessék és az egyik példányt minden évben szolgáltassák be az illetékes törvényhatóságnak. A zsidók megkeresztelésének tényét a keresztény lelkészek a keresztelési anyakönyvekbe jegyezték fel, tehát 1827-től az állam is tudomást szerezhetett róluk. Csakhogy az állam e törvényt nem ezért hozta, hanem annak érdekében, hogy az eredeti felekezeti anyakönyvek akármilyen okból történt esetleges megsemmisülése vagy megrongálódása esetén rendelkezésre álljon egy biztos helyen őrzött másodpéldány, amely a törvény 2. §-a értelmében csak az eredeti megsemmisülése esetén volt felhasználható.)

Az 1896-os évet megelőző évtizedekre nézve átfogó, az ország egészére kiterjedő statisztika híján, a Magyar Országos Levéltárban mikrofilmen őrzött katolikus plébániák és protestáns gyülekezetek változó dátumoktól 1895-ig vezetett keresztelési anyakönyveinek az áttekintése révén elméletileg, vagyis sok ember sok évi munkájával reprezentatív képet nyerhetnénk az 1896 előtt bekövetkezett zsidó vallásváltások számáról. Ennek hiányában csupán két, időben és térben behatárolt kutatás eredményeiről számolhatunk be. Marjanucz László a szegedi Belvárosi Katolikus Plébánia keresztelési anyakönyveit dolgozta fel. 1871 és 1886 között 17 zsidó megkeresztelkéséről talált bejegyzést.[59] Nagyobb volumenű kutatást végzett e téren Welker Árpád. Az 1870-es évektől külön anyakönyvezett apró német református gyülekezet kivételével feldolgozta az 1800 és 1895 közötti pesti protestáns gyülekezetek anyakönyveit. 2007-ben publikált tanulmányából kiderül, a Kálvin téri református, a Deák téri evangélikus és az unitárius gyülekezet anyakönyveiben az első betérés

[58] Dr. Büchler Sándor: *A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig*. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1901, 346. o.
[59] Marjanucz László: *A szegedi zsidó családok a 19. században*. Szeged, Móra Ferenc Múzeum, 1988, 42. o.

1824-ben található, 1824-től 1895-ig az anyakönyvekben összesen 1087 zsidó konvertita szerepel. Ez az adat tehát a szerző szavaival „többé-kevésbé" lefedi a pesti protestáns felekezetek által ezen időszakban regisztrált áttérő zsidók számát.[60]

Mennyire tekinthetők e számok jelentősnek? A szegedi katolizálások csekélynek tűnő számát a város ugyancsak csekély zsidó hitű lakossága fényében kell értékelni. 1880-ban 3618 zsidó élt Szegeden. A nagyságrend érzékeltetése végett: Budapest 1880-ban számlált 70879 fős zsidó vallású lakosságára rávetítve, ez olyan, mintha a fővárosban ezen 15 éves időszakban egyetlen katolikus plébánián 333 zsidót kereszteltek volna meg.[61] A pesti protestáns egyházakba történt betérések kvantitatív jelentőségének legkézenfekvőbb mércéje e számadatok összehasonlítása valamely más közép-európai nagyvárosban regisztrált áttérésekkel. Erre Berlin alkalmasabb, mint Bécs, ahová a hatóságok az 1848-as forradalomig csak korlátozott számban engedélyezték a zsidók letelepedését. Bécsben az addig főleg vagyonosabb zsidó családok letelepedése révén növekvő közösség csak a forradalom idején alakíthatott hivatalosan is elismert községet, 1847-ben még mindig csupán körülbelül 4000 zsidó élt a városban, szemben Berlin 1848-ban 9600, illetve Pest 1850-ben 15700 fős zsidó lakosságával.[62] A viszonyításhoz viszont tudnunk kellene a korszakban Pesten áttérő zsidók összes számát, vagyis nem csak a protestáns felekezetekbe betértekét, hanem a katolizált zsidókét is. Ez utóbbi ismeretének a hiányában egyetlen eszköz marad: a századfordulón Pesten áttért zsidók felekezeti preferenciájának az előbbi korszakra való rávetítése, amely lehetővé teszi, hogy felbecsüljük az 1895 előtt Pesten vallást váltó zsidók összlétszámát.

Előjáróban is hangsúlyozzuk: a számítás csupán indikatív eredménnyel kecsegtet. A század során a pesti zsidó konvertiták vallásválasztása minden bizonnyal korszakonként ingadozott, és főleg: Pest lakosságának a keresztény felekezetek közötti megoszlása is jelentősen változott. A 19. század során a városból korábban távoltartott, a század elején elenyésző számú protestáns lakosságnak a katolikusokhoz mért aránya jelentősen emelkedett, a katolikusoké csökkent. Míg a 18. század végén Pest lakosságának 96%-a volt katolikus, ez az arány immár Budapestre viszonyítva, 1869-re 72,3%-ra, 1900-ra 50,8%-ra esett le.[63] Ráadásul elképzelhető, bár ez is csupán feltételezés, hogy a századfordulóhoz képest, a 19. század első felében a zsidók nagyobb arányban választották a protestáns vallásokkal szemben

[60] Welker Árpád: *Zsidó betérések a protestáns felekezetekbe Pesten, 1895 előtt*. Korall, 8. évf. 2007. május, 97 o. Ha csak nem utalunk más forrásra, a pesti református és evangélikus gyülekezetekbe 1895 előtt betért zsidók számadatait a következőkben minden esetben innen vesszük.

[61] A törvényhatósági jogú városi zsidó lakosságának létszámára ld. Zeke Gyula: *Statisztikai mellékletek*. In: Lendvai L. Ferenc — Sohár Anikó — Horváth Pál szerk.: Hét évtized a hazai zsidóság életében. I-II. köt. Bp., MTA Filozófiai Intézet, 1990. I. köt. 188. o.

[62] Bécsre: Marsha L. Rozenblit: *The Jews of Vienna, 1867-1914. Assimilation and Identity*. Albany, State University of New York Press, 1983, 17. o. Berlinre: Stefi Jersch-Wenzel: *Population Shifts and Occupational Structure*. In: Michael A. Meyer szerk.: German-Jewish History in Modern Times. II. köt.: Emancipation and Acculturation 1780-1871. New York, Columbia University Press, 1997, 57. o. Pestre: Kőrösi József: *Pest, szabad királyi város, az 1870dik évben. A népszámlálás és népleírás eredményei*. Sz. K. Pestvárosa Statisztikai Hivatalának közleményei 4. Pest, Ráth Mór bizománya, 1871, 37. o.

[63] Bácskai Vera: *A pesti zsidóság a 19. század első felében*. Budapesti Negyed, 3. évf. 1995, 2. sz. 6. o.; Thirring Gusztáv: *Budapest félévszázados fejlődése 1873-1923*. Budapest Statisztikai Közleményei, 53. Bp., 1925, 53. o.

az 1844: III. tc., illetve az 1848: XX. tc. életbelépéséig bizonyos előjogokat élvező katolikus egyházat. Végül, a Budapesten történt áttérésekre vonatkozóan az állami statisztika, nem tudni milyen okból, csak 1931-től kezdve publikálta adatait. A PIH éves jelentései 1896-tól közölték ugyan a hitközségnél kitérésüket bejelentők számát, de nem részletezték, hogy a nyilatkozataik alapján a katolikus, illetve valamely protestáns vallásra térni szándékozók milyen arányban oszlottak meg. Így ez esetben is a PIH általunk feldolgozott 1897-es, 1903-as és 1907-es kitérési jegyzőkönyveit használhatjuk csak fel. E három év során a kitérési kötelezettségüknek eleget tevő zsidóknak nyilatkozataik alapján 29,2%-a készült áttérni a református, az evangélikus vagy az unitárius vallásra.[64] A valóságban arányuk ennél nagyon enyhén magasabb lehetett, ugyanis azoknak, akik bejelentésük alapján felekezetenkívüliek kívántak maradni, egy része valójában az áttérést — és közülük páran nyilván a protestáns felekezetek valamelyikét — választotta (erről bővebben a következő fejezetben). Lehetséges ezenkívül, hogy kitérésük után egyesek végül mást vallás mellett döntöttek, de mivel ez akármilyen irányban megtörténhetett, a statisztikát elvileg nem torzítja. Feltéve tehát, hogy a keresztény felekezetek valamelyikébe betért zsidóknak 1895 előtt is azonos százaléka tért át a protestáns vallásokra, az 1824 és 1895 között Pesten áttért zsidók összes — az 1087 protestáns felekezetekbe tértek mellett immár a feltételezetten katolikus vallásra áttértekkel növelt — száma 3575-re tehető. Mivel az 1900-as évekhez képest a 19. század első felében a pesti lakosságnak a protestánsok jóval kisebb százalékát tették ki, számtani logika szerint a zsidók is kisebb arányban választották áttérésükkor a protestáns felekezetek valamelyikét, vagyis a konvertiták tényleges száma ennél nagyobb volt. Ha viszont felállítunk egy — óhatatlanul szubjektív — listát azon neves zsidó közéleti személyiségekről, akikről tudjuk, hogy a 19. század eleje és 1895 között Pesten keresztelkedtek meg, illetve itt éltek áttérésük előtt és után, kiderül, hogy a listát alkotó, 1825 és 1885 között vallást váltott 18 zsidó férfi közül 6, vagyis pontosan egyharmada választotta a protestáns felekezetek valamelyikét.[65] E szerint tehát becslésünk, amely a Pesten 1895 előtt áttért zsidók számát a 19. század során körülbelül 3575 főre tette, akár meg is közelítheti a valóságot.

[64] MZsL, TB. B/67.

[65] Az alábbi lista nemcsak szubjektív, hanem esetleges is, amennyiben kimaradtak belőle olyan egyértelműen neves személyiségek, akiknek áttérése (megközelítő) időpontját vagy/illetve választott vallását nem sikerült kiderítenünk. Ullmann Mózes/Mór (1782-1847), áttért: 1825. (R. k.) Wodianer Mór (1810-1885), áttért: 1834 előtt. (Ref.) Weisz Bernát Ferenc (1800-1888), áttért: 1834-38 között. (R. k.) Wodianer Sámuel (1786-1850), áttért: 1841. (Ref.) Bloch Móric/Ballagi Mór (1815-1891), áttért: 1843. (Evang., majd Ref.) Csemegi Károly (1826-1899) feltehetően szülei által lett megkeresztelve 1829-ben. (R. k.) Fraknói Vilmos (1843-1924) szülei által lett megkeresztelve 1845-ben. (R. k.) Kunewalder Jónás (?-?), áttért: 1848. (R. k.) Légrády Károly (1834-1903), áttért: 1850. (Ev.) Falk Miksa (1828-1908), áttért: 1851. (R. k.) Szegfi/Szegfy Mór (1825-1896), áttért: 1854-61 között. (Ev.) Helfy Ignác (1830-1897), áttért: 1854. körül. (R. k.) Vámbéry Ármin (1832-1913), áttért: 1864. (Ref.) Földes Béla (1848-1945), áttért: 1881. (R. k.) Beke Manó (1862-1946), áttért: 1884. (R. k.) Simonyi Zsigmond (1853-1919), áttért: 1884. (R. k.) Angyal Dávid (1857-1943), áttért: 1885. (R. k.) Pólya Jakab (1844-1897), áttért: 1885. (R. k.)

E becslés alapján immár a pesti zsidóság áttérése jelentőségének a kérdése is megválaszolható. Berlinben 1800 és 1895 között körülbelül 5000 zsidó tért át.[66] Ez nemcsak abszolút számban, hanem a zsidó lakosság arányában is nagyobb volt a pesti áttérésekhez képest, hiszen a 19. század derekától Berlin zsidó lakossága, mely 1800-1895 között 3300 főről 94391-re nőtt, jóval az 1804-1900 közt 1464-ről 157059 főre emelkedett pesti zsidóság létszáma alatt maradt.[67] Ha hozzávesszük, hogy a Berlinre vonatkozó statisztikák csak a 14 évnél idősebb protestáns vallásra áttérők számát foglalták magukban,[68] egyértelműen kitűnik, hogy közép-európai viszonylatban 1895 előtt az áttérés a pesti zsidóság körében nem tekinthető jelentősnek.

Az egy adott időszak során vallást váltók összlétszáma mellett az áttérés vizsgálatának másik elsődleges kérdése az áttérések dinamikája, a korszakon belüli alakulása. Az egész országra kiterjedő statisztikai adatokkal persze e téren sem rendelkezünk, Pestet illetően azonban Welker Árpád idézett tanulmányára támaszkodhatunk. 1800 és 1823 között egyetlen zsidó sem tért át Pesten a protestáns vallásokra. Az első áttéréssel 1824-ben találkozunk. 1825 és 1830 között megint nem volt egy áttérés sem. Az 1830-as években a vallást váltó száma még mindig roppant alacsony maradt, évente 1 és 5 között ingadozott. A forradalomba torkolló következő évtizedben viszont „járványszerű volt a kitérés", vélte 1922-ben Venetianer Lajos újpesti főrabbi a magyarországi zsidóság történetének tudós, de egyben nyíltan apologetikus áttekintésében.[69] Venetianer e „járvány" felelőseként a keresztény társadalmat jelölte meg, amely, híjával a zsidók emancipációja ellen felhozható érveknek, felkapta a társadalmi egybeolvadást akadályozó zsidó vallás reformjának a jelszavát, mely „a műveltebb rétegekben a zsidóságtól való elszakadást idézte elő. [...] Megnyitotta a sort Ballagi Móricz s követték az Ullmann (Szitányi), Kánitz, Finály, Kunewalder stb. családok."[70] Venetianer nyomán az 1840-es években „járványként" terjedő, illetve „járványszerű formában" jelentkező áttérés képe Komlós Aladárnak és Tonelli Sándornak a vészkorszak árnyékában írt műveiben is visszaköszön, noha e szerzők véleményét egyértelműen nem annyira Venetianer magyarázata, mint az általa megadott névsor, vagyis a

[66] Ismar Schorsch: *Jewish Reactions to German Anti-Semitism, 1870-1914*. New York — London, Columbia University Press & Philadelphia, Jewish Publication Society of America, 1972, 138. o; Deborah Hertz: *How Jews Became Germans. The History of Conversion and Assimilation in Berlin*. New Haven — London, Yale University Press, 2007, 224. o.

[67] Berlinre: Stefi Jersch-Wenzel: *Population Shifts and Occupational Structure*, i. m. 57. o.; Monika Richarz: *Demographic Developments.* In: Michael A. Meyer szerk.: German-Jewish History in Modern Times. III. köt.: Integration in Dispute, 1871-1918. New York, Columbia University Press, 1997, 31. o. Pestre: Michael K. Silber: *Budapest.* In: Gershon David Hundert szerk.: The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe. I-II. köt. New Haven — London, Yale University Press, 2008, I. köt. 262. o. *Budapest székesfőváros statisztikai évkönyve*. 4. évf. 1899-1901. Bp., 1904, 36. o.

[68] Dr. N. Samter: *Judentaufen im neunzehnten Jahrhundert. Mit besonderer Berücksichtigung Preußens*. Berlin, Verlag von M. Poppelauer, 1906, 74. o.; Todd M. Endelman: *The Social and Political Context of Conversion in Germany and England, 1870-1914*. In: Uő szerk.: *Jewish Apostasy in the Modern World*, i. m. 85. o.

[69] Dr. Venetianer Lajos: *A magyar zsidóság története a honfoglalástól a világháború kitöréséig. Különös tekintettel gazdasági és művelődési fejlődésére*. Bp., Fővárosi nyomda Részvénytársaság, 1922, 157. o. A könyvet 1986-ban reprint kiadásban újra kiadta a Könyvértékesítő vállalat, enyhén módosított címmel (*A magyar zsidóság története. Különös tekintettel gazdasági és művelődési fejlődésére a XIX. Században*).

[70] Uo. Ullmann Mózes, a keresztségben Mór János, valójában jóval korábban, 1825. márc. 1-én katolizált Bécsben. Anna L. Staudacher: *Jüdische Konvertiten in Wien 1782-1868*. I-II. köt. Frankfurt am Main, Peter Lang, 2002, II. köt. 506. o.

tucatnyi vagyonos kereskedőnek és értelmiséginek az óhatatlanul feltűnő áttérése ihlette.[71] Elképzelhető, hogy az 1840-es évek áttéréseinek „járványszerű" víziójában közrejátszhatott a tény, hogy úgy Venetianer Lajos, mint Komlós Aladár és Tonelli Sándor egy, a maguk idejében minden korábbi „hullámhoz" képest valóban elsöprő mértékű áttérési lázat követően írták műveiket. Noha ezt nem feltevésünk „bizonyítéka" gyanánt hozzuk fel, mindenesetre tény, hogy a magyarországi zsidók 1835 és 1848 közötti történetének szentelt, könyv alakban 1916-ban kiadott művében Groszmann Zsigmond (még?) csupán egészen futólag tett említést a korban történt áttérésekről, szó sem volt nála semmiféle járványról, noha a PIH rabbihivatalának vezetőjeként aligha volt hithű zsidó kortársa, aki oly rendszeresen szembesült volna az áttérésekkel, mint ő.[72]

Welker Árpád tanulmánya alapján az 1840-es évek áttéréseiről árnyaltabb, Venetianer Lajos vízióját pontosító, ám egyben megerősítő képet nyerhetünk. Az 1840-es évek elején a pesti protestáns gyülekezetekben megkeresztelt zsidók száma a korábbiakhoz hasonlóan elenyésző maradt. Az első jelentékeny emelkedés 1842-43-ban történt, utóbbi évben az áttérések megközelítették a 30 főt. Ezen első, a protestáns felekezeteken belül a református gyülekezetre korlátozódó kisebb fajta áttérési hullám Welker szerint a Skót Misszió sikereinek tudható be.[73] Nincs pontos információnk arról, hogy az ezen években a református gyülekezetbe lépő zsidók áttérése milyen arányban kötődött közvetlenül a Skót Misszió tevékenységéhez. A misszió által közzétett számadatok nem megbízhatóak. Egy korabeli, a missziótól származó forrás szerint 1843 és 1851 között például 78 zsidó „tért meg" a Skót Missziónál, miközben ebben az időszakban a Pesten református vallásra tért zsidók összes száma ennél valamivel kisebb.[74] 1845-ben és 1846-ban az áttérések száma újra évi 10 alá esett, ezek után viszont 1848-ig eddig soha nem látott emelkedésbe kezdett. 1848-ban 60 zsidó tért át Pesten a protestáns vallásokra. A katolikus vallásra térőkkel együtt ez a szám körülbelül 180-ra tehető. Abszolút számban a protestáns vallásra történő áttérések az 1880-as évek közepén is elérik majd a 60 fős szintet, 1891-ben meg is haladják; a PIH-nél *kitérésüket* bejelentők száma 1901-től kezdve minden évben meghaladja majd a 180 főt. [75] Csakhogy a pesti zsidó lakosság 1848-ban Kőrösi József által 14280-ra tett száma 1880-ben 63996-ra,

[71] Komlós Aladár: *Magyar-zsidó szellemtörténet a reformkortól a holocaustig*. I. köt: *A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században*. Bp., Múlt és Jövő, 1997, 50. o.; Tonelli Sándor: *Nagyapáink Pest-Budája*. Bp., Athenaeum, 1944, 73. o. Komlós Aladár művét az 1940-es évek elején írta.

[72] Azon kívül, hogy minden kommentár nélkül megemlítette Saphir Móric Gottlieb, Beck Károly, Bloch Móric és Kunewalder Jónás kitérését, Groszmann csupán egy alkalommal írt az áttérésekről, pár szót szentelve a budapesti Skót Misszió tagjai evangelizációs munkájának, akik azonban, „*sok eredményt nem tudtak elérni*". Dr. Groszmann Zsigmond: *A magyar zsidók V. Ferdinánd alatt (1835-1848)*. Bp., Egyenlőség, 1916, 15, 41-42. o.

[73] Welker Árpád:*Vegyes házasságok és vallásváltások a Kálvin téri gyülekezetben a 19. században*. In: Kósa László szerk.: *Református Budapesten. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról.* I-II. köt. Bp., Argumentum Kiadó — ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, I. köt. 152-153. o.

[74] Vő. Ábrahám Kovács: *The History of the Free Church of Scotland's Mission to the Jews in Budapest*, i. m. 367-368. o.; 1843-1850 között 71 zsidó tért be Pesten a református gyülekezetbe. Ld. Welker Árpád: *Vegyes házasságok és vallásváltások a Kálvin téri gyülekezetben a 19. században*, i. m. 152. o.

[75] A PIH adataira ld. a Pesti izr. hitközség elöljáróságának 1896-1914 közötti éves jelentéseit.

1890-ben 94929-re, 1900-ban 157059-re, majd 1910-ben 188937-re emelkedett.[76] Vagyis egyértelmű, hogy ha nem az abszolút számokat nézzük, hanem a vallásváltásoknak a zsidó lakossághoz mért arányát, az áttérési mozgalom 1848-ban jelentősebb volt, mint bármely más évben 1800 és 1914 között, még akkor is, ha a ténylegesen megkeresztelkedett zsidók száma valamivel az általunk becsült 180 fő alatt maradt.

Az 1848-as év áttérési hullámát Welker egyrészt a tavaszi zsidóellenes zavargásokkal, másrészt a forradalom által keltett „nemzeti felbuzdulással" magyarázza.[77] Nem kétséges: úgy a március és május között több helyütt, elsősorban Pozsonyban, Szombathelyen, Pesten, Nagyszombaton és Vágújhelyen kitört antiszemita tüntetések, mint a magyar nemzetet a kereszténységgel egybemosó patriotikus felbuzdulás okot szolgáltathattak a hirtelen megnövekvő számú, a zsidó státusztól való menekülés, illetve a „magyarságba" való belépés vágyaként értelmezhető áttérésekre. Véleményünk szerint azonban legalább ennyit nyomott a latban a reményvesztés, amelyet a forradalom kitörésekor joggal elvárt, de számos nyilvánvaló jel alapján rövidesen egyre kétségesebb emancipáció elodázása keltett.[78] Az áttérések hirtelen megugró száma ekképpen több, egymást kölcsönösen erősítő hatás közrejátszásában leli magyarázatát: szerepet játszott úgy a forradalom keltette hazafias lelkesedés, mint a zsidóellenes tüntetésekkel, a jogegyenlőségből a zsidókat kirekesztő 1848. áprilisi törvényekkel, majd az emancipáció elhalasztásával párhuzamosan ébredő félelem, düh és frusztráció, végül a szabadságharc számos zsidó, különösen a harcokban résztvevők számára mámoros élménye. Amennyiben az áttérést a „radikális asszimiláció" egy formájaként értelmezzük, a zsidóságukat elhagyók hirtelen megszaporodásának és a zsidó vallást lényeges elemeiből kivetkőztető radikális zsidó reformmozgalmak színrelépésének egyidejűsége nem tekinthető véletlennek.[79]

Az 1848-1949-es években a pesti protestáns gyülekezetekben regisztrált áttérési mozgalom nemcsak a vallást váltók korábbiakhoz képest mért számának hirtelen megugrásánál, hanem az ugyanolyan gyors visszaesésénél fogva is rendkívülinek bizonyult. 1850 és 1881 között a pesti protestáns gyülekezetekben végbement áttérések újra jelentéktelen szintre süllyedtek, a betért zsidók száma az 1850-es években éves átlagban 5 körül, az 1860-

[76] *Budapest székesfőváros statisztikai évkönyve*. 2. évf. 1895-1896. Bp., 1898, 61. o.; *Budapest székesfőváros statisztikai évkönyve*. 4. évf. 1899-1901, i. m. 36. o.; *Budapest székesfőváros statisztikai és közigazgatási évkönyve.* 11. évf. 1909-1912. Bp., 1914, 41. o.

[77] Welker Árpád: *Zsidó betérések a protestáns felekezetekbe Pesten*, i. m. 100-101. o.

[78] Az események leírásához: Bernstein Béla: *A negyvennyolcas magyar szabadságharc és a zsidók*. (1898/1939) Bp., Múlt és Jövő, 1998. A zsidóellenes közhangulat és a zsidók körében vele együtt járó frusztráció legjobb ábrázolását adja: Zsoldos Jenő szerk.: *1848-1849 a magyar zsidóság életében*. (1948) Bp., Múlt és Jövő, 1998.; Einhorn Ignác (Horn Ede): *A forradalom és a zsidók Magyarországon.* (1851) Bp., ELTE Román Filológiai Tanszék, 2000.

[79] A Nagyvárad után 1848 nyarán Pesten is létrejött, az 1844-ben alakult *Magyarító Egylet* köréből kinőtt és Einhorn Ignác nevével fémjelzett Reformegylet a Samuel Holdheim vezette berlini reformgyülekezetet vallotta modelljeként. Képzavarral élve áttette a szombatot vasárnapra, eltörölte a circumcisiora és az étkezési szokásokra vonatkozó vallási kötelezettségeket, az istentisztelet nyelvében a hébert minimálisra redukálta. Ld. Bernstein Béla: *Reformmozgalmak a magyar zsidóság körében 1848-ban*. In: Bacher Vilmos — Bánóczi József szerk.: Évkönyv. 1898. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1898, 251-265. o.; Naményi Ernő: *Vallásos reformmozgalmak Magyarországon* In: Komlós Aladár szerk.: Ararát. Magyar zsidó évkönyv az 1941. évre. Bp., Országos Izr. Leányárvaház, 1941, 137-141. o.; Michael K. Silber: *The Social Composition of the Pest Radical Reform Society (Genossenschaft für Reform im Judenthum), 1848-1852*. Jewish Social Studies, 1. évf. 1995, 3. sz. 99-128. o.

as években 5-10 között, az 1870-es években 10 körül mozgott. Tekintve, hogy 1850 és 1880 között a pesti zsidó lakosság több mint megnégyszereződött, az áttérések nagyon enyhén és fokozatosan növekvő száma messze nem emelkedett a zsidók népességszámával arányosan, vagyis tendenciálisan jelentősen csökkent! Ez egyértelműen alátámasztja a varsói, az angol, illetve a németországi, ezen belül különösen a berlini zsidók körében a 19. század különböző korszakaiban mért, illetve becsült áttérések alakulásából leszűrhető következtetést: az áttérés nem volt lineáris, az akkulturációval és/vagy a zsidók társadalmi felemelkedésével feltétlenül arányosan növekvő jelenség.[80]

Az áttérések alakulását tekintve az 1880-as évek viszont valódi cezúrának tekinthetők. 1882-től az áttérők száma újfent gyors növekedésnek indult. A Magyarországon Istóczy Győző parlamenti szereplésével az 1870-es évek közepétől megjelenő, az 1880-as évek elejétől felerősödő, majd az 1882 tavaszán kirobbanó tiszaeszlári vérváddal a politikai élet és a közvélemény érdeklődésének előterébe lépő antiszemita mozgalom kibontakozása és az áttérések hirtelen növekedése közötti időbeli egybeesés ez utóbbinak egyik lehetséges magyarázata.[81] A tény, hogy a tiszaeszlári vérvád idején több, a „színhely" közeléhez eső Szabolcs megyei kis hitközségekben is előfordultak kitérések, így még a felekezetjogi hovatartozását tekintve ortodox Büdszentmihályon és Hajdúdorogon is, több mint valószínűvé teszi, hogy ez az áttérési hullám nem korlátozódott csupán Pestre.[82]

Az antiszemitizmus az ezen években hirtelen növekvő számú áttérések logikus, de nem elégséges magyarázata. Az antiszemita mozgalom 1883-ban elérte a zsidóellenes zavargásokkal fémjelezhető csúcspontját. Az 1884-es választásokon elért, a vártnál kisebb sikerét követően, az 1883 októberében alakult Antiszemita Párt rekordsebességgel jelentéktelenné vált, részben, mert üzenetére ekkor még a magyar társadalomban nem volt kitartó kereslet, részben a liberalizmushoz hű politikai elit határozott fellépése nyomán, részben, mert a közjogi kérdés mentén szerveződött magyar politikai életben a 67-es és 48-as politikusok közös kezdeményezése eredményeként létrejött pártot belső megosztottsága

[80] Peter Honigmann: *Jewish Conversions — A Measure of Assimilation. A Discussion of the Berlin Secession Statistics of 1770-1941.* In: Leo Baeck Institute Year Book, 34. évf. 1989, 3-39. o.; Todd M. Endelman: *Radical Assimilation in English Jewish History, 1656-1945*. Bloomington — Indianapolis, Indiana University Press, 1990, 7, 80, 92-94. o.; Uő: *Jewish Converts in Nineteenth-Century Warsaw. A Quantitative Analysis*. Jewish Social Studies, 4. évf. 1997, 1. sz. 35-38. o.; Deborah Hertz: *The Troubling Dialectic Between Reform and Conversion in* Biedermeier *Berlin*. In: Rainer Liedtke — David Rechter szerk.: Towards Normality? Acculturation and Modern German Jews. Tübingen, Mohr Siebeck, 2003, 16-17. o.; Steven M. Lowenstein: *Jewish Intermarriage and Conversion in Germany and Austria*. Modern Judaism, 25. évf. 2005, 1. sz. 42. o.

[81] A magyarországi zsidósággal foglalkozó írások számának az utóbbi húsz évben tapasztalható óriási megnövekedése ellenére a modern politikai antiszemitizmus megjelenését és a tiszaeszlári vérvádat átfogó igénnyel tárgyaló első és utolsó könyv 35 éve jelent meg. Ld. Kubinszky Judit: *A politikai antiszemitizmus Magyarországon 1875-1890*. Bp., Kossuth Könyvkiadó, 1976.; Angolul ld. Andrew Handler: *Blood Libel at Tiszaeszlár*. Boulder, East European Monographs, 1980.; Uő: *An Early Blueprint for Zionism. Győző Istóczy's Political Anti-Semitism.* Boulder, East European Monographs, 1989.; Németül Rolf Fischer 1988-ban megjelent, a modern magyarországi antiszemitizmust átfogóan bemutató könyvének második fejezete szól az 1880-as évekről: Rolf Fischer: *Entwicklungsstufen des Antisemitismus in Ungarn, 1867-1939. Die Zerstörung der magyarisch-jüdischen Symbiose*. München, Oldenbourg Verlag, 1988, 42-92. o.

[82] Harsányi László: *A büdszentmihályi hitközség története*. In: Scheiber Sándor szerk.: *Évkönyv. 1975/76*. Bp., Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1976, 147. o. Talán felesleges, mégis jeleznénk: ezen áttérések és a felerősödő antiszemitizmus közötti kauzalitás persze nem bizonyítható.

hamarosan szétfeszítette.[83] „Az antiszemiták táborában a legkülönbözőbb politikai árnyalatok jöttek össze" írta Pulszky Ferenc 1885 nyarán, Istóczynak az Antiszemita Pártból való kilépését követően. „Istóczy kormánypárti maradt szívében, akkor is midőn a szabadelvű klubbot el kellett hagynia, báró Andreánszky a mérsékelt ellenzék elveivel érez rokonszenvet, Ónody a szélsőbalhoz tartozik. A zsidógyűlöleten kívül minden más kérdésben külön válik az egyes antiszemiták politikai véleménye. „Üsd a zsidót", igen alkalmas jelszó ugyan utcai zavargásnál, de nem elégséges párt- és hírlapalapításra."[84] Pár hónappal később már az *Egyenlőség* is elégedetten konstatálta a mozgalom kifulladását: „Nem hallani egy idő óta semmi[t]. A nagy közönség legalább nem [hall semmit], mert az antiszemiták most már nem lármáznak többé, hanem csak — suttognak. És e suttogásból vajmi kevés jut a nagy közönség elé."[85] 1886 nyarára az antiszemitizmus legérzékenyebb szeizmográfjának tekinthető hetilap végleg megnyugodott: „Az antiszemita mozgalom [...] múlófélben van. Kevés hiányzik és egészen kialszik."[86]

Ehhez képest a pesti református és evangélikus lelkészhivatalokban áttérésre jelentkező zsidók száma 1882-től egészen 1886-ig emelkedett. Az áttérések a reformátusoknál 40 fővel 1885-ben, az összes protestáns gyülekezetet egybevéve 1886-ban tetőztek, ekkor megint (majdnem) elérve a 60 főt. Abszolút számokban az áttérések számának 1882-1886 közötti megugrása egyértelműen jelentékeny, noha azt is észre kell venni: a pesti zsidó lakosság időközben eltelt növekedését figyelembe véve ez a hullám a zsidó felekezetet ért demográfiai veszteség arányát tekintve jóval kisebb volt, mint 1848-ban.

Az áttéréseknek az antiszemitizmus alábbhagyása után is emelkedő trendjének magyarázatára Welker Árpád egy véleményünk szerint meggyőző hipotézissel szolgál. Feltevése szerint az áttéréseknek az 1884-es év után is folytatódó növekedése immár nem az antiszemitizmusban, hanem az ún. részleges polgári házasság bevezetésének a meghiúsulásában leli magyarázatát. A keresztény-zsidó vegyes házasság legalizálása terén a magyar politikának nem ez volt az első nekifutása. A keresztények és zsidók között kötött házasságokat már a Szegeden ülésező képviselőház által 1849. július 28-án, a világosi fegyverletétel előtt két héttel egyhangúlag megszavazott emancipációs törvény is „polgári következményeire nézve érvényesnek" nyilvánította,[87] de az 1849: IX. tc. a szabadságharc bukása miatt nem lépett hatályba. Mivel az összes vallásfelekezet általános egyenjogúságát kimondó törvény híján létrehozott, megalkotásakor ideiglenesnek szánt 1868: LIII. tc. csupán a bevett keresztény felekezetek viszonosságát állapította meg, a zsidó-keresztény vegyes

[83] Szabó Dániel: *A magyar társadalom politikai szerveződése a dualizmus korában*. Történelmi Szemle, 34. évf. 1992, 3-4. sz. 200. o.
[84] Pulszky Ferenc: *Az antisemitismus válsága*. Pesti Hírlap, 1885. júl. 12, 1. o.
[85] -f. m.: *Az antiszemiták táborából*. Egyenlőség, 1885. szept. 20, 3. o.
[86] H–ky.: *Kiábrándulás.* Egyenlőség, 1886. aug. 29, 1. o.
[87] Zsoldos Jenő szerk.: *1848-1849 a magyar zsidóság életében*, i. m. 264. o.

házasságok törvényesítésére ekkor sem került sor,[88] noha a zsidók „regenerációját" elősegíteni hivatott, illetve a korabeli kifejezéssel élve *társadalmi válaszfalak* lebomlását segítő vegyes házasság lehetővé tételét a reformkor óta számos liberális keresztény férfiú szorgalmazta.[89] Jobb, vagyis az általános érvényű polgári házasság híján, a zsidó hitűek és a keresztény vallásúak közötti részleges polgári házasság bevezetéséről szóló törvényjavaslatot Tisza Kálmán kormánya 1881 októberében terjesztette a képviselőház elé. A törvényjavaslat vitájára, a képviselőház általi megszavazására, majd a főrendiház nemleges szavazását követően a törvényjavaslat visszavonására 1883 és 1884 fordulóján került sor. Welker Árpád feltételezése szerint az áttéréseknek az 1884 után is folytatódó növekedése azzal magyarázható, hogy „létezett egy nagyobb kitérő csoport, amely a házasságkötést a remélt házasságjogi törvény meghozatala utánra tervezte, majd ennek elmaradása miatt 1884-et követően áttért".[90]

Ám hol itt a cezúra, kérdezhetnénk? A félelem és a csalódottság egyvelege éppúgy meghatározó eleme volt az 1848-49-es, mint az 1886-ban kulmináló áttérési hullámnak. Ez utóbbi esetben a motivációk között hiányzott a hazafias fellelkesülés, amelynek az előbbiekkel való sajátos keveredése tovább növelte az áttérés mellett döntők számát. Véleményünk szerint ezért volt az 1886-os hullám arányosan kevésbé jelentős, mint az 1848-as. A cezúrát azonban nem magában a hullámban, hanem abban látjuk, ami utána következett. Az 1882-1886 közötti pesti áttérési mozgalom jellegzetessége ugyanis, hogy lecsengését követően az áttérések száma korántsem esett vissza olyan mértékben, mint a forradalom és szabadságharc két évét követően. Az áttérések 1888-ban süllyedtek a legalacsonyabb szintre, kevéssel 30 fölé, de még ekkor is több mint háromszorosát tették ki az emelkedés előtti utolsó év, vagyis 1881 vallásváltásainak, ráadásul a következő évben a Pesten protestáns hitre térők száma újfent megugrott, meghaladva az 50 főt, majd a következő években erős évi ingadozások mellett átlagosan tovább növekedett. A válságjelenségek szülte reakcióként értelmezhető konjunkturális hullámok mellett a vallásváltásoknak az 1850-70-es évek kifejezetten alacsony, majd az 1880-as évek második felétől a korábbihoz mérten jóval magasabb szintje a magyarországi zsidók áttérésének hosszú távú dinamikájára vet fényt.

„Én testtel és lélekkel magyar vagyok: ebben helyzem [sic!] én legfőbb dicsőségemet és legnagyobb büszkeségemet", jelentette ki egy zsidó tanuló 1847-ben a pesti zsidó község elemi fiúiskolájának nyilvános záróvizsgáján.[91] A hangzatos, nyilvánvalóan a nebuló oktatói

[88] Prepuk Anikó: *Miért éppen a recepció?*, i. m. 266-267. o.
[89] Fábián Gábor, Toldy István és Jókai Mór ez irányú nyilatkozataira ld. Fábián Gábor: *Zsidó-emancipatio*. Pesti Hírlap, 1844. máj. 5, 299-300. o.; Toldy István: *Az 1848-ki törvények és a katholikus egyház Magyarországon. Elmélkedések az egyházreformról. Egy ultramontán papnak ajánlva*. Lipcse, Köhler K. F., 1868, 177-182. o.; Irodalom és vegyes. Jókai Mór. Izraelita Néplap. Melléklet a „Levana" 2. számához. 1869 [?], 8. o.
[90] Welker Árpád: *Zsidó betérések a protestáns felekezetekbe Pesten*, i. m. 103-104. o.
[91] Farkas Gyula: *A „fiatal Magyarország" kora*. Bp., Magyar Szemle Társaság, 1932, 98. o.

által bemagoltatott nyilatkozat ellenére, illetve a kis számú vagyonos kereskedő és értelmiségi réteg megjelenése dacára, a reformkorban a magyarországi zsidóság elsöprő zöme még a hagyomány világában élt — nem kis részben annak eredményeként, hogy a II. József halálát követő fél évszázadban az állam tartózkodott minden, a zsidók belső viszonyaiba való beavatkozástól.[92] A zsidóság nyelve a jiddis volt, a „világi", vagyis nem zsidó kultúra és tudomány iránti viszonya egy szűk réteg kivételével az indifferencia és az ellenségesség között ingadozott. „Hazánk izraelita községei", panaszolta 1847-ben a Löw Lipót által kiadott *Magyar Zsinagóga* egyik szerzője, „nagyrészt még számos tudatlanoktól hemzsegnek, kik égbe kiáltó s meg nem bocsátható vételeknek tartják az Isten adta drága időt hasznos, alapos és életre számított ismeretek szerzésére, s nem a sötét és zordon talmud kérődzésére fordítani."[93]

A zsidó lakosság szélesebb rétegeinek a világi iskolázottságon, az urbanizáción, a gazdasági felemelkedésen mérhető társadalmi modernizációja az 1850-es években vette kezdetét. A gazdasági fellendülés megteremtette a fokozatosan kibontakozó városi zsidó középrétegek kialakulásának az alapjait. Az akkulturáció szempontjából lényegesnek bizonyult Leo Thun-Hohenstein birodalmi miniszter 1851-ben kiadott rendelete, amely minden hitközség számára előírta egy az állam által megszabott tananyaghoz igazodni hivatott német tannyelvű nyilvános elemi iskola felállítását. Minden hitközség nem nyitott iskolát, az ultra-ortodoxia fellegvárát képező észak-keleti vidékek zsidósága ellenállt, de az egy évtized alatt 30-ról több mint 300-ra emelkedő zsidó elemi iskolák, Jacob Katz szavaival egy „lassú és csendes kulturális forradalmat eredményeztek", amely nem csupán az ifjabb nemzedéknek a zsidó vallási hagyományoktól való eltávolodásban volt mérhető, hanem abban is, hogy a zsidóság körében a német nyelv az észak-keleti megyék kivételével egy évtized alatt felülkerekedett a jiddisen.[94] A zsidóság tömeges elmagyarosodása csak 1867 után veszi majd kezdetét. A zsidóság 1850-es éveki polgárosodását jelzik az általános egyletalapítási láz keretébe helyezendő, egyre nagyobb számú izraelita nőegyletek is. A zsidó nőknek egyfajta társadalmi érvényesülés lehetőségét felkínáló, jótékonysági tevékenységeik révén a keresztény nőegyletekkel, és ekképpen a helyi keresztény középrétegek (nő)tagjaival kapcsolatokat kiépítő izraelita nőegyletek alapításának átlagéve 1851-re esik.[95]

---

[92] Michael Silber: *The Historical Experience of German Jewry and Its Impact on Haskalah and Reform in Hungary*. In: Jacob Katz szerk.: *Toward Modernity*. The European Jewish Model. New Brunswick — Oxford, Transaction Books, 1987, 112, 132-133. o.

[93] Kugler Márton: *Néhány szó a magyar izraelita nevelés körül*. A Magyar Zsinagóga. Első füzet, 1847, 78. o.

[94] Jakov Katz: *Végzetes szakadás. Az ortodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban*. Bp., Múlt és Jövő, 1999, 52-55. o. Az idézet az 54. oldalon található.; Michael K. Silber: *Hungary Before 1918*. In: Gershon David Hundert szerk.: *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, i. m. I. köt. 777. o. Bányai Viktória forrásai szerint 1850-ben a neoabszolutizmus időszakának közigazgatási beosztása szerinti szűkebb Magyarországon 83 zsidó *Volkschule* volt, a Szerb Vajdaságban és a Temesi Bánságban 12, Horvátországban 1, míg ugyanezen területeken 1858-ban 258, 43, illetve 4 zsidó népiskola működött, vagyis a növekedés kisebb volt, noha az iskolák száma röpke 8 év alatt így is háromszorosára nőtt. Ld. Bányai Viktória: *Zsidó oktatásügy Magyarországon 1780-1850*. Bp., Gondolat, 2005, 249. o.

[95] Zeke Gyula: *A magyarországi zsidóság hitközségeinek kiépülése*. In: Lendvai L. Ferenc — Sohár Anikó — Horváth Pál szerk.: Hét évtized a hazai zsidóság életében, i. m. I. köt. 137. o.

Mindazonáltal, ha igaz is Vörös Károly megállapítása, miszerint a városegyesítés évére a budapesti zsidóság egészében, tehát a két kisszámú ortodox hitközség tagjait is beleértve, eljutott „a polgári és kispolgári életmódig és életszínvonalig", vagyis „már a hazai társadalmi fejlődés kialakította kategóriákban lép[ett] be a várostörténet 1873-mal kezdődő új korszakába",[96] a fővárosi zsidóságot ért társadalmi és kulturális változások csak az 1880-as évekre, annak is inkább a második felére termelték ki a keresztény hitre való áttérést, mint életopciót potenciálisan szélesebb körben választó zsidók körét.

A századforduló éveiben a PIH-nél kitérésüket bejelentő zsidók átlagéletkora 28 év körül volt (erről a következő fejezetben bővebben). Ha feltételezzük, hogy ez egy nemzedékkel korában is így volt, az 1880-as évek második felében áttértek az 1850-es évek végén, a 1860-as évek fordulóján születtek, vagyis az 1867-es emancipációt követő azon évek során váltak gyermekből fiatal felnőtté, amelyeket minden korabeli megfigyelő és későbbi visszaemlékezés szerint a zsidó közügyek iránti általános indifferencia, a hitközségi élet szervezetlensége és teljes pangása, a közösségi szálak szétmállása és a hitközségek által az elemi és középiskolai tanulóknak biztosítandó, gyakran egyszerűen meg sem tartott hittanoktatás elhanyagolása jellemzett.[97]

Ugyanakkor ez a nemzedék volt az, amelynek körében egyre gyakoribbá vált az apák zömének mesterségétől, vagyis a kereskedő szakmától, s ekképpen egy túlnyomóan „zsidó" szakmai-társadalmi közegtől való eltávolodás, akár a szülők akarata ellenére, akár, és jóval inkább, a szülők ambíciója eredményeképpen. „Apám volt az első intellektuel a családban", írta visszaemlékezéseiben Zsolt Béla, akinek a rabbiból lett komáromi kocsmáros és fűszeres nagyapja fiát az 1870-es évek elején gimnáziumba adta. „Hogy miképpen került a győri gimnáziumba, miért határozta el nagyapám, hogy latin iskolába adja, nem tudom pontosan; valószínű, hogy inkább a korszellem sugallatára, mint valami speciális mérlegelés alapján. [...] De ebben az időben már jómódú volt s a boltos-zsidók Pesten és vidéken kezdték felfedezni a fiaik számára a nem kommerciális pályákat."[98] Az 1880-as évekre megjelent az az akkulturáció szempontjából már másodgenerációs nemzedék, értelmiségiek,

[96] Vörös Károly: *A budapesti zsidóság két forradalom között, 1849-1918*. Kortárs, 30. évf. 1986, 12. sz. 103, 106. o.

[97] A korabeli felekezeti sajtó már az 1860-as években is ismételten panaszkodott a hitközségek kebelében dúló anarchiáról, és a zsidók közösségeik iránti közömbösségéről. Ld. Tencer Pál: *Nálunk és másutt*. Magyar Izraelita, 1863. jún. 25, 225. o.; (Fmt.): *Quid consilii? II*. Magyar Izraelita, 1863. júl. 10, 242. o. Az emancipációt követő évekre: Dr. Kohn Sámuel: *Az Istenben való öröm a mi erősségünk. (Újév első napján. 1874)*. In: *Zsinagógai szónoklatok I. Ünnepi és alkalmi beszédek*. Írta Dr. Kohn Sámuel, rabbi, a pesti izrael. hitközség hitszónoka. Bp., Rosenberg Testvérek, 1875, 22-24. o.; Rf. J. [Reif Jakab]: *Kosmopolitismus és nationalismus, különös tekintettel a zsidóság jelenkori állására*. Bp., Reach Zs. kiadása, 1875, 19-22. o.; A szerkesztőség: *Halljad Izráel!* Szombati Újság, 1882. jan. 1, 1. o.; Szántó : *Mi a teendő?*. *Egyenlőség*, 1883, márc. 18, 6-7.; Dr. Richtmann Mózes: *Schweiger Márton*. In: Bánóczi József szerk.: Évkönyv. 1906. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1906, 290-291. o.; Dr. Groszmann Zsigmond: *Vallásoktatásunk*. In: Samuel Lőwinger szerk.: Tanulmányok a zsidó tudomány köréből Dr. Guttmann Mihály emlékére. Bp., Neuwald Illés, 1946, 273-274. o.; Goldziher Ignác: *Napló*. Bp., Magvető, 1984, 115-6. o.; Szabolcsi Lajos: *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881-1931). Emlékezések, dokumentumok*. Bp., MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993, 40-41. o.; Komlós Aladár: *A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században*, i. m. 113-118. o.

[98] Zsolt Béla: *Villámcsapás. (Schwarz András önéletrajza)*. Bp., Pantheon, é. n. [1937], 12. o. Zsolt Béla apja a gimnázium után jogot végzett, majd ügyvéd lett, végül egy takarékpénztár igazgatója, vagyis a kereskedői pályától való elfordulás az esetében csak félig valósult meg.

szabadfoglalkozásúak, hivatalnokok, egyetemi hallgatók vagy egyetemet végzett pályakezdők azon egyre szélesedő rétege, amelynél, miközben a zsidósághoz való kötődés alábbhagyása folytán már meggyengültek a visszatartó erők, a zsidók iránt ambivalens érzelmeket tápláló keresztény társadalommal való fokozott interakció felerősítette az áttérés szeduktív erejét. Megítélésünk szerint ezen tényezők ötvözött hatása vezette a zsidóknak immáron stabilan magasabb számát az áttérés felé.

Az áttérések időrendi alakulásának 1895-ig követett, statisztikai forráson nyugvó vizsgálatára egy látszólagos paradoxon megfejtésének a kísérletével szeretnénk pontot tenni. Elöljáróban pár korabeli idézet:

„Az antiszemitizmus áramlata lefolyt, csupán itt-ott csillámlik még egy-egy pocsolya", jelentette ki Asbóth János a T. Ház 1890. január 31-i ülésén, „derültség"-re fakasztva képviselőtársait.[99] „Az antisemitismus csak rövid ideig tartó korszak volt Magyarországon és nem tudott nálunk tartósan befészkelődni. [...] Magyarország parlamentjében ma nincs többé antiszemita párt. [...] A magyar zsidóság ismét reményteljesen tekint maga körül, új bizalommal néz jövőjébe", hangoztatta 1892-ben Neumann Ármin zsidó hitű szabadelvű párti képviselő az antiszemitizmus elleni küzdelem céljából 1884-ben alakult bécsi *Oesterreichisch-Israelitische Union* díszgyűlésén.[100] „Az antisemitizmus elítélésében, hála Istennek egyet értenek hazánkban a politikai pártok", tromfolt rá a besztercei ortodox hitközség rabbija ugyancsak 1892-es röpiratában. „Hogy teljes meggyőződésünkből zenghessünk dicshymnusokat azon tiszta atmosféra felett, mely a magyar képviselőházban uralkodik, csak egy pillantást kell vetnünk a czivilizált Ausztria és a nagyműveltségű Németország parlamentjeibe."[101]

„Egy nevezetes jelenséget tapasztaltam én, a ki ezt a kérdést a legnagyobb érdeklődéssel tanulmányoztam", szólt Grünwald Béla a képviselőházban 1890. nov. 21-én. „Azt tapasztaltam t. i., hogy mindnyájan antisemiták vagyunk, (*Derültség! Halljuk! Halljuk!*) abban az értelemben, hogy a legjobbak is, a legszabadelvűebbek is, ha például a zsidóság gyarapodását látják, azt fejcsóválva nézik s ezt nem tartják a nemzeti erő gyarapodásának, hanem az úgy tűnik fel nekik, mintha valamely idegen elem gyarapodnék a nemzet rovására."[102] „Senki sem tiltakozott a házban a zsidó recepció ellen, de hiába fogadja el azt a törvényhozás, [...] a társadalom még sem recipiálja a zsidót", írta Pulszky Ferenc a *Pesti Hírlap*ban 1892 májusában. „A zsidók elkülönülve élnek s kénytelenül külön réteget formálva, mert még a kereskedelmi társas körökben sem forrnak egészen össze azokkal,

[99] Asbóth János: *Társadalom-politikai beszédei*, Bp., Szent-Gellért-Nyomda, 1898, 131. o.
[100] Dr. Neumann Ármin: *Emlékbeszéd Wahrmann Mórról* (elhangzott a bécsi *Oest. Isr.-Union* díszgyűlésén). Magyar Géniusz, 1892. dec. 25, 433. o.
[101] Horovicz Jenő: A zsidók mint választók, vagy: a zsidók a politikában. Besztercze, Szerző kiadása, 1892, 4, 6. o.
[102] *Képviselőházi Napló, 1887-1892*. XX. köt. Bp., 1890, 53. o.

kikkel különben az érdekegység őket gyakran összehozza."[103] „Ki ne érezné közülünk fájdalmasan a hátráltatást, melyet jogai, kívánságai, reményei szenvednek csak azért, mert zsidó?", tette fel a költőinek szánt kérdést két hónappal később Enyedi Mátyás kolozsvári rabbi. „És melyikünk ne érezné még fájdalmasabban azt a névnélküli semmit, mely »sárga folt«-ként megbélyegez bennünket még ott is, hol mit sem kívánunk: ki ne érezné azt a bizalmatlanságot, elfajultságot, lenézést, melylyel a társadalom bennünket fogad, lépjünk bár fel, nem mint követelők, de mint adományozók! A társadalom még mindig nem ismer el bennünket egyenrangúaknak."[104]

A történésznek ez esetben nem szükséges megrostálnia az idézeteket, kiválasztandó közülük azokat, amelyek „megfelelnek a valóságnak", hiszen e kortárs vélemények egy pont kivételével nem mondanak ellent egymásnak: mind az olykor szinte teljesen szünetelő, a zsidók elvi jogegyenlőségét soha nem veszélyeztető politikai antiszemitizmus, mind a különféle módon és változó intenzitással megnyilvánuló, a korszak egészében jelenlevő társadalmi zsidóellenesség jellemző vonása volt a dualizmus fél évszázadának.

Az egy ellentét a zsidók Neumann Ármin szerint optimista jövőképe és Enyedi Mátyás keseredettsége között feszült. Mivel az 1890-es évek elejét nemcsak a politikai antiszemitizmus ideiglenes, ám valóban szinte teljes megszűnte, hanem az egyházpolitikai reformokhoz vezető liberális fellelkesülés is jellemezte, úgy vélhetnénk, a zsidók inkább lehettek hajlamosak osztozni Neumann Ármin nekik tulajdonított optimizmusában. Más képet kapunk azonban, ha az áttérések alakulását tekintjük. 1824 és 1895 között a pesti protestáns felekezetekben megkeresztelkedett zsidók száma 67 fővel éppen 1891-ben volt a legmagasabb, jóval meghaladva az 1880-as évek hullámának 1886-os csúcsát.[105] Az áttérések számának növekedése nem korlátozódott csupán a protestáns felekezetekre. Míg a lipótvárosi római katolikus plébánián 1881 és 1884 között, vagyis az antiszemita mozgalom „legsikeresebb" korszakában összesen 19-en, éves átlagban kevesebb, mint öten keresztelkedtek meg, 1891-ben a katolizáltak száma ennek több mint két és félszeresére, 13 főre emelkedett, és a maga 8 áttérésével az 1892-es év is meghaladta a plébánián 1882-ben regisztrált 6 fős áttérési csúcsot.[106] Amennyiben elfogadjuk, hogy a vallásváltás mértéke a zsidók önnön helyzetértékelésének pertinens mutatója, az 1890-es évek elején mutatkozó áttéréseknek a liberális közhangulatot tekintve paradoxnak tűnhető növekedése arra utal: a politikai liberalizmus ellenére a pesti zsidók növekvő száma nem hitt abban, hogy izraelita vallásúként is megtalálhatja számításait a magyar társadalomban.

[103] Pulszky Ferenc: *Májusi liberalizmus*. Pesti Hírlap, 1892. máj. 26, 2. o.
[104] Dr. Enyedi Mátyás: Modus vivendi. *Egyenlőség*, 1892, júl. 22, 3. o.
[105] Welker Árpád: *Zsidó betérések a protestáns felekezetekbe Pesten*, i. m. 99. o. A jelenségre tanulmányában Welker felfigyel, de nem kínál rá magyarázatot.
[106] MOL, Szentistvánvárosi (Lipótvárosi) r. kath. plébánia, kereszteltek anyakönyve, A64 és A65. tekercs.

Az áttéréseknek az 1891-ben mérhető csúcsa fényt vet a vallásváltások idővel változó számának, mint történeti forrásnak a specifikus értékére is. Az 1880-as évek antiszemita válsága idején regisztrált betérések nem járulnak különösen hozzá a modern zsidó identitást illető ismereteink gyarapításához: hogy az antiszemita krízisek idején a zsidó vallást elhagyók száma is megugrott, abban nincs semmi meglepő. A zsidókra nézve politikailag „nyugalmi" időszakokban mért áttérések viszont annál többet mondanak a zsidólét önpercepciójának — más adatok által ilyen egyértelműen aligha megragadható — búvópatakjáról.

1) Az áttérések társadalmi visszhangja

Az áttérések időbeli alakulását oly módon is megkísérelhetjük nyomon követni, hogy megvizsgáljuk a zsidók vallásváltásának társadalmi visszhangját. Az 1895 előtti korszakra nézve ez ráadásul valamennyire pótolhatja a területi és felekezeti szempontból átfogó statisztika hiányát, noha ez esetben persze a történet elsősorban nem a vallásukat elhagyó zsidók számának az alakulásáról szól, bár erről is szolgálhat közvetett információval, hanem ezen alakulás, az áttérések vélt jelentőségének változó percepciójáról. A társadalmi visszhang ezenkívül attól is függött, hogy e társadalmat, pontosabban annak egy adott szegmensét a kérdés mennyire érdekelte egyáltalán. Mondani sem kell: a zsidókat sokkal jobban, mint a kereszténye ket.

Noha az angol írónő Julia Pardoe (1806-1862) magyarországi tartózkodásáról beszámoló könyvében már 1840-ben megjegyezte, hogy a zsidó társadalom legvagyonosabb tagjai, vagyis a kereskedők között „számos család már áttért a kereszténységre",[107] az áttérés kérdéséről is ritkán szóló kortársak az áttérőkről még ritkábban tettek említést, és érdeklődésük ez esetben is csak a születő kereskedelmi elit tagjaira terjedt ki. „Figyelmet érdemel", jelentette ki egy emancipáció-párti képviselő az országgyűlés 1844. szeptember 6-i kerületi ülésén, „hogy midőn egyesek közülök meggazdagodnak, midőn pénz-aristocraták lesznek, vagy kikeresztelkednek, vagy mi gyakoribb eset, itt hagyják ez országot, hol előítéletek' gúnyja által környeztetnek."[108] De még ezen elit egyes tagjainak a megkeresztelkedése sem keltett nagy feltűnést. A kor neves zsidó kereskedőinek és értelmiségeinek az áttéréséről az 1841-1849 között megjelenő *Pesti Hírlap* az egy Wodianer Sámuel kivételével nem informálta olvasóit. Wodianer Sámuel esetében is csupán egy pár soros, minden kommentár nélküli hírben tudatta, miszerint „a' »Jelenkor« és több pesti hírlapjaink Wodjaner Samu pesti izraelitának a' ker. reform. vallásra áttérését bírlik.

[107] Miss Pardoe: *The City of the Magyar, or Hungary and her Institutions in 1839-40*. I-III. köt. London, George Virtue, 1840, III. köt. 301. o.
[108] *Országgyűlés.* Pesti Hírlap, 1844. szept. 15, 634. o.

Keresztatyja gróf Teleki József koronaőr."[109] Az áttérésről az említett *Jelenkor* 1841. február 27-i száma sem szólt bővebben: „Múlt vasárnap Wodianer Samu pesti izraelita a ker. reform. vallásra tért 's keresztatyja Teleki József gr. Koronaőr 'sa't. ő excell. lett."[110] A Skót Misszió legnagyobb sikerét 1843-ban, működése harmadik évében érte el, Saphir Izrael (1780-1864), felesége és öt gyermekük megtérésével. A missziónál megkeresztelkedő, zömében szegény zsidókkal ellentétben Saphir Izrael jó nevű gyapjúkereskedő volt, a PIH vezetőségének tagja.[111] Ám áttéréséről sem a liberális *Pesti Hírlap* és *Jelenkor*, sem a zsidók iránt ellenséges *Nemzeti Újság* nem számolt be, amint hogy a missziónál ez évben, valószínűleg a Saphir család áttérése nyomán a korábbi évekhez képest szokatlanul nagyszámú betérőkről sem. A pesti lapokat a zsidók vallásváltása 1848-ban, az áttérők számának hirtelen megnövekedésekor sem érdekelte különösebben, noha e növekedést, pontosabban: a hirtelen növekvő számú vagyonos kereskedő áttérését olykor feljegyezték, így a *Pest Divatlap*nak a következő, a lap „zsidóbarát" mivoltát tekintve meglehetősen rideg következtetéssel záruló április végi kishíre: „A zsidók vagyonosabbjai, a nagykereskedők fővárosunkban egymás után térnek át a keresztény vallásra. [...] Ha ez így megy, s vezéreik egyenkint elhagyják őket — biz akkor csatanyerésre [értsd feltehetően: az emancipáció kivívására — K. M.] ne igen számoljanak."[112]

Ami a zsidókat illeti, az áttérés kérdése már Schwab Löw/Arszlán (1794-1857) pesti főrabbi 1840-ben publikált, az emancipációt szorgalmazó röpiratában megjelent, bár csupán két sor erejéig, és inkább mint elméleti — természetesen elítélendő — lehetőség.[113] Mivel pár tiszavirág életű kísérlettől eltekintve, az 1840-es években magyarországi zsidó sajtóról még nem beszélhetünk,[114] a honi események egyedüli zsidó fóruma ez időben a német zsidó lapok voltak, közülük is elsősorban az 1837-től Lipcsében kiadott *Allgemeine Zeitung des Judenthums*. 1843-44-ben megjelent a lapban pár, a Skót Misszió evangelizációs tevékenységét bíráló cikk, de a hangsúly inkább a misszió elvi elítélésén, a missziónál megtérő zsidók megbélyegzésén, a misszionáriusokat a zsinagógába és a zsidó elemi iskolába

[109] *Fővárosi újdonságok*. Pesti Hírlap, 1841. márc. 3, 140. o.
[110] *Budapesti napló*. Jelenkor, 1841. febr. 27, 65. o. E kurta hírekből Csetényi Imre 1928-ban azt a következtetést vonta le, hogy a zsidók áttérését a korabeli lapok örömmel üdvözölték. Véleménye immár „ténnyé" rögzülve visszaköszön Hóman-Szekfű *Magyar történet*ében. Csetényi Imre: *Adalékok a magyar zsidóság reformkorszakbeli történetéhez*. Bp., Neuwald Illés, 1928, 19. o.; Hóman Bálint — Szekfű Gyula: *Magyar történet*. V. köt. Írta Szekfű Gyula. Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1936, 378. o.
[111] A Saphir család áttérésének leírását adja: *"Mighty in the Scriptures." A Memoir of Adolph Saphir, D. D.* By the Rev. Gavin Carlyle, M. A. (Edin.) London, John F. Shaw & Co., 1893.; Saphir Izraelnek a PIH-ben betöltött szerepéről: Mandl Bernát: *A pesti izr. hitközségi fiúiskola monográfiája*. In: Barna Jónás — Csukási Fülöp szerk.: A magyar-zsidó felekezet elemi és polgári iskoláinak monográfiája. Hazánk ezredéves ünnepének és a zsidó vallás reczipiálásának kegyeletes emlékére. I-II. köt. Bp., Corvina Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1896, I. köt. 22, 33, 47. o.
[112] Zsoldos Jenő szerk.: *1848-1849 a magyar zsidóság életében*, i. m. 129. o.
[113] *A' zsidók. Fölvilágosító értekezés a' Gasparich Kilit úrtól, nyárelő 7dikén a' Csarnokban közlött hasonnevű czikk visszaigazításáúl*. Írta Schwab Arszlán, pesti fő rabbi. Magyarul közlötte és előszóval 's jegyzetekkel bővítette Bloch Móritz. Budán, A' Magyar Kir. Egyetem' Betűivel, 1840, 54-55. o.
[114] Az első magyar zsidó lapot Löw Lipót adta ki 1844-ben, *Ben Chananja* címmel. Alcíme: *Blätter für israelitisch-ungarische Angelegenheiten*. Egyetlen füzet jelent meg belőle. A lapot Löw 1858-ban újra indította. Mint már említettük, ugyancsak ő adta ki az első magyar nyelvű zsidó lapot: az 1847-ben megjelent *Magyar Zsinagóga*ból is csupán egy szám látott napvilágot. 1848. április-június között Einhorn Ignác/Horn Ede szerkesztésében jelent meg a 12 számot megérő *Der Ungarische Israelit*.

portyázni engedő rabbiság bírálatán, illetve éppenséggel Schwab Lőw főrabbi dicséretes ellenállásán volt, mintsem a misszió eredményességén.[115] Saphir Izrael és családja megkeresztelkedése egy jóval később megjelent missziós irat szerint megrökönyödést keltett a pesti zsidók körében, akik között ekkor állítólag egy a Skót Missziót támadó röpirat is kézről-kézre járt,[116] de a Saphir család áttéréséről az *Allgemeine Zeitung des Judenthums* nem tudósított. Ismereteink szerint a korban áttért neves személyiségek közül Bloch Móric/Ballagi Mór (1815-1891) volt az egyetlen, akiről 1843-as megkeresztelkedését követően egy hosszabb cikk jelent meg az *Allgemeine Zeitung des Judenthums*ban, mégpedig Löw Lipót tollából.[117] A reakció nem meglepő, mondhatnánk, hiszen kitéréséig Bloch Móric Löw Lipót mellett a zsidók jogegyenlőségéért folytatott küzdelem legnevesebb képviselője volt, „hitehagyása" ily módon óhatatlanul szimbolikus jelleget öltött. Ám valójában ezt a cikket sem közvetlenül Bloch áttérése váltotta ki, hanem Székács József (1809-1876), a pesti evangélikus egyház magyar lelkipásztora nyílt levele, amelyben bírálta a zsidókat, amiért ellenérzésüket fejezték ki Bloch áttérése felett, mely reakció Székács szerint annak volt a jele, hogy a zsidók még nem érettek meg a polgári egyenjogúságra.[118] A lelkész bírálata persze mellékesen azt is felfedi, hogy ha a zsidó értelmiségiek, rabbik keveset írtak is az áttérésről, egyes esetek, legalábbis a pesti zsidók között, valóban szóbeszéd tárgyává váltak. Ami az írásos forrásokat illeti, Schwab Löw 1846-ban kiadott hittankönyve, illetve a zágrábi könyvkereskedő Hartmán Lipót 1848-as, az emancipációt sürgető röpirata továbbra is csupán pár, inkább az áttérést, mintsem az áttérőket elítélő sort szentelt a kérdésnek.[119] Egy másik, az amúgy ismeretlen Herczfeld Sándor által ugyancsak a forradalom — és az azt kísérő áttérési hullám — évében kiadott röpirat viszont, noha ennek sem maga az áttérés volt a témája, már kifejezetten az önös érdekek által vezetett áttérőket ostorozta, mégpedig igen kíméletlenül: „Ti pedig keresztelt zsidók! kik kereszteléssel akartátok nyomorult élteteket szabadítani, ássatok magatoknak egy nagy gödröt, feküdjetek bele, és ott sirassátok meg gyáva élteteket,

[115] Ein Ungar: *Pesth. Im Juni. (Eingesandt.)*. Allgemeine Zeitung des Judenthums, 7 évf. 1843. júl. 24, 444-446. o.; ……e.: *Pesth, 18. August. (Privatmitth.)*. Allgemeine Zeitung des Judenthums, 7 évf. 1843. szept. 11, 554-555. o.; A. Liebemann, Kandidat der Medizin: *Pesth, 1. September. (Privatmitth.)*. Allgemeine Zeitung des Judenthums, 7 évf. 1843. szept. 18, 573-574. o.; *Pest, 16. Juli. (Privatmitth.)*. Allgemeine Zeitung des Judenthums, 8. évf. 1844. júl. 29, 430-432. o. Az első cikk szerzője az ekkor Prágában tanuló ifjú Hochmuth Ábrahám (1816-1889), 1859-től veszprémi főrabbi volt. Megírásának körülményeire és cikke hatására 42 évvel később így emlékezett vissza: „1843-ban olvastuk az újságokban, hogy Pesten a zsidók tömegesen az angol missionáriusok hálójába kerültek. Mi magyarok szégyenlettük s elborzadtunk, hogy ez azon ország fővárosában történhetett, hol a zsidók szép virányra találtak. Én ennek a botránynak az okát is tudtam. Mert a múlt évben, Pesten időzésem alatt, láttam az angol missionáriusokat csak úgy járni-kelni a zsidó templomban s iskolában, mint farkasok az akolban. Felróttam azt a rabbinátusnak, az elöljáróságnak egy éles cikkben az 1843. »Allgem. Zeitung des Judenthums«-ban, a mely Pesten nagy sensatiót keltett. Ez volt első közzé tett cikkem." *Magyar írók életrajza. Hochmuth Ábrahám*. Figyelő. Irodalomtörténeti Közlöny, XIX. köt, 1885, 357-358. o.

[116] *"Mighty in the Scriptures."*, i. m. 33, 37. o. E röpiratról egyetlen más forrás sem szól, nem leltünk nyomára.

[117] Leopold Löw: *Sendschreiben an Herrn Dr. Jos. Szekács, Prediger der evang. Gemeinde zu Pesth*. Allgemeine Zeitung des Judenthums, 8. évf. 1844. nov. 25, 681-690. o.

[118] Dr. Jos. Székács, evangel. Prediger zu Pesth. Allgemeine Zeitung des Judenthums, 8. évf. 1844. szept. 9, 521-522. o.; Dr. Venetianer Lajos: *A magyar zsidóság története*, i. m. 149. o.

[119] Schwab Arszlán: *Emlékeztetés a' vallásban nyert oktatásra. Az iskolából kilépő izraelita ifjúságnak ajándék gyanánt.* Buda, A' Magyar Kir. Egyetem' Betűivel, 1846, 14, 23. o.; Hartmán Lipót: *Magyar zsidó, vagy: zsidó magyar?* Pécsett, Nyomtatott a lyceumi nyomdában, 1848, 27. o.

mert ne hidjétek hogy az okos magyar nem tudja azt, a ki istenével, vallásával cserél félelemből, az Hazáját is elárulja félelemből; a többit az Istenre bízom!"[120]

A szabadságharc leverését követő évtizedben az áttérésekről alig hallani, aminek oka nem a szellemi élet megbénultsága, mint inkább a honi áttérések minimálisra süllyedése. Az ötvenes évek sajtójának aprólékos átfésülésére alapult tanulmányában Csetényi Imre összegyűjtötte a zsidó megkeresztelkedésekről beszámoló apró híreket: „Az áttérés nem éppen gyakori. 1850-ben a *Pesti Napló* érdemesnek tartja közölni a hírt, hogy a zalai Szentgyörgyvölgyében egy héber vallású nőt megkeresztelnek s ez mise közben részesül az oltáriszentségben. 1853-ban a pesti Ferences templomban 12 izraelita tért keresztény hitre. Jelenleg — írják 1854 januárjában — 7 izraelita van oktatás alatt. Ugyancsak a pesti franciskánusoknál keresztelnek meg egy zsidó asszonyt. Az asszony a templom küszöbe előtt térdel, a pap a küszöbön állott. Az új keresztény nő csak a keresztelés után lép a templomba és ott misét hallgat."[121] A lényegre Csetényi is felfigyelt: a tény, hogy a sajtó anonim zsidók áttéréséről is hírt adott, jelzi, hogy a jelenség a kortársak szemében még rendkívüli volt.

Az 1840-es évek szárnypróbálgatásai után az 1860-as évek a magyar nyelvű zsidó felekezeti sajtó valódi színrelépésének az időszaka. Az 1861-1868 között szünetekkel Pesten megjelent, Rokonstein Lipót (1822-1872), majd a (pesti) felekezeti életben hosszú évtizedekig vezető szerepet játszó Mezei Mór és Tenczer Pál (1836-1905) által szerkesztett *Magyar Izraelita* hasábjain elvétve már olvashatunk cikkeket a „zsidó anyákról", akik örülnek, ha nem nézik őket zsidóknak, eszmefuttatásokat a „vallás hanyatlásának", illetve a „zsidóság süllyedésének" okairól és lehetséges gyógyírjairól,[122] ám hogy jelentéktelenségében az áttérés a hetilap újságírói és a laphoz beküldött számtalan levél szerzője szerint említésre sem volt méltó, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy — említésre sem méltatták. A hetilapban az áttérésekről hét év alatt egyetlen egy cikk sem jelent meg!

A vallásváltás iránt nem tanúsított nagyobb érdeklődést a több éves kihagyásokkal 1866-1874 között ugyancsak Pesten megjelent, többek közt Fenyvessy Adolf, az országgyűlési gyorsíró-iroda vezetője szerkesztette *Izraelita Közlöny* sem. A hetilap fennmaradt példányaiban egyetlen egy hír jelent meg e témakörben, egy valójában meg sem valósult keresztelkedési kísérletről szóló beszámoló, amelyben a hangsúly nem a két kiskorú eperjesi unokatestvéren volt, akik áttérési kérelmükkel a helyi görögkeleti püspökhöz fordultak, hanem a püspök elítélésén, aki egy közeli kolostorban helyezte el a lányokat, majd nem volt hajlandó szüleik kérelmére kiadni őket, míg Eötvös József vallás- és közoktatásügyi

[120] *Mi nem megyünk Amerikába, hanem itt fogunk maradni!* Írta és ajánlja, a nagy lelkű Klein Hermannak, az „Ungar" hírlap szerkesztőjének mély tiszteletből Herczfeld Sándor. Pesten, Nyomat. Trattner-Károlyinál, 1848, 7. o.
[121] Dr. Csetényi Imre: *Az ötvenes évek sajtója és a zsidókérdés*. In: Dr. Lőwinger Sámuel szerk.: Emlékkönyv néhai Dr. Kohn Sámuel pesti főrabbi születésének századik évfordulójára. Bp., Neuwald Illés, 1941, 93. o.
[122] Psherhofer Zsófi levele Világosról, az *Iskolai s nevelési ügy* rovatban. *Magyar Izraelita*, 1861. ápr. 11, 117. o.; X…: *Az izr. népiskolának és különösen a mintafőtanodának feladata Magyarhonban. VI.* Magyar Izraelita, 1863. jún. 25, 226-227. o.

miniszter erre ismételten fel nem szólította.[123] Nem kevésbé árulkodó jel, hogy a híres velencei költőnőről, Sara Copia Sullamról (1592-1641) szóló cikkében az ekkor még nem egészen 18 éves Goldziher Ignác a hitehagyást minden rábeszélés ellenére elutasító hősnőjét a 18-19. század fordulójának kitért berlini *salonnière*-jeivel, Henriette Herzzel és Rahel Levin-Varnhagennel vonta párhuzamba, a modern kor „szellemdús hölgyeinél" hasonló hithűséget hiányoló cikkében egyetlen magyarországi vonatkozás sem volt.[124]

Az 1870-es évekről még ennyit sem tudunk, mely információhiány önmagában is választ ad az áttérés jelentőségének korabeli percepcióját illető kérdésünkre. Benedek Elek (1859-1929) az érettségi után, 1877-ben ment fel Pestre, hogy a fővárosban folytassa tanulmányait. Visszaemlékezéseiben a korabeli Budapestről nyújtott leírásában pár szót ejtett a zsidókról is — és mintegy mellékesen megjegyezte: „Kikeresztelkedett zsidó ritka, mint a fehér holló."[125] Az áttérésekről a zsidó kortársak is alig írtak. Igaz, a magyarországi zsidóság szakadásához vezető 1868-1869-es Egyetemes Gyűlésen kívül, amely jelentős irodalmat gerjesztett, másról sem írtak sokat. Az áttérésben elsősorban érdekelt, mert potenciálisan érintett neológ zsidóknak a közügyeik iránt ez időben tanúsított indifferenciája nem kedvezett a felekezeti sajtó fejlődésének. 1872-1873-ban nem jelent meg egyetlen magyar nyelvű zsidó lap sem. Pár rövid életű kísérlettől eltekintve az évtized során csak egy jelentős lapalapítás történt: 1875-ben született meg az 1944-ig megjelenő, leghosszabb életű magyarországi zsidó felekezeti periodika, a *Magyar Izraelita Országos Tanító-Egylet Értesítője*, később *Izraelita Tanügyi Értesítő* címen futó, tágabb értelemben vett társadalmi kérdésekkel alig foglalkozó szaklap. Az áttérés futólag ugyan említésre talált az évtized során megjelent némely vitairatban, szépirodalmi műben, viccgyűjteményben, de egyikben sem mint a korban elterjedt társadalmi jelenség. A kérdés egyáltalán nem jelent meg a Kiss József által szerkesztett, 1875-ben kiadott *Zsidó évkönyv*ben, amely amúgy reprezentatív képet nyújt a felekezetük iránt elkötelezett szerzők prioritásairól, és nem találunk rá utalást sem a pesti főrabbi Kohn Sámuel, sem Löw Lipót fia, az 1878-tól szegedi főrabbi Löw Immánuel (1854-1944) korabeli beszédeiben.[126]

Az 1880-as évek változást hoztak. Az áttérések az egyre növekvő számú zsidó felekezeti lapok cikkeinek vissza-visszatérő tárgyává váltak — ám még nem igazán témájává: az áttérések percepciójában az igazi változás, az áttéréseknek a neológ értelmiség számára elsőrendű fontosságúvá válása csak a századforduló éveiben következik majd be. Egy jelentős változás az 1880-as években is tetten érthető: a zsidók vélt eltávolodása vallásuktól és

[123] *Vegyesek*. Izraelita Közlöny, 1868. jún. 12, 216. o.
[124] Goldziher Ignácz: *Sullam Sara*. Izraelita Közlöny, 1868. máj. 22, 182-183. o.
[125] Benedek Elek: *Édes anyaföldem! Egy nép s egy ember története*. I-II. köt. Bp., Pantheon Irodalmi Intézet, 1920, I. köt. 230. o.
[126] Kiss József (Szentesi Rudolf) szerk.: *Zsidó évkönyv*. Első évfolyam. 5636 (1875-1876). Bp., Franklin-Társulat, 1875.; Dr. Kohn Sámuel, *Zsinagógai szónoklatok I.*, i. m. Hitsorsosai érdeklődése hiányában Kohn Sámuel elállt a tervbe vett további kötetek kiadásától. Löw Immánuel: *Beszédei 1874-1899*. Szeged, Traub B. és Társa, 1900.

közösségüktől ekkortól került a neológ értelmiség aggodalmainak homlokterébe, sőt első helyére: ekkortól, vagyis éppen a növekvő antiszemitizmus évei közepette jut először kifejezésre a gondolat, miszerint a zsidóság jövőjét mindennél, az antiszemitizmusnál is jobban veszélyezteti a zsidók önnön zsidóságuktól való elidegenedése. „A nagy városokban", írta bemutatkozó cikkében az 1882-1883 között Budapesten megjelenő *Szombati Újság*, „egy sajátszerű jelenség mutatkozik, mi létünket jobban veszélyezteti, mint az inquisitio minden máglyája és az álpróféták minden fondorkodásai: A zsidó fiatalság szégyenli vallását, virtusként említi, ha benne föl nem ismerik a zsidót. Zsidók a zsidóság legnagyobb ellenei, a legelkeseredettebb antisemiták Sém ivadékai."[127] Meglepő, vagy inkább szignifikáns módon azonban a cikk szerzője egy szót sem szólt az áttérésekről.

1882 őszén megjelent egy névtelen röpirat, amelynek szerzője a vallásuk iránt közömbössé vált zsidók áttérésére buzdított, a „művelt zsidóknak" valamelyik protestáns vallásra térésében látván a „zsidókérdés" megoldását, illetve e művelt zsidók társadalmi integrációjának kulcsát.[128] A *Szombati Újság* értesülései szerint a röpirat szerzője bizonyos „Fekete (Schwarz) Gyula" volt, egy kaposvári származású negyedéves joghallgató (a röpirat szerzőségére még visszatérünk). A fiatalember, vélte tudni a *Szombati Újság*, „nem maradt meg a javaslattétel mellett", egy kaposvári barátja társaságában áttért a református vallásra, ami szülővárosukban „természetesen nagy szenzációt keltett és élénk eszmecsere tárgyát képez[te]".[129] Vagyis, és függetlenül attól, hogy a röpiratot ő írta-e vagy sem, áttérése e vidéki városban még kirívó eseménynek számított. A pamfletről az *Egyenlőség* is említést tett, ám szarkazmusa alapján úgy tűnik, az írásmű által tárgyalt kérdésnek nem tulajdonított különösebb fontosságot: „Mindezeket a bölcsességeket a »szabadelvű« szerző csak 20 krajczárért árulja. Nem is drága ha tekintetbe vesszük, hogy a röpirat meglehetősen terjedelmes és hozzá még jó erős papírra van írva s így sajttakarónak igen alkalmas."[130] Következő számában a hetilap visszatért ugyan a röpiratra, ám szorosan a vitairat tárgyalására szorítkozott, tágabb kontextusba nem helyezte, az áttérések növekvő számával sem hozta vonatkozásba.[131] Nem mintha az *Egyenlőség* nem konstatálta volna az áttérések növekvő gyakoriságát. „A vallási áttérések egy idő óta napirenden vannak", írta egy 1884-es cikkében, amely azonban az antiszemitizmus hatásának tulajdonított áttéréseket nem tekintette társadalmi problémának, vagyis a zsidók problémájának, a kérdésnek lényegében a

[127] Nb: Gr.: *Van-e szükségünk zsidó lapra?* Szombati Újság, 1882. jan. 14, 18. o.
[128] *A zsidókérdés Magyarországon. Röpirat, melyben megbizonyíttatik, hogy a művelt zsidóknak áttérése valamelyik protestáns vallásra erkölcsileg igazolt és nagy politikai érdekek által sürgetett eljárás. Írta egy szabadelvű*. Bp., Kókai Lajos, 1882.
[129] *A zsidókérdés megoldása.* Szombati Újság, 1882. nov. 25, 377. o. Az 1895 előtt nevüket megmagyarosítók listáját közlő korabeli kiadványban csak egy „Fekete (Schwarz) Gyula" szerepel, egy nevét 1891-ben Budapesten megmagyarosított állatorvos-növendék. Ld. *Századunk névváltoztatásai. Helytartósági és miniszteri engedélylyel megváltoztatott nevek gyűjteménye. 1800-1893.* Eredeti okmányok alapján összeállította a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság egyik igazgató-választmányi tagja. [Szentiványi Zoltán] Bp., Hornyánszky Viktor, 1895, 73. o.
[130] *A zsidókérdés Magyarországon.* Egyenlőség, 1882. nov. 19, 11. o.
[131] Brachfeld Manó: *Egy szabadelvű titkos tanácsos.* Egyenlőség, 1882. nov. 26, 4-5. o.

tárgyalását is elutasította: „Mi ismételve kijelentjük, hogy ahhoz nekünk semmi közünk, ha valaki a zsidó vallásból más vallásra tér át."[132] Az *Egyenlőségnek* ehhez persze nagyon is köze volt, a hetilap 1882-es születésének pillanatától kezdve szüntelenül panaszolta, hogy a közszolgálatban az egyetemet végzett „zsidó felekezetű magyar ifjúk" vallásuk miatt nem kapnak állást, ám eddig, vélte 1884-ben, „ennek dacára is csak kevesen tértek át más vallásra".[133]

Az egymást követő kis hírek olvasatán az a benyomásunk támad, mintha a neológ értelmiség az 1880-as években nem igazán tudott volna mit kezdeni az áttérésekkel. Noha egyre többet említette, inkább idegesítette, amint ez kitűnik az *Egyenlőség* következő, 1885. augusztus 9-i számában közölt kishír első mondatából: „Megtérés címmel majdnem minden fővárosi napilap egy hírt közlött, melyben Európának és a körülötte levő vármegyéknek örvendetes tudomására hozatik, hogy valami Tószegi Aladár nevű doktor nejével és hat gyermekével együtt e hó 15-én áttért a róm. kath. vallásra."[134]

Egyek lapok, illetve kiadványok ráadásul továbbra sem foglalkoztak a kérdéssel. Noha az áttérési hullám csúcsának idején, 1885 és 1887 között megjelent *Magyar-Zsidó Ifjúság Lapja* létrejöttét kifejezetten az a törekvés motiválta, hogy felébressze, illetve megszilárdítsa azon serdülők zsidóságukhoz való kötődését, akiknek többet ért „egy-egy görög mese, mint Izrael magasztos története", az áttérésről nem közölt egyetlen cikket sem,[135] aminthogy nem említette az áttérést azon, 1889-ben napvilágot látott kiadvány sem, amelynek célja ugyancsak a zsidó ifjúság morális oktatása volt.[136]

Az *Egyenlőség* cikkei alapján még az 1890-es évek fordulóján is nehéz megállapítani, milyen jelentőséget tulajdonított az áttéréseknek a neológ zsidóság legnagyobb hatású lapja. 1889-ben a szociáldemokrata mozgalommal szimpatizáló költő Palágyi Lajos (1866-1933), aki ez időben az *Egyenlőség* egyik legszókimondóbb szerzője volt, hangsúlyozta, hogy az antiszemitizmus hatására „az utóbbi évtizedben nagyobb volt a kikeresztelkedések száma, mint az előző évtizedekben".[137] Két évvel később, vagyis abban az évben, amelyben a pesti protestáns vallásokra történt áttéréseknek a száma magasabb volt, mint bármikor 1800 és 1895 között, a nem kevésbé szókimondó mérnök és közgazdász Vázsonyi Jenő (1864-1940), Vázsonyi Vilmos testvérbátya úgy vélte: ahhoz képest, hogy a kitérés milyen társadalmi haszonnal kecsegtet, „csodálatos, hogy a kikeresztelkedettek száma aránylag oly csekély".[138]

---

[132] Szigeti József, tanár: *Prozelita-csinálás*. Egyenlőség, 1884. okt. 5, 4. o.
[133] *Prozelitacsinálás*. Egyenlőség, 1884. okt. 12, 7. o.
[134] *Megtérés*. Egyenlőség, 1885. aug. 9, 7. o.
[135] Ben-Juda: *Felavatás.* A Magyar-Zsidó Ifjúság Lapja. 1885. dec. 7, 2. o.
[136] *Kincses szekrényke. Oktató, nevelő, mulattató elbeszélések és költemények a zsidó bölcsek irataiból. A mindkét nembeli zsidó ifjúság részére alkalmi ajándékul és vizsgálati jutalomkönyvül*. Több szakférfiú szíves közreműködése mellett szerkesztette Halász Nándor, iskola-igazgató. Bp., Singer és Wolfner, é. n. [1889.]
[137] Palágyi Lajos: *Zsidók a társaságban.* Egyenlőség, 1889. nov. 17, 7. o.
[138] Verus [Vázsonyi Jenő]: *Emléklap az orosz zsidókért. Levél egy íróbarátomhoz*. Egyenlőség, 1891. júl. aug. 14, 1. o.

Ha a zsidók számára az áttérés alakulása 1895-ig nem tűnt tehát drámainak, egyes keresztény szerzőknek az 1890-es évek eleji írásait olvasva olybá tűnhetne, mintha soha egy zsidó nem hagyta volna el vallását. 1892-ben a progresszív liberális, ekkor kéthetente megjelenő *Élet*ben a református vallás reformját szorgalmazó jeles etnográfus és műfordító Vikár Béla (1859-1945) éppen a megújulásra és ekképpen hívei megtartására képes neológ judaizmust állította példaként hitfelei elé: „Miben áll a zsidó vallás nagy ereje? Nem abban-e, hogy mindig haladt a korral, hogy mindig alkalmazkodott a tudomány fejlődéséhez, és hogy mindig szabadelvű volt? Ebben rejlik a nyitja annak, hogy viszont a zsidóság mindig hű maradt és úgy látszik hű is fog maradni ős vallásához.”[139]

3. Az áttérések száma és időrendi alakulása 1896 és 1914 között

A Magyar Statisztikai Évkönyv által közölt éves kimutatások szerint a szorosan vett, vagyis Horvátország-Szlavónia nélkül értendő Magyarországon 1896 és 1914 között 8452 izraelita tért át valamelyik keresztény vallásra, éves átlagban 445-en. Az áttértek mellett 418 izraelita vált felekezeten kívülivé, vagyis hagyta el felekezetét anélkül, hogy betért volna valamely más felekezetbe. 1896 és 1914 között tehát összesen 8870 izraelita hagyta el vallását. Ugyanezen időszakban, pontosabban: *1897* és 1914 között az állami statisztika 496 „visszatérési eset”-et regisztrált, vagyis a korábban áttértek közül ennyien tértek vissza az izraelita vallásra, míg a 418 felekezeten kívülivé vált zsidó közül 105-en léptek vissza az izraelita felekezet kötelékébe. A „nettó” veszteség 8269 fő.[140]

A kérdés az, vajon a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal adatai megfelelnek-e a ténylegesen áttértek számának? Az áttérésekre vonatkozó állami statisztikákat említő történeti munkák egyikében sem találtuk nyomát az adatok forráskritikai vizsgálatának, vagyis az (akármely vallásról/vallásra) áttértek száma esetleges megkérdőjelezésének. Pedig ez a szám legalább egy okból minden érintett felekezet esetében számottevően magasabb volt a Magyar Statisztikai Évkönyvekben találhatóknál. Ezek ugyanis nem foglalták magukban azon hetedik életévüket be nem töltött gyermekeket, akik saját, az állam által mérvadónak nem tekintett akaratuktól függetlenül automatikusan és kötelezően áttértek szüleikkel együtt

[139] Vikár Béla: *Zsinat*. Élet, 1892. márc. 31. 185-188. o.; „Zsidó vallás” alatt Vikár persze a neológ zsidók vallására gondolt. „Mikor én a zsidóság eljárását, mint követendő példát állítom föl”, írta egy későbbi cikkében, „nem [...] a műveletlen orthodox zsidóságról beszélek, [...] hanem a művelt modern zsidóságról”. V. B.: *Felelet Kis József úrnak*. *Élet*, 1892. dec. 15, 807. o.

[140] Az adatok éves bontására lásd a Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal által 1897 és 1916 között kiadott *Magyar Statisztikai Évkönyv* 4-22. évfolyamait. Az áttérések összegzését adja: Zeke Gyula: *Statisztikai mellékletek*, i. m. 194. o. Megjegyzendő, hogy 1907-től, minden bizonnyal annak következtében, hogy a baptisták 1905-ben elnyerték az elismert vallás státuszát, a statisztikai táblázat közölte a baptista vallásról/vallásra történt áttéréseket is. A táblázat 1898-tól évről évre azonos címe, „a törvényesen bevett felekezetek között előfordult áttérések Magyarországon” viszont nem változott, vagyis 1907-től kezdve tulajdonképpen félrevezető volt, hiszen a baptista vallás „elismert” volt, de nem „bevett”.

ez utóbbiak által választott vallásra.[141] A törvény szellemében ezek a gyerekek a szó pontos értelmében ugyanis nem tértek át, az 1895: XLIII. tc. 22. §-ánál fogva az izraelitákra is kiterjesztett 1868: LIII. tc. 3. §-a által előírt kilépési/kitérési kötelezettség sem vonatkozott rájuk, csupán *követték* új vallásukban nemük szerinti szüleiket. Ha az áttéréseket a zsidó identitás, illetve a zsidók társadalmi helyzetének viszonylatában vizsgáljuk, e gyerekeket feltehetően valóban nincs értelme bevonni a vizsgálat tárgyába. Demográfiai szempontból viszont semmi különbség nincs, a zsidó felekezetet ért számbeli veszteség szempontjából az áttérők kora irreleváns.

Kérdés, vajon 1896 és 1914 között hány gyermek hagyhatta el a zsidó vallást, hogy szüleit „követve" valamelyik keresztény felekezet tagjává váljon? Az egész zsidó lakosság hét éven aluliak százalékszámának az áttértekre vetítése torzító lenne, mivel a zömében fiatal vallásváltók kormegoszlása nem felelt meg a teljes zsidó hitű lakosságénak. Egy másik forrás alapján végzett extrapoláció segítségével mégis relatíve pontos választ adhatunk a kérdésre. Az izraelita felekezetből kilépésüket bejelentők számát 1896-tól közlő PIH éves jelentései 1898-tól megadták a felnőttekkel együtt Pesten áttérő hét éven aluli gyermekek számát is. A felnőtt vallásváltók számát a velük együtt áttérő gyermekek további 7,16%-al növelték.[142] Ha ezt a százalékszámot rávetítjük a Magyarországon 1896 és 1914 között áttértekre, megállapíthatjuk, hogy az időszakban regisztrált 8452 konvertitával körülbelül 605 hét éven aluli gyermek válthatott vallást, ami az áttértek számát 9057-re emeli.

Feltételezhető azonban, hogy a megkeresztelkedett zsidók száma ennél is nagyobb volt. Az áttérési mozgalmat a Központi Statisztikai Hivatal a lelkészségek/plébániahivatalok/rabbihivatalok adatszolgáltatása útján állapította meg. (A felekezeten kívülivé váltak, illetve valamely hitfelekezet kötelékékébe visszatértek számát a közigazgatási hatóságok szolgáltatta információ révén állította össze.)[143] Tekintve, hogy a lelkészek bizonyos számú zsidó konvertita esetében eltekintettek a törvényszabta áttérési eljárás tiszteletben tartásától, illetve a törvénnyel szembemenve megkereszteltek 7 és 18 év közötti kiskorúakat is, a kérdés magától adódik: vajon ezeket a konvertitákat is beszámolták-e a hatóságok felé továbbított áttérési kimutatásaikba? A kérdésre sajnos nem tudunk biztos választ adni, semmilyen információt nem sikerült szereznünk arról, hogy a lelkészek a hatóságokkal pontosan milyen formában, vagyis milyen részletességgel közölték betérési adataikat. Az állami statisztika az áttérők számára, nemére és a választott vallás jelölésére

[141] A magyar (valamint ausztriai) statisztikák ezen sajátosságára érdekes módon csak egy külföldi kiadvány figyelmeztetett. Ld. Israel Cohen: *Jewish Life in Modern Times*. Second edition entirely revised and largely rewritten. London, Methuen & Co., 1929 276. o.

[142] Ld. a Pesti izr. hitközség elöljáróságának 1898-1914 közötti éves jelentéseit. Az 1899-es és az 1900-as jelentést sajnos nem sikerült megtalálnunk. Az 1901-es jelentés szerencsére megadja az 1900-as év kitérési adatait is. Az 1899-es évre nézve az azt megelőző és követő évek átlagával számoltunk.

[143] Jánki Gyula dr.: *Hitfelekezeti áttérések Magyarországon az 1919-1938. években*. Magyar Statisztikai Szemle, 17. évf. 1939, 10. sz. 1113. o.

szorítkozott, de hogy ezenkívül is rendelkezett-e további információval az áttérőket illetően, arról nem tudunk. Amennyiben a lelkészek csupán ezekkel az információkkal szolgáltak, elvileg beleszámolhatták a kitérés nélkül betérőket, illetve az „elkeresztelt" kiskorúakat is. Ez azonban nem valószínű, hiszen az államnak értelemszerűen érdekében állt, hogy ellenőrizhesse a hozzá beérkezett adatok helyességét. A Magyar Zsidó Levéltár 164 darab, az esztergomi főegyházmegye által kibocsátott áttérési tanúsítványt őriz, zömében az 1938-1944 közötti évekből, de párat 1914 előttről is. A tanúsítványok minimális változásokkal a következő rubrikákat tartalmazzák: az áttérő vezeték- és keresztneve; szüleinek vagy férjének a neve és lakása; családi állapota; foglalkozása; születési ideje és helye; a vallás, amelyről áttért; a tanúk neve; áttérésre jelentkezésének ideje; az 1868. LIII. t. c. 5. §-a alapján kötelező kijelentkezés ideje; a keresztelés-áttérés ideje és helye; keresztszülők; a hitvallást átvevő vagy keresztelő lelkész neve és állása; plébánia, ahol az áttérés történt; az egyházhatósági felhatalmazás száma.[144] Amennyiben a lelkészek ezen áttérési tanúsítványoknak a másolatát, illetve e dokumentumokhoz hasonló részletességű összesítéseket adtak át a hatóságoknak, a kitérés nélkül betérteket, illetve a kiskorú megkereszteltelket vagy egészében kihagyták, vagy meghamisították a dokumentumokat.

Mindez csupán a lehetőségek spekulatív felvázolása. Az általunk vizsgált időszakban a kérdésre vonatkozóan csak egy utalást találtunk. Az izraelita községkerületi elnökök 1903. március 30-án a PIH székházában tartott rendes évi gyűlésén Simon József (1844-1915), a neológ Országos Iroda titkára, miután előterjesztette az Iroda éves jelentését, amelyben számot adott az áttérések folytán az izraelita felekezetet 1896-1901 közt ért veszteségről, hozzátette: „Arról biztos adatok nem léteznek, hogy mindezeknél az áttérési eseteknél az 1868. évi LIII. t.-cz. 1-8. §-aiban előirt formaságok megtartattak-e vagy sem. Ez a ténykörülmény annyiban bír fontossággal, a mennyiben az az áttérés, melynél a törvényes formaságok megtartva nem lettek, törvényesen megtörténtnek nem tekintetik."[145] Úgy tűnik tehát, a felekezeti ügyekben rendkívül jártas, jogot végzett Simon József, aki 1871-től 1904-ig volt az Országos Iroda titkára és Schweiger Márton (1834-1905) elnök mellett tényleges irányítója,[146] nem tartotta lehetetlennek, hogy a lelkészek az állam felé közölt áttérési

[144] Kitérés, betérés. Tanúsítványok. MZsL, PIH, II-B-3.
[145] *A községkerületi elnökök gyűlése*. Magyar Zsidó Szemle, 20. évf. 1903, 223. o.
[146] Az 1868-69-es Egyetemes Gyűlésen elfogadott, Ferenc József által 1869 júniusában szentesített, ám az ortodoxok kiválása folytán csak a „kongresszusi", vagyis neológ hitközségekre vonatkozó szabályzat értelmében a hitközségek 26 községkerületre lettek felosztva. A községkerületek három évre választott elnökeinek elvileg évente egyszer kellett összegyűlniük Pesten. Ők választották a Magyarországi Izraeliták Országos Irodájának elnökét, akinek tisztán adminisztratív feladatai a hitközségek, illetve a községkerületek közötti közvetítésre szorítkoztak. A valóságban az ortodoxia uralta észak-keleti megyékben a községkerületek soha nem alakultak meg. A PIH-el folyamatos konkurenciában álló Országos Iroda pedig az évtizedek folyamán a neológ zsidóság központi képviseleti szervévé, a zsidó hitközségeket érintő ügyekben a kormányzat legfőbb tanácsadójává avanzsálódott, nem kis részben Simon József, majd az Iroda titkáraként őt követő Mezey Ferenc aktivitása eredményeképpen. Ld. *A magyar és erdélyhoni izraelitáknak 1868-69-dik évi egyetemes gyűlésén alkotott szabályzatok és hozott határozatok*. Hiteles kiadás. Pest, Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társulat, 1869.; Komáromi Sándor: Schweiger Márton. *Egyenlőség*, 1906. jan. 7, 1-2. o.; Dr. Richtmann Mózes: *Schweiger Márton*, i. m. 290-291. o.; *Simon József dr.* Egyenlőség, 1915. jan. 17, 7-9. o.; Dr. Eisler Mátyás: *Simon József. (1845-1915)*. In: Bánóczi József szerk.: Évkönyv. 1916. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1916, 226-237. o.; *Mezey Ferenc küzdelmes élete*. Egyenlőség, 1927, július 9, 3-5. o.; Dr. Groszmann Zsigmond: *Schweiger*

adataikba alkalmasint felvették azokat is, akiket a törvényes formák betartása nélkül kereszteltek meg. Végeredményben azonban ő sem tudott semmi biztosat. Vállalva a tévedés eshetőségét, annyit mondanánk: elképzelhetőnek véljük, hogy a lelkészek a kitérés nélkül betérő zsidó felnőtteket is beszámolták a hatóságok felé továbbított éves kimutatásaikba, de a törvénytelenül megkeresztelt kiskorúak esetében ezt sokkal kevésbé tartjuk valószínűnek. Arra nézve, hogy az állami statisztikákhoz képest a ténylegesen megkereszteltek száma ezáltal mennyivel lehetett nagyobb, csak a korabeli zsidó lapok valószínűleg inkább túlzó becsléseire szorítkozhatunk. Szabolcsi Miksa az 1895 óta elkeresztelt kiskorúak kapcsán már 1903-ban százas nagyságrendről beszélt, 1908-ban úgy vélte, a zsidó tanulók elkeresztelése „csaknem mindennapi" jelenség, 1911-ben Fényes Mór, mint korábban említettük, számukat ugyancsak „több százra" tette.[147]

Mindent összevetve, a 8452 regisztrált áttérthez hozzáadva a kb. 605 hét éven aluli gyermeket, az óvatos becsléssel 100-ra tehető elkeresztelt kiskorút és a 418 felekezeten kívülivé vált személyt, a Magyarországon 1896 és 1914 között vallásukat elhagyott zsidók száma összesen valamivel több, mint 9500 főre tehető.

Sok ez vagy kevés? A számokat önmagukban tekintő történészek egyhangúlag az utóbbi felé hajlanak. „Az egyes felekezetek közötti áramlás", helyezte Hanák Péter a zsidó vallásváltást tágabb kontextusba, eleve „nagyon korlátozott volt", mivel az első világháborút megelőző két évtized során „mindössze 27 ezer ember tért át — leginkább reformátusok, görögkeletiek és izraeliták — a római katolikus vallásra".[148] Ami szorosan a zsidókat illeti: „Az első világháború előtt", írta Jehuda Don és George Magos angolul 1983-ban, majd két évvel később magyarul is megjelent tanulmányukban, „az áttérés ismert, noha korántsem elterjedt jelenség volt; a zsidó népességet csak minimálisan csökkentette, évente mintegy az egy százalék egyharmad részével."[149] Hasonló véleményen volt Todd Endelman is: „A háborút megelőző évtizedekben az áttértek száma nem volt magas, sem relatív, sem abszolút értékben."[150] A kitérésekkel több tanulmányában foglalkozó Karády Viktor az első világháború előtti zsidó áttérések csekély arányát hangsúlyozta: „A mozgalom a liberális korban a század elejétől lényegileg stagnálva, lassan bontakozott ki. A félezer körüli évi kiválás (a korabeli zsidóságnak alig több mint fél ezreléke) azt mutatja, hogy ebben a

Márton. Magyar Zsidó Szemle, 44. évf. 1927, 227-230. o.; Dr. Endrei Simon Henrik: *Simon József (1844-1914)*. In. Uo., 230-234. o.; Nathaniel Katzburg: *Problems of Organization within the Hungarian-Jewish Community during the Inter-War Period*. In: Robert Dán szerk..: Occident and Orient. A Tribute to the Memory of Alexander Scheiber. Budapest — Leiden, Akadémiai Kiadó — E. J. Brill, 1988, 267-268. o.

[147] Szabolcsi Miklós: *Meturgeman. Törvényszegés*, i. m. 6-7. o.; Uő: *Meturgeman. Elkeresztelések*, i. m. 4. o.; Dr. Fényes Mór: *Vallásváltoztatás a középiskolai tanfolyam alatt*, i. m. 349. o.

[148] Hanák Péter: *Magyarország társadalma a századforduló idején*. In: Uő főszerk.: Magyarország története 1890-1918. I-II. köt. Bp., Akadémiai Kiadó, 1978, I. köt. 420. o.

[149] Jehuda Don — George Magos: *A magyarországi zsidóság demográfiai fejlődése*. Történelmi Szemle, 28. évf. 1985, 3. sz. 451 o.

[150] Todd M. Endelman: *Conversion as a Response to Antisemitism in Modern Jewish History*. In: Jehuda Reinharz szerk.: Living with Antisemitism. Modern Jewish Responses. Hanover — London, University Press of New England, 1987, 64. o.

viszonylag nyugodt időszakban a vallásváltás aránylag sokkal kevesebb zsidót csábított, mint nem zsidót, különösen protestánsokat, akiknek aposztáziára való hajlama messze magasabb volt."[151] Az 1919-1920-as, majd 1930-as évek végétől kezdődő éles antiszemita krízisek időszakai kivételével, írta Karády egy másik tanulmányában, „mind az 1919 előtti években, mind az 1920-as években a zsidók áttérési vesztesége, a katolikusok kivételével, az összes többi felekezetnél alacsonyabbnak bizonyult". Az értékelését alátámasztó táblázatának a korszakunkra vonatkozó része azt mutatja: a 100000 főre jutó évenkénti vallásváltók aránya 1896 és 1905 között 12 fő volt a római katolikusoknál, 44 a görög katolikusoknál, 48 a zsidóknál, 58 az evangélikusoknál, 60 a görögkeletieknél, 63 a reformátusoknál, és 275 (!) az unitáriusoknál.[152]

Jóllehet az áttérés statisztikai jelentősége szempontjából az áttérőknek az adott felekezethez viszonyított aránya szignifikánsabb, mint az egyes felekezeteket a kitérések/betérések révén abszolút számban mért demográfiai veszteség, mindazonáltal megjegyzendő, hogy e téren viszont a reformátusok után az izraelita felekezet deficitje volt a legnagyobb (Ld. az 1. táblázatot).[153]

1. táblázat

Az egyes felekezetek nyeresége (+) vagy vesztesége (-) Magyarországon az áttérések folytán 1896-tól 1914-ig	
Római katolikus	+ 22.739
Baptista	+ 2.889
Görög katolikus	+ 1.749
Unitárius	+ 220
Evangélikus	- 4.884
Görögkeleti	- 6.435
Izraelita	- 6.583
Református	- 9.395
Egyéb felekezetű	- 300

Más történészek, miközben az áttérők számát, illetve arányát ugyancsak alacsonynak minősítették, az elvont számok mögött inkább az áttérésnek a zsidó vallást elhagyók társadalmi hovatartozásából fakadó jelentőségére helyezték a hangsúlyt. A zsidó közösség számára, írta Jacob Katz, az áttérések azért váltak riasztóvá, mert „a gazdaságilag és kulturálisan magasabb körökben következtek be, a számbeli jelentőségen túl ekképpen

[151] Karády Viktor: *Asszimiláció és társadalmi krízis*. (1993) In: Uő: Zsidóság, modernizáció, polgárosodás. Tanulmányok. H. n. [Bp.], Cserépfalvi, 1997, 135. o.
[152] Míg 1920-ban az áttérteknek az elhagyott felekezetük összlétszámához viszonyított aránya messze a zsidóknál volt a legmagasabb, 1925-ben a zsidó vallásváltók aránya újfent visszaesett a katolikusokat követő második helyre. 1930-ban már a református áttérők aránya is kisebb volt, majd 1935-ben megint a zsidókat érte aránylagosan a legnagyobb veszteség, amely 1938-ban, az első zsidótörvény évében érte el csúcsát: ekkor a 100000 főre jutó kitérők aránya 38 volt a katolikusoknál, 97 a reformátusoknál, 113 az evangélikusoknál és 2113 a zsidóknál! Karády Viktor: *Felekezeti státusz és iskolázási egyenlőtlenségek*. In: Lackó Miklós szerk.: A tudománytól a tömegkultúráig. Művelődéstörténeti tanulmányok 1890-1945. Bp., MTA Történettudományi Intézete, 1994, 136. o.
[153] *Magyar Statisztikai Évkönyv*. Új Folyam. 22. 1914. Bp., 1916, 308. o.

látványos kvalitatív veszteséget okozva".[154] Michael Silber hasonló értékelésében: „Az áttérés, noha [a zsidók] csupán kis százaléka döntött mellette, a kulturális és gazdasági elit körében jelentős veszteséget okozott, jeleként annak, hogy míg a magyar társadalom képtelen volt valóban tolerálni a zsidók másságát, a korabeli judaizmus és a magyar zsidóság nem tudott elég vonzóerővel bírni ahhoz, hogy visszatartsa legtehetségesebb fiait és lányait."[155]

Az áttértek száma jelentőségének felméréséhez ez esetben is érdemes összehasonlítani a magyarországi áttéréseket a környező országokban mért vallásváltásokkal. Az összehasonlítást már több történész elvégezte, az eredmény a némileg eltérő források és számítási módszerek mellett is egyértelmű: a századforduló éveiben arányosan a magyarországi áttérések bizonyultak a legalacsonyabbnak.[156] Míg Németországban az 1900-as évek elején 1100, Csehországban 1901-1903 között kb. 927 zsidó hitűre jutott egy áttérés, Magyarországon 1900-ban 1885 zsidó vallású lakosra esett egy vallásváltás.[157]

Az efféle összehasonlítás érvényességét persze számos, egymással ellentétes, de ettől még egymást nem feltétlen kiegyenlítő hatású tényező csorbítja, kezdve mindjárt az áttérések országonként eltérő szabályozásán, illetve számításán. Szemben Magyarországgal, ahol a 7-18 év közötti kiskorúak nem térhettek át, Ausztriában az 1868-as *Staatsgrundgesetz* értelmében ez a tilalom csak a 7-14 éves korúakra vonatkozott.[158] Míg Magyarországon a szüleikkel együtt áttérő hét éven aluli gyermekeket nem számították be az áttérési kimutatásokba, Németországban, amint azt Berlinre vonatkozóan már említettük, a statisztikák a szüleikkel áttérő 14. életévüket el nem ért kiskorúakat zárták ki az áttértnek tekintettek számából.[159] Ráadásul az áttérési statisztikák csak a protestáns vallást felvett zsidók számát rögzítették. A katolizált zsidók számáról nincsenek átfogó statisztikák, becslés szerint az összes zsidó konvertita valamivel kevesebb, mint egyharmada választotta a katolikus hitet.[160]

Az összehasonlítást ugyancsak megnehezíti, hogy Magyarországon az áttérésre potenciálisan hajlamos zsidók táborát Németországhoz képest jelentősen szűkítette a „ősök hitének" elhagyására lényegében immunis ortodoxoknak a honi zsidóságon belül elfoglalt jóval nagyobb aránya. Míg Magyarországon a ténylegesen ortodoxnak tekinthető, vagyis

[154] Jacob Katz: *The Identity of Post-Emancipatory Hungarian Jewry*. In: Yehuda Don — Victor Karady szerk.: A Social and Economic History of Central European Jewry. New Brunswick — London, Transaction Publishers, 1990, 26. o.
[155] Michael K. Silber: *Hungary Before 1918*, i. m. 781. o.
[156] Todd M. Endelman: *Introduction*, i. m. 11. o.; William O. McCagg, Jr.: *Jewish Conversion in Hungary in Modern Times*. In: Todd M. Endelman szerk.: Jewish Apostasy in the Modern World, i. m. 143. o.; Todd M. Endelman: *Conversion as a Response to Antisemitism in Modern Jewish History*, i. m. 62-64. o.; Karády Viktor: *„Magyar, zsidó és katolikus". Egy kitérési jegyzőkönyv margójára*. Korunk, 10. évf. 1999, 7. sz. 26. o.
[157] Todd M. Endelman: *Conversion as a Response to Antisemitism in Modern Jewish History*, i. m. 62. o.; Michael Anthony Riff: *Assimilation and Conversion in Bohemia. Secession from the Jewish Community in Prague 1868-1917*. In: Leo Baeck Institute Year Book, 26. évf. 1981, 79. o.; Zeke Gyula: *Statisztikai mellékletek*, i. m. 187, 194. o. A cseh- és magyarországi arányok az adott forrásokban található statisztika alapján általunk számított adatok.
[158] Marsha L. Rozenblit: *The Jews of Vienna, 1867-1914*, i. m. 232. o.
[159] Todd M. Endelman: *The Social and Political Context of Conversion in Germany and England*, i. m. 85. o.
[160] Monika Richarz: *Demographic Developments*, i. m. 16. o.

hitközségük felekezetjogi hovatartozásától függetlenül a vallási előírásokhoz és a hagyományokhoz mindennapi életükben hű zsidók a századforduló zsidóságának Jacob Katz becslése szerint kb. egy harmadát tették ki,[161] a németországi zsidók körében az ortodoxok nem haladták meg a lakosság 15%-át.[162] Ráadásul kevésbé voltak „ortodoxok": a német *neo-ortodoxiát* nemhogy az északkeleti ultra-ortodox tömegekkel, de még az északnyugat-magyarországi mérsékeltebb ortodoxiával sem lehet egy lapon említeni.[163] A magyarországi ortodoxia demográfiai súlya erősen torzít tehát minden országos szintű összehasonlítást.

A németországi áttérésekkel való egybevetést tovább ferdíti, hogy az 1873-ban hozott *Kirchenaustrittsgesetz* 1876-os módosítása lehetővé tette minden izraelitának, hogy vallása megtartása mellett hivatalosan kilépjen hitközségéből,[164] vagyis felkínált egy olyan köztes, a zsidó közösségtől szimbolikusan elhatárolódni vágyók számára választható lépést, amely nem létezett Magyarországon, ahol minden zsidó hitű személy kötelezően tagja volt lakóhelye izraelita hitközségének.

A magyarországi ortodoxia lényegében vidékre koncentrálódó súlyát tekintetbe véve az országok közötti összehasonlításhoz képest pontosabb képet nyerhetünk az adott országok fővárosaiban történt áttérések egybevetése révén. Budapestre, illetve Pestre nézve erre a PIH éves jelentéseiben közölt statisztikáknak köszönhetően nyílik lehetőség. A magyar fővárosra vonatkozó adatokkal ezidáig csak Todd Endelman szolgált. Forrásként egy héber nyelvű folyóiratban a századfordulón megjelent cikket használt, amelynek szerzője, noha ezt Endelman nem mondja, úgy tűnik, maga is a PIH statisztikáit vette alapul, de a kitértek számát nem a PIH fennhatósága alá tartozó pesti kerületek zsidó lakosságával, hanem — tévesen — a budapesti zsidóság összlétszámával mérte össze, a megadott arányszámok így pontatlanok.[165] Igaz, a lényegen ez nem változtat: a kitértek aránya ez esetben is a magyar fővárosban bizonyult a legkevésbé jelentősnek. Berlinben 1882 és 1908 között évente kb. 600-650 zsidó hitűre jutott egy *áttérés*,[166] Prágában 1898 és 1902 között 433 zsidó vallású lakosra esett egy *kitérés*,[167] vagyis a viszonyításban ez esetben az áttérők mellett a felekezeten kívülivé váltak is bennfoglaltatnak. Bécsben 1900-ban egy *áttérőre* 263, egy *kitérőre* 232

[161] Jacob Katz: *The Identity of Post-Emancipatory Hungarian Jewry*, i. m. 20. o.
[162] 1913-ban a cionista statisztikus Arthur Ruppin úgy vélte, a németországi zsidóság 10-15%-át „lehet ortodoxnak tekinteni". Dr. Arthur Ruppin: *The Jews of To-Day*. New York, Henry Holt and Company, 1913, 153. o. A történetírásban a becslés felső határa rögzült. Ld. Marion A. Kaplan: *The Making of the Jewish Middle Class. Women, Family, and Identity in Imperial Germany*. New York — Oxford, Oxford University Press, 1991, 13, 69. o.; Monika Richarz : *Jewish Women in the Family and Public Sphere*. In: Michael A. Meyer szerk.: German-Jewish History in Modern Times. III. köt. i. m. 82, o.
[163] Jakov Katz: *Végzetes* szakadás, i. m.; Michael K. Silber: *The Emergence of Ultra-Orthodoxy. The Invention of a Tradition*. In: Jack Wertheimer szerk.: *The Uses of Tradition. Jewish Continuity in the Modern Era*. New York — Jerusalem, The Jewish Theological Seminary of America, 1992, 23-84. o.; Mordechai Breuer: *Jüdische Orthodoxie im Deutschen Reich 1871-1918: die Sozialgeschichte einer religiösen Minderheit*. Frankfurt am Main, Jüdischer Verlag bei Athenäum, 1986.
[164] Peter Honigmann: *Die Austritte aus der Jüdischen Gemeinde Berlin 1873-1941: Statistische Auswertung und historische Interpretation*. Frankfurt am Main, Peter Lang, 1988.
[165] Jacob Lestschinsky/Lestchinsky: *Aposztázia a különféle országokban*. [héberül] Ha-olam, 5. évf. 1911, 10. sz. 6. o. Adatait idézi: Todd M. Endelman: *Introduction*, i. m. 11. o.; Uő: *Conversion as a Response to Antisemitism in Modern Jewish History*, i. m. 64. o.
[166] Uo., 62.
[167] Michael Anthony Riff: *Assimilation and Conversion in Bohemia*, i. m. 76, 78. o. Általunk számított adat.

zsidó hitű jutott.[168] Ami Pestet illeti: a PIH fennhatósága alá tartozó IV-IX. kerület zsidó lakossága 1900-ban 155 288 főt tett ki,[169] amely számból azonban ki kell vonni az 1870-ben alakult Budapesti Autonóm Orthodox Izraelita Hitközség tagjait. Lehetséges persze, hogy elvétve kitértek olyan zsidók is, akik az ortodox hitközséghez tartoztak, sőt, az sem lehetetlen, hogy elkerülendő az ortodox rabbi átkait, döntésüket ez esetben inkább a PIH rabbihivatalának fásultabb lelkészei előtt jelentették be. Az ilyen esetek azonban, ha voltak egyáltalán, valóban kivételesek, számban abszolút elenyészőek lehettek, hiszen a PIH-hez képest összehasonlíthatatlanul szerényebb költségvetésű, így szegényein is jóval szerényebb mértékben segíteni képes ortodox hitközséghez való tartozás eleve egy erős vallásideológiai elkötelezettséget feltételezett.[170] A „budapesti", tagjai lakóhelyét tekintve a főváros VI-VII. kerületére szorítkozó ortodox hitközség pontos létszámát nem ismerjük.[171] A hitközség, amely az 1931-ből visszaemlékező iskolaigazgató szavaival a századfordulón „még csak kis gyönge alakulat volt",[172] nem adott ki hivatalos jelentést. Az ortodox hitközségnél, illetve a PIH-nél 1886-1889, 1892-1894, valamint 1896-1897 között regisztrált éves születések számainak összevetése alapján a Budapesti Orthodox Hitközség tagjainak száma a századfordulón maximum 5000 főre tehető.[173] Az e számmal csökkentett IV-IX. kerületi, 1900-ban 150 288 főre tehető neológ zsidók számát elosztva a PIH-nél ugyanezen évben kitérését bejelentő 148 felnőttel, a kitérési arány 1 a 1015-höz. Ha a szüleikkel együtt kitérő 8 hét éven aluli gyereket is beszámoljuk, úgy ez évben 963 zsidó hitű pesti lakosra jutott egy konvertita.[174] Megjegyzendő, a PIH-nél regisztrált kitérők száma éppen a következő évtől ugrott meg, 1901-ben már 194 felnőtt, velük együtt 14 hét éven aluli gyermek lépett ki a zsidó vallásból. A PIH fennhatósága alá tartozó, becslésünk szerint 150 288 fős neológ zsidók számához viszonyítva, a kitérési arány ebben az évben 1 a 775-höz, a gyermekekkel együtt 1 a 723-hoz.[175]

Túl e nagyvárosok zsidóságára, illetve áttérési hajlamára ható helyspecifikus tényezőkön, amelyek összehasonlítására itt nem térünk ki, egy, a pesti, prágai és bécsi

[168] Marsha L. Rozenblit: *The Jews of Vienna, 1867-1914*, i. m. 132. o.; Gerald Stourzh: *An Apogee of Conversions: Gustav Mahler, Karl Kraus, and fin de siècle Vienna*. In: Uő: From Vienna to Chicago and Back: Essays on Intellectual History and Political Thought in Europe and America. Chicago — London, University of Chicago Press, 2007, 226. o. Stourzh adatait egy pár évvel ezelőtti doktori disszertációból vette, amely számításaihoz a bécsi zsidó hitközség kitérési jegyzőkönyveit használta alapul. Ld. Philomena Leiter: *Assimilation, Antisemitismus und NS-Verfolgung. Austritte aus der jüdischen Gemeinde in Wien 1900-1944*. Wien, 2003, 153. o.

[169] *Budapest székesfőváros statisztikai évkönyve*. 4. évf. 1899-1901, i. m. 36. o.

[170] Míg az ortodox hitközség 1912-re előirányzott költségvetése 140833 korona kiadással és 122526 korona bevétellel számolt, a PIH ugyanezen évi előirányzott költségvetése 2492669 korona szükséglettel és 2493521 korona fedezettel kalkulált. *A pesti orth. hitközség költségvetése*. Egyenlőség, 1912. márc. 31, 11. o.; Komáromi Sándor: *A pesti hitközség számai*. Egyenlőség, 1912. ápr. 28. 3. o.

[171] A hitközség létszámára vonatkozó, megítélésünk szerint mind jócskán túlzó becslésekre ld. Zeke Gyula: *A budapesti zsidóság lakóhelyi szegregációja a tőkés modernizáció korszakában (1867-1941)*. In: Lendvai L. Ferenc — Sohár Anikó — Horváth Pál szerk.: Hét évtized a hazai zsidóság életében, i. m. I. köt. 174. o.

[172] *A budapesti aut. orth. izr hitközség iskoláinak értesítője az 1930-31. tanévről és az iskolák története 1920-tól 1930-ig*. Összeállította Dr. Deutsch Adolf igazgató. Bp., k. n. 1931, 48. o.

[173] Az 1886-1889-es években a két hitközség által regisztrált születések számára vonatkozóan ld. Prepuk Anikó: *A területi átrétegeződés vizsgálata Pest ortodox kereskedői között (1873-1895)*. Magyar Történeti Tanulmányok, Vol. 21, 1988, 44. o.; Az 1892-1894-es évekre: *Budapest székesfőváros statisztikai évkönyve*. 1. évf. 1894. Bp., 1896, 283. o. Az 1896-1897-es évekre: Frisch Ármin: *Az egyházpolitika jegyében*. In: Bacher Vilmos — Bánóczi József szerk.: Évkönyv. 1899. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1899, 203-4. o.

[174] *A Pesti izr. hitközség elöljáróságának jelentése az 1901-iki közigazgatási évről*. Bp., 1902, 20. o. Mint említettük, az 1900-as jelentést nem találtuk meg, az ez évre vonatkozó kitérési adatokat szerencsére az 1901-es jelentés is közölte.

[175] Uo.

áttérések egybevetésének az érvényességégét csökkentő, mondhatni objektív körülmény mindenképpen megemlítendő. Szemben Németországgal és Magyarországgal, ahol a kötelező polgári házasság 1876-os, illetve 1894. decemberi bevezetésével lehetővé vált a zsidó és keresztény vallásúak „vegyes" házassága, Ausztriában és az örökös tartományokban, ha 1870 óta létezett is egy részleges polgári házasság, ez kizárólag a felekezeten kívülivé vált személyeknek volt fenntartva, zsidó hitűek és keresztények nem házasodhattak össze. Egy zsidó vallású és egy keresztény személy csak oly módon léphetett házasságra, ha az egyik fél áttért a másik vallására, vagy ha mindkét fél elhagyta vallását és felekezeten kívülivé vált, illetve ha a keresztény fél felekezeten kívülivé vált, amennyiben a törvény nem tiltotta egy felekezeten kívüli és egy zsidó hitű személy házasságát, amelynek megkötésére a rabbik viszont hajlandónak mutatkoztak. E Magyarországon az egyházpolitikai törvények bevezetése után nem létező jogi akadály mindenképpen jelentős mértékben növelte a bécsi és prágai áttérések számát.[176]

Az összehasonlítást ezenkívül, ha csak enyhe mértékben is, úgyszintén torzítja, hogy a századfordulón a budapesti zsidó lakosság több mint 93%-át magában foglaló PIH éves jelentései értelemszerűen nem tartalmazták a főváros további három, a budai, az óbudai és a kőbányai neológ hitközségnél kitérők számát — a két fővárosi ortodox hitközségről, a pesti és Óbuda újlaki részére korlátozott aprócska ortodox hitközségről e tekintetben szólni sem érdemes.[177] A PIH jelentései emellett azon konvertitákról sem ad(hat)tak számot, akik a törvény által előírt kilépési kötelezettség mellőzésével keresztelkedtek meg, illetve (ekkor még) azok számát sem adták meg, akik kilépési szándékukat a törvény előírásával szemben csak egyszer jelentették be a hitközségnél, s akik közül valamennyien bizonyára ugyancsak áttértek.

A Berlinben, Prágában, Bécsben és Pesten mérhető áttérési arányok közötti különbségen azonban mindez érdemben nem változtat. A pesti arányokhoz még a berlini áll a legközelebb, és elképzelhető (bár igen valószínűtlen), hogy az immár nem Pesten, hanem Budapesten áttérők összes számának a fővárosi zsidó lakossághoz mért aránya megközelítette a berlini mértéket, csakhogy a berlini áttérési statisztikák nem tartalmazták az összes áttérők kb. egyharmadát kitevő katolikus hitre lépőket, ekképpen kétségtelen, hogy arányosan jóval többen tértek át Berlinben, mint a magyar fővárosban. A Bécsben áttérteknek a pestiekhez képest több mint háromszoros aránya akkor is figyelemre méltó, ha a császárvárosban zsidó hitűket elhagyók feltételezhetően jelentős része e lépésre egy keresztény partnerrel kötendő

[176] Gerald Stourzh: *An Apogee of Conversions: Gustav Mahler, Karl Kraus, and fin de siècle Vienna*, i. m. 243-244. o.; Marsha L. Rozenblit: *The Jews of Vienna, 1867-1914*, i. m. 128. o.

[177] Az alapszabálya szerint 1875-ben létrejött, a VKM által önálló hitközségként 1885-ben, „Budapest III-ik kerületi budaújlaki orth. izr. hitközség" néven elismert ortodox közösség oly kicsiny volt, hogy mindezidáig a történészek figyelmét is teljesen elkerülte — igaz, a korabeli felekezeti sajtó is csak elvétve említette létezését. Ld. *A M. Kir. Kormány — hitközségünk jogainak védelmezője*. A Budai Izraelita Hitközség Értesítője, 2. évf. 1911, 12. sz. 6. o.

házasság miatt szánta rá magát. E tényező, amint azt Gerald Stourzh aláhúzta, nem nyújt különben elégséges magyarázatot a bécsi kitérések kirívóan magas számára, hiszen Prágában az áttértek aránya Bécshez képest jóval alacsonyabb volt, noha vegyes házasságot a prágai zsidók sem köthettek.[178]

A 19. századi emancipált zsidóság körében a korábbiakhoz mérten *valamennyire* mindenhol növekedő áttérés történelmi feltételeinek a vizsgálata egyértelművé teszi: a zsidók ott tértek ki leginkább, ahol egy előrehaladott akkulturáció erős antiszemitizmussal párosult.[179] Anélkül, hogy belemélyednénk a kérdésbe, vajon az összehasonlított négy város zsidósága a századfordulón az akkulturáció mely szintjére ért — amely kérdésre „kategorikus" választ egyébként is csak az egyes városok zsidó lakossága belső rétegezettségének elmosása árán adhatnánk —, annyi bizonyára kijelenthető, hogy a négy város zsidó lakosai között e tekintetben nem volt nagy különbség. Mégis, amint látható, a feltételezhetően hasonló szintű akkulturáció nem járt együtt a századfordulón hasonló szintű áttérésekkel; az eltérő mértékű vallásváltás, amint arra Peter Honigmann rámutatott, az antiszemitizmus helyenként eltérő intenzitásának volt a függvénye.[180] Úgy is mondhatnánk: hasonló mértékben akkulturálódott zsidó közösségeknél az áttérések közötti eltérés az antiszemitizmus helyi intenzitásának legpontosabb, mert az egyének mindennapi életére gyakorolt hatását jelző mutatója.[181] Az antiszemitizmus jelentőségét a századforduló Magyarországán a történészek Bécshez, Csehországhoz, vagy Németországhoz képest egyhangúan enyhébbnek ítélik.[182] A Béccsel való különbségnek megvan a maga szimbolikus mozzanata is: miután a keresztényszocialista Karl Luegert (1844-1910) 1894. október 28-án megválasztották Bécs főpolgármesterének, a zsidó nagypolgárság azzal fenyegetődzött, hogy átköltözik Budapestre.[183] Noha Theodor Herzlnek, a modern politikai cionizmus alapítójának 1897-es megítélése, mely szerint Magyarország egy „oázis az antiszemita világban",[184] erős túlzásnak mondható, a pesti áttéréseknek a berlini, a prágai és a bécsi zsidók vallásváltásához képest jóval alacsonyabb aránya egyértelműen megerősíti a történetírói véleményt.

[178] Gerald Stourzh: *An Apogee of Conversions: Gustav Mahler, Karl Kraus, and fin de siècle Vienna*, i. m. 244-245. o.
[179] Todd M. Endelman: *Conversion as a Response to Antisemitism in Modern Jewish History*, i. m. 62, 73-74. o.; Uő: *Radical Assimilation in English Jewish History*, i. m. 80, 94-98. o.; Uő: Jewish Converts in Nineteenth-Century Warsaw, i. m. 51. o.
[180] Honigmann tanulmányának elsődleges célja annak a kimutatása volt, hogy az asszimiláció mértékének a meghatározására az áttérések száma önmagában nem elégséges. Peter Honigmann: *Jewish Conversions — A Measure of Assimilation*, i. m.
[181] Todd M. Endelman: *Jewish Converts in Nineteenth-Century Warsaw*, i. m. 52-53. o.
[182] Ezra Mendelsohn: *The Jews of East Central Europe between the World Wars*. Bloomington Ind., Indiana University Press, 1983, 93-94. o.; Robert S. Wistrich: *Dilemmas of Assimilation in Central Europe*. In: Uő: Between Redemption and Perdition. Modern Antisemitism and Jewish Identity. London — New York, Routledge, 1990, 89-90. o.; Rolf Fischer: *Anti-Semitism in Hungary 1882-1932*. In: Herbert A. Strauss szerk.: *Hostages of Modernization. Studies on Modern Antisemitism 1870-1933/39*. II. köt.: *Austria — Hungary — Poland — Russia*. Berlin — New York, Walter de Gruyter, 1993, 863. o.; Hillel J. Kieval: *The Importance of Place: Comparative Aspects of the Ritual Murder trial in Modern Central Europe*. In: Todd M. Endelman szerk.: Comparing Jewish Societies. Ann Arbor, University of Michigan Press, 1997, 147. o.
[183] Luegert a császár csak 1897 áprilisán volt hajlandó kinevezni. Ld. Peter Pulzer: *The Rise of Political Anti-Semitism in Germany and Austria. Revised Edition*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1988, 177-178. o.
[184] Idézi Rolf Fischer: *Anti-Semitism in Hungary 1882-1932*, i. m. 863. o.

Hogy az áttérő zsidók száma Pesten jóval kisebb, 1911-ben például fele annyi sem volt, mint Bécsben, ezt az *Egyenlőség* sem mulasztotta kiemelni.[185] Ám hogy ez mit sem változtatott a magyarországi zsidók „hitehagyása" feletti egyre növekvő aggodalmán, annak oka, többek között, az áttérés 1896 és 1914 közötti alakulása volt.

Nézzük először a korszak egészét. Noha igaz, amint Karády Viktor hangsúlyozta, hogy összlétszámuk viszonyában a zsidók áttérési vesztesége a római és a görög katolikusokat kivéve, a többi felekezethez képest alacsonyabb volt, abszolút számokban, az áttérések folytán ért demográfiai veszteség tekintetében a zsidó felekezet 1896 és 1910 között a negyedik helyről a másodikra lépett elő. 1896 és 1899 között a zsidó vallásból, illetve vallásra történt ki- és betérések (visszatérések) eredményeképpen a zsidó felekezet összesen 804 főt veszített, ekkor még kevesebbet, mint az evangélikusok, a reformátusok és a görög keletiek. 1900 és 1905 között a harmadik helyre került, összesen 2340 fős veszteséggel, míg a görög keletiek 3056 főt, a reformátusok pedig 3623 főt veszítettek. 1906 és 1910 között már csak a reformátusok könyvelhettek el nagyobb veszteséget. Az áttérések folytán ekkor az izraelita felekezet 1902 főt, a református felekezet 2360 főt veszített.[186]

Ami ennél fontosabb és szignifikánsabb: a zsidó vallást elhagyók száma arányosan is, vagyis a zsidó népességszám növekedését meghaladó mértékben emelkedett. Ha az 1898-1902, illetve az 1908-1912 között áttértek éves átlagát a magyarországi zsidó lakosság 1900-as, illetve 1910-es összlétszámához viszonyítjuk, kitűnik: a századfordulón 1956 zsidóra, tíz évvel később 1789 zsidóra jutott egy áttérés, vagyis a konvertiták száma tendenciálisan növekedett. Ha a *zsidó vallást elhagyók*, vagyis az áttértek és a felekezeten kívülivé váltak együttes számát nézzük, az emelkedő tendencia még markánsabb: 1898-1902 között évente átlagosan 1908 zsidóra, 1908-1912 között 1692 zsidóra jutott egy kitérés.[187] Az arányos emelkedés Budapesten is tetten érthető. Ha a PIH-nél 1898-1902, illetve 1908-1912 között kitérésüket bejelentő felnőttek számának éves átlagát egybevetjük a PIH fennhatósága alá tartozó IV-IX. kerületek 1900-ban és 1910-ben mért, az 5000 főre becsült ortodox népességgel csökkentett izraelita lakosságának számával, kiderül: az 1900-as évek körül 901, az 1910-es évek környékén már csak 758 zsidó hitű lakos jutott egy kitérőre.[188]

Éves bontásban és abszolút számokban az áttérések országos szinten 1896-tól 1901-ig folyamatosan emelkedtek, 1898-ig csekély, 1899 és 1901 között rohamosabb mértékben. Míg 1896-ban 220, 1901-ben 544 zsidó hitű tért át Magyarországon, vagyis majdnem két és félszer

[185] Szabolcsi Miksa: *Beszámoló*. Egyenlőség, 1911. jún. 25, 6. o.
[186] Ld. a *Magyar Statisztikai Évkönyv* 1899 és 1910 között kiadott 7, 11, 13, 16 és 18. évfolyamainak 370. 399. 417. 417. és 416. oldalát.
[187] A számítások alapja a *Magyar Statisztikai Évkönyveknek* az adott évekre vonatkozó adatai az áttérésekről és a felekezeten kívülivé váltak számáról. Karády Viktor megállapítása, mely szerint a zsidó hitet elhagyók száma 1918-ig nem mutatott tendenciális növekedést eszerint nem felel meg a tényeknek. Ld. Karády Viktor: *Asszimiláció és társadalmi krízis*, i. m. 137. o.
[188] *Budapest székesfőváros statisztikai évkönyve*. 4. évf. 1899-1901, i. m. 36. o.; *Budapest székesfőváros statisztikai és közigazgatási évkönyve*. 11. évf. 1909-1912, i. m. 41. o.; A Pesti izr. hitközség elöljáróságának az adott évekre vonatkozó jelentései.

annyian, mint a Millennium évében. Az áttérések száma ezután annyiban stabilizálódott, hogy az 1901-ben áttért 544 zsidónál a korszakunkban egyedül 1909-ben tértek át többen, pontosan 1 fővel. Öt (illetve az utolsó periódusra négy) éves bontásban az áttérések éves átlaga folyamatosan növekedett, bár 1900-tól lassabb ütemben: míg 1896 és 1914 között éves átlagban 445-en tértek át, 1896-1900 között 321-en, 1901-1905 között 476-an, 1906-1910 között 490-en, 1911-1914 között 505-en (egész számra kerekített adatok). A felekezeten kívülivé válók számának alakulása nagyjából hasonló trendet mutat. A rendkívülinek számító 1896-os év után, amikor Magyarországon összesen 28 zsidó vált felekezeten kívülivé, a növekedés csak 1904-től ugrott meg, ezután viszont nagyobb ütemű volt. Legtöbben 1911-ben választották a felekezeten kívüli státuszt (42-en). 1896 és 1914 között éves átlagban 22-en hagyták el a zsidó vallást anélkül, hogy betértek volna valamely keresztény felekezetbe. A fejlődés öt (illetve négy) éves bontásban egész számra kerekítve a következő: 1896-1900: 13; 1901-1905: 17; 1906-1910: 24 ; 1911-1914: 36.[189]

Kisebb visszaesésekkel a PIH-nél kilépésüket bejelentő felnőttek száma is fokozatosan emelkedett. A növekedés itt 1901-ben ugrott meg, de nem oly mértékben, mint országos szinten. Az 1896 és 1914 között kitérő 3737 felnőtt közül legkevesebben, 120-an 1896-ban tértek ki, legtöbben, 249-en 1912-ben, az egész korszakra nézve évente átlagosan 197-en. Öt (illetve négy) éves bontásban 1896-1900 között évente átlagban 141-en jelentették be kitérésüket, 1901-1905 között 192-en, 1906-1910 között 226-an, 1911-1914 között 234-en.[190]

Az egyházpolitikai törvények bevezetése és az első világháború kitörése között az áttérések Magyarországon tehát mind abszolút számokban, mind a zsidó népesség arányában fokozatosan növekedtek. Szemben viszont az 1890-es évek közepét megelőző évtizedekkel, a korábbiakhoz hasonló volumenű áttérési hullámról e korszakban nem beszélhetünk, csak egy az 1900-as évekig erősebb, majd ezt követően lassabb mértékű növekedésről.

Noha az antiszemitizmus nem tekinthető az 1848-ban, majd 1882-1886 között hirtelen megugró áttérések egyedüli kiváltójának, nem kétség, hogy erősen nyomott a latban. Kérdés tehát, vajon az áttérés alakulása 1896 és 1914 között milyen valószínűséggel, milyen mértékben köthető a politikai és társadalmi életben megnyilvánuló zsidóellenességhez? Az egyházpolitikai küzdelmek ideje egyszerre jellemezhető a liberális állam kiépítésének utolsó nagy periódusaként és a dualizmus válságkorszaka kezdeteként. A jellegében egyre inkább állagőrző liberalizmus ideológiai vonzereje csökkent, az új típusú konzervativizmussal szemben defenzívába szorult. Az egyházpolitikai törvények elleni tiltakozásul 1895 januárjában létrejött Néppárt révén, amely az 1896-os képviselőválasztásoktól folyamatosan

[189] Ld. a *Magyar Statisztikai Évkönyv* adott éveit, illetve az áttérésekre vonatkozó, a felekezeten kívülivé váló izraeliták számát sajnos nem tartalmazó összegző táblázatot in: Zeke Gyula: *Statisztikai mellékletek*, i. m. 194. o.
[190] Ld. a Pesti izr. hitközség elöljáróságának jelentéseit az 1896-1914. közigazgatási évekről.

képviseltette magát a parlamentben, a magyar pártpolitikai életben újfent megjelent egy antiszemita párt, amely Istóczy pártjával ellentétben a parlamenti politika immár stabil részesévé vált. A „zsidókérdés" politikai eszmetörténetének szentelt könyvében Gyurgyák János a Néppártot nem sorolta az antiszemita mozgalmak közé. Egyrészt azért, írta Gyurgyák, mert a Néppárt alapítója, Zichy Nándor „minden egyes esetben tiltakozott az antiszemitizmus vádja ellen", másrészt, mert a Néppártnak sem alapítóprogramjából, sem későbbi pártprogramjaiból „nem lehet kiolvasni antiszemitizmust".[191] Ami Zichy Nándort illeti, a Gyurgyák által idézett forrásból kitűnik, a „minden egyes esetben" valójában egyetlen esetet jelent,[192] amellyel szemben felhozhatnánk egy másik forrást, amely szerint Kornfeld Zsigmond (1852-1909), a Magyar Általános Hitelbank vezérigazgatója kapcsán Zichy egyszer kijelentette, ő az első ember, aki megingatta hitében, hogy az antiszemitizmus jogos és igazságos.[193] A Néppárt hivatalos programja valóban nem tartalmazott nyíltan antiszemita tételeket, bár kérdés, hogy a pártprogramban kifejezett elsődleges politikai törekvés: a magyar társadalom *keresztény* jellegének a védelme a *nem kereszténye*n, vagyis a zsidókon kívül kivel szemben is tarthatta volna megvédendőnek a társadalmat.[194] Túl a pártprogramokon, a politikai konjunktúra ihlette kisebb megszakításoktól eltekintve, a Néppárt parlamenti képviselői és a párt hivatalos orgánumaként működő *Alkotmány* c. napilap *folyamatosan* hangot adtak antiszemita nézeteknek, az *Alkotmány* zsidóellenessége számos ízben a radikális antiszemitizmusig, vagyis a jogegyenlőség részleges visszavonásának követeléséig, illetve a pogrommal való alig burkolt fenyegetőzésig fokozódott.[195] Noha az országos politikában a Néppárt komolyabb súlyra nem tett szert, a koalíciós kormányzat tagjaként 1906 és 1909 között a hatalom részesévé vált. A Néppárt mellett a dualizmus utolsó évtizedében egyre aktívabb politikai katolicizmus számos társadalmi szervezetet hozott létre, köztük az 1908-ban alapított, 1914 végén 285 000 taggal bíró, hivatalosan nem, de belső kommunikációjában egyértelműen antiszemita Katolikus Népszövetséget.[196] A katolikus egyházon belüli

[191] Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon,* i. m. 293-294. o.
[192] Ld. Bonitz Ferenc: *Gróf Zichy Nándor. Élet- és jellemrajz*. Bp., Szent-István-Társulat, 1912, 338. o.
[193] Radnóti József: *Kornfeld Zsigmond*, Bp., Szerző kiadása, é. n. [1931], 145-146. o.
[194] Gyurgyák külön hangsúlyozza, hogy a hivatalos pártprogram mellett „az 1895-ben kifejezetten a nép számára, a nép nyelvén írt pártprogram sem tartalmaz ilyen [antiszemita — K. M.] kitételeket". Hogy a zsidók froclizása honnantól válik „antiszemitává" azon lehet vitatkozni, mindenestre a röpirat, amelyre itt Gyurgyák is utal, semmi kétséget nem hagy afelől, hogy a keresztény jelző, mely Gyurgyák szerint ekkor még nem jelentett *nem zsidót*, pontosan ekképpen volt értendő: „Vagy csak az izraelitáknak szabad manapság és minálunk (az „Alliance Israélite Universelle" czimű egész világra kiterjedő egyesület által) a saját érdekeiket védelmezniök, hajhászniok! [...] Ezek a nem ker. polgártársaink nem kívánhatják azt, hogy mi az ő hitök szerint rendezzük be országunkat, mert ez a mi drága hazánk keresztény ország volt, ma is az, s hogy a jövőre is az maradjon, ép ezt tűzte ki czélul, ezt akarja megvédelmezni a néppárt." *Mit akar a néppárt?* Bp., Szent Gellért Könyvnyomda, 1895, 14. o.
[195] Ld. például: *Antiszemitizmus.* Alkotmány, 1896. júl. 11, 1. o.; Petrássevich Géza: *A zsidó vérvád.* Alkotmány, 1902. máj. 7, 1-2. o.; Bonitz Ferenc : *Az a nép*. Alkotmány, 1906. febr. 11, 1-2. o.; *A koalíció és a zsidóság*. Alkotmány, 1906. okt. 5, 1. o.; A numerus clausus. Alkotmány, 1907. jan. 12, 1. o.; Dr. Grieger Miklós: *A zsidó kolera.* Alkotmány, 1910, okt. 2, 5. o.; Somogyi: *Zsidók ingatlanszerzési joga*. Alkotmány, 1911. aug. 29, 2. o.; Miklóssy István: *Zsidóság a külföldön és nálunk.* Alkotmány, 1911, szept. 17, 2-3. o.; -szky.: *Szomorú statisztika* . *Alkotmány*, 1911. okt. 14, 2-3. o.; Anka János: *A zsidók Magyarországon*. Alkotmány, 1914, ápr. 12, 36-39. o. A Néppártról ld. Szabó Dániel: *A Néppárt megalakulása*. Történelmi Szemle, 20. évf. 1977, 2. sz. 169-208. o.; Uő: *A Néppárt az 1896. évi országgyűlési választásokon*. Századok, 112. évf. 1978, 4. sz. 730-756. o. Uő: *A Néppárt 1895-1914*. Kandidátusi értekezés. Oszk Kézirattár, Diss. 242.
[196] A taglétszámról: *A Katholikus Népszövetség tíz éve. 1908-1918. A Katholikus Népszövetség elnökségének jelentése*. Bp., Katholikus Népszövetség Kiadása, 1918, 15. o. A szövetség antiszemita diskurzusának pár jellemző példája: Zboray Miklós: *Tanuljunk összetartást*. In: A Katholikus Népszövetség naptára 1911-re. Ötödik évfolyam, Bp., Kiadja a Katholikus Népszövetség, 1910, 67-70. o.; *Előadási anyagok*

szélsőjobboldali irányzat élén álló jezsuita rend magyarországi tartománya által szervezett Mária Kongregációk, amelyeknek célja egy militáns katolikus politikai elit kitermelése volt, növekvő befolyással rendelkeztek a keresztény középosztály körében.[197] A tudományos életben, az egyetemen már az 1900-as évek legelejétől, az Akadémián Eötvös Loránd 1905-es lemondását követően fokozottan felerősödtek az antiszemita eszmék, ami az 1901-es ún. keresztmozgalom mellett számos (kitért) zsidó tudós, így a zsidó hitű Marczali Henrik, Kármán Mór és Acsády Ignác, illetve a konvertita Simonyi Zsigmond, Pikler Gyula vagy Somló Bódog ellen intézett intrikákban, támadásokban is megnyilvánult.[198] Az 1890-es évekre gazdasági hatalmát tekintve az arisztokráciával konkuráló zsidó nagypolgárság politikai térnyerésének visszaszorítását, vagyis a nagybirtok politikai súlyának a fenntartását célzó agrárizmus, élén a német *Bund der Landwirte* mintájára 1896-ban alakult Magyar Gazdaszövetséggel, jelentős befolyást nyert Széll Kálmán kormányában, majd domináns súlyra tett szert a koalíciós kormányzat időszakában. Tény, miután az agrárvámok felemelésével elérte egyik fő követelését, az agrárius és az úgynevezett merkantilista tábor közötti harc jócskán vesztett erejéből. Az 1910-ben a Szabadelvű párt utódaként hatalomra jutó, Tisza István személyisége által uralt Munkapárton belül a két tábor között kialakult egy kényes, de működőképes egyensúly.[199] A kulturális életben viszont, nem kis részben a kongregációk tevékenysége révén, 1910 után is egyre erősödött az értelmiségellenes, a zsidókat a zsidó (származású) értelmiséggel, ez utóbbiakat pedig a szociáldemokráciával, a *Huszadik Század* polgári radikális köreivel, a szabadkőművességgel, illetve a Galilei Körrel összemosó antiszemitizmus, míg a VKM költségvetésének tárgyalásakor a parlamenti viták is rendre zsidózásba fulladtak. „Az egész vitán keresztül a felekezeti türelmetlenség hangja vonul", írja naplójában 1911. június 9-én a magát „testestül, lelkestül" liberálisnak tekintő Návay Lajos képviselőházi alelnök. „Ha a jelek nem csalnak, úgy előestéjén állunk egy második antiszemitikus korszaknak".[200]

Nem vitás: szemben a két világháború közötti időszakkal, amelyben az antiszemitizmus L. Nagy Zsuzsa szavaival „az egész politikai közéletet meghatározó tényezővé vált",[201] 1914 előtt, amint összegezte Nathaniel Katzburg, „a zsidóellenes

---

gyűjteménye. Katholikus körök, egyesületek és szervezetek vezetőinek használatára. I. köt. Bp., Kiadja a Katholikus Népszövetség, 1912, különösen: 45, 147, 164-166, 168-169.; *A katholikusok vagyoni helyzete Magyarországon*. Bp., Katholikus Népszövetség, é. n. [1914.]

[197] Szabó Miklós: *Középosztály és új konzervativizmus. Harc a politikai katolicizmus jobbszárnya és a polgári radikalizmus között*. (1974) In: Uő: Politikai kultúra Magyarországon 1896-1986. Válogatott tanulmányok. Bp., Medvetánc, 1989, 185-188. o.

[198] Gunst Péter: *Marczali Henrik*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1983, 155-164. o.; Uő: *Marczali Henrik (ami az emlékezésekből kimaradt)*. In: Marczali Henrik: *Emlékeim*. (1929-1931) Bp., Múlt és Jövő, 2000, 329-335. o.; Szabó Miklós: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867-1918)*. Bp., Új Mandátum Könyvkiadó, 2003, 184-209. Szabó Miklós posztumusz kiadású könyvének idézett része különálló tanulmány formájában *Az 1901-es egyetemi keresztmozgalom* címmel a *Történelmi Szemle* 1970. 4. számában jelent meg először.

[199] Szabó Miklós: *Nemesi és polgári liberalizmus*. In: Lackó Miklós szerk.: Filozófia és kultúra. Írások a modern magyar művelődéstörténet köréből. Bp., MTA Történettudományi Intézete, 2001, 135-140. o.

[200] Návay Lajos: *Politikai jegyzetei (1910-1912)*. Közreadják: Gilicze János — Vígh Zoltán. Békéscsaba — Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 1988, 115, 243. o.

[201] L. Nagy Zsuzsa: *Bethlen liberális ellenzéke. (A liberális polgári pártok 1919-1931)*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1980, 30. o.

áramlatok hatása korlátozott maradt. A politikai establishment elutasította az antiszemitizmust."[202] Az sem vitás viszont, hogy az 1890-es évek közepe és az első világháború kitörése között úgy a Néppárt, a szerény Keresztényszocialista párt, illetve az *ecclesia militans* különféle szervezetei tevékenységében megnyilvánuló politikai antiszemitizmus, mint a tudományos életben tetten érhető kulturális antiszemitizmus, vagy a zsidók társadalmi integrációjának megtorpanásában kifejeződő társadalmi antiszemitizmus fokozatosan felerősödött. Ugyancsak kétségtelen, hogy az első világháborút megelőző majd két évtized során a neológ értelmiség a zsidók helyzetét egyre növekvő aggodalommal, elkeseredettséggel, sőt, fokozódó reményvesztettséggel nézte. Kiábrándultságának szignifikáns jele, hogy az ország zsidó és keresztény lakosainak egybeolvadását évtizedeken át hangoztató diadaljelentések a háborút megelőző években szinte teljesen eltűntek az *Egyenlőség* hasábjairól — hogy a háború kitörésekor visszatérjenek, oly elsöprő, mint efemer lelkesedéssel.[203]

A bennünket jelen esetben érdeklő kérdés az, hogy a magyar zsidók százezreire s közülük azokra, akik ez időben tértek át, milyen hatással lehetett a korszak antiszemitizmusa? Az antiszemita cselekedetek és kijelentések az antiszemita gyakorlatról, ideológiáról és érzelemvilágáról informálnak, önmagukban nem mondanak semmit arról, hogy a növekvő zsidóellenességet hogyan élte meg az a társadalmilag és kulturálisan polarizálódott neológ zsidóság, amelynek érzelmeire nézve a zsidó felekezeti kiadványok pótolhatatlan, de torzító tükre alapján sem lehet biztos következtetéseket levonni.

Objektivitást persze a visszaemlékezésektől sem lehet elvárni, reprezentativitást még kevésbé, ráadásul a zsidótörvények árnyékában, illetve a vészkorszak után keletkezett írásokra óhatatlanul ránehezedett a dualizmus utáni korszakok tapasztalatának súlya. Ez viszont két ellentétes irányban is befolyásolhatta a szerzőket, vezethette őket arra, hogy kicsinyítsék a dualizmuskori antiszemitizmus jelentőségét, de arra is, hogy felnagyítsák azt, mintegy „egyenes" utat vázolván fel az emancipációtól a gázkamrákig.[204] Talán mégis szignifikáns tehát, hogy több (nem kitért) zsidó által írt visszaemlékezésben a századforduló ideje, mint egy alapvetően *békés* korszak jelenik meg, egy olyan időszak, amelyben a szerzők szerint az antiszemitizmus nem játszott jelentős szerepet a zsidók életében.

„Minek felidézni a boldog múltat, amikor a szellem érvényesülését se felekezeti, se faji sorompók el nem zárták?", írta 1941-ben Csergő Hugó (1877-1944). Jelen korának

[202] Nathaniel Katzburg: *Hungary and the Jews. Policy and Legislation 1920-1943*. Ramat Gan, Bar Ilan University Press, 1981, 22. o. Katzburg könyve magyarul is megjelent, az idézetet itt azonban saját fordításunkban közöljük, a stilizáló magyar fordítás pontatlanul adja át a szerző lényegretörő stílusát. Ld. Nathaniel Katzburg: *Zsidópolitika Magyarországon 1919-1943*. Bp., Bábel Kiadó, 2002, 22. o.

[203] Ld. Konrád Miklós: *Az antiszemitizmus zsidó percepciója Magyarországon az első világháború előtt*. Múlt és Jövő, Új folyam, 16. évf. 2005, 3. sz. 70-80. o.

[204] A német antiszemitizmusról a második világháborút követően megjelent első tudományos igényű munkák között ennek klasszikus, már címében is mindent elmondó példája: Paul W. Massing: *Rehearsal for Destruction. A Study of Political Anti-Semitism in Imperial Germany*. New York, Harper & Brothers, 1949.

antiszemitizmusa Csergő esetében nyilvánvalóan megszépítette fiatalkori emlékeit, mindenesetre az „egyetlen antiszemita megnyilatkozás", amelyet 1941-ből a Millennium éveire visszanézve felelevenített, a vele együtt a *Fővárosi Lapok*nál dolgozó Lipcsey Ádám kifakadása volt, „aki látva, hogy a szerkesztőségi vacsorán cukrot hintek a túrós csuszámra, felháborodva förmedt rám: – Micsoda zsidó tempó ez, cukrozottan enni a túrós csuszát?!"[205] A kabarészínész Boros / Boross Géza (1886-1955) 1942-ben megjelent visszaemlékezéseiben a világháború előtti évek ugyancsak békebelivé szelídültek: „Ki gondolt arra, hogy egyszer majd olyan világ jön, amikor a legnagyobb gyötrelmeket nem a poloskák okozzák, amikor tavasszal más problémánk is lesz, mint az, hogy drága-e a Salvator sör s ha nagyon fel akarunk háborodni, nem a pesti aranyifjakra gondolunk. Úgy éreztük, hogy a verőfény és a gondtalanság örökké fog tartani."[206]

A falun, illetve kisvárosban született, a korszakot még gyermekként-serdülőként megélt és emlékeiket már a Holocaust után lejegyzett zsidók visszaemlékezéseiben is inkább az idők békés jellege dominál. „Igaz, ha vérvád nem volt, de volt antiszemitizmus Devecserben", emlékezett vissza a devecseri rabbi fiaként felnőtt, a vészkorszak előtt Amerikába vándorolt szemészorvos, Linksz Arthur. „Homályosan emlékszem egy „Új Lap" nevű újságra, amit Kulcsár szabó mester úrnál láttam, és amelyben olyan csúnya, sasorrú zsidók karikatúráival találkoztam. És még későbbről emlékszem egy újonnan megnyílt boltra, amire az volt kiírva, hogy Keresztény Fogyasztási szövetkezet. Valami „antiszemita" Zichy grófot hallottam emlegetni ezzel kapcsolatban."[207] De mindennek csekély jelentősége volt. „Különben ez a jelenség, antiszemitizmus, devecseri, gyerekkori, paradicsomi személyes élményeim között alig szerepel. A zsidók kiegyezés korabeli „emancipációja" és a zsidó vallásnak valamikor nem sokkal később a „bevett" felekezetek közé való „recepciója" fényes csillagokként ragyogtak a magyar égen. (Az idézőjeles szavakat még ma is apám szájából hallom.) És jószívű, istenfélő Ferenc József királyunk napként világított, melengetett zsidót, nem zsidót egyaránt."[208] Az emlékeit Scheiber Sándor kérésére 1981-ben papírra vető könyvkereskedő, bibliográfus Práger Miklósnak (1904-1984) még ennyi „antiszemita" emléke sem volt Kiskunhalason töltött gyermekkoráról. „A keresztény lakossággal való együttélés a háború előtti korai emlékeim szerint zavartalan volt."[209] A 20. század elején született Jacob Katz (1904-1998), a zsidó történetírás kimagasló alakja a következőképpen összegezte e

[205] Csergő Hugó: *A magyar zsidóság szerepe a századforduló szellemi életében*. In. Zsidó írások… 5701 szivanra. Összegyűjtötte: Wasserstrom Sándor. Bp., Wasserstrom Sándor kiadása, 1941, 11-13.
[206] Boros Géza: *„Folik vagy nem Folik?" Egy kupléénekes emlékei*. Bp., Szerző kiadása, 1942, 80. o.
[207] Linksz Arthur: *Harc a harmadik halállal. Ifjúkorom Magyarországon*. Bp., Magvető, 1990, 244. o. A Katolikus Körök Országos Szövetsége által 1902-ben alapított *Új Lap* a kor legelterjedtebb katolikus népújsága volt. A krajcáros napilapot a radikális antiszemita Petrássevich Géza szerkesztette. A Zichy grófra utalás itt valószínűleg nem Zichy Nándorra, hanem az egy ideig néppárti, később munkapárti Zichy Jánosra vonatkozik.
[208] Linksz Arthur: *Harc a harmadik halállal,* i. m. 239. o.
[209] Práger Miklós emlékei. MZsL, XIX: Hagyaték.

kérdést érintő emlékeit: „A kor békességét és biztonságérzetét az olyan kis falvakban is érezni lehetett, mint nyugat-magyarországi szülőfalumban, Magyargencsen. Ez a békesség jellemezte a lakosság nem zsidó részének életét, valamint a keresztények és a körükben élő féltucatnyi zsidó család között fennálló kapcsolatot is."[210]

A zsidó szerzők visszaemlékezéseiben persze számos emlék szól kisebb-nagyobb, könnyebben vagy fájdalmasabban megélt antiszemita sérelemről is.[211] E sérelmek azonban egyes, a zsidó hitben megmaradt szerzőknél, így Gelléri Andor Endrénél nem hagytak kevésbé sajgó emléket, mint az áttérés mellett döntő Fenyő Miksánál, vagy Harmos Ilonánál, Kosztolányi Dezső jövendőbeli feleségénél.[212] Az áttérés összetett hatások eredménye volt, amely hatások egyike, így az antiszemitizmus sem vezetett okvetlenül az áttéréshez. Amennyiben egyeseknél ahhoz vezethetett, a kérdés az: milyen súllyal is szerepelt pontosan az áttérés mellett való döntés meghozatalában.

Amennyiben elfogadjuk, hogy az elsősorban antiszemitizmus kiváltotta áttérés a menekülés egy formájaként értelmezhető, úgy e menekülésnek a vallásváltás mellett más formákban is meg kellett nyilvánulnia. Ilyennek tekinthető a kivándorlás, illetve az öngyilkosság. E jelenségeket a történészek más országokra vonatkoztatva már felhasználták a zsidólét önpercepciójának lehetséges mutatóiként. Mondani sem kell, a kivándorlást vagy az öngyilkosságot messze nem feltétlenül az adott személy zsidó volta miatt esetlegesen elszenvedett sérelmek váltották ki. Todd Endelman és David Vital mégis szignifikáns viszonyt lát a hosszú 19. századi német antiszemitizmus és német zsidók körében tendenciálisan növekvő arányú öngyilkosságok között, aminthogy Endelman ugyancsak nem tartja véletlennek, hogy míg 1810 és 1910 között 200 000 zsidó hagyta el Németországot, a zsidók integrációja előtt kevesebb akadályt emelő Franciaországban a zsidók kivándorlása roppant csekély maradt.[213]

Magyarországon azonban az 1900-as években a zsidó hitűeknek sem a kivándorlók, sem az öngyilkosok körében mért aránya nem utal a zsidó lakosság növekvő menekülési vágyára. A lakosság 1900-ban 4,9%-át, 1910-ben kereken 5%-át kitevő izraeliták az 1905 és 1907 között kivándorlóknak csak 2,9%-át tették ki, és ezen arányszám a következő években nem emelkedett: 1911 és 1913 között pont ugyanannyi volt, mint az előbbi időszakban, míg

[210] Jacob Katz: *With My Own Eyes. The Autobiography of an Historian*. Hanover — London, University Press of New England, 1995, 1-2. o.
[211] Weltner Jakab: *Milljók egy miatt. Emlékek*. Bp., A szerző saját kiadása, 1927, 24. o.; Zsolt Béla: *Villámcsapás*, i. m. 72, 75-78, 110-111, 130. o.; Gelléri Andor Endre: *Egy önérzet története*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1966, 140-141, 189-193. o.; Brámer Frigyes: *Zsidó élet Pesten a század elején.* In: Scheiber Sándor szerk.: *Évkönyv. 1977/78*. Bp., Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1978, 94. o.; Hoffmann János: *Ködkárpit. Egy zsidó polgár feljegyzései 1940-1944*. Szombathely, Szombathely Megyei Jogú Város kiadványa, 2001, 40-41. o.
[212] Fenyő Miksa: *Önéletrajzom*. Bp., Argumentum, 1994, 49-56. o.; Kosztolányi Dezsőné Harmos Ilona: *Burokban születtem. Ifjúkori memoár*. In: Uő.: Burokban születtem. Memoár, novellák, portrék. Bp., Noran, 2003, 116, 123-124. o.
[213] Todd M. Endelman: *Anti-Semitism and Apostasy in Nineteenth-Century France*, i. m. 62-63. o.; Uő: *Jewish Self-Hatred in Britain and Germany*. In: Michael Brenner — Rainer Liedtke — David Rechter szerk.: Two Nations. British and German Jews in Comparative Perspective. Tübingen, Mohr Siebeck, 1999, 342. o.; David Vital: *A People Apart. A Political History of the Jews in Europe 1789-1939*. Oxford — New York, Oxford University Press, 1999, 316. o.

abszolút számokban 15327-ről 7728-ra csökkent.[214] Noha a harcos katolicizmus sajtójának megszervezésében és terjesztésében döntő szerepet játszó Bangha Béla egy 1912-ben kiadott pamfletjében a zsidók morális korrumpáltságának bizonyítékát — többek közt — éppen abban vélte felfedezni, hogy „a zsidók körében [...] az öngyilkosság rendkívül nagy arányokat öltött”,[215] a statisztika ennek ellenkezőjét mutatja. Míg a budapesti lakosságnak 1910-ben 23,6%-a tartozott az izraelita felekezethez, a fővárosban a háborút megelőző évtized során életüket önkezűleg kioltók között a zsidó hitűek aránya ennél mindig alacsonyabb volt, és összességében csökkenő tendenciát mutatott: 1904-ben a fővárosban öngyilkosságot elkövetők között 18,34% volt izraelita, 1911-ben 16,75%, 1914-ben 15,10%.[216]

Mindez kétségessé teszi, hogy az 1896-1914-es időszakban a növekvő áttérésekben az antiszemitizmus szerepelt volna legdöntőbb súllyal. E kétségünket az áttérések és a zsidóellenesség konjunkturális alakulása közötti párhuzam hiánya is fokozza. Az áttérések számának 1901-ig tartó gyors emelkedése elvileg magyarázható volna a növekvő antiszemitizmussal, pontosabban: azon remény szertefoszlásával, hogy az egyházpolitikai törvényekkel és a zsidó felekezet recepciójával a magyar zsidóság a millennium évéhez érve végleg befogadtatott. „Azt hittük mindnyájan”, emlékezett vissza 1916-ban az egyházpolitikai javaslatok elfogadtatásáért folyó küzdelmek idejére Vajda Béla (1861-1927) loconci főrabbi, „hogy a szabadelvűség és a társadalmi béke új dicső korszakát fogják megnyitni. Diadalra is jutottak és velük együtt — a reakció”.[217] Az áttérések magyarázataként tekinthetnénk arra is, hogy a vallásváltások abban az 1901-es évben érték el egyik csúcsukat, egy év alatt 441-ről 544-re emelkedvén, amikor az ún. keresztmozgalom, valamint a Szent Imre Kör majd a Néppárt által Pikler Gyula ellen intézett támadások mellett az agrárius tábornak, úgy tűnt, reális esélye volt arra, hogy a kormányzó Szabadelvű párt domináns áramlatává váljék. 1901-ben nemcsak Ady Endre vélte úgy, hogy az ország egyes részein „veszekedett, vad antiszemitizmus dühöng”,[218] az *Egyenlőség* vezércikkeit ekkoriban jegyző Kóbor Tamás az 1880-as éveknél is erősebb antiszemitizmusról beszélt: „A tisza-eszlári eset óta Magyarországon nem grasszált annyira az antiszemitizmus, mint most. Ennél fogva most jobban grasszál, mint akkor. Mert akkoriban intrika, hazugság, összeesküvés és egy szörnyű

[214] *A magyar szent korona országainak kivándorlása és visszavándorlása 1899-1913*. Magyar statisztikai közlemények. Új sorozat. 67. Bp., 1918, 23. o.
[215] Bangha Béla: *A kereszténység és a zsidók*. Bp., Mária Kongregáció, 1912, 15. o.
[216] Az 1904-es évre: Budapest székesfőváros statisztikai évkönyve 1904. 7. évf. Bp., 1906, 62. o. Az 1911-14-es évekre: Melly József: *Az öngyilkosságok Budapesten és az európai nagyvárosokban*. Statisztikai közlemények. 56/2. köt. Bp., 1928, 40. o.
[217] Vajda Béla: *Szabolcsi Miksa. 1857-1915*. In: Bánóczi József szerk.: Évkönyv. 1916, i. m. 211. o.
[218] Ady Endre: *A zsidó pipája*. (Nagyváradi Napló, 1901. szept. 28.) In: Uő: Publicisztikai írásai. I. köt.: 1898-1904. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977, 176. o.

vád kellett, hogy a szenvedélyeket felkorbácsolják, ma nem kell hozzá semmi, legföljebb egy Pikler-ügy", írta 1901 májusában a neves író.[219]

Ha viszont az áttérések 1901-ig történő valóban gyors emelkedését elsődlegesen az antiszemitizmussal magyarázzuk, érthetetlenné válik, hogy a zsidó vallásváltások száma miért nem ugrott meg jelentősen az agráriusok uralta és az antiszemita Néppárt részvételével létrejött koalíciós kormányzat 1906-1909-es éveiben, amikor a kormányzat — amint ez kitűnt az agrárius, illetve néppárti szövetkezetek támogatásában és a VKM politikájában —, valamint a képviselőházban uralkodó közhangulat ellenségesebb volt a zsidókkal szemben, mint az 1900-as évek fordulóján. 1909-ben az áttérések egy fővel meghaladták ugyan az 1901-es csúcsot, de az általunk felállított konjunkturális szempontból ezen évnek csak első hónapjai számítanak igazán, a Wekerle-kormány első, áprilisi lemondásától a politikai év már a koalíciós kormányzat agonizálása és belátható kimúlása jegyében telt el. 1907-ben és 1908-ban viszont, vagyis azokban az években, amikor a Függetlenségi párt az *Egyenlőség* szerint „antiliberális és antiszemita hordalék"-ká vált, míg a Néppárt „terrorisztikus, klerikális" politikája ugyancsak a zsidó hetilap szerint „a koalíciós többségben ipso facto irányító elvvé lett",[220] jóval kevesebben tértek át, mint a politikai légkört tekintve a zsidók számára jóval nyugalmasabb 1903-as év során.

Nem kétséges: az áttérések zömét *végeredményben* a zsidóellenesség váltotta ki, hiszen egy a zsidók iránt táplált előítéletektől mentes társadalomban a zsidóságtól való fokozatos, több nemzedéken át húzódó esetleges elsodródás csak elvétve nyilvánul meg a vallás formális elhagyásában és a többségi társadalom vallásának felvételében. Ám az áttéréseknek az első világháborút megelőző két évtized során mutatkozó növekedését megítélésünk szerint elsődlegesen nem az antiszemitizmus felerősödése, hanem az antiszemitizmussal, illetve az áttérés kísértésével szemben tanúsított — a zsidósághoz való kötődés alábbhagyásával arányosan csökkenő — tűrőképesség és ellenállási erő gyengülése magyarázza. Egy keresztény többségű, a zsidókkal szemben előítéleteket tápláló társadalomban előnyösebb volt kereszténynek lenni, mint zsidónak, pontosabban: hátrányosabb volt zsidónak lenni, mint kereszténynek. Minél inkább volt valaki indifferens önnön zsidósága iránt, minél kevesebbet, kevesebb pozitívumot jelentett ez számára, annál valószínűbb volt, hogy vallásos és/vagy erős zsidó azonosságtudattal rendelkező hitsorsosához képest az antiszemitizmust nehezebben viselte el, a zsidósághoz való formális tartozását az antiszemitizmus hatására nagyobb teherként élte meg. A zsidóságtól való fokozódó elidegenedés mellett az áttérési hajlam az antiszemitizmus okozta személyes

[219] Kóbor Tamás: *Le a zsidókkal!*. Egyenlőség, 1901. máj. 5, 1. o. A Pikler-ügyről: Horváth Zoltán: *Magyar századforduló. A második reformnemzedék története (1896-1914)*. Bp., Gondolat, 1961, 123-125. o.; Szabó Miklós: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története*, i. m. 197-202. o.

[220] Spectator: *A függetlenségi párt züllése*. Egyenlőség, 1907, jan. 13, 2. o.; *Hozzászólás*. Egyenlőség, 1908, szept. 13, 4. o.

sérelmek gyakoriságának és súlyának növekedésétől függetlenül is emelkedhetett. Molnár Ferenc már többször idézett, *Az Éhes város* című regényének Holländer Izidorból Orsovai Pállá avanzsált főhőse egy teljesen átlagosnak bemutatott pesti bankhivatalnok, „olyan rendes Váci utcai és Andrássy úti arc". Felekezeti hovatartozásának hátránya azon malőrben csúcsosodik ki, hogy vallási státusza miatt nem kerülhet be egyes evezősegyletekbe. Molnár bemutatásában ennyi lényegében elég is ahhoz, hogy főhőse az áttérés mellett döntsön. „Kicsit későn — volt már vagy huszonhárom éves —, de ő úgy gondolkozott, hogy sohasem késő otthagyni egy *kellemetlen* vallást."[221] [Kiemelés tőlem — K. M.]

A hatodik izraelita községkerület 1903-as évi ülésén felszólaló Mezei Mór, volt országgyűlési képviselő, ekkor a községkerület alelnöke, a következő évtől a neológ Országos Iroda elnöke, nem azok kitérésén ütközött meg, akiket „a társadalom nyomása, kenyérkereseti akadályok, házasságok kötéséből előálló helyzetek" indítottak arra, hogy elhagyják hitüket, hanem azon áttéréseken, „melyeknek nincsenek felfedezhető okaik", hacsak az nem, „hogy az illetőkből kiveszett minden ragaszkodás úgy elődeik hagyományaival, mint saját múltjukkal szemben".[222] A századfordulón megszaporodó kikeresztelkedéseknek, vélte 1931-ből visszanézve Kiss Arnold budai főrabbi, az antiszemitizmusnál „mélyebb oka: a zsidó lélek zsidótlan élettengődése. [...] Mikor abban a véletlenül zsidónak született lélekben már nincsen többé semmi zsidó élet: akkor a gyűlölet, a gazdasági okok s más egyéb magyarázatok csak az elsenyvedt lombnak könnyű mesterségű pergetői."[223]

1) Az áttérések társadalmi visszhangja

Az áttérések társadalmi visszhangjának a hivatalos statisztikák megjelenése előtti évtizedekre vonatkozó vizsgálata a kvantitatív információk hiányának a pótlására is szolgálhatott, persze a maga impresszionista módján. 1896-tól a vallásváltás jelentőségének az értékelése viszont már maga is az áttérési statisztikákra alapulhatott, a kérdés itt tehát az, hogy e statisztikákból a kortársak milyen következtetéseket vontak le. A közvélemény esetében, mely kifejezés alatt itt az országos sajtót, illetve a korabeli lektűrirodalmat értjük, és ezen belül megkülönböztetés nélkül a zsidó, illetve a keresztény szerzőket, a legszembetűnőbb jelenség az — hogy semmilyet. Az általunk átnézett forrásokban, egyetlen egy, a zsidók áttérési statisztikája által kiváltott elmélkedést nem találtunk

Ez alól annyiban az antiszemita kiadványok sem képeznek kivételt, hogy noha itt az áttérések növekvő száma olykor említésre került, az antiszemita eszmerendszerből kifolyólag

[221] Molnár Ferenc: *Az éhes város.* (1901) Bp., Pesti Szalon Könyvek, 1993, 6, 13. o.
[222] *A hatodik községkerület gyűlése*. Magyar Zsidó Szemle, 20. évf. 1903, 239-240. o.
[223] Kis Arnold: *Kivonat a „Kitérések"-ről tartott előadásából.* In: Dr. Hevesi Ferenc és Dr. Friedmann Gyula szerk.: Ankétsorozat a zsidóság mai problémáiról. II. köt.: Ankét a kitérésről. Előadják: Dr. Kiss Arnold, Dr. Gartner Pál, Sass Irén. Bp., Omike Magyar Zsidóság Hitvédelmi Szövetsége, 1931, 8-9. o.

ennek a szerzők nem tulajdonítottak jelentőséget. Tökéletes példája e hozzáállásnak a kor egyik első olyan antiszemita műve, amely célját, a zsidóság „térfoglalásának" kimutatását kifejezetten a statisztikákra alapozta. *A Magyarországi zsidók statisztikája* címmel 1907-ben megjelent könyvében ifj. Weszprémy Kálmán közölte ugyan az 1896-1905 közötti áttérési statisztikákat, de kommentárjában azonnal leszögezte: a zsidó lakosság száma a hitüket elhagyók révén nem csökkent, hiszen, amint írta, „itt maradnak közöttünk", értsd: megkeresztelkedésüktől függetlenül is zsidók. Munkájában az áttérésekre Weszprémy később csupán azért tért vissza, hogy hosszabban is kifejtse: „a zsidót éppenséggel nem a vallás teszi zsidóvá", hanem természetesen a vallásváltás által ekképpen nem megmásítható faji jellege: „Az a faj, amelyik száraz lábbal járta meg a Veres tengert, egy fél pohár keresztvíztől bajosan mossa le a faji sajátságait."[224]

Hogy a sajtó és a röpirat-irodalom nem szentelt figyelmet az áttérési statisztikáknak, nem jelenti azt, hogy a közvélemény a vallásváltást a zsidók körében nem tekintette szélesen elterjedt jelenségnek — legalábbis közvetetten erre utal a századfordulón elterjedt vicc, amelyben egy kisgyerek, az öregeken kívül csak kereszténveket, vagyis áttért zsidókat látván maga körül, megkérdi apját, „Mondd, papa, ha majd olyan öreg leszek, mint nagypapa, én is zsidó leszek?"[225] Herczeg Ferenc 1903-ban megjelent, *Andor és András* című regényében a zsidó újságíró, vagyis Andor bonmot-ja szerint „r. k. ember — ez a két betű Budapesten azt jelenti, hogy régen kikeresztelkedett", vagyis immár nem azt, hogy római katolikus, illetve immár minden fővárosi római katolikus zsidó származású konvertita.[226]

Míg az újságok politikai és társadalmi rovatai a zsidók áttérési statisztikája iránt semmi érdeklődést nem mutattak, a (tárca)irodalom az áttérés jelentőségét a nagypolgárság körében történő elterjedésében láttatta. Molnár Ferenc egy 1911-ben kiadott karcolatában egy lipótvárosi úrnő ekképpen összegezte a zsidó nagypolgárság körében ekkora kialakult helyzetet: „Pesten minden estélyen kell lenni egy modernnek, mert különben nem estély. Valamikor a Lipótvárosban minden zsúron kötelező volt egy úgynevezett »fedezeti keresztény«. De ennek most vége van, mert most már mindenütt maguk a háziak is… maguk a háziak sem… a háziak már nem… szóval ők is tudják azt, a mit a keresztény. Most modern kell."[227] Kérdés azonban, hogy Molnár valóban ennyire gyakorinak látta a nagypolgár körökben történt kikeresztelkedéseket, vagy inkább a természetéből fakadóan túlzó szatíra

[224] Ifj. Weszprémy Kálmán: *A Magyarországi zsidók statisztikája*. Debreczen, Debreczen Sz. Kir. Város Könyvnyomda-vállalata, 1907, 53, 131-132. o. Logikájához hűen a képviselőház „*zsidó*" tagjainak a felsorolásakor a szerző nem különböztette meg a zsidó hitű és az áttért képviselőket. Ld. Uo., 157. o.

[225] Komlós Aladár: *Alexander Bernát*. (1926) In: Uő: *Magyar-zsidó szellemtörténet a reformkortól a holocaustig*. II. köt.: Bevezetés a magyar-zsidó irodalomba. Bp., Múlt és Jövő, 330-331. o. A viccet egy korabeli ortodox zsidó lap is idézte, annak bizonyítására, mily óhatatlanul halad a Lipótváros „a keresztelő medence felé". *Az alábbi kis apróság.* Magyar Zsidó, 1909. szept. 28, 12-13. o.

[226] Herczeg Ferenc: *Andor és András*. (1903) Bp., Singer és Wolfner, 1925, 84-85. o.

[227] Molnár Ferenc: *A modern. Egy új pesti típus természetrajza*. In: Uő: Hétágú síp. Tréfák, karcolatok, tárcák. Bp., Franklin-Társulat, 1911, 36-37. o.

kedvéért írta e sorokat. Az itt már irodalmiasított formában megjelenő és általánosságban a zsidó nagypolgárságra vonatkoztatott élc forrásaként a következő, pár évvel korábban Molnár által lejegyzett pesti anekdota szolgált:

„Az egyik legújabb bárónk felesége őméltóságáról kering a még nem bárósított kisebbség körében a következő jellemző történet. Valami nagy jótékonysági ünnep volt, amelyen tudvalevőleg a pesti société mixte szokott résztvenni: vegyesen grófnék és udvari tanácsosnék, bárónék — és bárónék. A grófnék között büszkén sétált az akkor még nem bárósított nagyságos asszony, aki azonban akkor már segített zilált vallási viszonyain, s ez okból keblén nagy arany keresztet viselt. Odamegy hozzá egy grófné és ezt mondja neki:

– Édesem… sajnálattal tapasztalom, hogy az ünnepélyre nem jöttek el a tieid.

– Az enyéim? — mondja a keresztes hölgy.

– Igen. A tieid. A te köröd. Hát… izé… a Lipótváros.

Kínos szünet.

– Már hogy a Lipótváros? — dadogja a nagyságos asszony, miközben feltűnően babrál az arany kereszttel.

A grófné is zavarba jön. Elpirul. Aztán ránéz a keresztre és így szól:

– Oh pardon… azt hittem, hogy még… de látom, hogy már…”[228]

A „jellemző történet” Molnár által meg nem nevezett főszereplője csetei Herzog Péter nagyiparos (1838-1914) Margit (1871-?) nevű lánya volt, aki férjével, Orosdy Fülöp (1863-1931) nagykereskedővel valamikor 1893-as házasságukat követően katolizált. A zsidó vallásban megmaradt szüleivel és két, ugyancsak áttért testvérével együtt Margit 1904-ben elnyerte a bárói címet, egy évvel azelőtt, hogy férje is megkapta a báróságot. A kis történet apropója tehát nem maga az áttérés volt, hanem a cikk megírása előtt kilenc nappal kihirdetett bárói cím adományozása Margit férjének.[229] És főleg: ami 1911-ben már általános észrevételként jelent meg, itt csupán egy anekdota csattanója volt.

Valójában, talán éppen, mert vélt gyakorisága miatt nem látott benne szenzációt, a sajtót még a zsidó nagypolgár körökben történt áttérések sem foglalkoztatták különösebben, aminek eklatáns bizonyítéka, hogy még egyes, az érintett személyek közéleti szerepe, kora, vagy családja okán leginkább rendkívülinek számító vallásváltásokról szóló beszámolók sem

[228] [Molnár Ferenc:] *Tarka krónika. Társadalmi körök.* Pesti Napló, 1905. febr. 24, 12. o.

[229] Az anekdota szereplőinek kilétéről egy cionista hetilap fedte fel a fátylat. Ld. *Egy új báróról*. Zsidó Néplap, 1905. márc. 3, 8. o. A Herzog és az Orosdy családról, illetve Margit áttéréséről: William O. McCagg, Jr.: *Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary*. Boulder, East European Quarterly, 1972, 152-154, 173-173, 178. o.; Kövér György: *M. L. Herzog & Comp. Három nemzedék öröksége*. (1993) In: Uő: A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok. Bp., Új Mandátum Könyvkiadó, 2002, 62-73. o. Itt jegyezzük meg, hogy a nemesítések, illetve bárósítások adatait a következő kötetekből vettük: Kempelen Béla: *Magyar nemesi családok*. I-XI. köt. Bp., Grill Károly, 1911-1932.; *A királyi könyvek. Jegyzéke a bennük foglalt nemesség, czím, czímer, előnév és honosság adományozásoknak 1527-1867*. A M. Kir. Orsz. Levéltár felügyelete alatt összeállították: Dr. Illéssy János és Pettkó Béla. Bp., k. n. 1895.; *A királyi könyvek. Az I. Ferenc József és IV. Károly király által 1867-től 1918-ig adományozott nemességek, főnemességek, előnevek és címerek jegyzéke*. Szerkesztette és kiadja: Dr. Gerő József. Bp., 1940. A két kötet reprint kiadásban egybekötve újra megjelent 1998-ban a Heraldika Kiadó gondozásában.

léptek ki a napilapok kis hírek rovatából. Ilyennek tekinthető Lévay Henrik (1926-1901) katolizálása 1896 júliusában, illetve Wahrmann Renée áttérése a református hitre 1897. december végén. Az 1868-ban nemességet kapott, 1886-ban a főrendiház tagjává kinevezett Lévay Henrik, az Első Magyar Általános Biztosító Társaság vezérigazgatója egyrészt közismert személyiség volt, másrészt, és szemben a zömükben fiatalkorukban áttért zsidókkal, a katolikus felekezetbe való belépésekor már hetven éves múlt. Wahrmann Renée még fiatal volt — de Wahrmann Mór (1832-1892) lánya volt. Az országos hírű bankár, Magyarország első zsidó hitű országgyűlési képviselője, az 1868-69-es Egyetemes Zsidó Gyűlése alelnöke, a PIH, vagyis az ország legnagyobb zsidó hitközsége néhai elnöke lányának áttérése szimbolikus jelleggel bírt. A legtöbb jelentős napilap mindkét esetről beszámolt kis híreiben,[230] de hosszabb cikkben egyik sem foglalkozott áttérésükkel — az egy *Alkotmány* kivételével, amelynek kiküldött újságírója külön cikkben tudósított Lévay Henrik táplányi birtokán, a restaurált kápolnában Zalka János győri püspök által vezetett keresztelési szertartásról.[231]

Szemben az országos sajtóval, és ellentétben az áttérések iránt tanúsított korábbi hozzáállásával, a neológ értelmiség mind nagyobb jelentőséget tulajdonított a vallásváltások egyre növekvő aggállyal követett szaporodásának. Az 1890-es évek második felétől a *kitérés* a felekezeti kiadványok, és elsősorban az *Egyenlőség* rendszeresen tárgyalt kérdésévé vált.

Az aggodalom egyik lényeges oka az volt, hogy a neológ értelmiség (joggal) úgy vélte, az áttérések különösen gyakoriak a zsidó társadalomnak véleménye szerint példaképeként szolgálni hivatott vagyoni és szellemi elit körében. „Valóban a szégyenpír futja el arczunkat, ha látjuk az árulást, mint jár nyílt homlokkal a társadalomnak azon rétegében, mely legmagasabbra emelkedett hátunkon", írta 1896-ban az *Egyenlőségben* Singer Bernát tapolcai rabbi. „Alig van hét, mely a hitehagyottság ütötte sebet újból föl ne tépné; egyszer fia kiváló embernek, máskor leánya valamelyik nagy jellemhősnek, vagy maga valamely zsentlmen, kinek unokája már kék vérével fog tán antiszemitáskodni, tagadja meg ősei hitét."[232]

De talán ennél is súlyosabban nyomott a latban a vallásváltások számának általános, immár statisztikailag is nyomon követhető növekedése. A legelső évek statisztikáiban a zsidó sajtó még nem talált okot különösebb aggodalomra, illetve aggodalmát még inkább elhessegette, így a *Magyar Zsidó Szemle* 1899 elején megjelent cikkében: „Csüggedésre

[230] *Főrendi kikeresztelkedés*. Pesti Hírlap, 1896. júl. 5, 11. o.; *Keresztény hitre térés*. Pesti Hírlap, 1896. júl. 15, 8. o.; *Lévay Henrik megkeresztelése.* Budapesti Hírlap, 1896. júl. 15, 6. o.; *Lévay Henrik kikeresztelkedése*. Pesti Napló, 1896. júl. 15, 3. o.; *Lévay Henrik megtérése*. Alkotmány, 1896. júl. 14, 10. o.; *Válás után*. Országos Hírlap, 1898. jan. 3, 8.; *Wahrmann Renée kitérése*. Pesti Hírlap, 1898. jan. 4, 9. o.; *Wahrmann René kitérése*. Budapesti Hírlap, 1898. jan. 4, 8. o.; *Wahrmann René*. Pesti Napló, 1898. jan. 4, 7. o.; *Wahrmann Renée kitérése.* Magyar Újság, 1898. jan. 4, 9. o.; *A miniszterelnök Kohn rabbinál*. Alkotmány, 1898. jan. 4, 7. o.

[231] *Lévay Henrik megtérése. Saját tudósítónktól.* Alkotmány, 1896. júl. 15, 4. o.

[232] Singer Bernát, tapolcai rabbi: *Kürtszó*. Egyenlőség, 1896, szept. 4, ünnepi melléklet, 3. o.

azonban nincsen ok; a zászlót azelőtt is elhagyták annyian, mint most. Az apostasia oly jelenség, mely sem az ó-korban, midőn a zsidó vallás oly ellenállhatatlan vonzóerőt gyakorolt a népekre, sem a középkorban, midőn a hitet vérrel pecsételték meg apáink, nem hiányzott. A zsidóság fája a száraz gallyak letörését, a hervadt levelek lehullását minden veszedelem nélkül kiállja, ha a törzs egészséges. Izrael törzse pedig évezredes élet után elég erős, hogy azt a szelet, mely koronájáról egyes leveleket leráz, kibírja."[233]

Egy évvel később a *Magyar Zsidó Szemle* már teljesen más hangot ütött meg. A neológ zsidóság vallási kötődésének és közösségtudatának vélt alábbhagyása, amely a neológ értelmiségnek már vagy két évtizede legfőbb aggodalmát képezte, ekkorra explicite a kitérés jelenségében kristályosodott ki, ebben nyerte el szimbólumát. „Itt-ott magasabb hullámokat vet a zsidógyűlölet árja", írta a 19. századot búcsúztató, a bevezetőnkben már említett cikkében a tudományos folyóirat szerkesztője, „a kihalt vallásos vakbuzgóság helyébe a fajelméletet, a természeti vakbuzgóságot tette, de ez az egész jelenség nem lehet egyéb, mint időleges visszaesés, a milyen a kultúra haladásában nem ritka tünemény. Sokkal aggasztóbb a zsidóság jövője szempontjából a belső ziláltság, a mely rajta erőt vett. A mohón felvett európai kultúra száz sebet ütött rajta; az egyszerűséget fényűzés, a tiszta erkölcsöket sokaknál romlottság és a vallásosságot közöny váltotta fel. [...] A modern szellem hatása alatt a zsidó eszményi gondolkozás anyagivá változott és hite, ősi öröksége iránt, közönyössé. A vallásos hűtlenség, mely az apák között feltűnést keltő ritkaság volt, gyakorivá vált. [...] A vallásos árulás — a szó mindkét értelmében — sohasem virágzott annyira, mint ez időszakban és némi jogosultsággal lehet a XIX. századot a »kikeresztelkedés századának« nevezni."[234]

Fejtegetéseiben Blau Lajos nem tért ki az áttérések növekvő számának problémájára, de aligha kétséges, hogy ez okozta a hitcsere percepciójában bekövetkezett változást. A következő évek a „hitehagyottak" számának növekedése keltette riadalom, az áttérések jelentőségének a szerzők (hangulata) szerint drámai hangsúlyozása, illetve relativizálása jegyében teltek el. „A kitérések száma, — Izrael szeretett hívei! — 5 esztendő óta, amióta t. i. a kormányjelentések ezeket regisztrálják: *megkétszeresedett*. Száz perczenttel semmi sem szaporodott 5 esztendő óta ebben az országban, még a nyomorúság sem. Csupán csak a kitérések dicsekedhetnek ilyen rekorddal", írta vezércikkében Szabolcsi Miksa 1901 végén.[235] 1902 nyarán „a zsidó hit törzséről elszakadók" számának szaporodása már a rabbifunkciói ellátásán túl visszavonultan élő, hannoveri születésű Kayserling Meyert (1829-1905), 1870 óta a Dohány utcai zsinagóga német hitszónokát is rávitte egy az áttérés okait és lehetséges

[233] *Hulló levelek*. Magyar Zsidó Szemle, 16. évf. 1899, 2. o.
[234] [Blau Lajos:] A *letűnő évszázad*. Magyar Zsidó Szemle, 17. évf. 1900, 3-4. o.
[235] Szabolcsi Miksa: *Ébrendjünk!* Egyenlőség, 1901. dec. 8, 1. o.

remédiumait felvázoló cikk közlésére.[236] Pár hónappal később a ki- és betérések révén a zsidóságot ért, 1896-ban 97 főről 1901-ben 468-ra emelkedett veszteséget elemző Szabolcsi általános riadót fújt: „Tehát folyton emelkedőben, még pedig nagy emelkedőben van a zsidó kitérések száma. Tessék csak elképzelni: 1901-ben majdnem ötször olyan nagy a zsidók vesztesége, mint 1896-ban, mikor az áttérésekről először közölt adatokat a kormány jelentése. Hitünk őrei: világiak és egyháziak! Elöljárók, rabbik, tanítók és minden lelkes híve szenvedés-szentelte hitünknek; — mert papja a hitének minden igaz zsidó — tartsák szem előtt ezt az ijesztő számot: 97-468. Hisz ha a kitérők száma tovább is ilyen arányban emelkedik, néhány esztendő múlva tízezerre rúg évi veszteségünk; amire nem volt példa a legszörnyűbb üldözések idejében sem."[237]

„Mint járvány idejében, napról-napra szaporodik a családok száma, melyeknek egy-egy tagját elviszi — a hittagadás."[238] „A kitérések az utóbbi években egyre szaporodnak és oly mértéket öltöttek, a mely a legnagyobb aggodalomra szolgáltat okot."[239] „A kitérések [...] az utolsó években epidémiaszerűen léptek föl."[240] Miközben az 1900-as évek első felében a zsidó sajtó egyre szállította a riasztó — és az olvasókat felriasztani hivatott — jelentéseket, a vallásváltások növekedését korábban ignoráló hivatalos neológ képviseleti testületek is elkezdtek tanácskozni a kérdésről.[241] Az áttéréseknek az *Egyenlőség* hasábjain 1904-1905-ben szentelt kilenc részes cikksorozatát Singer Bernát, ekkor már szabadkai főrabbi a következő drámai helyzetjelentéssel vezette fel: „A korunkbeli zsidóságnak sok, nagyon sok baja között talán a legnagyobbak egyike: a kitérés. Dacára annak, hogy az összzsidóság számarányaiban nem okoz észrevehető változást; dacára annak, hogy felekezeti és művelődési hivatásunkat nem képes megbénítani, mégis állandó lidércnyomás gyanánt nehezedik reánk a gondolat, hogy évenként tekintélyes számú hitfeleink tagadják meg vallásunkat. Hogy ebben veszedelmet látunk, az kitűnik abból, hogy a felekezeti élet összes tényezői a legsűrűbben foglalkoznak vele. A papok a szószéken nyíltan vagy burkoltan a legtöbbször róla beszélnek; a hitoktatás nagyobbrészt oda irányul, hogy eleve megerősítse az ifjút a későbbi kísértésekkel szemben; a zsidó sajtó kitartó küzdelmét pedig jól ismerik e lapok olvasói."[242]

A drámai felvezető ellenére cikksorozatának befejező részét Singer Bernát bizakodva zárta: „Ennek a népnek mindig voltak küzdői, hősei és vértanúi és ő nem fog elveszni s elcsüggedni, ha vannak is gyávák, hitszegők és árulók az ő soraiban; ez a nép az ő nagy

[236] Dr. Kayserling M., pesti rabbi.: *Mit kell tennünk*. Egyenlőség, 1902. jún. 1, melléklet, 1. o.
[237] Szabolcsi Miksa: *Tanulságok a kormány jelentéséből.* Egyenlőség, 1902. nov. 2, 3. o. Az 1896-os adatba Szabolcsi beleszámolta a felekezeten kívülivé váltakat, illetve az e státuszból a zsidó vallásra visszatérteket. Az 1901-es szám a zsidó vallásból más vallásra tértek, illetve más vallásról a zsidó hitre lépők számának felel meg. A felekezeten kívülivé válókat és a visszatérő felekezetenkívülieket hozzáadva a veszteség végösszege 1901-ben 477 fő volt.
[238] Szabolcsi Miksa: *Hívek egylete*. Egyenlőség, 1903. febr. 8, 1. o.
[239] *Társadalmi szemle*, i. m. 114. o.
[240] Szabolcsi Miksa: *Téma. Levél egy íróbarátomhoz. (Folytatás).* Egyenlőség, 1904. okt. 2, 5.
[241] *A hatodik községkerület gyűlése*, i. m. 235-236, 239-241. o.
[242] Dr. Singer Bernát, szabadkai főrabbi: *A kitérések I.* Egyenlőség, 1904. nov. 6, 3. o.

sokaságában még mindig szilárdan áll ősei öröksége mellett."[243] A „hitehagyottak tábora" szüntelen gyarapodásáról szóló cikkek ennek ellenére egyre folytatódtak,[244] a kitérések jelentőségének percepciója olykor jócskán elszakadt a valóságtól, így Schächter Miksának az asszimilációról szóló 1905-ben megjelent tanulmányában, amelyben a PIH képviselőtestületi tagja úgy vélte, „nálunk a kitérések száma már majdnem egyensúlyozza a születések számát".[245] Az állami gyermekmenhely főorvosaként működő Schächter kijelentése legfőképp felindultságáról tanúskodik, 1904-ben a 438 zsidó áttérővel szemben az izraelita felekezet 27567 élve született gyermekkel gyarapodott.[246]

Úgy tűnik tehát, hogy az áttérések keltette riadalom általános volt, bár hangsúlyozni kell: az itt idézett kiadványok mind a fővárosban jelentek meg. Szerzőik közül voltak vidékiek is, de zömük Budapesten élt. A tiszavirág életű, illetve kifejezetten alkalmi lapokon kívül a korszakunkban vidéken alig jelent meg neológ (vagy a status-quo hitközségekhez közel álló) felekezeti periodika,[247] és azok is lényegesen kevesebbet foglalkoztak a kérdéssel, alighanem azért, mert a fővároson kívül az áttérés messze nem tűnt „epidémiaszerű" jelenségnek. A 1905 és 1906 között Miskolcon, illetve Debrecenben megjelenő *Szombati Újság*ban például összesen öt cikk, köztük két apró hír jelent meg az áttérésekről.

Az 1900-as évek közepétől a felekezeti kiadványokban lassacskán megritkultak a kitérők száma feletti alarmista hírjelentések. Noha az áttérések nem csökkentek, a témával általánosságban foglalkozó cikkek is valamivel ritkábbak lettek. Ennek okáról csak — egymásnak ellentmondó — feltételezéseink vannak. Az 1901-ig tartó gyors emelkedés után az áttérések száma lassabban növekedett, éves bontásban az ez évben regisztrált 544 zsidónál, amint már említettük, csak 1909-ben tértek át — 1 fővel — többen, a többi évben az áttérők száma mindig — olykor jelentősen — alacsonyabb maradt. Az évek haladtával lassacskán úgy tűnhetett, a helyzet stabilizálódott, így a kedélyek is lecsillapodtak. Mivel a neológ értelmiségnek a kitérés ellen felhozott érvei sem változtak, egy idő után amúgy is nehéz volt valami újat mondani. Illetve meglehet: az áttérők számának éppen a stabilizálódása, vagyis a tény, hogy a hitehagyók száma, minden erőfeszítés dacára sem csökkent, idővel enyhe rezignációt szült, illetve fokozta a vágyvezérelt gondolkodás, a kényszeredett optimizmus iránti hajlamot. „A zsidóság bizonyos rétegeiben valósággal járványszerűen pusztít az áttérés

[243] Dr. Singer Bernát, szabadkai főrabbi: *A kitérések IX.* Egyenlőség, 1905. jan. 8, melléklet, 1. o.
[244] Dr. Hajdu Miklós: *A lélekvásár.* Egyenlőség, 1905. aug. 27, 1. o.
[245] Dr. Schächter Miksa: Az assimilatióról. In: Bánóczi József szerk.: Évkönyv. 1905. Bp., Izraelita Magyar irodalmi Társulat, 1905, 274. o.
[246] Kovács Alajos: *A zsidóság térfoglalása Magyarországon*. Bp., Szerző kiadása, 1922, 16. o.
[247] A magyar nyelvű, pontosabban: a legalább az alcím erejéig magyar nyelvű zsidó periodikák listájára ld. Scheiber Sándor: *Magyar zsidó hírlapok és folyóiratok bibliográfiája*. A szerző hagyatékából sajtó alá rendezte Scheiberné Bernáth Livia és Barabás Györgyi. Bp., MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993. A magyar nyelvű lapok mellett a jiddis és német nyelvű zsidó periodikák részleges bibliográfiáját nyújtja: Dr. Eisler Mátyás: *Az Egyenlőség elődei*. Egyenlőség, 1911. jún. 1, 99-101. o.; Dr. Groszmann Zsigmond: *A magyarországi zsidó felekezeti hírlapirodalom bibliográfiai összeállítása*. Uo., 101-103. o.; Kahán Kálmán: *Az erdélyi zsidó sajtó története*. In: Moshe Carmilly-Weinberger szerk.: A kolozsvári zsidóság emlékkönyve. Memorial Volume for the Jews of Cluj-Kolozsvár. New York, Memorial Foundation of Jewish Culture, 1970, 185-202. o.

betegsége", írta 1905-ben Acsády Ignác, ám nyomban hozzá is tette: a zsidóság „rettenetesebb, rombolóbb viharokat is átélt már, s múltjából azt a reményt merítheti, hogy amint elmúltak a századok irgalmatlan üldözései, úgy fog elmúlni a legújabb idők sajátos divatja, a látszólag önkéntes áttérések fergetege a nélkül, hogy élete fájának egészséges gyökereit megrontaná."[248] A zsidóság fennmaradásának garanciáját a zsidó vallás igazában látó — a zsidó hitben formálisan megmaradt, de a vallástól elfordulók növekvő tömegét ez esetben ignoráló — érvelések érthetően leginkább a rabbik által írt cikkekben fordultak elő, így Hevesi Simon (1968-1943) pesti rabbi 1906-os elmélkedésében: „Azok az egyes hullongó alakok, melyek, mint a hervadó levél az élőfától, a zsidóságtól elszakadtak, nem egy jövendő átalakulás előfutárjai, — hanem szórványos áldozatai különböző, a korból és a viszonyokból eredő befolyásoknak. [...] Szórványos jelenségek ezek, melyek egyenként szigorú elbírálás alá esnek, de történelmi momentumot nem képeznek. Viszontagságok és támadások, térítések és csábítások, alkudozások és vásárlások, szóharcok és polémiák, szofizmák és fonák érvek dacára fönntartja a zsidóságot, mint hitfelekezetet, tanának a belső ereje és belső igazsága, meggyőződésének a belső létenergiája és vallásos igazságainak a kiválasztottakban tudatosan élő, a hivatottakban uralkodó, a lelkesekben lángoló, a tanultakban diadalmaskodó és a sokaságban legalább sejdített hatalma."[249]

Az efféle kijelentések dacára a bizakodás messze nem vált uralkodóvá, még a rabbik körében sem. Ha az 1900-as évek első feléhez képest ritkábban is, a háború előtti utolsó évek sajtójában is olvashatunk Hevesi meglátásával gyökeres ellentétben álló kifakadásokat, így Hevesi munkatársa, a PIH vallásoktatási szakfelügyelői munkája mellett a hitközség segédrabbijaként is működő Fényes Mór tollából. Amint 1910-ben írta a *Hitközségi Szemlé*ben: „A rabbik már egyebet sem tesznek csak határrendőrködnek a renegátok ellen, de még ebben sem működnek sikerrel."[250]

4. Az áttérések jelentősége

Befejezésként visszatérnénk a fejezeten áthúzódó kérdésre: milyen jelentőséget tulajdonítsunk a magyarországi zsidóság körében a reformkortól 1914-ig terjedő korszak során fellépő áttéréseknek?

A kortársak megítélése, mint láttuk, változó volt. Társadalmi visszhangját tekintve, a zsidó vallásváltás lassacskán felkeltette a közvélemény érdeklődését, de különösebben még a

[248] Dr. Acsády Ignác: *Áttérések a múltban*. In: Évkönyv. 1905. Szerk.: Bánóczi József. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1905, 84. o.
[249] Dr. Hevesi Simon, pesti rabbi: *Gondolatok a hitcseréről.* Egyenlőség, 1906. jan. 28, melléklet, 1-2. o.
[250] Dr. Fényes Mór: *Hitoktatás és felekezeti mizériák*. Hitközségi Szemle, 1. évf. 1910, 2 sz. 28. o.

századfordulón sem foglalkoztatta. Kutatásaink során számos, a kérdéssel többé-kevésbé — inkább kevéssé — behatóan foglalkozó sajtócikket, röpiratot, irodalmi művet gereblyéztünk össze, további kutatások révén minden bizonnyal még több ilyen forrásra lelnénk, de nem kétséges, hogy ezek száma akkor is összehasonlíthatatlanul kisebb maradna, mint a nemzetiségi kérdéssel, a munkáskérdéssel, vagy akár a nők helyzetének kérdésével foglalkozó írásoké. Igaz, azokban az írásokban, amelyek a zsidók magyarosodásáról, társadalmi helyzetükről, vagy pláne a „zsidókérdésről" — vagyis e kérdés „megoldásáról" — szóltak, az áttérés, ha csupán egy futólagos megjegyzés erejéig is, az esetek többségében megjelent, ám a zsidók vallásváltását a legtöbb szerző nem tekintette jelentős társadalmi jelenségnek — sok esetben éppen azon sajnálkozott, hogy a „zsidókérdés" enyhülésére vélten jótékonyan ható vagy akár azt „megoldó" áttérés nem öltött nagyobb méreteket. A közvéleménytől eltérően a (pesti) neológ értelmiségre az áttérők növekvő száma, a szüleik és őseik hitét megtagadók „epidémiaszerű" hitehagyása a századfordulóra érve immár „állandó lidércnyomás gyanánt" nehezedett, az áttérés központi, a modern zsidóság jövőjét szinte mindennél súlyosabban fenyegetni látszó kérdéssé vált.

Ami az áttérés kvantitatív adatait illeti: a zsidó vallást elhagyók száma az 1840-es évekig jelentéktelennek mondható. Az 1848-as, amilyen gyorsan emelkedő, olyan gyorsan alábbhagyó hullámtól eltekintve az áttérések száma, egy nagyon lassú emelkedés dacára, az 1880-as évekig egyértelműen alacsony maradt. Onnantól kezdve változó ütemben, mégis látványosan növekedett, amely növekedés a háborút megelőző másfél-két évtizedben immár nem csak az áttérések számában, hanem arányában is megnyilvánult.

Demográfiai szempontból a zsidó felekezetet ért veszteség minimálisnak tekinthető. Az ország 1910-ben 911 227 izraelita lakosához képest az 1896 és 1914 között kitért kilencezer valahány fő jelentéktelen. Ha a korszak utolsó évtizedeiben az áttérőknek a zsidó lakossághoz mért aránya növekedett is, ez az arány úgyszintén elenyésző maradt. Az állami statisztikák szerint 1900-ban 448, 1910-ben 526 keresztény hitre tért vagy felekezeten kívülivé vált zsidó az izraelita vallású lakosságnak e két évben 0,054, illetve 0,058%-át tette ki. Az áttérési mozgalom a közép-európai térség viszonylatában is alacsonynak bizonyult. A kitérteknek a zsidó hitű lakossághoz mért aránya kisebb volt Magyarországon, mint Németországban, és kisebb Budapesten, mint Berlinben, Bécsben vagy Prágában.

Önmagukban a statisztikai adatok azonban nem teszik lehetővé az áttérések tényleges horderejének a felmérését. A statisztika egy lehetőséget kínál csupán: az áttért versus nem áttért zsidók számának összevetését. Csakhogy az ebből eredő arányszám nem nyújt valós képet a vallásváltás társadalmi és kulturális súlyáról, hiszen a zsidó vallást elhagyók számát egy olyan közösséghez viszonyítja, amely közösség jelentős része számára az áttérés a

lehetségesen felmerülő életút-opciókon egyszerűen kívül esett. Az áttérés szociológiai jelentőségének a felméréséhez az áttérők számát csak azon zsidók számához van értelme viszonyítani, akiknél a vallásváltás, mint lehetséges opció egyáltalán felmerülhetett, vagyis a magyar zsidóságnak csupán azon tagjaihoz, akikben a zsidó vallástól, hagyományoktól, kultúrától, közösségtől való eltávolodás eredményeképpen a kitérés gondolata megfogalmazódhatott.[251] Ez eleve kizárja a vallásos zsidókat, vagyis a századforduló zsidó hitű lakosságának legalább azon egyharmadát, amely Jacob Katz szerint olyan értelemben valóban ortodoxnak volt tekinthető, hogy életvitele révén vallásossága a külső szemlélő számára is egyértelműen látható volt.[252] De kizárja azokat is, akik, ha a zsidó vallási előírások teljességét már nem tartották be, egy a zsidó hagyományoktól még kulturálisan átitatott miliőben éltek, vagyis a kisközségek, falvak neológ közösségeinek azon szerény tagjait, akik kulturálisan 1900-ban is jóval közelebb álltak a nyelvében, viseletében már elmagyarosodott, vallásideológiai szempontból mérsékelt ortodoxiához, mint a Lipótvároshoz.

Az elvilágiasodás, a vallásos és kulturális értelemben hagyományos zsidó közegtől való eltávolodás önmagában azonban nem vezetett az áttéréshez. A viszonyítási alap tovább szűkítendő, az ország zsidó hitű lakosságának azon rétegeire, amelyeknél valamely motiváció kiválthatta az áttérés melletti döntést. Vagyis azokra, akiket egy kereszténnyel kötött házasság terve, vagy egy kereszténnyel folytatott házasélet végül a megkeresztelkedésre vitt, azokra, akik olyan szakmai közegben működtek (illetve szándékoztak működni), ahol a vallászcsere potenciális előnnyel kecsegtetett, azon szűk csoportra, amely olyan társadalmi pozícióban volt, ahol a (beházasodással párosuló) kikeresztelkedés utat nyithatott a hagyományos elit köreibe való befogadás felé, illetve azokra, akik zsidóságukat immár nem csupán indifferens adottságként, hanem fájó stigmaként, konkrét vagy konfúzus vágyaik elérését gátló akadályként élték meg. Nem vitás, hogy e rétegekben az áttérők aránya mértékegységekkel nagyobb volt, mint a teljes zsidó vallású lakosság körében. Ha azt nézzük, hogy hányan tértek át azok közül, akiket megérinthetett a vallásváltás csábítása, az áttérés a 19. századi zsidóság akkulturált rétegeinek egyik mindenképpen jellegzetes vonását képezte.

Ha figyelembe vesszük továbbá, hogy ezen akkulturált zsidóság elitje, a század során kialakuló zsidó gazdasági, és még inkább politikai és kulturális elit tagjainak a századfordulóra érve tekintélyes része, amint a következő fejezetből kiderül, egyes csoportoknak a többsége elhagyta a zsidó vallást, az áttérés a 19. századi magyarországi zsidóság története egyik központi kérdésének tekinthető.

[251] Peter Honigmann: *Jewish Conversions — A Measure of Assimilation*, i. m. 26. o.; Todd M. Endelman: *The Legitimization of the Diaspora Experience in Recent Jewish Historiography*. Modern Judaism, 11. évf. 1991, 2. sz. 204-205. o.
[252] Jacob Katz: *The Identity of Post-Emancipatory Hungarian Jewry*, i. m. 20. o.

Kérdés végül, hogy az áttérés jelentősége a századfordulón lemérhető-e csupán az 1914 előtt ténylegesen áttérők alapján. A századforduló német zsidósága körében, vélte nemrég Alan Levenson, az áttértekhez képest jóval többen voltak azok, akik, ha e lépésre végül nem szánták is rá magukat, azt fontolóra vették.[253] Levenson ezen állítását önéletrajzi forrásokra alapozta, így ez bizonyíthatatlan becslés csupán. Mindazonáltal Magyarországon is számosan voltak, akik, ha a Rubicont nem lépték is át, annak partjait elérték. A tíz gyermekes Schlesinger Vilmos tűzifa-nagykereskedő nem tért ki, de lánya, Harmos Ilona visszaemlékezései szerint feleségének azt hajtogatta, „legszívesebben" valamennyi gyerekét kikereszteltette volna, „hogy jobb soruk legyen, és kevesebbet szenvedjenek majd az életben."[254] Hegedüs Géza kereskedő apja, az 1880-ban ortodox családban született, de felnőtt korára az ortodoxiától „lelke mélyéig" idegenkedő Hegedüs Andor sem hagyta el vallását, de fia születésekor megvallotta feleségének, ha testvérei és rokonsága miatt ezt nem teheti is, szíve szerint vele és gyermekeivel együtt katolizálna. Noha az ok, amiért kijelentése szerint megmaradt vallásában idővel megváltozott, áttérési vágyának cseperedő fia előtt is hangot adott: „Sokszor emlegette, hogy ha nem volna antiszemitizmus a világon, ő már régen katolizált volna. Nemegyszer mondta nekem is, hogy Szent István óta, aki magyar akar lenni, az legyen római katolikus."[255] Maga a tény, hogy korabeli írásaikban vagy visszaemlékezéseikben többen, így az író Bródy Sándor (1863-1924), a történész Marczali Henrik vagy az irodalmár Sebestyén Károly szükségét érezték annak, hogy elmondják, miért *nem* térnek, illetve tértek ki, jelzi, hogy a gondolat legalábbis felmerült bennük.[256]

Amint írta a tapolcai rabbi Singer Bernát 1896-ban: „Akik pedig megmaradnak mieinknek, [...] azoknak vallásunk, népünk kínos teher csupán, a múltat nem ösmerik, a jövőt nem hiszik, csak alkalom kellene a bűnre, semmi egyéb."[257] Singer Bernát kifakadása inkább pillanatnyi elkeseredéseként értékelhető. Mindenesetre úgy tűnik, a háború előtti évekhez érve a PIH igencsak pragmatikus „világi" vezetősége is tényként vette, hogy vagyonosabb tagjai körében számosan voltak, akik közel álltak ahhoz, hogy elhagyják a zsidó vallást. 1911-ben a PIH pénzügyi elöljárójaként is működő erzsébetvárosi „törzsfőnök", a főváros törvényhatósági bizottságában évtizedeken át jelentékeny szerepet játszó Ehrlich G. Gusztáv (1849-1942) a hitközség ekkor alakult adótanácsi ülésén a PIH hitközségi kultuszadójának jelentős emelése mellett érvelt, hangsúlyozva többek közt, hogy a pesti hitközség kultuszadójának legmagasabb sávja jóval alacsonyabb, mint a berlini vagy bécsi hitközségben. Ehrlich számára kétségtelen volt: a hitközség vezetői „a kellő megadóztatástól

[253] Ld. Alan Levenson: *The Conversionary Impulse in Fin de Siècle Germany*. In: Leo Baeck Institute Year Book, 40. évf. 1995, 107-122. o.
[254] Kosztolányi Dezsőné Harmos Ilona: *Burokban születtem,* i. m. 90. o.
[255] Hegedüs Géza: *Előjátékok egy önéletrajzhoz*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982, 260-260, 321. o.
[256] Marczali Henrik: *Emlékeim*, i. m. 121-122. o.; Bródy Sándor: *Zsidókról*. Fehér Könyv, 1915. március, 79-86. o.; Sebestyén Károly: *Summa Vitae. Visszatekintés egy életre*. I-II. köt. Bp., Athenaeum, 1927, I. köt. 86. o.
[257] Singer Bernát: *Kürtszó*, i. m. 3. o.

eddig u. i. azért tartózkodtak, mert féltek a kitérésektől". Ehrlich e politikát nem csupán morális szempontból tekintette elítélendőnek: „Aki pár száz koronáért kitér, az úgysem zsidó, előbb vagy utóbb úgyis megy tőlünk, hát menjen mindjárt."[258] (A PIH félelme nem volt teljesen alaptalan: amikor a budapesti nagykereskedő Heidelberg Lipót (1829-1910) halálát követően a hitközség 300 koronával felemelte a fia, Helvey Tivadar (1863-1929) által fizetendő kultuszadót — ez utóbbi rögvest kitért.[259])

Mondhatnánk: az áttérést fontolgató, de az általunk tárgyalt korszakban hitükben megmaradó zsidók esete a szorosan vett áttérés vizsgálata szempontjából végül is irreleváns — hiszen e zsidók nem tértek át. A századforduló neológ zsidóságának vallása és közössége iránti viszonyára nézve viszont annál árulkodóbb, hogy nem sokkal később e lépést közülük számosan megtették. Az 1918-1920 közötti évek úgy számban, mint arányban minden korábbihoz képest példátlan áttérési hulláma, a három év alatt közel tízezer magyar zsidó kikeresztelkedése[260] nem csak az ekkor a korábbiakhoz képest példátlan erővel fellángoló antiszemitizmus előli menekülési vágy hevességéről tanúskodik, hanem arról is, hogy a dualizmus békebeli éveinek a végéhez érve az áttértekhez képest jóval nagyobb volt azon zsidók száma, akik ha a fontolóra vett kitérés gondolatát ekkor még elvetették, ezt elsősorban az áttérés azon nyomos okának a hiányában tették, amelynek pár évvel későbbi fellépése az áttérésre lelkileg már régen készen találta őket.

Noha az első fejezetben már említett Vidor Tekla orvos apja a PIH vezetőségének is tagja volt, Tekla nem részesült otthon semmiféle vallásos nevelésben, „nevelésünk kizárólag az erkölcsös életre való buzdításból állt", írta visszaemlékezéseiben.[261] A család zsidósághoz tartozása csupán olyan külsődleges jelekben mutatkozott meg, mint hogy nem ünnepelték

[258] A berlini hitközségben a legnagyobb kultuszadó ekkor 15000 márka (vagyis 12750 korona) volt, Bécsben 12000, a PIH-nél 3000 korona. *Hitközségi kultuszadó*. *Hitközségi Szemle*, 2. évf. 1911, 3. sz. 144. o.

[259] Secundus [Patai József]: *Helvei és elvei.* Múlt és Jövő, 3. évf. 1913, 4. sz. 178. o. A PIH kitérési jegyzőkönyvéből kiderül, Helvey Tivadar 1910 májusában jelentette be kitérését a hitközség rabbihivatalában. MZsL, TB. B/67.

[260] A zsidó áttérések száma már 1917-ben gyors emelkedésbe kezdett. 1916-ban 463-an, a következő évben 677-en tértek át. 1918-ról nincs hivatalos statisztikai adat. 1919-ben Magyarországon 7146, 1920-ban 1925 zsidó tért át. Ld. Zeke Gyula: *Statisztikai mellékletek*, i. m. 194. o.

A fővárosi kitérésekről Groszmann Zsigmond, a PIH rabbihivatalának vezetője által az *Egyenlőség*ben publikált, illetve a PIH éves jelentésében szereplő adatok tekinthetők a legmegbízhatóbbaknak. Groszmann szerint a Károlyi-kormány idején, 1918. nov. 1. és 1919. márc. 20. között 265, a tanácsköztársaság alatt, 1919. márc. 25. és júl. 31. között 903, a Friedrich-kormány hivatalba lépésétől 1919. szept. 30-ig 1121 tizennyolcadik életévét betöltött zsidó jelentette be legalább egyszer kitérési szándékát a PIH-nél. Ezenkívül 240 személy csak levélben informálta kilépéséről a hitközséget. Ez összesen 2529 fő. A számok valószínűleg pontosan tükrözik a kitérések időszaki alakulását, de jóval alacsonyabbak az áttérők tényleges számánál, mert kitérésüket ekkor sokan egyáltalán nem jelentették be a hitközségnél. Groszmann Zsigmond becslése szerint e tizenegy hónap leforgása alatt Budapesten mintegy 5000 zsidó tért át. Ld. Dr. Groszmann Zsigmond: *Statisztikai adatok a kitérésekről*. Egyenlőség, 1919. okt. 12, 9. o.

Az áttérők száma azonban ennél is nagyobb lehetett. Groszmann a regisztrált kitérők számát megduplázva jutott el a becsült 5000 főre. Csakhogy míg Groszmann adatai szerint 1918. nov. 1. és 1919. szept. 30. között a PIH-nél 515-en jelentették be áttérésüket a református vallásra, 1919-ben a fővárosban csaknem háromszor ennyi zsidó, pontosan 1471 fő lépett be a református egyházba. Ld. Szabó Imre: *A budapesti reformátusság lelki rajza* (1924). In: *Íme, a megvető kiméne vetni. Előadások. Prédikációk, bibliamagyarázatok, 1918-1928*. Bp., k. n. 1928, 12. o.

A PIH 1918-ban és 1919-ben nem adott ki jelentést. Az 1920-as évi jelentés szerint 1919-ben 2549, 1920-ban 905 személy jelentette be kitérési szándékét a hitközségnél, ezenkívül 257-en, illetve 15-en csak levélben tudósították döntésükről a rabbiságot. E számok dacára az 1920-as jelentés hangsúlyozta: „Hogy az elmúlt két évben hitközségünk területén lakó hány zsidó egyén lépett más vallásra, arról még csak megközelítő számot sem tudunk mondani." *A Pesti izr. hitközség elöljáróságának jelentése az 1920. közigazgatási évről* . Bp., Elek-Várnai Nyomda, 1921, 19. o.

Kovács Alajos szerint 1919-ben 5655, 1920-ban 1260 zsidó tért át Budapesten, e számokat azonban semmilyen forrás megjelölésével nem támasztotta alá. Ld. Kovács Alajos: *A zsidóság térfoglalása Magyarországon*, i. m. 25. o.

[261] Vidor Tekla visszaemlékezései. BTM Kiscelli Múzeum, Térkép-, kézirat- és nyomtatványtár. Gépirat. Ltsz. 87.40.1.

meg a karácsonyt, ami nemcsak azért fájt a kis Teklának, mert lemaradt az ajándékokról: „A házban a szomszéd gyerekek tudják, hogy nálunk nincs karácsonyfa és az olyan kellemetlen. Én szégyenlem." A zsidósághoz tartozásának pozitív tartalma nem volt, kizárólag negatív konnotációkban nyilvánult meg, így a „kínos" tudatban, hogy a „zsidók ölték meg a Jézuskát, ahogy azt gyerekkoromban [iskola]társaimtól suttogni hallottam". Még serdülő volt, amikor Munkácsy *Krisztus Pilátus előtt* című, a Műcsarnokban kiállított képe és Ernest Renan véletlenül kezébe került *Jézus élete* felkeltette érdeklődését a kereszténység iránt, belevetette magát az Újtestamentumba. „Csodálatos megnyugvást találtam Jézus szavaiban; így lett ő az én Megváltóm is." Mindazonáltal zsidó hitűként, egy zsidó férfihez, Spitz Lajos mérnökhöz ment feleségül 1897-ben (nevüket 1900-ban magyarosították Szilárdra). A házasság után jöttek a gyerekek, jómódban éltek. „A „Leben und Lebenlassen" járta s mi is úgy éltünk, mint az anyagi gondoktól ment akkori polgári körünk." Noha inkább érezte magát Jézus követőjének, erről nem beszélt senkinek, magánügynek tekintette, az általunk vizsgált korszak idején megmaradt a zsidó felekezetben. „Ha bensőleg közelebb is állottam Jézus szeretetét hirdető tanaihoz, mégsem gondoltam távolról sem kitérésre, annak semmi értelmét sem láttam volna, hogy megtagadjam származásomat, hiszen abban szégyenleteset, titkolni valót nem találtam", írta a nagyrészt az 1930-as években lejegyzett önéletrajzában (amelyben viszont a zsidó szó a 80. oldalon szerepel először, annak előtte nem említi sem szülei, sem rokonsága vallási hovatartozását, ekképpen sajátját sem, ami olykor kifejezetten fura, így midőn részletesen leírja az iskolai hittanórát anélkül, hogy jelezné, mely vallás oktatásáról volt is szó). A család 1919-ben, a fehérterror idején mégis áttért, megkönnyítendő a már műegyetemre járó két idősebb fiú, köztük Leó egyetemi tanulmányainak folytatását. A külső nyomás által kiváltott megkeresztelkedésre a Jézushívő Teklát nehezen vitte rá a szíve, de végül, igazolta lépését, „az őseimhez való ragaszkodást legyőzte bennem a gyermekeimért aggódó gondoskodás".[262]

Vidor Tekla végül tehát csak 1919-ben tért át, de ha ezt a háború előtt nem tette is meg, ez messze nem annyira zsidósága iránti kötődésének tudható be, mint inkább annak, hogy nem volt nyomos oka az áttérésre. A 19. századi Magyarország zsidó és keresztény lakosainak együttélése szempontjából a zsidók áttérésének jelentősége abban rejlik, hogy megjelöli a hagyományos elitnek a zsidók integrációja iránti hajlandósága határait. Az akkulturált zsidó rétegeknek a vallásuk, közösségük, „zsidó" mivoltuk iránti viszonya szempontjából az áttérés jelentőségét annak szimptomatikus voltában látjuk. Az áttérések számának és arányának a növekedése, mely növekedés megítélésünk szerint nem annyira az

[262] Uo. A University of California könyvtárában őrzött hagyatékban található keresztelési anyakönyvi kivonat szerint Szilárd Leó 1919. július 24-én keresztelkedett meg a fasori református egyházközségben. Feltehetően családja többi tagja is ekkor vette fel a keresztséget. Ld. Frank Tibor: *The Social Construction of Hungarian Genius (1867-1930)*. (http://www.princeton.edu/piirs/von_neumann_event/docs/Tibor_Frank_vonNeumann_paper_final.pdf)

amúgy felerősödő antiszemitizmussal, mint inkább az antiszemitizmussal szembeni ellenálló képesség fokozódó gyengülésével magyarázható, arra utal, hogy a növekvő számú konvertiták mellett azon zsidó hitűek tábora is növekedett, akik számára, ha (1914-ig) nem tértek is ki, akárhogyan definiált zsidóságuk mind kevesebbet jelentett, pontosabban: egyre kevesebb pozitívumot hordozott. Az utóbbi négy évtized során mind dominánsabbá vált, leggyakrabban a német zsidók kapcsán kifejtett történetírói nézetet, amely szerint az európai zsidó polgárság töretlenül kötődött (általa kreatívan átértelmezett) zsidóságához, vizsgálatunk tehát nem támasztja alá.

III.

AZ ÁTTÉRŐK PROFILJA

1. Áttérés a zsidó elitek körében

Egy 1903-as cikkben az *Egyenlőség* a következő felsorolást nyújtotta a konvertiták általa tipikusnak vélt reprezentánsairól: „Íme: emberek, akik előkelő társaság hiú fényéért, egy jó állásért, puhább kenyérért, ordóért, mágnás keresztszülőkért — akik figyelemmel kísérték az utóbbi évek kitéréseit, tudják, hogy nem túlozunk — agg szülőknek megkeserítik utolsó napjaikat és korábbi halálba döntik. Íme: rosszul nevelt, hiú, üresfejű uracsok hecczből »lelocsoltatják« magukat, előkelődési mániában szenvedő kisasszonyok a drága pénzen vásárolt előkelő férj kedvéért áttérnek. Íme: a bankár úr az Országos Kaszinóba epekedik, a nagyságos asszony báró, vagy gróf társaságát szomjazza, a csemetét könnyű lesz bejuttatni a minisztériumba, mindezek kész okok a hitehagyásra. Íme: a hivatalnok, ki előléptetésre számít és hajlik a jóakaratú tanácsra, hogy aztán sok esetben csalódjék; a hírlapíró, ki összeköttetéseket keres ilyenképpen, a szerkesztő, ki egy érdekcsoportnál existenciát remél, az egyetemi tanár, ki államtitkárságról álmodik. És gyakori típus a fővárosban: a földhözragadt szegény nyomorult, kit megkeresztel az áljótékonyságban utazó protestáns misszionárius."[1]

A Skót Misszió által megkeresztelt „szegény nyomorult" zsidókon, illetve a hivatalnokon kívül, a felsoroltak mind a jól szituált értelmiség és a nagypolgárság képviselői. A konvertiták kilétét illetően ennél nemhogy a századforduló neológ felekezeti sajtója, de a cionista kiadványok sem mondtak többet, sőt még ennyit se, ami annál is feltűnőbb, hogy a cionista meggyőződésű társadalomtudósok által 1902-ben Berlinben létrehozott *Verein für jüdische Statistik* rendszeresen közölt statisztikai kimutatásokat a német konvertiták szakmai-társadalmi hovatartozásáról.[2] Ami a neológ értelmiséget illeti, a konvertitákról adott információi aszerint változtak, hogy az adott szerző éppen mit kívánt kimutatni, vagyis nem az áttérők kilétére, hanem a neológ értelmiség törekvéseire vetnek fényt. Önmagát és olvasóit megnyugtatandó az áttérés vélt „járványával" szemben, Szabolcsi Miksa 1900 decemberében kiemelte: az elmúlt év során a PIH-nél kitérésüket bejelentők „csak vagy egy harmada tartozik az intelligensek közé. Főképpen miniszteri hivatalnokok, hírlapírók és diákok. A többi a munkásosztályból rekrutálódik, iparosok és bevándorolt lengyel zsidók (az angol misszió

[1] Elkán Miksa: *Renegátok*. Egyenlőség, 1903. máj. 3, 2. o.

[2] A cionista társadalomtudósokról ld. John M. Efron: *Defenders of the Race: Jewish Doctors and Race Science in Fin-de-Siècle Europe*. New Haven — London, Yale University Press, 1994.; Mitchell B. Hart: *Social Science and the Politics of Modern Jewish Identity*. Stanford, Stanford University Press, 2000. A zsidók viszonyait részben statisztikák alapján ismertető első magyar cionista társadalomtörténeti munka is zömében külföldi anyagból dolgozott. Ld. Frigyes Lajos: *A zsidók természetrajza. Embertani-, kórtani-, psychologiai és ethikai vázlat*. Bp., A Zsidó Szemle Kiadása, 1920.

gyümölcse).”[3] E vélemény hét évvel később — megítélésünk szerint ugyanezen okból — még hangsúlyosabb megfogalmazást nyert: „Ha a kitértek emberanyagát nézzük, úgy túlnyomó részben szedett-vedett népet és bevándorolt szegény galíciai zsidókat találunk köztük.”[4] Mint később látni fogjuk, e kijelentéseknek igen csekély volt a valóságtartalma. Egy a kultúra „elzsidósodásának” antiszemita vádját cáfolni hivatott cikkben Fleischmann Sándor 1911-ben viszont ennek éppen ellenkezőjét hangsúlyozta: „Azok, akik elhagyják a zsidó vallást, túlnyomó nagy többségükben az úgynevezett intelligencia köréből származnak,”[5] értsd: a kulturális élet „elzsidósodásáról” már csak azért sem lehet beszélni, mert az e téren működő zsidók jelentős része már nem is az.

Ezen ellentmondásokon túl a konvertiták jellemzőnek vélt típusainak vissza-visszatérő felsorolásakor a hangsúly mindazonáltal legtöbbször a vagyoni és szellemi elitre helyeződött. Amint írta Singer Bernát 1904-ben: „Nagy urak, kik erősségei lehetnének felekezetöknek; írók és művészek, kiknek megvetni kellene minden alantasságot; magas rangú hivatalnokok, stb.; ezek hagynak el bennünket.”[6] Noha a neológ értelmiség véleménye, mely szerint az áttérés elsősorban az értelmiség és a felsőbb rétegek soraiból szedte áldozatait, nem az áttérők profiljának empirikus vizsgálatából fakadt, hanem elsősorban az ezen rétegekben feltűnő áttérések keltette aggodalomnak volt a tükre, e nézet nagyjából megegyezik a történészek megítélésével.

Ami a térséget, vagyis a közép-európai askenázi közösségeket illeti, Jacob Katz szerint a keresztény és a zsidó felvilágosodás hozta változás a konvertiták profiljában is megmutatkozott. Míg a 17. század elejétől a 18. század közepéig az áttérők elsősorban a zsidó társadalom marginális tagjaiból rekrutálódtak, az 1770-es évektől a vallást váltók számának megnövekedésénél is fontosabb jelenség volt, hogy „a konvertita immár nem a zsidó társadalom pereméről került ki, hanem a magjából. [...] A konvertiták két vezető csoportból, a gazdagok és az értelmiségiek köréből származtak”.[7] Mordechai Breuer és Deborah Hertz azonos véleményt fejeztek ki a németországi zsidók áttérése kapcsán. Amint írta Breuer: „A [18.] század vége felé a kép megváltozott: míg korábban az áttérést választó zsidók zömében alsóbb társadalmi és kulturális miliőből jöttek, a hitüket megváltoztatók immár mind inkább a vagyonos és művelt körökből származtak.”[8]

[3] Hajdu Miklós: *Kétszáz neófita*. Szerkesztői megjegyzés. Egyenlőség, 1900. dec. 30, 6. o.
[4] *Vallászcsere.* Egyenlőség, 1907. márc. 3, 9. o.
[5] Fleischmann Sándor dr.: *„Elzsidósodott kultúra”* . Egyenlőség, 1911. júl. 23, 1-2. o.
[6] Dr. Singer Bernát, szabadkai főrabbi: *A kitérések IV.* Egyenlőség, 1904. dec. 4, 4. o.
[7] Jacob Katz: *Kifelé a gettóból. A zsidó emancipáció évszázada 1770-1870*. (1973) Bp., MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1995, 33, 128. o. A 128. oldalon található idézet a magyar fordítás általunk javított szövege. Az eredeti mondatra ld. Uő: *Out of the Ghetto: The Social Background of Jewish Emancipation, 1770-1870*. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1973, 122. o.
[8] Mordechai Breuer: *The Early Modern Period*. In: Michael A. Meyer szerk.: German-Jewish History in Modern Times. I. köt.: Tradition and Enlightenment 1600-1780. New York: Columbia University Press, 1996, 123, 160, 250. o. Az idézet a 250. oldalról származik.; Deborah Hertz: *How Jews Became Germans. The History of Conversion and Assimilation in Berlin*. New Haven — London, Yale University Press, 2007, 31, 35-36, 49. o.

Az 18. századi magyarországi zsidóság történetével foglalkozó munkák szerzői közül az áttéréseknek senki nem szentelt különösebb figyelmet, ismereteink így pár, csupán megemlített egyedi esetre szorítkoznak, ez még egy hangsúlyozottan hipotetikus tendencia felvázolására sem elég.[9] Ugyanakkor semmi okunk nincs azt feltételezni, hogy a magyarországi hagyományos zsidóság, vagyis az ekkor a morvaországi, ausztriai, majd galíciai bevándorlás révén újjászülető magyarországi zsidó közösségek körében jelentkező áttérések karakterükben eltértek volna a térségben másutt megfigyelt tendenciától. A 18. század végére Németországban már egyértelműen kirajzolódó társadalmi változások a magyarországi zsidóság körében csak a reformkorhoz érve mutatkoztak meg. Így volt ez az áttérések tekintetében is, amelyek, mint láttuk, ekkortól váltak gyakoribbá. Amint a (potenciális) áttérők profilját illetően Michael Silber rámutatott: az 1848-ban alakult pesti radikális reformegylet tagságának zömét kitevő értelmiségiek és nagykereskedők képezték egyben azon csoportokat is, amelyek „leginkább vulnerábilisak voltak a kereszténység csábításával szemben."[10] Kovács Ábrahám szerint a ténylegesen áttérők is e rétegekből, a gazdasági elit és az újságírók, irodalmárok, egyetemisták köréből kerültek ki.[11]

Nem kétséges: azon, a reformkor idején áttért zsidók, akikről tevékenységük révén rendelkezünk némi személyes információval, szinte kivétel nélkül e két rétegből, a nagykereskedők és az értelmiségiek köréből származtak. Az előbbiek esetében az áttérők számát növelte, hogy a vallásváltásra inkább már érett férfikorban került sor, s ekképpen gyakran magával vonta a család (egy részének) áttérését is, míg az utóbbiak között jellemzőbb volt a pályája elején, még agglegény korában áttért férfi.[12] Ugyanakkor, ami az ekkor kialakuló kereskedelmi nagypolgár réteg férfi tagjait illeti: az áttérés jelentősége nem annyira az esetek nagy számában, mint inkább egyes konvertiták, így Ullmann Mózes vagy Wodianer Sámuel illusztris voltában rejlett. A 19. század első felében Bácskai Vera számításai szerint 142 zsidó kereskedő folytatott bizonyíthatóan nagykereskedést Pesten.[13] Ha csak a családfőket nézzük, az ezen időszakban Pesten (is) működő zsidó nagykereskedők közül alig egy tucatnyi esetben van biztos tudomásunk arról, hogy az illető 1848-ig bezárólag elhagyta a

[9] Ld. pl. Marczali Henrik: *A magyarországi zsidók II. József korában*. Magyar Zsidó Szemle, 1. évf. 1884, 353-363. o.; Richtmann Mózes: *A régi Magyarország zsidósága. (1711-1825)*. Magyar-Zsidó Szemle, 29. évf. 1912, 9-40, 91-122, 241-245, 298-318. o.; Grünwald Miksa: *Zsidó biedermeier*. Bp., Szerző kiadása, 1937, 63-64. o.; Raphael Patai: *The Jews of Hungary: History, Culture, Psychology*. Detroit, Wayne State University Press, 1996, 197-200. o.

[10] Michael K. Silber: *The Social Composition of the Pest Radical Reform Society (Genossenschaft für Reform im Judenthum), 1848-1852*. Jewish Social Studies, 1. évf. 1995, 3. sz. 117. o.

[11] Kovács Ábrahám: *Ballagi Mór és a Skót Misszió: megtérés, áttérés vagy kitérés? Egy liberális protestáns zsidó életútjának kezdete*. Confessio, 31. évf. 2007, 3. sz. 114. o.

[12] Az előbbire példa Ullmann Mózes: első felesége és lányai zsidó hitűek maradtak, hat fia, akik apjukkal együtt 1825-ben nemességet kaptak, Mózes 43 éves korában Bécsben történt áttérését követő hónapokban Pesten lettek megkeresztelve. Ld. Anna L. Staudacher: *Jüdische Konvertiten in Wien 1782-1868*. I-II. köt. Peter Lang, Frankfurt am Main, 2002, II. köt. 506. o.; Hrotkó Larissza: *A zsidók élete Pesten a 18. század végén-19. század elején. Életképek*. Kézirat. Bloch Móric, illetve öccse Károly (1824-1888) viszont még agglegényként, 28, illetve 19 évesen tértek át. Kovács Ábrahám: *Ballagi Mór és a Skót Misszió: megtérés, áttérés vagy kitérés? Egy liberális protestáns zsidó életútjának kezdete*. In: *Confessio*, 31. évf. 2007, 3. sz. 109-125. o.

[13] Bácskai Vera: *A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pesten*. Bp., Magvető, 1989, 14. o.

zsidó vallást.[14] A konvertiták tényleges száma ennél valamivel biztosan nagyobb volt. Az 1827-ben létrejött, kereskedő elitet összegyűjtő Kereskedői (Mercantil) Casinónak Tóth Árpád kutatásai szerint 1840-ben 38 zsidó tagja volt, közülük a már 1838-ban katolizált Weisz Ferenc Bernát (1800-1888), illetve az 1823-ban Bécsben katolizált Lackenbacher Jakab (1797-?). 1848-ig bezáróan a kaszinó zsidó tagjai közül további két személy, Wodianer Sámuel és Kunewalder Jónás biztosan megkeresztelkedett.[15] Az áttértek aránya azonban még ebben az esetben sem volt kiemelkedően magas, és mindenesetre jóval kevésbé volt jelentékeny, mint az értelmiség körében. A forradalom előestéjéhez érve már kialakult Magyarországon a hagyományos (vallási) életviteltől elfordult, a jiddist pár esetben már a magyarra, zömében inkább még a németre felcserélő zsidó értelmiségieknek egy szűk rétege, újságírók, szerkesztők, költők, drámaírók. Közülük többnek csupán a nevét ismerjük pár cikk vagy egy kiadott röpirat révén. Huszonkét személy esetében sikerült minimális életrajzi információt összegyűjteni, pontosabban biztos, illetve megbízhatónak tekinthető információt szerezni esetleges áttérésükről, vagy éppenséggel zsidó hitben maradásukról. Közülük tízen áttértek, zömükben már a reformkor idején, páran az 1850-60-as években.[16]

Az értelmiségieken kívül egy — őket kis mértékben átfedő — réteg volt, amelynek körében az áttérés még nagyobb arányokat öltött, ez pedig a szabadságharc során századosi rangig jutott zsidók szűk köre volt. Bona Gábor tételes listájából kiderül, a szabadságharcban 21 zsidó szolgált századosi rangban. Ezek közül két esetben nem tudni, vajon az adott személy kitért-e vagy sem. A többi 19 közül egy már születésekor római katolikusként anyakönyveztetett, két személy kisgyerekkorában lett megkeresztelve, egy személyről nem tudni, vajon még gyerekként, vagy már saját döntése eredményeképpen tért át, tízen saját akaratukból váltottak vallást, ezek közül négyen még 1848 előtt, egy a szabadságharc után, öt ismeretlen időpontban. A 21 férfi közül csak öten maradtak meg életük végéig a zsidó vallásban.[17]

---

[14] Az illetők Ullmann Mózes; Adelsberg Zsigmond; Wodianer Mór; Weisz Bernát Ferenc; Koppely Fülöp; Wodianer Sámuel; Biederman Simon; Kornitzer Philipp; Kunewalder Jónás; Kanitz Manó.

[15] Tóth Árpád: *Önszervező polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban*. Bp., L'Harmattan, 2005, 252. o. Az általa megadott listában Tóth Árpád Wodianer Sámuel áttérését Bácskai Vera nyomán 1839-re teszi, valójában 1840-ben még zsidó hitű volt; mint korábban láttuk, a korabeli lapok 1841-ben számoltak be megkeresztelkedéséről. A Tóth Árpád által zsidó vallásúak közé sorolt nagykanizsai születésű Lackenbacher Jakab viszont már 1823-ban áttért Bécsben. Ld. Anna L. Staudacher: *Jüdische Konvertiten in Wien 1782-1868*, i. m. II. köt. 270. o. A listán szerepel még az óbudai Boskovitz család három tagja, köztük Boskovitz József Löb[l] (1789-1862), aki 1836-1839, majd 1851-1858 között a pesti zsidó község elnöke volt. A *Pesti Divatlap* 1848. ápr. 29-i száma egy „Boskovicz"-t is említ azon „zsidók vagyonosabbjai" között, akik az utóbbi időkben elhagyták a zsidó vallást, elképzelhető, hogy ez az 1840-es listán szereplő Boskovitz Emánuel illetve Jakab volt. Boskovitz Józsefre: Frojimovics Kinga — Komoróczy Géza — Pusztai Viktória — Strbik Andrea: *A zsidó Budapest. Emlékek, szertartások, történelem*. I-II. köt. Bp., Városháza — MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1995, II. köt. 356-358. o. A *Pesti Divatlap*ot idézi: Zsoldos Jenő szerk.: *1848-1849 a magyar zsidóság életében*. (1948) Bp., Múlt és Jövő, 1998, 129. o.

[16] Ezek Zerffi Gusztáv, Saphir Moritz Gottlieb, Bloch Móric, Beck Károly, Hugó Károly, Klein Gyula Lipót, Klein Hermann / Kilényi János, Korn Fülöp, Szegfi Mór, Falk Miksa. Zerffi Gusztávot szülei már születéskor megkeresztelték. Az áttért nagykereskedők, illetve értelmiségiek közül a következő fejezetben többre visszatérünk. Az áttérésekre vonatkozó források megadásától eltekintünk, az információk végtelenül szerteágazó volta miatt hosszú oldalakat foglalna el.

[17] Ld. Bona Gábor: *Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban*. I-II. köt. Bp., Heraldika Kiadó, 2008. Ezúton is szeretnénk megköszönni Bona Gábornak a levelében nyújtott, a könyvében szereplő adatokat kiegészítő információkat. A kitérések idejének megállapítása részben saját kutatásaink eredménye.

E neves kereskedők és értelmiségiek mellett kitértek azonban szegény zsidók is, például a Skót Misszió 1841-ben megkezdett pesti tevékenykedésének eredményeképpen. Története során a misszió visszatérő büszkeséggel emlékeztetett korai sikereire, vagyis a pesti zsidók körében nagy tekintélynek örvendő Saphir Izrael (1780-1864) és családjának 1843-ban bekövetkezett áttérésére a református vallásra.[18] Az effajta siker azonban a reformkorban is kivételes volt, a misszió pesti történetében e család volt az első és utolsó nagy fogás, ami már abból is látható, hogy a missziós iratokban rajtuk kívül alig fordul elő nevesített konvertita. Amint Angliában, úgy Magyarországon is a misszió által megkereszteltek azon körökből származtak, amelyekhez a misszionáriusok hozzáférhettek, amely körökben munkálkodhattak, vagyis a szegény zsidók között, akiket ingyen gyógyítottak, akiknek gyermekei számára ingyenes iskolát működtettek.[19] Mint már említettük, a Skót Misszió által publikált számadatok az általuk megkeresztelt zsidók számáról megbízhatatlanok, Welker Árpád anyakönyvi kutatásaiból viszont kiderül, a Kálvin téri református gyülekezetben regisztrált áttérések egyes időszakokban világosan a misszió tevékenységéhez köthetők, így 1843-1844-ben, illetve 1847-ben, mikor is összesen 46 zsidó tért át Pesten a református vallásra, a Saphir családon kívül minden valószínűség szerint zömében nincstelen zsidók. Észrevehető továbbá, hogy a térség más nagyvárosaiban, így Varsóban vagy Bécsben, ahol az 1870-es évektől a konvertiták többsége mindkét esetben már a közép- és felsőbb rétegek köréből került ki, a 19. század első felében, Bécs esetében egészen 1868-ig ennek ellentéte volt az igaz. Egy a 20. század elején megjelent, 1800-1903 között Varsóban áttért 1796 konvertita adatait rögzítő antiszemita kiadvány szerint az 1830-as években az áttérők 67%-a iparos volt, kiskereskedő, napszámos, házaló, vagy szolga. Ez az arány az 1840-es években 75%-ra emelkedett.[20] A bécsi konvertiták társadalmi profiljáról Anna Staudacher bécsi levéltáros-történész kutatásai révén rendelkezünk részletes adatokkal. Staudacher elkészítette a Bécsben és a fővárost környező településeken 1782 és 1868 között a katholikus és a protestáns vallásba betért zsidók teljes adatbázisát. Kutatásai egyértelművé teszik: e korszakban a konvertiták zöme az alsóbb rétegekből származott, munkások voltak, inasok, napszámosok, szolgák, illetve ezek

[18] Rev. Robert Smith, A. M.: *Personal narrative of a ten years mission in Hungary*. The Sunday At Home, 1866. dec. 8, 772-775. o.; *"Mighty in the Scriptures." A Memoir of Adolph Saphir, D. D.* By the Rev. Gavin Carlyle, M. A. (Edin.) London, John F. Shaw & Co., 1893, 15-39. o.; Ábrahám Kovács: *The History of the Free Church of Scotland's Mission to the Jews in Budapest and its Impact on the Reformed Church of Hungary 1841-1914*. Peter Lang: Frankfurt am Main, 2006, 81-86. o.

[19] Todd M. Endelman: *Radical Assimilation in English Jewish History, 1656-1945*. Bloomington — Indianapolis, Indiana University Press, 1990, 144-172. o.; A skót misszió pesti történetének egyszerre tudományos és apologetikus monográfusa a missziónál megtértek társadalmi profiljára nem tér ki, de a misszió általa leírt tevékenysége önmagában is mutatja, hogy a misszionáriusok munkaterepe a szegény pesti zsidóság volt. Kovács Ábrahám: *The History of the Free Church of Scotland's Mission to the Jews in Budapest* , i. m. A dualizmus kori zsidó sajtó kizárólag a missziónak a szegény zsidók gyermekeit befogadó iskolájával foglalkozott, vagyis tevékenységét egyedül ezen réteg körében tekintette veszélyesnek. Ld. Szántó Eleázár: *Az angol hittérítők Budapesten*. Egyenlőség, 1886. dec. 5, 4-5. o.; Szabolcsi Miksa: *Még egy kötelesség*. Egyenlőség, 1897. jún. 6, 3-5. o.; dr. Glass Izor: *A hitközség és a skót missió-iskola*. Egyenlőség, 1897. jún. 13, 5-6. o.; (K): *A skót missió*. Zsidó Szemle, 1912. jún. 1, 1. o.

[20] A szerző a konvertiták mesterségét csak a férfiak esetében adta meg. A szegények aránya valójában ennél is nagyobb lehetett, egyrészt, mert egyes vagyonos áttért családok lefizették a szerzőt, hogy kihagyja neveiket, másrészt és főleg, mert a lista nem tartalmazza azon 949, feltehetően szerény zsidót, akit 1821-1907 között az angol missziós társulat, a London Society for Promoting Christianity Among the Jews térített meg. Ld. Todd M. Endelman: *Jewish Converts in Nineteenth-Century Warsaw. A Quantitative Analysis*. Jewish Social Studies, 4. évf. 1997, 1. sz. 31-33, 36-38. o.

törvénytelen gyermekei.[21] A varsói, bécsi, illetve pesti zsidók részben eltérő viszonyai ellenére sem lehetetlen tehát, hogy 1848 előtt, sőt akár az emancipációig terjedő korszakban a konvertiták zöme Pesten is a szegény zsidók közül került ki. A századforduló éveiben, amint azt lentebb részletesen bemutatjuk, már bizonyosan nem ez volt a helyzet.

Amint a dualizmus kori zsidóság kapcsán Jacob Katz megjegyezte: áttértek ebben az időszakban „ortodox" zsidók is. A nem zsidó világgal és kultúrával való fiatalkori találkozás számos ortodox családból, miliőből származó zsidót eltávolított eredeti közegétől, egyeseket közülük formális, vagy akár őszinte áttéréshez vezetett.[22] Ugyanakkor, amint az előző fejezetünkben már említettük, Katz úgy vélte, az áttérések leginkább a gazdasági és a kulturális elit körében fordultak elő, mely körökben Michael Silber szerint „jelentős veszteséget" okoztak.[23] Míg Nathaniel Katzburg szerint a 19. század végén a kikeresztelkedők száma „a vagyonosabb társadalmi csoportok körében" nőtt meg,[24] Karády Viktor úgy ítélte: a századfordulón a vallásváltás leginkább az értelmiségi rétegekre volt jellemző. Az áttérés az e lépésre hajlamos, vagyis „a formális asszimiláció már előrehaladott állapotában levő" csoportoknak is csak azon népességét érintette, vélte Karády, „melynek szakmai-társadalmi érvényesüléséhez a keresztény státusz közvetlenül hozzájárult. Ezért volt a kitérések között az értelmiség minden helyzetben igen erősen túlképviselve (ebbe a diákok, a szabad foglalkozásúak és a művészek értendők mindenekelőtt, a magánhivatalnokok már kevésbé), míg az összes többi szakmai réteg (így a munkásság vagy maga az iparos vagy kereskedő polgárság) képviseltetettsége az átlagtól elmaradt."[25]

„Különös, hogy 50 esztendő óta majdnem minden gazdag izraelita család a keresztény hitre áttér", jegyezte meg Simor János (1813-1891) hercegprímás egy főrendiházi beszédében 1883-ban.[26] Ami a dualizmus korabeli közvéleményt, a sajtót és az irodalmat illeti, a kitért zsidó mint társadalmi figura az esetek zömében egyet jelentett a „Lipótvárossal", vélhetően, mert a zsidóságnak e rétege váltotta ki messze a legnagyobb érdeklődést, arról nem is szólva, hogy a zsidó gazdasági elit köreiben történt áttéréseket az adott személyek társadalmi *láthatósága* óhatatlanul felnagyította. A századfordulón a szatirikus lektűr-irodalom mindenekelőtt a zsidó nagypolgár körökben feltételezetten dúló áttérési lázat pécézte ki, a

[21] Ld. Anna L. Staudacher: *Jüdische Konvertiten in Wien 1782-1868*, i. m. A konvertiták szakmai megosztását közlő táblázatok a hosszú korszakon belül sajnos nem nyújtanak semmilyen periodizációt, a szakmákon belül Staudacher nem vette külön a férfiakat és a nőket, szakmai kategóriái ezenkívül olykor igen eltérő társadalmi szintű rétegek képviselőit csoportosítják össze, az orvosok és az orvosi fakultás hallgatói így együtt szerepelnek a bábaasszonyokkal és a borbélyokkal.

[22] Jacob Katz: *The Identity of Post-Emancipatory Hungarian Jewry*. In: Yehuda Don — Victor Karady szerk.: A Social and Economic History of Central European Jewry. New Brunswick — London, Transaction Publishers, 1990, 25. o.

[23] Uo., 26. o. Michael K. Silber: *Hungary Before 1918*. In: Gershon David Hundert szerk.: *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*. I-II. Köt. New Haven — London, Yale University Press, 2008, 781. o.

[24] Nathaniel Katzburg: *Zsidópolitika Magyarországon 1919-1943*. (1981) Bp., Bábel Kiadó, 2002, 19. o.

[25] Karády Viktor: *Zsidó identitás és asszimiláció Magyarországon.* (1988) In: Uő: Zsidóság, modernizáció, polgárosodás. Tanulmányok. H. n. [Bp.], Cserépfalvi, 1997, 71, o. Raphai Patai / Patai György szerint a *fin de siècle* idején a vallásváltás elsősorban a „tehetséges", illetve „látványosan sikeres" zsidók között volt gyakori. Raphael Patai: *The Jews of Hungary: History, Culture, Psychology*. Detroit, Wayne State University Press, 1996, 371-372. o.

[26] *Főrendiházi Napló 1881-1884*. II. köt. Bp., 1884, 38. o.

meggazdagodott és ennek mintegy természetes velejárójaként kikeresztelkedett zsidó (parvenü) figurája a korabeli pesti kuplék visszatérő szereplője volt. Amint írta Gábor Andor egy háború előtti szerzeményében: „Hála isten, hála isten, oly jól megy nekünk, / Bankigazgatóék vagyunk s van két gyermekünk, / Svájci bonnunk s eredeti hollandi dadánk, / S a katolicizmusba már rég beolvadánk."[27] Nem kétséges: amikor a Ferenczy Kabaré 1912. december 15-én műsorára tűzte Liptai Imre (1876-1927) és Harsányi Zsolt (1887-1943) szerzőpáros *Az Abbé. Lipótvárosi tréfa* című bohózatát,[28] a címben rejlő élc senki számára nem szorult magyarázatra. A gazdag kitért zsidó klisévé vált. A „Lipótvárost" *rendezetlen,* illetve *rendezett felekezeti viszonyok* között élőkre osztó kifejezés elterjedtsége a századfordulón jól tükrözi e réteg immár óhatatlanul véges — hiszen *rendezendő* — zsidó mivoltáról kialakult nézet sztereotípiává válását.[29]

Ami a századforduló lektűr-irodalmának, vicceinek, kupléinak (jelentős részben zsidó) szerzőit és feltehetően (ugyancsak részben zsidó) olvasóikat szórakoztatta, az a neológ értelmiséget növekvő aggodalommal töltötte el — vagyis e réteg is osztotta a közvéleményben a zsidó nagypolgárságot megtizedelő áttérések jelentőségéről kialakult nézetet, annyi különbséggel, hogy a gazdasági elithez rendszerint hozzá sorolta a kulturális elitet is. „Ne szépítgessük a dolgot" írta 1900-ban a közgazdász-etnográfus Strausz Adolf (1853-1944), „hanem ösmerjük be, hogy éppen azok a családok, melyek vagyoni helyzetüknél és társadalmi állásuknál fogva díszei és védelmezői lehetnének a zsidóhitű magyarságnak, cserbenhagynak bennünket."[30] A zsidó elit köreiben a neológ értelmiség percepciója szerint mindinkább terjedő „hitehagyás" a századforduló éveitől kezdve a felekezeti kiadványok visszatérő panaszának tárgyává vált: „Majd erről, majd arról halljuk" írta Singer Bernát szabadkai főrabbi 1904-ben, „hogy meghajtotta fejét a keresztvíz alá; nem szabad örülnünk hitfeleink emelkedésének, kitüntetésének, mert minden emelkedés távolabb viszi őket tőlünk. Akik büszkeségeink voltak, szégyenünkké lettek. [...] A szellemi és vagyoni arisztokrácia tekintélyes hányadát elveszítjük."[31] A témáról elmélkedő szerzők számára nem volt kétség: „A zsidóság felső rétegeiben szakadatlanul folyik az elpártolás folyamata", jelentette ki 1912-ben a *Hitközségi Szemle* egyik szerzője.[32] 1917-ben az író és országgyűlési képviselő Farkas Pál (1878-1921) már „majdnem törvényszerű"-nek vélte, miszerint „azon zsidók, akiknek

[27] Gábor Andor: *A Zsazsa*. In: Uő: Erélyes elégia. Bp., Szépirodalmi, 1967. 37. o.
[28] Alpár Ágnes: *A fővárosi kabarék műsora 1901-1944*. Bp., Magyar Színházi Intézet, 1979, 88. o.
[29] A századfordulón e kifejezést, hogy csak néhány példát említsünk, megtaláljuk az irodalomban: Herczeg Ferenc: *Andor és András*. (1903) Bp., Singer és Wolfner, 1925. 32. o.; az egyfelvonásos orfeumi bohózatokban: Satyr [Haáz István]: *Szégyen! Gyalázat! Népies bohózat egy felvonásban*. Gyoma, Szerző kiadása, é. n. [1912.]; az ortodox, neológ, illetve cionista kiadványokban: *Fővárosi kórkép*. Magyar Zsidó, 1910. jan. 20, 12. o.; Kritikus [Weiszburg Gyula]: *Reflexiók*. Hitközségi Szemle 3. évf. 1912, 6. sz. 142. o.; Schönfeld József: *Lipótvárosi levelek*. (1911) In: Uő: Harcban a zsidóságért. Bp., Általános Ny., é. n. [1928], 96. o.; a napisajtóban: *Ki lesz Hatvany Sándor utódja? Az új zsidó főrend*. Pesti Tükör, 1913. márc. 9, 4. o.; illetve a radikális publicisztikában: Várdai: *A zsidó államtitkár*. Huszadik Század, 14. évf. 1913, 5. sz. 627. o.
[30] Strausz Adolf: *A guvernántok*. Egyenlőség, 1900. febr. 11. 6. o.
[31] Dr. Singer Bernát: *A kitérések I*. Egyenlőség, 1904. nov. 6. 4. o.
[32] Dr. Goldschmied Lipót: *A mi jövőnkről*. Hitközségi Szemle, 3. évf. 1912, 4. sz. 83. o.

vagyonuk vagy jövedelmük egy bizonyos összeget elért, automatikusan vallást változtatnak".[33]

Nem vitás: az 1918-tól 1921-ig húzódó kitérési hullám során a zsidó vagyoni elit tekintélyes hányada elhagyta a zsidó felekezetet, a huszonhét bárói címet kapott zsidó család tagjai közül 1919 őszén Szabolcsi Lajos szerint pár nap leforgása alatt huszonhárman tértek át.[34] „Mint oldott kéve volt akkor közvetlenül az összeomlás után a magyar és főként a pesti zsidóság. Vagyonos hitsorsosaink tekintélyes része, sajnos, cserbenhagyta vallását", emlékezett vissza 1927-ben Eulenberg Salamon (1853-1930), a PIH oszlopos tagja, ekkor elnökhelyettese.[35] Három kötetes genealógiai munkájában közölt adatok alapján Kempelen Béla az 1930-as évek végén joggal írhatta: „A Magyarországi zsidóság „előkelőbb"-jei — kevés kivétellel — már mind áttértek [a] keresztény vallásra."[36]

A dualizmus korában az áttértek aránya minden kétséget kizáróan jóval jelentősebb volt a nagypolgári körökben, mint a zsidó összlakosságon belül. Varga László mindazonáltal úgy vélte, „annyira azonban a nagyburzsoázia tagjai között sem vált általánossá az áttérés, hogy ezt tekintsük tipikusnak."[37] Hogy egy adott jelenség mikortól tekinthető tipikusnak, persze szubjektív megítélés dolga, mindenestre Varga megállapítása több érvvel alátámasztható. A zsidó nagypolgárság második, illetve harmadik generációjának, a „nagyburzsoázia nagy nemzedékének" Varga megítélése szerint hét legkimagaslóbb tagja, nevezetesen Hatvany-Deutsch Sándor (1852-1913) és József (1858-1913), Kornfeld Zsigmond (1852-1909), Lánczy Leó (1852-1921), Ullmann Adolf (1857-1925), Weiss Manfréd (1857-1922) és Fellner Henrik (1859-1932) közül csak Lánczy és Fellner tért ki.[38] Ám hozzá kell tenni: Lánczy nem maga döntött kitéréséről, egy dédunokája szerint apja már születésekor, 1852-ben reformátusnak kereszteltette,[39] míg Fellner csak 1914 után tért át, hiszen ekkor, 55 éves korában még a pesti neológ Szentegylet, a neológ hitközségeken belül legkonzervatívabb intézményének számító Chevra Kadisa tagja volt.[40] Amint korábban említettük: hogy valaki egy adott pillanatban belépett a Chevrába, nem jelenti feltétlenül azt,

---

[33] Dr. Farkas Pál: *Emancipáció és kikeresztelkedés*. In: Szabolcsi Lajos szerk.: *Az Egyenlőség emlékfüzete a magyar zsidóság egyenjogosításának 50. évfordulójára*. Bp., k. n., é. n. [1917], 58. o.

[34] Szabolcsi Lajos: *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881-1931). Emlékezések, dokumentumok.* Bp., MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993, 292. o. A Zsidó Lexikon szerint „1867-1918-ig összesen 26 zsidó vallású család kapott magyar bárói rangot", mely családok idővel „túlnyomó részben kikeresztelkedtek". Az első adat nyilvánvalóan téves. Ld. K. B. [Kempelen Béla]: *Bárói családok*. In: Ujvári Péter szerk.: Zsidó Lexikon. Bp., Zsidó Lexikon Kiadása, 1929, 90. o. William McCagg szerint 1918-ig 28 család szerzett bárságot. Teljes listát nem adott meg. Ld. William O. McCagg, Jr.: *Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary*. Boulder, East European Quarterly, 1972, 22. o. Számításaink szerint viszont 27 családot emeltek magyar bárságra 1918-ig, a magyar családok közül az áttért Schey Frigyes 1869-ben osztrák bárságot kapott.

[35] Dr. Eulenberg Salamon: *Kultúrát!*. In: Kecskeméti Vilmos szerk.: Zsidó Évkönyv az 5688. bibliai évre. Bp., k. n. 1927/28, 248-249. o.

[36] Kempelen Béla: *Magyar zsidó családok*. I-III. köt (1937-1939). Bp., Makkabi, 1999, II. köt. 84. o.

[37] Varga László: *A hazai nagyburzsoázia történetéből*. Valóság, 26. évf. 1983, 3. sz. 79. o.

[38] Uo. 86.

[39] Halmos Károly: *Lánczy Leó. Hagyomány és nonkonformizmus egy bankvezér történetében*. In: Sebők Marcell szerk.: Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából. Bp., HVG Könyvek, 2004, 182. o. Halmos Károly egy korábbi cikkében azt feltételezte, hogy Lánczy Leó apja, Lazarsfeld Adolf, 1861-ben tért ki, nevének magyarosításával egyidejűleg. Elképzelhető tehát, hogy fiát is csak ekkor kereszteltette meg. A lényegen ez persze nem változtat. L. Halmos Károly: *Lánczy Leó (1852-1921)*. Valóság, 35. évf. 1992, 1. sz. 49. o.

[40] *A Pesti Chevra Kadisa választóképes tagjainak névjegyzéke*. H. n. [Bp.], 1914, 9. o.

hogy különösképpen kötődött volna vallásához illetve közösségéhez, és persze annak sem volt a garanciája, hogy e kötődést legalább formális szinten élete végéig fenntartotta: azok közül, akik 1914-ben tagjai voltak a pesti Chevra Kadisának, egyesek már a háború éveiben, mások az 1918-20-as kitérési hullám idején kikeresztelkedtek. A pesti Chevra Kadisának 1914-ben 12 822 nevet felsoroló taglistáján való jelenlét mindazonáltal bizonyítéka legalábbis az adott személyek (ekkor még) zsidó felekezeti hovatartozásának. Márpedig 1914-ben a pesti zsidó vagyoni elit zöme még tagja volt a Szent Egyletnek, így például az idősebb (és később áttért) Chorin Ferenc, Ormody Vilmos, a budai Goldberger család öt tagja, köztük Goldberger Leó, két domonyi Domony, három maróthi Fürst, négy botfai Hüvös, négy Zwack, valamint a már ekkor — illetve a következő négy évben — bárságot szerzettek közül beočini Ohrenstein Henrik, Weisz Manfréd és családjának két másik tagja, négy Hatvany-Deutsch, köztük (a nem sokkal később kikeresztelkedett) Hatvany Lajos és Hatvany Ferenc, öt baranyavári Ullmann, köztük Ullmann Adolf, három Madarassy-Beck (köztük az 1917-ben már kitért Madarassy-Beck Gyula), négy szászbereki Kohner, három tornyai Schosberger, három dirsztai Dirsztay, öt újpesti Wolfner és két csetei Herzog (köztük a nem sokkal később áttért Herzog Mór Lipót).[41] E családok közül többnek már ekkor áttértek egyes tagjai, és számos olyan nagypolgár család akadt, így a Wodianerek vagy a Szitányi-Ullmannok, hogy csak a leghíresebbeket említsük, amelynek tagjai ekkorra már évtizedek óta kivétel nélkül megkeresztelkedtek. Olyan család is volt azonban, amelyben az áttértek aránya elenyésző maradt. Halmos Károlynak a nagyiparos-fakereskedő Neuschlosz család három nemzedékét felölelő számításai szerint a 19. század eleje és 1914 között a család 33 tagja közül csupán ketten hagyták el a zsidó vallást.[42]

A zsidó nagypolgárság körében mutatkozó áttérés jelentőségének megítélése nézőpontfüggő. Az első nemzedéknél a vallásváltás ritkábbnak mutatkozott, mint leszármazottaiknál. Kevés olyan családot találunk, amelynek a századforduló éveiben színre lépő harmadik nemzedékében még mindenki a zsidó felekezethez tartozott. Ilyen család volt a jánosi Engel, amelynek még az 1930-as évek elején is kivétel nélkül zsidó vallású tagjai közül az évtized végére már többen áttértek.[43] A (korszakunkon túlívelő) tendencia e téren egyértelmű és látványos. Az áttérés ezenkívül gyakoribb lehetett azon családok körében, amelyeket társadalmi presztízsük emelésének vágya a nemesítés, vagy pláne a bárósítás megszerzésére indított. A századfordulóra érve a történetírás egyöntetűen 800-1000 családra teszi a nagyobbrészt zsidó (származású) nagypolgárság számát. Lehetetlen még

[41] Uo., 6-7, 12-13, 16-18, 22, 26, 29, 37, 42, 44-46. o.
[42] Halmos Károly: *Két építési nagyvállalkozó a századfordulón.* In: Gyimesi Sándor szerk.: Gazdaság — Politika — Kultúra. Tanulmányok Kelet-Közép-Európa történetéből. Bp., Aula, 1992, 51. o.
[43] Lenkei Henrik: *A jánosii Engel-család*. Múlt és Jövő, 30. évf. 1930, 2. sz. 62-68. o.; Jánosi Engel Adolf: *Életemből*. (1887) Pécs, Pannónia Könyvek, 2009.; Baiersdorf Kristóf: *A jánosi Engel családról. Adatok és kérdőjelek. III. rész. A harmadik nemzedék, az unokák*. Pécsi Szemle, 12. évf. 2009, 4. sz. 72-87. o.

megközelítőleg is meghatározni, vajon a dualizmus során a nemességet *nem* szerzett, de nagypolgári státuszba sorolható zsidó családok hány százaléka tért át, de az biztos, hogy az áttértek aránya kisebb volt körükben, mint a zsidó elit azon családjai között, amelyek a bárói cím elnyerése révén — papíron — az arisztokrácia tagjaivá váltak. Az 1874 és 1918 között magyar bárságot szerzett *harminckét*, illetve az egyazon családon belüli kiterjesztéseket/átruházásokat nem számítva *huszonhét* család közül a bárosítás idejében a címadományozásban részesített férfiak/családfők 18 (illetve 15) család esetében voltak zsidó hitűek, 13 (illetve 11) esetben keresztények. (A külföldi Kürschner Adolf felekezeti státuszát nem tudtuk kideríteni.) A bárság megszerzése idejében már keresztény vallású családfők (pár esetben még agglegények) listája a következő (zárójelben a bárosítás dátuma): kapriorai Wodianer Mór (1874), kapriorai Wodianer Albert (1886), takta-harkányi Harkányi Frigyes és Károly (1895), csabacsüdi Königswarter Herman (1897), kisteleki Lévay Henrik (1897), német-keresztúri Dóczy Lajos (1900), turonyi Biedermann Rudolf (1902), diószeghi Kuffner Károly (1904), kisteleki Lévay István (1905), orosdi Orosdy Fülöp (1905), tolcsvai Korányi Frigyes (1908), Hazai Samu (1912), brassói Szterényi József (1918). Bárosításuk idejében zsidó vallásúak voltak: tornyai Schosberger Zsigmond (1890), gelsei és beliscsei Guttmann Ödön, Vilmos, László és Aladár (1904), csetei Herzog Péter (1904), dirsztai Dirsztay László (1905), gyulafalvi és bogdányi Groedel Ármin, Bernát és Albert (1905), tornyai Schosberger Lajos és Rezső (1905), madarasi Madarassy-Beck Nándor (1906), hatvani Hatvany-Deutsch Sándor, József, Károly és Béla (1908), Kornfeld Zsigmond (1909), beočini Ohrenstein Henrik (1910), dirsztai Dirsztay Béla (1910), madarasi Madarassy-Beck Miksa (1911), szászberei Kohner Adolf, Alfréd, Jenő, és Vilmos (1912), pusztapéteri Herczel Manó (1912), végvári Neumann Adolf, ifj. Adolf és Dániel (1913), baranyavári Ullmann Adolf (1918), csepeli Weiss Manfréd (1918), újpesti Wolfner Tivadar (1918).[44] Mondhatnánk: többségük zsidó vallású volt, zsidó hitűként vált/válhatott magyar bárónak. Azt is mondhatnánk: ahhoz képest, hogy az 1896-1914 között regisztrált 8452 konvertita az 1910-es zsidó vallású lakosság 0,9%-át tette ki, az áttérés aránya a bárosított családfők körében óriási. Létezhet még persze más nézőpont is. A századforduló nagypolgárságán belül, írta Romsics Ignác „100-150 lehetett az egymással üzletileg és rokonság szerint egyaránt erősen összefonódott, s kifelé a születési arisztokráciához hasonlóan zárt „polgárarisztokrata" családok száma. Legismertebbek és leggazdagabbak a csepeli Weisz, a budai Goldberger, a hatvani Deutsch, a gelsei Guttmann,

[44] A bárosításokat illető alapvető információkra ld. Kempelen Béla: *Magyar nemesi családok*. I-XI. köt. Bp., Grill Károly, 1911-1932.; *A királyi könyvek. Az I. Ferenc József és IV. Károly király által 1867-től 1918-ig adományozott nemességek, főnemességek, előnevek és címerek jegyzéke*. Szerkesztette és kiadja: Gerő József. Bp., 1940. Reprint kiadás: Bp., Heraldika Kiadó, 1998. A családfők felekezeti státuszát a legtöbb esetben a zsidó felekezeti sajtó (legfőképp a bárosításokról szóló beszámolók), illetve a pesti Chevra Kadisa 1914-es taglistája alapján határoztuk meg.

valamint a Chorin, az Ullmann és a Kornfeld famíliák voltak".[45] Vargával ellentétben Romsics itt tehát nem a saját megítélése szerint legkimagaslóbb egyéniségekről, hanem a szerinte legismertebb és leggazdagabb családokról beszélt. Noha nem említette, e családok mind zsidók voltak, és főleg: a családfők — ekkor még — kivétel nélkül zsidó hitűek. Mindent összevetve, annyi bizonyára mondható: ha a zsidó nagypolgárság jelentős többsége korszakunkban megmaradt eredeti felekezetében, az áttértek aránya e körökben sokszorosan nagyobb volt, mint a teljes zsidó lakosság — vagy akárcsak a neológ polgárság — körében, és ami talán még jellemzőbb: az áttérések száma idővel, vagyis nemzedékről nemzedékre jelentősen, korszakunk után rohamosan növekedett. Az 1930-as évek végére a Romsics Ignác által felsorolt famíliák tagjainak zöme kikeresztelkedett.[46]

Meglepő módon a zsidó elit más szegmensei körében mutatkozó áttérések jelentőségének kérdésével, talán, mert számukat tekintve kisebb csoportokról volt szó, sem a kortársak, sem a történészek nemigen foglalkoztak, noha az áttértek aránya e körökben még jelentékenyebbnek mutatkozott. E megállapítás kétségkívül áll a politikai elit tagjaira. Mint ismeretes, Magyarországon az első zsidó hitű országgyűlési képviselő Wahrmann Mór volt, aki a kiegyezést követő első választástól 1892-ben bekövetkezett haláláig képviselte a Lipótvárost a parlamentben.[47] Kisebb ingadozásokkal a dualizmus fél évszázada során fokozatosan egyre nagyobb számú zsidó (származású) képviselő ült a t. Ház padsoraiban. A nagypolgárság (imaginárius) fellegvárának Wahrmannt követően is zsidó hitű képviselői voltak, nevezetesen Mezei Mór, majd Sándor Pál (1860-1936), de ha a Lipótvárosban más felekezetű nem rúghatott is labdába, összességében a zsidó felekezethez való tartozás, amint a következő pár példa mutatja, a politikai életben leküzdhető, de mindenképpen komoly hendikepet jelentett. Az 1896-os választásokon Pest megye dunapataji kerületében az „őskeresztény" Földváry Mihályt (1861-?) ellenfelei a következő kortesdallal igyekeztek lejáratni: „A Magyar nem Goldstein Számi, / Nem kell nekünk a Földváry; / Éljen Zlinszky, ő jó magyar. / Szíve, lelke csak jót akar." Hogy Földváry e nótácskát a lejáratás hatékony eszközének vélte, kitűnik abból, hogy saját választási röpirataiban kiemelte ősi nemesi családból való származását.[48] Végül Földváry győzött. 1900 elején időközi választást tartottak Szentesen. A köztudottan függetlenségi körzetben kormánypárti jelölt nem is indult, így a kampányban a Kossuth-párti Dienes Márton (?-?) és az Ugron-párti Molnár Jenő (1861-?) állt

[45] Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Bp., Osiris, 2001, 56. o. Az Ullmann család esetében a szerző minden bizonnyal a baranyavári Ullmannokra gondolt, az erényi Ullmannok messze nem voltak olyan jelentősek, a szitányi Ullmannok már nemzedékek óta… Szitányiak voltak.

[46] Ld. Kempelen Béla: *Magyar zsidó családok*, i. m. A kegyelemdöfés e tekintetben a zsidótörvények idejére eső áttérési hullám volt. A Kohner család 1938 elején „szinte testületileg" jelent meg a PIH rabbiságánál, hogy bejelentse kitérési szándékát, és áttérését a katolikus, a református, illetve az evangélikus vallásra. Ld. *A Kohner-bárók kitérése.* Egyenlőség, 1938. jan. 13, 5. o.

[47] Wahrmann Mórról ld. Frank Tibor szerk.: *Honszeretet és felekezeti hűség. Wahrmann Mór, 1831-1892*. Bp., Argumentum, 2006.

[48] Szabó Dániel: *Kortesdalok (avagy a választás, mint a poéták paradicsoma)*. In: Somogyi Éva szerk.: Polgárosodás Közép-Európában. Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára. Bp., MTA Történettudományi Intézet, 1991, 238, 241. o.

szemben egymással. Noha ez utóbbi zsidó hitű volt, az *Egyenlőség* értesülései szerint megengedte, hogy kortesei a választók előtt jó katolikusnak mondják, illetve, ami pikánsabb: hogy valóban katolikus ellenfelét viszont zsidónak mutassák be. Az első fordulóban Dienes kapta a legtöbb szavazatott, de abszolút többséget nem szerzett, a második fordulóban végül Molnár győzedelmeskedett.[49] „Nemcsak a Park-Klubban baj, ha valaki zsidó, [...] hanem a választókerületekben is. Nem egy zsidó jelölt szokott ellátogatni kortesutakon misére, és vállal keresztapaságot, képzelhető tehát, hogy milyen fontos az ellenpártnak, hogy a másik jelöltet zsidó hírbe hozza", általánosított *Az Est* 1910-ben, bevezetendő a következő kis történetet: „Most Kölesden utaznak ilyen célzattal Halász Lajosra, a volt ugrai követre, a ki tudvalevően régi református család ivadéka, amire a parlamentben egy ízben Ugron Gábort is kitanította. De mindez nem használ, az ellenfél kortesei vígan hirdetik, hogy Halász Lajos zsidó, és hogy új zsinagógát akar építtetni Kölesden. Halász Lajos mit tehetett egyebet, anyakönyvi, születésbizonyítványi másolatokkal árasztotta el a választó kerületét. Már-már hinni kezdték, hogy tényleg keresztyén, mikor az elszánt kortesek új fogáshoz folyamodtak. Hozattak Budapestről egy szelíd, kedves arcú, öreg zsidó asszonyt, a ki most sorra járja a kölesdi házakat: – Ich bitt' Sie, szavazzon, auf mein Lojos. Fischerné vagyok Pestről, kérem szépen."[50] Persze nem feltétlenül emiatt, mindenesetre a négy évvel korábban ugyanebben a bihari kerületben függetlenségi programmal megválasztott Halász a Munkapárt elsöprő győzelmét hozó 1910-es választásokon nem jutott be a képviselőházba.

Hogy pár választókerület kivételével a képviselőjelöltek keresztény hite (híre) előnynek számított, nem jelenti azt, hogy a mandátumra ácsingózó zsidók emiatt hagyták volna el a zsidó vallást, noha a kortársak szerint ilyen is előfordult.[51] Többségükben már évekkel első megválasztásuk előtt áttértek, páran már kereszténynek születtek. Mindenesetre az 1869-1916 között megválasztott képviselők között első megválasztásuk idején 62-en voltak zsidó hitűek, 44-en konvertiták, illetve pár esetben áttért zsidó családok leszármazottai.[52] Az áttértek aránya ennél még nagyobb volt a kormányzati elit köreibe bejutottak között. Az 1918-ig kinevezett hét zsidó származású helyettes államtitkár közül két zsidó vallású, a nyolc

[49] [Szabolcsi Miksa:] *Meturgeman. Szerkesztői üzenetek. Szentes*. Egyenlőség, 1900. jan. 28, 8. o.
[50] *Kölesden*. Az Est, 1910. máj. 5, 7. o.
[51] Az 1910-es választásokat követően az *Egyenlőség* hírül adta miszerint a Mátészalkán 1905-ben és 1906-ban függetlenségi programmal megválasztott, ekkor még zsidó hitű Szunyog Mihály a következő választások előtt „a mandátumért cserélt hitet", sőt elérte, hogy maga Kosssuth Ferenc legyen a keresztapja. A választásokon mégis megbukott, mégpedig a zsidó hitű nagybirtokos és szeszgyáros Szalkai Sándorral szemben. *Zsidóhitű országgyűlési képviselők*. Egyenlőség, 1910. jún. 5, 10. o. Az biztos, hogy 1910-ben Szunyog Mihályt Szalkai Sándor buktatta ki a képviselőségből, csakhogy míg az utóbbi Kossuth-párti, az előbbi Justh-párti volt, ami kétségessé teszi, hogy éppen Kossuth Ferencet kérte volna fel a keresztapaságra. Végváry Ferenc — Zimmer Ferenc szerk.: *Sturm-féle országgyűlési almanach 1910-1915. Rövid életrajzok az országgyűlés tagjairól*. Bp., Szerkesztők kiadása, 1910, 423. o. Ld. még: Kun Andor: *Politikusok pongyolában*, Bp., A Vidám Könyvtár Kiadóhivatala, é. n. [1913], 20. o.
[52] Kutatásaink szerint a Monarchia felbomlásáig összesen 107 zsidó származású férfi nyert képviselői mandátumot, de a Határozati Párt tagjaként 1861-ben megválasztott Ballagi Mórt nem számítottuk ide, mivel a dualizmus idején már nem volt tagja a képviselőháznak. William McCagg könyvében 102, illetve 103 zsidó (származású) képviselőről tesz említést. Ld. William O. McCagg, Jr.: *Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary*; i. m. 129, 185. o. A *Zsidó Lexikon* (gyakran téves) információi és McCagg munkájában szereplő adatok felhasználásával végzett számításai alapján Andrew Janos arra a hibás következtetésre jutott, hogy a zsidó származású képviselőknek legalább háromnegyede konvertita volt. Ld. Andrew C. Janos: *The Politics of Backwardness in Hungary. Dependence and Development on the European Periphery, 1825-1945*. Princeton, NJ., Princeton University Press, 1982, 180. o.

államtitkár és a hat miniszter közül egy-egy zsidó hitű volt.[53] Amint a bárósított családok esetében, itt is többféle értékelés lehetséges. A zsidók integrációja szempontjából figyelemre méltó tendencia, hogy az első világháborút megelőző évek, majd a háború során Tisza István Munkapártja a zsidó nagypolgárság támogatása ellenjuttatásaként a zsidó elitnek már egyes hithű tagjait is beemelte a kormányzati hatalomba. A dualizmus korszakának egészét nézve azonban inkább a konvertiták jelentős, a zsidó származású politikai elit közel felét kitevő aránya a szembetűnő.

Amint az kitűnik a magyar kulturális elit intézményes gyülekezőhelyének tekinthető Tudományos Akadémia tagságából, az áttértek aránya talán még jelentékenyebb volt a zsidó kulturális elit tagjai körében. Az akadémiai taggá választás a jelöltek tudományos teljesítményén, illetve esetleg felekezeti hovatartozásán túl persze más tényezőktől is függött, véletlen körülmények összejátszásától, a jelölt kapcsolataitól, kollegái közötti népszerűségétől, az Akadémián belüli erőviszonyok pillanatnyi helyzetétől. Ha meglehet, hogy a pedagógus és művelődéspolitikus Kármán Mór, akinek gimnáziumi tanterve és módszertani munkái több évtizeden át meghatározó hatást gyakoroltak a középfokú oktatásra, zsidó felekezeti státusza miatt nem lett soha a testület tagja,[54] a kollegái körében roppant népszerűtlen büntetőjogász, államtitkár, majd kúriai tanácselnök Csemegi Károlyon (1826-1899) katolikus mivolta sem segített. Noha munkássága messze felülmúlta az Akadémia tagjainak átlagteljesítményét, ő sem lett soha tagja a testületnek.[55] Azon 54 zsidó hitben született tudós közül, akit 1917-ig beválasztottak az Akadémiába, 41 hazai és 13 külföldi személy volt. Az első az 1840-ben megválasztott Bloch Móric, az utolsók az 1917-ben taggá lett matematikus Steiner Lajos (1871-1944), illetve a lipcsei egyiptológus Georg Steindorf (1861-1951). A 13 külföldi tag közül 10 zsidó vallású volt és 3 konvertita, a 41 hazai tag közül 20 zsidó hitű és 21 konvertita![56] Az Akadémián, írta Gunst Péter Marczali Henrik önéletrajzának utószavában, „a századfordulón következik be a kimondottan konzervatív, jórészt antiszemita körök előrenyomulása, összefüggésben azzal, hogy Eötvös Loránd, belefáradva ezen ügyek kezelésébe, az ilyen s hasonló viták elsimításába, lemondott az elnökségről. Bár az Akadémián a liberális elemek szívósan védekeztek ezután is, nem voltak képesek megállítani a konzervatív-reakciós hullámot.”[57] Noha ilyen kis számoknál az effajta statisztika csupán indikatív jellegű, mindazonáltal megfigyelhető: míg 1883-1900 között 8

[53] Zsidó hitű volt az 1875-ben helyettes államtitkárnak kinevezett Horn Ede, majd az 1917-ben vagy 1918-ban a harmadik Wekerle-kormány által kinevezett Fejér László (1874-?), a már említett, 1913-ban államtitkárnak kinevezett Vadász Lipót, illetve az 1917-ben miniszteri megbízatást kapott Vázsonyi Vilmos.
[54] Mellőzésének Komlós Aladár szerint ez volt az oka. Ld. Komlós Aladár: *Magyar-zsidó szellemtörténet a reformkortól a holocaustig.* I. köt: *A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században.* Bp., Múlt és Jövő, 1997, 177. o.
[55] Csemegi népszerűtlenségéről ld. Uo., 205. o.; valamint: Dr. Edvi Illés Károly: *Csemegi Károly élete és kora*. In: Csemegi Károly művei. Sajtó alá rendezték Uő és Dr. Gyomai Zsigmond. I-II. köt. Bp., Franklin-Társulat, 1904, I. köt. XVII-XVIII. o.
[56] S. R. [Seltmann Rezső]: *Akadémia tagjai*. In: Ujvári Péter szerk.: Zsidó Lexikon, i. m. 17-18. o.
[57] Gunst Péter: *Marczali Henrik (ami az emlékezésekből kimaradt).* In: Marczali Henrik: *Emlékeim*. (1929-1931) Bp., Múlt és Jövő, 2000, 330.

zsidó vallású és 5 áttért lett akadémikus, a következő tizenhét év során már csak 5 zsidó vallású és 7 konvertita vált az Akadémia tagjává.[58] Az áttértek arányának növekedése több tényező összejátszásának volt az eredménye, így noha feltehető, hogy az 1900-as évek után a jelöltek zsidó felekezeti hovatartozása fokozott hátrányt jelentett, a konvertiták számának és arányának emelkedése ennek nem feltétlen a tükre. A magyar kulturális elit zsidó származású tagjainak profilja szempontjából mindenesetre szembeszökő: akármely lehetett is egyesek vallásváltásának az oka, e rétegnek korszakunk végére több mint a fele áttért. Megjegyzendő végül, hogy a vallásváltás gyakorisága nem volt kisebb a kulturális establishment intézményein kívül rekedt, azzal szembenálló fiatalabb nemzedék tagjai közt. A sors fintora, hogy az áttértek aránya ugyancsak különlegesen magasnak mutatkozott azon zsidó származású progresszív értelmiségiek körében, akik, míg közülük többen mélységesen elítélték a hagyományos elithez vélten szervilis módon „dörgölődző" vagyoni és politikai zsidó elitet, ezen az egy ponton, vagyis áttérési hajlamukban akaratlanul is találkoztak velük.[59]

Elmondható tehát: a dualizmus korában a gazdasági, politikai vagy kulturális életben kimagasló pozíciót elért zsidók között az áttértek aránya rendkívül magas volt, összehasonlíthatatlanul gyakoribb, mint a teljes zsidó lakosság körében. Ami nem jelenti azt, hogy arányuk az összes konvertita között is kimagasló volt. Karinthy Frigyes szülei, Karinthi József és Engel Karolina szerény kispolgárként tértek át 1886-ban az evangélikus vallásra, Karinthi József könyvkereskedő volt, majd gyári hivatalnok.[60] Áttérésük saját miliőjükben sem volt rendkívüli eset, amint az kiderül Marjanucz László kutatásaiból. A szegedi belvárosi katolikus plébánia keresztelési anyakönyvei szerint az 1871-1886-os években a plébánián összesen 17 zsidót kereszteltek meg. Noha az áttérésekről szóló részének bevezetőjében Marjanucz úgy vélte, „Szegeden a zsidó polgárság előkelőbbjei keresztelkedtek ki elsősorban", az általa bemutatott konkrét esetek ennek ellentmondani látszanak. A plébánián megkereszteltek között négy „ismeretlen apától" és zsidó anyától származó törvénytelen gyermek szerepel, szüleik aligha lehettek a vagyonos vagy a művelt középrétegek tagjai.

[58] A számítások alapja: S. R. [Seltmann Rezső]: *Akadémia tagjai*, i. m. 17. o.

[59] Diner-Dénes József, Pikler Gyula, Hevesi Sándor, Somló Bódog, Fenyő Miksa, Nagy Endre, Szabó Ervin, Elek Artúr, Erdős Renée, Kunfi Zsigmond, Leopold Lajos, Varga Jenő, Hatvany Lajos, Gellért Oszkár, a Polányi testvérek, Balázs Béla, Lesznai Anna, Lukács György, Dénes Zsófia…, a kitértek listája hosszan sorolható. A következő fejezetben többségükre részletesebben is visszatérünk. A haladó értelmiség zsidóságához való viszonyának általános bemutatására ld. Litván György: *Szellemi progresszió a századelőn. A zsidóság szerepvállalása a társadalmi-politikai modernizációért vívott küzdelemben*. In: Fűzfa Balázs — Szabó Gábor szerk.: A zsidókérdésről. Németh László Szakkollégium, Szombathely, 1989. 11-27. o.; Uő: *Zsidók a huszadik századi magyar modernizációban és progresszív mozgalmakban*. In: Püspöki Nagy Péter szerk.: 1100 éves együttélés. A magyar és magyarországi zsidóság a haza és a fejlődés szolgálatában. Bp., Magyarországi Holocaust Emlékalapítvány, 2001, 308-316. o.; Mary Gluck: *Georg Lukács and his Generation 1900-1918*. Cambridge — London, Harvard University Press, 1985.; Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet*. Bp., Osiris, 2001, 471-553. o. A jelentős részben zsidó (származású) értelmiségiekből verbuválódó *Huszadik Század* és a Társadalom Tudományi társaság tagjainak társadalmi hátterére, pályafutása kezdetére ld. Pók Attila: *A magyarországi radikális demokrata ideológia kialakulása. A „Huszadik Század" társadalomszemlélete (1900-1907)*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1990, 15-18. o.

[60] A szülők négy lányukkal együtt keresztelkedtek meg a Deák téri evangélikus egyházközségben. Áttérésük után még öt gyereküket született, köztük az ekképpen már 1887-es születésekor evangélikusként anyakönyvezett Karinthy Frigyes. Ld. Merényi-Metzger Gábor: *Karinthy Frigyes származásának anyakönyvi forrásai*. Irodalomtörténeti Közlemények, 107. évf. 2003, 4-5. sz. 535-544. o.

Pollák Antal azért tért át, mert az anyakönyvi bejegyzés szerint házasságot kellett ígérnie az általa feltehetően teherbe ejtett katolikus vallású Schmied Jozefa hajadonnak, Horváth Géza azért, hogy kinevezzék városi jegyzőnek. 1877-ben katolizált Mayer Móric gőzmalmi biztosítótiszt, aki miután 23 éve élt vadházasságban Szekerle Terézzel, akitől öt gyereke volt, az anyakönyvi bejegyzés szerint „nehéz betegségében neje és gyermekeire nézve keresztelkedett meg". 1880-ban egy Pollák Samu nevű rendőrtisztviselő vette fel a keresztséget, három évvel később egy vadházasságban élő kapcsolatból származó, vagyis ugyancsak törvénytelen születésű gyermek, Gróf Alojzia keresztelését kérték szülei, özv. Gróf Berta és a vele három éve együtt élő katolikus cipész, Jelinek Antal. Noha az áttértek között szerepelt két ügyvéd, egy bérlő, egy orvos és egy gyártulajdonos is, a felsorolt esetek többségéről nem mondható, hogy a társadalom „előkelőbbjei" közül kerültek volna ki.[61] A Kálvin téri gyülekezetben, mutatta ki Welker Árpád, az 1873-1875, az 1884-1885, illetve az 1894-1895 közötti években 136 zsidó tért át a református vallásra, ebből egy hónapon belül 52-en házasságot kötöttek egy református személlyel, vagyis nyilvánvalóan azért tértek át, hogy elvehessék szívük választottját. Közülük 21-en egy már feltehetően régebb óta fennálló viszonyt óhajtottak törvényesíteni, erre utal a jövendőbeli házastársukkal azonos lakcím. Társadalmi helyzetükre nézve Welker nem közöl információt, de mivel a vadházasság a középosztályi családok sarjainál elképzelhetetlen volt, nyilvánvalóan itt is szerény emberekről volt szó.[62]

2. Az áttérések országos statisztikái

Az izraelita vallásról, illetve vallásra történő áttéréseket 1896-tól bemutató hivatalos statisztikák csupán annak a közlésére szorítkoztak, hogy a szorosan vett Magyarországon hány izraelita férfi és nő tért át egy adott évben a római katolikus, a görög katolikus, az evangélikus, a református, az unitárius, majd 1907-től az 1905 óta törvényesen elismert baptista vallásra. A konvertiták kilétét illetően tehát egyetlen információval szolgál, nevezetesen nemük szerinti megoszlásukkal. 1896 és 1914 között 4299 férfi és 4153 nő tért át e keresztény vallások valamelyikére, vagyis a zsidó konvertiták közel egyenlő arányban oszlottak meg a férfiak és a nők között, előbbiek az áttértek 50,9%-át, utóbbiak 49,1%-át tették ki. Öt, illetve négy éves bontásban, a nők aránya az áttértek között a következőképpen

[61] Marjanucz László: A szegedi zsidó családok a 19. században. Szeged, Móra Ferenc Múzeum, 1988, 35-37. o.
[62] Welker Árpád: *Vegyes házasságok és vallásváltások a Kálvin téri gyülekezetben a 19. században*. In: Kósa László szerk.: Református Budapesten. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról. I-II. köt. Bp., Argumentum — ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, I. köt. 155-56. o.

alakult: 1896-1900: 48,6%; 1901-1905: 49,1%; 1906-1910: 49,5%; 1911-1914: 49,2%.[63] A változás az évek folyamán csekély, a nőknek az áttérők közötti kismértékű emelkedését egy még kisebb csökkenés követi.

Az áttérők nemi megoszlására vonatkozóan a hivatalos statisztikán kívül egy forrással, a PIH-nél áttérési szándékukat a törvény előírásának megfelelően két ízben bejelentők adataival rendelkezünk. A PIH éves jelentéseiben közölt kitérési statisztikák szerint 1896 és 1914 között az áttérésüket bejelentők 56,1%-a volt férfi, 43,9%-a nő. Az áttérők között a nők aránya tehát az országos átlaghoz képest valamivel kisebb. Amihez hozzá kell tenni: a fővárosban a zsidó hitű nők aránya is alacsonyabb volt, mint országos szinten. A teljes zsidó vallású lakosság körében a nők aránya 1900-ban 50,3%, 1910-ben 50,4% volt, a fővárosban 47,8%, illetve 48,4%.[64] Megjegyzendő továbbá: lehetséges, hogy a fővárosban kitérés nélkül betérők között jóval nagyobb számban voltak férfiak, legalábbis erre utal, hogy a korabeli zsidó sajtó által felhozott konkrét esetek kivétel nélkül férfiakat neveztek meg. A PIH ezenkívül azokat sem számította be az általa hivatalosan kitértnek tekintettek közé, akik áttérési szándékukat csak egy ízben jelentették be a hitközségnél. 1906-tól azonban szerencsére a rájuk vonatkozó statisztikáit is közzé tette: 1906-1914 között a kitérésüket csupán egyszer bejelentők 62,5%-a volt férfi, 37,5%-a nő. Mivel biztosra vehető, hogy egy részük, bár kitérésük ekképpen nem felelt meg a törvényes előírásoknak, mégis betért valamelyik keresztény felekezetbe, könnyen elképzelhető, hogy a pesti konvertiták között a PIH statisztikáihoz képest a férfiak felülreprezentáltsága ténylegesen nagyobb volt. A PIH által törvényesen kitértnek tekintettek között a nők aránya ezen időszak során a következőképpen alakult: 1896-1900: 45,2%; 1901-1905: 40,8%; 1906-1910: 43,3%; 1911-1914: 46,8%.[65] A korszak kezdete és vége között a nők aránya tehát az országos statisztikákhoz hasonlóan enyhén növekedett, erős közbülső ingadozásokkal.

Az emancipált európai zsidó közösségek között a konvertiták nemi megoszlásáról országos statisztikával csak Magyarország esetében rendelkezünk. Németországot illetően annyit tudunk, hogy a hitközségükből vallásuk megtartása mellett hivatalosan kiváltak jelentős többségét — 1873-1918 között 68%-át — a férfiak alkották.[66] A nagyvárosokat illetően már több adatunk van. Párizsban az 1807-1914 között katolizált 877 izraelita 48%-a

[63] Ld. a *Magyar Statisztikai Évkönyvnek* az 1896-1914-es évekre vonatkozó, 1897-1916 között kiadott 4-22. évfolyamait. William McCagg tehát tévesen állította, miszerint „a háború előtt több nő tért át, mint férfi". William O. McCagg Jr.: *Jewish Conversion in Hungary in Modern Times*. In: Todd M. Endelman szerk.: *Jewish Apostasy in the Modern World*. New York — London, Holmes & Meier; 1987, 157. o.
[64] *A magyar szent korona országainak 1900. évi népszámlálása. A népesség foglalkozása az anyanyelvvel és hitfelekezettel egybevetve. A népszámlálási mű VII. kötetének kiegészítő része*. Bp., 1906, 9, 85. o.; *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. IV. rész. A népesség foglalkozása a főbb demográfiai adatokkal egybevetve s a népesség ház- és földbirtokviszonyai*. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 56. Bp., 1915, 313, 429. o.
[65] A számítások alapja a Pesti Izraelita Hitközség elöljáróságának az 1896-1914-es közigazgatási évekről kiadott éves jelentései.
[66] Peter Honigmann: *Die Austritte aus der Jüdischen Gemeinde Berlin 1873-1941: Statistische Auswertung und historische Interpretation*. Frankfurt am Main, Peter Lang, 1988, 134. o.

nő volt.[67] Berlinben a zsidó konvertitáknak 1873-1906 között a nők csupán egynegyedét tették ki, arányuk 1908-ban 37%-ra, majd 1912-ben 40%-ra emelkedett.[68] Bécsben a nők a vallást váltóknak 1870-ben 43,6%-át, 1880-ban 44,5%-át, 1890-ben 44,0%-át, 1900-ban megint 43,6%-át, majd 1910-ben 50,2%-át tették ki.[69] Prágában a nők aránya erős ingadozást mutatott: 1868-1882 között a konvertiták jelentős többsége, 64,9%-a közülük került ki, 1883-1892 között arányuk 41,3%-ra csökkent, az 1893-1897-es időszakban pont annyi nő tért át, mint férfi, 1898 és 1912 között arányuk 36,8%-ra esett vissza, majd 1913-1917-ben az áttérők 50,2%-ára emelkedett. A korszak egészét nézve, 1868-1917 között a Prágában áttért zsidók 44,0%-a volt nő.[70] „Általánosságban", írta Todd Endelman a 19. századi emancipált zsidóság kapcsán, „a nők, a zsidó társadalom akármely szintjén helyezkedtek is el, kevésbé voltak hajlamosak elszakítani a zsidósághoz fűződő kötelékeiket, mint a férfiak."[71] Amint a fenti adatokból látható, „általánosságban" ez valóban így lehetett, de nem mindig, és az eltérés számos esetben jelentéktelen, elsősorban Magyarországon, ahol ha 1896-1914 között számszerűen valamivel kevesebb nő tért is át, mint férfi, az eltérés valójában minimálisnak tekinthető.

A nők kisebb áttérési hajlamát Todd Endelman társadalmi helyzetükkel magyarázta: mivel legtöbben otthon maradtak, nem voltak kitéve azon kísértésnek, amely az ambiciózus vagy csak egyszerűen állást kereső fiatalembereket felekezeti hovatartozásuk megváltoztatásához vezette.[72] Feltevését Endelman részben a vele azonos véleményen levő Marion Kaplan munkájára alapozta. Kaplan szerint a berlini konvertiták között a nők aránya a növekvő antiszemitizmus hatása mellett 1873 és 1912 között éppen azért emelkedett, mivel a védett otthoni kört elhagyva mind többen léptek a munkaerőpiacra, így mind többen szembesültek azzal, hogy vallásuk hátrányt jelent(het) egy állás megszerzésénél.[73] Kaplan és Endelman érvelése számunkra meggyőző. Csakhogy. A századforduló Magyarországán a modern szektorokban ugyancsak jelentősen növekedett a zsidó vallású kereső nők száma.[74]

---

[67] Philippe-Éfraïm Landau: *Se convertir à Paris au XIXe siècle*. Archives Juives, N° 35. 2002, 1. sz. 30, 40. o. Landau nem szolgál ennél részletesebb adatokkal.

[68] Marion Kaplan: *Tradition and Transition. The Acculturation, Assimilation and Integration of Jews in Imperial Germany. A Gender Analysis.* In: Leo Baeck Institute Year Book, 27. évf. 1982, 18. o.

[69] Az áttérő férfiak illetve nők száma 1870-ben 22/17, 1880-ban 61/49, 1890-ben 169/133, 1900-ban 315/244, 1910-ben 255/257 volt. Marsha L. Rozenblit: *The Jews of Vienna, 1867-1914. Assimilation and Identity*. Albany, State University of New York Press, 1983, 132. o.

[70] Michael Anthony Riff: *Assimilation and Conversion in Bohemia. Secession from the Jewish Community in Prague 1868-1917*. In: Leo Baeck Institute Year Book, 26. évf. 1981, 76. o.

[71] Todd M. Endelman: *Introduction*. In: Uő szerk.: *Jewish Apostasy in the Modern World*, i. m. 14. o.

[72] Uo.

[73] Marion Kaplan: *Tradition and Transition*, i. m. 18. o. Uő: *The Making of the Jewish Middle Class. Women, Family, and Identity in Imperial Germany*. New York — Oxford, Oxford University Press, 1991, 82. o.

[74] 1900 és 1910 között az izraelita hitű kereső nők összlétszáma csak enyhén, országos szinten 69331-ről 70018-ra, Budapesten 17671-ről 21607-re emelkedett, a zsidó női lakosság arányában országosan 16,56%-ról 15,24%-ra csökkent, a fővárosban egészen minimálisan 21,87%-ról 21,89%-ra nőtt. Ugyanezen időszakban viszont a zsidó vallású ipari tisztviselőnők száma több mint háromszorosára, 600-ról 1959-re, a kereskedelem és a hitelélet területén dolgozó zsidó vallású tisztviselőnőké ugyancsak több mint háromszorosára, 1109-ről 3460-ra, a közszolgálatban és a szabadfoglalkozásokban az izraelita vallású önálló nők és a tisztviselőnők száma 2499-ről 3821-re emelkedett. Ld. *A magyar szent korona országainak 1900. évi népszámlálása. A népszámlálási mű VII. kötetének kiegészítő része*, i. m. 5, 9, 85. o.; *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. IV. rész*, i. m. 313, 429. o. A korszak női foglalkoztatottságáról ld. Nagy Mariann: *Nők a magyar gazdaságban a dualizmus korában*. In: Gyáni Gábor — Nagy Beáta szerk.: Nők a modernizálódó társadalomban. Debrecen, Csokonai Kiadó, é. n. [2006], 205-222. o.

Amint az álláshirdetésekből is láthattuk, ők is szembesülhettek azzal, hogy felekezeti hovatartozásuk korlátozza elhelyezkedési esélyeiket. Felmerül ekképpen a kérdés: 1896-1914 között a konvertita nők aránya itthon miért emelkedett csupán minimálisan, illetve miért volt az áttérés alig valamivel ritkább közöttük, mint a hozzájuk képest (statisztikai értelemben) jóval nagyobb arányban aktív férfiak körében?[75] A történetírás által elfogadott nézet szerint a nők alárendelt pozíciójából fakadóan egy keresztény nőt feleségül vevő zsidó férfihoz képest egy keresztény férfival házasságot tervező, illetve ily házasságban élő nő kisebb eséllyel állhatott ellen jövendőbelije vagy annak családja által esetlegesen gyakorolt áttérési nyomásnak.[76] Elképzelhető netán, hogy Magyarországon az áttérők között azért volt nagyobb a zsidó nők aránya, mint a fővárosban, illetve más európai nagyvárosokban, mert e nyomás nagyobb súllyal nehezedett a vidéken élő zsidó nőkre? Illetve: elképzelhető-e, hogy a nők aránya az áttérők között 1896-1914 között azért maradt szinte azonos szinten, mert míg egyre több nő tért át a szakmai életben megnyilvánuló diszkrimináció hatása alatt, egyre kevesebb nő kényszerült áttérni egy kereszténnyel tervezett házasság érdekében, illetve keresztény férje nyomása alatt? A statisztikák alapján az effajta, logikusnak tűnő, de spekulatív feltevéseknél többre nem futja.

Az áttérők nemén és számán túl az állami statisztika által nyújtott egyetlen információ a zsidó konvertiták vallási preferenciája. Kilétükről ez nem mond semmit. Kérdés, hogy mondhat-e valamit döntésük esetleges motivációjáról. 1900-ban és 1910-ben a szorosan vett Magyarországon a nem zsidó (keresztény és „egyéb") lakosság százalékos megoszlása a következő volt:

2. táblázat

A nem zsidó vallású lakosság százalékos megoszlása Magyarországon		
	1900	1910
Római katolikus	51,2	51,9
Református	15,2	15,0
Görögkeleti	13,7	13,5
Görög katolikus	11,5	11,6
Evangélikus	7,9	7,5
Unitárius	0,4	0,4
Egyéb	0,1	0,1

[75] 1900 és 1910 között a zsidó vallású férfilakosságon belül a keresők aránya Magyarországon 58,6%-ról 61,2%-ra, Budapesten 65,2%-ról 69,5%-ra növekedett. Ld. *A magyar szent korona országainak 1900. évi népszámlálása*. *A népszámlálási mű VII. kötetének kiegészítő része*, i. m. 9, 85. o.; *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. IV. rész*, i. m. 313, 429. o.

[76] Karády Viktor: *A felekezetek közötti házasságok általános szociológiája a régi rendszer idején*. In: Uő: Zsidóság, modernizáció, polgárosodás, i. m. 228-231. o.; Steven M. Lowenstein: *Jewish Intermarriage and Conversion in Germany and Austria*. Modern Judaism, 25. évf. 2005, 1. sz. 31. o.

Ehhez képest a zsidó vallást elhagyók vallási preferenciája 1896-1914 között az alábbi megoszlásról tanúskodik (a felekezeten kívülivé válók itt értelemszerűen nem szerepelnek):[77]

3. táblázat

A zsidó konvertiták által felvett vallás Magyarországon, 1896-1914 (százalékban)			
	Férfiak	Nők	Együtt
Római katolikus	66,8	68,3	67,5
Református	23,2	20,3	21,8
Görögkeleti	0,4	1,5	0,9
Görög katolikus	1,5	1,8	1,6
Evangélikus	6,9	7,4	7,1
Unitárius	1,1	0,6	0,9
Baptista (1907-től)	0,04	0,02	0,03
Összesen	100	100	100

Az adott felekezet országos jelenlétéhez képest a zsidó áttérők nagyobb aránya választotta tehát a római katolikus, a református és az unitárius felekezeteket, enyhén kisebb százaléka az evangélikus felekezetet, és jóval kisebb aránya a görögkeleti, illetve a görög katolikus vallást.

Amint írta visszaemlékezéseiben az 1885-ben katolizált Angyal Dávid: „A plébános aki megkeresztelt, a szertartás után megjegyezte, hogy világi szempontból nem célszerűen választottam a felekezetet. Szerinte ugyanis Tisza Kálmán kormányzata a katolikus intelligenciát nem pártolta oly nagy mértékben, mint a kálvinistát. Ez a felekezeti verseny engem akkor nem érdekelt."[78] Egy 1900-ban megjelent antiszemita röpirat szerzői szerint az „előkelő" konvertiták ezen, Angyal által saját elmondása szerint ignorált szempontot messzemenően figyelembe vették: „A zsidók előkelő, eszélyes tagjainak áttérésére vonatkozóan igen érdekes, hogy többségük gróf Szapáry miniszterelnöksége alatt katholikus, báró Bánffy alatt protestáns lett. S mostanáig Széll alatt vegyesen úgy az egyik, mint a másikra térnek át."[79] Mondani sem kell, megállapításukat a szerzők semmiféle adattal nem támasztották alá, és arra nézve sem szolgáltattak magyarázattal, hogy a katolikus vallású Széll Kálmán miniszterelnöksége alatt a zsidók miért váltottak taktikát. Az áttérés érdekorientált mivoltát mintegy e szimbolikus példával is aláhúzni hivatott nézet mindenesetre a kor kliséjévé vált. Az „agrárius körökben" dívó „gúnykép" szerint, írta gróf Zay Miklós 1903-ban, „a zsidóság még a vallásváltoztatás terén is követte a kor divatos áramlatait. A Deák-párt idején, mikor a katholikus elem vezetett, a legtöbb megtért izraelita Szent Péter szobrának zsámolyára térdelt, *Tisza* [Kálmán] és *Bánffy* idejében a kálvinista tógát öltötte magára."[80] A statisztikák a korabeli vélekedést nem igazolják: A református Bánffy Dezső 1895-1899-es

[77] A számítások alapja a *Magyar Statisztikai Évkönyv* 1896-1914 között kiadott kötetei.
[78] Angyal Dávid: *Emlékezések*. (1943) Sajtó alá rendezte Czigány Lóránt. London, Szepsi Csombor Kör, 1971, 85. o.
[79] Egy jogász és egy bölcsész: *Kereszt, zsidó, vallás*. (Gondolatok) Bp., Stephaneum, 1900, 39. o.
[80] Zay Miklós gróf: *Zsidók a társadalomban*. Huszadik Század, 4. évf. 1903, 12. sz. 961. o.

miniszterelnöksége idején, pontosabban 1896-1898 között az áttérő férfiak 25,5%-a választotta a református vallást, valamivel tehát többen, mint a korszak egészében (23,2%), ám az ingadozás ezen években is jelentős volt: 1897-ben a férfiak 30,6%-a, 1898-ban csak 21,0%-a döntött a református vallás mellett. Az ugyancsak református Tisza István 1903 novemberétől 1905 júniusáig tartó első miniszterelnöksége alatt, pontosabban 1904-ben a református vallásra tért férfiak aránya viszont csupán 22,4% volt, vagyis valamivel alacsonyabb, mint az 1896-1914-es korszak átlaga, míg a római katolikus vallást választóké ez évben a 19 év átlagánál magasabb volt, 68,8% versus 66,8%.

Egy 1924-ben megjelent tanulmányában a református lelkész Szabó Imre ugyancsak evidenciának tekintette, hogy zsidók elsősorban nem vallási, hanem társadalmi okokból tértek át, de felekezeti preferenciáikban szerinte közrejátszottak úgy pragmatikus megfontolások, mint politikai-szellemi vonzalmak: „Míg a katholikus egyházba az uralkodó vallás szárnyai alatt védelmet kereső zsidóság nyomult, a református egyházat liberálizmusáért keresték, mert itt nincs annyi ceremónia", írta a háború előtti időkről.[81]

Az áttérők vallási preferenciája Karády Viktor szerint is elsősorban döntésük pragmatikus motivációját tükrözte: „Magyarországon a zsidó kitérők túlnyomó része a többségi katolikus egyházba tért be, [...] annak ellenére, hogy a felekezetek között a vallási és társadalmi mezőben észlelhető viszonylagos távolság logikájából inkább a protestánsok nagyobb vonzóerejére lehetne következtetni. [...] [Ez] azt mutatja, hogy a kitérések irányát is elsősorban a felekezetváltástól várt társadalmi haszon szabályozta — amelynek a maximumát majdnem mindig a többségi katolicizmus kínálta."[82]

A statisztikákból nyilvánvalóan kitűnik, hogy a zsidó hitből kitérők nem vallási meggyőződés alapján választották új felekezetüket (már amikor maguk választották, és nem volt lényegében eleve eldöntve, így azon esetekben, amikor egy zsidó egy keresztény személlyel kötendő házasság miatt, illetve már megkötött házasság eredményeképpen tért át ez utóbbi hitére). Aligha lehet ugyanis véletlennek tekinteni, hogy a konvertitáknak csupán elenyésző része választotta a lakosságnak 1910-ben 13,5, illetve 11,6%-át tömörítő görögkeleti, illetve görög katolikus vallást, vagyis azon két felekezetet, amelynek tagjai egyszerre voltak a legkevésbé polgárosodottak és a legkisebb arányban magyar nemzetiségűek.[83] Több mint valószínű továbbá, hogy a protestáns vallásokon belül az áttérőknek a református vallás iránt tanúsított, az evangélikushoz képest jóval nagyobb

[81] Szabó Imre: *A budapesti reformátusság lelki rajza* (1924). In: Uő: Íme, a magvető kiméne vetni. Előadások. Prédikációk, bibliamagyarázatok, 1918-1928. Bp., k. n. 1928, 13. o.
[82] Karády Viktor: *Zsidó identitás és asszimiláció Magyarországon*, i. m. 72-73. o.
[83] 1900-ban a görögkeletiek 78%-a volt román, 19,5%-a szerb és csupán 1,4%-a magyar nemzetiségű. A görög katolikusok 57,8%-át a románok tették ki, 22,3%-át a rutének, 13,4%-át a magyarok. Ld. Balogh Margit — Gergely Jenő: *Egyházak az újkori Magyarországon 1790-1992. Kronológia*. Bp., História — MTA Történettudományi Intézete, 1993, 163. o.

vonzalmában közrejátszott az előbbinek szinte kizárólagosan, míg az utóbbinak alig egyharmadában „magyar" jellege.[84]

A zsidó konvertiták által legkedveltebb két felekezet, a katolikus és a református közötti döntés fakadhatott viszont a körülmények szinte teljesen véletlenszerű összejátszásából. Miután úgy döntött, hogy elhagyja a zsidó vallást, Angyal Dávid először a református hitre gondolt áttérni. „A kálvinizmushoz sok kapocs fűzött gyermekkorom óta, és kivált amióta Gyulaiban tisztelni tanultam Kálvin hitével együtt járó erényeket." Ám ettől eltántorította, hogy a saját felekezetének lelkészein gyakran ironizáló Gyulai vallásosságában nem volt semmi „egyháziasnak nevezhető", viszont „feltűnően szerette a katolikus alsó papságot és a szerzeteseket". Az elbizonytalanodott Angyal helyett a döntést végül Gyulai hozta meg: „Észrevette, hogy szeretettel beszélek Pauler Gyula történetírói lelkiismeretességéről és a Wesselényi féle összeesküvésről írt könyvének világos előadásáról. Vállalkozott arra, hogy szól Paulernek áttérésemről. Pauler, a buzgó katolikus, örömmel vállalta a keresztapaságot."[85]

A vallás szabad gyakorlatáról szóló 1895: XLIII. tc. 23-30. §-ai által lehetővé vált és szabályozott felekezeten kívüliség állapota kevéssé vonzotta a zsidókat, e lehetőséggel „az összes felekezetek közt az izraelita kilépők éltek a legkisebb számban és arányban a századforduló negyedszázada során".[86] Míg az 1896-1914 között felekezetet váltó 117 393 személynek 7,2%-a, addig a 31 339 felekezetenkívülivé válónak csupán 1,3%-a volt izraelita, összesen 418 fő, 345 férfi és 73 nő, az ezen időszakban *kitért* 8870 zsidó 4,7%-a. Úgy tűnik ezenkívül, hogy a megkeresztelkedett zsidókhoz képest a felekezetenkívülivé válók kevésbé találták meg számításaikat. Az áttérőkhöz képest ugyanis jóval nagyobb volt közöttük a visszatérők aránya. Az 1896-1914 között 418 felekezetenkívülivé vált személynek több mint egynegyede, 73 férfi és 32 nő visszalépett eredeti felekezetébe, míg a konvertiták közül 1897 és 1914 között csupán 496-an tértek vissza a zsidó hitre, ami az ezen időszak alatt áttért 8232 zsidónak 6%-a, valójában ezeknek még kisebb hányada, hiszen a felekezetenkívülivé válókkal ellentétben a zsidó felekezet kötelékébe visszalépett konvertiták között nyilván voltak, akik 1896 előtt keresztelkedtek meg. A tény, hogy a többi felekezet híveihez képest jóval kevesebb zsidó vált felekezetenkívülivé, nem a zsidók nagyobb vallásosságaként értelmezendő, a felekezetenkívülivé váló keresztények zöme ugyanis nem a vallásos eszme elutasításából választotta a felekezetnélküliség állapotát, hanem éppen ellenkezőleg, azért, mert ez jelentette az egyetlen lehetőséget arra, hogy a korszakunk végéig, illetve 1905-ig szektának minősülő,

[84] 1900-ban a reformátusok 98,2%-a volt magyar nemzetiségű, vagyis vallotta magát magyar anyanyelvűnek a népszámláláskor, míg az evangélikus felekezet tagjainak 36,7%-a került ki a szlovákok, 32,6%-a németek, és 28,6%-a magyarok közül. Uo.
[85] Angyal Dávid: *Emlékezések*, i. m. 44-45. o.
[86] Zeke Gyula: *Az izraelita felekezet Magyarországon 1895 és 1918 között*. In: Schweitzer József — Hajnal Piroska — Kende Frigyes szerk.: Évkönyv. 1992-1995. Bp., Országos Rabbiképző Intézet, 1995, 243. o.

vagyis nem *elismert* nazarénus, illetve baptista vallás híveiként élhessenek.[87] A zömében pragmatikus megfontolásokból áttérő zsidók kevés késztetést érezhettek e szekták hívei közé lépésre, aminthogy pár szabadgondolkodón kívül az ideológiai megfontolásból történő felekezetenkívülivé válás sem tűnhetett vonzónak. Ennek egyetlen haszna az lehetett, hogy a felekezetéből kilépett személynek nem kellett tovább kultuszadót fizetnie, de ezen előnyt is csupán kitérése után hat évvel kezdhette élvezni, az 1895: XLIII. tc. 25. §-a értelmében ugyanis a felekezet nélkülivé vált személy a kitérését követő ötödik naptári év végéig továbbra is köteles volt fizetni évi egyházi járulékát. A felekezetenkívüliségnek emellett viszont kifejezett hátránya is lehetett. Amint írta a volt miniszterelnök Bánffy Dezső 1903-ban: „A valláspolitikai törvények kimondják ugyan a felekezetnélküliség lehetőségét, de nem propagálják azt, nem propagáljuk mi sem, mert abban sem valláserkölcsi érdeket, sem nemzeti érdeket nem látunk. Bizonyos nemzetközi — kozmopolita — színezete lehet annak.”[88] Kozmopolita színezet… e címke aligha vonzhatta a kitérő zsidókat.

3. Az áttérők földrajzi megoszlása

A PIH éves jelentései sajnálatos módon nem szolgáltak információval arról, hogy a hitközségnél áttérésüket bejelentők elmondásuk szerint mely vallásra szándékoztak áttérni, részben pótolják viszont az állami statisztika legszembetűnőbb hiányosságát. A hivatalos statisztika ugyanis nem közölt semmilyen adatot az áttérők területi megoszlását illetően. Az áttéréseket a századfordulón tanulmányozó cionista statisztikusok munkái óta hosszan közhelynek számított, hogy a zsidók vallásváltása elsősorban városi jelenségnek tekinthető.[89] A városi zsidóság körében előrehaladottabb volt az áttérés előfeltételét képező szekularizáció, kevésbé érvényesült a hitközség kontrollja tagjai felett, kisebb volt a sok esetben távol élő, falun vagy kisebb városban maradt rokonság, illetve a szülők jelentette visszatartó erő, nagyobb egy kereszténnyel kialakult és esetlegesen áttéréshez vezető szerelmi viszonynak vagy a szakmai diszkriminációval való szembesülésnek az esélye. Amiként azt a német zsidóság kapcsán Steven Lowenstein kimutatta, e nézet csak részben helytálló. A döntő tényező nem annyira a közösség vidéki vagy városi jellegében rejlett, mint inkább az adott zsidó közösség történetében, a zsidó hagyományokban való gyökerezettségében, illetve ennek hiányában.[90]

[87] Dr. Kenéz Béla: *A felekezeten kívül állókról*. Huszadik Század, 3. évf. 1902, 12. sz. 483-503. o.
[88] Báró Bánffy Dezső: *Magyar nemzetiségi politika*. Bp., Légrády Testvérek, 1903, 167. o.
[89] Ld. Arthur Ruppin: *The Jews of To-Day*. New York, Henry Holt and Company, 1913, 188. o.
[90] Steven M. Lowenstein: *Was Urbanization Harmful to Jewish Tradition and Identity in Germany?* In: Ezra Mendelsohn szerk.: People of the City. Jews and Urban Challenge. Studies in Contemporary Jewry XV. New York — Oxford, Oxford University Press, 1999, 80-106. o.

A „faji" logikát követő 1941-es népszámlálás részben igazolja a városok dominanciájának tézisét, de az áttérések döntően „neológ" régiókra való koncentrációját is, vagyis a vallásváltás alacsony mértékét az „ortodox" vidékeken, s így az ortodox hagyományú városokban. A népszámláláskor a megkérdezetteknek meg kellett mondaniuk, hogy nagyszüleik és szüleik közül hányan tartoztak (volt) az izraelita felekezethez. A felvidéki és kárpátaljai visszacsatolások, illetve a délvidéki területi visszafoglalások révén 725 007 főre növekedett izraelita vallású lakosságon kívül a népszámlálás 61 548 olyan keresztény vallású vagy felekezeten kívüli személyt mutatott ki, akinek nagyszülei között legalább egy a zsidó hitben született. A népszámlálás adatait összegző 1944-es tanulmányában a kor neves antiszemita statisztikusa, Kovács Alajos részletes táblázatot és magyarázatot nyújtott arról, hogy a teljes „zsidó" — vagyis zsidó hitű és származású — népességen belül vármegyénként, illetve városonként mekkora volt a „zsidóvérű keresztények", vagyis a legalább egy zsidó hitben született nagyszülővel rendelkezők aránya. „Aszerint, amint északkeletről nyugatra és délnyugatra megyünk a vármegyéken át", írta Kovács, vagyis elhagyva az ortodox dominanciájú régiókat, „látjuk, hogy hogyan növekszenek a zsidók keveredésére mutató arányszámok. [...] Minél közelebb megyünk az északkeleti határhoz, annál kisebbek az arányszámok." A „zsidóvérű keresztények" aránya Pest megyén kívül a dunántúli megyékben és az Alföld déli megyéiben volt a legnagyobb, míg Kárpátalján, vagyis a Beregi, Máramarosi és Ungi közigazgatási kirendeltségben elenyészőnek mutatkozott. A törvényhatósági jogú városokban a zsidó származásúak aránya általában sokkal nagyobb volt, átlagosan 7,8%, de az orthodox vidékeken ez esetben is alacsonyabb: Budapesten 17,5% Szegeden 15,8%, Pécsett 13,3%, Kecskeméten 11,5%, Hódmezővásárhelyen 11,2%, Székesfehérváron 10,7%, Szatmárnémetiben viszont csak 1,2%, Ungváron 1,3%, még Nagyváradon is csak 3,4%, Miskolcon 4,5%. A 61 548 „zsidóvérű keresztény" 73,8%-a élt a törvényhatósági jogú városokban, 61,6%-a Budapesten.[91]

E forrás persze nem szolgál adatokkal a trianoni békeszerződés révén Magyarországtól elszakadt és a visszacsatolások által nem érintett városokról, így például Aradról, ahol, legalábbis egy kortárs szerint, a századfordulón jelentős volt a konvertiták száma. Amint írta az *Aradi Friss Újság* 1902-ben, „sehol — talán a fővárosban se — nem olyan nagy az áttérési kedv, mint Aradon".[92] Ráadásul a százalékszámok valamelyest megtévesztőek. Míg e szerint 1941-ben a teljes „zsidó" lakosságon belül Budapest után a maga 15,8%-ával Szegeden volt a legnagyobb a legalább egy zsidó hitben született nagyszülővel rendelkezők aránya, számban ez csupán 781 főt jelentett, szemben a fővárosban élő 37 931 „zsidóvérű kereszténnyel". A

[91] Dolányi (Kovács) Alajos dr.: *A keresztény vallású, de zsidó származású népesség a népszámlálás szerint*. Magyar Statisztikai Szemle, 22. évf. 1944, 4-5 sz. 95-103. o., különösen: 102-103.
[92] Egy zsidó: *Perlekedés az áldás körül*. Aradi Friss Újság, 1902. jan. 19, oldalszámozás nincs. [1. o.]

századforduló Budapestjén egy vagyonos zsidó áttérése már nem keltett különösebb feltűnést, a vidéki városokban, így Szegeden még igen. „Eddig a hitcsere a főváros nagynevű »zsidó«-inak kizárólagos privilégiuma volt. Most, úgy látszik, átcsapott már e járvány a vidéki zsidó haute financere is", írta 1906-ban *Szenzációs kikeresztelkedés* cím alatt a miskolci és debreceni megjelenésű *Szombati Újság* azon alkalomból, hogy az apja révén 1888-ban nemességet kapott malomtulajdonos Back Bernát (1871-1953), „a szegedi többszörös milliomos megjelent e napokban Dr. Löw Immánuel főrabbinál, akinek két tanú jelenlétében bejelentette, hogy a zsidó felekezet kötelékéből kilép és római katholikus lesz."[93]

Visszatérve a korabeli adatokra, a PIH éves jelentései révén lehetővé válik, hogy hozzávetőlegesen megállapítsuk a fővárosban ekkor áttértek számát, s így arányukat az országban áttértek körében. Míg az állami statisztikák szerint Magyarországon 1896-1914 között 8870 (felnőtt) zsidó lépett ki felekezetéből, a pesti neológ hitközség rabbiságánál ez időszakban 3737 felnőtt jelentette be kitérését.[94] A fővárosban áttért zsidók tényleges száma a PIH adataihoz képest azonban több okból is nagyobb volt. A PIH jelentése értelemszerűen nem foglalta magában a főváros más hitközségeinél kitérőket. Ezeknek száma eleve nem lehetett nagy, hiszen a századfordulón a budapesti zsidó lakosság 93,4%-a területileg a PIH-hez tartozott. A Budai Izraelita Hitközség 1911 decemberétől kezdve közzétette havi értesítőjében a nála kitérésüket bejelentők neveit. A lista 1914 végéig 80 felnőtt személyt sorol fel, ami a budai neológ hitközség szerény létszámát tekintetbe véve a PIH-hez képest több mint kétszer nagyobb kitérési arányt jelent.[95] A többi budapesti zsidó hitközséget, vagyis az óbudai és kőbányai neológ, illetve a nevében budapesti (valójában pesti) és a III. kerület budaújlaki részére korlátozott apró ortodox hitközségeket illetően nem rendelkezünk információval. A két ortodox hitközségben csak egészen kivételesen fordulhatott elő kitérés.

Ezen kívül a PIH, mint mondtuk, csak azon személyeket tekintette/tekinthette hivatalosan kitértnek, akik a törvény előírásainak megfelelően kétszer is bejelentették áttérési szándékukat a rabbiságnál. Csakhogy azok közül is bizonyosan áttértek valamennyien, akik áttérési szándékukat csak egyszer jelentették be. A PIH továbbá értelemszerűen nem adhatott kimutatást azon, a felekezeti sajtó által több százra becsült felnőtt konvertitákról, akik kitérés nélkül tértek be valamelyik keresztény felekezetbe (aminthogy azon, a zsidó felekezeti kiadványok által ugyancsak több százra becsült 7-18 év közötti kiskorúról sem, akiket a keresztény lelkészek — alkalmasint a szülők kérésére — törvénytelenül kereszteltek meg).

[93] *Szenzációs kikeresztelkedés.* Szombati Újság, 1906. máj. 25, 7. o.
[94] Ld. A Pesti Izr. Hitközség elöljáróságának 1896 és 1914 közötti jelentéseit. Mint korábban említettük, az 1899-es és 1900-as jelentést találtuk meg. Az 1901-es jelentés megadja viszont az 1900-as év kitérési adatait is. 1899-re nézve az 1898-as és 1900-as évek átlagával számoltunk.
[95] Míg a pesti ortodox hitközség 5000 főre becsült létszámával csökkentett IV-IX kerületi, vagyis a PIH-hez tartozó zsidók körében 1912-1914 között évente átlagosan 782 zsidóra jutott egy felnőtt áttérése, ez az arány az I-II. kerületre kiterjedő budai neológ hitközségben 1 a 355-höz. A kitérők neveit a *Budai Izr. Hitk. Értesítője* 1911 decemberétől a „hitehagyottak" című rovat alatt tette közzé.

Kérdés, hogy a PIH adataihoz képest mindez mennyivel növelte a fővárosban 1896-1914 között áttérők számát. Ha a PIH kimutatásait vesszük, a hitközségnél a törvény előírásai szerint kitért 3737 felnőtt az országban 1896-1914 között áttért, illetve felekezeten kívülivé vált, összesen 8870 személynek 42,13%-át tette ki. Ez önmagában is mintegy kétszerese azon aránynak, amelyet a fővárosi zsidóság képviselt az ország zsidóságában (1900-ban 20,3%, 1910-ben 22,3%). És ezen felül? Egy bizonyos pontig talán van értelme némi spekulációnak: 1906-1914 között 283-an voltak, éves átlagban 31,4-en, akik kitérésüket csak egyszer jelentették be a PIH rabbi-hivatalában. Ha az 1896-1905 közötti időszakra, óvatos becsléssel, éves átlagban csak 20 ilyen esettel számolunk, és megint csak óvatosan azt feltételezzük, hogy mindezen személyeknek végül csupán a fele tért át, 241,5 főt kapunk. (Valójában valószínűbbnek tartjuk, hogy a kitérésüket csak egyszer bejelentők is mind, vagy majdnem mind áttértek, hiszen közülük egy sem közölte később a hitközséggel, hogy elállt volna áttérési szándékától, de az óvatos becslés elve alapján a közülük valóban kitértek számát inkább megfeleztük.) A Budai Izraelita Hitközségben, mint említettük, 1911 és 1914 decembere között 80 felnőtt tért ki, évente átlagosan 26,6-an. Az 1896-1910 közötti évekre átlagosan itt is csak évi 20 kitéréssel számolva 380 főre jutunk, vagyis összesen plusz 621,5 zsidó konvertitára, ami a fővárosban 1896-1914 közt kitért felnőtt zsidók számát 4358,5-re, az országban ez időszakban áttérő felnőttek 49,14%-ra, vagyis lényegében felére emeli. Ez minimális becslés. A kitérés nélkül betért konvertitákkal és a kitérésüket csak egyszer bejelentők becslésünkhöz képest feltehetően nagyobb számú konvertitáival együtt biztosan állítható, hogy 1896-1914 között a zsidó konvertitáknak több mint a fele a fővárosban tért át.

4. A Pesti Izraelita Hitközség kitérési jegyzőkönyvei

Az általunk vizsgált korszakban felekezetet váltó zsidók kilétére vonatkozóan egyetlen olyan forrással rendelkezünk, amely lehetővé teszi, hogy az áttérők profiljáról felsejlő képet jelentékenyen pontosítsuk. E forrás a PIH rabbihivatala által vezetett „kitérési jegyzőkönyvek", pontosabban ezek egy részének hivatalos korabeli másolatai. A *vallás szabad gyakorlásáról* szóló 1895: XLIII. tc. 22. §-ánál fogva az izraelita felekezet tagjaira is kiterjesztett 1868: LIII. tc. 3. §-a előírta, hogy az áttérni kívánó személy ebbéli szándékát köteles két tanú jelenlétében bejelenteni egyházközségének lelkésze előtt, mégpedig két ízben, másodszorra az első bejelentés után minimum 14, legkésőbb 30 nappal. Arról azonban a törvény nem szólt, mert nem szólhatott, hogy az adott lelkész mit kezdjen e bejelentéssekkel. „Semmiféle törvény nem írja elő a rabbinak, hogy a nála tett kitérési bejelentéseket jegyzőkönyvbe vegye", szögezte le 1911-ben sajnálkozva Groszmann

Zsigmond, a PIH rabbihivatalának a vezetője. „De miután a felekezetnek is érdekében áll annak pontos megállapítása, hogy ki hagyta el sorainkat, a rabbik a kitérési bejelentésekről rendesen jegyzőkönyvet vezetnek", folytatta Groszmann. Úgy tűnik, e jegyzőkönyveket szerinte a rabbik nem vezették mindig kellő pontossággal, hiszen következő mondatában oktatólag-emlékeztetőül megjegyezte: „Jegyzőkönyvbe veendők a kitérőnek anyakönyvi adatai (neve, születésének helye és ideje, szüleinek neve)."[96] Nem tudjuk, vajon a nagy, városi hitközségeken kívül a kérdéssel amúgy is összehasonlíthatatlanul ritkábban szembesülő vidéki, falusi kis hitközségek is vezettek-e ilyen jegyzőkönyvet. A PIH mindenesetre igen. E jegyzőkönyvek, vagy legalábbis egy részük pár évtizeddel ezelőtt még megtalálhatók voltak a Budapesti Zsidó Hitközség Síp utcai székházának anyakönyvezető osztályán, később nyomuk veszett. A jegyzőkönyveknek készült azonban egy másolata is. Éppen lezárni készültünk kutatásainkat, amikor a Dohány utcai zsinagóga jobb tornyában halmokban heverő dokumentumok jelenleg is tartó leltárba vétele során a Magyar Zsidó Levéltár munkatársai megtalálták ezeknek egy részét, az 1896-tól 1903-ig terjedő évek, illetve az 1907-es év teljes anyagát, valamint az 1904-1906, 1908, 1910-1911, 1913 és 1917-es évek egyes hónapjainak jegyzőkönyveit. Idő híján, ezen anyagból az 1897-es, 1903-as és 1907-es éveket dolgoztuk fel.[97]

A havi bontásban készített, „kitérési jegyzőkönyvi másolat" fejléccel ellátott lajstromokat az eredeti jegyzőkönyv alapján az adott hónap lezárta után jegyezték le, a dokumentumokat minden hó végén Kohn Sámuel, a PIH főrabbija, illetve Groszmann Zsigmond hitelesítette szignójával.

A jegyzőkönyvek a következő információkat tartalmazzák: a kitérő neve, foglalkozása és lakcíme, születésének helye és ideje, szülei neve, kitérése bejelentésének napjai, a kitérő által felvenni kívánt felekezet, a kitérő tanúinak neve, lakcíme és foglalkozása. Amint azt az előző fejezetben említettük, a kitérés bejelentésének kötelezettségét kimondó 1868: LIII. tc. 3. §-a nem tért ki arra, hogy e bejelentésnek, maga a szándék közlésén túl, miből is kell állania, vagyis a kitérő számára nem tette kötelezővé személyi adatainak közlését. Ennek következtében, írta Groszmann Zsigmond 1911-ben, „sokan — hivatkozva arra, hogy a törvény szava őket erre nem kötelezi — minden személyi adatot megtagadnak. A lelkésznek nem áll módjában megállapítani, hogy ki azon egyén, aki hitfelekezetéből kilép, vagy hogy elérte-e már a törvény szabta életkort."[98] Lehetséges, hogy az ilyen esetek 1911-ben megsokasodtak, az általunk átnézett három év során a kitérésük bejelentése végett megjelentek közül csak ketten nem voltak hajlandók megadni egyes adatokat. A 43 éves,

[96] Dr. Groszmann Zsigmond: *Kitérések*. Magyar Izrael, 1911. szept. 1, 167. o.
[97] A jegyzőkönyvek — ideiglenes — levéltári jelzete: MZsL, TB. B/67.
[98] Dr. Groszmann Zsigmond: *Az áttérési törvény hiányai.* Hitközségi Szemle, 2. évf. 1911, 8. sz. 254. o.

foglalkozására nézve magánzó Havas Ármin nem közölte szülei és tanúi nevét, valamint a vallást, amelyre át akart térni, a 26 éves ügyvédjelölt Holló Andor csupán ez utóbbi információt tagadta meg.

Ennél fontosabb kérdés a megadott adatok valóságtartalma. Amint Groszmann Zsigmond fenti cikkében panaszolta, „ha már valaki be is mond személyi adatokat, a lelkésznek nincs módjában azok valóságát ellenőrizni”.[99] A törvény erre valóban nem adott lehetőséget, semmi nem kötelezte a kitérőt arra, hogy az általa megadott adatok hitelességét bizonyítandó, felmutassa születési anyakönyvi kivonatát, lakbizonylatát, vagy akármely más személyi dokumentumot. Lehetséges tehát, hogy egyesek akarattal hamis, illetve véletlenül téves információkat adtak meg a rabbinak. Ami az előbbit illeti, erre megítélésünk szerint csupán egy szűk rétegnek lehetett oka. Egy esetben ez is elég ahhoz, hogy értelmetlenné tegye a statisztikai kimutatást. Amint írta Groszmann Zsigmond az 1919-es pesti kitérési hullámot összegző kimutatásában: „Megjegyzendő, hogy azok közül, kik felekezeten kívülinek vallották magukat, sokan megkeresztelkedtek, és csak megkeresztelkedési szándékuk leplezése okából mondották, hogy felekezeten kívül maradnak.”[100] Ez korszakunkban is bizonyíthatóan így volt. A bemondásuk szerint felekezeten kívül maradni szándékozók egy része kitérése után megkeresztelkedett, e szándékát a rabbi előtt azonban inkább eltitkolta, feltehetően mintegy kisebbítendő lépésének erkölcsi terhét. Míg a törvény előírása ellenére, amint azt az előző fejezetünkben kimutattuk, a keresztény felekezetek lelkészei az esetek elsöprő többségében nem értesítették a pesti neológ hitközséget a náluk történt megkeresztelkedésekről (a PIH e felvételi értesítést a három év során összesen 24 esetben kapta meg), a polgármesteri hivataltól e mulasztás nem feltételezhető. Annak ugyanis, aki kitérését követően nem kívánt belépni valamely más felekezetbe, a VKM 1896/56. szám alatt kiadott rendelete értelmében két kitérési bizonyítványát be kellett mutatnia a hitközségének székhelye szerinti illetékes első fokú közigazgatási hatóságnál, esetünkben a polgármesteri hivatalnál, amely bejelentését jegyzőkönyvbe vette, majd ennek hiteles másolatát elküldte azon rabbihoz, akinél az illető kitérését bejelentette.[101] Kizárt, hogy a polgármesteri hivatal e másolatokat ne küldte volna el a PIH-nek, aminthogy az is valószínűtlen, hogy a felekezeten kívülivé válni óhajtó zsidók megelégedtek volna azzal, hogy kitérésüket csupán hitközségüknél jelentik be, hiszen kilépésüket a rabbi, illetve két tanúja által szignált kitérési bizonyítványaikkal nem, csakis a közigazgatási hatóság által felvett jegyzőkönyv számukra is kibocsátott hiteles másolatával igazolhatták.[102] Márpedig a PIH rabbihivatala a kitérésükkor nyilatkozatuk szerint felekezeten kívül maradni óhajtók csupán töredéke — így pl. az 1907

[99] Uo.
[100] Dr. Groszmann Zsigmond: *Statisztikai adatok a kitérésekről*. Egyenlőség, 1919. okt. 12, 10. o.
[101] Hivatalos Közlöny, 1896. jan. 15, 15. o.
[102] Uo.

tavaszán kitért Gellért Oszkár (1882-1967) — esetében kapta meg a polgármesteri értesítést az adott személy ebbéli státuszának hivatalos elismeréséről. Arra nézve, hogy e téren egyes kitérők hajlamosak voltak hamis adatot bemondani a rabbinak, további bizonyíték, hogy míg a PIH-nél 1903-ban kitért férfiak közül 15-en jelentették be, hogy kitérésüket követően nem kívánnak betérni más felekezetbe, az állami statisztikai kimutatás szerint 1903-ban Magyarországon összesen 11 izraelita férfi vált felekezeten kívülivé.[103] Egyes — ugyan nem a PIH-nél — kitérőkről konkrétan is tudjuk, hogy hamis információt adtak meg a rabbinak. 1913 márciusában Bauer Herbert, vagyis Balázs Béla és Polányi Károly (1886-1964) együtt mentek el bejelenteni kitérésüket a budai neológ hitközség rabbihivatalába. Noha mindketten azt nyilatkozták, hogy felekezeten kívüliek szándékoznak maradni, Balázs Béla pár nappal később megkeresztelkedett a budai római katolikus plébánián.[104] Polányi Károly is áttért, mégpedig a református hitre, de nem tudjuk mikor, talán csak évekkel kitérését követően.[105] Ha a PIH kitérési jegyzőkönyveiben a választott vallásra vonatkozó hamis adatok százalékban talán nem is jelentősek, arra éppen elegendők, hogy megkérdőjelezzék a részletes statisztikai kimutatás pertinenciáját. Annyi mindazonáltal elmondható: az adott felekezet fővárosi jelenlétéhez képest a pesti kitérők valamivel kisebb aránya választotta a római katolikus vallást, jóval, illetve valamivel nagyobb százaléka a református és az evangélikus vallást, és egyértelműen kisebb aránya a fővárosban amúgy is kis számú görögkeleti és görög katolikus, illetve az aprócska unitárius közösségeket, míg a felekezeten kívül maradók, ha nem voltak is annyian, mint amennyien e szándékukat bejelentették, a zsidó felekezetet országos szinten elhagyókhoz képest a pesti kitérőknek kétségkívül nagyobb arányát tették ki.

Ezenkívül lehetséges, hogy kitérésükkor egyes középiskolai tanulók is megtévesztették a rabbikat. A pragmatikus megfontolásokból áttérést tervező gimnazisták szempontjából előnyösebb volt, ha az eljövendő szakmai életük során újra és újra felmutatandó érettségi bizonyítványukban már valamelyik keresztény felekezet tagjaiként szerepeltek. Csakhogy a törvény értelmében a 7 évnél idősebb, de 18 életévüket be nem töltött kiskorúak (a már férjezett nők kivételével) semmilyen feltétel alatt nem válthattak vallást. Elképzelhető tehát, hogy azon áttérni vágyó gimnazisták, akiknek az érettségijük 17 éves korukra esett, kitérésük bejelentésekor valamivel korábbi születési dátumot mondtak be. A kitérési jegyzőkönyvek három átvizsgált évében kitérők között négy, magát 18 évesnek mondó gimnáziumi tanuló szerepel, két fiú, két lány, ők alkalmasint fiatalabbak voltak. Végül nem lehetetlen, hogy egyes kitérők hamis címet adtak meg, vagyis valójában nem Pestnek a

[103] *Magyar Statisztikai Évkönyv*. Új folyam. 11. 1903. Bp., 1904, 401. o.
[104] *Hitehagyottak.* A Budai Izraelita Hitközség Értesítője, 4. évf. 1913, 3. sz. 32. o.; *Balázs Béla vallása*. Délmagyarország, 1913. márc. 27, 7. o.
[105] Ilona Duczynska Polanyi : *"I first met Karl Polanyi in 1920…"*. In: Kenneth McRobbie — Kari Polanyi Levitt szerk.: Karl Polanyi in Vienna. The Contemporary Significance of The Great Transformation. Montréal, Black Rose Books, 2006, 304. o.

PIH fennhatósága alá tartozó IV-IX. kerületében éltek, sőt még csak Budapesten sem, csupán kitérni jöttek fel a fővárosba, hogy „hitehagyásukat" eltitkolják zsidó környezetük elől. Ez azonban kevéssé valószínű. Egyrészt áttérésük előbb-utóbb úgy is kitudódott, tehát eltitkolni sem igen volt értelme, másrészt és főleg, akinek mégis ez volt a célja, az ennél sokkal egyszerűbb megoldást is választhatott: úgy tért át, hogy egyáltalán nem tért ki, vagyis a törvény által előírt kitérési kötelezettséget elmulasztva keresztelkedett meg. Ezenkívül nem látjuk, milyen különösebb okuk lehetett volna a kitérőknek arra, hogy hamis adatokat adjanak meg. A más források révén ellenőrizhető személyek esetében mindenesetre egyetlen, a PIH jegyzőkönyveiben szerepeltektől eltérő adattal találkoztunk.[106]

A kitérési jegyzőkönyvek olyan személyeknek is tartalmazzák az adatait, akik a törvény szerint nem voltak szabályszerűen kitértnek tekinthetők. Elsősorban mindazokét, akik kitérésüket csupán egyszer jelentették be. Mint említettük, 1906-1914 között 283 ilyen eset fordult elő. E személyeket a hitközség hivatalosan nem ismerte el kitértként, a törvény szerint nem is tehette, éves jelentéseinek kitérési statisztikáiban 1906-ig említést sem tett róluk. Ekkortól megadta ezeknek a számát is, évről-évre hozzátéve, így 1907-ben: „Vajjon ezek e szándékuktól elállottak-e, avagy, bárcsak a törvény ellenére történhetett volna, tényleg mégis más hitre tértek-e, nem tudjuk, miután a zsidóknak más felekezetbe való fölvételéről az illető lelkészi hivatalok a törvény által előírt jelentést mi nálunk vagy egyáltalán nem, vagy csak kivételesen szokták tenni".[107] A kitérési jegyzőkönyvben azonban első megjelenésük alkalmával ők is feljegyeztettek. Noha nem kizárható, hogy egy részük végül valóban „elállt szándékától" — fentebb ezért becsültük óvatosan úgy, hogy csak a felük tért át, itt nem vontuk ki őket az adatbázisból. Megjegyezzük: szemben az éves jelentésekben tényleges kitérésük kapcsán megfogalmazott kétséggel, a kitérési jegyzőkönyvi rubrikák utolsó, „jegyzet" című rovatába e személyeknél semmiféle utólagos, kitérésük tényét megkérdőjelező megjegyzés nem került.

E „jegyzet" rovatban található megjegyzésekből kiderül: függetlenül a bejelentés formai szabálytalanságától, a rabbihivatal minden olyan kitérési bejelentést feljegyzett, amelyről magától a kitérő személytől valamilyen módon hivatalos tudomást szerzett. Az általunk vizsgált három év során összesen nyolc ilyen eset fordult elő. Két esetben a kitérő nem respektálta a két bejelentés között megszabott intervallumot: másodszori bejelentését a 32 éves hírlapíró Révész Gyula túl korán, a 14 nap eltelte előtt, a 44 éves vasúti mérnök Deutsch Mihály túl későn, a 30 nap letelte után tette meg, minek következtében, olvasható a jegyzet rovatban, „az első megjelenés tehát a törvény értelmében érvénytelenné vált". Egy

[106] Az 1897-ben kitért operaénekes Láng Fülöp a jegyzőkönyv szerint 1836 október 31-én született, a lexikonok szerint viszont 1838-ban. Nem biztos azonban, hogy a jegyzőkönyvben megadott születési dátum a téves, mindenesetre pontosabb, mint a lexikonoké, amelyek mind csupán Láng születési évét adják meg.

[107] *A Pesti Izr. Hitközség elöljáróságának jelentése az 1907-iki közigazgatási évről*. Bp., k. n. 1908, 17. o.

esetben a kitérő, a 24 éves Bittó Zsigmondné másodszori bejelentését már csak levélben közölte a rabbisággal, mely levelet ugyan aláíratta két tanúval, ám kitérése így sem volt szabályos. Három konvertita kizárólag levélben értesítette kitéréséről a hitközséget. A 27 éves Kanturek Lajosné „kitérése bejelentését 2 tanú aláírásával levél útján küldte be nov. 1-én. Azonnal értesíttetett, hogy ez érvénytelen. Dacára annak nov. 22-én újból tanúkkal aláírt levélben jelentette be kilépését." Kormos Gyula és Huszár Vilmos kitérésüket egy áttérési szándékuk bejelentésén kívül semmilyen személyes adatot nem tartalmazó levél útján közölték a PIH-el, az „írásbelileg" bejelentett kilépésük, olvasható a jegyzet rovatban, „országos törvényeinkkel ellenkezvén, tudomásul nem vétetik". Az ügyvéd és bankigazgató férjével, valamint joghallgató fiával együtt kikeresztelkedő 44 éves dr. Kelemen Gyuláné, családja férfitagjaival ellentétben a bejegyzés szerint azért nem jelent meg személyesen a rabbiságon, mert „állítólag beteg és férjét írásban felhatalmazta, hogy őt kijelentse". A két tanú, az irodalomtörténész Riedl Frigyes és Csengery Lóránt (1856-1924), a Földhitelintézet igazgatóhelyettese előtt ekképpen „kijelentetett, hogy ez a törvény értelmében tudomásul nem vehető". Végül a 21 éves Ormódy Rose kitérését apja, Ormódy Vilmos (1838-1932), az Első Magyar Általános Biztosító Társaság igazgatója (később vezérigazgatója), valamint dr. Rózsa Vilmos ügyvéd jelentették be, ráadásul nem a hitközség rabbihivatalában, hanem egy személyes látogatás alkalmával Kohn Sámuel főrabbi lakásán. A kitérési bejelentés ekképpen többszörösen is megszegte az előírásokat, a főrabbi azonban csupán annyit jegyzett fel a jegyzőkönyvbe: „Általam utólag bevezetve, mivel az illetők annak idején a Svábhegyen jelentkeztek nálam. Dr. Kohn." Elképzelhető, hogy a főrabbi Ormódy Vilmos személyére való tekintettel volt ilyen elnéző? A lánya kitérése után pár hónappal nemességet kapott, majd 1906-ban főrendiházi taggá kinevezett Ormódy Vilmos ugyanis nem tért át. Tagja volt a Pesti Chevra Kadisának, az Országos Magyar Izraelita Közalap nagybizottságának, képviselőtestületi tagja a PIH oktatási ügyosztályának, elnökségi tagja az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesületnek, egy időben rendszeres vendége Szabolcsi Miksa, az *Egyenlőség* főszerkesztője rendezte széderesteknek, a nagyünnepeken élete végéig eljárt imádkozni a Dohány utcai zsinagógában, és rangjához illően jelentékeny összegeket adományozott különféle zsidó jótékonysági intézményeknek. A „minden felekezeti ügyben hűséges és megértő zsidó mecénás", írta az *Egyenlőség* Ormódy 94 éves korában bekövetkezett halálakor, „magas pozícióban is hű maradt ősi vallásához".[108] Mindemellett

[108] *Új nemes.* Egyenlőség, 1897. dec. 12, 11. o.; *Új zsidó főrend*. Szombati Újság, 1906. febr. 9, 5-6. o.; *Ünnepek*. Hitközségi Szemle, 2. évf. 1911, 10. sz. 313. o.; *Az Orsz. Magyar Izr. Közművelődési Egyesület felhívása.* Múlt és Jövő, 2. évf. 1912, 1. sz. 37-38. o.; A Pesti Izr. Hitközség elöljáróságának jelentése az 1914. közigazgatási évről. Bp., k. n. 1915, 31. o.; *Fölhívás a magyar zsidósághoz*. Egyenlőség, 1916 márc. 12, 1. o.; *Ormódy Vilmos halála*. Egyenlőség, 1932. dec. 10, 2. o.

láthatóan nem ellenezte lánya kitérését,[109] sőt úgy tűnik ismerősei kikeresztelkedését sem, hiszen 1907 őszén tanúja volt a PIH-nél kitérését szabályosan bejelentő 46 éves Strasser Sándornénak is.[110]

Mindezeket az eseteket ugyancsak beszámítottuk számításainkba, kihagytunk azonban egy személyt, nevezetesen Glück Adolfot, aki noha láthatóan nehezen tudott e kérdésben dűlőre jutni, végül visszavonta kitérési bejelentését. 1907. október 11-én a 47 éves gyógyszerész annak rendje és módja szerint bejelentette kitérését. Bevallása szerint a római katolikus vallásra szándékozott áttérni. Három nappal később azonban újra megjelent a rabbihivatalban, és közölte, miszerint eláll áttérési szándékától. Két nap elteltével megint visszatért, ezúttal, hogy kijelentse: október 11-én bejelentett kitérési nyilatkozatát mégis fenntartja. Október 25-én e szándékát szabályszerűen másodszor is megerősítette… majd november 1-én, igaz ezúttal már csak levélben, visszavonta kilépési bejelentését. Ennek megfelelően a PIH éves jelentése először beszámolta a kitérésüket szabályszerűen két ízben bejelentők közé, majd megjegyezve, hogy „közülük 1 férfi utólagosan visszavonta kilépési bejelentését", az ez évben kitérteknek tekintettek számát eggyel csökkentette.[111]

A jegyzőkönyvekben tehát több kitérő szerepel, mint amennyit a PIH hivatalosan is annak tekintett. Az 1907-es évről szóló jelentés szerint a hitközség rabbihivatalában ez évben 109 férfi és 91 nő jelentette be két ízben kitérését, rajtuk kívül 19 férfi és 11 nő csak egyszer, két férfi pedig csak írásban közölte kitérési szándékát.[112] A PIH kitérési jegyzőkönyv-másolata eme, összesen 232 személy adatait rögzítette. Az 1897-es jegyzőkönyv 125 kitérő (72 férfi, 53 nő), az 1903-as 264 kitérő (169 férfi, 95 nő), az 1907-es, mint mondtuk, 232 kitérő (130 férfi, 102 nő), összesen 621 konvertita (371 férfi, 250 nő) adatait tartalmazza. Egyes információk olykor hiányoznak. A legnagyobb hiány az 1897-es év végén található, az utolsó 10 kitérés, köztük Wahrmann Renée-é, nem a szokványos formanyomtatványra, hanem egy egyszerű, a kitérőknek csupán nevét és felvenni szándékolt vallását tartalmazó lapra került feljegyzésre.

(*Többes kitérés*) A konvertiták nagy többsége egyedül tért ki. A többedmagukkal kitérők között legtöbben családjuk egy vagy több tagjával együtt hagyták el a zsidó vallást. 1897-ben 32 személy (a kitérők 25,6%-a) tért ki ily módon: 17 testvér, 6 házaspár, egy apa fiával, egy anya lányával (ez összesen azért eggyel több a 32-nél, mert az egyik férfit, a 29 éves hivatalnok Fischer Gyulát kétszer számoltuk, mivel egyszerre tért ki 22 éves feleségével és 33 éves ügyvéd bátyjával). 1903-ban a kitérők 18,2%-a, 48 fő jelentette be kilépését egy

[109] Ormódy Rose feltehetően egy jó „parthie" érdekében katolizált, de erről semmi biztosat nem tudunk, az Ormódy család sajnos nem szerepel a Kempelen-féle *Magyar zsidó családok*ban, máshol sem találtunk Rose-ról semmilyen információt.
[110] Az egy évvel később földbirtokosként nemesített terménykereskedő Strasser Sándor áttéréséről nem tudunk, Kempelen szerint csak felesége és három gyermeke katolizált. Ld. Kempelen Béla: *Magyar zsidó családok*, i. m. III. köt. 96. o.
[111] *A Pesti Izr. Hitközség elöljáróságának jelentése az 1907-iki közigazgatási évről*, i. m. 17. o.
[112] Uo.

családtaggal együtt: 16 testvér, plusz egy testvérpár unokanővére, 14 házaspár plusz egyikük fia, valamint egy anya a fiával. A családtaggal kitérők aránya egyre csökkent, 1907-ben már csak a konvertiták 13,4%-át tette ki: ekkor 8 testvér, 2 unokatestvér, 9 házaspár plusz az egyik feleség anyja, továbbá egy anya és fia tért ki együtt, ami összesen 31 fő. Ez évre esett viszont a legnagyobb taglétszámú családos kitérés a 37 éves magánhivatalnok Német Arnold és három öccse, az ügyvéd Béla, az ugyancsak ügyvéd Benő és az építész Lipót személyében. Az első évben a legnagyobb csoport a testvéreké, 1903-ban és 1907-ben már a házastársak voltak többségben.

Rajtuk kívül akadtak páran, a három év során összesen 11-en, akik egyazon évben, de nem együtt, vagyis nem azonos időpontban jelentették be kilépésüket: 1903-ban egy, 1907-ben három testvérpár, közülük Lukács Mária, és a húga után négy hónappal később kitérő Lukács György, valamint két házaspár. A házastársak közül a 43 éves Szende Dávid Antalné, szül. Neubauer Mária kétszer szerepel e számításban, mint 51 éves vállalkozó férjének neje, illetve mint testvére özv. Szende Tivadarné, szül. Neubauer Júliának, aki ezek szerint nővére férjének a testvéréhez vagy unokatestvéréhez ment hajdan feleségül.

A családtagokon kívül tértek ki együtt barátok is. Ez azokban az esetekben egyértelmű, ahol két vagy több kitérő azonos napokon és (részben) azonos tanúk kíséretében jelentette be kilépését. E konvertiták legtöbbször egymás tanúiként is szerepeltek. 1897-ben nem volt ilyen eset, 1903-ban viszont már tizenketten voltak, így a 35 éves Décsi Alfréd, aki 28 éves feleségével és 26 éves kollegájával, az ugyancsak állatorvos Breuer Jakabbal tért ki (tanúik is állatorvosok), vagy az év legvégén a kitérésüket azonos napon bejelentő 21 éves műépítész Kaszab Miklós (tanúi Kepes Jenő és Nádor Ede), a 22 éves ügyvédjelölt Kepes Jenő (tanúi Nádor Ede és Kaszab Miklós), a 22 műépítész Nádor Ede (tanúi Kepes Jenő és Kaszab Miklós), valamint a 20 éves gépészmérnök Deutsch György (tanúi az utóbbiak). 1907-ben csak egy ilyen esetet találtunk: a 25 éves magánhivatalnok Lévai Aladár és a 24 éves hírlapíró Kálmán Jenő ugyancsak azonos napokon és egymásnak tanúként is szolgálva jelentették be kilépésüket. Mindeme kitérések a pragmatikus megfontolásokból történő vallásváltás flagráns eseteinek tekinthetők.

(*A kitérők tanúi*) Mint mondtuk, a kitérők jelentős többsége egyedül hagyta el felekezetét. Körükben viszont a három év során jelentősen növekedett azoknak a száma, akiknek egyik (olykor mindkét) tanúja valamilyen családi/rokoni viszonyban állt velük. 1897-ben 8, 1903-ban 19, 1907-ben 30 ilyen konvertitát számoltunk össze.[113] 1897-ben 4 konvertita

[113] Mivel a nevek alapján egyes rokon szálakra nem derül fény, a rokonok száma a tanúk között valamelyest minden bizonnyal nagyobb volt. 1906. júniusában az ekkor 22 éves Dénes Zsófia (1885-1987) is unokabátyja, a később pszichoanalitikusként híressé vált Ferenczi Sándor (1873-1933) tanúskodása mellett jelentette be kitérését. Megjegyzendő: noha a *Zsidó Lexikon* Ferenczit konvertitaként jelölte meg, ez utóbbi nem tért át, vagy ha igen, később visszatért a zsidó vallásra, mindenesetre halálakor a Farkasréti izr. temetőben helyezték végső nyugalomra,

nőnek a férje szolgált egyik tanújaként, 4 másik személynek valamelyik családtagja (e kategória alatt zömében mindhárom évben a konvertita testvére/unokatestvére értendő, párszor az anyja). 1903-ban 3 nő és 1 férfi tért ki tanúként szereplő férje, illetve neje kísértetében, 5 nő esetében a tanú a férj rokona, feltehetően testvére volt, 10 esetben egy családtag (közülük egy kitérő hajadon özvegy édesanyja). 1907-ben 10 nőnek a férje, 3 nőnek férje valamely rokona, 1 férfinek a felesége volt az egyik tanú, 15 konvertitának valamilyen családtagja, míg Lukács György egyik tanúja húga férjének volt a rokona. A tanúk felekezeti státuszát a jegyzőkönyv nem jegyezte fel, e családtagok, rokonok zöme feltehetően, a házastársak minden bizonnyal már korábban áttértek, illetve ez utóbbiak esetében eleve keresztények voltak.

Érdemes egy szót szólni a többi tanúról is. A 621 konvertitából 14 férfinak és 5 nőnek volt az egyik vagy mindkét tanúja egyházi, vagy az egyházi élethez kötődő személy: 10 „ref. theologus", 4 református papnövendék, 1-1 református hitoktató, „hittérítő hitszónok", illetve bibliaárus, 1-1 evangélikus segédlelkész, illetve egyházi szolga, végül egy római katolikus sekrestyés. Közülük páran több kitérésnél is tanúskodtak, mivel a 19 személy között együtt tért ki 5 testvér, egy apa és a fia, valamint egy férj a feleségével. A református dominancia a Skót Misszió térítési tevékenységére utal, bár a tanúk között csupán egy, a Gordon Filipp névre hallgató „hittérítő hitszónok" esetében tűnik bizonyosnak a misszióval való kapcsolat. Ráadásul, mint tudjuk, evangelizációs tevékenységét a misszió „jobb híján" a zsidó társadalom legszegényebb, elesett tagjaira korlátozta, az itt szereplő személyek többsége viszont kívül esett e körön. A 14 férfi közt 2 mérnök volt, 1-1 szigorló mérnök, magánzó, fővárosi tisztviselő, magánhivatalnok, fényképész, joghallgató, tanuló, 2 kereskedő, 2 ágyneműkészítő (egy apa és fia), valamint 1 szobafestő. Az 5 nő közül az egy feleségen kívül hárman varrónőként, egy pedig vasúti hivatalnoknőként kereste meg a kenyerét. Mindenesetre feltételezhető, bár nem biztos, hogy e 19 konvertita vallási meggyőződésből tért át, aminthogy lehetséges persze, hogy a többi kitérők közül is akadtak, akiket a kereszténységbe vetett hitük vitt a zsidó felekezetből való kilépésre.

Pár esetben a két tanú közül legalább az egyik a konvertita felettese, főnöke lehetett. Az 1897-ben kitért 41 éves, mesterségére nézve „tisztító-intézeti szolga" Kellner Ignác egyik tanúja egy zeneakadémiai tanár, a másik Bárdos Zsigmond „tisztító-intézeti tulajdonos" volt. Elképzelhető, hogy egyes kitérők igyekeztek olyan tanút választani maguknak, aki e döntése által némiképp protektorukká is válva, remélhetően segíthette őket ambícióik elérésében. Az 1903-ban 20 évesen kitérő joghallgató Gerle Sándor egyik tanúja ifj. Dessewffy Aristid,

a gyászszertartást a budai főrabbi Kiss Arnold vezette. Ld. *Nagy részvét mellett temették el dr. Ferenczi Sándort*. Pesti Napló, 1933. máj. 25, 4. o. A cikket idézi: Mészáros Judit szerk.: *In memoriam Ferenczi Sándor*. Bp., Jószöveg Műhely Kiadó, é. n. [2000], 31-32. o.

földbirtokos volt, az ugyanabban az évben kitérő 18 éves egyetemi hallgató Kun Miklósnak tanúi a *Pesti Hírlap* egy hónappal később elhunyt alapító tulajdonosának, Légrády Károlynak (1834-1903) két fia, a nyomdatulajdonosként regisztrált ifj. Légrády Károly (1871-1945) és Ottó (1878-1948). Lehetséges továbbá, hogy egyes, általában neves kitérők azért választottak tanúként legalább egy ügyvédet, hogy ezzel is biztosítsák a kitérés formai szabályszerűségét. A rabbinak ugyanis a kitérési szándék mindkét bejelentésekor ki kellett elvileg állítania egy ún. elbocsátó bizonyítványt, mely dokumentumot a konvertitának be kellett mutatni az őt keresztelő lelkésznek. Csakhogy a keresztény lelkészekkel egyetemben általában a rabbik is megtagadták a bizonyítvány kiadását. Ez esetben a kitérés szabályszerű voltáról a tanúk voltak hivatottak kiállítani egy helyben aláírt kilépési bizonyítványt.[114] Erre is létezett persze egy formaszöveg,[115] de nem árthatott, ha ezt egy ügyvéd szignálta. Elképzelhető, hogy Elek Pál (1856-1914), az 1903-ban 47 évesen kitérő neves bankár ezért jelent meg a rabbihivatalban Szalai Emil ügyvéd társaságában (a másik tanú egy, az ügyvéddel azonos címen lakó magánhivatalnok volt, akit nyilván ez utóbbi hozott magával). Máskor a tanú vélhetően a kitérő beosztottjaként dolgozott: az 1903-ban kitért 35 éves nyomdatulajdonos Barcza József egyik tanúja egy nyomdai korrektor, az 1907-ben 34 évesen kitérő színigazgató Zoltán Jenőé egy színházi gondnok volt. Előfordulhatott az is, hogy a tanúkat a kitérők bérelték fel e szolgálatra, legalábbis erre utal, hogy a 27 éves magánhivatalnok Víg Emil, illetve a 28 éves kaszírnő Ripp Júlia mindketten két-két hordár kíséretében jelentek meg a rabbihivatalban.

Ezen eseteknél jóval nagyobb számban fordultak elő a kitérővel azonos foglalkozású tanúk, akik az előbbieknek feltehetően nem csak pályatársaik, kollegáik, hanem barátaik is lehettek. A 21 éves statisztikai díjnok Barna Izidornak mindkét tanúja statisztikai díjnok volt, a kitérő és két tanúja által megadott foglalkozás, hogy néhány további példát említsünk, ugyancsak megegyezett a 22 éves műegyetemi hallgató Forgó István, a 22 éves Varga Lajos jogszigorló, a 22 éves mérnök Tattler Kornél, a 23 éves színházi zenész Fehér László, a 25 éves cipész Weiner Dávid, a 25 éves pincér Reiter József, a 26 éves ügyvédjelölt Jakab Ignác, a 31 éves kocsis Adler József, a 32 éves hírlapíró Révész Gyula, a 32 éves ezredorvos Mark Jakab, a 41 éves napszámos Rosenfeld Dávid, a 44 éves MÁV hivatalnok Boros Ignác, illetve a 61 éves operaénekes Láng Fülöp esetében.

Végül ugyancsak gyakran fordult elő, hogy a tanúk egy utcában, alkalmasint egy házban laktak a kitérővel, ismerőseik, talán barátaik lehettek, esetleg jövendőbeli keresztény

[114] Dr. Groszmann Zsigmond: *Az áttérési törvény hiányai*. Hitközségi Szemle, 2. évf. 1911, 8. sz. 254. o.; Uő: *Kitérések*. Magyar Izrael, 4. évf. 1911, 7-8. sz. 167. o.

[115] Groszmann Zsigmond megfogalmazásában: „Alulírottak bizonyítjuk, hogy N. N. x-beli lakos ezen meg ezen a napon a mi együttes jelenlétünkben bejelentette az x-beli… lelkészi hivatalban, hogy a… felekezet kötelékéből kilép. Keltezet, 2 tanú neve, foglalkoz., lakása." Dr. Groszmann Zsigmond: *Proselyták felvétele*. Magyar Izrael, 3. évf. 1910, 7-8. sz. 121.

férjeik, feleségeik, vagy egyszerűen olyan kéznél levő személyek, akiket meg lehetett kérni e szívességre. A 23 éves cseléd Scheiber Ida például a József krt. 12. alatt lakott, tanúi, a cserépfestő Dancs Miklós és Silkovits Sándorné a 10-es, illetve 9-es szám alatt. A 24 éves magánhivatalnok Lederer Imre a Csengery u. 72. szám alatt élt, ugyanott, mint egyik tanúja, az ugyancsak magánhivatalnok Németh Jenő, míg a másik tanú, a 82-es házmestereként szolgált. A Rombach utca 11-ben, szüleinél lakó 25 éves Lichtenstern Sári tanúi is vele egy utcában laktak, a magánhivatalnok Bárdos Pál vele egy házban, az okleveles mérnök Munnich Ferenc pár számmal odébb, a 4-esben. A 28 éves ügyvédjelölt Valentin Mihályt kísérő mindkét tanú, a lapszerkesztő Holló Tivadar és az „író" Szendrei Elemér vele azonos címet adott meg (Kisfaludy u. 9.).

A fennmaradó tanúkat illetően további fogódzóval nem rendelkezünk, olykor esetleg protektorok, zömében inkább ismerősök, barátok lehettek, így a régi erdélyi családból származó író Bölöni György (1882-1959) és az 1903-ban kitért színész Doktor János (1881-1942), akik 1907-ben a festőművész Czigány Dezső (1883-1937) tanúiként jelentek meg a PIH rabbihivatalában.

(*Születési hely*) Magyarországon, mint másutt Közép-Európában, az áttérés elsősorban városi jelenségnek tekinthető. Ám a fővárosban kitérő lehetett úgy helyi születésű, mint kiskorában családjával, illetve fiatal felnőttkorában egyedül, alkalmasint kitérése előtt nem sokkal Pestre költözött bevándorló. A három év során a PIH rabbihivatalában kitérését bejelentő 621 konvertita közül 611-nek ismert a születési helye. (Ld. 4. táblázat) Szemben az *Egyenlőség* állításával, amely szerint a PIH-nél kitérők túlnyomó része „szedett-vedett" népség illetve „bevándorolt szegény galíciai" volt,[116] közülük valamivel kevesebb, mint 1% született Galíciában, összesen 6-an, ami még a 39 külföldön születettnek is csupán 15,4%-a.[117]

4. táblázat

A kitérők származása szülőhely szerint, 1897-1907 (százalékban)				
Születési hely	1897 (N: 116)	1903 (N: 264)	1907 (N: 231)	1897-1907 (N: 611)
Budapest	30,2	28,0	37,2	31,8
Vidék	62,9	65,9	56,3	61,7
Külföld	6,9	6,1	6,5	6,5
Össz.	100	100	100	100

Amint látható, ha nem is folyamatosan, de a korszak egészét tekintve növekedett a született fővárosiak aránya. A kérdés az, vajon alacsonyabb, vagy magasabb volt, mint a teljes

[116] *Vallászcsere,* i. m. 9. o.
[117] A külföldön születettek között a bécsiek voltak a legtöbben, 13-an a 39-ből.

zsidó vallású lakosság körében. A fővárosi izraelita lakosság szülőhely szerinti megoszlásáról csak az 1910-es évet illetően rendelkezünk statisztikai kimutatással. A Budapesten élő zsidó vallású személyek ekkor 41%-a született a fővárosban, 52%-a vidéken, 6,8%-a külföldön, 0,1%-a ismeretlen helyen.[118] Amint a 4. táblázatból látható, 1907-ben a kitértek között a fővárosi születésűek aránya még elmaradt a 41%-tól, de nem sokkal. Sajnos az eddig megtalált kitérési jegyzőkönyvmásolatok közül ez az utolsó teljes év. A többi évről csak részleges, legtöbb esetben csak egy-egy hónapot felölelő töredékkel rendelkezünk. Szerencsére azonban éppen az 1910-es évről ennél valamivel több, összesen négy hónapnyi anyag maradt fenn. 1910. február és május között a PIH-nél kitérését bejelentő 83 személy immár 42,2%-a volt fővárosi, 50,6%-a vidéki, 7,2%-a külföldi születésű, vagyis ebben az évben a fővárosban születettek aránya a kitértek között már enyhén magasabb volt, mint a zsidó hitű lakosság körében. 1903-ban viszont még biztosan jóval alacsonyabb volt, ami paradoxnak tűnhet. Mivel a vidéki származásúakhoz képest a fővárosban születettek nagyobb eséllyel nőttek fel nyelvileg és kulturálisan akkulturálódott, a vallástól eltávolodott családban, illetve köthettek már serdülő korukban később házassághoz vezethető kapcsolatokat környezetük keresztény tagjaival, azt várhatnánk, hogy a zsidó vallású lakossághoz mérten a kitértek között is rendre nagyobbnak mutatkozott az „őshonosok" aránya. Így volt ez Bécsben, ahol Marsha Rozenblit kutatásai szerint az 1870-ben, 1880-ban, 1890-ben, 1900-ban, illetve 1910-ben áttértek között a bécsi születésűek aránya kétszer olyan nagy volt, mint a zsidó vallású lakosság körében, ráadásul ez ugyanúgy vonatkozott a férfi, mint a nő konvertitákra.[119] Ezzel szemben a pesti kitérések abban is eltértek a császárvárosban mutatkozó trendtől, hogy itt a budapesti születésűek aránya a konvertita férfiak között a korszak végéig a zsidó vallású lakosság átlaga alatt maradt. (Ld. 5 . táblázat)

5. táblázat

A kitérők származása szülőhely és nemek szerint, 1897-1907 (százalékban)										
	1897		1903		1907		1910		1897-1910	
	Férfiak (N: 67)	Nők (N: 49)	Férfiak (N: 169)	Nők (N: 95)	Férfiak (N: 129)	Nők (N: 102)	Férfiak (N: 50)	Nők (N: 33)	Férfiak (N: 415)	Nők (N: 279)
Budapest	26,86	34,69	29,58	25,26	33,33	42,16	38,0	48,48	31,94	37,65
Vidék	68,66	55,10	65,09	67,37	61,24	50,0	56,0	42,42	62,75	53,72
Külföld	4,48	10,20	5,32	7,37	5,43	7,84	6,0	9,09	5,31	8,62
Össz.	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

[118] *Budapest székesfőváros statisztikai és közigazgatási évkönyve*. 11. évf. 1909-1912. Bp., 1914, 36-37. o.
[119] Marsha L. Rozenblit: *The Jews of Vienna, 1867-1914*, i. m. 140. o.

Az 1903-as év kivételével, a fővárosi születésűek aránya minden évben magasabb volt a nők, mint a férfiak között, a különbség ráadásul évről évre nagyobb volt. Ez talán azzal magyarázható, hogy a férfiakhoz képest a konvertita nők nagyobb része tért ki egy kereszténnyel kötni kívánt házasság céljából, mely házasság nagyobb eséllyel jött létre a már kisgyermekkorától fogva ugyanazon — részben keresztény — közegben élő fővárosi születésű, mint a Budapestre csak később, alkalmasint egy már korábban felvándorolt férjet vagy vőlegényt követő vidéki nők között.[120] Ami a férfiakat illeti, a fővárosi születés önmagában nem növelte tehát az áttérés esélyét. Tekintve, hogy a férfi konvertiták többsége nem egy kereszténnyel kötendő házasság, hanem inkább szakmai-társadalmi előmenetelének megkönnyítése érdekében tért át, ez nem meglepő. Egy egyszerű példával élve: jóval kisebb volt a valószínűsége annak, hogy kitér egy Dob utcai születésű kiskereskedő, mint egy vidéken, alkalmasint akár ortodox közegben született, de egyéni ambíciójától hajtva a gimnáziumot vagy az egyetemet már Budapesten végző és itt letelepedett szabadfoglalkozású.

(*Életkor*) „Bűnös a rabbi, bűnös az elöljáróság és bűnös az egész község, mely nem fordít ilyenkor kétszeres gondot a vallásoktatásra", írta Szabolcsi Miksa 1901 decemberében, miután az ekkor közzétett állami statisztikákból kiderült, hogy 1896 és 1900 között a zsidó áttérők száma megduplázódott, „*mert az ifjak közül szedi áldozatait a járvány!*"[121] Amint az alábbi táblázat tanúsítja, a századforduló pesti konvertitái, nemtől és foglalkozástól függetlenül, jelentős többségükben valóban fiatalkorukban szánták magukat a zsidó vallás elhagyására.[122]

6. táblázat

	A kitérők életkora nemek szerint, 1897-1907											
	1897				1903				1907			
	Férfiak		Nők		Férfiak		Nők		Férfiak		Nők	
	Absz. Szám	%	Absz. szám	%	Absz. szám	%	Absz. szám	Nők	Absz. szám	%	Absz. szám	%
18-20 év	4	6,0	3	6,1	16	9,4	8	8,4	6	4,7	11	10,9
20-29 év	35	52,2	32	65,3	98	58,0	52	54,7	75	58,6	57	56,5
30-39 év	20	29,8	8	16,3	36	21,3	29	30,5	37	28,9	25	24,7
40-49 év	6	8,9	2	4,1	15	8,9	4	4,2	6	4,7	8	7,9
50-59 év	1	1,5	3	6,1	2	1,2	2	2,1	4	3,1	0	0
60 felett	1	1,5	1	2,1	2	1,2	0	0	0	0	0	0
Össz.	67	100	49	100	169	100	95	100	128	100	101	100

[120] Szemben ráadásul a korábbi évtizedek nagyobb részben férfiakból álló zsidó bevándorlási hullámaival, az 1900-as években, úgy tűnik részben inkább nők jöttek Pestre a vidékről már korábban feljött férjeik, vőlegényeik után, részben egész családok érkeztek a fővárosba, erre utal legalábbis a nők arányának erős növekedése a zsidó vallású budapesti lakosságon belül. Míg 1890-ben ezer férfira még csak 895, 1910-ben már 939 nő jutott. Vörös Károly: *A budapesti zsidóság két forradalom között, 1849-1918*. Kortárs, 30. évf. 1986, 12. sz. 113. o.

[121] Szabolcsi Miksa: *Ébredjünk!* Egyenlőség, 1901. dec. 8, 1. o.

[122] A 621 konvertita közül 13 esetben nincs megadva a születési időpont, közülük az 1897 év végén kitérő Wahrmann Renée születési dátuma sem, amelyet azonban ismerünk, így e táblázat 609 konvertita életkora alapján készült.

A kitérő férfiak átlagéletkora 1897-ben 29,3, 1903-ban, 28,2, 1907-ben 28,3 év volt, a nőké 28,7, 28,2, illetve 28,0. Az 1897-1907 közt eltelt évtized során csekély volt a változás, 1897-hez képest a férfiak 1907-ben valamivel több, mint 1 évvel, a nők pár hónappal fiatalabban tértek ki. A nemek közötti eltérés sem volt jelentős: 1897-ben a férfiak valamivel idősebbek voltak, 1903-ban a különbség jelentéktelennek mondható (valójában ekkor a kitérő nők átlagéletkora egészen picivel magasabb mint a férfiaké: 28,24 versus 28,16%), 1907-ben a férfiak átlagéletkora újfent valamivel magasabbnak mutatkozott, mint a nőké, bár az eltérés kisebb volt, mint 10 évvel korábban. Az egyes évek ingadozásain túl nem a nemek közötti eltérés a szembeszökő, hanem maga a konvertiták fiatal kora. Kitérésük idején 57,5%-uk 30, 82,8%-uk 40 év alatti volt. A zsidó áttérők többsége a térség más nagyvárosaiban is fiatalon váltott vallást. Michael Anthony Riff kutatásai szerint Prágában az 1868-1917 között áttért férfiak többsége 18-30 év közötti volt, Riff táblázatos adatai szerint 1893-1912 közt 38%-a 14-24 év között.[123] Mivel a 30 évnél fiatalabban áttérők pontos százalékát Riff nem adja meg, nem tudni, nagyobb volt-e az arányuk, mint a pesti kitérők körében. Berlinben 1873-1906 közt az összes áttérő 42%-a volt 30 évnél fiatalabb, 31%-a 30-40 év között,[124] Bécsben 1870-1910 közt a konvertita férfiak 39,9, a nők 47,9%-a járt a húszas, 28,5 illetve 26,7%-a a harmincas éveiben,[125] e két városban tehát az áttérők között a 40 év alattiak aránya alacsonyabbnak mutatkozott, mint Pesten.

Akármi volt is a kitérés oka, a vallásváltás az esetek többségében a felnőttkor elején meghozott stratégiai döntések közé tartozott. A konvertiták fiatal korát tekintve valószínű, hogy számosan közülük nem zsidó felekezeti státuszuk miatt *már* esetlegesen elszenvedett sérelmek miatt tértek ki, mint inkább annak a reményében, hogy kitérésük révén elkerülhetik e potenciális sérelmeket. Hogy a felekezeti hovatartozásuk oltárán esetlegesen hozandó áldozatokat eleve elutasították annak a nyilvánvaló jele, hogy döntésük meghozatalakor zsidó mivoltuk jóval inkább jelentett számukra terhet, mint pozitív kötődést.

(*Foglalkozás*) A kitérők társadalmi profiljáról a megjelölt foglalkozás révén nyerhetünk képet. A három év során kitérését bejelentő 371 férfi közül 364 esetben került megjelölésre a kitérő foglalkozása. A jegyzőkönyvet vezető rabbik nem igyekeztek semmiféle kategorizálásra, azt jegyezték fel, amit a kitérő bemondott. Ennek eredményeként nem tudni például, vajon az olykor előforduló szimplán „hivatalnok” megnevezés a köz- illetve a magánszektorban dolgozó személyt takar-e, aminthogy legtöbb esetben az sem ismert, hogy a

[123] Michael Anthony Riff: *Assimilation and Conversion in Bohemia*, i. m. 84-85. o.
[124] Todd M. Endelman: *Conversion as a Response to Antisemitism in Modern Jewish History*. In: Jehuda Reinharz szerk.: Living with Antisemitism. Modern Jewish Responses. Hanover — London, University Press of New England, 1987, 71-72. o.
[125] Marsha L. Rozenblit: *The Jews of Vienna, 1867-1914*, i. m. 137. o.

kitérő orvosok és mérnökök az állam szolgálatában álltak-e, vagy szabadfoglalkozásúak voltak. A férfiak foglalkozási megoszlását az alábbi táblázat összegzi.

7. táblázat

A kitérő férfiak foglalkozási megoszlása, 1897-1907 (százalékban)			
	1897 (N: 67)	1903 (N: 169)	1907 (N: 128)
Pénzintézeti igazgató, gyáros, vállalkozó	0	3,5	3,9
Magánzó	3,0	3,0	0,8
Értelmiségi, szabadfoglalkozású	22,4	23,1	32,0
Művész	7,4	4,1	1,6
Közhivatalnok	11,9	5,9	4,7
Magánhivatalnok	14,9	15,4	14,8
Köz- vagy magánhivatalnok	4,5	2,4	0,8
Katona	1,5	0,6	0,8
Egyetemista, tanuló	4,5	16,0	17,2
Kereskedő	3,0	4,1	4,7
Közszolgálatban álló altiszt, díjnok	1,5	2,4	1,6
Iparos, ipari, kereskedelmi, közlekedési segédszemélyzet, (iparos- v. kereskedősegéd, eladó, munkás)	22,4	18,3	14,8
Egyéb	3,0	1,2	2,3
Összesen	100	100	100

A megadott foglalkozások alapján számos esetben lehetetlen meghatározni az adott kitérő vagyoni-társadalmi helyzetét. Erre nézve az úgy szerény jövedelmű, mint jómódú személyt takarható „kereskedő” megjelölés szinte semmilyen támpontot nem nyújt, a pénzintézeti igazgatók lehettek szerény kis intézetek vezetői, amint lehettek a nagypolgárság tagjai (egyes ismert esetekben kétségkívül azok voltak). Ugyanezen bizonytalanság áll a gyárosokra nézve is, aminthogy a magánzókat illetően sem lehetünk biztosak, vajon mind csupán egy-két lakás kiadásából kispolgári szinten élő férfiak voltak.[126] A művészek kategóriájában szereplők között találunk régen beérkezett, illetve már bizonyos hírnévvel rendelkező, társadalmilag a középosztályba sorolható férfiakat, így a már említett 61 éves operaénekes Láng Fülöpöt (1836 v. 1838-1900), vagy a 32 éves üvegfestő Roth Miksát (1865-1944); később nevessé vált, művészi pályájukon ekkor induló s társadalmi helyzetüket tekintve még bizonytalan pozíciójú festőket, így a 25 éves Feiks Jenőt (1878-1930) és öccsét, Feiks Alfrédet (1880-1953), vagy a 24 évesen kitért Czigány Dezsőt (1883-1938); művészeti tevékenységüket tekintve ismeretlen, de pozíciójuk, illetve tanúik alapján úgyszintén inkább

[126] Tanúik foglalkozása sem szolgál egyértelmű információval. A három év alatt kitérő nyolc magánzó férfi közül egy nem fedte fel tanúi személyi azonosságát, a másik hétnek a tanúi a következők voltak: 2 református papnövendék; 2 joghallgató, 1-1 dohányjövedéki számvevő és magánzó, magánhivatalnok és pincér, állami hivatalnok és kereskedő, ügyvéd és látszerész, gépészmérnök és kereskedő.

középosztályi férfiakat, így a 24 éves festő Müller Bertalant (1879-?), aki kitérésekor már a Budapesti Fotó-Klub választmányi és a Magyar Iparművészeti Társulat rendes tagja, a 38 éves zenész Rosenthal Emilt, akinek tanúi egy ügyvédjelölt, valamint az újságíró, szerkesztő és műfordító Mikes Lajos (1872-1930), vagy a 30 éves zeneszerző Laszky Albertet, akinek mindkét tanúja neves (és nem kitért zsidó) hírlapíró,[127] végül teljesen ismeretlen, mázoló, géphímző, szolga, vagy betűszedő tanúikat tekintve nyilván kispolgárnak tekintendő zenészeket, színészeket. A közhivatalnokok, az állami, vármegyei, fővárosi hivatalnokok esetében sem tudhatjuk, vajon fizetésüket tekintve mely részük volt besorolva a VI., vagy annál magasabb fizetési osztályba, vagyis tekinthető a középosztályhoz tartozónak, illetve hányan tartoztak közülük a VII. fizetési osztályba, tehát immár a kispolgárság közé. A magánhivatalnokoknál is kérdéses, vajon munkakörüket és ebből fakadóan fizetésüket tekintve a középosztályba sorolható magántisztviselőkön kívül nem voltak-e közöttük egyszerűbb, kispolgári irodisták is. Mindazonáltal, ha az egyértelműen a felsőbb vagy középrétegekhez tartozókon, így a pénzintézeti vezetőkön, gyárosokon, illetve a (szak)értelmiségen, orvosokon, ügyvédeken, mérnökökön, építészeken, hírlapírókon, középiskolai tanárokon kívül a középosztályba soroljuk mindazokat, akik vagyoni helyzetüktől függetlenül kulturális értelemben e réteghez igazodtak, e réteg kulturális normái szerint igyekeztek élni, így a tanítókat, hivatalnokokat, illetve azokat, akik igazolt kulturális tőkéjük révén e rangra aspirálhattak, így a tanulókat és egyetemistákat, úgy világosan kitűnik: a kitérő férfiak nagy — és idővel egyre nagyobb! — többsége a középosztály (potenciális) tagjai közül került ki. 1897-ben a férfi konvertiták 58,2%-a sorolható a pénzintézeti igazgatók, gyárosok, vállalkozók, az értelmiségiek, a hivatalnokok, illetve az egyetemisták és tanulók közé, 1903-ban 66,3, 1907-ben 73,4%-a. Mivel egyes hivatalnokoknál a középosztályi besorolás feltehetően téves, illetve a tanítók esetében valóban inkább csak kulturális értelemben elfogadható, e számításból, azt mintegy korrigálandó, akarattal hagytuk ki a nyilván középosztálybeli művészeket, illetve a tanúik foglalkozása alapján ugyancsak feltehetően e rétegbe tartozó kereskedőket.

A fővárosi férfi kereső népességhez viszonyítva a kitérők között a nagypolgári, középosztályi rétegek az esetek többségében felül, az alsó néposztályok minden esetben alul voltak képviselve. 1903-ban a férfi kitérőknek 3,5%-a volt pénzintézeti igazgató, gyáros, vagy vállalkozó. Kérdés, vajon e foglalkozások képviselői vagyoni-társadalmi helyzetüket tekintve a nagypolgárság közé sorolhatók-e. A három évvel nemesítése után kitért Elek Pál (1856-1914), a Magyar Bank és Kereskedelmi Rt. vezérigazgatója, az 1892-ben nemesített Herz

[127] Rózsa Miklós (1874-1945), újságíró, szerkesztő, művészettörténész, ügyvéd, és Báttaszéki Lajos (1844-1921), újságíró, szerkesztő, ügyvéd.

Zsigmond (1854-1905 előtt), a Magyar Általános Kőszénbánya Rt. alapító-vezérigazgatója, a szeszgyáros és neves versenyistálló tulajdonos Egyedi Lajos (1857-1927), vagy Kelemen Gyula (1856-?), a Hazai Bank ügyvezető igazgatója és igazgatósági tagja nyilvánvalóan igen. E négy személy az ezen évben kitért 169 férfi 2,4%-át tette ki. Ha tekintetve vesszük, hogy a millennium és a világháború között már kialakult, a fővárosi gazdasági elitből és politikai képviseletét ellátó értelmiségi elitből (ügyvédekből) álló, Vörös Károly által mintegy 500 főnyire becsült nagypolgár csoport többsége zsidó volt, úgy eme kb. 300 fő az imént említett nagypolgároknak a konvertiták közötti 2,4%-ával szemben az 1910-ben 73058 izraelita férfi kereső csupán 0,4%-át tette ki, valójában jóval kevesebbet, hiszen nem kis részük ugyancsak konvertita volt.[128] Hogy ennél biztosabb vizekre evezzünk: míg 1910-ben a zsidó hitű férfi keresőknek Budapesten 4,9%-a volt ügyvéd, ügyvédjelölt, orvos, állatorvos, szerkesztő, hírlapíró illetve mérnök,[129] az 1907-ben kitérő férfiak 21,9%-a jelölte meg foglalkozásaként e szakmák egyikét. Az egyetemisták felülképviseltetettsége is kétségtelen. Az 1906/1907. iskolai év második félévében, vagyis 1907 első felében összesen 2646 izraelita vallású hallgató, a főváros 15, illetve 20 év feletti izraelita férfijainak 3,4 és 4,0%-a tanult a budapesti egyetemeken, míg arányuk az 1907-ben kitért férfiak között 14,8%-ot tett ki.[130] A konvertiták között az egyetemisták és tanulók aránya emelkedett meg ezen években a legjelentősebben, ami egyben talán arra is magyarázatot ad, miért csökkent a kitérők között a közhivatalnokok aránya. 1897-ben 8 közhivatalnok és 2 joghallgató, 1907-ben 6 közhivatalnok és 10 joghallgató vagy jogszigorló tért ki, vagyis lehetséges, hogy a diszkrimináció felerősödésével a közpályán elhelyezkedni kívánó ifjak körében mindinkább erősödött a hajlam, hogy még szakmai életük megkezdése előtt „rendezzék" vallási viszonyaikat.[131] A közoktatásban növekvő diszkriminációra utal, hogy míg az értelmiségiek között sem 1897-ben, sem 1903-ban nincs egy tanár se, 1907-ben már heten vannak (egy „Keleti Akadémiai tanár", egy „tanársegéd", egy „gimnáziumi tanár", két-két „tanár", illetve „tanárjelölt").

Tekintve, hogy a kereső izraelita férfiaknak a fővárosban 1910-ben 25,4%-a volt magánhivatalnok, a konvertiták között a kitérők mindhárom évben úgy 15%-át kitevő magánhivatalnokság viszont viszonylagosan alul volt képviselve, ami egyrészt azzal

[128] Vörös Károly: *A világváros útján, 1896-1918*. In: Uő szerk.: Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig. Bp., Akadémiai Kiadó, 1978, 625. o.; Az izraelita keresők számára ld. *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. IV. rész*, i. m. 429. o.

[129] A következőkben a fővárosi izraelita kereső férfiakat illetve nőket illető adatokra vonatkozóan ld. Uo., 429-780. o.

[130] A kor szerinti megoszlás az 1910-es évre vonatkozik. Ld. *Budapest székesfőváros statisztikai és közigazgatási évkönyve*. 11. évf. 1909-1912, i. m. 41. o.; Az egyetemi hallgatók számára: *Magyar Statisztikai Évkönyv*. Új folyam. 15. 1907. Bp., 1909, 368, 370. o.

[131] Megjegyzendő, hogy a PIH-nek az 1906-os évről szóló jelentése a többi évtől eltérően a kitérők számán kívül pár további adattal is szolgált: e szerint az 1906-ban kitérő 140 férfi közül 18 állami vagy fővárosi tisztviselő és 39 egyetemi hallgató volt, vagyis a kitérők 12,9 illetve 27,9%-a. Mindkét arány jóval magasabb, mint az 1907-es évben kitérő férfiak között szereplő közhivatalnokoké és egyetemistáké. Ha 1907 helyett az 1906-os évet vesszük viszonyítási alapul, úgy az tűnik ki, hogy 1897-hez képest a kitérők között a közhivatalnokok aránya nem csökkent, míg az egyetemistáké rendkívüli arányban megnövekedett. A kérdés persze az, vajon az 1900-as évtized második felében kitérő férfiak foglalkozási megoszlásához az 1906-os vagy az 1907-es évek adatai állnak közelebb. Valószínűleg inkább az utóbbiak, hiszen joggal feltételezhető, hogy az 1906-os évre vonatkozó jelentés éppen az ezen évben kitérő köztisztviselők és egyetemisták különlegesen nagy száma miatt tette közé a fenti adatokat. Ld. *A Pesti izr. hitközség elöljáróságának jelentése az 1906-iki közigazgatási évről*. Bp., 1907, 23. o.

magyarázható, hogy a magánhivatalnokok esetében a ranglétrán való felkapaszkodást az áttérés nem könnyítette meg (bár, amint erre egy konkrét eset kapcsán később részletesebben visszatérünk, volt olyan bank, amelynek vezérigazgatója áttérését követően elvárta, hogy törekvő alkalmazottai kövessék példáját), másrészt azzal, hogy e többségében zsidó miliőben keresztény kollegáik részéről antiszemita megnyilvánulásokat aligha szenvedhettek el.[132] Annak, hogy relatíve mégis sok magánhivatalnok tért ki, több oka lehetett. Egyes magánhivatalnokok talán azért hagyták el felekezetüket, mert át akartak lépni a nagyobb presztízzsel járó és nagyobb stabilitást nyújtó állami szférába, és úgy gondolták, hogy áttérésük növeli kinevezésük esélyét. Mások talán csupán azon vágytól hajtva tértek ki, hogy megszabaduljanak egy „kellemetlen" vallástól, amint tette ezt Molnár Ferenc regényének bankhivatalnoka, vagyis a magántisztviselők legjobban kereső és legnagyobb presztízsű rétegébe tartozó hőse,[133] még mások talán azért, mert házasságra léptek vagy szándékoztak lépni egy keresztény kolleganőjükkel, esetleg kollegájuk nőrokonával, ismerősével.

A nagypolgársággal, a szabadfoglalkozásúakkal és az egyetemistákkal, tanulókkal ellentétben az iparosok, az ipari- és kereskedősegédek, a bolti eladók és a munkások aránya a kitérők között egyrészt évről évre csökkent, másrészt 1907-re érve a maga 14,8%-ával jóval kisebb volt, mint e rétegeknek a budapesti izraelita férfi keresők között elfoglalt, 1910-ben 44,2%-ra tehető aránya.[134] Végül, noha részarányuk a konvertiták között lassan emelkedett, a kitérés nem meglepően a leghagyományosabb „zsidó" foglalkozást űzők, vagyis a zömében — 1910-ben a fővárosban 75%-ban — zsidó vallásúakból álló önálló férfi kereskedők között is ritka jelenség maradt: míg a kereső izraelita férfiaknak 1910-ben 14,8%-a, a konvertitáknak 1907-ben is csupán 4,7%-a volt önálló kereskedő.

Az összkép igazolja a közép-európai fővárosokban a századfordulón tapasztalható áttérésekről kialakult képet: mint Bécsben, Prágában vagy Berlinben, a zsidó vallást elhagyó pestiek sem alkották a felnőtt zsidó férfiak reprezentatív mintáját.[135] A férfilakosságon belül elfoglalt arányukhoz képest a kitérők között leginkább azon nagypolgárok, szakértelmiségiek, diákok voltak felülképviselve, akik egyfelől a zsidó társadalmon leginkább szekularizált és akkulturált rétegét képezték, másfelől szakmai-társadalmi ambícióikat tekintve leginkább remélhettek hasznot húzni áttérésükből, más szóval azon feltörekvő rétegek, amelyek mind szakmai, mind társadalmi életükben mindinkább intenzív kapcsolatba kerültek a keresztény

[132] 1910-ben az izraelita magántisztviselők több mint 90%-a az ipar illetve a kereskedelem és hitel körében volt alkalmazva. A tisztviselőknek az előbbi szektoron belül 56,2, az utóbbiban 67,2%-a volt zsidó vallású.
[133] Molnár Ferenc: *Az éhes város.* (1901) Bp., Pesti Szalon Könyvek, 1993, 13. o.
[134] E számítás az izraelita önálló iparosok és az ipar, a kereskedelem illetve a közlekedés körében alkalmazott izraelita segédszemélyzet összeadásának az eredménye.
[135] Ld. Arthur Ruppin: *The Jews of To-Day*, i. m. 190-191. o.; Michael Anthony Riff: *Assimilation and Conversion in Bohemia*, i. m. 83-85. o.; Marsha L. Rozenblit: The Jews of Vienna 1867-1914, i. m. 135-139. o.; Ivar Oxaal — Walter R. Weitzmann: *The Jews of Pre-1914 Vienna. An Exploration of Basic Sociological Dimensions*. In: Leo Baeck Institute Year Book, 30. évf. 1985, 416-417. o.; Todd M. Endelman: *Conversion as a Response to Antisemitism in Modern Jewish History*, i. m. 66. o.

középosztály vagy a hagyományos elit tagjaival, ami fokozta úgy az őket felekezeti státuszuk miatt ért és zsidóságuktól való eltávolodásuk okán mind kevésbé tűrt sérelmek esélyét, mint vágyukat, hogy e többségi társadalomba befogadást nyerjenek.

A PIH 1897-es, 1903-as és 1907-es kitérési jegyzőkönyveiben szereplő 250 nő társadalmi profilját a férfiakhoz képest nehezebb megállapítani, mivel többségük nem rendelkezett foglalkozással, így csupán annyit tudunk róluk, hogy még hajadonok, illetve már férjezett, pár esetben elvált vagy özvegy asszonyok voltak. A férjükkel együtt, illetve a tanúk között szereplő férj kíséretében kitérő nők esetében hitvesük foglalkozása persze róluk is ad információt, a többiek társadalmi hátteréről azonban még ennyit sem tudunk, csupán tanúik foglalkozását.

A 250 kitért nő 41,2%-a volt férjezett (pár esetben elvált vagy özvegy), 58,8%-a hajadon. A férjezett nők aránya a három év során folyamatosan — 1897-ben 34,8-ról 1907-ben 45,1%-ra — nőtt, az eltartottak között 62,5%-ról 70,5%-ra emelkedett. A nők 44,8%-a rendelkezett valamilyen foglalkozással, illetve a magánzók esetében saját jövedelemmel. Arányuk a zsidó felekezetből kilépő nők körében évről évre csökkent (1897: 54,7%; 1903: 44,2%; 1907: 40,2%), de még 1907-ben is jóval magasabb volt, mint a fővárosi zsidó vallású nők közötti keresőké (1910-ben a 15 év feletti izraelita nők 29,6%-a volt kereső).

A PIH-nél kitérésüket bejelentő, önálló keresettel rendelkező nők szakmai megoszlásáról a 8. táblázat nyújt tájékoztatást. Zömük — 100 a 112-ből — hajadon volt, 5-en voltak férjnél, 3-an elváltak, 4-en özvegyek (e 12 nő közül 8-an magánzók).

8. táblázat

A kitérő nők foglalkozási megoszlása, 1897-1907 (százalékban)			
	1897 (N: 29)	1903 (N: 42)	1907 (N: 41)
Magánzó	20,7	26,2	29,3
Értelmiségi	3,5	2,4	12,2
Nevelőnő, óvónő		4,8	4,9
Művész, artista	17,2	2,4	7,3
Közhivatalnok	3,5	-	-
Magánhivatalnok	3,5	4,8	4,9
Köz- vagy magánhivatalnok	-	-	2,4
Egyetemista, tanuló	3,5	2,4	4,9
Kereskedő	-	-	-
Iparos, ipari, kereskedelmi segédszemélyzet, Cseléd	48,3	54,8	34,1
Egyéb	-	2,4	-
Összesen	100	100	100

A férfiakhoz hasonlóan a kereső nők társadalmi státusza is fokozatosan emelkedett, erre utal az értelmiségiek arányának a növekedése, illetve — és még inkább — az ipari-kereskedelmi segédszemélyzetbe sorolhatóknak, cselédeknek csökkenő aránya, aminthogy ennek lehet a jele a magánzónőknek nem is annyira egyre növekvő száma, mint tanúik foglalkozása alapján feltehetően egyre inkább középosztálybeli státusza.[136] A férfiakhoz hasonlóan a zsidó vallású kereső nők körében elfoglalt arányukhoz képest messze felül voltak képviselve az értelmiségiek, ami a konvertita nők esetében egy írónő, bizonyos Fuchs Mórné kivételével[137] minden esetben tanárnőket és tanítónőket jelentett: a konvertita kereső nőknek 1907-ben 12,2%-át, a fővárosi izraelita kereső nőknek 1910-ben 1,2%-át tették ki. A magánhivatalnokok aránya a kereső kitérő nők között is kisebb volt, mint a zsidó vallású fővárosiak körében (4,9% versus 17,4%), önálló kereskedők pedig a kitérő nők között egyáltalán nem voltak (míg arányuk a budapesti izraelita kereső nők között 1910-ben 8,7% volt). Összességében azonban a kereső nőknek a férfiakhoz képest nagyobb része tartozott a kispolgárság és a munkásság közé. Mivel 1910-ben a fővárosi izraelita kereső nők 55,6%-a volt iparos, cseléd, illetve volt besorolva az ipari, kereskedelmi, közlekedési segédszemélyzetűek közé, arányuk a konvertita nők között mindazonáltal valószínűleg még 1903-ban is alul volt képviselve.

A három év során összesen 31, férjével egy időben vagy egyazon évben kitért nő társadalmi helyzete élesen elütött a kereső, zömében hajadon nőkétől. Egy MÁV felügyelő és egy malommunkás kivételével, illetve a vagyoni helyzetüket tekintve bizonytalan státuszú 6 hivatalnok, 3 kereskedő és 2 magánzó mellett, férjük foglalkozása alapján jelentős többségükben egyértelműen a középosztályhoz és a nagypolgársághoz tartoztak. Feleségével együtt tért ki a már említett Elek Pál, Herz Zsigmond, Kelemen Gyula, továbbá 3 ügyvéd, 2 mérnök, valamint egy-egy takarékpénztári igazgató, nyomdatulajdonos, vállalkozó, gyáros, Keleti Akadémiai tanár, orvos, állatorvos, gyógyszerész, hírlapíró (egy férj foglalkozása ismeretlen).[138] A nevük alapján feltételezhetően zömében keresztény születésű férjek tanúskodása mellett kitért, összesen 16 nő társadalmi státusza egy fokkal az előbbiek alatt, de a kereső nőkhöz képest ugyancsak egyértelműen magasabb volt: a férjek között egy-egy gyáros, szobrászművész, mérnök, építész, állatorvos, polgári iskolai tanár, miniszteri titkár, 2

[136] 1897-ben a 6 magánzónő 12 tanúja közül 5-en, vagyis 41,7%-uk, az 1907-ben kitért 12 magánzónő 24 tanúja közül 6-an, vagyis már csak 25%-uk volt altiszt, iparos vagy munkás. A tanúk között 1897-ben egyértelműen középosztálybelinek csak egy ügyvédjelölt tekinthető, 1907-ben a tanúk között szerepelt 2 ügyvéd, 2 háztulajdonos, 1 gyáros, 1 igazgatóhelyettes, 1 igazgatónak a neje.

[137] Az 1869-ben született és 1903-ban kitért Fuchs Mórné, született Kohn Malvin a német és magyar nyelvű lapokban publikált cikkeket, 1922-ben saját kiadásában adott ki Budapesten egy németnyelvű, nem sokkal később magyarul is megjelent regényt, *A négy Heller-lány* címmel. Ld. *Magyar Írók élete és munkái. Új sorozat*. Gulyás Pál adatgyűjtéséből sajtó alá rendezte Viczián János. XVIII. köt. Bp., Argumentum Kiadó — Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1995, 847-848. hasáb.

[138] 21 évvel idősebb férjének halála után, az osztrák származású Herz Zsigmondné, született Freyenfeld Róza 1905 februárjában Lukács László pénzügyminiszter felesége lett. Ld. *Házasságok és eljegyzés*. Vasárnapi Újság, 52. évf. 1905, 7. sz. 108-109. o.

gyógyszerész, 3 hivatalnok, egy péksegéd és egy cipész volt (két férj foglalkozása nem került bejelölésre).

(*Kitérés és (vegyes) házasság*) A férfi konvertitákról szóló részben nem érintettük a kérdést, vajon a kitérők mely hányada hagyhatta el a zsidó vallást egy született kereszténnyel korábban kötött vagy kötendő házasság miatt, ugyanis a kitérési jegyzőkönyvek esetükben nem nyújtanak erre nézve semmi fogódzót, azon két férfi kivételével, akik feleségeik tanúskodása mellett tértek ki. Pedig a kérdés lényeges, hiszen jogosan feltételezhető, hogy a szakmai-társadalmi érvényesülés mellett a kereszténnyel kötött, illetve kötni vágyott házasság képezte az áttérések leggyakoribb okát. E téren a vegyes házasságokat lehetővé tevő polgári házasság 1895-ben történt bevezetése éles cezúrát képez. Welker Árpád kutatásai szerint a pesti protestáns egyházak valamelyikébe 1800 és 1895 között betérő zsidók 23,7%-a az áttérést követő egy hónapban ugyanott meg is házasodott, vagyis nyilvánvalóan egy kereszténnyel kötendő házasság céljából váltott felekezetet. Ezenkívül lehettek persze, akik másutt, vagy később házasodtak össze egy keresztény személlyel.[139] Welker e tanulmányában sajnos nem szolgált információval e házasságok időrendi alakulásáról, egy korábbi írásából azonban kiderül, a házasság miatt történő áttérések az idő haladtával, vagyis a zsidó és keresztény lakosság fokozatos közeledésével gyakoribbá váltak: mint fentebb már említettük, 1873 és 1895 között, pontosabban az 1873-75, az 1884-85 és az 1894-95-ös mintaévekben a Kálvin téri református gyülekezetben megkeresztelt 136 zsidó 38,2%-a a betérését követő néhány héten belül házasságra lépett e gyülekezet egy tagjával.[140]

1895 után a zsidó fél áttérése immár nem volt szükségszerű előfeltétele egy kereszténnyel kötött házasságnak. „Az áttérések egyik fő oka, a kultusz disparitás házassági akadálya a polgári házasság jogintézménye következtében teljesen megszűnik”,[141] írta reménykedve 1894-ben Mezey Ferenc (1860-1927), a neológ Országos Iroda munkatársa, 1902-től titkára, később alelnöke majd elnöke, de facto már korszakunkban is az iroda vezetője. A reményt gyors kiábrándulás követte: „Azt hittük, a polgári házasság behozatala meg fogja gátolni a kikeresztelkedéseket, s a szülőkben lesz elég önérzet arra, hogy egy »kis« házasság kedvéért nem áldozzák fel leányuk hitét. Csalódtunk”, írta 1900-ban az *Egyenlőség*.[142] A polgári házasság bevezetésekor Rosenberg Sándor (1844-1909) aradi főrabbi úgy döntött, noha vallásilag nem adja össze a vegyes párokat, hajlandó őket papi áldásban részesíteni.[143] E döntése mellett a következő évek során is kitartott, jóllehet ezzel magára vonta kollegái haragját, akik az 1895 októberében Budapesten tartott neológ

[139] Welker Árpád: *Zsidó betérések a protestáns felekezetekbe Pesten, 1895 előtt*. Korall, 8. évf. 2007. május, 104-105. o.
[140] Welker Árpád: *Vegyes házasságok és vallásváltások a Kálvin téri gyülekezetben a 19. században*, i. m. 155-156. o.
[141] Dr. Mezey Ferenc: *A receptió*. Magyar Zsidó Szemle, 11. évf. 1894, 306. o.
[142] Strausz Adolf: *A guvernántok*. *Egyenlőség*, 1900. feb. 11, 5. o.
[143] *A zsidó és keresztény között polgárilag kötött házasfrigynek megáldása a zsinagógában. Theologiai értekezlet*. Írta: Dr. Rosenberg Sándor, aradi főrabbi. Arad, Nyom. Muskát Miska könyvnyomdájában, 1895.

rabbigyűlésen megszavazott határozatban kijelentették: a polgári vonatkozásaiban elismert vegyes házasság „sem esketéssel, sem áldással, sem más vallásos szertartással meg nem szentelhető".[144] Az aradi főrabbi kiállása elvi jellegű volt csupán, a keresztényekkel házasságra lépő aradi zsidók egyszer sem vették igénybe e szolgáltatását, mivel, nyilatkozta keserűen 1902-ben egy helyi lapnak, igazolandó elhatározását, hogy visszavonja a templomi áldásra vonatkozó korábbi döntését, „legtöbbnyire kitérnek a zsidó vallásból".[145]

Túl a közkeletű, de bizonyíthatatlan vélekedésen, amely szerint a vegyes házasságot kötő zsidók jelentős része előbb-utóbb áttért házastársa hitére, a minket itt érdeklő kérdés az, vajon az áttérők között hányan voltak, akik keresztény jegyesük vagy házastársuk miatt/kérésére/nyomására stb. tértek át? Noha a PIH rabbijai minden bizonnyal megkérdezték a kitérőket, hogy miért szánták magukat e lépésre, a kitérési jegyzőkönyvek korszakunkban nem tartalmaznak erre nézve semmilyen információt. A két világháború közötti időszakban készült jegyzőkönyvek viszont már feltüntették a kitérés okát, pontosabban a kitérő által megadott okot. Groszmann Zsigmond 1932-ben tartott előadásából kiderül: a pesti rabbiságnál 1931-ben kitérésüket bejelentő 158 fő közül nyilatkozatuk szerint 27 férfi és 36 nő tért ki keresztény házastársa, 95 személy keresztény jegyese miatt.[146] Groszmann sajnos nem adta meg az ezen évben a PIH-nél kitérők összes számát, amely a hitközségnek a ki- és betéréseket 1921-től nem közlő éves jelentéséből sem derül ki. Budapesten 1931-ben 379 zsidó tért át,[147] de e számban a többi fővárosi hitközségnél kitértek is benne foglaltatnak. A 158 fő mindenesetre még e 379 konvertitának is 41,7%-a. Amint írta pár évvel később megjelent tanulmányában Eppler Sándor (1890-1942), a PIH főtitkára: „Ha a pesti izr. hitközség rabbiságánál vezetett kitérési anyakönyvbe betekintünk, megállapíthatjuk, hogy a gazdasági okokon kívül a legtöbb esetben a kitérés okául vagy a már létező vegyes házasságot adják, vagy pedig a kötendő vegyes házasságot." Kimutatásai szerint bevallásuk alapján a PIH-nél 1935-ben kitérők 20,2%-a tért ki keresztény férje, illetve felesége, 22,2%-a keresztény jövendőbelije miatt, vagyis a kitérők összesen 42,4%-a, míg 52%-uk gazdasági okokkal indokolta kitérési szándékát.[148]

Sem Groszmann, sem Eppler nem kérdőjelezte meg a kitérők nyilatkozatait. Feltehetően zömükben kitérésük valós okát jelentették be. Megjegyzendő ugyanakkor: a kitérők, vagyis a rabbi szempontjából őseik hitét megtagadó és népüket eláruló zsidók

[144] *Rabbigyűlés*. Pesti Hírlap, 1895. okt. 16, 5. o.; Sz. M.: *A gyűlés és jelentősége*. Egyenlőség, 1895, okt 18, 3-6. o.; *Aradi áldás, aradi theologia. Válasz Dr. Rosenberg Sándor, aradi főrabbi röpiratára*. Írta Szabolcsi Miksa, az »Egyenlőség« szerkesztője. Bp., Brózsa Ottó könyvnyomdája, 1895.
[145] *A főrabbi áldása és az aradi zsidó hitközség. Egy interview.* Aradi Híradó, 1902. jan. 20, oldalszámozás nincs. [1. o.]
[146] Dr. Groszmann Zsigmond cím nélküli előadása in: *Ankét a vegyes házasságokról*. Előadják: Dr. Groszmann Zsigmond, Dr. Szőke Sándor, Dr. Naményi Lajos. 1931. december 22. Bp., Az Omike Magyar Zsidóság Hitvédelmi Szövetsége, 1932 [*Ankétsorozat a zsidóság mai problémáiról*. Szerkesztik: Dr. Hevesi Ferenc és Dr. Friedmann Gyula. III. köt.], 7. o.
[147] Zeke Gyula: *Statisztikai mellékletek*. In: Lendvai L. Ferenc — Sohár Anikó — Horváth Pál szerk.: Hét évtized a hazai zsidóság életében. I-II. köt. Bp., MTA Filozófiai Intézet, 1990. I. köt. 195. o.
[148] Eppler Sándor: *A budapesti zsidóság szociális munkája*. Előadás. Bp., Szerző kiadása, 1937, 15. o.

számára kilépésük bejelentése minden bizonnyal kényelmetlen pillanat volt. Így egyesek engedhettek a kísértésnek, hogy a rabbi előtt őket legkevésbé rossz színben feltüntető ok megadásával igyekezzenek minél könnyebben megúszni e kellemetlen jelenetet. Márpedig, ha minden ok elítélendő volt, még mindig a keresztény házastárs vagy jegyes miatt történt kitérés számított a leginkább bocsánatos bűnnek. *Amint* írta az *Egyenlőség* 1896-ban a (jövendőbeli) keresztény házastárs miatt áttérőkről: „A szerelem nem okoskodik, nem mérlegel, épp oly kevéssé hallgat a becsület, mint az igazság szavára. Hatalmasabb erő minden másnál, az ember gyönge báb a játékában és mi sokat megbocsátunk azoknak, akik nagyon szeretnek, mert nem tehetnek róla, amit cselekszenek."[149] Az 1930-as évek kitérői által megadott okok tehát inkább indikatív jellegűek, az áttérések okának semmiképpen sem bizonyító erejű dokumentumai.

Ilyennel korszakunkra nézve sem tudunk szolgálni. A PIH kitérési jegyzőkönyveinek a nőkre vonatkozó adatai révén megkísérelhetjük azonban a keresztény házastárs, illetve jegyes miatt történt kitérések arányának a felbecslését. Hangsúlyozzuk: módszerünk tisztán spekulatív, de jobb híján több a semminél. Minden, foglalkozással nem rendelkező hajadonról azt feltételeztük, hogy egy keresztény jegyes miatt tért ki. Egyesek persze kitérhettek egy remélt állás megszerzése érdekében, viszont a kereső hajadonok között is lehettek, akik egy keresztény kollegájukkal tervezett házasság miatt hagyták el felekezetüket, így a kettő talán kiegyenlíti egymást. Az eltartott, foglalkozással nem rendelkező feleségek közül kivontuk mindazokat, akiknek a férje biztosan zsidó volt: azon 29 nőt, akiknek férje is a kitérők között szerepelt, azokat, akik nevük alapján minden kétséget kizáróan zsidó férfihoz mentek hozzá, azon idős özvegyeket, akik koruk folytán biztosan 1985 előtt mentek — ekképpen biztosan zsidó — férjhez és akik aligha térhettek ki egy új házasság miatt, végül azon pár nőt, akiknek neves férjük köztudottan zsidó volt (a valószínűleg már korábban kitért szobrász Lányi Dezső (1879-1951), a zsidó hitben meghalt, fiatal korában a zsidó vallás recepciójáért folytatott közdelemben vezető szerepet vitt kúriai bíró Márkus Dezső (1862-1912) és Strasser Sándor (?-1932) terménykereskedő feleségét). A rostán fennmaradt, összesen 49 eltartott feleség és 46 foglalkozásnélküli hajadon a három év során kitért nők 24,5, 38,9, illetve 44,1%-át tette ki. A növekedés látványos, ugyanakkor ezek szerint a nők többsége még 1907-ben is inkább szakmai-társadalmi okokból, illetve zsidó férjét követve hagyta el felekezetét. Mivel alárendelt pozíciójuk révén a nők nyilvánvalóan gyakrabban tértek át keresztény férjük vagy jegyesük hitére, a PIH-nél kitérésüket bejelentő férfiak nagy többsége más okok, zömében minden bizonnyal szakmai-társadalmi érvényesülésük érdekében hagyta el a zsidó felekezetet.

[149] Pápai Béla: *A kitérés útja.* Egyenlőség, 1896. júl. 10, melléklet, 5. o.

(*Névmagyarosítás*) Az alsó néposztályokhoz képest az akkulturáció előrehaladottabb fokán álló középrétegekhez tartozó konvertiták növekvő arányát tekintve nem meglepő, hogy 1897-1907 között a PIH-nél kitérők között a magyarosított vezetéknevűek aránya is egyre növekedett. A férfiaknak 1897-ben 38,9, 1903-ban 53,8, 1907-ben már 66,2%-a viselt magyarosított nevet. Arányuk minden évben jelentősen magasabb volt a (szak)értelmiségiek, mint a közszolgálatban álló kisalkalmazottak, iparosok, ipari, kereskedelmi és közlekedési segédszemélyzetűek között. 1907-ben az előbbi csoport 75,6, az utóbbi 47,6%-a rendelkezett magyar vezetéknévvel. A nők esetében a számítást a hajadonokra korlátoztuk, hiszen a férjes asszonyoknál az esetlegesen magyarosított név nem saját, hanem férjük döntését tükrözte. A hajadonoknak 1897-ben 17,7, 1903-ban 19,3, 1907-ben 39,3%-a volt magyar vezetéknevű. A következő években a növekedés a férfiaknál megállt, a hajadonoknál egyértelmű visszaesés mutatkozott: az 1910-es év február-májusi kitérési jegyzőkönyvekben szereplő 50 férfi 66%-ának, a 21 hajadon 23,8%-ának vezetékneve volt magyarosított.

A magyarosított nevűek kisebb aránya a hajadonok között egyrészt abból fakad, hogy lévén fiatalabbak, mint a házasokat is magában foglaló férfiak, kevesebb idő jutott neki e döntés esetleges meghozatalára, másrészt annak tudható be, hogy a férfiakhoz képest nagyobb volt közöttük a kispolgárok, munkások, vagyis a középosztálybeliekhez mérten az akkulturáció alacsonyabb szintjén állók száma. Végül, de nem utolsósorban, a férfiakhoz képest esetükben eleve kevesebb értelme volt megmagyarosítani a remélhetően eljövendő, vagy már tervbe vett, esetleg a kitérés közvetlen motivációjaként szolgáló házasság révén a mindennapi használatból amúgy is kikerülő lánynevűket. A magyarosított vezetéknév gyakorisága a hajadonoknál is erősen függött a társadalmi-műveltségi szinttől. 1907-ben az 5 hajadon tanár-, illetve tanítónő közül 3-an viseltek magyar nevet, míg a 14 eladónő, iparos, munkás vagy házi alkalmazott hajadon közül is csupán ugyanennyien.

Ami a férfi konvertitákat illeti, a magyarosított vezetéknevűek aránya jóval magasabb volt, mint az akkulturált (fővárosi) neológ zsidók körében.[150] A pesti neológ Chevra Kadisa 200 tagú, zömében jómódú kereskedőkből, nagyiparosokból, (szabadfoglalkozású) értelmiségiekből és háztulajdonosokból álló képviselőtestületében a magyarosított nevűek aránya 1899-ben 11,0, 1902-ben és 1906-ban 13, 1915-ben 18% volt.[151] Ez az arány a PIH 1910 decemberében választott 241 fős képviselőtestületének az előbbiekkel részben azonos tagjai között 20,7%-ra emelkedett.[152] Az Országos Izraelita Tanítóképző Intézet 1898/99-es

[150] Michael Silber becslése szerint a dualizmus végén a magyarosított nevűek aránya az ország zsidó hitű lakossága körében nem haladta meg az 5%-ot. Ld. Michael K. Silber: *Hungary Before 1918*, i. m. 779. o.
[151] Mardochai Hajehudi [Szabolcsi Miksa]: *A zsinagóga, mely legyűrte a templomot*. Egyenlőség, 1899. ápr. 9, melléklet, 3-4. o.; Toronyi Zsuzsanna: *A zsidó asszimiláció a Pesti Chevra Kadisa elöljáróinak társadalmi pozíciói alapján*. In. Gábor György — Hajnal Piroska — Schweitzer Gábor szerk.: Otthonkeresők, otthonteremtők. Zsidó társadalomtörténeti tanulmányok. h.n., Universitas Kiadó — Judaica Alapítvány, 2001, 92. o.
[152] A Pesti izr. hitközség teljes képviseletének tagjai, 1910. MZsL, PIH, I-C-1.

tanévének III. és IV. osztályába járó, szüleik foglalkozását tekintve kivétel nélkül szerény miliőből származó, de több mint négyötödük esetében magyar anyanyelvű diákja közül 23,2% viselt magyar nevet.[153] A magyarosított nevűek aránya a zsidó vallású budapesti egyetemi hallgatók között ennél jelentékenyen magasabbnak mutatkozott, az 1900/1901-es tanévben 39%,[154] ami mindazonáltal jelentősen alatta maradt a PIH-nél kitérő magyar vezetéknevet viselő egyetemisták arányának. 1897-ben összesen 2 egyetemi hallgató tért ki, mindketten magyar nevűek. Az 1903-ban kitért 18 egyetemi hallgató 50%-a, az 1907-ben kitért 19 egyetemi hallgató 57,9%-a viselt magyar vezetéknevet, míg az 1910 február-május közt kitért 8 egyetemista *mind* magyar vezetéknévvel rendelkezett.

Mivel a névmagyarosítást túlnyomó részben a többségi keresztény társadalom magyar tagjaival szembeni másság csökkentése motiválta, nem meglepő, hogy a magyarosított vezetéknevűek aránya az akkulturált zsidó vallású polgárokhoz képest nagyobb volt azok körében, akik a zsidó vallás elhagyásával szimbolikus értelemben megtették az e másság felszámolása érdekében hozható lehető legnagyobb lépést.[155] Valójában tehát inkább az tekinthető meglepőnek, hogy a magyarosított nevűek száma nem volt ennél is magasabb. Ha a magyar vezetéknévvel rendelkezők aránya jelentősen emelkedett, a kitérő férfiaknak 1907-ben is 33,8%-a, a hajadonoknak 60,7%-a egy olyan névvel — és tegyük hozzá: gyakran olyan utónévvel — készült átlépni a keresztény felekezetek valamelyikébe, amely kortársaik számára az esetek elsöprő többségében azonnal „elárulta" származását. Lehetséges persze, hogy a konvertiták egy része áttérését követően magyarosította meg a nevét, mindenesetre, hogy csak pár példát említsünk a felekezetüket német-zsidó neveik megtartása mellett 1907-ben elhagyók közül, a 33 éves fogorvos Kohn Oszkár, a 28 éves hivatalnoknő Fischel Hermina, a 33 éves pincér Herschkovits Mór, a 18 éves könyvkötőnő Schwarz Szerén, a 25 éves vegyész Schwarz Jenő, a 27 éves színésznő Schlesinger Aranka, a 29 éves posta és távírda tisztviselő Hirschler Ödön vagy a 27 éves napszámosnő Herschkovits Regina mindmegannyi illusztrációi annak, hogy a konvertiták egy egyre csökkenő, de 1907-ben sem jelentéktelen része esetében az áttérés egy olyan tisztán pragmatikus cselekedet volt, amely egyértelműen nem párosult zsidó másságuk eltüntetésének a vágyával, inkább azt mondhatni: e másság alkalmasint minden önreflexivitást nélkülöző, alkalmasint dacos, sőt, szinte gesztus értékű fenntartásával járt együtt.

[153] *Az Országos Izr. Tanítóképző-Intézet értesítője az XLI. És XLII. tanévről. 1897/98 és 1898/99*. Közli: Bánóczi József. Bp., Hornyánszky V. Könyvnyomdája, 1899, 84-85, 92-94. o.
[154] Victor Karady: *Assimilation and Schooling: National and Denominational Minorities in the Universities of Budapest around 1900*. In: György Ránki — Attila Pók szerk.: *Hungary and European Civilization*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1989, 292. o.
[155] Azonos tendenciát mutató, zömében a két világháború közötti időszakra vonatkozó adatokra ld. Karády Viktor — Kozma István: *Név és nemzet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig*. Bp., Osiris, 2002, 142-143. o.

***

A századforduló Pestjén a kitérés a zsidó társadalom minden szegmensét érintette: a kitértek között találhatunk 18 éves hajadon napszámos nőt és az 1830-as évek végén született magánzó özvegyasszonyt, szíjgyártósegédet és bankigazgatót, varrónőt és gyógyszerésztan-hallgató leányt, műszerészt és főmérnököt, harisnyakötőnőt és tanárnőt, postatakarékpénztári díjnokot és ügyvédet — napszámosokat, gyári munkásokat, cselédeket, altiszteket, iparosokat, kereskedőket, hivatalnokokat, értelmiségieket és bankvezéreket. Ugyanakkor nem vitás: ha kitért úgy a Nógrád megyei Dolány nevű kis faluban született 25 éves cipész Kohn Hermann, mint a budapesti születésű 24 éves bányamérnök Kovács István, a zsidó felekezetből kilépők — egyre nagyobb — többségének a profilja inkább hasonlított az utóbbihoz, mint az előbbihez. Ha kitért úgy a 23 éves varrónő Kohn Jozefin, mint a 25 éves tanárnő Révész Irma, a kitérő nők között egyre csökkenő arányú kereső hajadonok körében mind kisebb volt a bolti eladónők, az iparosok, munkások, cselédek aránya és mind nagyobb az értelmiségieké, aminthogy mind nagyobb volt azoké, akik keresztény születésű vagy kereszténnyé vált jegyesük, férjük miatt hagyták el a zsidó felekezetet. Ha Magyarországon a zsidó vallást váltóknak a többsége talán még a dualizmus első évtizedeiben is az alsó néposztályokból került ki, a 20. század első évtizedére érve az áttérés egyértelműen gyakoribbá vált a zsidó középrétegek körében. Ami a zsidó kereskedelmi, és még inkább kulturális és politikai elitet, illetve a századforduló haladó értelmiségét illeti: tekintélyes hányaduk, az általunk tárgyalt korszak végére egyes körökben többségük elhagyta felekezetét és áttért a többségi társadalom hitére.

A statisztikai alapú elemzésből azonban vajmi keveset tudhatunk meg az áttérések előtörténetéből. A reformkortól az első világháború kitörése között eltelt évtizedek során áttérő zsidók között voltak, akik szigorúan vallásos nevelésben részesültek, mint ahogy — idővel egyre többen — voltak, akik a zsidó vallási hagyományoktól szinte teljesen eltávolodott családban nőttek fel. Áttérésük előtt egyesek hitközségük oszlopos tagjai, a felekezeti élet aktív résztvevői voltak, olykor az emancipációért vívott küzdelem élharcosai, mások kitérésük előtt sem tanúsítottak semmi érdeklődést a zsidó közösség ügyei iránt és távol tartották magukat minden felekezeti intézménytől. Egyesek áttérését döntően pragmatikus, szakmai vagy társadalmi megfontolások váltották ki, másoknál a vallásváltás egy hosszú lelki folyamat eredménye volt, így míg egyesek látszólag minden lelki tusa nélkül szabadultak meg felekezetüktől, másoknál a zsidó felekezetből való kilépésüket hosszú vívódás előzte meg. Minderről leginkább egyes konvertiták egyéni útjának nyomon követése révén nyerhetünk képet. Erre teszünk kísérletet a következő fejezetben.

IV.
AZ ÁTTÉRÉS ÚTJAI

Mindeddig több szó esett az áttérésről, mint az áttérőkről. Az emancipáció útján haladó, illetve emancipált európai zsidóság körében történt áttérések lehetséges okait kutató történeti munkákban egyes konkrét személyek általában valamely feltételezett tendencia példázataiként jelennek meg. Az áttérés azonban összetett folyamat volt, így az adott konvertita illusztrációként való megjelenítése azzal a rizikóval jár, hogy reduktív képet nyújt a szóban forgó személy tapasztalatairól, érzelmeiről, motivációiról.

Amint írta a századforduló bécsi zsidóságát bemutató könyvében Marsha Rozenblit: „Az áttérés és a karrierbeli előremenetel szoros összefüggésben álltak. A zeneszerző és karmester Gustav Mahler bizonyosan karmesteri karrierje érdekében tért át", lévén ez az egyetlen mód, hogy elérje kinevezését a bécsi Operaház, a *Hofoper* élére.[1] Mahler 1897-ben bekövetkezett és célját tekintve eredményes katolizálásának vitathatatlanul ez képezte közvetlen okát. Ám ha áttérése a pragmatikus okból hozott döntés tipikus példájának tekinthető, ez csupán a történet egyik fele, hangsúlyozta Gerald Stourzh. Mahler megalázónak érezte, hogy kinevezése érdekében kellett áttérnie, de a katolikus vallás felvétele önmagában megfelelt benső hajlamainak: ha keresztény hite meglehetősen eklektikus forrásokból táplálkozott is, a maga módján krisztushívő volt.[2]

Ennél alapvetőbb probléma, hogy ezekben az írásokban a felhozott esetek kimondva-kimondatlanul a konvertiták feltételezetten reprezentatív képviselőiként jelennek meg. Személyes információkkal azonban csupán az áttértek töredékéről rendelkezünk. Azokról tudunk valamit, akik önnön áttérésükről vagy legalábbis a modern zsidólét dilemmáiról maguk is írtak, illetve akikről hírnevük, esetleg áttérésük rendkívülisége okán már kortársaik is megemlékeztek. Ez lényegében azt jelenti, hogy ismereteink köre a zsidó nagypolgárság és értelmiség pár tagjára szorítkozik.

Mennyiben lehet példájukból általánosítani? Mindazokat, a többséget illetően, akikről csupán kortársaik vélekedése, életük mások által lejegyzett stációi maradtak fenn, a példálózás eleve tisztán spekulatív alapokon nyugszik. Azon konvertitákat illetően, akik személyesen is vallottak áttérésükről, a zsidósághoz kitérésük előtt és/vagy után fűződő viszonyukról, Todd Endelman úgy vélte: akármennyire igaz, hogy „a Heinék, Börne-ök, Disraelik, Proustok" rendkívüli személyiségek, érzelmi tapasztalataikat tekintve élményeik

[1] Marsha L. Rozenblit: *The Jews of Vienna, 1867-1914: Assimilation and Identity*. Albany, State University of New York Press, 1983, 133-134. o.
[2] Gerald Stourzh: *An Apogee of Conversions: Gustav Mahler, Karl Kraus, and fin de siècle Vienna*. In: Uő: From Vienna to Chicago and Back: Essays on Intellectual History and Political Thought in Europe and America. Chicago — London, University of Chicago Press, 2007, 227-232. o.

hasonlóak voltak ismeretlen társaikéhoz az áttérésben, akiknek ekképpen reprezentatív tagjaiként tekinthetők.[3] E nézetet csupán jelentős megszorítással osztjuk. Valószínűnek tartjuk, hogy *saját körük* azon tagjai, akik áttérésükről nem nyilatkoztak, *többnyire* hasonló motivációkból tértek át. Lehetséges, bár nem bizonyos, hogy Polányi Károly hasonló utat bejárva jutott el a zsidó felekezet elhagyása melletti döntésre, mint a zsidóságához való viszonyát, áttérését naplójában taglaló, önéletrajzában gyermekkori tapasztalatairól is beszámoló — és Polányival egy napon kikeresztelkedő Balázs Béla. De ennél messzebb nem mennénk. Egy Bloch Móric vagy egy Balázs Béla áttérése miféle érdemleges információval szolgál egy a reformkorban a Skót Misszió által megkeresztelt házaló vagy egy az 1900-as években kitért szíjgyártó-segéd áttéréséről? Szerintünk kevéssel. Tekintve, hogy a konvertiták zöme nem volt sem nagypolgár, sem neves vagy legalább jegyzett értelmiségi, az ismert esetek általános trendek illusztrációjaként való megjelenítésével torz képet nyújtunk a zsidók áttéréséről.

Az alábbiakban bemutatott konvertiták történetei arra viszont talán elegendőek, hogy kísérletet tegyünk a zsidó nagypolgárság, és még inkább a zsidó értelmiségiek körében történt áttérések némely jellemzőinek, a század előrehaladtával mutatkozó változások tendenciáinak a feltérképezésére. Mi vezethette e zsidó kereskedőket, bankárokat vagy leszármazottaikat, e tudósokat, értelmiségieket és művészeket az áttérésre, milyen úton-módon juthattak e döntés meghozatalára? E fejezetben e kérdésekre keressünk válaszokat, az áttértek kirajzolódó profiljai alapján megkülönböztethető korszakos bontásban.

Hangsúlyozni kell: egyesek áttéréséről, döntésük okairól, körülményeiről többet tudunk, másokéról alig valamit. Mivel vallásváltásukról kevesen nyilatkoztak, benső motivációikról, érzelmeikről többnyire spekulációra vagyunk utalva. Életüknek, írásaiknak csak a tárgyunkat érdeklő aspektusaira szorítkozunk. Megjegyzendő végül: lévén, hogy forrásaink a nagypolgárság és értelmiségi réteg egyes tagjaira korlátozódnak, az alábbi portré-fragmentumok alanyai az áttért zsidókról nem csak társadalmi helyzetüket, de nemüket tekintve sem nyújtanak reprezentatív képet: zömük férfi.

A 19. század eleje és az első világháború között a magyarországi zsidóság óriási változásokon ment keresztül. A század elején kulturálisan izolált, saját hagyománya világában élő, politikai tekintetben jogfosztott, letelepedési lehetőségeiben és tevékenységi köreiben korlátozott, külön adókkal sújtott pár tízezer fős zsidó közösség a 20. század küszöbét egy — papíron — minden tekintetben jogegyenlőséget élvező, több mint 800 000 tagot számláló,

[3] Todd M. Endelman: *Memories of Jewishness. Jewish Converts and their Jewish Pasts*. In: Elisheva Carlebach — John M. Efron — David N. Myers szerk.: Jewish History and Jewish Memory: Essays in Honor of Yosef Hayim Yerushalmi. Hanover, NH., University Press of New England — Brandeis University Press, 1998, 317-318. o. Az idézet a 317. oldalon található.

nyelvében nagy többségében elmagyarosodott (vagy magyarul legalábbis beszélő), a szekularizálódás és az akkulturáció útján járó, ugyanakkor óriási mértékben diverzifikálódott csoportként lépte át. Az emancipáció előtti, hagyományos közép-európai zsidó társadalmon belül is fellelhető persze vagyoni és kulturális rétegeződés,[4] de a közösség egyes tagjai közötti különbség nem mérhető össze azzal a fényévnyi társadalmi és kulturális távolsággal, amely az 1900-as években egy bárósított fővárosi zsidó család ifjú sarját elválasztott egy máramarosszigeti jesiva bóhertől.

Természetes ekképpen, hogy az idő haladtával a keresztény hitre tért zsidók társadalmi-kulturális háttere, neveltetése, részben áttérésük motivációi is megváltoztak és diverzifikálódtak. Noha tisztában vagyunk azzal, hogy minden korszakolás valamennyire önkényes, mégis úgy véljük: az áttérők (akármily csonka) profiljai alapján négy korszakot különböztethetünk meg: az 1848/49-es forradalom és szabadságharcig terjedő időszakot, a neoabszolutizmustól az 1870-es évekig terjedő évtizedeket, az 1880-as éveket, valamint az első világháborút megelőző negyedszázadot.

1. Áttérések a reformkorban

Azok a 19. század második negyedében áttért zsidók, akik esetében áttérésük tényén túl e döntés előzményeiről vagy körülményeiről is tudunk valamit, részben szegény, teljesen hagyományos zsidó miliőben, részben jómódú, később olykor elszegényedő, olykor egyre vagyonosabb, de mindenesetre immár akkulturálódó, gyermekeiknek már világi neveltetést is biztosító kereskedő családokban nőttek fel. Áttérésük előtt jelentős részük így vagy úgy részt vett a zsidó közéletben, akár mint zsidó községi vezetők, akár mint írásaikban a zsidókkal is foglalkozó, adott esetben a közvélemény előtt a zsidó emancipáció harcosaként ismerté vált értelmiségiek.

A 18. század utolsó évtizedeit megelőzően, írta Jacob Katz az európai askenáz zsidó társadalom kapcsán, az áttérés igazolásának „mindig a keresztény teológia szellemében kellett történnie. [...] Egész vallomás-irodalom áll rendelkezésünkre, vallomások, amelyeket a felvilágosodást megelőző száz évben zsidó konvertiták írtak, akik elmondják áttérésük történetét. Egy részük őszintének tűnik fel, más részük a képmutatás beszédes jeleit mutatja. Ezekben a vallomásokban a szerzők mindig kinyilvánítják azon meggyőződésüket, hogy a héber próféták által megjövendölt messiás a názáreti Jézus. Vagyis a keresztények elvárták a zsidótól a kereszténység központi tételébe vetett hit kimondását, s az áttért zsidó vagy eljutott ehhez a hithez, vagy úgy tett, mintha eljutott volna. Ennek a hittételnek az elfogadása tette a

[4] Ld. Jacob Katz: *Hagyomány és válság. Zsidó társadalom a középkor végén*. (1958) Bp. — Jeruzsálem, Múlt és Jövő, 2005, 290-306. o.

zsidót kereszténnyé, és oldozta el őt a zsidó nyájtól. Az új korszak jele, hogy most már nem várták el a zsidó áttérőktől, hogy eljussanak a kereszténység legfőbb tételeinek igazságához."[5]

Mivel az áttérés elvárása immár nem vallási, hanem szekuláris — a felvilágosodás idején inkább kulturális-társadalmi, a nacionalizmus színrelépésével mind inkább politika-ideológiai — alapokon nyugodott, annak zsidó részről történt igazolása is szekularizálódott.[6] Az 1843-ban reformátussá lett **Saphir Izrael** (1780-1864) tanúvallomása ekképpen szinte anakronisztikus. A jómódú kereskedő apától született Saphir Izrael az 1830-as években a pesti zsidó község Ullmann Gábor (1792-1848 után) vezette mérsékelt reformpolitikájának támogatói közé tartozott, a község fiúiskolájának modernizációja érdekében 1834-ben felállított iskolabizottság (*Schulkomission*) tagjaként aktívan részt vett e reformtörekvésekben.[7] A jó nevű, mind a zsidó, mind a világi tudományokban jártas gyapjúkereskedő találkozása a kereszténységgel a körülmények véletlen összejátszásából következett. 1839-ben a skót egyház zsinatán döntés született, hogy egy küldöttséget menesztenek Palesztinába, előkészítendő az ottani missziós tevékenységet. Mivel a küldöttség egyik tagja a Szentföldön leesett a tevéjéről, gyógykezelésre a legrövidebb — Pesten keresztül vezető — úton indult haza, egy társa, Alexander Keith kíséretében. Útközben ez utóbbi is megbetegedett, így egy végül többhónapos kényszerpihenőt tartottak Pesten, ahol megismerkedtek József nádor evangélikus feleségével, Mária Dorottya hercegnővel. Ez volt a kiindulópontja a nádor hallgatólagos jóváhagyásával 1841-ben megindult pesti Skót Misszionak.[8]

Lábadozása alatt Keith találkozni kívánt valakivel, aki jól ismerte a pesti zsidóság viszonyait, így került kapcsolatba a németen kívül franciául is tudó és ekkor éppen angolul tanuló Saphir Izraellel. A történetet innentől egy a századelőn kiadott, Saphir Izrael egyik fia, az angol protestáns lelkésszé vált Saphir Adolf (1831-1891) életútját bemutató missziós irat révén követhetjük nyomon. Mikor a Misszió megkezdte tevékenységét, Saphir Izrael rendszeresen megjelent az istentiszteleteken, először csupán angol nyelvi ismereteinek pallérozása céljából, ám „az igazság fokozatosan megérintette szívét és felismerte a Názáreti Jézusban a próféták által megjövendölt messiást".[9] A pesti zsidóság aggódva fogadta a jeles hitsorsosuk áttérési szándékáról terjedő híreket. Schwab Löw pesti főrabbi, amúgy Saphir jó

[5] Jacob Katz: *Kifelé a gettóból. A zsidó emancipáció évszázada 1770-1870*. (1973) Bp., MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1995, 112. o.
[6] Uo., 116-117. o.
[7] Mandl Bernát: *A pesti izr. hitközségi fiúiskola monográfiája*. In: Barna Jónás — Csukási Fülöp szerk.: A magyar-zsidó felekezet elemi és polgári iskoláinak monográfiája. Hazánk ezredéves ünnepének és a zsidó vallás reczipiálásának kegyeletes emlékére. I-II. köt. Bp., Corvina Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1896, I. köt. 22, 33, 47. o.
[8] Demeter Júlia: *Magyar diákok Skóciában (1843-1899)*. Irodalomtörténeti Közlemények, 99. évf. 1995, 1. sz. 104-105. o.; Kovács Ábrahám: *A skót presbiterianizmus hatása Budapesten. A skót misszió rövid története*. In: Kósa László szerk.: Református Budapesten. Tanulmányok a magyar főváros református sságáról. I-II. köt. Bp., Argumentum Kiadó — ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, II. köt. 895-896. o.
[9] *"Mighty in the Scriptures." A Memoir of Adolph Saphir, D. D*. By the Rev. Gavin Carlyle, M. A. (Edin.) London, John F. Shaw & Co., 1893, 17. o.

barátja, éles szónoklatot intézett a zsinagógában a konvertiták ellen, anélkül, hogy megnevezte volna a jelenlevő Saphirt, de szavait mindenki számára érthetően neki intézve, majd egy községi ülésen felszólította, hogy mondjon le az iskolaszékben elfoglalt pozíciójáról. Saphir Izrael ezt meg is tette, de még nem tért át, ki akarta várni, míg családja összes tagja eljut a benne már megérlelődött döntés meghozataláig. Végül a családból elsőként idősebb fia, Fülöp (1823-1849) keresztelkedett meg, 1843. április 4-én.[10] Apjának a misszió egyik tagja, Robert Smith azt javasolta, hogy megkeresztelkedésekor nyilvánosan is nyilatkozzon keresztény hite mellett, amit a beszámoló szerint Saphir lelkesen elfogadott. A Skót Missziónak nyilvánvalóan érdekében állt minél nagyobb dobra verni a zsidó társadalomban köztiszteletnek örvendő kereskedő és községi vezető megtérését. Amint írta Smith egy 1843. februári levelében: „Okkal várjuk, hogy megkeresztelkedése nagy szenzációt fog kiváltani a zsidók között, nem csak itt [Pesten], hanem egész Magyarországon. Köztudottan tanult mivolta és egyenes jelleme eleve kizárja a döntésképtelenség vagy az önérdektől vezéreltség gondolatát. Hogy [Saphir] meg van győződve [a kereszténység igazáról] és hogy képes önálló ítéletre, ezek olyan pontok, amelyeket, akármit is fognak mondani [a zsidók] dühük hevében, nem söpörhetnek majd félre önnön lelkük megnyugtatására."[11]

Saphir Izraelt, feleségét Henriettát, Adolf fiát és három lányát Török Pál (1808-1883) pesti református lelkész, később a dunamelléki egyházkerület püspöke keresztelte meg 1843. május 9-én.[12] A keresztség felvételekor elmondott, majd nyomtatásban is megjelent beszédében Saphir áttérését egy kettős, önnönmagával illetve hitsorsosaival vívott küzdelemként láttatta. Isten kegyéből megadatott neki, hogy megjárja a kereszténység felismerésének és elfogadásának szükségképpen hosszú, mert a lelket áthasonlító útját, „legbensőmben kellett megküzdenem az ó és az új ember csatáját". Ám e benső folyamattal párhuzamosan állnia kellett — immáron volt — hitsorsosai támadásait is, fájdalmasan szembesülvén a felismeréssel: mivel az áttérésről vallott „szarkasztikus és ironikus, téves és szeretetnélküli" nézeteik az őszinte vallási hitből fakadó vallásváltásnak még a lehetőségét is kizárták, saját, a keresztség felvételéhez vezető útját is kizárólag aljas indokokkal magyarázták. Ezt az intoleranciát Saphir annál is fájdalmasabban élte meg, hogy az elhangzott

[10] Az ugyancsak őszinte vallási hitből megtért Fülöpről ld. Adolf öccse által kiadott és megjegyzésekkel ellátott naplóit és levelezését: *Letters and Diaries of Philipp Saphir*. Edited by his Brother. Edinburgh, Johnstone and Hunter, 1852.; valamint: Kovács Ábrahám: *A halál mint az öröklét öröme egy pesti zsidó-keresztyén életében*. In: Hoppál Kál Bulcsú szerk.: Vallástudományi előadások 7-8: Előadások a vallásról. Bp., Mozaik Digitális Nyomda, 2007, 39-51. o. (http://silver.drk.hu/MVT/letolt/vt7_8.pdf)

[11] *"Mighty in the Scriptures."*, i. m. 28. o.

[12] Ábrahám Kovács: *The History of the Free Church of Scotland's Mission to the Jews in Budapest and its Impact on the Reformed Church of Hungary 1841-1914*. Peter Lang, Frankfurt am Main, 2006, 84. o.; Szabó Aladár: *Külmissziói kalauz. A keresztyénség elterjedése a világon*. Bp., Kiadja a magyar Prot. Irodalmi Társaság, 1911, 290. o. A család megkeresztelkedésnek dátumát Gavin Carlyle tévesen június 7-re teszi. *"Mighty in the Scriptures."*, i. m. 29. o. A családból egyedül Saphir Izraelnek egy korábbi házasságból született fia, a lapszerkesztő Saphir Zsigmond (1806-1866) maradt meg a zsidó hiten. Róla ld. Osztern Rózsa: *Zsidó újságírók és szépírók a magyarországi németnyelvű időszaki sajtóban, a „Pester Lloyd" megalapításáig, 1854-ig*. Bp., Pfeifer Ferdinánd Nemzeti Könyvkereskedése, 1930, 27-28, 36. o.

vádakkal szemben Jézus elfogadása számára nem jelentett elfordulást a zsidóságtól: a 16-18. századi konvertiták vallomásainak egyik visszatérő eleméhez hűen, áttérése révén Saphir önmagát irányt mutató, Izraelt és a kereszténységet összekötő hídként látta, illetve láttatta.[13]

Saphir Izrael megtérésének őszinteségéhez nem fér kétség. Mások, míg áttérésük indokáról nem nyilatkoztak, áttérésüket követően jó keresztény mivoltukat hangsúlyozták, így az 1815 körül Morvaországban született, majd 16 évesen Magyarországra jött **Koricsáner János**, aki, miután elvégezte „a deák iskolákat, praeparandiát és a philosophiát", majd éveken át zsidó elemi iskolai tanítóként működött, 1846-ban katolizált. „Kikeresztelkedésem óta", írta 1862-ben megjelent röpiratában, „minden cselekedetem, lépésem- és beszédemben Krisztus tanítását tartottam szemem előtt."[14] A szerzőről röpiratán kívül semmit sem tudni,[15] így áttérése okát illetően sem rendelkezünk semmilyen információval.

Ennél jóval többet tudunk Saphir Izrael öccséről, **Saphir Móric Gottliebről** (1795-1858), korának egyik legnépszerűbb német nyelvű szerzőjéről. A sikerei tetőpontján, vagyis az 1820-30-as években Közép-Európa-szerte híres, csípős és olykor feltételezetten korrupt tolla miatt sokak által rettegett illetve megvetett humorista Mózes néven született a lovasberényi gettóban. Visszaemlékezéseiben a szigorúan vallásos családban és környezetben felnőtt Saphir vigasztalan képet festett gyermekkoráról. Apja, Saphir Israel Gottlieb jómódú kereskedő volt, de szigorú, rideg természetű ember, gyengéd és szerető anyját, Brüll Charlotte-ot/Brill Cheilát 8 éves korában elvesztette, mostohaanyja, Rosenthal Sarolta közömbösséget tanúsított iránta. A zsidó külvilágot a héder jelentette, amelynek tanítója diákjai tudásvágyát legfőképp veréssel vélte serkenthetni. Apja kereskedőnek szánta, majd látva fia tehetségét, aki rendkívüli memóriájának köszönhetően már kiskorában hosszú részeket tudott betéve a Talmudból, inkább a tudományos pályára küldte. Saphir rövid ideig a pozsonyi, majd 1806-tól a prágai jesiván tanult, ahol 17-18 évesen megszerezte a rabbiképesítő oklevelet (*Hatarat Hora'ah*). Egy piarista pap révén időközben megismerkedett azonban a nem zsidó kultúrával is: a 17 éves koráig csak jiddisül beszélő jesivanövendék villámgyorsan megtanult németül, olaszul, franciául és angolul, a németet anyanyelvi szinten elsajátította. Saphir magyarul nem tanult meg, ismeretei pár felszedett kifejezésre

[13] Ld. Ábrahám Kovács: *The History of the Free Church of Scotland's Mission to the Jews in Budapest*, i. m. 85-86. o. A röpirathoz — Alex. S. J. Saphir: *Ansprache an die Anwesenden bei Gelegenheit seiner Taufe*. Pesth, Landerer und Heckenast, 1843. — nem sikerült hozzáférnünk. A 16-18. századi németországi konvertiták önéletrajzi írásairól ld. Elisheva Carlebach: *Divided Souls. Converts from Judaism in Germany, 1500-1750*. New Haven — London, Yale University Press, 2001, 88-123. o., különösen 117. o.

[14] *Kiáltó szó a pusztában, vagy pedig miképen mozdíthatjuk elő az emberi nemnek boldogságát?* Koricsáner János, született izraelita által, ki már sok év óta keresztény. Pest, Nyomatott Gyurian Józsefnél, 1862, 11-12. o.

[15] A Petrik-féle magyar könyvészetből annyi derül ki: röpiratát Koricsáner rövidített címen 1865-ben másodszor is kiadta, immár Kecskeméten, majd egy évvel később megjelentetett egy német nyelvű röpiratot is (*Wie müssen wir gottgefällig leben?* Pest, 1866). Ez utóbbi két írásnak nem leltünk nyomára.

korlátozódtak, a nem zsidó kultúrkörbe az 1810-es években belépő ifjú bóher magától adódóan a német nyelv és irodalom felé orientálódott.[16]

A hagyomány útját elhagyni látszó fiától apja hiába vonta meg az anyagi támogatást. A fiatal Saphir 1814-ben arra kényszerült ugyan, hogy visszaköltözzön Lovasberénybe, de az 1810-es évek végén már Pesten találjuk, 1819-től a gróf Festetics Károly Albert szerkesztésében 1822-ig megjelenő *Pannonia* főmunkatársa. Fél lábbal azonban még a zsidó világban él: amikor 1820-ban I. Ferenc feleségével, Karolina Augusztával Pestre látogat, az óbudai zsidó község egyik vezetője őt kéri fel, hogy fogalmazza meg az ünnepi istentiszteleten elmondandó németnyelvű, utóbb a héber fordítással együtt kiadott imát.[17] A községi vezető a munkáért ígért pénzt azonban nem fizette ki, mire Saphir bosszúból egy jiddisnyelvű bohózatban gúnyolta ki az óbudai község vezetőit.[18] A sors fintora, hogy a később kitért szerző legtartósabb irodalmi sikerét e jiddis gúnyirattal, vagyis a zsidó társadalmon belül aratta: az autokratikus községi vezetők iránti ellenszenvre rájátszó szatíra kéziratának másolatai nemzedékeken keresztül családi relikviaként szálltak apáról fiúra. Az „ó-budai öregebb hitközségi emberek között", írta a bohózatot 1900-ban leközlő *Magyar Zsidó Szemle*, még 80 évvel a mű születése után is voltak, akik egész jeleneteket tudtak belőle idézni.[19]

Pest csak az első állomást jelentette Saphir útján. Első könyvét 1821-ben még itt adja ki, de egy évvel később már egy bécsi lap munkatársa, innen 1825-ben, majd Berlinből 1829-ben már humoros írásai révén híres szerzőként, vitriolos tollú kritikái miatt utasítják ki, Münchenbe költözik, itt is több lapot szerkeszt, innen is kiutasítják, rövid ideig Párizsban él (egy házban az 1818-ban áttért Ludwig Börnével), majd visszatér Münchenbe, s itt tér át 1832 elején az evangélikus vallásra.[20] Noha indokairól később nem nyilatkozott, egy Szinnyei szerint első ízben 1845-46-ban megjelent önéletrajzi írásában jó kereszténynek mutatta be magát, pontosabban: mint aki sorsát kézbe vévén hosszú út után azzá vált: „A sors arra ítélt, hogy zsidó legyek, szüleim arra, hogy kereskedő, neveltetésem arra, hogy falusi rabbi, a

[16] M. G. Saphir: *Lebende Bilder aus meiner Selbst-Biographie*. In: Uő: Ausgewählte Schriften. Achter Band. Brünn und Wien, Verlag von Fr. Karafiat, 1865, 38-45. o.; Dr. Büchler Zsigmond: *Fejér vármegye zsidó népessége a múlt században*. Magyar Zsidó Szemle, 11. évf. 1894, 533. o.; *"Mighty in the Scriptures."*, i. m. 444-448. o.; Osztern Rózsa: *Zsidó újságírók és szépírók a magyarországi németnyelvű időszaki sajtóban*, i. m. 21-25. o.; Robitsek Márta: *Saphir Gottlieb Móric*. Bp., Minerva-Könyvtár, 1938.; Friedländer Sára: *Saphir Móric Gottlieb. Tanulmány a zsidó asszimilációs törekvések kezdeteiről*. Bp., Minerva-Könyvtár, 1939.; Lothar Kahn: *Moritz Gottlieb Saphir*. In: Leo Baeck Institute Year Book, 20. évf. 1975, 247-257. o. Michael A. Meyer: *Becoming German, Remaining Jewish*. In: Uő szerk.: German-Jewish History in Modern Times. II. köt.: Emancipation and Acculturation 1780-1871. New York, Columbia University Press, 1997, 222-225. o.; Deborah Hertz: *How Jews Became Germans. The History of Conversion and Assimilation in Berlin*. New Haven — London, Yale University Press, 2007, 202-204. o.

[17] *Freuden-Gesang zur Feier der beglückenden Anwesenheit unseres Landesvaters, Franz des Ersten und unserer Landesmutter, Caroline Auguste*. Pesth, Druck Trattner 1820.

[18] Friedländer Sára: *Saphir Móric Gottlieb*, i. m. 16-17. o.

[19] Ben Eliezer: *Saphir kiadatlan bohózata: Der Falsche Kaschtan. Bevezetés*. Magyar Zsidó Szemle, 17. évf. 1900, 328-330. o. A mű egyetlen kiadása (*Der Falsche Kaschtan. E Schnoke in 2 Akten*. Von M. G: Saphir, uo., 330-341. o.) sajnos cenzúrált változat. Amint írta a bevezetőben Ben Eliezer: „annyi tekintettel mégis kellett ezen folyóirat komoly és tudományos méltóságára lennünk, hogy itt-ott egy-egy nagyon is erős, már a pornographiához közel álló kifejezést, továbbá egy egész jelenetet kihagytunk." Uo., 329. o. Saphir jiddis bohózatáról ld. még: Grünwald Miksa: *Zsidó biedermeier*. Bp., Szerző kiadása, 1937, 86-87. o.; Lothar Kahn: *Moritz Gottlieb Saphir*, i. m. 250-251. o.

[20] Friedländer Sára: *Saphir Móric Gottlieb*, i. m. 26. o.

körülmények arra, hogy szegény ördög, a véletlen pedig arra, hogy játéklabdájaként szolgáljak, és mindezen meghatározások ellenére most őszinte és tisztességes keresztény vagyok, amilyen őszinte és tisztességes egy keresztény csak lehet."[21]

Ami áttérése indokát illeti, a vallási meggyőződés lehetőségét a történészek elvetették, illetve meg sem említették.[22] A tény, hogy áttérése után három hónappal a bajor király kinevezte a müncheni udvari színház intendánsává, arra utal, hogy a keresztény hitet pragmatikus megfontolásból vette fel. Ezen időbeli egybeesésben Michael A. Meyer nyilvánvaló bizonyítékát látta annak, hogy Saphir áttérése, akárcsak Heine-é vagy Börne-é, „teljességgel opportunista" volt.[23] Ennek némileg ellentmond azonban az, hogy ha áttérése csak röviddel előzte is meg kinevezését, e lépésre, amint azt Friedländer Sára kimutatta, Saphir már négy évvel korábban elszánta magát: azért tért át csupán 1832-ben, mert a Poroszországban már 1828-ban elkezdett áttérési folyamatot csak ekkora sikerült lezárnia, ez magyarázza, hogy a katolikus Bajorországban miért az evangélikus vallásra tért át.[24] Hogy mi vihette a zsidó vallás elhagyásának döntésére, erre egy, az áttérése évében — feltehetően már áttérése után — írt tárca adhat magyarázatot. Az írás formailag egy képzeletbeli zsidó barátnőnek 12 éves fia halála alkalmából írt levél. Nem kondoleáló, hanem „gratuláló" levél: „Mivé nevelhette volna, ó gyengéd anya, az ön fiát? Ha Bürger-nek nevelte volna, korunk keresztény szeretetének szelleme e szavakat vágta volna önhöz: »egy zsidó nem lehet Bürger«." De nem gyakorolhatott volna kézműves mesterséget sem, nem lehetett volna belőle ügyvéd sem, és egyáltalán: ha anyja csupán emberi lényt akart volna faragni fiából, a keresztény szeretet válasza erre sem lett volna más: „Egy zsidó nem lehet emberi lénnyé." Halálát ekképpen Saphir feltétlenül üdvözlendőnek tekintette: „Minden bizonnyal szívbéli öröm lehet egy zsidó anya számára, ha fiát idő előtt elragadja a természetes halál."[25] Az írás alapján Saphir áttérése a stigmaként megélt zsidóságtól való szabadulási vágy klasszikus esetének tűnik. Ami nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy idővel ne látta volna magát valóban „őszinte és tisztességes keresztény"-nek.

Hasonló motiváció húzódhatott az ugyancsak német nyelvterületen híressé vált **Beck Károly** (1817-1879) áttérése mögött. Az 1830-as évek vége és a forradalom között a liberális-radikális *Ifjú Németország* írónemzedékének jeles képviselőjeként számon tartott, Friedrich Engels által második Schillerként ünnepelt, majd politikailag konzervatívvá vált, végül élete utolsó évtizedeire teljes feledésbe merült költő egy tekintélyes bajai kereskedő családban

[21] M. G. Saphir: *Lebende Bilder aus meiner Selbst-Biographie*, i. m. 38-39. o.
[22] Robitsek Márta: *Saphir Gottlieb Móric*, i. m. 30-31. o.; Friedländer Sára: *Saphir Móric Gottlieb*, i. m. 21-26. o.; Lothar Kahn: *Moritz Gottlieb Saphir*, i. m. 254. o.; Deborah Hertz: *How Jews Became Germans*, i. m. 203-204. o.
[23] Michael A. Meyer: *Becoming German, Remaining Jewish*, i. m. 224. o.
[24] Friedländer Sára: *Saphir Móric Gottlieb*, i. m. 26. o.
[25] M. G. Saphir: *Gratulations-Schreiben an meine Freundin Sara Levi zum Tode ihres einzigen 12jährigen Sohnes.* (1832) In: Uő: Ausgewählte Schriften. Zweite Serie. Zweiter Band. Brünn — Wien — Leipzig, Verlag von Fr. Karafiat, 1871, 73. o.

született. A források szerint szigorúan vallásos nevelésben részesült, ugyanakkor anyja már megjárta az akkulturáció első fokozatait, a jiddisen kívül tudott németül, szívesen olvasta Lessinget, Goethét, Schillert, s műveiket fiával is megismertette. Mivel gyapjúkereskedő apja, aki azt szerette volna, ha fia nyomdokaiba lép, a költői pályát fiának e téren szerzett hírneve ellenére is megvetéssel illette, a kis Beck feltehetően anyja akaratának megfelelően indult el a világi művelődés útján, kijárva Baján az iskolát, majd a család Pestre költözése után a gimnáziumot. Miután nagy nehezen legyűrte apja ellenkezését, a 16 éves Beck 1833-ban beiratkozott a bécsi egyetem orvosi fakultására, tanulmányait azonban elhanyagolván inkább költészettel foglalkozott, mire apja visszarendelte Pestre, ahol Beck kénytelen-kelletlen kereskedősegédnek szegődött, de csak nyolc hónapig bírta, 1836-ban Lipcsébe költözött, ahol nemsokára megjelentek első versei, majd 1838-ban első és nagy sikert arató önálló kötete.[26]

A könyvben több költemény foglalkozott a zsidósággal. Noha a zsidók korrumpáltsága, hangoztatta Beck a korabeli felvilágosult nézetet, a zsidó nép lelkét megbilincselő keresztény társadalom elnyomásának volt az eredménye, e nézet pozitív következtetését, amely szerint a szabadság majd a zsidóság morális felemelkedését is meghozza, már nem osztotta. A szétszóródásban senyvedő zsidóság vallása kiüresedett, pontosabban: új vallása, „hazája, joga, bánata", az aranyborjú imádata lett, amelyhez oly mértékben leláncolta magát, hogy boltját immár akkor sem volna képes elhagyni, ha eljönne a Messiás, hogy népét a rabságból kiváltva visszavezesse az ígéret földjére. Az ifjú költő hiába szabadult ki a bár szánni való, ám általa kizárólag negatív vonásokkal felruházott, immáron önnön sorsa jobbra fordítására is képtelennek láttatott hagyományos zsidóság világából, zsidó szülők fiaként óhatatlanul arra kárhoztatott, hogy törekvései megtörjenek az előítéletek zátonyán, pedig „nem mindegy, vajon zsidó [az ember] vagy keresztény?"[27] Beck nyilvánvalóan úgy érezte, hogy nem mindegy. 1841-ben még kiadott egy zsidó tárgyú drámát,[28] az ugyanezen évben megjelent, pályája csúcsát jelentő *Jankó, der ungarische Rosshirt* c. verses regényét Eötvös Józsefnek, a zsidók emancipációja mellett érvelő röpiratát egy évvel korábban kiadott „jog és szabadság harcosának" ajánlotta,[29] majd 1843-ban áttért a protestáns hitre.[30]

---

[26] Várdy Huszár Ágnes: *Karl Beck élete és költői pályája*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1984, 11-41. o. Várdy részletesen szól Beck zsidóságához, illetve a zsidósághoz való viszonyáról is. Ugyanerről ld. még: Ritchie Robertson: *Karl Beck: From Radicalism to Monarchism.* In: Leo Baeck Institute Year Book, 46. évf. 2001, 81-91. o.
In: Leo Baeck Institute Year Book, 20. évf. 1975, 247-257. o.

[27] Karl Beck: *Nächte. Gepanzerte Lieder*. Leipzig, Wilhelm Engelmann, 1838, 40-43, 73, 177-178, 183-185. o. Az idézetek a 73, és 185. oldalakon találhatók.

[28] Karl Beck: *Saul. Ein Trauerspiel in fünf Aufzügen*. Lepzig, Verlag von L. H. Bösenberg, 1841.

[29] Karl Beck: *Jankó, der ungarische Rosshirt. Roman in Versen.* Leipzig, Verlag von L. H. Bösenberg, 1841.

[30] Várdy Huszár Ágnes: *Karl Beck élete és költői pályája*, i. m. 68. o. Az ezen az oldalon szereplő 1834-es dátum nyilvánvalóan sajtóhiba, pár oldallal előbb Várdy maga is azt írja, hogy Beck 26 évesen (vagyis 1843-ban) tért át. Ezt a dátumot adja Robertson is. Ld. Ritchie Robertson: *Karl Beck*, i. m. 82. o. Beck három fiútestvére közül Heinrich 19 évesen meghalt, a festőművész és karikaturista Willi Beck zsidó hiten maradt, de az amúgy apja nyomdokain járó, vagyis kereskedő pályát választó Sigfried ugyancsak áttért, esetében a katolikus vallásra. Ld. Wolfgang Häusler: *Politische und soziale Probleme des Vormärz in den Dichtungen Karl Becks*. (1979) In: Hubert Lengauer — Primus

Hogy az irodalmi hírnevet felette szomjúhozó, politikai nézeteiben Saphir Móric Gottliebhez hasonlóan meglehetősen ingatag Beck Károly versei mennyire őszinték, illetve mennyire olvasandók önigazolásként, hogy áttérésében milyen arányban vegyült a fájó stigmaként megélt, kiüresedettnek, túlhaladottnak vélt zsidóságtól való szabadulási vágy és a tiszta pragmatizmus, ezt ugyanolyan lehetetlen megállapítani, mint a pesti születésű Bernstein Fülöp, az 1840-es évek jeles magyar drámaírójaként ünnepelt **Hugó Károly** (1808-1877) esetében. Az irodalmi emlékezetben főképp regényes életútja és idővel tébolyodottságba forduló különc mivolta révén fennmaradt Hugó ifjú éveiről a legrészletesebb tanulmányt Kőrös Endre közölte 1894-ben, akinek még megadatott, hogy ismereteit az írott forrásokon kívül a drámaíró rokonaitól, illetve ismerőseitől, így Falk Miksától vett közlésekkel is kiegészítse. Hugó Károly unokahúga szerint ennek apja, a kenyerét zsibárusként kereső Bernstein Salamon még semmilyen világi, azaz nem zsidó műveltséggel nem rendelkezett, „csak a héber tudományokban volt némi jártassága”.[31] Amiként Beck Károly apja, ő is azt szerette volna, ha fia kereskedő lesz, de, és megint csak Beck családjához hasonlóan, a gyermek nevelését illetően anyja, Loos Eszter szava döntött, aki egyetlen fia számára másfajta, immár a keresztény társadalomba való belépésen keresztül elérhető babérokra vágyott. A lutheránus elemi iskola után — és apja ellenkezése dacára — Hugó ekképpen 1820-ban a német nyelvű piarista gimnáziumba került. A minden bizonnyal jiddis anyanyelvű Hugót anyja azonban a magyar nyelv ismeretével is fel akarta vértezni. Ha belegondolunk, hogy a magyarországi zsidóság nyelvi elmagyarosodásáról az 1840-es évekig érdemben nem beszélhetünk, illetve hogy ezen évtized magyarosodási láza is még inkább egy az értelmiségiek által vizionált program volt, mintsem társadalmi valóság, Hugó édesanyjának törekvése rendkívülinek mondható. Nem rajta múlott, hogy végül nem járt eredménnyel. Mivel a magyar nyelv elsajátítása, „abban a körben, melyben a fiú élt, nem igen volt lehetséges”, anyja 1823-ban cserediákként elküldte egy évre Szegedre,[32] ahol valamennyire meg is tanult magyarul, ám ezt később elfelejtette. Mikor az 1840-es évek második felében Hugó Károly hazatért Pestre, hogy sikertelen bécsi próbálkozásai után magyar földön ismertesse el irodalmi tehetségét, magyar nyelvi tudását Bloch Móric öt hét alatt bebiflázott magyar-német szótárából merítette.[33] A jóakarói, így többek közt Falk Miksa által magyarított darabjai révén Hugó úgy vált a magyar drámairodalomnak az 1840-es évek sikeres és agyondicsért, Zerffi Gusztáv által új Shakespeare-ként ünnepelt szerzőjévé,[34] hogy „kortársai

Heinz Kucher szerk.: Bewegung im Reich der Immobilität. Revolutionen in der Habsburgermonarchie 1848-49. Literarisch-publizistische Auseinandersetzungen. Wien, Böhlau Verlag, 2001, 269-270. o.; Várdy Huszár Ágnes: *Karl Beck élete és költői pályája*, i. m. 14. o.

[31] Dr. Kőrös Endre: *Hugó Károly ifjúsága*. Irodalomtörténeti Közlemények, 4. évf. 1894, 3. sz. 320.

[32] Uo., 321. o.

[33] Ágai Adolf: *Hugo Károly*. In: Uő: Por és hamu. Barátim s jó embereim emlékezete. Bp., Athenaeum, 1892, 136. o.

[34] Ifj. Erdélyi László: *Hugó Károly élete és művei*. Szeged, Magyar Irodalomtörténeti Intézet, 1933, 20-21. o.

szerint soha sem tudott két összefüggő magyar szót kimondani anélkül, hogy legalábbis ugyanannyi súlyos nyelvhibát el ne követett volna."[35]

E sikereket azonban már lutheránusként érte meg. Bár ifjúkorában szíve a színészi pálya felé vonzotta, anyja kívánságára a gimnázium után beiratkozott az orvosi fakultásra. Mivel pénz hiányában nem tudta letenni szigorlatait, rövid ideig katonának ment, utolsó szigorlatát Varsóban abszolválta. Az 1830-as évek második felében jövedelmező orvosi gyakorlatot folytatott Pesten, 1839-ben Samuel Hahnemann, a homeopátia megalapítója meghívására Párizsba ment, utána Németországban bolyongott, majd 1841-ben Bécsben telepedett le, irodalmi karrierről álmodván, de orvosként keresve kenyerét. Kőrös Endre szerint ekkor tért át az evangélikus vallásra.[36] Áttéréséről az először 1845-ben megjelent, *Das befreite Paradies* című könyvében ennyit mondott: „Valójában zsidó vagyok, s mint ilyen, jó ember voltam, akárcsak mindenki más törzsemből. Hosszú út után vettem fel a lutheránus hitet."[37] Ezen, az áttérés okát homályban hagyó kijelentésén kívül, felekezetváltásáról később soha nem nyilatkozott, még legközelebbi rokonai előtt sem, akik szerint „szándéka, hogy magas rangú előkelő házakba mint orvos bejuthasson, lehetett oka, hogy nem sokkal Bécsbe megérkezte után a zsidó hitről a luteránusra tért át".[38] Hugó rokonai, illetve önnön véleményét, miszerint a 33 éves orvos-drámaírót „nem belső meggyőződés, hanem inkább kényszerűség vitte rá e lépésre", Kőrös Endre Hugó Károlynak egy az áttérését követő évben keletkezett, majd szerzői kiadásban 1844-ben megjelent, a lovagi korban játszódó drámájával támasztotta alá. Miután Sancho, a magát zsidónak tudó főhős bátran fellép egy hitsorsosa védelmében, börtönbe kerül, ahol megtudja, hogy valójában keresztény születésű. Noha, amint hangsúlyozza: „Mi voltam, az maradtam. Mert lovag, avagy zsidó, az nálam egyre megy", keresztény mivoltát mindazonáltal felszabadulásként éli meg: „Csak ujjongok, hogy e nagy gyermekek a dőrén bitorolt előítélet ingó alapján sem tarthatnak engem maguknál bármivel lejjebb valónak".[39] Hugó Károly áttérésére „választ" ez idézet sem ad, de feltehető, hogy főhőséhez hasonlóan, elhagyott zsidóságát a szerző is elsősorban fájó megbélyegezettségként élte meg.

Az 1826-ban Bécsben katolizált, az előbbiekhez hasonlóan ugyancsak külföldre vándorolt, ám velük ellentétben népszerűvé soha nem vált **Klein Gyula Lipót** (1804-1876)

[35] Ádám György: *Hugó Károly élete és művei*. Kiadják az elhunyt szerző barátai. Kolozsvár, Szent Bonaventura könyvnyomda, 1906, 20. o.
[36] Dr. Kőrös Endre: *Hugó Károly ifjúsága*, i. m. 330. o. Hugó Károly áttérését Komlós Aladár 1840-re, Venetianer Lajos 1844-re tette, ez utóbbi minden bizonnyal azért, mert Bernstein ez évben magyarosította meg a nevét. Komlós Aladár: *Magyar-zsidó szellemtörténet a reformkortól a holocaustig*. I. köt: *A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században.* Bp., Múlt és Jövő, 1997, 63. o.; Dr. Venetianer Lajos: *A magyar zsidóság története a honfoglalástól a világháború kitöréséig. Különös tekintettel gazdasági és művelődési fejlődésére*. Bp., Fővárosi nyomda Részvénytársaság, 1922, 126. o.
[37] A mű első kiadása: Carl Hugo Amber: *Das befreite Paradies. Commentar Proben aus der Höllencomedie (La comédie infernale) geschrieben in Wien u. Pesth*. Wien, 1845. Az 1862-es szerzői kiadást idézi: Ifj. Erdélyi László: *Hugó Károly élete és művei*, i. m. 12. o.; valamint: Dr. Kőrös Endre: *Hugó Károly ifjúsága*, i. m. 330. o.
[38] Uo., 330-331. o. Az idézett mondatot követő lábjegyzet szerint Kőrös Endre e megállapítását „rokonainak közlésé"-re alapozta.
[39] Uo., 330-331. o. Az utalt dráma: Carl Hugo: *Das Schauspiel der Welt*. Wien, Subscriptions Auflage, 1844.

sem közvetlenül, sem irodalmi áttételben nem nyilatkozott áttérésének indokairól. Egyetlen forrásunk e tekintetben Heinrich Gusztáv (1845-1922) 1881-ben tartott akadémiai emlékbeszéde, a drámaíró és irodalomtörténész Klein Gyulát ugyanis 1869-ben az MTA külső tagjának választotta. Amint beszéde elején Heinrich megjegyezte, az életrajzi adatokat csak nagy nehézséggel tudta összeállítani, többek között Klein Gyula öccse, Kilényi János (1805-1889) nyújtotta információknak köszönhetően.[40] Forráselemzési szempontból a dolog pikantériája, hogy Eötvös Józsefnek a zsidók emancipációjáról szóló röpiratát még megjelenése évében németre fordító, Klein Hermann néven született Kilényi János 1849-ben maga is kitért.[41]

Klein Gyula Miskolcon született Klein Heyman/Hermann, egy Németországból bevándorolt, a napóleoni háborúk idején hadiszállítóként meggazdagodott, Heinrich szerint „széles látókörű, felvilágosodott" kereskedő, és egy „egyszerű, teljesen a régi hitben élő asszony" fiaként. Ez esetben tehát a miskolci zsidó községben vezető szerepet játszó apa vezette be gyermekeit a világi ismeretekbe, Németországból hozatván tanítókat számukra, minek eredményeképpen „a tősgyökeresen magyaros Miskolczon is inkább németeknek, mint magyaroknak neveltettek". A Miskolcon, majd Pesten a kegyesrendieknél elvégzett gimnázium után Klein Gyula 1822-től a bécsi egyetem orvosi karán folytatta tanulmányait. Mivel a háború utáni gazdasági pangás idején anyagi helyzetében megroppant apja már nem tudta támogatni, előkelő családok gyermekei nevelőjeként tartotta fenn magát. Ebben az időben történt áttérése is, amelyről Heinrich a következő beszámolót adja: „Klein Gyula, mint bécsi orvosnövendék, egy előkelő izraelita családban vállalt nevelői állást, mely ugyan rövid ideig tartott, de reá nézve annyiban jelentőséggel bírt, mert egy régi elhatározásának kivitelére szolgáltatott neki kedvező alkalmat. A család ugyanis áttért a keresztény vallásra és Klein követte e példát, Lipót nevet vevén fel a keresztségben. Igaz meggyőződéséből hagyta el a zsidó egyházat, melyet indokolatlan, jogtalan anachronismusnak tekintett, mely hívőit a társadalom páriáivá teszi. Most egymásután a legelső családok fogadják fel nevelőül, előbb Colloredo-Mansfeld gróf Bécsben, utóbb Lucchesi-Palli herczeg osztrák követ Nápolyban."[42] Heinrich Gusztáv magyarázata, illetve az áttérés közvetlen következményéről nyújtott információja igencsak ellentmondásos elemeket tartalmaz. Miért is tért át Klein? „Igaz meggyőződéséből", mert a zsidó vallást „jogtalan anarchronismusnak" tekintette, avagy azért, hogy az őt „páriává" degradáló vallási köteléktől megszabadulván nevelői állást nyerjen „a legelső családok" körében? És vajon kinek a véleményét olvashatjuk itt, Heinrich Gusztávét,

[40] Dr. Heinrich Gusztáv: *Emlékbeszéd Klein Lipót Gyula kültag felett*. Bp., A M. T. Akadémia Könyvkiadó-Hivatala, 1882, 5. o.
[41] Forrai Márta: *A tehetséges Klein — Kilényi család*. Remény, 2007. tavasz. (http://www.remeny.org/node/130)
[42] Dr. Heinrich Gusztáv: *Emlékbeszéd Klein Lipót Gyula kültag felett*, i. m. 6-9. o. A katolizálás pontos dátumát — 1826. július 29 — megadja Anna L. Staudacher: *Jüdische Konvertiten in Wien 1782-1868*. I-II. köt. Peter Lang, Frankfurt am Main, 2002, II. köt. 239. o.

avagy az ugyancsak áttért Kilényi Jánosét, esetleg egyszerre mindkettőét? Ez esetben az argumentáció melyik eleme tükrözi az előbbi, illetve az utóbbi nézetét?

E kérdésekre nincs válasz, figyelemre méltó viszont, hogy ha csupán egy rövid mondat erejéig is, Klein Gyula Lipót áttérése kapcsán jelenik meg először az a kettősség, amelyben a társadalmi opportunizmusként láttatott valláscsere ellenpárjaként immár nem a vallási hit, hanem a zsidóságból, ennek jövőjéből való kiábrándulás szolgál a felekezetváltás feltételezett indokaként. Ezen indok immár kifejezetten szekuláris, politikai-ideológiai interpretációja: az áttérés mint a magyarságba való belépés oltárán hozott szükséges és dicséretes áldozat az 1843-ban az evangélikus, majd később a református hitre tért nyelvész és protestáns teológus **Bloch Móric** (1815-1891) kapcsán fogalmazódott meg először.[43] Az ifjú Bloch Móric legrészletesebb életrajza s egyben ezen értelmezés első megfogalmazása fiának, a történész Ballagi Aladárnak (1853-1928) az apjáról 1879-ben írt portréjában található. A Zemplén megyei, 1899-től Éralja névre átkeresztelt Inóczon 1815-ben született Bloch roppant szegénységben nőtt fel. Hat éves korában apja, aki a Sztáray grófok haszonbérlője volt, egy tűzvészben mindenét elvesztette. Nem tudván fizetni a bérleti díjat, adóssága miatt egy évre börtönbe került, majd „zugiskolai" tanítóként, vagyis héderben oktató melamedként tengette életét, szüntelen vándorlásban nyolc tagú családjával. A zsidó vallás alapjaiba maga vezette be fiát, aki 1829-től a nagyváradi, majd 1831-ben a pápai jesiván tanult. Az „utálatos jargont" beszélő kamasz, írta Ballagi Aladár apja életének e szakaszáról, „lesütött fővel, örökké izgékonyan járt kelt, ődöngött, eltorzított arckifejezéssel s különösen idétlen taglejtéssel kísérve beszédét". Bloch 1832-ben Mórra, majd az 1830-as évek közepén Surányba ment nevelőnek, itt került „életében először [...] tisztességes társaságba". Miután a surányi plébános révén megismerkedett a görög és latin nyelvvel, illetve klasszikusaival, és a pápai református kollégium növendéke lett, Bloch 1837-ben felment Pestre. Miközben az *Institutum Geometricum*ban, a Műegyetem elődjében felsőbb matematikát hallgatott, Verseghy Ferenc grammatikájából nagy nehezen elsajátította a magyar nyelv alapjait, majd megjelentette első cikkeit a *Pesther Tageblatt*ban és a *Hasznos Mulatságok*ban. Mivel zsidó vallása miatt nem kaphatott diplomát, 1839-től Párizsban folytatta mérnöki tanulmányait. Itt érte el Eötvös felkérése, hogy vegyen részt a zsidók emancipációjáért folytatott mozgalomban.[44]

A zsidók egyenjogúsítását sürgető, még 1840. február végén, vagyis a zsidók helyzetén csupán részlegesen javító 1840: XXIX. tc. elfogadása előtt Párizsban befejezett röpiratával Bloch egyszeriben a magyarországi zsidók emancipációjának élharcosává, egyik

[43] A *Magyar Hírlap* 1849. dec. 5-i tudósítása szerint a „Bloch testvérek", vagyis Móric és öccse, Károly (1824-1888), 1848-ban magyarosították nevüket Ballagira. Zsoldos Jenő szerk.: *1848-1849 a magyar zsidóság életében*. (1948) Bp., Múlt és Jövő, 1998, 231. Károly a Skót Misszió megkeresztelte volt, 1843. dec. 6-án tért át a református hitre. Kovács Ábrahám: *Ballagi Mór és a Skót Misszió: megtérés, áttérés vagy kitérés? Egy liberális protestáns zsidó életútjának kezdete*. Confessio, 31. évf. 2007, 3. sz. 117. o.

[44] Dr. Ballagi Aladár: *Ballagi Mór*. In.: Dúzs Sándor szerk.: Protestáns Új Képes Naptár 1879. évre. Bp., Franklin-Társulat, 17-19. o.

legnevesebb zsidó szószólójává vált. Érvei nem tértek el a korában elterjedt, Eötvös által is hangoztatott liberális argumentációtól. A „hasznos" mesterségektől eltiltott zsidók morális lealacsonyodása elnyomatásuk eredménye. Mivel az emancipáció magától adódóan kivirágoztatná bennük a szülőhaza iránt elnyomásuk révén elfojtott, ám a szabadságban természetesen kifejlődő kötődést, „a' közérdek karöltve jár az emberiség követelte igazsággal", mindkettő a zsidók egyenjogúsítását követeli.[45] Röpiratában Bloch immár mintegy magától értetődően magyarként szólalt fel: „Egy művelt zsidó, ki Magyar országban születvén és neveltetvén hona nyelvén beszél, minek egyébnek nézhetné magát, mint magyarnak?"[46] De egyben zsidóként is beszélt, élesen elítélve a kikeresztelkedést: „Őszintén szólva, nem becsülitek-e a' zsidót, ki hű és meggyőződésből hitéhez ragaszkodva, azt silány nyereségért el nem hagyja, 's nem vetitek-e meg a' nyomorultat, ki idei hasznokért — 's higyjétek, jobbadán úgy történik, — hitét kabát gyanánt váltva, kikeresztelkedik?" Sajnálatos módon nem, vélte Bloch: „A' gaz ember bizony nem marad soká zsidó, ha a' keresztény névvel nyerhet. Nem akadályozzátok a' zsidót, hogy gazságát mint keresztény folytassa; de akadályozzátok őt becsületes keresetet űzni, mielőtt kikeresztelkedik. Nem annyi-e az, mint a' gazságot megjutalmazni és az erényt eltiporni?"[47]

Bloch még 1840-ben hazatért Pestre. Azon meggyőződéstől áthatva, hogy az emancipáció kivívása megköveteli hitsorsosai elmagyarosodását, lefordította a héber szöveggel együtt közölt és kommentárokkal ellátott Pentateuchot, mely művéért az Akadémia már az első kötet megjelenése után, 1840. szeptember 5-én levelező tagjává választotta, elsőként a zsidók közül.[48] Bloch még ugyanezen évben lefordította Schwab Löw pesti főrabbi *A' zsidók* című röpiratát,[49] a következő évben, párhuzamosan első nyelvészeti munkáival, közreműködött az első magyar nyelvű imakönyv-fordításban,[50] majd közre adta Józsué könyvének magyar szövegét is.[51]

Bloch Móric Würtembergben, egy Notzingen nevű, Tübingenhez közeli faluban tért át 1843. május 28-án az evangélikus hitre, közvetlenül azelőtt, hogy megszerezte a bölcsészdoktori oklevelet a tübingeni egyetemen, ahol a keresztény hebraista Georg Ewald óráit látogatta 1842 óta.[52] Az emancipáció Löw Lipót mellett legnevesebb harcosa

[45] *A' zsidókról*. Írta Bloch Móritz. Pest, Trattner-Károlyi betűivel. 1840, 45. o.
[46] Uo., 47. o.
[47] Uo., 52. o. Az idézetek Bloch röpiratának utolsó, *Zsidó szózat a' magyar néphez* c. fejezetében találhatók, a fejezet teljes egészében újraközölve in: Kőbányai János szerk.: *Zsidó reformkor*. Bp., Múlt és Jövő, 2000, 7-14. o.
[48] *Mózes öt könyve.* Magyarra fordította és jegyzetekkel fölvilágította Bloch Móricz. I-V. köt. Buda, A' Magyar Kir. Egyetem' betűivel, 1840-41. Az első két kötet — Genesis, Exodus — 1840-ben, a másik három — Leviticus, Numeri, Deuteronomium — 1841-ben jelent meg. A második kötet címoldala már feltünteti, miszerint a szerző „A' Magy. Tud. Társaság lev. tagja".
[49] *A' zsidók. Fölvilágosító értekezés a' Gasparich Kilit úrtól, nyárelő 7dikén a' Csarnokban közlött hasonnevű czikk visszaigazításáúl*. Írta Schwab Arszlán, pesti fő rabbi. Magyarul közlötte és előszóval 's jegyzetekkel bővítette Bloch Móritz. Buda, A' Magyar Kir. Egyetem' betűivel, 1840.
[50] *Jiszrael könyörgései egész évre*. I-II. köt. Fordította Rosenthal Móricz. Kijavította Bloch Móric. Pozsony, Korn Fülöp, 1841.
[51] *Első jósok*. Magyarra fordította és jegyzetekkel felvilágosította Bloch Móritz. Buda, A' Magyar Kir. Egyetem' betűivel, 1841.
[52] Dr. Ballagi Aladár: *Ballagi Mór*, i. m. 20. o. William O. McCagg, Jr.: *Jewish Conversion in Hungary in Modern Times*. In: Todd M. Endelman szerk.: Jewish Apostasy in the Modern World. New York — London, Holmes & Meier, 1987, 151. o. McCagg nem tér ki áttérése

megkeresztelkedésének híre a zsidók körében annál is nagyobb megrökönyödést váltott ki, hogy áttérése után egy Löw Lipót szerint „ingerült hangnemű" levélben példájának követésére szólította fel a pesti zsidó község tagjait.[53] „Lépése, hogy keményebben meg ne bélyegezzem, megbotránkozást szült", írta Kármán Mór majd hetven évvel később.[54] Az *Allgemeine Zeitung des Judenthums*ban 1844 őszén publikált cikkében Löw Lipót nyilvánvalónak tekintette: Bloch áttérését nem hitbeli meggyőződés váltotta ki, hanem, amiként általában a zsidóknál, a vágy, hogy vallása elhagyása révén megvásárolja magának „a polgári létet". Kitérése előtt két évvel, írta Löw, még maga Bloch is az áttérés ezen értékeléséből fakadóan minősítette „hazánk egyik első államférfija előtt" Wodiáner Sámuel megkeresztelkedését „alyas gyávaság"-nak. Csakhogy eredeti hitében megmaradva Bloch előtt nem nyílt más lehetőség, mint egy tanítói állás elfogadása valamely zsidó községben, amit az Akadémia levelező tagjaként méltóságán alulinak tekintett. Kitérése után viszont rögtön kinevezték a szarvasi evangélikus főiskola tanárának.[55]

Mint említettük, Bloch áttérésének „asszimilációs" értelmezése fia tollából származik. Előmozdítandó a rabbik magyarosítását, írta Ballagi Aladár, apja 1841-ben mozgalmat indított egy rabbiképezde felállítása érdekében. Több cikket publikált ez ügyben, majd aláírást indított, amelyet Széchenyi István nyitott meg 200 forinttal. Bloch ezután a „dúsgazdag" pesti zsidó községhez fordult, amely azonban „a méltán várt ezrek helyett" csupán 140 forintot szavazott meg e célra. „Légvárai összeomlottak, legszebb, leghőbb tervei, óhajtásai jégverembe estek, s ő látni vélte, amint hirtelen nehéz, fojtó köd kerekedik, mely a zsidóság és ő közéje leereszkedve, örökre elválasztja őket egymástól. Aznap, melyen egy «Protocolls-Extract» tudatta vele a hitközség szűkkeblű határozatát, szilárdul elhatározta, végkép ott hagyni azt a felekezetet, mely akkor önzése és kasztszerű elzárkózása miatt: az ő messzevágó nagy terveit, eszméit sehogy sem tudta, és még kevésbé akarta nyomon követni."[56] Ballagi Aladár szerint az áttérés melletti döntésre apját tehát hitsorsosai magatartása vitte rá, vagyis a felismerés, hogy ez utóbbiak nem hajlandóak közeledni a magyar társadalomhoz.

Bloch Móric áttérését illetően a kérdéssel foglalkozó szerzők olykor Löw Lipót,[57] még gyakrabban Ballagi Aladár[58] értelmezését vették át, illetve vették alapul saját, a többféle

okára. Frojimovics Kinga — Komoróczy Géza — Pusztai Viktória — Strbik Andrea: *A zsidó Budapest. Emlékek, szertartások, történelem*. I-II. köt. Bp., Városháza — MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1995, II. köt. 128. o.

[53] Leopold Löw: *Sendschreiben an Herrn Dr. Jos. Szekács, Prediger der evang. Gemeinde zu Pesth*. Allgemeine Zeitung des Judenthums, 8. évf. 1844. nov. 25, 682. o.

[54] Kármán Mór: *Löw Lipót emlékezete. Alkalmi beszédek*. Bp., Singer és Wolfner, 1911, 10. o.

[55] Leopold Löw: *Sendschreiben an Herrn Dr. Jos. Szekács,* i. m. 682-683, 688. o. Az „alyas gyávaság" kifejezés a cikkben magyarul jelent meg. Löw állítása szerint Bloch kifakadását magától az említett államférfiútól hallotta.

[56] Dr. Ballagi Aladár: *Ballagi Mór*, i. m. 20. o.

[57] Ld. Komlós Aladár: *A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században*, i. m. 51. o.

[58] Ld. Imre Sándor: *Emlékbeszéd Ballagi Mór M. T. Akad. r. tagról*. Olvastatott a M. T. Akadémiának 1892. decz. 19-diki összes ülésén. Bp., Akadémiai Kiadó, 1893, 163-219. o.; Waktor Andrea: *A XIX. századi családmodell működése és változásai a Ballagi család levelezésének tükrében*. Sic Itur Ad Astra, 9. évf. 1995, 1-2. sz. 44-45. o.; Uő: *A Ballagi család három nemzedéke*. In: Kósa László szerk.: Reformátusok Budapesten, i. m. I. köt. 711. o.

lehetséges okot mérlegelő írásaikban.[59] Ballagi Aladár magyarázata mindenesetre két ponton hibádzott. Egyrészt Bloch nem egy rabbiképző, hanem egy zsidó tanítóképző intézet felállítására tett javaslatot. Céljának persze vitathatatlanul a zsidók magyarosodásának, s ennek révén egyenjogúsításuk ügyének előmozdítását tekintette, de a zsidó valláshoz ekkor még szilárdan fennálló ragaszkodására utal, hogy a tanítóképző létrehozását megpendítő cikkében megértően nyilatkozott a keresztény iskolákba gyerekeiket beadni vonakodó zsidó szülőkről. Sőt: mivel „a zsidó nevelésben a vallásos gondolkozásmód [...] a főcél", írta Bloch, helyeselte döntésüket, „minthogy a' tapasztalás őket megtanította, hogy a' más felekezetű iskolákból kikerülő zsidó ifjak rendesen vallásnélküliek, és annak természetes következésében jobbára romlott erkölcsűek is."[60] Másrészt a felkínált évi 140 forint szubvenciójával valójában a pesti zsidó község volt messze a legnagyobb adakozó, míg szemben Ballagi Aladár állításával, Széchenyi nem 200, hanem „egyszeri" alapításként 50 forintot ajánlott fel.[61] Ettől függetlenül lehetséges, hogy Bloch valóban csalódott hitsorsosaiban, akik, amint írta reménykedően 1841-ben „végre [...] is át kezdik látni, hogyha Magyarországnak valaha polgárai akarnak lenni, gyermekeiket magyarokká és sem németekké, sem francziákká vagy angolokká nem szabad nevelniök."[62]

Bloch áttérését tovább bonyolítja, hogy a protestáns hitbe vetett meggyőződés sem zárható ki. 1842 februárjában és márciusában több ízben felkereste William Wingate skót misszionáriust, akinek ez utóbbi jegyzetei szerint kijelentette, miszerint „hite Krisztusban talált nyugalomra", majd azt vallotta: „a judaizmus többé nem okozott számára problémát, a Szentírás az igazság egyetlen forrása, egy az Isten három személyben".[63] Noha a missziós forrásokat idéző Kovács Ábrahám megítélése szerint Bloch „nem ment keresztül hitbeli megtérésen",[64] és ha a skót misszió pietizmusától kétségkívül távol állt, mindenesetre nem zárható ki, hogy a liberális protestantizmus iránti vonzalma is közrejátszott áttérésében, végül is mégis csak teológus lett, 1851-ben a kecskeméti, 1855-től nyugalomba vonulásáig a budapesti református teológiai akadémia tanára. Az általunk ismert források alapján, és tekintve, hogy Bloch Móric maga nem nyilatkozott áttéréséről, ennek elsődleges okát, ha egyáltalán létezett ilyen, nem lehet megállapítani.

A reformkor idején történt áttérések közül Bloch Móric mellett, illetve pár évvel utána a legnagyobb feltűnést **Kunewalder Jónás** (?-?) kitérése váltotta ki. Ha azonban Bloch motivációit illetően nehéz dűlőre jutni, a pesti zsidó község társelnöki pozíciójában a magyar

[59] Ld. Frojimovics Kinga — Komoróczy Géza — Pusztai Viktória — Strbik Andrea: *A zsidó Budapest*, i. m. II. köt. 126, 129. o.; Kovács Ábrahám: *Ballagi Mór és a Skót Misszió: megtérés, áttérés vagy kitérés*, i. m. 119-120. o.
[60] Bloch Móricz: *Felszólítás egy magyar-zsidó tanítókat képző intézet ügyében*. Pesti Hírlap, 1841. febr. 6, 86-87. o. Újraközölve in: Kőbányai János szerk.: *Zsidó reformkor*, i. m. 88-91. o.
[61] Bloch Móricz: *A' Pesten állítandó magyar-zsidó tanítókat képző intézet ügyében*. Pesti Hírlap, 1841. jún. 30, 434. o.
[62] Bloch Móricz: *Felszólítás egy magyar-zsidó tanítókat képző intézet ügyében*, i. m. 87. o.
[63] Kovács Ábrahám: *Ballagi Mór és a Skót Misszió*, i. m. 115-116. o.
[64] Uo., 117. o.

zsidók hivatalos szószólójaként fellépő Kunewalder Jónás kitérése nyilvánvalóan reményvesztettségéből fakadt, elkeseredéséből, amiért az országgyűlés nem mutatkozott hajlandónak emancipálni a zsidókat, illetve amiért hitsorsosai elzárkóztak az emancipáció ügyét a holtpontról szerinte kimozdítható radikális vallási reformtól, megpecsételve jövőjüket, és ezzel önnön jövőjét.

Az óbudai származású terménykereskedő Kunewalder Jónás és bátyja, az 1848-ban vele együtt kitért Kunewalder Fülöp az 1840-es évek Pestjének tekintélyes „királyi szabadalmas izraelita" nagykereskedői voltak, tagjai a pesti Kereskedői Casinónak, alapító tagjai az Iparegyletnek.[65] Kunewalder Jónás 1844-ben a Védegylet igazgatótanácsi tagja, szerepet játszott az 1846-ban létrejött Nemzeti Képcsarnok Alapító Egyesület szervezésében, emellett 1845. december 26-tól az ezüstkereskedő Lőwy Hermannal a pesti zsidó község elnöke, amiként elnöke a zsidókat sújtó türelmi adó ügyének rendezésére alakult országos bizottmánynak is.[66]

Kunewalder első politikai megnyilvánulása egy 1847. szeptember 23-án kelt beadvány volt, amelyet az emancipáció kivívása érdekében 1839-ben alakult *Magyarországi és kapcsolt részekbeli izraeliták* 12 tagú képviselete nevében felszólaló pesti izraelita község elnökeként intézett a kormányhoz és a novemberben összeülni készülő országgyűléshez, azon kérelemmel, hogy „a közállomány sáncaiba törvényszerűleg leendő felvétetésünket hathatós szavával is gyámolítani méltóztassék". A beadvány szerzője jól tudta: „irányunkban országszerte sok ellenszenv uralkodik".[67] Valóban, az emancipáció ügye az 1840-es évek elejéhez képest ekkorra jócskán vesztett népszerűségéből.[68] Jobb híján, Kunewalder újfent felsorolta tehát az emancipáció érdekében általában felhozott érveket, a hangsúlyt kifejezetten az emancipációnak az ország érdekei szempontjából előnyös voltára helyezve. Mivel az emancipációt pártoló követi utasítások többsége ezt azzal a megszorítással támogatta, hogy a zsidók előbb mutassák be „hitelveiket", bizonyítandó miszerint vallásuk, szemben a mind elterjedtebb, 1844-es *Pesti Hírlap*beli cikkében Kossuth által is felvetett gyanúval, nem képez államot az államban, Kunewalder csatolta beadványához a kérdésről Schwab Löw által írt, a

[65] Frojimovics Kinga — Komoróczy Géza — Pusztai Viktória — Strbik Andrea: *A zsidó Budapest*, i. m. II. köt. 357. o.; Tóth Árpád: *Önszervező polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban*. Bp., L'Harmattan, 2005, 205, 252, o.

[66] Uo., 190. o.; Michael K. Silber: *A zsidók társadalmi befogadása Magyarországon a reformkorban. A „kaszinók"*. *Századok*, 126. évf. 1992, 1. sz. 141. o.; Dr. Groszmann Zsigmond: *A pesti zsidó gyülekezet alkotmányának története*. In: Dr. Guttmann Mihály — Dr. Löwinger Sámuel — Dr. Hevesi Ferenc — Dr. Friedmann Dénes szerk.: Emlékkönyv Dr. Hevesi Simon pesti vezető főrabbinak, papi működése negyvenedik évfordulójára, Bp., Neuwald Illés, 1934, 148. o.; *Első magyar zsidó naptár és évkönyv 1848-ik szökőévre*. Közrebocsátja a Honi izraeliták között magyar nyelvet terjesztő pesti egylet. Első évfolyam. Pest, Landerer és Heckenast, 1848, 37-38. o.

[67] Zeller Árpád: *A magyar egyházpolitika 1847-1894*. I-II. köt. Bp., Boruth. E. könyvnyomdája, 1894, I. köt. 4-7. o.

[68] Ennek okáról ld. Kecskeméti Károly: *Magyar liberalizmus 1790-1848*. H. n. [Bp.], Argumentum Kiadó — Bibó István Szellemi Műhely, 2008, 181-183. o.

„Magyarországi és melléktartományi izraeliták képviselői” által 1846-ban a zsidó vallás foglalatjaként „egyhangúlag 's általánosan” elfogadott dokumentumot.[69]

A magát minden bizonnyal az ország hasznos és hű polgárának tekintő, jogfosztottságát annál inkább fájó igazságtalanságként megélő Kunewalder beadványának sajátossága a hangnem keserűsége: „Szeretett hazánkban, melyhez őszinte hű ragaszkodással simulunk, születvén és neveltetvén, a törvény előtt még mindig idegenek gyanánt tekintetünk. [...] Hogy magyarok legyünk, vala törekvésünk és büszkeségünk, s minden pillanatban azon figyeltetéssel találkozunk, hogy ilyenekül tekinteni magunkat, még jogosítva nem vagyunk.” E „kemény büntetés” a haza izraelita polgáraira „születésükkor homlokukra süti a hátravettetés bélyegét”. Noha Kunewalder elvileg az ország egész zsidósága érdekében beszélt, írása legfőképp önnön, illetve saját rétegének sorsa feletti keserűségét fejezte ki: „Mindannyian, tekintet nélkül azon életmódra, melyet sajátunkká tettünk s az erkölcsiség és műveltség azon fokozatára, melyet elfoglalunk, a »zsidók« egyedüli, collectiv nevezetével separáltatunk. [...] A Mózes-vallású magyarok közt [...] hitsorsosaiknak még ama nevezetes része is, melynek hű honszeretete, a többi honlakosok nyelvéhez, erkölcseihez, szokásaihoz ragaszkodása és tiszta, erkölcsös életmódja kétségbe nem vonható, politikai tekintetben és polgári viszonyaiban a legaljasabbakkal egy fokon áll.” Meglepő, hogy bár a dokumentumot már gyakran idézték, senki nem vette észre Kunewalder írásában a részleges emancipáció gondolatának burkolt, de egyértelmű felvetését. A „nemeslelkű magyar nemzet”, fejezte ki reményét az ország egész zsidósága nevében beszélő, de annak zömétől magát egyben disszociáló községi elnök, „nem fogja tovább a jókat a gonoszokkal, méltókat a méltatlanokkal egyetemlegesen összefogni, nem fogja a hitünkbeli becsületes kereskedőt és gyárost, ki a hazai ipart mozdítja elő, a művészt és tudóst, ki a művelődést és tudományt terjeszti az országban, a kézművest és földművelőt, ki e pályát minden akadályok dacára követi, sorsa javulása iránt végképen kétségbe ejteni.”[70]

Amilyen keserűnek mutatkozott Kunewalder 1847-es beadványa, oly mámorosan bizakodó volt a türelmi adó kezelő választmányának elnöki minőségében 1848. március 17-én kiadott körlevele. A március 15-i *Tizenkét pont* negyedike követelte „a törvény előtti egyenlőséget polgári és vallási tekintetben”, a petíciót a pozsonyi országgyűlésnek átadni

[69] Schwab Arszlán: *Emlékeztetés a' vallásban nyert oktatásra. Az iskolából kilépő izraelita ifjúságnak ajándék gyanánt.* Buda, A' Magyar Kir. Egyetem' Betűivel, 1846, 6. o.; Dr. Büchler Sándor: *A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig.* Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1901, 434-436. o. Schwab írásának egy részletét közli: Kőbányai János szerk.: *Zsidó reformkor,* i. m. 70-77. o.

[70] Zeller Árpád: *A magyar egyházpolitika 1847-1894*, i. m. I. köt. 4-6. o. A történészek figyelmét ugyancsak elkerülte, hogy az alsó tábla 1847. december 11-i kerületi ülésén mondott beszédében, és nyilvánvaló visszhangként Kunewalder beadványára, Kossuth is megpendítette e részleges emancipáció lehetőségét: „A zsidó vallást követő hazai lakosokra nézve sajnálom, hogy a közvélemény legújabb időben olyan irányt vett, miszerint az e vallást követő népfaj számos söpredékének vétke miatt a méltányosság megtagadtatik azoktól is, kik ezen ellenszenvre nem érdemesek, és ez ellenszenv annyira vitetik, hogy p. o. Pesten Kunewalder méltatlannak találtatik politicai jogokra csak azért, mert Máramarosban vagy Pozsonyban söpredék zsidótömeg van. Egyhamar nem fogjuk megóvni a hazát ezen söpredék-nép bűneitől, de ennek súlyát nem akarom éreztetni azon műveltebbekkel, kik között és mi köztünk más különbséget nem ismerek, mint hogy más templomban imádjuk a mindenhatót.” Uo., 10-11. o.

hivatott küldöttségbe beválasztott Kunewalder számára bizonyosnak tűnt: eljött az emancipáció napja. „Mi csak honfiak, csak magyarok vagyunk, miután hazánk már minket is kebelébe fogad, és egyéb lakosaival egyenlősít; lám! amire több mint félszázad előtt a törvényhozás szava csak kilátást nyitott, íme Istennek hála, valósággá lett." A zsidóknak immár csupán arra kellett gondjukat fordítani, hogy „mint erényes honfiak [...] *olvadjanak egybe az összes népességbe.*"[71]

A vérmes reményekkel Pozsonyba érkező Kunewalderre keserű csalódás várt. A városban március 19-től kitörő, többnapos zsidóellenes zavargások hatására március 21-én a szabad királyi városokról rendelkező XXIII. tc., amely eredetileg „valláskülönbség nélkül" adta volna meg a városi polgároknak a szavazati jogot, „törvényesen bevett valláskülönbség nélkül" fogalmazással, vagyis a zsidók kizárásával került megszavazásra.[72] Nyilvánvalóvá vált: azonnali emancipációra nincs remény. Amint Kossuth ugyanezen a napon kijelentette, „fáj az ember lelke, ha mindenütt látja a szabadság országának terjedését, s abból csak a zsidó-népet látja kizárva. De az előítélet megvan, s annak vakságával, a költő szerint, istenek is hiába küzdenek."[73] Bernstein Béla szerint Pozsonyban az „intéző körök", értsd Kossuth, azt is Kunewalder értésére adták, hogy ami a zsidókat illeti, ügyüket legjobban vallásuk megreformálásával szolgálhatnák.[74] Hogy ez valóban így történt, avagy Kunewalder külső nyomás nélkül is arra a meggyőződésre jutott, hogy az emancipáció e nélkül ki nem vívható, mindenesetre egy március 22-én, immár magánszemélyként kiadott röplapban kijelentette: „a dolgok jelen állásánál fogva" a zsidók kötelessége, hogy „a leggyökeresebb reformokat" megkezdjék.[75]

Ha Kunewalder e felhívását nem is az „intéző körök" sugallatára tette, a politikai közhangulatot kétségkívül pontosan érzékelte. Egy a lapokban március 24-én megjelent, Kossuth által felvetett gondolat nyomán készült, ám liberálisnak csöppet sem mondható, „az 1848-as követelések és reformtörvények szellemével kiáltó ellentétben álló"[76] törvénytervezet elrendelte, hogy „Ő felsége magyar minisztériuma" egyes, közelebbről meg nem határozott zsidó és keresztény „egyének közbejöttével" vizsgálja meg „a zsidó valláson levők belállapotait" és terjesszen a következő országgyűlés elé egy törvényjavaslatot „az e tekintetben szükséges reformokra nézve".[77] Csakhogy Kunewalder társai a pesti zsidó község

[71] Zsoldos Jenő szerk.: *1848-1849 a magyar zsidóság életében*, i. m. 63-64. o.
[72] Uo., 71-73. o.
[73] Uo., 74.
[74] Bernstein Béla: *A negyvennyolcas magyar szabadságharc és a zsidók*. (1898/1939) Bp., Múlt és Jövő, 1998, 29-30. o.
[75] Uo. 30. A teljes magyar és német szöveget ld. in: *Kútfők. Zsidó körlevél 1848-ból*. Magyar Zsidó Szemle, 6. évf. 1889, 59-62. o. A magyar szöveget Zsoldos is közli: Zsoldos Jenő szerk.: *1848-1849 a magyar zsidóság életében*, i. m. 75-77. o.
[76] Haraszti György: *Az 1848. évi magyarországi zsidóösszeírás háttere és mozgatórugói*. In: Uő: Két világ határán. Bp., Múlt és Jövő, 1999, 207. o.
[77] Uo., 78. o. A törvénycikkelyt, amely elismerte ezen kívül a zsidók és keresztények polgári házasságát, azzal a kikötéssel, hogy az e házasságokból származó gyermekek a keresztény vallásban nevelendők, az országgyűlés 161. számmal kinyomtatta, de végül nem került tárgyalás alá. Uo., 283. o.; Bernstein Béla: *A negyvennyolcas magyar szabadságharc és a zsidók*, i. m. 33. o.

vezetőségében egyáltalán nem osztották elnökük radikális reform-elképzeléseit, amelyektől március 26-i ülésén az elöljáróság Kunewalder jelenlétében világosan elhatárolódott. Ez volt az utolsó ülés, amelyen Kunewalder megjelent.[78] Március 31-én az országgyűlés elfogadta a „törvényesen bevett" vallásfelekezetek egyenlőségéről szóló, vagyis a zsidó felekezetet a rendelkezésből kihagyó XX. törvénycikket. Egy képviselő felvetésére, vajon mi történjék a zsidókkal, Kossuth kijelentette, „a jelen körülmények közt éppen azoknak, kik baráti az emancipátiónak, kívánni kell, hogy e perczben ne történjék semmi e részben; mert vannak akadályok, mikkel bizonyos perczekben istenek sem küzdhetnek meg."[79] A rabbi-történész Bernstein Béla (1868-1944) szavaival: „Ezzel azután el volt temetve a zsidók egyenjogúsításának kérdése."[80] Kunewalder úgy érezhette: a patthelyzetből az áttérés kínálkozott egyetlen kiútként. Április 6-án a Rókus plébánián családjával együtt megkeresztelkedett.[81]

Társadalmi helyzetét tekintve Kunewalder Jónás a köztudatban új társadalmi rétegként ekkor rögzülő, nagykereskedők, vállalkozók, bankárok alkotta zsidó gazdasági elithez tartozott. Amiként egyike volt e réteg azon tagjainak, akik ebben az időszakban hozzá hasonlóan, többnyire már ő előtte, az áttérés útját választották. Kunewalder annyiban bizonyosan atipikusnak tekinthető, hogy ő volt e csoportból az egyetlen, aki a zsidóság jelenéről, jövőjéről vallott nézeteinek nyilvánosan és ismételten hangot adott, az egyetlen, akinek közzétett írásai nyilvánvaló jelét adják annak, hogy áttérése erős érzelmi viharok közepette ment végbe. Ami nem jelenti azt, hogy a többieknél e döntést nem kísérte érzelmi őrlődés. Annyi azonban bizonyos, hogy e kitért nagykereskedők két, kimagasló gazdasági szerepük révén legnevesebb tagja, Ullmann Mór és Wodianer Mór esetében, az esetleges érzelmi viharok, ha átéltek ilyeneket, még más skálán mozogtak. A reformkori Pest zsidó nagykereskedői közül, amint azt Bácskai Vera kimutatta, gazdasági tevékenységükben valójában kevesen tettek tanúságot valóban modernnek mondható vállalkozói mentalitásról. Ezen kevesek közül az 1825-ben katolizált Ullmann Mór és az 1834 előtt a református vallásra tért Wodianer Mór volt Bácskai szavaival „talán a legjelentősebb".[82] Áttérésük dátuma önmagában is jelzi: esetleges őrlődésük még nem az emancipáció/radikális vallási reform/nemzeti beolvadás hármasának dilemmája körül forgott, erről vallásváltásuk idején még egyszerűen nem lehetett szó.

A Szitányi család megalapítójának, **Ullmann Mórnak** (1783-1847) az apja, Ullmann Ábrahám, három fiú testvérével együtt a 18. század utolsó harmadában vándorolt be a

[78] Dr. Groszmann Zsigmond: *A pesti zsidó gyülekezet alkotmányának története*, i. m. 149-150. o.
[79] *Országgyűlés. A márt. 31-iki ülések részletei*. Pesti Hírlap, 1848. ápr. 7, 305. o.
[80] Bernstein Béla: *A negyvennyolcas magyar szabadságharc és a zsidók*, i. m. 33. o.
[81] Zsoldos Jenő szerk.: *1848-1849 a magyar zsidóság életében*, i. m. 285. o.
[82] Bácskai Vera: *A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pesten*. Bp., Magvető, 1989, 140. o.

németországi Fürthből Pozsonyba, vagyonos pesti kereskedőként halt meg, 1823 körül, vagyis fia áttérése előtt kb. két évvel.[83] A Pesten 1805-ben türelmi jogot nyerő, a vagyonát gyapjú-, gabona-, nyersbőr és dohánykereskedéssel szerző Ullmann Mór gazdasági tevékenységének bemutatása nem célja ezen írásnak. Annál szívesebben ecsetelnénk zsidóságához való viszonyát, erről azonban alig tudunk valamit, a pár fennmaradt, „valóságtartalmukat" tekintve igen kétes anekdoták is kitérése *utáni* magatartásáról szólnak. Ullmann Mór 1807-től az ekkor még hivatalosan el nem ismert pesti zsidó község elöljárója. Közössége iránti elkötelezettségéről ez azonban nem sokat mond, községének ugyanis nem az elöljárói posztra jelentkező, majd e tisztségben a község tagjai által megválasztott vezetője volt. 1833-ig, amikor is a helytartóság jóváhagyta a pesti zsidó község alapszabályait, a „pesti zsidók" (*Judaei Pesthienses*) képviselőiket (*Deputirtes*) nem maguk választották, a város nevezte ki őket azok köréből, akik elnyerték a kóser vendéglő, valamint a kóser bor és hús kimérésére vonatkozó bérleti jogot. „Az lett a bérlő és egyben elöljáró is, aki a legtöbb »árendát« ajánlotta fel a városnak."[84]

A Pesten letelepedett Ullmann Mór viszonya a már korábban türelmi jogot nyert kereskedőtársaival, vagyis ami egyet jelent: a zsidó közösség többi vezetőjével, nem a szolidaritás jegyében indult. Amikor Ullmann Mór apjával együtt 1802-ben toleranciáért és nyílt áruraktár tartásáért folyamodott a pesti tanácshoz, a helyi piacot maguknak fenntartani kívánó pesti tolerált zsidó textilkereskedők egy folyamodványban Ullmann kérelmének elutasítását szorgalmazták, ami nyilván közrejátszott abban, hogy a tanács Ullmann Mór és apja állandó letelepedési kérelmét el is vetette, hogy majd csak két éves huzavona után, a helytartótanács leiratára adja meg azt.[85] 1813-ban elöljáró társai ugyan Ullmann Mórt tették meg „első elöljárónak",[86] vagyis a pesti zsidók de facto vezetőjének, ezt azonban feltehetően elsősorban vezető kerekedői pozíciójának köszönhette, viszonya a pesti zsidók élén álló kereskedőtársaival letelepedése után sem vált ugyanis harmonikussá. Ullmann Mórt egy korabeli beadvány, írta Groszmann Zsigmond, „perlekedő, erőszakos embernek" mutatta be,[87] elöljárói minőségében, írta Mandl Bernát (1852-1940), „sok ellenséget szerzett magának".[88]

Ullmann Mór, eredeti nevén Moritz Mosheh, a keresztségben Moritz Johann / Mór János, 42 éves korában, 1825. március 1-én Bécsben tért át a római katolikus hitre. A

[83] Az Ullmann családról ld. Uo., 141-153; Michael Silber: *Ullmann Family*. In: The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe. (http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Ullmann_Family); William O. McCagg, Jr.: *Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary*. Boulder, East European Quarterly, 1972, 59-61. o.; Mandl Bernát: *Két tragikus zsidó asszony*. Egyenlőség, 1921. ápr. 9, 10-11. o.; Számos pontatlansága ellenére hasznos még: Sz. M. [Szabolcsi Miksa]: *Az Ullmannok*. Egyenlőség, 1889. márc. 10, 6. o.
[84] Dr. Groszmann Zsigmond: *A pesti zsidó gyülekezet alkotmányának története*, i. m. 127-128. o.
[85] Bácskai Vera: *A vállalkozók előfutárai*, i. m. 141-142. o.
[86] Dr. Groszmann Zsigmond: *A pesti zsidó gyülekezet alkotmányának története*, i. m. 129. o.
[87] Dr. Groszmann Zsigmond: *A pesti zsidóság vezetői*. In: Dr. Guttmann Mihály — Dr. Hevesi Simon — Dr. Lőwinger Sámuel szerk.: Emlékkönyv dr. Kiss Arnold budai vezető főrabbi hetvenedik születésnapjára. Bp., Lőwinger, 1939, 52. o.
[88] Mandl Bernát: *Két tragikus zsidó asszony*, i. m. 11. o.

keresztelési adatok szerint ekkor már édesanyja, Schewa, is meghalt.[89] Ullmann Mór és a Pétervárадról származó Hirscl/Herschel Veronika/Frummet házasságából 11 gyermek született, közülük hat fiú és három lány érte meg a felnőttkort. A hat fiú apjával együtt kitért, felesége és három lánya a zsidó hiten maradt.[90] 1921-ben publikált cikkében Ullmann Mór áttérését Mandl Bernát a zsidó községen belüli viszállyal magyarázta: „Két hatalmas párt állott akkor egymással szemben, melyek éveken át egymással perlekedtek. [...] A két pártnak jegecedő pontjai voltak egyrészt Ullmann Mózes, másrészt pedig Rosenthal Izsák, a híres Rosenthal Naftali, Mendelssohn Mózes ifjúkori barátjának unokája. Montecchi és Capuletti családjaik között nem lehetett nagyobb az ádáz gyűlölet és a kölcsönös vádaskodás, mint a Rosenthalék és az Ullmannék között. A gyanúsítások, gáncsok és vádak csak úgy röpködtek ide meg oda. [...] Úgy látszik, hogy az általános rokonszenv a művelt, noha heveskedő Rosenthal mellett volt." Midőn végül „Feuchtmann Simon, a pesti zsidó hitközség volt jegyzője is súlyos váddal Ullmann ellen fordult, akkor ez az akaratos és önérzetes férfiú, ki hitközségi elöljárósági tisztségéről már rég lemondott volt, kiskorú gyermekeivel a keresztény hitre tért. Bosszúból vagy dacból, vagy csak hiúságból tette-e ezen lépést, ki tudná azt ma megállapítani?"[91] Tizennyolc évvel később, Groszmann Zsigmond is hasonlóan vélekedett: a nehéz természetű, elöljáró társaival rossz viszonyt ápoló Ullmann Mórtól „a közbizalom utóbb el is fordult, [...] mire hűtlenül elhagyta a zsidó vallást."[92] Annyi bizonyos: elöljárói tisztségéről, vagyis a zsidó társadalmon belüli hatalmi pozíciójáról már kitérése előtt két évvel, 1823-ban lemondott.[93] Hogy már ekkor megérlelődött-e benne az áttérés gondolata, ezt nem lehet tudni, de a hagyományos zsidó értékvilágtól már nyilvánvalóan eltávolodott, különben nem vette volna fel szolgálatába az 1816-ban katolizált Kohlmann Károlyt (1775-?), aki 1822-től Groszmann szerint kereskedelmi alkalmazottként, Kempelen Béla szerint könyvelőként és nevelői minőségben dolgozott az Ullmann családnál.[94]

Groszmann és Mandl magyarázata annyiban érdekes, hogy eltér a neológ értelmiségnek már az 1840-es években rögzülő és onnantól fogva alapvetően változatlan értelmezésétől, amely a kitérést elsősorban a társadalmi előnyök megszerzésének vágyával, illetve az antiszemitizmus előli meneküléssel magyarázta. Tekintve Ullmann Mór vállalkozói ambícióit, számunkra meggyőzőbb William McCagg és Bácskai Vera magyarázata: áttérése

[89] Anna L. Staudacher: *Jüdische Konvertiten in Wien 1782-1868*, i. m. II. köt. 506. o.
[90] Bácskai Vera: *A vállalkozók előfutárai*, i. m. 145. o. Michael Silber: *Ullmann family*, i. m.; Mandl Bernát: *Két tragikus zsidó asszony*, i. m. 10-11. o..
[91] Uo., 11. o. Groszmann Zsigmond szerint Ullmann Mór fő vetélytársa nem Rosenthal Izsák, hanem annak apja, az 1769-ben Móron született Rosenthal Salamon volt, ám igaz, a perlekedés egyik fennmaradt dokumentuma egy Rosenthal Izsák által a városi tanácshoz intézett 1822-es beadvány. Dr. Groszmann Zsigmond: *A pesti zsidó gyülekezet alkotmányának története*, i. m. 137. o.
[92] Dr. Groszmann Zsigmond: *A pesti zsidóság vezetői*, i. m. 52. o.
[93] Uo.
[94] Dr. Groszmann Zsigmond: *A pesti zsidó gyülekezet alkotmányának története*, i. m. 137. o.; Kempelen Béla: *Magyar zsidó családok*. I-III. köt (1937-1939). Bp., Makkabi, 1999, II. köt. 37. o. Alkalmazásának időpontját megadja Mandl Bernát: *A pesti izr. hitközségi fiúiskola monográfiája*, i. m. 15. o. Mandl csupán annyit mond: Kohlmann „Ullmann Mózes házában volt alkalmazva".

utat nyitott a még ugyanabban az évben, 1825 decemberében hat fiával együtt elnyert, a feudális társadalomban gazdasági szempontból is előnyös, teljes birtokképességet és adómentességet biztosító nemesi cím megszerzéséhez, amely, írta Bácskai Vera, megteremtette számára „a vállalkozói tevékenység teljes kibontakozásának lehetőségét”.[95]

Bácskai szerint ugyanezen törekvés állt az 1844-ben nemesített **Wodianer Sámuel** (1784-1850) illetve fia, **Wodianer Mór** (1810-1885) áttérése mögött is, noha a két esemény között esetükben hosszabb idő telt el: Sámuel három, Mór legalább tíz évvel kitérése után szerezte meg a nemességet. Wodianer Sámuel nagyapja a 18 század közepén települt át Csehországból Bács megyébe. Ennek fia, Feives Ehprevitz, alias Fülöp, Sámuel apja, 1789-ben Szegedre költözött, ott folytatott terménykereskedelmet, anyagi sikereire utal, hogy vezető szerepet töltött be a szegedi zsidó községben. A vagyonos pesti nagykereskedő családba házasodott Sámuel pályafutását apja cégénél kezdte, és hozzá hasonlóan, 1816-1817-ben, majd 1820-21-ben ő is a szegedi zsidó község bírója, vagyis lényegében elnöke volt. Az 1820-as évek végére a vagyonát az Ullmann családhoz hasonlóan kincstári gabonaszállítással és főleg a kincstári dohányvásárlásokkal megalapozó Sámuel kinőtte Szegedet, 1828-ban a pesti tanácstól letelepedési engedélyért folyamodott, amelyet még az év során meg is kapott, majd 1834-ben a nagykereskedői jogot is. De úgy látszik Pestet is túl szűkösnek érezte, ugyanebben az évben Bécsben folyamodott letelepedésért és nagykereskedői jogért, kérvényét azonban elutasították.[96]

A gyapjúkereskedelemben az 1830-as évekre vezető szerepet kivívott Wodianer Sámuel a pesti zsidó község vezetőségében is automatikusan helyet foglalt, 1830-tól tagja a község elöljáróságának. Ám, amint írta Groszmann Zsigmond, „fontosabbnak tartotta saját érdekének megvédését a község érdekének megvédésénél”, hat társával tiltakozván a városi tanácsnál a zsidó község 1833-ban végül jóváhagyott szabályzata ellen, ez ugyanis, véget vetve a bérlők, vagyis a legvagyonosabbak évtizedes és meglehetősen önkényes uralmának, egy többlépcsős képviseleti rendszert honosított meg. Wodianer Sámuel amúgy így sem lett vesztese az új rendszernek, hitsorsosai 1833-ban képviselőnek (*Wahlmann*), az 1836-os pótválasztáson az öttagú elöljáróság egyikének választották meg. Az ugyanezen év végén tartott rendes választáson azonban már nem szerepelt a választott elöljárók között, mert nem

[95] Bácskai Vera: *A vállalkozók előfutárai.*, i. m. 140. o.; William O. McCagg, Jr.: *Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary*, i. m. 60. o.; Uő: *Jewish Conversion in Hungary in Modern Times*, i. m. 149. o.

[96] A Wodianer családról ld. Löw Immánuel — Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig*. Szeged, Szegedi Zsidó Hitközség, 1885, 98-99. o.; Bácskai Vera: *A vállalkozók előfutárai.*, i. m. 153-159. o.; Vörös Károly: *Budapest legnagyobb adófizetői 1873-1917*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1979, 40-41. o.; Michael K. Silber: *Wodianer Family*. In: The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe. (http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Wodianer_Family); William O. McCagg, Jr.: *Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary*; i. m. 55-56. o.; Kempelen Béla: *Magyar zsidó családok*, i. m. I. köt. 42-46. o. Wodianer Sámuel születési dátuma bizonytalan, Michael Silber 1778-ra, Groszmann Zsigmond és Kempelen Béla 1786-ra teszi, Bácskai nem közöl pontos dátumot. 1850. szept. 10-én közzétett gyászjelentése szerint életének 66. évében húnyt el, eszerint 1784-ben született. OSZK. Gyászjelentések, FM8/35797/569: Wodianer Sámuel.

választották meg, avagy mert nem jelöltette magát, nem tudni.[97] Azt sem tudni, vajon elkötelezettségének vagy inkább — és nagyobb valószínűség szerint — a gazdasági életben betöltött szerepe jelentőségének köszönhetően, mindenesetre az 1839 novemberében Pesten tartott országos gyűlés őt is beválasztotta az ekkor alakult *Magyarországi és kapcsolt részekbeli izraeliták* 12 tagú képviseletébe, amely 1840-ben kérvényt nyújtott be az országgyűléshez, a zsidók egyenjogúsításáért folyamodva.[98]

Ekkorra Wodianer Sámuel már tudhatta: hiába óriási vagyona, a zsidó felekezethez tartozás nem csupán vállalkozói lehetőségeit korlátozta, de társadalmi integrációjának is határt szabott. 1837-ben, a zsidóhitűek közül elsőként, felvételét kérelmezte a Nemzeti Kaszinóba. Bizonyára tudta, hogy a kaszinó nyolc évvel azelőtt még azt is óriási többséggel leszavazta, hogy a zsidók egyáltalán tagságért folyamodhassanak, és hogy öt évvel korábban a már évek óta katolikus Ullmann Mór tagsági kérelmét is elutasította. Hogy mégis megpróbálkozott, az elsősorban önérzetéről tanúskodik; hogy ezt zsidóhitűként tette, akár zsidó önérzete jeleként is értelmezhető. Úgy vélhette, mint Magyarország leggazdagabb kereskedője, kijár neki a kaszinói tagság. Vállalkozói ambíciói mellett feltehetően a kaszinó elutasítása, vagyis a vagyona és a társadalmi presztízse közötti diszkrepancia is közrejátszott 1841 februárjában bekövetkezett áttérésében a református hitre.[99] Még ugyanebben az évben a Nemzeti Kaszinó tagjává választatott.[100]

Hogy Wodianer Sámuel a kitérést már évekkel önnön vallásváltása előtt sem tartotta különösebb vételnek, vagy legalábbis, hogy a hagyományos zsidó értékrendet már akkor is alárendelte üzleti érdekeinek, mikor amúgy még vezető tisztséget foglalt el a pesti zsidó községben, az bizonyítja, hogy Mór fiával ennek 1834 előtt bekövetkezett áttérése után sem szakította meg a kapcsolatot, 1833-tól 1840-ig vele társulva folytatta üzleti tevékenységét.[101] Bár a székhelyét 1840-től Bécsbe áttevő Wodianer Mór pályafutása még apjáét is felülmúlta, központi szerepet játszván nem csupán a magyar, hanem az ausztriai gazdasági életben is, zsidóságához, illetve a zsidó közösséghez fűződő viszonyát illetően róla lehet tudni a legkevesebbet, lényegében semmit, azonkívül, hogy 1830-ban a család négy másik tagjával együtt belépett a pesti Chevra Kadisába.[102] Ezenkívül semmilyen, a zsidó közéletben játszott esetleges szerepéről nem tudunk, valószínűleg nem is volt ilyen, talán csupán azért, mert még fiatalon, feltehetően 24 éves kora előtt kitért. Megkeresztelkedésének pontos idejét sem

[97] Dr. Groszmann Zsigmond: *A pesti zsidó gyülekezet alkotmányának története*, i. m. 144-146. o.
[98] Bernstein Béla: *A negyvennyolcas magyar szabadságharc és a zsidók*, i. m. 12, 197. o.,
[99] Wodianer Sámuel és Ullmann Mór kaszinói felvételi kérelme körülményeiről ld. Michael K. Silber: *A zsidók társadalmi befogadása Magyarországon a reformkorban*, i. m. 118-119. o. Bácskai Vera szerint Wodianer Sámuel 1839-ben tért ki, mi inkább a *Jelenkor* korabeli tudósítását tekintettük mérvadónak, mely szerint, írta a lap 1841. febr. 27-i számában, „múlt vasárnap Wodianer Samu pesti izraelita a ker. reform. vallásra tért". *Budapesti napló*. Jelenkor, 1841. febr. 27, 65. o. A *Jelenkor* „és több más hírlapjaink" nyomán „Wodjaner Samu pesti izraelitának" az áttéréséről beszámolt a *Pesti Hírlap* is. *Fővárosi újdonságok*. Pesti Hírlap, 1841. márc. 3, 140. o.
[100] Tóth Árpád: *Önszervező polgárok*, i. m. 150. o.
[101] Bácskai Vera: *A vállalkozók előfutárai.*, i. m. 160. o.
[102] MZsL, Chevra tagok névjegyzéke, 1804-1882.

ismerjük. William McCagg szerint erre 1830-ban került sor, ami kevésé valószínű, tekintve, hogy ebben az évben lépett be a pesti Szentegyletbe. Amint említettük, Bácskai Vera szerint Wodianer Mór 1834 előtt tért át.[103] Információik forrását egyik szerző sem adta meg, új vallásáról sem szóltak. Egy 1841 februárjában papírra vetett naplójegyzetéből kiderül, Szűcs Miklós (1820-1886) miskolci ügyvéd úgy tudta, hogy a „kálvinistává lett" Wodianer Sámuellel ellentétben, „már korábban" áttért fiai, vagyis Mór és Albert (1818-1898) „papisták lettek".[104] Pontos dátummal Szűcs Miklós sem szolgált, de a vallást illetően nem tévedett, Wodianer Mór és öccse mindketten katolikusként haltak meg.[105]

A gazdaság terén való érvényesülés, a kereskedő-bankár karrier megkönnyítése érdekében áttért reformkori vagyonos zsidó vállalkozók mellett Bácskai Vera az e körben történt áttéréseknek egy másik lehetséges indokát a közéletben való érvényesülési vágyban látta: „A zsidó nagykereskedők számára Pesten a vagyon, az üzleti siker, a társadalmi felemelkedésnek vagy befogadásnak még az illúzióját sem teremthette meg, annak ellenére, hogy az 1840-es években a Nagykereskedelmi Testület egyenjogú tagjaivá válhattak. Az »úri pályák« — a hivatalnoki, katonatiszti — gyermekeik előtt el voltak zárva (leginkább még az orvosi nyílt meg előttük). A társadalmi elismerést, a közéleti szerepvállalás lehetőségét csak a kikeresztelkedéssel vívhatták ki maguknak, mint azt például *Weiss Ferenc Bernát* bankár pályája is bizonyítja."[106] Az 1860-80-as évek egyik legismertebb biztosításügyi szakemberének tekintett **Weisz Bernát** (1800-1888) Lugoson született, egy helyi kereskedő fiaként. Weisz Bernát 21 évesen már egy előkelő szegedi cég társtulajdonosa, három évvel később fűszerkereskedőként önállósult, 1826-ban a Trieszti Biztosító ügynöke. Emellett hosszú ideig a zsidó község vezetőségének oszlopos tagja: 1826-tól 1837 végén vagy 1838 elején történt kitéréséig a 31 tagú választmány tagja, 1829-ben második szószóló, 1833-34-ben, majd 1836-ban első szószóló, 1837 februárjában még az ő elnöklete alatt jött létre az új zsinagóga felállítását előkészíteni hivatott bizottság.[107] Áttérése, írta Bácskai, „lehetővé tette számára, hogy aktív szerepet játsszon a korabeli gazdasági-politikai egyesületekben is".[108] Noha lehetséges, hogy Weisz már kitérésekor közéleti babérokra vágyott, lépése közvetlen indítéka feltehetően, és ennél egyszerűbben a pesti kereskedőként való letelepedés megkönnyítése volt, ami zsidóhitűként hosszadalmas és bizonytalan kimenetelű vállalkozást jelentett. Az üzleti tevékenységéhez Szegedet már szűknek érző Weisz Bernát ugyanis 1838-

[103] William O. McCagg, Jr.: *Jewish Conversion in Hungary in Modern Times*, i. m. 162. o.; Bácskai Vera: *A vállalkozók előfutárai.*, i. m. 160. o.
[104] *Szűcs Miklós naplója 1839-1849*. Sajtó alá rendezte Kilián István. Miskolc, Miskolci Városi Könyvtár — Herman Ottó Múzeum, 1981, 102. o. Köszönöm Schweitzer Gábornak, hogy e forrásra felhívta a figyelmemet.
[105] OSZK. Gyászjelentések, FM8/35797/569: Wodianer Mór.; *Báró Wodianer Albert temetése*. Országos Hírlap, 1898, jún. 20, 4. o.
[106] Bácskai Vera: *A vállalkozók előfutárai.*, i. m. 77. o.
[107] Uo.; Vörös Károly: *Budapest legnagyobb adófizetői 1873-1917*, i. m. 55. o.; Löw Immánuel — Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig*, i. m. 33-34, 79-82, 157. o.
[108] Bácskai Vera: *A vállalkozók előfutárai.*, i. m. 79. o.

ban már római katolikus fűszerkereskedőként nyert polgárjogot Pesten. Kitérésének pontos dátuma ismeretlen, de feleségének, született Rath Babette-nek (1799-1870) és két lányának a szegedi belvárosi plébánián 1838. február 2-án történt megkeresztelésekor már római katolikusként lett feltüntetve, a Ferenc nevet a keresztségben vette fel.[109]

Hogy a zsidó hiten maradás az 1840-es években már nem feltétlenül zárta ki „a közéleti szerepvállalás lehetőségét", ezt jól példázza **Kanitz Manó** (1809-?) amúgy röviden Bácskai Vera által is bemutatott pályája. Már nagyapja, az Óbudán kékfestőüzemet alapító, majd Pesten nagykereskedőként tevékenykedő Kanitz Dávid Löbl jómódúnak számított, az 1840-es évekre ennek fia, a nürnbergiáru-nagykereskedő Mózes Löbl jelentős vagyonra tett szert, ekkor már bankügyletekkel is foglalkozott, majd megvalósítva a reformkori pesti nagykereskedők álmát, sikeres bécsi üzletemberré vált. Az ő fiának, Kanitz Manónak a közéleti tevékenység felé orientálódására utal, hogy apjával szemben, és noha részt vett a korszak több ipari vállalkozásában, így a Pesti Cukorgyár alapításában, önálló kereskedelmi tevékenysége szerény maradt, kizárólag nürnbergiárukra szakosodott kereskedése után 1847-ben mindössze 8 forint adót fizetett.[110]

Annál aktívabbnak mutatkozott a közélet terén. 1841-ben sógoraival, a Kunewalder testvérekkel együtt alapító tagja az Országos Iparegyesületnek, amelyben, noha a választmány többségét a köznemesség alkotta, a polgárság is jelentős arányban képviseltette magát.[111] 1843-ban a Magyar Gazdasági Egyesület tagjává válik, ide már nemhogy a zsidók, de a polgári állásúak is nehezebben jutottak be, az egyesület „döntően főnemesi és köznemesi jogállású földbirtokosok szervezete volt".[112] Még nagyobb sikerként könyvelhette el azt, hogy egy évvel később a magyar ipar védelmére létrejött Védegylet 64 alapító tagja között ő volt az egyetlen zsidó hitű, rajta kívül helyet foglalt még a tagságban az ekkor már katolikus Weisz Bernát Ferenc.[113] 1845-ben Kanitz Manó Kunewalder Fülöppel együtt az 1841-ben létrejött Nemzeti Körből ekkor kiváló, konzervatívabb irányú, kormánypárti Közhasznú Gyülde tagja,[114] de 1847-ben már a Nemzeti Kör választmányában találjuk. A kör még ugyanebben az évben újraegyesült a belőle ugyancsak 1845-ben kivált Pesti Körrel és az Ellenzéki Kör nevet vette fel. Noha ennek már 1847-ben is akadtak zsidó hitű tagjai, kapuit csak a forradalom idején tárta szélesre a zsidók előtt, vezetősége egyedül 1848 májusában kb. 30 zsidót kért fel a

[109] Robert and Jurgen Worthing: *The Weisz Family of Budapest. Franz Bernard Weisz 1800-1888, Johann Weisz 1816-1900, Bela Weisz Földes 1848-1945.* Hackettstown, N.J., Szerzők kiadása, 1999, 27. o.
[110] Bácskai Vera: *A vállalkozók előfutárai.*, i. m. 95-97. o.; Cser Erika: *Az érdekegyesítés határai. A Védegylet alapító tagságának történeti-szociológiai vizsgálata.* In: Lipták Dorottya — Ring Éva szerk.: Tradíciók és modernitás. Közép- és Kelet-Európai perspektívák. Bp., Közép- és Kelet-Európai Akadémiai Kutatási Központ, 1996, 211. o.
[111] Tóth Árpád: *Önszervező polgárok*, i. m. 204-205. o.
[112] Uo., 199. o.
[113] Cser Erika: *Az érdekegyesítés határai*, i. m. 210. o.
[114] Tóth Árpád: *Önszervező polgárok*, i. m. 165. o.

csatlakozásra. Mellettük a Kunewalder testvérekkel együtt megjelent Kanitz Manó is, ekkora azonban, akárcsak sógorai, immár keresztény hitűként.[115]

A zsidó közéletben játszott szerepéről nincs információnk, de az 1847. október 20-án kelt szerkesztői előszóval ellátott, 1848 elején megjelent *Első magyar zsidó naptár és évkönyv*ben még ott találjuk Kanitz Manó nevét a pesti zsidó község, valamint a Honi Izraeliták Között Magyar Nyelvet Terjesztő Pesti Egylet, közismert nevén a Magyarító Egylet választmányának tagjai között.[116] A *Pesti Divatlap* 1848. április 29-i száma viszont sógorai mellett már őt is megemlíti azon, „a zsidók ügyében vezérekként" szereplő pesti nagykereskedők között, akik „elpártoltak már isten választott népétől".[117] Hiába voltak tehát Frankenburg Adolf emlékei szerint „a politikai korifeusok" házának gyakori vendégei,[118] hiába érte meg 1848 tavaszát azzal a tapasztalattal, hogy zsidó felekezeti hovatartozása nem — vagy legalábbis kevéssé — korlátozta társadalmi érvényesülését, a kitörő forradalom oly sajátos, a hazafias mámort antiszemita fellángolással, az egyenjogúsító fellelkesülést az emancipáció elnapolásával vegyítő napjai sok más társához hasonlóan Kanitz Manót is a keresztény vallás felvételére késztették.

A zsidók körében a reformkor és a forradalom idején történt áttérésekről a fentebbi portré-töredékek egy szempontból egészen bizonyosan nem nyújtanak reprezentatív képet: egy nő sincs közöttük. Független, értelmiségi zsidó nők ebben a korban még nem voltak, a születő nagypolgárság családjainak nőtagjai férjüket, apjukat kísérve tértek át a keresztény vallásra, az egyetlen Ullmann Veronika/Frummet kivételével, akinek önálló döntése éppen a zsidó hit melletti kitartásban nyilvánult meg. Saját döntésükből áttérő vagyonos özvegyekkel, zsidó vallásban megmaradt gazdag szülők lányaként egy jó parti érdekében áttérő hajadonokkal csak a következő korszakokban találkozunk. Az 1849-ben lezáruló időszakból csupán egy kis történettel rendelkezünk. 1831-ben, fél évvel apja halála után, a 16 éves **Mauthner Ernesztin** (1815-?), aki anyját már korábban elvesztette, gyámjai tudta nélkül kikeresztelkedett, hogy feleségül mehessen Farkas Károly (1805-1868) budai főügyészhez. A fiatal lány nyilván szerelemből házasodott, és emiatt hagyta el a zsidó vallást. Áttérése annyiban érdekes, hogy jelzi: ha a vagyonos zsidó rétegek és a keresztény társadalom társas vegyülése ekkor még kezdetleges volt is, mindazonáltal létezett, hiszen ahhoz, hogy a lány szerelemre lobbanhasson az ifjú főügyész iránt, ismételten találkoznia kellett vele. (Az már csupán a történet véletlen szépséghibája, hogy érzelmei nem találtak viszonzásra, vőlegényét,

[115] Michael K. Silber: *A zsidók társadalmi befogadása Magyarországon a reformkorban*, i. m. 129-130, 140. o. Bácskai szerint Kanitz tagja volt a Pesti Körnek is. Bácskai Vera: *A vállalkozók előfutárai.*, i. m. 97. o.
[116] Első magyar zsidó naptár és évkönyv 1848-ik szökőévre, i. m. 37, 40. o.
[117] Zsoldos Jenő szerk.: *1848-1849 a magyar zsidóság életében*, i. m. 129. o.
[118] Idézi Bácskai Vera: *A vállalkozók előfutárai.*, i. m. 98. o.

amint az a házasság után azonnal egyértelművé vált, „inkább a 300 000 forintos örökség feleségére eső része csábította”.)[119]

Ami az általunk bemutatott férfiakat illeti, egyesek vallási meggyőződésből tértek át, másoknál a vallásváltás közvetlen oka egy állás megszerzése, elsődleges oka a könnyebb érvényesülés lehetett; egyesek áttérésének érzelmi háttere ismeretlen, többnél nyilvánvaló viszont, hogy e lépést heves érzelmek kísérték, szenvedés a stigmaként megélt zsidóságuk miatt, hirtelen fellángolások és ugyanolyan gyors elkeseredések. Nem meglepő, hogy ezen ellentétes érzelmek a korszak végén, vagyis a zsidók számára mindenképpen roppant ellentmondásos tapasztalatokat hozó forradalom idején váltakoztak a leggyorsabban. E téren a pálma egyértelműen **Korn Fülöpöt** (1816-1886) illeti. Apja, Jónás, kereskedő volt, Korn Fülöp 1835-ben könyvkereskedést nyitott a pozsonyi gettóban, a zsidók közül Magyarországon elsőként.[120] A magyar nyelvű könyveket is árusító Korn kiadóként is működött: ő adta ki a Bloch Móric javított fordításában megjelent első magyar nyelvű zsidó imakönyvet, amellyel, írta kiadói előszavában, „hitsorsosaink mostani főirányához, ti. a’ magyar nyelv tanulásához” akart hozzájárulni. A könyvből ingyen példányokat ajándékozott a zsidó népiskolák tanulóinak. Előszavában, részben az esetleges keresztény olvasók számára, és a reformjudaizmus krédójának megfelelően, Korn hangsúlyozta: a Szentföldre való visszatérés reményét kifejező fohászok immár nem konkrétan értendők, „mostani szelíd kormányunk alatti üdvös helyzetünkben csak így tartatnak még fenn, mint azon gyászidő szomorú emlékei, mellyben a' letiportatott, hontalan zsidó csak Kanaánjában vélte nyughelyet találhatni”.[121] 1848 májusában, nyilván az emancipáció elnapolása és az 1848 tavaszán kitörő zsidóellenes tüntetések okozta csalódás hatására, Korn csatlakozott az ekkor létrejött, a zsidók Észak-Amerikába való kivándorlását szorgalmazó mozgalomhoz, a Pesten székelő Központi Kivándorlási Egylet pozsonyi fiókjának a vezetője lett, könyvkereskedése szolgált a fiókegylet székhelyéül. A nyár folyamán közel 100 zsidó el is hagyta az országot Pozsonyból, de Korn még maradt, majd a horvát felkelés és a Nyitra és Trencsén megyei szlovák lázadás hírére száznyolcvan fokos fordulatot véve egy szeptember 24-én kiadott röpiratban — *Israeliten Pressburgs, auf gegen die Rebellen!* — a magyar haza védelmére, az általa vezetett „pozsonyi izraelita önkéntes sereghez” való csatlakozásra szólította fel hitsorsosait. Az önkénteseknek — „úgy-e mily irónia?”, írta Bernstein Béla — Korn Fülöpnek a Kivándorlási Egylet székhelyéből toborzó irodává vált könyvesboltjában kellett jelentkezniük. Mintegy 200 zsidó jelentkezett is, amikor azonban csapatuk csatlakozni kívánt a népfelkelőkhöz, ezeknek

[119] Uo., 195. o.
[120] Bona Gábor: *Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban*. I-II. köt. Bp., Heraldika Kiadó, 2008, I. köt. 577. o.; Haraszti György: *A magyarországi zsidóság történeti kronológiája*. Kézirat.
[121] Komlós Aladár: *A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században*, i. m. 57. o.; Dr. Zsoldos Jenő: *Az első magyar-zsidó írók fogadtatása irodalmunkban*. In: Dr. Szemere Samu szerk.: Évkönyv. 1939. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1939, 189. o.

helyi vezére, bizonyos von Pergelt kijelentette, miszerint ő ily „szemét népet" nem hajlandó vezetni… Hova tovább? A zsidó önkéntesek nagy része szétszéledt, a nem sokkal később a német légióba belépett, majd 1849-ben századossá kinevezett Korn áttért az evangélikus hitre, Michael Silber szerint még 1848 októberének vége előtt.[122]

A forradalmat követő három évtized során, amint azt a II. fejezetben láttuk, az áttérések száma stabilan alacsony maradt, aránya a zsidó lakosság rohamos növekedésével párhuzamosan egyre csökkent. Az 1848-as és az 1880-as évekbeli áttérési hullámok között kitért értelmiségiek és nagypolgárok vallásváltásának lehetséges érzelmi indíttatásairól jóval kevesebb forrással rendelkezünk, és ha e forráshiányt jelnek vesszük, úgy tűnik, áttérésükben jóval kisebb lehetett az ideológiai-érzelmi terheltség.

2. Áttérések az 1850-1870-es években

A korszakban áttért értelmiségiek, politikusok vagy pontosabban (és ezt ezután már nem hangsúlyozzuk újra és újra): azok, akikről tudunk valamit, egy kivétellel még mind szigorúan vallásos családban születtek, az ekkor elterjedő kifejezéssel „orthodox" közegben. A hat férfi közül ketten biztosan, valójában feltehetően hárman megjárták a jesivát, vagyis még kamaszkoruk egy részét is a hagyományos zsidó társadalmon belül maradva élték le. Áttérésük előtt egy kivétellel egyikük sem játszott aktív szerepet közössége életében, és ugyancsak egy kivétellel, áttérésükről sem nyilatkoztak soha írásaikban.

A hat férfi közül az egyetlen, aki már akkulturálódott családban született, az időrendben is elsőként áttért, 1851-ben katolizált **Falk Miksa** (1828-1908). Az általunk ismert esetek közül ő egyben az első férfi, akinél a két esemény közötti időbeli egybeesés arra utal: az áttérés közvetlen indítéka egy keresztény nővel kötendő házassága lehetett. A 19. század második felének talán legbefolyásosabb politikai újságírója, Széchenyi István, Deák Ferenc, Tisza Kálmán bizalmasa saját visszaemlékezése szerint „igen jómódú" kereskedő családban született. „Atyám", írta Falk Miksa, „jeles eszű és irodalmilag is művelt férfiú volt, alig tudta bevárni, hogy engem iskolába küldjön; meg is tette, mihelyt ötödik évemet elértem."[123] Falk Miksát apja, Falk József a pesti zsidó község fiúiskolájába íratta be, az 1814 óta működő iskola ekkorra jó hírű intézménnyé vált, ez időben már az előkelő pesti zsidó családok, így Ullmannék is ide járatták gyermekeiket.[124] Amint Angyal Dávid kissé szemtelenül megjegyezte, Falk Miksa apja, aki maga is írogatott közgazdasági tárgyú

[122] Bernstein Béla: *A negyvennyolcas magyar szabadságharc és a zsidók*, i. m. 50-53, 84, 185. o.; A Bernstein idézet: Dr. Bernstein Béla: *1848 és a magyar zsidók*. Bp., Magyar Zsidó Könyvtár Kiadóvállalata, 1906, 26. o. Zsoldos Jenő szerk.: *1848-1849 a magyar zsidóság életében*, i. m. 139-141, 290. o.; Michael K. Silber: *Hungary Before 1918*. In: Gershon David Hundert szerk.: The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe I-II. köt. New Haven — London, Yale University Press, 2008, 776. o.; Bona Gábor: Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban, i. m. I. köt. 577. o.

[123] Falk Miksa: *A pálya kezdetén* (1888). In: Uő: Kor- és jellemrajzok. Sajtó alá rendezte Falk Ernő. Bp., Révai Testvérek, 1903, 1. o. Falk visszaemlékezése eredetileg a *Magyar Salon* 1888. januári számában jelent meg.

[124] Mandl Bernát: *A pesti izr. hitközségi fiúiskola monográfiája*, i. m. 30. o.

leveleket a külföldi és hazai német nyelvű lapokba, „addig elmélkedett a hazai gazdasági állapotokról, amíg a maga vagyonát elvesztette”,[125] fia szerint azért, mert jótállást vállalt egy könnyelmű rokonáért. Apja tönkremenetele miatt az alig 13 éves Falk kenyérkereső munkára kényszerült, a gimnázium elvégzése mellett órákat adott, 17 éves korától fordításokat, cikkeket publikált a pesti német nyelvű lapokba. „Hanem volt bennem egy ambíció”, írta visszaemlékezéseiben, „melyet minden áron szerettem volna kielégíteni: *magyar* író akartam lenni.”[126] Angyal Dávid értelmezésében — akinél e megjegyzés az egyetlen utalás Falk származására: „Szíve vonzotta a magyarsághoz, mely türelmesebb volt apái felekezete iránt, mint a német polgárság.”[127] Falk nemsokára a *Honderű*ben, majd kora legrangosabb szépirodalmi lapjában, az *Életképek*ben is publikált, lefordította magyarra Hugó Károly két drámáját, németre egy Jósika regényt, majd 1847-ben apja kívánságára beiratkozott a bécsi műegyetemre. Itt érte a forradalom, amely alatt a bécsi radikális lapoknak dolgozott, 1849 végétől másfél évtizeden át az osztrák szabadelvű közvélemény vezető orgánumának, a *Wanderer* c. politikai napilapnak a munkatársa, 1850-től emellett a bécsi takarékpénztár alkalmazottja. Falk Miksa 23 évesen, 1851. december 22-én tért át a katolikus vallásra, napra pontosan négy hónappal később feleségül vette Ernestine Cäcilia Ludowika von Lachmayert, egy főhadnagy lányát.[128] Amint a keresztelési anyakönyvből kiderül, a keresztapaságot Ferdinand von Seyfried lovag vállalta, a *Wanderer* szerkesztője, és egyben Falk takarékpénztári kollegája, „nagy pártfogásnak örvendő pecsovics”, de „tetőtől-talpig becsületes ember”, írta Falk a *Wanderer* politikai napilappá alakulásának elbeszélése kapcsán.[129] Hogy Seyfried keresztapjává is vált, arról Falk nem írt, mivel gyermekkorát és pályája kezdetét felelevenítő visszaemlékezéseiben zsidó származásáról sem tett említést, így értelemszerűen áttéréséről sem ejtett szót, sem itt, sem ismereteink szerint más írásában.

Míg a hatvanhetes Falk áttérése közvetlen indokának tervezett házasságát tekinthetjük, „Kossuth palatinusa”, a nem kevésbé neves, ám Falkkal ellentétben negyvennyolcas **Helfy Ignác** (1830-1897) valószínűleg egy mantuai tanári állás megszerzése reményében katolizált. Szemben Falkkal, az 1830-ban Szamosújváron Heller néven született függetlenségi politikus pályája a hagyományos zsidó világ keretein belül indult, „14 éves korában még bachur volt az akkori híres deési rabbi Mendele jesiváján”, írta halálakor az *Egyenlőség*.[130] Cikkében Szabolcsi Miksa nem szólt arról, hogy Helfy miért hagyta el a jesivát, illetve miként indult el a nem zsidó kultúra elsajátítása útján. A parlamenti almanachokban szereplő portréi és a

[125] Angyal Dávid: *A magyar hírlapirodalom 1849-1860*. In: Uő szerk.: Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése. I-II. köt. Bp., Pesti Lloyd-Társulat — Magyar Történelmi Társulat, 1925, I. köt. 12. o.
[126] Falk Miksa: *A pálya kezdetén*, i. m. 5. o.
[127] Angyal Dávid: *A magyar hírlapirodalom 1849-1860*, i. m. 13. o.
[128] Anna L. Staudacher: *Jüdische Konvertiten in Wien 1782-1868*, i. m. II. köt. 109. o. Öccse, Falk Zsigmond (1830-1913), nyolc hónappal később, 1852. augusztus 17-én tért át. Ld. Uo.
[129] Falk Miksa: *A pálya kezdetén*, i. m. 17. o.
[130] Sz. M. [Szabolcsi Miksa]: *Helfy Ignácz*. Egyenlőség, 1897. okt. 17, 7. o.

halálakor megjelent írások szerint a szegény szülőktől származó Helfy 14 éves korától kénytelen volt önmagát fenntartani, de a szülői támogatás hiánya, amint azt Munkácsi Bernát apjának önéletrajza tanúsítja, ha keservessé tette is a jesiva elvégzését, önmagában nem akadályozta meg.[131] Szabolcsi csak annyit közölt: Pesten, ahová „mint nagyon fiatal ember került", Helfy héber leckeadásból tartotta fenn magát, közben „magyarul és németül kezdett tanulni, [...] megösmerkedett a világi tudományokkal".[132] Helfy már a pesti egyetemre járt, amikor kitört a forradalom, a szabadságharcban honvédként szolgált, majd Kossuth mellett dolgozott Debrecenben, közben 1848-ban megjelentek első cikkei az *Életképek*ben. Világos után internálták, 1852-ben Bécsbe, onnét 1854-ben Páduába ment, ahol 1855-ben doktorrá avatták. A források szerint Páduában katolizált, feltehetően, mondjuk mi, hogy elnyerje kinevezését Mantovában, ahol még ugyanabban az évben az irodalom, majd a bölcselet tanára lett.[133] Ha Helfy áttérésének közvetlen okát tanárként való kinevezésében gyaníthatjuk, a jesivától a katolikus vallás felvételéig vezető intellektuális-érzelmi útjáról semmit sem tudunk. Amiként Falk, úgy ismereteink szerint Helfy Ignác sem írt soha áttéréséről, és bár kitérése előtti újságírói pályafutása Falknál sokkal szerényebb volt, hozzá hasonlóan ő sem vett részt a zsidó közéletben, cikkeiben nem zsidóként nyilatkozott.

Annál inkább tette mindkettőt a Somogy megyei Szilben született, Helfyvel valószínűleg egy évben áttért **Szegfi/Szegfy Mór** (1825-1896), akinek az esete azt példázza, hogy az áttéréshez vezető út megértésében olykor e források megléte sem segít. Szülei kilétét, neveltetését teljes homály fedi, a pesti magyar nyelvű lapokban 1846-tól megjelent életképei, és még inkább a Magyarító Egylet 1848-as évkönyvében publikált, *Az elátkozott bachúr* című elbeszélése a hagyományos zsidó világ és a jesiva bensőséges ismeretéről tanúskodnak.[134] Nem tudjuk, hogy Szegfi milyen körülmények hatására lépett ki e hagyományos közegből, mikor és hogyan tanult meg magyarul, mindenestre 20 éves korára a zsidók elmagyarosodásának ügyét felkaroló, 1844-ben létrejött Magyarító Egyletnek Diósy Márton (1818-1892) és Einhorn Ignác mellett legaktívabb tagjává vált, magyar nyelvórákat adott az egylet által szervezett tanfolyamokon, ő szerepelt legtöbbet az egylet felolvasásain, az egyesületnek Diósy Márton mellett „titoknokaként", vagyis titkáraként szolgált.[135]

---

[131] S Ld. Meir Ávrahám Munk: *Életem történetei*. Bp. — Jeruzsálem, Múlt és Jövő, 2002.
[132] Sz. M. [Szabolcsi Miksa]: *Helfy Ignácz*, i. m. 7. o.
[133] *Helfi Ignác. 1830-1897.* Alkotmány, 1897. okt. 12, 6. o.; S. R. [Seltmann Rezső]: *Helfy Ignác*. In: Ujvári Péter szerk.: Zsidó Lexikon. Bp., A Zsidó Lexikon kiadása, 1929, 356. o.; Sándor Pál: *Az emancipáció történetéhez Magyarországon 1840-1849*. Századok, 129. évf. 1995, 2. sz. 327. o. Helfy Ignác irodalmi és fordítói tevékenységéről egy a *Pesti Napló*ban 1856 májusában megjelent cikk kapcsán Csetényi megjegyezte, Helfy „ekkor már nem zsidó". Ld. Dr. Csetényi Imre: *Az ötvenes évek sajtója és a zsidókérdés*. In: Dr. Lőwinger Sámuel szerk.: Emlékkönyv néhai Dr. Kohn Sámuel pesti főrabbi születésének századik évfordulójára. Bp., Neuwald Illés, 1941, 99. o.
[134] Ld. Szegfy Mór: *A zsidó*. (1846); Uő: *Lakoma és tor*. (1847) In: Házalók, árendások, kocsmárosok, uzsorások. Zsidóábrázolás a reformkori prózában. Válogatta, a szöveget gondozta és a bevezetőt írta Szalai Anna. Bp., Osiris, 2002, 321-333, 365-369. o.; Szegfi Mór: *Az elátkozott bachúr*. In: Első magyar zsidó naptár és évkönyv 1848-ik szökőévre, i. m. 183-204. o. Az elbeszélés újabb kiadása in: Kőbányai János szerk.: „Minden hiábavalóság…". Novellaantológia száz év zsidó prózájából (1848-1948). Bp., Múlt és Jövő, 1999, 5-34. o.
[135] *Első magyar zsidó naptár és évkönyv 1848-ik szökőévre*, i. m. 39. o.; Dr. Groszmann Zsigmond: *A magyar zsidók V. Ferdinánd alatt (1835-1848)*. Bp., Egyenlőség, 1916, 14-15. o.

Elbeszélései a Magyarító Egylet körül tömörülő fiatal értelmiségiek törekvéseinek jegyében fogantak. Militáns és apologetikus írások, céljuk kettős: magyarosodásra buzdítani a zsidókat, a zsidók befogadására és emancipációjára buzdítani a kereszténye ket. Írásainak újdonsága, hogy a német majd magyar nyelvű lapokban az 1840-es években publikálni kezdő zsidó szerzők közül az „ortodox" zsidó világot előtte senki nem jelenítette meg, e közeget, értékrendjét, szokásait, ünnepeit, részletesen bemutatott tárgyi környezetét Szegfi vezette be a magyar irodalomba.[136] *Az elátkozott bachúr*ban e hagyományos közeget empátiával ábrázolta, megértően írt a „lehunyt századokba mélyedett", életét a Talmud kizárólagos tanulmányozásának szentelő rabbiról, de egyben elítélően is: elszigeteltségében a rabbi nem vette észre „az élet jótékony fejleményét", vallásos hite, a talmudi parancsok skrupulózus betartása és betartatása immár „vakbuzgóság" volt.[137] Az elbeszélések üzenete: a zsidók elzárkózása a keresztény elnyomás eredménye, mutassa meg a keresztény magyar társadalom, hogy kész keblére fogadni a zsidókat, és ez utóbbiak is kilépnek majd begubózottságukból, elmagyarosodnak és hazájuk hasznos polgáraivá válnak. Amint írta *Zsidó vagyok* című, *Eredeti magyar dal* alcímmel megjelent köréneke végén: „Mert ha végre hő imánkra / Szétszakad a rabbilincs, / Megmutatjuk, a zsidónál / Jobb magyar a földön nincs."[138] Szegfi dalában Farkas Gyula „a zsidó faji öntudat himnuszá"-t látta,[139] bizonyára a dal önérzetes kezdete okán: „Az vagyok és százszor mondom / Én zsidó vagyok igaz; / Mert zsidó a nemzetségem / És hitem, szívem is az. / Mért ne mondanám, mi tagadni / Van ebben, mi kárhozat, / Nincs ez ennek szégyenére, / A ki szégyent rá nem adt."[140]

Szépirodalmi művei mellett Szegfi publicisztikai írásaiban és a közéletben is elkötelezett harcosává vált a zsidók ügyének. 1846-ban heves bírálatot intézett Jósika Miklós, Kuthy Lajos és Nagy Ignácz ellen, amiért e szerzők, ahelyett hogy „a nép szívében mélyen rögző" előítéletek kiirtásán munkálkodtak volna, regényeikben zsidó szereplőiket minden rossz és aljas tulajdonság megtestesítőiként jelenítették meg, ezáltal is tátongóbbá téve „a türelmetlenség mélyeit."[141] 1848. március 16-án, amikor a pesti polgárság a zsidók kizárását követelte a nemzetőrségből, a pesti városházán Nyári Pál és Klauzál Gábor mellett Szegfi is felszólalt hitsorsosai védelmében, a következő hónapok folyamán *Politikai és Társadalmi Egyenlőség* címmel egy magyar nyelvű, napvilágot végül nem látott zsidó felekezeti lap

[136] Zsoldos Jenő: *Az első nemzedék*. In: Turóczi-Trostler József — Uő szerk.: Száz év előtt. Az első magyar-zsidó írónemzedék. Bp., A Pesti Izr. Hitközség Leánygimnáziumának »báró Eötvös József« önképzőköre, 1940, 23. o.
[137] Szegfy Mór: *Az elátkozott bachúr*. In: Kőbányai János szerk.: „Minden hiábavalóság…", i. m. 19. o.
[138] Szegfy Mór: *Zsidó vagyok. Eredeti magyar dal*. In: Első magyar zsidó naptár és évkönyv 1848-ik szökőévre, i. m. 268. o.
[139] Farkas Gyula: *A „fiatal Magyarország" kora*. Bp., Magyar Szemle Társaság, 1932, 98. o.
[140] Szegfy Mór: *Zsidó vagyok. Eredeti magyar dal*, i. m. 267. o.
[141] Szegfy Móricz: *Igénytelen nézetek az újabbkorú magyar irodalom hatásáról a' zsidók irányában*. Életképek, 1846, II. félév, 476-479 o. Az idézet a 477-478. oldalakon található. Újabb kiadás: Kőbányai János szerk.: *Zsidó reformkor*. Bp., Múlt és Jövő, 2000, 92-95. o.

kiadásán fáradozott, a *Népelem* július 20-ai számában türelmetlenül követelte az emancipáció azonnali törvénybe foglalását.[142]

Helfyhez hasonlóan, Szegfi is részt vett a szabadságharcban, a tüzérségnél szolgált, kapitányi rangot nyert, majd Szemere Bertalan titkára lett, de Helfyvel és más kortársaival ellentétben ekkor még nem tért ki. Világos után bujdosott, Berlinben, Párisban és Londonban élt, majd hazatért, 1860-ban az ekkor indult *Családi Kör* c. szépirodalmi divatlap munkatársa lett, 1861-ben feleségül vette a lap alapító-szerkesztőjét, Kánya Emíliát (1828-1905). Az evangélikus írónőt értelemszerűen csak kereszténykén vehette el, de ekkor már évek óta áttért. 1854. szeptember 27-i számában a *Pesti Napló* Szegfit még „héber író" gyanánt mutatta be és méltatta, amiért „szép tehetségét egészen a magyar irodalomnak szenteli".[143] Két évvel később a *Magyar írók életrajz gyűjteménye* viszont már Szegfi Mór *Mihályként*, vagyis az addigi nevéhez megkeresztelésekor toldott keresztnevével mutatta be, külön megjegyezve, hogy az író 1855-ben több fordítást közölt a *Religio* c. katolikus lapba, ami arra utal, hogy Szegfi már ez évben áttért.[144] Ekkorra szűrődtek le benne 1848/49 tapasztalatai? Túl lassúnak ítélte hitsorsosai magyarosodását, illetve vallási modernizációját? Személyes okok, karrier, hitbeli meggyőződés? Hogy mi vitte Szegfit e döntésre, rejtély. Falk Miksához és Helfy Ignáchoz hasonlóan Szegfi sem vallott soha áttérésének okáról, erről kortársai sem írtak, amiként felesége sem, aki az 1900-as évek elején papírra vetett emlékezéseiben férjének nemhogy áttéréséről, de zsidó származásáról sem tett említést.[145]

Noha elbeszélései révén az 1860-as években némi népszerűségnek örvendett, **Rózsaági Antalról** (1829-1886), aki Helfy és Szegfi után két évvel tért át, keveset tudunk. A Borsod megyei Sajóládon született, szegény szülőktől, Rozenzweig néven (névmagyarosításának időpontja ismeretlen, a Rózsaági nevet 1880-ban Rózsára változtatta).[146] A halálakor megjelent cikkek közül egyedül az *Arad és Vidéke* tért ki zsidó származására. „Atyja az orthodox vallásban óhajtván nevelni [fiát], mindenekelőtt a héber nyelvre taníttatta és ebben oly haladást tett, hogy 13 éves korában már a talmudot tanulta. A fiúnak azonban nem lévén hajlama a számára kitűzött pályára, nagy szorgalommal adta magát a magyar és német, sőt később a latin nyelv tanulására is, melyben a helybeli református pap rendkívüli szolgálatot tett neki, úgy hogy rövid idő alatt 4 osztályból vizsgálatot tehetett. Egyik helybeli gazdag zsidó, Kesztenbaum Jakab, látva, hogy benne szép tehetség van, engedett a derék református pap közbenjárásának és saját fiával együtt Miskolczra adta a

[142] Grünwald Fülöp: *A zsidó ifjúság a Magyar szabadságharcban*. In: Dr. Szemere Samu szerk.: Évkönyv. 1948. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1948, 195-196, 201-204. o.; Zsoldos Jenő szerk.: *1848-1849 a magyar zsidóság életében*, i. m. 142, 173-177, 244. o.
[143] Idézi Dr. Csetényi Imre: *Az ötvenes évek sajtója és a zsidókérdés*, i. m. 99. o.
[144] Ferenczy Jakab — Danielik József: *Magyar írók. Életrajz-gyűjtemény*. Pest, Szent-István-Társulat, 1856, 541. o.
[145] Ld. Kánya Emília: *Réges-régi időkről. Egy 19. századi írónő emlékiratai*. Bp., Kortárs Kiadó, 1998.
[146] *Századunk névváltoztatásai. Helytartósági és miniszteri engedélylyel megváltoztatott nevek gyűjteménye. 1800-1893*. Eredeti okmányok alapján összeállította a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság egyik igazgató-választmányi tagja. [Szentiványi Zoltán] Bp., Hornyánszky Viktor, 1895, 194. o.

gymnasiumba — és ez által megszabadult a rá erőszakolni akart pályától." Rózsaági később Pestre került, az orvosi pályára készült, „a szabadságharc azonban őt is magával sodorta". Honvédként szolgált, a branyiszkói csatában megsebesült, 1850-52-ben egy Sáros megyei gazdag zsidó családnál élt nevelőként, majd félretett pénzével Bécsbe ment, ahol, mivel az érettségit nem tette le, az egyetemet csak magánhallgatóként látogathatta. 1856-ban Győrött megalapította a *Raaber Geschäfts Anzeiger* c. lapot, majd 1857-ben a *Győri Közlöny*t. Áttéréséről és ennek közvetlen okáról is az aradi lap nyújt információt: „Ugyanaz évben történt, hogy a kath. vallásra tért át — és ennek megtörténte után néhai Kürner Antal püspök közbenjárása után magán tanítói állást kapott az ottani főgymnasiumban."[147] A következő évtizedekben Rózsaági több elbeszélésében érintette ugyan az áttérés kérdését, ám e történetek, amelyeknek bájdús izraelita hajadonjai vallásukat (könnyűszerrel és dicséretes módon) feláldozzák keresztény szerelmükkel kötendő házasságuk oltárán, a szerző áttéréséről nem sokat mondanak.[148]

A szabadságharc bukását követő három évtized során áttért hat értelmiségi, illetve politikus közül négyen az 1850-es években cseréltek vallást. A következő két évtizedre csak egy-egy eset jutott. A hat férfi közül az 1864-ben reformátussá lett Wamberger Hermann, alias **Vámbéry Ármin** (1831/32-1913) az egyetlen, aki írásban, nevezetesen élete vége felé írt visszaemlékezéseiben szót ejtett áttéréséről, az ehhez vezető útról és e lépés okáról. Angolul 1904-ben, magyarul egy évvel később megjelent önéletrajza[149] szerint a Pozsony melletti Szentgyörgyön 1831-ben vagy 1832-ben született Vámbéryt anyja indította el a nem zsidó világ felé vezető úton. A családi emlékezet szerint apai dédapja Bamberg városából vándorolt be Magyarországra, innen származott a II. József idején felvett Bamberger név, amely az idők folyamán Wambergerré lágyult. Vámbéry apja jámbor talmudista volt, túl jámbor ahhoz, hogy kivívja községe segédrabbi állását, így egy ideig házalt, majd már inkább csak a Talmudot tanulmányozta. Vámbéry pár hónapos volt, amikor apját elvitte a kolerajárvány. Huszonkét éves anyja kocsmát nyitott, ügyesen vezette, a család kievickélt a nyomorból, de a fiatal özvegy két évre rá hozzáment egy dunaszerdahelyi, Vámbéry szerint derék, de lusta kereskedőhöz. A család átköltözött Dunaszerdahelyre, a település 1828-ban 2637 lakosának 35,2%-a zsidó volt,[150] itt is kocsmát tartottak, amely azonban rövidesen tönkrement, a család piócakereskedésből tartotta fenn magát, a pióca iránti kereslet csökkenésével arányosan egyre keservesebben. Vámbéry gyermekkori közegét az *Oberland*

[147] *Rózsa (Rózsaági) Antal*. Arad és Vidéke, 1886, okt. 5, oldalszámozás nincs. [2-3. o.] Ld. még: *Halálozások*. Pesti Napló, 1886. okt. 5, oldalszámozás nincs. [1-2. o.]; *Rózsa Antal*. Nemzet, 1886. okt. 6, oldalszámozás nincs. [3. o.]; *Írók és hírlapírók.* In: Aradi Képes Naptár az 1887. évre. Első évfolyam. Szerkeszti Kaktusz. Arad, Endes Dániel, é. n. [1886], 67. o.

[148] Rózsaági Antal: *Az éhező.* In: Tollrajzok. Újabb beszélygyűjtemény. Pest, Emich Gusztáv, 1864, 127-168. o.; Uő: *A mit a virágok el nem árulnak*. In: Az életből. Beszélygyűjtemény. Arad, Nyomtatta Réthy L. és Fia, 1879, 1-34. o.

[149] The Story Of My Struggles. *The Memoirs of Arminius Vambéry.* I-II. köt. London, T. Fisher Unwin, 1904.; Vámbéry Ármin: *Küzdelmeim*. Bp., Franklin-Társulat, 1905.

[150] Engel Alfréd: *A dunaszerdahelyi zsidó hitközség emlékkönyve*. (1975) Pozsony, Kalligram Könyvkiadó, 1995, 20. o.

hagyományos zsidóságának világa jelentette, Vámbéry szavaival „a tiszta és hamisítatlan középkor" maradványa. A vallási előírásokat szigorúan betartó, roppant istenfélő és nem kevésbé jó eszű Vámbéry nyolc éves koráig a héderbe járt. Ekkor anyja, abbéli meggyőződésében, hogy „a thóra és talmud tudománya eléggé alkalmas ugyan arra, hogy kulcs gyanánt szolgáljon a paradicsom kapujához, de nem igen való arra, hogy boldogulni lehessen vele már ezen a földön", úgy döntött, hogy „a vallásos zsidó tanulmányok mezejéről a világias életpályára" vezérli át fiát, akit környezetük megrökönyödésére áttett a héderből a helyi protestáns elemi iskolába. A nem zsidók és a nem zsidó tudományok megismerése és a vallástól való eltávolodása között önéletrajzában Vámbéry egyenes és közvetlen ok-okozati viszonyt állított fel: „A keresztény iskolatársakkal való érintkezés szabadabbá és az előítélettől mentesebbé tette gyermeki elmémet, mert együtt játszottam és barátkoztam velök, bár szülőházukban nem kerestem fel őket soha és hozzá nem mertem volna nyúlni ételükhöz, kalácsukhoz, a melylyel megkínáltak. Ez már nekem is, anyának is egyértelmű lett volna hitem elhagyásával és ennyire az egykori rabbinus fia már még sem vetemedhetett! A jég mindamellett megtört. Még nem mertem ugyan átlépni a határt, mely nevelésemnél fogva a nem zsidó emberiségtől elválasztott, de már átvetettem rajta bátortalan pillantásaimat. Mikor pedig anyám lassan-lassan hozzá szoktatott a gondolathoz, hogy világi pályára lépek és hogy doktor válik belőlem, mihamarabb lefoszlottak elmémről az óhitű vallási nézet sűrű fellegei, látóköröm kitágult és gyermeki szemem gyönyörűséggel nézett szét a messze régiókon." Mire elérte 13. életévét, a hithűségtől már jócskán eltávolodva lépett fel a tóraemelvényre, hogy barmicvája alkalmából felolvasson a szent könyvből. „Az egész szertartás egészen hidegen hagyott. Nekem az volt a fő, hogy anyámnak örömet szerezzek és kivívjam hallgatóim csodálatát, de az alkalom vallási jelentősége nem igen érdekelt, mert az ortodox-zsidó hit ifjúkori benyomásait időközben elhomályosították lelkemben a német könyvek, melyek utóbb a kezembe kerültek; kételkedő még nem voltam, de a szertartásbeli parancsok megszegése nem töltött el többé aggodalommal." [151]

Barmicvája után Vámbéry a szentgyörgyi piarista gimnázium diákja lett. Nyomorgott, éhezett, szenvedett tanárai többségének zsidóellenességétől, melynek köszönhetően „az akkori zsidófiú már kora ifjúságában a legszomorúbb fogalmakat szerezhette magának arról, hogy milyen jövőnek nézhet elébe", de annál többet tanult és olvasott. Ismereteinek bővülése és tanárai zömének a keresztény szeretet parancsolatával igen ellentétes viselkedése eredményeképpen a zsidó vallásosságtól való eltávolodása 14 éves korára minden vallás iránti kétellyé mélyült: „Rendkívüli volt az átalakulás, melyen vallási tekintetben mentem át. A zsidó óhitűség túlbuzgalmának természetesen már nyoma sem volt bennem. Az imádkozó

[151] Vámbéry Ármin: *Küzdelmeim*, i. m. 19-20, 23, 34. o.

lepel és az imaszíj használatáról régóta letettem már, a hagyományos étkezés parancsát gyermekesnek, sőt merőben nevetségesnek tekintettem és csak a megszokás folytán belém gyökeresedett idegenkedés tartott vissza a disznópecsenye élvezetétől. A pillantás, a melyet akkor a különböző vallások titkaiba vetettem; az a körülmény, hogy lassan-lassan ismertté váltak előttem oly természeti jelenségek, melyeket vallási babonám egészen más módon értelmezett annak előtte, és végül az a nagy különbség, mely az én keresztény-katholikus tanáraim beszéde és tettei közt a szemembe ötlött, nagyon erősen megtámadta és elég hamar meg is rendítette a vallásról való fogalmaim épületét. Teljes vallástalanságomról, avagy valamely magam választotta vallásfelekezethez való csatlakozásomról még nem igen lehetett szó, de már számos foka eltörött, vagy ki is hullott a létrának, melyen az égbe juthattam volna."[152]

Szentgyörgy után Vámbéry a bencések pozsonyi gimnáziumában tanult tovább, majd több év házitanítóskodás következett, ez idő alatt számtalan európai nyelv mellett elsajátította a török, az arab és a perzsa nyelveket is. Eötvös József támogatásának köszönhetően 1857-ben elindult első keleti útjára. Konstantinápolyban tartózkodása idején áttért a muzulmán hitre, ám csupán „forma szerint", hiszen ekkor már minden pozitív vallás „esküdt ellenségé"-nek tekintette magát. Amikor évekkel később, immár Vámbéry Ármin néven hazatért, az időközben az Akadémia levelező tagjává választott tudóst keserű csalódás várta: „Midőn 1862-ben [helyesen: 1861-ben] hazatértem Konstantinápolyból a dunai gőzösön és Mohácsnál először érintette lábam a haza földjét, térdre borultam és igaz elragadtatásomban sírva csókoltam meg a hazai rögöt. Véghetetlenül boldog voltam és valósággal úsztam az öröm tengerében; csakhamar észre kellett vennem, hogy sokan, sőt a legtöbben, nem tartják őszintének, sőt fitymálják és gúnyolják a magyar hazafiságomat, mert, úgy mondották, a zsidó nem lehet magyar, hanem csak zsidó. Én ellene vetettem, hogy vallás dolgában, mint a legtöbb művelt ember, voltaképen agnosztikus vagyok s ennélfogva már régóta kiváltam a zsidóság kötelékéből. Később hivatkoztam arra, hogy milyen halálos veszedelmek közt jártam a magyar őstörténelem kutatása érdekében, a mi mégis csak kétségbe nem vonható módon kipróbálta hazafiságomat, mint kevés emberét az országban. Sok más okkal hozakodtam még elő, de mindhiába volt. Mindenhol és minden alkalommal azzal a végzetes orrfintorítással, azzal a kétértelmű vállvonogatással, közömbösséggel és azzal a némasággal fogadtak, mely jobban öl a legnagyobb ékesen szólásnál."[153]

Második keleti útjáról 1864 májusában tért vissza Pestre, ugyanolyan kitörő örömmel, mely örömét ugyanolyan keserű csalatkozás kísérte. „Meg se próbálkozom leírni azt a

[152] Uo., 44, 46. o.
[153] Uo., 138, 186, 494. o.

benyomást, melyet édes hazám viszontlátása keltett lelkemben. [...] Lelkemnek annál fájóbban esett egészen figyelmen kívül hagyott megérkezésem szomorú pillanata és honfitársaim bántó közömbössége. Senki sem keresett fel, senki sem vett rólam tudomást, egyetlen hűséges jóakarómon, Eötvös József bárón kívül. [...] Megsértett hiúságom hatása alatt állva, kínosan esett ilyetén fölébredésem az álomból, melyben hazautazásom egész folyamán ringatóztam. Reményeimnek ez a semmivé válása — holott e remények éltettek és öntöttek belém bátorságot a legnagyobb nélkülözések és halálos veszedelmek közepette — legborzasztóbb perce volt életemnek." Eötvös József közbenjárására az Akadémia hajlandónak mutatkozott finanszírozni Vámbéry tervbe vett londoni útját, ám az MTA elnöke, gróf Dessewffy Emil (1814-1866) csak azzal a feltétellel folyósította a kölcsönt, hogy Vámbéry mintegy zálogként leadja nála keleti útjain készített kéziratait. „Reám nézve mélyen sértő és bántó volt ez az eset. Midőn kéziratimmal telt iszákomat a gróf lakására vittem, ellenállhatatlanul erőt vettek rajtam e gondolatok: – Tehát nem hisznek bennem. Csavargónak néznek, kinél, mert nincs benne becsületérzés, veszélyben az Akadémia pénze, talán vissza sem fizeti soha. [...] Azt kérdezem már most a szíves olvasótól: hogyan ne jutottam volna ily körülmények közt arra a gondolatra, hogy mindezt a megalázást és gyanúsítást, mindezt a borzasztó félreismerést és a fáradalmas munkának mindezt a szántszándékos semmibevevést nem tulajdoníthatom másnak, mint egyes egyedül homályos eredetemnek és zsidó származásom baljóslatú csillagának?"[154]

Vámbéry 1864-es pesti tartózkodása idején keresztelkedett meg. A fenti sorok alapján úgy tűnhet, lépését a kitaszítottság fájó élménye váltotta ki, a vágy, hogy elismertessék magyarnak, illetve jelentős magyar tudósnak. Önéletrajzában Vámbéry, amint a muzulmán, úgy a keresztény hitre való áttéréseinek a körülményeire sem tért ki, csupán tényét említette futólag, pontos dátumát sem adta meg. Áttérésének, illetve áttéréseinek igazolását könyve zárófejezetének a vallásról szóló fejtegetéseiben adta meg. A modern világban, vélte Vámbéry, a vallás álszentség, modern ember nem lehet vallásos, nem is az. Az embereket legkevésbé sem nemesítő, ám közéjük alaptalan válaszfalakat emelő vallás mára nem más, mint „kényelmes és hasznos eszköze [...] a tömegek kormányzásának és fékentartásának", az emberiség békés együttélésének és a felvilágosodásnak felszámolandó akadálya. E feladat a 20. századra várt. Ami saját idejét és életét illeti, Vámbéry „hitvallása" a tisztán alkalmazkodási gesztusként láttatott áttérés apológiája volt: „A mondottak után nem szorul bővebb magyarázatra a magam hitvallása, melyet ez önéletrajz keretébe foglalok. [...] Ha a körülmények úgy kívánták, egyszer tiszteletből az ország törvényei iránt, másszor udvariasságból a társaság iránt, melynek köréhez tartoztam, forma szerint mindig

[154] Uo., 239-243, 245-246. o.

alkalmazkodtam az illető ország uralkodó vallásához, ép úgy, mint nemzeti viseletéhez, bár sokszor nagyon kényelmetlenül éreztem magam benne. Az alárendelt jelentőségű dolgokban, mint például a vallás dolgában mindig szigorúan ragaszkodtam ez elvhez: *Si fueris Romae, Romano vivito more* és ha a vallási moralisták netalán szememre vetnék vallásom könnyű váltogatását, válaszom ím így szól hozzájuk: «A vallás változtatásának oka jobbára a vallás hiányában rejlik és kinek semmije sincs, az semmit el nem cserélhet». A vallásváltoztatás legtöbb esete pedig ilyen. Nincs hát utálatosabb dolog a világon, mint az a szent felháborodás, melylyel az Európaszerte bevett képmutatás elítéli és megbélyegzi a meggyőződés nélkül való kitérést."[155]

Ami a keresztény hit felvételét illeti, az áttérésnek e pusztán pragmatikus, minden érzelemtől ment bemutatása némi ellentmondást mutat nem csupán írásának más részeivel, hanem önnön vallásváltásával is. Megkeresztelkedése ugyanis egybeesett a pesti tudományegyetem keleti tanszékére való kinevezése érdekében kifejtett erőfeszítéseivel. Mivel ez még a zsidók egyenjogúsítása előtt történt, nyilvánvaló volt, hogy ehhez fel kellett vennie a keresztény hitet, aminthogy az iránt sem lehetett kétség, hogy a katolikus múltú, az orvosi karon oktató két evangélikus tanáron kívül kizárólag katolikus hitű tanárokat alkalmazó egyetemre való kinevezése szempontjából a „Rómában, mint a rómaiak" elve szerint a katolikus vallásra kellett volna áttérnie. Csakhogy Vámbéry 1864-ben Ballagi Mór tanúskodása mellett a kortársak szerint „eredendően liberális és nemzeti" szellemű protestáns vallások egyikére,[156] azon belül is a nemzeti szempontból legmagyarabbnak tekintett református vallásra tért át.[157]

Vámbéry Árminnak *Küzdelmeim* c. önéletrajza az életében saját neve alatt megjelent egyetlen írása, amelyben szót ejtett *saját* áttéréséről. Első, angolul 1883-ban megjelent és magyarra soha le nem fordított visszaemlékezéseiben zsidó származását sem említette.[158] 1913-ban bekövetkezett halála után egy évvel a *Huszadik Század* közzétette egy szövegét, amelyet a folyóirat szerint Vámbéry az 1880-as évek elején írt németül. A fia, Vámbéry Rusztem (1872-1948) által közlésre átengedett elmélkedéseket a szerkesztői megjegyzés

[155] Uo., 487-489.
[156] Bucsay Mihály: *A protestantizmus története Magyarországon 1521-1945*. Bp., Gondolat, 1985, 211. o.;
[157] Kósa László: *Felekezeti és nemzeti azonosságtudat kapcsolódása. A magyar protestáns példa*. In: Papp Richárd — Szarka László szerk.: Bennünk élő múltjaink. Történelmi tudat — Kulturális emlékezet. Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2008, 391-400. o.; Vámbéry áttérésének dátumára: Welker Árpád: *Vegyes házasságok és vallásváltások a Kálvin téri gyülekezetben a 19. században*. In: Kósa László szerk.: Reformátusok Budapesten. Tanulmányok a magyar főváros református sságáról. I-II. köt. Bp., Argumentum — ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, I. köt. 169. o.
[158] Arminius Vambery: *His Life and Adventures written by himself*. London, T. Fisher Unwin, 1884. A gyermek- és kamaszéveit elbeszélő első fejezetben Vámbéry a magyar nyelvet említette meg anyanyelveként, ami nyilvánvalóan nem volt igaz, a szó szoros értelmében lehetetlen, hogy ez más lett volna, mint a jiddis. A nyelvtehetségére büszke Vámbéry a jiddist, vagyis a korában az akkulturálódott zsidók zöme által mélyen lenézett „zsargont" 1904/1905-ös önéletrajzában sem említette, így a kizárólag jiddisül oktató héder kapcsán sem, ahol, amint írta, a Tóra és a Talmud mellett „magyar és német írást-olvasást" is tanult, ami, legalábbis a magyar illetően, ugyancsak valószínűtlen. Alább úgy nyilatkozott: „négy különböző nyelv, tudniillik a magyar, német, tót és héber nyelv tudásával léptem az életbe". A jiddis itt is kimaradt. A dunaszerdahelyi gimnáziumban Vámbéry már tudott magyarul, de hogy mikor tanulta meg, azt nem tudjuk. Uo., 6. o.; Vámbéry Ármin: *Küzdelmeim*, i. m, 18, 53. o. Az akkulturálódó zsidóságnak a jiddis nyelv iránti viszonyáról ld. Konrád Miklós: *A neológ zsidóság útkeresése a századfordulón*. Századok, 139. évf. 2005, 6. sz. 1335-1369. o.

emlékiratnak titulálta, noha abban semmilyen személyes vonatkozás nem található, nem is lehetett, mivel Montesquieu *Perzsa levelek* c. munkájának mintájára a szöveg narrátora egy európai utazásairól keleti honfitársainak beszámoló tatár. Amint írta Vámbéry *A zsidóság* címet viselő, az írást megnyitó alfejezetben: „Minthogy európai vándorlásaim közepette minden országban sokat érintkeztem zsidókkal és mindenütt előzékenyen és barátságosan fogadtak, nekem mint pártatlan szemlélőnek megadatott annak a lehetősége, hogy a Kelet-Európában fontossá vált zsidókérdésben önálló ítéletet alkothassak, mely már csak azért is szükségképen eltér a közkeletű véleménytől, mert nem vagyok sem zsidó, sem keresztény, sem szemita, sem árja, s így e kérdés pro és kontra oldalát teljes tárgyilagossággal mérlegelhettem."[159] A „zsidókérdést" illetően Vámbéry tatárjának véleménye mindenesetre tökéletesen megegyezett a fokozódó antiszemitizmus ellen, illetve a zsidók védelmében ugyanezen években keletkezett írások argumentációjával: az antiszemitizmus a zsidók iránti előítéleteit levetni képtelen keresztény társadalom „irigység és féltékenység" szülte reakciója a zsidók gazdasági és kulturális életben elért sikereire, ha a zsidóknak vannak is hibáik, ez „csupán következménye a sok évszázadon át tartó elnyomásnak, tehát mai keresztény vádolóiknak legsajátosabb műve."[160]

A „zsidókérdés" megoldását tekintve Vámbéry véleménye már eltért a hivatalos liberális állásponttól. A „baj orvoslása" egyfelől az atyáik hitéhez már „sem bensőleg, sem pedig külsőségekben" nem ragaszkodó, így miatta immár értelmetlenül szenvedő zsidóknak „a zsidó vallástalanságból a keresztény vallástalanságba" való átlépésében rejlett. A vallásos zsidó tömegek, írta Vámbéry, maradjanak meg zsidónak, fanatikusnak ugyan fanatikusok, de döntésük tiszteletben tartandó, „azonban a hitetlen zsidó, mint kisebbség legjobban tenné, ha a hitetlen kereszténnyel társulna, mert ha mindkettő sajnálatraméltó semmijét közös tarisznyába rakhatja, nem látom be, miért kapjanak hajba és küzdjenek egymással épp ezen semmiség miatt?" A baj orvoslásához másfelől viszont az is szükségeltetett, hogy a keresztény társadalom maradéktalanul fogadja be az áttért zsidókat: „A kereszténynyeknek is még több engedékenységet és türelmet kellene a hozzájuk társuló zsidóval szemben gyakorolni s különösen a muzulmánoknak azt a példáját kell megszívlelniük, mely szerint mindenki, aki a hitvallást (kelima) egyszer elmondta, húsunkból való hússá és vérünkből való vérré válik."[161] A szöveg kettőssége, az áttérés, mint a művelt zsidó és keresztény középosztály közötti feszültség enyhítésének praktikus orvoslata, illetve mint a keresztény társadalomba való befogadás eszköze rárímelt a Vámbéry húsz évvel később írt önéletrajzában fellelhető ambivalenciára.

[159] Vámbéry Ármin: *Egy tatár emlékirataiból*. Huszadik Század, 15. évf. 1914, 1. sz. 5. o.
[160] Uo., 3-4. o.
[161] Uo., 8. o.

1882-ben, vagyis Vámbéry német nyelvű kéziratának keletkezésével nagyjából egy időben megjelent Budapesten egy névtelen röpirat, amelyet, amint már említettük, a korabeli *Szombati Újság* egy „Fekete (Schwarz) Gyula" nevű kaposvári joghallgatónak tulajdonított. Komlós Aladár viszont úgy vélte, hogy a röpiratot Vámbéry írta, ő lévén „az egyetlen ember [...] az akkori Magyarország vezető zsidói között, aki e röpirat módján gondolkozott".[162] Annyi bizonyos, hogy saját nevén, legyen az Schwarz vagy Fekete Gyula, a kaposvári joghallgató sem ekkor, sem később nem publikált semmit. Az is bizonyos, hogy az érvelés és a benne rejlő kettősség mind Vámbéry szerzőségére utal. A tudomány haladásával, írta a röpirat szerzője, a művelt ember óhatatlanul elidegenedett a tételes vallásoktól, valamiféle istenhite még maradhat, „soknak hiányzik már ez is". Megmaradván született hitében, a „vallástalan zsidó [...] épp úgy valótlant állít, mintha odahagyja és más vallásúnak mondja magát. Az új állapot egyformán bűnös a régivel; maga a változás, az áttérés cselekménye közönyös. [...] Nem a vallás, csak a név változik". Ideális viszonyok között, vagyis „ha az előítélet társadalmilag megszűnnék" és az emberek „felekezetükre való tekintet nélkül" ítéltetnének meg, a vallási hovatartozás kérdése indifferens volna. „De az előítélet létezik és számolni kell vele." A zsidók vallásos, vagyis „műveletlen tömege" maradjon meg hitében, esetükben az áttérés hazugság lenne. A „zsidó középosztály" tagjainak viszont úgy zsidóként, mint hazafiként kötelessége volna áttérnie, még pedig a református vallásra, mely „nem ígér külső fényt, rangot," ekképpen „választása az áttérésnél jelzője annak, nemes volt-e a rugó, mely az akaratot tettre indította." A szerző szerint a művelt zsidóknak egyrészt azért kellett áttérniük, mert így segíthettek a zsidó hiten maradó vallásos tömegek helyzetén: „A zsidók ezen többségének megvetése, a mely többség önhibáján kívül tévelyeg a sötétségben, parancsolja azoknak az áttérést, a kikre nézve az igazolt és hivatva vannak e szerencsétlenek iránti előítélet oszlatására." Másrész csak keresztényként küzdhettek hatékonyan az „ultramontán aspiratiók" ellen, illetve hosszabb távon egy olyan világ eljöveteléért, „hol nincs vallás, felekezet, felekezeti előítélet". A zsidó középosztály áttérését végül, de nem utolsósorban „a magyar társadalom politikai érdekei" is sürgették: mivel e lépés révén „tagjai homogén elemévé válnak a társadalomnak", így „az életerők, melyek a súrlódásban, a meddő tépelődésben, a munkától elvonó izgatottságban elvesztek volna, megmentetnek a köznek javára."[163]

Idáig a művelt zsidók áttérésének kötelezettsége mellett felhozott indokok. Az utolsó érvben felsejlik azonban a ki nem mondott, de nyilvánvaló remény: a magyar társadalomnak „homogén elemévé" válása, vagyis a konvertiták magyarként való elismerése és befogadása,

[162] Komlós Aladár: *A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században*, i. m. 292. o.
[163] *A zsidókérdés Magyarországon. Röpirat, melyben megbizonyíttatik, hogy a művelt zsidóknak áttérése valamelyik protestáns vallásra erkölcsileg igazolt és nagy politikai érdekek által sürgetett eljárás.* Írta egy szabadelvű. Bp., Kókai Lajos, 1882, 12, 14-18, 20, 28. o.

amely, ha másképpen nem, az áttérés révén *kikényszeríthető*: „Mi magyarok leszünk, ha akarjátok annál örömestebb; ha nem akarjátok, magyarok leszünk akaratotok ellenére; ehhez nekünk jogunk van születésünknél és szívünknél fogva, s hogy veletek egyenrangúak legyünk, jogunk van műveltségünknél fogva. Mi levetkeztük az ókori jelleget, mely inkább vallását követi és odahagyja hazáját; mi hazát és becsületet akarunk."[164]

Vámbéry írásaiban az áttérés egyszerre jelent meg hideg fejjel hozott, logikus és gyakorlatias lépésként, illetve a zsidóléttel járó fájdalmas kitaszítottságnak remélhetően véget vető eszközeként. A kettősség értelmezhető olyképpen, hogy Vámbéry a modern ember racionális argumentációjával akarta tudatos-tudattalan elfedni a zsidó stigmától való menekülése és a magyarságba való befogadása vágyát. Ami nem jelenti azt, hogy a keresztény hitre való áttérésében ne vezették volna részben pragmatikus szempontok. Annyi mindenesetre elmondható: az 1882-es röpirat szerzője, vagyis minden bizonnyal Vámbéry Ármin volt az első magyar zsidó konvertita, aki a *nyilvánosságnak* szánt írásában volt hitsorsosait tisztán *szekuláris* érvek alapján szólította fel vallásuk elhagyására.

Amint az 1860-as, úgy az 1870-es évekből is csupán egy áttért értelmiségiről rendelkezünk érdemleges információval. **Jónás János** (1848-1911), a hazai kereskedelmi szakoktatás egyik úttörője, az 1885-ben létrejött Pozsonyi Kereskedelmi Akadémia első igazgatója áttérésének történetét egy barátai által 1896-ban megjelentetett alkalmi kiadványból ismerjük. Jónás Jánost 25 éves tanári jubileumakor kollegái illően megünnepelték, beszédeket mondottak a díszgyűlésen, tósztokat a hajnalig tartó banketten, munkássága előtt tisztelgő cikkeket adtak ki a helyi lapokban, majd egy emlékfüzetben csokorba fűzték e szövegeket.[165] Jellegét tekintve a forrás teljesen szokványos. Ami szokatlan benne, az éppen az ünnepelt eredeti vallásától/közösségétől való eltávolodásának és áttérésének a bemutatása. Amint eddig is láttuk, és e téren a következő évtizedek sem hoznak változást: zsidó származásukról, áttérésükről a konvertiták ritkán nyilatkoztak. Jónás János viszont életútjának e részét is fontosnak tartotta bemutatni. Az ugyanis nyilvánvaló: ha életútjáról nem ő maga, hanem keresztény kollegái számoltak be, amit e téren tudtak, azt tőle tudták, és nem mondták volna el, ha erre a beleegyezést (a felkérést?) az ünnepelttől nem kapták volna meg.

Jónás János életútját legrészletesebben Hefty Frigyes tanártársa mutatta be a Pozsonyi Tanári Kör díszgyűlésén tartott felolvasáson, amelyben, amint mondta Hefty, „egy mintaszerű, valóságos »selfmade-man« szellemi, lelki fejlődését" kívánta bemutatni. Jónás János Kiskunhalason született, vallásos szegény családban. A népiskolát szülővárosa „igen jó

[164] Uo., 18-19. o.
[165] *Emléklapok Jónás János, a Pozsonyi Kereskedelmi Akadémia igazgatója huszonöt évi tanári jubileuma alkalmából, 1896. évi október hó 24-dikén rendezett ünnepségekről*. Az ünnepelt életrajzával. Pozsony, Angermayer Károly Könyvnyomdai Intézete, 1896.

zsidó községi iskolájában" végezte el, majd „tíz éves korában az akkoriban újon megválasztott orthodox rabbi házába s rövid pár év múlva a balassagyarmati rabbiiskolába [értsd: jesivába] került, hogy a vallás hirdetője legyen belőle is". Az ifjú bóher azonban, „ki már otthon, félig titokban, megismerkedett volt némely világi tudományággal, [...] ebbeli hajlamának Balassa-Gyarmaton is tápot akart nyújtani".[166] Hogy mi keltette fel a még gyermek Jónásban a profán ismeretek iránti érdeklődést, ezt egy másik kollegája beszélte el a *Nyugatmagyarországi Híradó*ban megjelent laudációjában: „Vakbuzgó vallásos család környezi, nehéz, nyomasztó szimbolikájú hitet vallanak s a fiúnak a hit egyik hirdetőjévé kell válnia. Az eleven eszű gyermek lelke egész odaadásával annak él, a szülék teli büszke reménységgel nézik buzgalmát, amikor egyszer véletlenül, titkos olvasmányok révén az ősi tanok e szigorú légkörébe tiltott fény, tiltott üde levegő lopakodik. Keleti mesés könyv, szerény kis gyermekolvasmány kerül a tudásért, lelki táplálékért szomjazó fiú kezébe, ennek színes poézise befészkeli magát fogékony szívébe s az új jövevény megvívja benne első tusáját a tisztes, nehézkes formájú ősi tanokkal."[167]

Hefty felolvasásához és a jesivához visszatérve: mivel Jónás „szigorú oktatója", írta Hefty, értsd: a jesivát vezető rabbi „nem akarta ebbeli profán dolgokkal való foglalkozását tűrni, rövid három hónapi tartózkodás után haza tért; meghasonlott önmagával és meghasonlott szülei vallásával." Bizonytalan, „czél és irány nélkül töltött" évek következtek, Jónás betegeskedett, apja lisztüzletében segédkezett, aki, ha rosszallta is, de eltűrte, hogy fia szabad óráiban világi könyveket olvasson. A kamasz fiú ezekben az években ismerkedett meg a magyar irodalommal (és feltehetően a magyar nyelvvel is), majd 1865 őszén, miután magánúton levizsgázott a gimnázium négy alsó osztályának anyagából, a halasi református gimnázium rendes tanulója lett. „Nagy nap volt ez a sokat töprengő ifjú életében, ki evvel — bár későn — nem csak belejutott a rendszeres tanulás kerékvágásába, hanem lelkében a keresztény szellemhez és a keresztény hitelvekhez is mindinkább közeledvén, biztosabb alapot is talált belső életének." Az ambiciózus ifjú úgy tervezte, a gimnáziumot követően elvégzi a bécsi Keleti Akadémiát, hogy külügyi szolgálatban Keletre jusson. Ehhez azonban át kellett volna térnie a római katolikus vallásra, és „bár rég tisztában volt magával, hogy előbb-utóbb elhagyja külsőleg is atyái vallását, de a katholikus vallásra még sem akart áttérni, hiszen lelki világának legjavát a reform. vallásnak köszönhette." Az újabb, immáron a keresztény világgal való konfliktusa újfent bizonytalanságba döntötte: „Az érettségi vizsgálatnak 1868-ban történt fényes letétele után a legszebb reményeiben csalódott ifjú a szó

[166] Dr. Hefty Frigyes: *Jónás János életrajza*. In. Emléklapok Jónás János [...] jubileuma alkalmából, i. m. 9. o.
[167] Solymossy Sándor dr.: *Jónás János. Huszonötéves tanársági jubilemuma alkalmából*. In: Uo., 37-38. o. Kiskunhalas történetírója, Nagy Szeder István szerint Jónás János anyai nagybátyjánál, Práger Ábrahám ezredorvosnál kóstolt bele a világi tudományokba, feltehetően nála olvasta az említett mesés könyvet. Apja, Jónás Dávid, Jankovácról költözött Halasra, „mészáros", vagyis sakter volt, majd kiskereskedő. Nagy Szeder István: *Halasi írók és munkáik*. In: Uő: Kiskun-Halas város egyházainak, iskoláinak és közművelődésének története. Kiskun-Halas, Kiskun-Halas Helyi Értesítője Kiadása, 1936, 96. o.

legszorosabb értelmében nem tudta, mihez fogjon." Végül beiratkozott Pesten az orvosi fakultásra, onnan pár hónapra rá átnyergelt a bölcsészetire, Vámbéry Árminnál keleti nyelveket tanult, közben fordításokból tartotta fenn magát. Az első egyetemi év után külföldre ment, pár hónapig mérnöknek tanult, de hamarosan megint a bölcsészeten kötött ki, a berlini egyetemen a keleti nyelvek mellett történelmet, filozófiát, esztétikát, Münchenben történelmet, nyelvészetet, Lipcsében közgazdaságtant hallgatott, megélhetését itt is fordításokból és tolmácsolásból biztosította. Még be sem fejezete az 1871-es egyetemi évét, amikor egyhangú választás alapján meghívást nyert rendes tanárnak szülővárosa református gimnáziumába, „hol a még mindig legalább külsőleg a zsidó hitfelekezethez tartozó fiatalembert legőszintébb barátsággal fogadták." Jó tanárnak bizonyult, kollegái megbecsülték, diákjai szerették.

Majd jött az újabb megpróbáltatás: Jónás még Berlinben megismerkedett egy Ida Burow nevű katolikus diáklánnyal, hazatérését követően is leveleztek, Jónás elhatározta, hogy elveszi feleségül. Amikor döntését bejelentette szüleinek, amúgy is feszült „családi viszonyai csakhamar tarthatatlanná váltak". A fiatal tanár válaszút elé érkezett, a döntés nehéz, de nyilvánvaló volt: „Lelki harczának eredménye arra indította a fiatal tanárt, hogy teljesen szakítson a múlttal." Otthagyta állását, kiment Németországba, eljegyezte a fiatal tanárnőt, visszatért Pestre, ahol az evangélikus főgimnáziumban helyettes tanári, a VI. kerületi polgári iskolában segédtanári állást nyert. Miután ilyen módon megalapozta a polgári megélhetés feltételeit, 1872. december 3-án Bécsben „polgári házasságra lépett" mennyasszonyával.[168] Magyarán: Jónás János ekkor hagyta el a zsidó vallást, hiszen az 1870-ben bevezetett osztrák törvény értelmében feleségét csak felekezetnélküliként vehette el. (Elméletileg lehetséges, persze, hogy nem ő, hanem felesége lett „konfessionslos", de ez valószínűtlen.) Ekkor azonban még nem keresztelkedett meg. Érdekes volna persze tudni, hogy e döntését miért — és pontosan mennyi idővel — késleltette, ám erről biográfusa nem szólt, annyit jegyezvén meg csupán: „Egyházi áldást e frigy csak valamivel később nyert, mikor Jónás Török Pál superintendenstől megkereszteltetvén, végre külsőleg is áttért a református vallásra."[169] Jónás új felekezetének aktív tagjává vált: más társadalmi pozíciói mellett az 1890-es években a pozsonyi, majd nyugalomba vonulása után haláláig az eperjesi református egyházközség főgondnoki tisztségét is betöltötte.[170]

Jónás János kollegái által felvázolt életútjában a párhuzamok egyértelműek: a zsidó tudományok kizárólagosságából való kitörés egyet jelentett a zsidó vallással való meghasonlással, a világi tudományok felé fordulás a „keresztény szellemhez és a keresztény

[168] Dr. Hefty Frigyes: *Jónás János életrajza*. In. Emléklapok Jónás János [...] jubileuma alkalmából, i. m. 9-12. o.
[169] Uo., 12. o.
[170] Uo., 14. o.; Nagy Szeder István: *Halasi írók és munkáik*, i. m. 96. o.

hitelvekhez" való közeledéssel. Ha döntése, hogy keresztény nőt vesz feleségül, meggyorsította is végleges leszámolását múltjával, Jónás bensőleg már évekkel formális áttérése előtt elhagyta „atyái vallását". A református vallás felvétele, mely vallásnak köszönhette „lelki világának legjavát", egyszerre jelent meg mint hitbeli megtérés és, illetve még inkább mint belépés a keresztény kultúrkörbe.

A millennium hazafias mámorának évében született narrációkból a főhős zsidósága miatt elszenvedett kitaszítottságának motívuma teljességgel hiányzott. Hefty elbeszélése szerint Jónás zsidó vallása okán csak a bécsi Keleti Akadémiába való felvételekor szenvedett hátrányt, míg szülővárosa református gimnáziumának tagjai, hangsúlyozta a szerző, még „külsőleg" zsidó felekezetűként választották meg kartársuknak és fogadták be „legőszintébb barátsággal". Jónás vallásváltásának története nem csak az egy évtizeddel korábban áttért Vámbéry emlékeitől tért el. Azoknál az 1880-as években megkeresztelkedett zsidó értelmiségieknél, akik áttérésükről közvetve-közvetlenül személyesen is vallottak, a felekezetváltás kivétel nélkül a magyarokkal való együvé válásként vagy legalábbis a „zsidókérdés" megoldásaként jelent meg.

De mielőtt rátérnénk az 1880-as évekre, röviden ejtsünk szót a nagypolgárság körében a szabadságharc bukása és az 1870-es évek vége között eltelt három évtized során történt áttérésekről. Gazdasági szerepüket tekintve kiemelkedő személyiségeket az áttérők között ekkor nem találunk, ebben az időszakban nem termettek Ullmann Mórok, aminthogy Kunewalder Jónások sem, vagyis olyan, a zsidó közéletben vagyonuknál fogva vezető szerepet játszó férfiak, akiknek kifejezetten zsidóként jegyzett írásai fényt vethetnének vallásváltásuk érzelmi motivációira. A zsidó nagypolgárság e korszakban kitért képviselőinek közös nevezője, hogy mind olyan családokhoz tartoztak, amelyeknek egyes tagjai már 1848 előtt elhagyták a zsidó felekezetet.

Az 1825-ben katolizált Ullmann Mór testvérei, Frigyes (?-?), Gabriel (1792-?) és Sámuel (1793-?) megmaradtak a zsidó vallásban, az utóbbi kettő a zsidó közéletben is aktív szerepet játszott. Ullmann Sámuel mint a pesti zsidó község elöljáróságának tagja, a bécsi templomi rítust Pesten bevezető Gabriel mint a község 1833-ban megválasztott első elnöke, a bérlők uralmának véget vető 1833-as szabályzat értelmi szerzője.[171] Gyermekeik közül azonban többen kereszténnyé lettek. Sámuel egyik fia, a Pesten született **Ullmann Adolf Abraham** (1823-?) (a keresztségben Johann Nepomuk Adolf) már 1841-ben katolizált Bécsben, ugyanitt vette fel a katolikus vallást 1850-ben **Ullmann Alexander** (1833-?) (a keresztségben Isidor Ludwig), az 1836 óta betegsége miatt visszavonult, ekkorra már

[171] Dr. Groszmann Zsigmond: *A pesti zsidó gyülekezet alkotmányának története*, i. m. 142-146. o.; Uő: *A pesti zsidóság vezetői*, i. m. 52. o.; Michael Silber: *Ullmann Family*, i. m.

feltehetően elhunyt Ullmann Gabriel 16 és fél éves gimnazista fia. Két évvel később Gabriel egyik lánya is katolizált. A 20 éves **Ullmann Teréz** (1832-?) még anyjával élt, áttérésének közvetlen indítéka ismeretlen, Teréz csak áttérése után kilenc évvel, 1861-ben házasodott meg, férje az 1824-ben gáttajai előnévvel nemesített Gorove család egyik tagja, Gorove Adolf földbirtokos és ügyvéd. Akármilyen okból is váltott vallást a fiatal nő, a döntés családi volt: egy hónappal utána 42 éves özvegy édesanyja, **Ullmann Antonia** (1810-?) is megkeresztelkedett.[172]

Az áttérések a reformkor másik legillusztrisabb családjában, a Wodianereknél is folytatódtak. Az 1841 előtt református vallásra tért Wodianer Sámuel egyik lánya, **Wodianer Karolina/Sarolta/Lotty** (?-?) vele egy időben, talán apját még megelőzve tért át 1840 körül megkeresztelkedett férje, Koppely Fülöp (1801-1873) oldalán.[173] Wodianer Sámuel felesége 1843-ban keresztelkedett meg a Kálvin téren.[174] Lányuk, **Wodianer Cäcilie/Cecilia** (1812-1888) 1856-ban, 44 évesen tért át, férjével, a nemességet szerzett Emanuel Stern bécsi üzletemberrel és Flóra nevű lányukkal együtt, 13 évvel azután, hogy a házaspár megkereszteltette két fiúgyermekét, a 11 éves Ferdinandot és az 5 éves Alfredet.[175]

Az 1856-ban négy lányával együtt ugyancsak Bécsben katolizált **Biedermann Gusztávot** (1819-1880) bátyja, **Biedermann Simon** (1804-1865) előzte meg a keresztségben. Apjuk, a Pesten is nagykereskedői joggal rendelkező bécsi bankár, Biedermann Mihály Lázár (1769-1843) döntő szerepet játszott a németországi zsidó vallásreform bécsi meghonosításában, e reform tipikusan bécsi (majd pesti), a német modellhez képest jóval mérsékeltebb változatának a kialakításában.[176] Halála után egy évvel Simon fia már értelemszerűen keresztény vallásúként vette el nemes Gratze Amáliát, egy gárdaőrnagy lányát. Biedermann Simon 1848-tól kizárólag banki tevékenységet folytatott, 1849-ben bankháza megvette gróf Batthyány Gusztáv 50 000 holdas üszögi uradalmát.[177] Biedermann Gusztáv még zsidó nőt választott magának feleségül, és úgy tűnik, a bankár Gumpel családból származó Rosetta/Erzsébet hozzá képest jobban kötődött felekezetéhez, erre utal legalábbis, hogy csak férje és lányai után hat évvel, 1862-ben követte családját a katolikus vallásban.[178] A vagyonos zsidó családok e korszakban kitért tagjai közül az áttérés motivációja Biedermann Gusztáv esetében a legegyértelműbb. Lányainak — nyilvánvalóan apjuk által

[172] Anna L. Staudacher: *Jüdische Konvertiten in Wien 1782-1868*, i. m. II. köt. 505. o.; Kempelen Béla: *Magyar zsidó családok*, i. m. I. köt. 100. o.
[173] Bácskai Vera: *A vállalkozók előfutárai*, i. m. 87. o.; Kempelen Béla: *Magyar zsidó családok*, i. m. I. köt. 43. o.
[174] Welker Árpád: *Vegyes házasságok és vallásváltások a Kálvin téri gyülekezetben a 19. században*, i. m. 153. o.
[175] Anna L. Staudacher: *Jüdische Konvertiten in Wien 1782-1868*, i. m. II. köt. 480-481. o.
[176] Bácskai Vera: *A vállalkozók előfutárai*, i. m. 80-81. o.; Robert S. Wistrich: *The Modernization of Viennese Jewry. The Impact of German Culture in a Multi-Ethnic State*. In: Jacob Katz szerk.: Toward Modernity. The European Jewish Model. New Brunswick — Oxford, Transaction Books, 1987, 46-47.; Michael Silber: *The Historical Experience of German Jewry and Its Impact on Haskalah and Reform in Hungary*. In: Uo., 118-122. o.
[177] Bácskai Vera: *A vállalkozók előfutárai*, i. m. 81. o.; Kempelen Béla: *Magyar zsidó családok*, i. m. I. köt. 51-52. o.
[178] Anna L. Staudacher: *Jüdische Konvertiten in Wien 1782-1868*, i. m. II. köt. 50-51. o.

kiszemelt — férjeit tekintve, a családfő a hagyományos elitbe való integráció hosszú távú stratégiai célja által vezérelve tért át, illetve keresztelte meg 8-12 éves lányait. Ő maga sem kikeresztelkedése, sem 1867-ben üszögi és mosgói előnévvel kapott magyar nemessége után nem hagyott fel az üzleti tevékenységgel,[179] de lányait kivétel nélkül arisztokratákhoz adta feleségül. Legidősebb lányát, Saroltát (1844-1928), Magyarország jövendőbeli miniszterelnöke, báró Fejérváry Géza (1833-1914) vette el 1862-ben,[180] Sarolta anyjának eddig késleltethetett, de ekkorra nyilván elkerülhetetlenné vált katolizálását követően.

Ha a zsidó polgárság és különösen a nagypolgárság körében a házasságok köztudottan nem az „égben köttettek", mégis akadtak, akik e korszakban is szerelemből házasodtak — és tértek át. A Hagymássy néven született ifjú Tolnai Lajosnak (1837-1902), Hagymássy Sándor községi jegyző fiának, a Margitszigeten akadt meg egy nap a szeme „egy csodaszép barna leány kreol arcán", akinek szépsége és kedvessége mellett „nagy irodalmi műveltsége, rendkívüli nyelvösmerete, finom esztétikai érzéke" elragadta az ifjú író szívét. Tolnai Lajos és Sugár Fanny (1843-1892) 1865-ben esküdtek, boldog házasságban éltek, a *Képes Családi Lapok* hasábjain 1894-1895-ben megjelent visszaemlékezéseiben az író rajongó szeretettel emlékezett meg nem sokkal korábban elhunyt feleségéről, futólag említve áttérését is: „Nem kürtöltem nevedet; vásárra soha nem vittem: szerelmi olcsó ciklusokba ragyogó szemeidet, nemes szívedet, égi tiszta lelkedet nem szőttem. [...] Igaz, félve írtam egy-egy verset a szép zsidó leányról, akinek szülei mezőkövesdi tehetős kereskedők voltak s kik csak nagy nehezen tudtak beleegyezni, hogy legkedvesebb gyermekük keresztény vallásra térjen át és egy szegény tanárhoz menjen feleségül."[181] Tolnai biográfusa szerint a házasságot nem csupán felesége családja, de az író szülei is hevesen ellenezték, lányuk kitérésével járó párválasztásába Fanny szülei pedig egyáltalán nem egyeztek bele, a fiatal lány akaratuk ellenére, segítségükről lemondva ment hozzá a református Tolnaihoz.[182]

3. Áttérések az 1880-as években

Az évtized külön korszakként való elkülönítését az 1880-as évek első felének a tiszaeszlári vérvádban és az Országos Antiszemita Párt létrejöttében kicsúcsosodó antiszemita fellángolása indokolja. „Az alkotmány helyreállításának első éveiben azt lehet mondani, — a kik visszaemlékeznek, igazat fognak nekem adni — hogy még bizonyos meleg érzés, bizonyos rajongás is létezett a zsidók iránt", jelentette ki Asbóth János egy 1890-es

[179] Jánosi Engel Adolf: *Életemből*. (1887) Pécs, Pannónia Könyvek, 2009, 32-33. o.;
[180] Kempelen Béla: *Magyar zsidó családok*, i. m. I. köt. 54. o.
[181] Tolnai Lajos: *A sötét világ*. (1894-95) Bp., Athenaeum, 1942, 82. o. Sugár Fanny halálának időpontjára: *Halálozások*. Vasárnapi Újság, 39. évf. 1892, 39. sz. 671. o.
[182] Gergely Gergely: *Tolnai Lajos pályája. Egy fejezet a magyar regény történetéből*. Bp., Akadémiai, 1964, 27. o.

parlamenti beszédében.[183] Majd harminc évvel később a pályája elejére visszaemlékező Alexander Bernát hasonlóképpen vélekedett: „Az antiszemitizmus a hatvanas évek végén és a hetvenesek elején a döntő körökben annyira nem volt meg, hogy inkább filoszemitizmusról lehetett beszélni."[184] 1874-ben a kortársak által többé-kevésbé Tisza Kálmán szócsövének tekintett Csernátony Lajos (1823-1901) már a társadalomban lappangó zsidóellenességgel vélte meggyőzhetni a zsidókat gyorsabb és teljesebb elmagyarosodásuk szükségességéről: „Merem állítani, hogy nincs magyar lap, melynek szerkesztőségében számtalan levél és czikk ne érkezzék a zsidók ellen évről-évre. Hozzám is jött, és jön folyamatosan elég, daczára az illetők tapasztalásának, hogy nem közöltem soha egyet sem."[185] A több éves külföldi tanulmányútjáról egy évvel később gyermekkori barátjával, Bánóczi Józseffel hazatérő Alexander a „hivatalos körökben" terjedő antiszemitizmusban látta a közhangulat ekkor általa is konstatált változását.[186]

Ha Alexander Bernát mellett számos más fiatal zsidó szembesült is a kormányzat diszkriminatív kinevezési politikájával, semmi jele annak, hogy akár ez, akár Istóczy Győző 1875-től kezdődő antiszemita parlamenti felszólalásai különösen aggasztották volna a zsidókat. Vagy akár a magyar társadalmat. A *Pesti Hírlap* még 1880 őszén is úgy vélte, az izraelita és keresztény vallású magyarok között „egyetlenegy beszámíthatatlan félbolondon kívül nem zavarja, német példa szerint, a jó egyetértést senki sem".[187] Két évvel később, a tiszaeszlári vérvád kirobbanását követő időkben a napilap ezt már csak azért sem állíthatta, mivel a perbe fogott zsidók védelmében elfoglalt álláspontja eredményeképpen előfizetőinek rövid idő alatt közel egynegyedét elvesztette.[188]

A válság válaszra kényszerítette a zsidókat, hatására felélénkült a zsidó közélet. A neológ zsidó közvéleménynek a következő évtizedekben meghatározó orgánumai, az ekkor születő *Egyenlőség* és a *Magyar Zsidó Szemle* köré csoportosuló értelmiségiek több kérdésben egymással is vitába szálltak, a zsidó közéleten belül egymással rivalizáltak, de ami az ország zsidó és keresztény tagjainak együttélését tekinti, egyhangúlag és szüntelenül ismételték: az ország zsidó felekezetű lakosai ugyanolyan magyarok, mint bárki más, jogban mindenképpen, érzelmeikben is mind teljesebben. A neológ értelmiség értelmezésében zsidóság és magyarság nem képeztek, mert nem képezhettek antagonisztikus fogalmakat, a vallásként és kulturális örökségként meghatározott zsidóság tagjainak magyarrá válását természetes és problémamentes — zömük esetében nyilván ekképpen is megélt — folyamatként ábrázolták.

[183] Asbóth János: *Társadalom-politikai beszédei*. Bp., Szent-Gellért-Nyomda, 1898, 129. o.
[184] Alexander Bernát: *Bánóczi József*. In: *Emlékkönyv Bánóczi Józsefnek születése hetvenedik évfordulójára. 1919 július 4*. Bp., Franklin-Társulat nyomdája, 1919, 12. o.
[185] Csernátony [Lajos]: *Zsidóinkról. I.* Ellenőr, 1874. szept. 23, oldalszámozás nincs. [1.]
[186] Alexander Bernát: *Bánóczi József*, i. m. 12, 28-29. o.
[187] *A magyar zsidókhoz*. Pesti Hírlap, 1880. nov. 23, 1. o.
[188] *A szerkesztőség története*. In: Pesti Hírlap naptára 1919. Bp., Pesti Hírlap, 1919, 82. o.

Amint írta 1919-ben Alexander Bernát a fiatal Bánóczi Józsefről: „Elméleti hitvallása pedig az volt, hogy amint katholikus és protestáns magyarok vannak, azonképp vannak zsidó magyarok is. A protestantizmus nem von le semmit valakinek magyar voltából, a zsidóság sem. Ha azt mondom, hogy ez volt elméleti hitvallása, nem azt akartam kifejezni, hogy ő szükségesnek tartotta ezt így formulázni. Mért formulázta volna, ami nála magától értetődő volt? Én sem hangsúlyoztam volna ezeket, ha azóta az idők nem változtak volna, és nem kellene ma kiemelni és magyarázni, amire mi annak idején nem is reflektáltunk."[189] Fiatalkorában Bánóczi is szembesült felekezeti státusza jelentette társadalmi hátránnyal, az egyetemen nem vitte tovább a címzetes, vagyis fizetés nélküli nyilvános rendkívüli tanárságnál, de a Rabbiszeminárium tanáraként nyert fizetése, majd az Országos Izraelita Tanítóképző igazgatói állása kényelmes megélhetést biztosított számára. Ha az ifjúkori barátja szerint „kiáradó" temperamentumú Bánócziban az 1900-as évek elején Lukács György már inkább egy „nagyon finom", de „rezignált" öregurat látott,[190] írásaiban, levelezésében semmi sem utal arra, hogy zsidóként való magyar létét Bánóczi akármikor is másként élte volna meg, mint ifjúkorában, Alexander szavaival „zavartalanul".[191]

Az 1880-as évek erősödő diszkriminációjára, zsidóság és magyarság általuk antagonisztikusnak érzett viszonyára más értelmiségiek az áttérésben látták a választ. Egyiküknek még a héder jelentette első iskoláját, de jesiva bóher köztük már nem akadt, ketten még szülőhelyük alapos vallásoktatást nyújtó zsidó elemi iskolájába jártak, de immáron előfordult olyan is, aki szülői otthonában nem részesült semmiféle vallásos nevelésben. Kitérésüket megelőzően a zsidó közéletben egyikük sem vállalt aktív szerepet, áttérésükről vagy legalábbis az áttérés kérdéséről viszont közvetve-közvetlenül többen is nyilatkoztak.

„Midőn pár hóval ezelőtt egy fiatal tudós, ki fajunknak egyik büszkesége volt, áttért, kínos meglepetésre ébredtünk mi zsidók országszerte", írta Bánóczi József 1884-ben a *Magyar Zsidó Szemle* hasábjain. „A példaadás ily részről nem maradhatott utánzatlan: azóta még négy zsidó tanárjelölt tért át. Az egyik, úgy mondják, állami ösztöndíjjal utazik, a többi három már állásban van."[192] A fiatal tudóst Bánóczi nem nevezte meg, minden bizonnyal, mert földijéről és ifjúkori barátjától, Simonyi Zsigmondról volt szó, akinek megkeresztelkedése után, írta Szabolcsi Miksa 1909-ben, „a fiatal tanároknak egész csapatja tért ki."[193] Simonyi és más, pályájuk kezdetén álló tudósok kitéréséről az *Egyenlőség* már e kitérések megtörténte idején tudósított, a hangsúlyt azonban nem az áttérőkre, hanem az őket

[189] Alexander Bernát: *Bánóczi József*, i. m. 12-13. o.
[190] Alexander Bernát: *Bánóczi József életéből*. Egyenlőség, 1926. dec. 4, 6. o.; Lukács György: *Megélt gondolkodás. Életrajz magnószalagon*. Bp., Magvető, 1989, 100. o.
[191] Alexander Bernát: *Bánóczi József*, i. m. 11. o.
[192] Bánóczi József: *A zsidó tanárok*. Magyar Zsidó Szemle, 1. évf. 1884, 511. o.
[193] Szabolcsi Miksa: *Meturgeman. Üzenetek és magyarázatok. A kitérők proskribálása*. Egyenlőség, 1909. dec. 26, 4. o.

e lépésre kényszerítő Trefort Ágoston ostorozására helyezte,[194] így magukról az áttért személyekről nevük, kikeresztelkedésük ténye és ennek vitathatatlannak tekintett oka említésén túl nem mondott semmit. Nyilvánvaló, hogy az 1880-as években a zsidó tanárjelöltek szakmai előmenetelét felekezeti státuszuk jelentősen megnehezítette, kinevezésük esélyét nagymértékben csökkentette, és noha ez nem bizonyíték, mindazonáltal tény: a felekezeti sajtóban megemlített értelmiségiek általában áttérésük évében vagy rövidesen azután (magasabb) álláshoz jutottak. Ekképpen, és személyes vallomásaik hiányában, mi sem mondhatunk többet, mint hogy a döntésükben esetleg közrejátszó egyéb, benső motivációk mellett, áttérésük közvetlen kiváltója pragmatikus megfontoláson nyugodhatott.

Az *Egyenlőség* több olyan nevet említett, így Rados Gusztáv (1862-1942) és Beke Manó (1862-1946) matematikusokat, akiknek áttérésük előtti éveik zsidó vonatkozású momentumait teljes homály fedi. Bánóczi Józsefnek **Simonyi Zsigmond** (1853-1919) halálakor a *Magyar Nyelvőr*ben írt, roppant meleg hangú visszaemlékezéseiből kiderül: veszprémi születésű földijének és barátjának szülei kiskereskedők voltak, apja lisztes boltot vezetett. Simonyi a helyi zsidó elemibe járt, ahol a veszprémi rabbi, Hochmuth Ábrahám már felfigyelt tömören logikus gondolkozására. A budapesti egyetem elvégzése, majd lipcsei, berlini és párizsi tanulmányútja után Simonyi 1878-ban habilitálta magát a pesti egyetemen, de mivel a magántanársággal nem járt fizetés, 1878-ban, „hogy legyen miből megélnie", helyettes tanári állást vállalt a Rabbiképzőben, ahol azonban nem érezte jól magát, az alsóbb, középiskolai osztályokat tanította latinra, ami nem volt ínyére.[195] A nevét Steinerről 1874-ben magyarosító Simonyi áttérését Bánóczi nem említette ebben a cikkében, máshol is csupán azért, hogy hozzátegye: e lépése „mit sem használt. Mindannyian, zsidó és keresztény akadémikusok továbbra is zsidónak tekintettük."[196] Simonyit ugyanis már 1879-ben megválasztották az MTA levelező tagjának, az egyetemen egy évvel korábban kinevezték helyettes tanárnak, de pályája itt elakadt. A *Szombati Újság* egy 1882-es cikke Kármán Mór, Marczali Henrik, Bánóczi József, Alexander Bernát és Goldziher Ignác mellett őt is megemlítette, mint azon jelentős tudósok egyikét, akik vallási hovatartozásuk miatt nem tudnak feljebb jutni a magántanárságnál, Simonyi esetében a helyettes tanári pozíciónál.[197] A hetilap következő számában Goldziher és Simonyi aláírásával megjelent egy a lap szerint Goldziher által írt levél, amelyben a két tudós kijelentette: „Nem érezzük szükségét annak, hogy ügyünket felekezetünk karai felkarolják és annál is nagyobb joggal tiltakozhatunk az

[194] Ld. *Trefort úr mint hittérítő*. Egyenlőség, 1884, júl. 6, 7. o.
[195] Bánóczi József: *Emlékeimből*. Magyar Nyelvőr, 48. évf. 1919, 10. sz. 187, 192. o.
[196] *Bánóczi József, a legidősebb zsidó akadémikus*. Remény, 1925. december, 6. o. Ezúton köszönöm Michael Silbernek, hogy e cikket figyelmembe ajánlotta s másolatát rendelkezésemre bocsátotta.
[197] *A köztisztviselők minősítése*. Szombati Újság, 1882. febr. 11, 49. o.

ellen, hogy ügyeinkkel nyilvánosan foglalkozzanak, minthogy arra soha senkit fel nem kértünk."[198] Két évvel később az *Egyenlőség* több cikkében is megemlítette az ekkor 32 éves Simonyi áttérését. „E napokban", írta a hetilap 1884. július 6-i számában, „Simonyi Zsigmond tanár követte a Trefort úr által hirdetett tanácsot és a rom. kath. vallásra tért át, hogy végre kineveztessék egyetemi tanárnak".[199] A hetilap később arról is tudósított, hogy Simonyival együtt felesége és gyermekei is megkeresztelkedtek.[200] Egy 1908-ban írt levelében Simonyi megemlítette 24 évvel korábban történt katolizálását, de ennek okára nem tért ki.[201] A fiatal zsidó tudósokat áttérése után szeretettel istápoló nyelvtudósról az *Egyenlőség* halálakor is megemlékezett, de áttérése körülményeiről, ha patetikusabb hangnemben is, nem mondott mást, mint 35 évvel korábban: „Simonyi Zsigmond megnősült, gyereke született, éhezett és nyomorgott. Trefort miniszter és Szarvas Gábor, az akadémikus kerülgette, unszolta s csábítgatta a kitérésre, egyetemi katedrát helyezett kilátásba a számára. És Simonyi Zsigmond végül elszédült, s éhesen, nélkülözések között végre kitért."[202]

Visszaemlékezéseiben Bánóczi nem ejtett szót Simonyi szüleinek vallásosságáról. Az *Egyenlőség* információja szerint 1881-ben katolizált **Földes Béláról** (1848-1945) egyik nagybátyja unokái révén viszont tudjuk, hogy családi körében már semmilyen vallási nevelésben nem részesült. A neves közgazdász, függetlenségi képviselő, majd 1917-ben tárca nélküli miniszter jómódú és már részben kitért családban született, egyik apai nagybátyja, a már 1838 előtt katolizált Weisz Bernát Ferenc volt, a *Pester Lloyd*ot 1853-as megalapításától 1866-ig vezető másik nagybátyja, Weisz János (1816?-1900) is katolikusként hunyt el, míg apja, Weisz Jákob (1810-1856) élete utolsó éveiben, vagyis még Földes Béla gyermekkorában áttért az evangélikus hitre.[203] Két fiát nem vitte magával a keresztvíz alá (valószínűleg felesége, Nagel Jozefa (1815-1899) sem tért ki vele), a budapesti egyetemen 1874-től magántanár Weisz Béla 1875-ben egy kis statisztikai kimutatás erejéig még a Kiss József szerkesztésében megjelent *Zsidó évkönyv*ben is publikált,[204] az *Egyenlőség* egy 1884-es cikke szerint három évvel korábban, vagyis névmagyarosításával egy időben keresztelkedett meg.[205]

„Őszintén megvalljuk, nem értjük Darvai urat világosan. A nálunk kikeresztelkedettek lelki állapotára utal talán, vagy föltegyük-e a zsidó vallású írótól, hogy hitsorsosait tömeges kitérése szólítja föl?" E sorokat a *Magyar Zsidó Szemle* szerkesztője írta **Darvai Móric** (1849-1917) dévai főreáliskolai tanárnak a *Fővárosi Lapok* 1886. március 31-i számában

[198] *Levelezések*. Szombati Újság, 1882. febr. 18, 63. o.
[199] *Trefort úr mint hittérítő*, i. m. 7. o.
[200] Szigeti József, tanár: *Prozelita-csinálás.* Egyenlőség, 1884. okt. 5, 4. o.
[201] Simonyi Zsigmond Concilia Emilnek, 1908. okt. 19. OSZK. Kézirattár. Levelestár. Köszönöm Michael Silbernek, hogy e levélre felhívta a figyelmemet.
[202] *Simonyi Zsigmond meghalt.* Egyenlőség, 1919. nov. 29, 3. o.
[203] Robert and Jurgen Worthing: *The Weisz Family of Budapest*, i. m. 27, 65a., 86. o.
[204] Dr. Weisz Béla: *Oktatásügyi állapotok. (Egy kis statistika.)* In: Kiss József (Szentesi Rudolf.) szerk.: Zsidó évkönyv. Első évfolyam. 5636 (1875-1876). Bp., Franklin-Társulat, 1875, 84-86. o.
[205] *Prozelitacsinálás.* Egyenlőség, 1884. okt. 12, 7. o.; *Századunk névváltoztatásai*, i. m. 79. o.

megjelent írása kapcsán.[206] Aminthogy a jól informált szerkesztő, úgy mi sem tudjuk bizonyosan, vajon cikke megjelenésekor Darvai még a zsidó felekezethez tartozott-e, avagy írása immár a kitértek lelki állapotába enged betekintést. Az utóbbi valószínűbb, cikkét Darvai feltehetően önnön áttérése igazolásának céljából írta. A cikk megírására a zsidó felvilágosodás legjelentősebb képviselője, Moses Mendelssohn (1729-1786) halálának 100 éves évfordulója nyújtott alkalmat. A filozófust Darvai gyorsan elintézte, valójában második fiát, Abraham Mendelssohnt (1776-1835) kívánta bemutatni olvasóinak. Amiként zsidó hiten maradt bátyja, Joseph, Abraham is bankárként működött, négy gyermekét, köztük a később híressé vált zeneszerzőt, Felix Mendelssohnt (1809-1847) kiskorukban megkereszteltette, majd 1822-ben feleségével együtt maga is áttért az evangélikus vallásra. Vajon miért döntött úgy, hogy gyermekeit a keresztény vallásban neveli, fejtegette a lehetőségeket Darvai Móric: „Gyakorlati cél lebegett-e szemei előtt? Vagy a gyermekkori emlékek voltak-e irányadók elhatározásánál? Mindenesetre számíthatott arra, hogy keresztény gyermekeinek fényesebb jövőt alkothat, mintha abban a hitben hagyja őket, mely miatt őt az utcagyerekek csúfolták és el is páholták, a nagy porosz Frigyes pedig nem akarta tűrni fővárosában." Darvai szerint azonban lányának 1820-ban írt, a cikkben hosszan idézett levele „emelkedettebb motívumokra enged következtetni". A Mendelssohn család levelezésének 1879-es kiadásától kezdve a történetírásban máig gyakran említett, Fanny (1805-1847) lányához bérmáltatása alkalmából intézett levelében az ekkor még zsidó, de bevallottan agnosztikus Abraham Mendelssohn érvelése valójában inkább mondható pragmatikusnak, mint emelkedettnek. Minden vallás közös nevezője és tartalma a tiszta etika, hangoztatta a bankár korának klasszikus tételét, amely magától kínálta a logikus következtetést: maga a felekezeti státusz indifferens. „A vallás külső alakja, melyre téged is tanítottak," írta lányának, „történelmi és változó, mint minden emberi intézmény. Néhány évezreddel ezelőtt a zsidó hitforma uralkodott, azután a pogány és jelenleg a keresztény. Téged testvéreiddel együtt a keresztény vallásban neveltünk, mert ez a legműveltebb népek hite." (Helyesen: „…mert ez a legtöbb művelt ember hitformája." — K. M.)[207] Darvai Móric a levélben kifejeződő „nemes és tisztult világnézet" kiemelésére tette a hangsúlyt, „e levél", írta a főreáliskolai tanár, „nem a leplezett haszonlesés vagy az üldözés szülte elkeseredés szózata", az érvelés gyakorlatias szempontját kis félrefordítással is tompította, következtetésében azonban nem mutatkozott kevésbé pragmatikusnak: „Ily fölfogás kétségtelenül leggyorsabban és legalaposabban oldaná meg, ha általánossá válnék, azt a kérdést, melyet egy egész — igaz, hogy kicsiny — párt nem is

[206] *A Mendelssohnok.* Magyar Zsidó Szemle, 3. évf. 1886, 371. o.
[207] Darvai Móric: *A Mendelssohnok*. Fővárosi Lapok, 1886. márc. 31, 646. o. A levelet egészében közli: S. Hensel szerk.: *Die Familie Mendelssohn. 1729-1847. Nach Briefen und Tagebüchern*. (1879) I-II. köt. Berlin, B. Behr's Verlag, 1888, I. köt. 94-95. o. Angolul: Paul R. Mendes-Flohr — Jehuda Reinharz szerk.: *The Jew in the Modern World. A Documentary History*. New York — Oxford, Oxford University Press, 1980, 257-258. o.

próbálhatna elmérgesíteni, ha semmi ethnikus vagy társadalmi alapja nem volna."[208] Hogy a zsidók tömeges áttérése miképpen oldaná meg az antiszemiták által faji kérdésnek tekintett „zsidókérdést", arra Darvai nem tért ki.

Az 1885-ben családjával katolikussá lett **Pólya Jakab** (1844-1897) a zsidók megkeresztelkedésétől nem csupán a köztük és a társadalom többi tagja között feszülő ellentétek enyhülését várta, ebben látta az „egygyéolvadás" egyetlen eszközét. Pólya Jakabot mondtunk, de mondhatnánk Pólya Jenőt (1876-1944) vagy Vargha Gyulát (1853-1929) is. Az Akadémiának 1894-ben levelező tagjává választott közgazdasági íróról két évvel halála után az MTA nevében Vargha Gyula, a Statisztikai Hivatal aligazgatója, költő, később Munkapárti képviselő és államtitkár mondta el az emlékbeszédet, felolvasásában megköszönte Pólya Jakab fiának, Pólya Jenőnek apja életéről adott beszámolóját, és több ízben idézett Pólya Jakab naplójából is.[209] A napló, amelyet valószínűleg Pólya Jenő mutatott meg Varghának, nem fellelhető. Noha az áttérésről szóló rész személyes vallomás jellege arra utal, hogy Vargha Gyula a naplóban leírtakat összegezte, magát a naplót itt nem idézte, így fennáll a kérdés, vajon a konzervatív liberális szerző által nyújtott érvelés milyen arányban tükrözi Pólya Jakab, kilenc évesen megkeresztelt orvos fia, illetve önnön nézeteit.[210]

A saját és gyermekei nevét 1882-ben megmagyarosító Pólya Jakab az alföldi Békésszentandráson született, „anyagi javakban éppen nem bővelkedő" szatócs apja, Pollák Mózes, egy ugyancsak szegény nagykőrösi kocsmáros lányát, Diamant Johannát vette feleségül. „Bő részük" csak az istenáldásból jutott ki: az elsőszülött Jakabot még hét gyerek követte. A kis Jakab első iskoláját a héder jelentette. Vargha megfogalmazásában: „Pólya Jakab öt éves korában kezdett tanulni. Először héberül. A Szent-Andráson lakó zsidó családok egy fiatal embert fogadtak, ki naponta más családnál ebédelt, s ennek fejében oktatta a gyermekeket." Tíz éves korában Pólya a szarvasi evangélikus gimnázium növendéke lett, harmadik évtől a nagykőrösi református gimnáziumba járt, nagyszüleinél lakott, majd 19 évesen leérettségizett és apja kívánságára beiratkozott Pesten az orvosi egyetemre, ahonnan az első év végén átnyergelt a jogra. Mivel szülei nem segíthették anyagilag, leckeadásból tartotta fenn magát, vagyis nyomorgott. „»Az is megtörtént — említi a boldogult fia, Pólya Jenő úr, kinek az életrajzi adatokat köszönhetem, — hogy a zsidók egyik legnagyobb ünnepén, a sátoros ünnepeken (június), mikor minden zsidó házánál sütnek, főznek, vígan vannak, ő étlen-szomjan sétált naphosszant a Dunaparton s nem volt egyebe, mint egy tegnapi zsemléje.«" Hogy az egyetemi hallgató amúgy szívesen megülte volna-e a sátoros ünnepeket,

[208] Darvai Móric: *A Mendelssohnok*, i. m. 646. o. Abraham Mendelssohnról ld. Michael A. Meyer: *The Origins of the Modern Jew. Jewish Identities and European Culture in Germany, 1749-1824*. Detroit, Wayne State University Press, 1967, 88. o.
[209] Vargha Gyula: *Pólya Jakab emlékezete*. Akadémiai Értesítő, 10. évf. 1899, 1. sz. 5-16. o.
[210] Vargha Gyuláról a lexikonokon kívül ld. Sőtér István szerk.: *A magyar irodalom története*. IV. köt.: *A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1965, 687-688. o.

az nem derül ki a beszámolóból, amelyben Pólya Jakab zsidóságára való legközelebbi utalás már áttérésének narrációja. Egyetemi tanulmányai befejeztével Pólya egy ügyvédi irodába lépett, amelyet 1871-ben átvett, jól ment sora, 1873-ban elvette a lugosi származású Deutsch Johannát. Az 1873-as krachban azonban félretett vagyona, sőt felesége hozománya is elúszott, ügyvédi irodája mint rosszabbul ment, praxisa az 1880-as évek elejére „egészen elapadt", így 1883-ban feladta irodáját és a Trieszti Általános Biztosító Társaság kötelékébe lépett, ott dolgozott haláláig. A tisztviselői állása mellett viszont elkezdhetett írni és publikálni. Munkásságának ismertetése előtt Vargha, bemutatandó Pólya „lelkének mély komolyságát, felfogásának nemességét", hosszan idézett 1882-es naplójából, amelyben a fiatal tisztviselő hangot adott kételyeinek, vajon munkásságával képes lesz-e szolgálni hazája és nemzete „anyagiakban és szellemiekben" való haladását,[211] majd áttért megkeresztelkedésének történetére. Mivel a szöveg, akárki is tekintendő szerzőjének, az áttérés egyik legrészletesebb korabeli igazolása, érdemesnek véljük egészben idézni:

„Lelki életének még érdekesebb mozzanata: a zsidó vallásból való kikeresztelkedése. Őt, az erős meggyőződés emberét, itt sem az érdek, vagy a pillanatnyi felhevülés, hanem a komoly megfontolás, a szilárd alapokon nyugvó elhatározás vezette.

Czímet, rangot, anyagi előnyt nem ígért neki az áttérés; ellenkezőleg. Bálványozásig szeretett családja jövőjét a bizonytalanságnak tette ki. A mi e lépéstől sokáig visszatartotta, éppen családjának jövője volt. Leányainak sorsára gondolt. Ha apái vallásában marad, hitsorsosai között bizonyára akad annyi előnyös tulajdonsággal megáldott derék leányainak szerencséjök. De ha kikeresztelkedik, nem fogja-e eljátszani szerencséjöket? Sokáig töprengett magában, de harczát végre mégis megharczolta s 1885-ben feleségével és gyermekeivel együtt a római katholikus anyaszentegyház kebelébe tért.

Nem a vallásos meggyőződés, hanem a nemzeti érzés vezette e fontos lépésre. Lelkének egyik becses jellemvonása a mély vallásosság volt; de ez nem egyértelmű a felekezetiességgel. Tudta, érezte, hogy a lényeg, az igazán értékes tartalom, a legdrágább, a mivel az emberiség bír: a mindenható, örök egy Isten eszméje, közkincse minden keresztyén felekezetnek, épp úgy, mint a zsidó vallásnak. Ellenben mindaz, a mi a civilizált emberiséget különböző felekezetekre tagolja: a sok dogma, symbolum, szertartás, a vallásoknak csak ruhája, külső dísze, mely a tömegek szemét gyönyörködtetni való. Ő, a ki felülemelkedve a felekezetiesség apró korlátjain, lelkével szomjan itta a világok alkotójának s az emberi szívek formálójának világosságát, lelki tápul egyik felekezet dogmáira sem szorult; noha, a dogmákat nem tekintve, Krisztus vallásának magas erkölcstana, mélységes emberszeretete

[211] Vargha Gyula: *Pólya Jakab emlékezete*, i. m. 6-10. o.

hatalmasan vonzotta őt. Kikeresztelkedésre azonban mégsem a vallásos, hanem, s mint említettük, a nemzeti meggyőződés vezette őt.

Tudjuk, s ezt Pólya is nagyon jól tudta, hogy a vallásnak lényegileg semmi köze sincs a nemzetiséghez, bármelyik felekezet híve lehet jó magyar. Érezte önmagáról, hogy zsidó vallása daczára nyelvben, érzésben épp oly magyar, mint akár a magyar vallásnak nevezett hitfelekezet bármelyik tagja; de sajgó szívvel látta, hogy a nagy előhaladás daczára, melyet a zsidók a magyarosodásban tettek, milyen nehezen megy a teljes összeolvadás. Fájdalommal szemlélte a társadalmi széthúzást, egyrészről a keresztyén társadalom merev, elutasító magatartását, másrészről a zsidóság elkülönző, zárkózott szellemét, mely az anyagi előmenetelből és világi sikerekből mintha még nagyobb erőt merítene. Érezte, mily károsan hat ez a nemzeti egység kialakulására, s nem látott más helyes megoldást, mint ha a zsidók áttérnek valamelyik keresztyén egyház kebelébe. Ezt nem tartotta kivihetetlen utópiának, sőt még nehéznek sem. A két vallás alapja egy, s ezenkívül a zsidó ifjúság, többnyire keresztyén iskolákban nőve fel, különben is részese a keresztyén erkölcsi felfogásnak és világnézetnek. Miért tartsuk fenn tehát — szólalt meg lelkében a magyar hazafi — az elválasztó korlátokat, mikor a teljes egygyéolvadásnak nincs valódi komoly akadálya?"[212]

Pólya benső meggyőződés által vezérelt, önérdekmentes áttérésének hosszas bizonygatása nyilvánvaló jele annak, hogy a korabeli társadalom a zsidók vallásváltásában elsősorban opportunizmust látott. A vallásról szóló passzust akár Abraham Mendelssohn is írhatta volna. Az érvelés legkényesebb részét persze a magyarságot a felekezeti hovatartozástól függetlenítő liberális nézet és a kikeresztelkedés igazolásának összeegyeztetése jelentette. Az egyeztetés logikailag óhatatlanul zátonyra futott. Ha „bármelyik felekezet híve", vagyis a zsidó is lehetett „jó magyar", aminthogy kétségkívül annak volt tekintendő Pólya Jakab áttérése előtt is, lépésével mennyiben vitte előbbre az egybeolvadás ügyét? Ha a magyarság nem definiálódott felekezeti hovatartozás mentén, a felekezetváltásnak sem lehetett „nemzeti" indoka.

A kereszténységet a magyarságnak ugyan csupán külsődleges, mégis nyilvánvaló attribútumaként láttató **Angyal Dávid** (1857-1943) önéletrajzában ezen önellentmondásnak már nyoma sincs. Amiként Pólya, a jeles történész is 1885-ben tért át, ő is a katolikus vallást választotta, bár ennek, amint már említettük, nem tulajdonított semmi jelentőséget. Önéletrajzát Angyal Dávid 85 éves korában, 1943 júliusában kezdte papírra vetni, 58 évvel áttérése után, 5 hónappal halála előtt. Noha nyilvános rendes tanári címének köszönhetően Angyal nem esett az 1939: IV. tc., vagyis a második zsidótörvény hatálya alá, írására

[212] Uo., 10-11. o. Pólya negyedik gyermeke, a neves matematikus Pólya György (1888-1985) már születéskor a katolikus vallásban lett megkeresztelve, apja bizonyára a szövetkezeti eszme népszerűsítése érdekében kifejtett munkásságának köszönhette, hogy fia keresztapaságát gróf Károlyi Sándor vállalta el. Ld. Tibor Frank: *The Social Construction of Hungarian Genius, 1867-1930.* (2007) (http://www.princeton.edu/piirs/von_neumann_event/docs/Tibor_Frank_vonNeumann_paper_final.pdf)

ránehezedett a vészkorszak árnyéka. Amint írta könyve második bekezdésében: „1857. november 30-án születtem Nagykunszentmártonban. Ezt a derék várost azonban nem ismerem, mert két éves voltam midőn szüleim átköltöztek Szentesre, Csongrád megye mai székhelyére. Szüleim zsidók voltak. A zsidó származás átkát sokszor kellett éreznem mind e mai napig. Jól mondotta Börne, hogy a zsidóság (*Judenthum*) nem vallás, hanem szerencsétlenség."[213]

Egy olyan szerencsétlenség, tehetnénk hozzá, amely pár kivételtől eltekintve ekkorra ugyanúgy sújtotta a keresztény vallásra áttért zsidókat és/vagy leszármazottaikat, mint a zsidó hitűeket. A „zsidókérdést" illető nézeteit könyve legelején összegző Angyal mindazonáltal továbbra is azt vallotta: ennek megoldása a „zsidó kisebbség" beolvadása az adott nemzet többségi társadalmába, mely beolvadásnak az áttérés szükségszerű, mintegy természetes feltétele. Hogy a „zsidókérdés" mégsem lelt nyugvópontra, annak nem más volt az oka, minthogy „a zsidók nagy többsége nem akarta belátni ennek a javaslatnak bölcs humanizmusát", vagyis nem tért át.[214]

Önnön áttérése motivációinak és körülményeinek Angyal egy egész bekezdést szentelt, a hozzá vezető útról viszont nem sokat szólt. Ami a magyarsághoz való viszonyát és önnön magyarságát illeti, ezt a „zsidókérdésről" tett kitérő után, életútja bemutatásának legelején tisztázta: „Visszatérve az elbeszéléshez: Szentesen töltöttem el gyermekkoromat. Ott mindenki magyarul beszélt, természetes, hogy én is anyanyelvemen beszélgettem szüleimmel. A zsidót felekezetnek hittem, olyannak, mint a katolikust vagy reformátust. Bár hallottam egyszer vagy kétszer a »jordán« szót felém repülni, de az nem zavart magyar önérzetemben. Nem volt szükségem asszimilációra, csak magyarul beszéltem s akár zsidó akár nem zsidó játszótársaimmal együtt lelkendeztem mindenért, ami magyar."[215] Ugyanezt a gondolatot Angyal egy Szekfű Gyulának 1939-ben írt levelében is kifejtette: „Különben én nem vagyok asszimilált. Soha sem éreztem a lelkemben az átváltozás folyamatát. Magyar az anyanyelvem, magyar írókért [...] lelkesedtem gyermekkorom óta. Nekem a zsidó mindig csak felekezet volt."[216]

Talán, mert a fenti képbe ez mégis valamennyire belezavart volna, önéletrajzában Angyal nem írta le apja, Engel Márton gabonakereskedő „németes", vagyis „zsidós" hangzású nevét, így saját 1880-ban történt névmagyarosításáról sem tett említést. De az is lehetséges, hogy szülei kevesebb nyomot hagytak benne, mint a velük együtt lakó anyai nagyszülei, az

[213] Angyal Dávid: *Emlékezések*. (1943) Sajtó alá rendezte Czigány Lóránt. London, Szepsi Csombor Kör, 1971, 31. o. Angyal önéletrajza keletkezésének körülményeire ld. Schweitzer Gábor: *A „zsidókérdés" csapdájában. Két magyar történész, Angyal Dávid és Marczali Henrik visszaemlékezései*. In: Császtvay Tünde — Halász Ferenc — Ujváry Gábor szerk.: *A konzervatív kortárs. Tanulmányok Angyal Dávidról*. Bp., Argumentum, 2009, 192-204. o.
[214] Angyal Dávid: *Emlékezések*, i. m. 33-34. o.
[215] Uo., 34. o.
[216] Idézi Schweitzer Gábor: *A „zsidókérdés" csapdájában*, i. m. 196. o.

előbbiekről lényegében egy szót sem írt. Nagyszüleiről viszont kiderül, hagyományhű életet éltek. Egymás közt és Angyal szüleivel jiddisül beszéltek, a nyelvet Angyal értette, de állítása szerint nem beszélte. A héber nyelv ismeretébe is a veje gondoskodásából élő, napjait „többnyire héber vagy német" könyvek olvasásával töltő nagyapja vezette be, amikor unokája öt évesen a zsidó elemi iskola tanulója lett, már tudott olvasni héberül, ha érteni még nem is értette a nyelvet. Nagyanyja, akit soha pihenni nem látott, „vagy dolgozott, vagy imádkozott, úgy mint anyám".[217] (Szülei vagy legalábbis anyja vallásosságára nézve Angyal könyvében ez az egyetlen utalás.) A kis gyermek vallásos nevelésével a babonaságig jámbor nagyanyja foglalkozott, és nem ő tehetett róla, hogy a tíz éves korában a szentesi református gimnázium növendékévé vált unokája eltávolodott a vallástól, mely eltávolodást Angyal a keresztényekkel való találkozásának tulajdonított: „Nagyanyám vigyázott arra, hogy pontosan teljesítsem a felekezetem iránt tartozó kötelességeket, mivel szüleim legidősebb gyermeke voltam, e minőség még különös felekezeti kötelességeket is rótt rám. Eleinte a hitbuzgóságban örömöm telt, de az idő haladtával buzgalmam apadni kezdett. Valószínűen azért, mert a gimnáziumban a zsidó fiúk csekély kisebbségben lévén nagyon megbarátkoztam keresztyén osztálytársaimmal. Káprázott a szemem s meg is voltam hatva, midőn egy cselédünk jóvoltából a katolikus templomban végighallgattam a karácsonyi éjféli misét. Többször jártam az iskolánkkal a szomszédos kálvinista templomban."[218]

Pár oldallal később Angyal még megemlítette, hogy miután 1871-ben átköltöztek Szegedre, a helyi piarista gimnáziumban az izraelita diákok hitoktatását maga Löw Lipót, „a szabadságharc idejéből ismeretes magyar érzelmű rabbi" látta el, akinek a „zsidó egyház" történetét bemutató órái „lekötötték" figyelmét.[219] E megjegyzésen kívül a zsidó vallástól való eltávolodásának vagy a keresztény valláshoz való — hangsúlyozottan ökumenikus — közeledésének további folyamatáról Angyal nem írt. A fiatal zsidó értelmiségi nehéz sorsáról annál többet. Amikor 1875-ben letette az érettségit, kifejezetten optimistán nézett a jövőbe: „Nagyon szépnek láttam akkor a világot, a származás nyűge alig bántott. Sémiek és nem sémiek közt volt elég jó barátom."[220] Már budapesti egyetemista évei alatt elkezdett publikálni, írt a *Pesti Napló*ba, a *Figyelő*be, és a tekintélyes *Budapesti Szemlé*be, amelynek szerkesztőjében, Gyulai Pálban kitartó pártfogóra talált. Az egyetem befejezésekor azonban kiderült: mindez nem bizonyult elégnek ahhoz, hogy zsidó vallásúként kinevezést nyerjen valamelyik állami középiskolába. Maradt a nevelősködés. Kármán Mór közvetítése révén Angyal a „gazdag és igen tekintélyes" Kohner családhoz került, majd 1883-ban, mivel a tiszaeszlári vérvád nem teremtett „kedvező hangulatot [...] a zsidó tanárok kinevezése iránt", a

[217] Angyal Dávid: *Emlékezések*, i. m. 34-35. o.
[218] Uo., 40. o.
[219] Uo., 45-46. o.
[220] Uo., 49. o.

nem kevésbé vagyonos Brüll családhoz szegődött, Brüll Henrik egyetlen fia, Brüll (később Hajós) Alfréd nevelőjeként kereste tovább kenyerét 1885 februárjáig, amikor is Gyulai Pál közbenjárására kinevezték az Egyetemi Könyvtár ideiglenes tisztviselőjének.[221]

Áttérésének 27 éves korára megérlelődött döntéséről a következőképpen számolt be: „Mikor 1885 elején állami szolgálatba léptem, elhatároztam, hogy nem halasztom tovább a keresztény hitre térést. Az anyagi haszon kérdése ellenezte ezt az elhatározást. Mint nevelőnek havi 100 forint és teljes ellátás volt a bérem, nem is számítva az apróbb ajándékokat és az utazásokat. Még az sem volt elég. Csak arra kellett volna magam kötelezném, hogy a nyolc gimnáziumi osztályon végig vezetem tanítványomat s ezért tízezer forint végkielégítés lett volna számomra kikötve. És a nyolc év után remélhettem a hatalmas pénzemberek támogatását kellő jövedelmű alkalmazás megszerzésére. Ezekkel a biztos anyagi értékekkel szemben a havi 50 forint és a bizonytalan hivatali előmenetel nem voltak eléggé súlyos nyomatékok. Az anyagi körülmények miatt is küzdenem kellett a szülők, rokonok megütközésével és azzal az érzéssel, hogy hálátlan vagyok azok iránt, akik mint szegény tanulót mindenképp támogattak a hit közössége címén. Ezek a tekintetek akadályoztak, kétséget támasztottak, de az a vágy, hogy külsőleg is odatartozzam, ahova érzéseim kötöttek, legyőzött minden kétséget."[222] Hova „oda"? Nyilvánvalóan nem a kereszténységbe, mint inkább a kereszténységgel „külsőleg" egységet alkotó magyarságba.

Jakubovits Manó felvidéki üvegmester fia, „Dr. Jakubowits Ferencz, n-károlyi lakos és gyakorló orvos" 1881. június 25-én adta be saját, valamint három kiskorú gyermeke névmagyarosítási kérelmét.[223] A 43 éves nagykárolyi magánorvos nem sokkal ezután gyermekeivel, **Viktorral**, **Oszkárral** és **Alice**-szel, valamint feleségével, **Liebermann Rózával** (1853-1931) együtt áttért a református vallásra. Szemben Darvai Móriccal, Pólya Jakabbal és Angyal Dáviddal, **Jászi Ferenc** (1838-1910) nem nyilatkozott lépésének okáról — nemhogy írásban, de szóban, gyermekei előtt sem. „Hogy mi vitte hozzá apámat, soha nem képezte köztünk beszéd tárgyát", írta 1953-1955 között keletkezett visszaemlékezéseiben Jászi Oszkár,[224] aki, amint levelezéséből kiderül, az 1930-as évek derekán is pontosan emlékezett 1881 kora nyarán, hat éves korában történt megkeresztelkedésük időpontjára.[225] Noha ezt visszaemlékezéseiben Jászi nem említette, családjának anyai ága a kikeresztelkedés terén már komoly hagyománnyal rendelkezett. Anyai nagyapja, Liebermann Ábrahám, valamikor gyermekei születése után kikeresztelkedett, követve a már 1850-es években áttért

[221] Uo., 68-69, 78, 80. o.
[222] Uo., 84.
[223] Magyar Országos Levéltár. K 150 BM 32 522-81.
[224] Jászi Oszkár: *Emlékeimből: Szülőföldemen.* (1953-55). In: Litván György — Varga F. János szerk.: Jászi Oszkár publicisztikája. Válogatás. Bp., Magvető, 1982, 548. o.
[225] Repiszky Tamás: *Ágas-bogas családfa. Adalékok Jászi Oszkár családtörténetéhez*. In: Studia Comitatensia. 29. Néprajzi, történeti tanulmányok. Szerk.: Farkas Rozália. Szentendre, A pest megyei múzeumok igazgatósága, 2004, 172. o.

öccse példáját, 1879-ben kitért a később neves orvossá vált Liebermann Leó (1852-1926), Jászi anyai nagybátyja is.[226]

Jászi Oszkár visszaemlékezéseiben azért tért ki részletesen a család áttérésére, mert úgy vélte, szülei döntése, hogy testvéreinek és neki „nem magyarázták meg [...] a vallászcsere értelmét és jelentőségét" későbbi fejlődésük szempontjából „súlyos nevelési hibának" bizonyult. Ami „humánus *libre penseur*" apjának lehetséges motivációit illeti, Jászi a következőket írta: „Ismerve szellemi szerkezetét, két motívumot kell feltételeznem. Az egyik az lehetett, hogy a liberális kálvinizmus sokkal közelebb állott hozzá, mint a zsidó orthodox dogmatizmus. A másik, hogy látva a zsidók életének akadályait, nem habozhatott megválni egy hittől, melyben már nem hitt, és ezáltal gyermekei jövendő életének útjait egyengetni. [...] Apám elhatározásának egy korábbi oka lehetett anyám mély érzelmi élete, akit a humánus szabadgondolkodás nem elégíthetett ki. Emlékszem, hogy Istent gyakran invokálta s olykor apámnak egy-egy materialista tréfáját, bármily ártatlan volt is az, nagy komolysággal és meggyőző erővel utasította vissza, nyilván hozzánk, gyermekeihez szólva. Az sem lehet kétséges, hogy mind a kettejüknél az antiszemitizmus növekedő rémének az elkerülése gyermekeik életében, erősen motiválhatta elhatározásukat."[227]

A család áttérésének előzményei és körülményei fényt vetnek arra, hogy e motívumok melyike nyomhatott erősebben a latban. Ami az előzményt illeti, erre Jászi a számára érthetetlen áttérési szertartáskor érzett zavara kapcsán mutatott rá: „Hogy zsidók voltunk, azt sem tudtam. A vallásnak nem volt szerepe életünkben. Szüleim, apám *aufklärista* elvei szerint, csak erkölcsi nevelésünket tartották fontosnak, teljesen dogmátlan szellemben. Társadalmi életünkben sem észleltem a valláskülönbségeket. Szüleim általános tekintélynek örvendtek, közeli barátaink jórészt keresztények voltak, sőt néhány gentrycsaláddal is gyakori érintkezésben voltunk."[228] A Jászi szülők tehát gyermekeiket tudatosan nem zsidónak nevelték, majd áttérésüket követően, zsidó múltjuk adminisztratív nyomait is igyekeztek eltüntetni. Jászi hagyatékában fennmaradt egy 1895-ben kiállított születési bizonyítvány, amely szerint már születésekor református vallásúként lett megkeresztelve.[229] Repiszky Tamás, a Jászi család avatott kutatója úgy vélte, az első hamisított keresztleveleket az áttérést lebonyolító lelkész, Asztalos György, már 1881-ben állíthatta ki.[230] A gyermekek nevelése, az áttérés homályba fedése és az antedatált keresztlevelek mind arra utalnak, hogy Jászi Ferencet elsődlegesen azon vágya motiválta, hogy gyermekeit minél teljesebben megváltsa az általa

[226] Uo., 161, 163, 165. o.
[227] Jászi Oszkár: *Emlékeimből: Szülőföldemen*, i. m. 545, 547-549. o.
[228] Uo., 547.
[229] Litván György: *Jászi Oszkár*. Bp., Osiris, 2003, 19. o.
[230] Repiszky Tamás: *Ágas-bogas családfa*, i. m. 173. o.

bizonyára értelmetlen teherként, sőt: köztiszteletnek örvendő társadalmi pozíciója ellenére feltehetően stigmaként megélt zsidó származástól.

Az emancipáció bekövetkeztével a zsidóság stigmája a nagypolgárság esetében legfeljebb a hagyományos elitbe való hiányos társadalmi integrációban nyilvánult meg. E befogadásra az 1880-as években a nagypolgárság még nem annyira törekedett? Vagy netán a Tiszaeszlár nyomában felébredt zsidó önérzet tartotta vissza a vagyonos kereskedő polgárságot a kitéréstől? Mindenesetre a nagypolgárság körében az 1880-as években történt áttéréseket mintánkban egyedül két fiatal lány képviseli. A korábban már említett 18 éves **tornyai Schosberger Ottilia** (1864-1936), tornyai Schosberger Henrik „földbirtokos" és Hellmann Zsófia „israeliták" lánya, 1882. július 1-én vette fel a keresztséget a lipótvárosi plébánián, majd pár nappal később feleségül ment báró Bornemissza Pálhoz, aki Ottiliával együtt egy millió aranyforint hozományt kapott kézhez.[231] Ottilia húga, **tornyai Schosberger Ilona** (1867-1926), aki 1883. október 15-én, csupán 16 évesen fogadott örök hűséget az elszegényedett, kenyerét pénzügyi fogalmazóként kereső gróf Batthyány Istvánnak, ugyancsak közvetlenül házassága előtt térhetett át jövendőbelije katolikus hitére. (Az ifjú pár nem élvezte hosszan a házasélet örömeit, az esküvő után pontosan egy héttel Rosenberg Gyula budapesti ügyvéd, később Szabadelvű párti képviselő egy nagy szenzációt keltő párbajban agyonlőtte a grófot, akinek özvegye 1886 tavaszán, immár reformátusként, lovag Offermann Viktor brünni nagyiparos felesége lett.)[232]

A korabeli sajtóhíresztelések szerint Ilonával együtt szülei is katolizáltak, a mendemondák szerint a párizsi Madeleine-ben. A szóbeszéd azonban téves volt. Amiként apja, a zsidó hitűek közül 1863-ban elsőként magyar nemességet kapott, a dohánykereskedelemben megvagyonosodott Schosberger Sáje Wolf/Simon Vilmos, valamint testvére, a magyar zsidók közül 1890-ben ugyancsak elsőként magyar bárságot kapott Schosberger Zsigmond, Schosberger Henrik is zsidó felekezetűként halt meg.[233] A gazdasági tevékenysége mellett perzsa főkonzuli minőségében is ismert földbirtokos a zsidó közéletben nem játszott ugyan olyan jelentős szerepet, mint a PIH elnöki tisztségét 1859-1861, majd 1863-1865 között elfoglalt apja, de azért tagja volt a pesti Chevra Kadisa képviselőtestületének, pártfogó tagja az Izraelita Magyar Irodalmi Társulatnak, míg felesége, született Hellmann Zsófia, a Pesti Izraelita Nőegyletben tevékenykedett, melynek alapító

[231] MOL, Szentistvánvárosi (Lipótvárosi) r. kath. plébánia, kereszteltek anyakönyve, A64. tekercs.; *Bornemisza — Schossberger*. Katholikus Társadalom, 1882. júl. 9, 1-2. o.; Csiffáry Gergely: *Szerelmi történet a párbajozó Magyarországon*. Új hevesi Napló, 11. évf. 2001, 1. sz. (http://www.agria.hu/hnaplo/2001jan/)

[232] Nagy Sándor: *Schosberger Ilona különös házassága*. In: Halmos Károly — Klement Judit — Pogány Ágnes — Tomka Béla szerk.: A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére. Bp., Századvég, 2009, 48-57. o.; Török Imre: *Kedves lovakról, furcsa emberekről*. Bp., Magvető, 1980, 85-8. o.; Avigdor Löwenheim: *Zsidók és a párbaj*. Múlt és Jövő, Új folyam, 3. évf. 1992, 4. sz. 86. o.

[233] OSZK. Gyászjelentések, FM8/35797/443: Schosberger Henrik.

tagjai közé tartozott.[234] Schosberger Henrik halálakor, ahogyan ez a vagyonos zsidókhoz illett, a gyászoló család 1000 forintot adományozott a pesti neológ hitközségnek, 500-at a Chevra Kadisának, és ugyanennyit küldött a polgármesternek, „szegények közt való szétosztás céljából".[235] A Kerepesi úti izraelita temetőben Schosberger Henrik felett a gyászbeszédet Kohn Sámuel pesti főrabbi tartotta, „a ki megkapó szavakkal méltatta az elhunytnak közgazdasági érdemeit, családja iránt való nagy szeretetét és egyéb erényeit", írta az *Egyenlőség*, tapintatosan elhallgatva lányai kitérését,[236] noha nyilvánvaló, hogy Ottilia és Ilona katolizálása, pontosabban beházasodása a magyar arisztokráciába apjuk törekvéseit tükrözte, amiként bizonyára fiainak, Lajosnak és Rezsőnek a zsidó hiten maradása, pontosabban vagyonos zsidó családból származó lányokkal való házassága is.[237]

Amiként a korábbi korszakokat, úgy az 1880-as éveket is egy szerelmi házassággal zárnánk. Miután szegedi származású fuvaros vállalkozó férje tönkrement és elkeseredésében önkezűleg véget vetett életének, a nyolc gyermekes Fischer Minna egy kis trafikot és lutris boltot nyitott a Kerepesi úton. Ide tévedt be egy nap a *Budapesti Hírlap* ifjú munkatársa, Benedek Elek, aki nyomban szerelemre lobbant az özvegyasszony „aranyhajú szöke" lánya, az általa — és minden bizonnyal a keresztségben is — Máriának nevezett **Fischer Mirjám** (?-?) iránt. Nem sokkal később szerelmet vallott a minden hozományt nélkülöző lánynak, aki viszonozta érzelmeit. Egy kérdés maradt:

„– Mária, én nem kívánom, hogy érettem elhagyja a hitét. De — igen, a főrendiházban — a polgári házasságot — leszavazták…

– Tudom.

– Meg tud-e válni érettem a hitétől?

– Meg."[238]

Önéletrajzában Benedek Elek ennél többet nem írt mennyasszonya áttéréséről, valójában ezt is úgy sikerült leírnia, hogy jövendőbelije zsidó származását meg sem említette, csupán 12 oldallal később jegyezte meg, miszerint felesége „Izrael népének" volt a sarja.[239] Mindenesetre 1884. július 30-án immár reformátusként vezette Fischer Máriát a Kálvin téri

[234] Dr. Groszmann Zsigmond: *A pesti zsidó gyülekezet alkotmányának* története, i. m. 171. o.; Halálakor a családon kívül a Chevra Kadisa is kibocsátott egy gyászjelentést. OSZK. Gyászjelentések, FM8/35797/443: Schosberger Henrik.; A társulat tagjai. In: Bánóczi József szerk.: Évkönyv. 1901. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1901, 422. o.; *A Pesti Izr. Nőegylet 1866-1891*. Huszonöt évi fennállásának megünneplése alkalmából írta Forrai Gábor, a Pesti Izr. Nőegylet titkára. Bp., Hungária Könyvnyomda, é. n. [1891], 71. o.

[235] Tornyai Schosberger Henrik. *Egyenlőség*, 1899, jún. 11, 10. o.

[236] Uo.

[237] 1914-ben még mindketten szerepeltek a pesti Chevra Kadisa tagjai között, Schosberger Lajos (1861-1928) később feleségével, Feldheim Ilonával együtt katolizált, Schosberger Rezső (1862-1936) Brüll Terézt, Brüll Ármin lányát vette nőül, későbbi felekezeti státuszáról nincs információnk. *A Pesti Chevra Kadisa választóképes tagjainak névjegyzéke*. H. n. [Bp.], 1914, 37. o.; Kempelen Béla: *Magyar zsidó családok*, i. m. I. köt. 112-113. o.; OSZK. Gyászjelentések, FM8/35797/65: Brüll Ármin.

[238] Benedek Elek: Édes anyaföldem! Egy nép s egy ember története. I-II. köt. Bp., Pantheon Irodalmi Intézet, 1920, II. köt. 26-27. o. Ld. még: Lengyel Dénes: *Benedek Elek*. Bp., Gondokat, 1974, 47-48. o.;

[239] Uo., 39. o. Nyolc évvel később, 1928-ban megjelent, találkozásukról és ébredő szerelmükről írt regényében Benedek már egyáltalán nem utalt felesége származására, így áttérésére sem, Mária apját a lehető legkevésbé „zsidós" hangzású Kendi János néven mutatta be. Ld. Benedek Elek: *Mária. Regény levelekben*. Bp., Singer és Wolfner, é. n. [1928].

templom oltára elé.[240] Boldog házasságban éltek, sírjára felesége Ruth könyvének sorait (Ruth 1. 16-17.) íratta: „Ahová te mégy, oda megyek, és ahol lakol, ott lakom. A te néped az én népem, és a te Istened az Istenem. Ahol meghalsz, ott halok meg, és ott temettetem el."[241]

4. Áttérések a dualizmus utolsó évtizedeiben

Az 1880-as évek végére a politikai antiszemitizmus szinte teljesen megszűnt. Első felléptekor, az 1884-es országgyűlési képviselőválasztásokon 17 mandátumot szerzett Antiszemita Párt 1887-ben már csak 11 képviselőt juttatott a Házba, majd szétesett, az 1892-es választáson a párt már nem szerepelt.[242] Az 1890-es évek első felének az egyházpolitikai küzdelmek során fokozódó és bennük kicsúcsosodó liberális fellángolása a dualizmus kori magyar zsidóság aranykorát jelentette. Csakúgy, mint a millennium évére immár teljes (díszmagyaros) pompában tündöklő nagypolgárság, az ekkorra nagy többségében akkulturálódott zsidó középrétegek is jogos optimizmussal nézhettek a jövőbe. Ez a derűlátás jellemezte a neológ zsidó sajtót is, és különösen a közülük legbefolyásosabb *Egyenlőség*et, a zsidó felekezet egyetlen hivatalosan is, vagyis a kellő kauciót lefizetett „politikai" lapját. Ha a hetilap hangulati változását nézzük, az 1890-es évek első fele és a világháborút megelőző évek között roppant jelentős különbség mutatkozik. Az optimizmus e húsz év során fokozatosan pesszimizmusba, keserűséggel vegyes beletörődésbe fordult át, a neológ zsidóság elsőszámú orgánuma a politikai hatalomból kiábrándultan, a zsidók társadalmi befogadását illetően mind reményvesztettebben lépett át az 1914-es évbe. A nemzet zsidó és keresztény lakosai egybeolvadásának tényét vagy legalábbis együvé válásuk elkerülhetetlen bekövetkeztét lelkesen ecsetelő, a recepció és millennium évei alatt tobzódó cikkek a világháború kitörését megelőző évekhez érve szinte teljesen eltűntek a lap hasábjairól.

A dualizmus utolsó három évtizede során történt áttérések szempontjából e korszak mégis egynek tekinthető. Mégpedig egyértelműen egy új korszaknak. A zsidó felekezetből kilépők elsöprő zöme ekkorra már részben vagy teljesen akkulturálódott családokból származott, többsége a vallási hagyományokkal többé-kevésbé teljesen felhagyott, jelentős része zsidó mivolta iránt eleve indifferens családban nőtt fel.

Ezen évtizedek további újdonsága két, eddig ismeretlen „típus" megjelenése, az értelmiségi pályát választó nagypolgár sarjaké, és a családjuk által, akaratukon kívül elkereszteltelteké. Ez utóbbiak közül csupán illusztrációként hoznánk fel két példát, hiszen e történetek elsősorban nem az áttérőkről, hanem az őket „elkeresztelő" családtagokról szólnak.

[240] *Esküvő*. *Budapesti Hírlap*, 1884. júl. 30, 5. o.
[241] Dr. Feuerstein Emil: *Benedek Marcell*. In: Uő: *Egy marék virág. A magyarajkú zsidóság szellemi öröksége*. III. köt. Tel-Aviv, Szerző kiadása, é. n., 251. o.
[242] Antiszemita programmal, de pártonkívüliként, vagy más párt tagjaként a régi képviselők közül néhányan még bekerültek a képviselőházba, így Istóczy Győző, vagy Ónody Géza. Ld. Kubinszky Judit: *A politikai antiszemitizmus Magyarországon 1875-1890*. Bp., Kossuth Könyvkiadó, 1976, 212, 222-223. o.

1906. március 19-én a PIH kórházában nagybetegen fekvő **Bihari Sándort** (1855-1906), a népszerű festőt katolikus felesége, a két évvel korábban elvett Kindlovits Emilia szolnoki tanárnő kérésére megkeresztelte a kórházba civil ruhában érkezett Odvorka Rudolf lipótvárosi káplán. Kitérési szándékát Bihari nem jelentette be a PIH-nél, barátai előtt többször mondta, hogy sohasem fog kitérni, a keresztelés tanúk nélkül történt. Biharit pár nappal később felesége átszállíttatta a Vöröskereszt Győri utcai Erzsébet kórházába, ahol a házaspár egyházilag is egybekelt, és a festő úgy nyilatkozott: önszántából keresztelkedett meg. Valójában azt sem lehetett tudni, vajon megkeresztelése pillanatában öntudatánál volt-e, egyes barátai szerint Bihari éppen azért kérte felvételét a zsidó hitközség kórházába, mert tartott attól, hogy felesége keresztény családja, amely a házasság óta szüntelen kérte, hogy térjen át, akaratán kívül megkereszteli. Közvetlenül a keresztelés után, Bihari felesége kijelentette a kórház gondnokának: azért kereszteltette meg férjét, mert „zsidóként való meghalását gyermekére nézve hátránynak tartotta". Bihari március 28-án meghalt, a pesti és budai neológ zsidó hitközségek tiltakozása ellenére katolikusként temették el.[243]

Hat évvel később, az ugyancsak halálos ágyán fekvő **Neumann Miksát** (1836-1912) építész fia, a nevét 1891-ben magyarosító, és talán már ekkor katolizált Kőrösi Albert (1869-1955) kereszteltette meg. A Budapesti Áru- és Értéktőzsde 1903-ban királyhalmi előnévvel nemességet kapott alelnöke több mint negyven éve tagja volt a pesti Chevra Kadisának, nem sokkal halála előtt kiválasztotta és megvásárolta helyét felesége sírja mellett a zsidó temetőben. Valószínűtlennek tűnt, hogy a 76 éves öregúr halála órájában akart volna kitérni. Ez esetben sem lehetett tudni, vajon megkeresztelésekor beszámítható állapotban volt-e. A pesti Chevra Kadisa ügyészi minőségében Mezey Ferenc tiltakozást nyújtott be a fővároshoz, de hiába, Neumann Miksa is a katolikus temetőben lelt végső nyugvóhelyére.[244]

A források természeténél fogva az előbbi korszakokban is az áttért értelmiségiekről rendelkeztünk a legtöbb ismerettel. Ez még inkább így van az 1890-es évektől kezdődő időszakot illetően, ami egyszerűen a zsidó értelmiségiek számának növekedésével áll összefüggésben. Nem biztos, hogy e rétegen belül az áttérés arányaiban is nagyobb méreteket öltött, mint a reformkorban. Amint láttuk, az 1840-es években színre lépő, számban persze jóval kisebb csoportnak is közel a fele kikeresztelkedett. De annyi bizonyos: a zsidók között az áttérés ebben a periódusban is az értelmiségiek körében mutatkozott a leggyakoribbnak, a

[243] Kitérés, betérés. Jegyzőkönyv Bihari Sándor elkereszteléséről, 1906. PIH, II-B-3. A PIH ügyésze által felvett jegyzőkönyv a zsidó kórház gondnokának, Lichtmann Somának a vallomását rögzíti. Szabolcsi Miksa: *Lélekrablás*. Egyenlőség 1906. márc. 25. 1-5. o.; Mardocheus: *A Bihari-esethez*. Egyenlőség 1906. ápr. 1. 1-2. o.; *Három beadvány*. Egyenlőség 1906. ápr. 1. 2-4. o.; *A Bihari-eset*. Egyenlőség 1906. ápr. 8. 11. o.; *Keresztelés a zsidó-kórházban*. Budapesti Hírlap 1906. márc. 22. 8-9. o.; *Kath. hitre térés a zsidó-kórházban*. Pesti Hírlap 1906. márc. 22. 12. o.; *Kikeresztelkedés — zsidó kórházban*. Budapesti Napló 1906. márc. 22. 5. o.; *Kikeresztelkedés a zsidó kórházban*. Pesti Napló 1906. márc. 23. 6. o. *A kikeresztelkedett festőművész esküvője*. Pesti Hírlap, 1906. márc. 24, 10. o.; *Bihari Sándor esküvője*. *Pesti Napló*, 1906. márc. 25, 12. o.; *Bihari Sándor meghalt*. Budapesti Napló, 1906. márc. 29, 5. o.; *Bihari Sándor halála*. Pesti Napló, 1906. márc. 29, 5-6. o.; *Bihari Sándor halála.* Budapesti Napló, 1906. márc. 30, 6. o.;*Bihari Sándor halála.* Pesti Napló, 1906. márc. 30, 7. o.

[244] *Századunk névváltoztatásai*, i. m. 139. o.; Hajdu Miklós dr.: *Expressz-keresztelés*. Egyenlőség, 1912. márc. 3. 4-5. o.; *Neumann Miksa meghalt*. Zsidó Szemle, 1912. márc. 1. 2. o.

zsidó identitás kérdésének szemszögéből a vallásváltás e réteg egyik alapvető sajátosságának mondható.

A zsidó közösség polarizálódásával az áttért értelmiségiek társadalmi-kulturális háttere is mind nagyobb diverzifikációt mutat, a korábbiakhoz képest egy fontos különbséggel: a vallási hagyományokhoz szigorúan ragaszkodó családban, „orthodox" zsidó közegben felnőttek száma immár elenyésző. Jelentős részük továbbra is szerény kisiparos-kiskereskedő szülők gyermekeként látott napvilágot, de többen már (szak)értelmiségi középpolgár családokban nőttek fel, páran, mint említettük, nagypolgári családokban.

Azokkal kezdjük, akikről vallásváltásuk pontos időpontján kívül nem tudunk semmit; célunk itt nem más, mint egy, a kutatókat esetleg érdeklő életrajzi adalék említése. A művészettörténész és kritikus **Elek Artúr** (1876-1944) 23 éves korában, 1901. október 9-én és 24-én jelentette be kitérési szándékát a PIH rabbihivatalában, anyja a négy évvel előbb ugyanott kitért Róth Miksának volt a nővére, egyik tanújaként az ugyancsak *Nyugatos* költő, író, újságíró Szilágyi Géza (1875-1958) szolgált. (Szilágyi nem tért ki, az 1929-ben kiadott *Zsidó Lexikon*ban munkatársként is közreműködött.)[245] Bejelentése szerint Elek Artúr a katolikus vallásra szándékozott áttérni, áttéréséről, zsidóságáról ismereteink szerint soha nem nyilatkozott.[246]

Bár verseiben előszeretettel fordult ótestamentumi motívumokhoz (aminek eredményeként egy 1927-es kritikájában Kassák Lajos „az ős, a földművelő zsidó" típusát vélte benne felfedezni), áttéréséről vagy akár csupán zsidóságáról a költő **Gellért Oszkár** (1882-1967) sem írt. 1950-ben kiadott, verses énekbe szedett önéletrajzában, illetve 1958-1962-ben kiadott visszaemlékezéseiben a *Nyugat* munkatársa, majd 1920-tól a folyóirat megszűntéig egyik szerkesztője nem tett említést zsidó származásáról, gyermek- és fiatalkoráról is alig írt, szüleiről sem mondott semmit azon kívül, hogy anyja kocsmáros lány, apja fizetését elkártyázó kishivatalnok volt.[247] A kitérési szándék kétszeri bejelentési kötelezettségének a joghallgató Gellért Oszkár 20 évesen, 1902. július 24-én és augusztus 12-én tett eleget, a PIH rabbihivatalában adott nyilatkozata szerint a katolikus vallásra készült áttérni. A következő években, pontosan ismeretlen időpontban azonban visszatért a zsidó felekezet kötelékébe, 1907 tavaszán ugyanis újból kitért. Ezúttal a felekezet nélküliség

[245] MZsL, TB. B/67.

[246] A deportáció elől 1944-ben az öngyilkosságba menekülő Elek Artúr legjobb személyes portréját Sós Endrének köszönhetjük, aki éveken át együtt dolgozott vele *Az Újság*, majd az *Újság* szerkesztőségében. Ld. Sós Endre: *Felvillanó arcok. Arcképek, emlékezések*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1965, 82-99. o.

[247] Kassák Lajos: *Gellért Oszkár költészete*. Nyugat, 1927, 14. sz. (http://epa.oszk.hu/00000/00022/00423/13232.htm); Gellért Oszkár: *Önéletrajz*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1950, 21. o.; Gellért Oszkár: *Egy író élete.* I. köt.: *1902-1925*. Bp., Bibliotheca Kiadó, 1958, 26-28. o. E minimális információk átvételén kívül Gellért fiatal éveiről életrajzírója sem szolgált további információval. Ld. Borbély Sándor: *Gellért Oszkár*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1976, 9. o.

státuszát választotta, a PIH-hez április 23-án beérkezett polgármesteri értesítés szerint hivatalosan is ekként lett regisztrálva.[248]

1902-es áttérése előtt Schwarz Gusztáv több ízben nyilatkozott zsidótárgyú kérdésekben az *Egyenlőség* főszerkesztőjének, az 1913-ban megkeresztelkedett Nagy Endre fiatal éveiben több zsidó tárgyú elbeszélést közölt, a vele egyazon évben született és saját állítása szerint szintén 1913-ban katolizált Fenyő Miksa pedig kései önéletrajzában részletesen írt zsidóságától való eltávolodásáról, sőt áttérését is megemlítette. Vallásváltásuk oka mindazonáltal rejtélyes.

Schwarz Gusztáv (1858-1920) (1913-as nemesítése után Szászy-Schwarz Gusztáv) jómódú pesti családban született, apja, Schwarz Ármin az 1890-es években a Bankegyesület igazgatójaként működött. A fővárosban végezte el a gimnáziumot, majd a jogot, ügyvédi irodát nyitott, 1885-től a római jog magántanára a budapesti egyetemen, 1893-ban ugyanott rendkívüli tanár. Az *Egyenlőség*nek ekkor tett nyilatkozatában önnön példáját állította a kinevezésük érdekében kikeresztelkedő hitsorsosai elé, kitartásra buzdítva pályatársait: „Ha kenyértörésre került a dolog, ha arról volt szó, hogy vagy kikeresztelkedni, vagy lemondani az egyetemi tanárság reményéről, az illető urak — vannak persze kivételek is — rendesen beadták a derekukat. Szomorú, hogy nálunk bármily kiváló tudós is csak a keresztlevél segítségével juthat egyetemi tanárságra, de ha már úgy van, a zsidó tudósoknak erőseknek kellene lenniök és ha az intéző körök látnák, hogy czélhoz nem jutnak, [...] a jég megtörnék és kineveznének zsidót is."[249]

Egy évvel később Schwarz Gusztáv a római jog nyilvános rendes tanára lett. A budapesti egyetem első zsidó hitű, Goldziher Ignáccal szemben nem csak címzetes, hanem katedrával is rendelkező nyilvános rendes tanárát az *Egyenlőség*, sőt az ortodox *Zsidó Híradó* is büszkén ünnepelte, kinevezését a liberalizmus győzelmeként értékelte.[250] Bár a felekezeti életben Schwarz Gusztáv nem vett részt, az új egyetemi tanárt bemutató cikkében az *Egyenlőség* külön hangsúlyozta, gyermekkorában szülei alapos vallásos nevelésben részesítették: „Gymnazista korában talmudra is járt és az öreg Lustig bácsinak legkedvesebb tanítványai közé tartozott. Zsidó ismereteit, melyekkel számos kartársán túltesz, itt szerezte meg, s ha ezek a dolog természeténél, a választott pályánál fogva nem is lehetnek valami nagyon jelentékenyek, ebben a felekezeti ismereteket mellőző és a bennök való jártasságot szenvelgő korban mindenesetre számba vehetők."[251]

[248] MZsL, TB. B/67. 1910 márciusában öccse is kitért, Gellért Hugó bejelentése szerint a református vallás mellett döntött, bátyja szolgált egyik tanújaként.
[249] *Rk. egyetemi tanár*. Egyenlőség, 1893. júl. 14, 8. o.
[250] *Új egyetemi rendes tanár*. Egyenlőség, 1894. szept. 7, 11. o.; *Hírek.* Zsidó Híradó, 1894, szept. 13, 9. o.; Dr. Fleischmann Sándor: *Az első zsidó rendes jogtanár*. Egyenlőség, 1894. szept. 14, 3-4. o.; Haber Samu: *Schwarz Gusztáv dr.* Egyenlőség, 1894. szept. 14, 4-5. o.
[251] Uo., 4. o.

Az *Élet* című, harcosan liberális hetilap már jóval kevesebb lelkesedést tanúsított. A dilettáns, de roppant ambiciózus Schwarz Gusztáv, írta a hetilap, éppen zsidó vallása miatt kapta meg nyilvános rendes tanári kinevezését, „mutató számba menő bacilusként", mint a liberális vitrinbe kirakható díszzsidó. Csakhogy a zsidóság számára, jövendölte meg a hetilap, „e kinevezésben nem lesz köszönet". Schwarz eltávolodását a zsidóságtól mi sem mutatja jobban, minthogy próbaelőadását „zsidó létére" éppen a zsidó újév napjára tűzte ki. „Nem lehet elég erősen elítélni azt az urat, kinek rendes tanári kinevezésén az egész magyarországi zsidóság ujjongott, s ki erre azzal válaszolt, hogy minden kicsiny vagy nagy ok nélkül a legnagyobb zsidó ünnepen tartotta első előadását. Hogy ez póz, az bizonyos", írta a szerkesztő a cikkhez fűzött lábjegyzetben, míg a cikk írója, Schwarz Gusztávhoz szólva, ekképpen zárta írását: „Adunk Önnek egy jó tanácsot, melylyel a pesti izraelita hitközség hálját is kiérdemeljük: *keresztelkedjék ki!*"[252]

1902 őszére érve Schwarz Gusztáv megfogadta a tanácsot, a kitérési kötelezettséget mellőzve, vagyis papíron törvénytelenül keresztelkedett meg az erzsébetvárosi plébánián, a zsidó lapok által folyamatosan szapult Tóthfalussy Béla plébános közreműködésével. A titokban tartani kívánt áttérés persze kitudódott, az esetnek Szabolcsi Miksa hosszú cikket szentelt hetilapjában. Hogy a jog tanára miért tért át titokban, a törvényt megkerülve, erre nézve Szabolcsi az *Élet* által már Schwarz Gusztáv kinevezésekor felhozott érvben látta a nyilvánvaló magyarázatot: Schwarz „mutató zsidó volt, [...] azért lett egyetemi tanárrá, mert zsidó volt", ez persze „erkölcsi lehetetlenséggé" tette felekezete elhagyását, amelyet ekképpen csak „bujkálva, törvényt szegve" mert véghezvinni.[253]

De miért tért át? „Meggyőződésből? Két éve múlt, hogy dr. Schwarz Gusztávval egy kocsiban utaztam, 5 óráig tartott az út (Bécsből Budapestig), a mely idő alatt majdnem kizárólag a kitérés kérdését vitattuk. Már akkor is híre járt ugyanis, hogy dr. Schwarz Gusztáv kitért és én eziránt nyíltan kérdést intéztem hozzá. Kijelentette, hogy nem igaz. Ha tette volna, nyíltan tette volna. A jellem dolga, szólt, hogy ha az ember ilyet tesz, ne lopva tegye. [...] Beszélgettünk azután a kitérés indokairól és ezek között előfordult a meggyőződés is. De csak futólag. Ő arról szólt, hogy mint zsidó nem hisz. – Hát azt hiszi? kérdezém. – Azt sem hiszem, volt a felelet. [...] Mi vezethette hát? Az emelkedés vágya? Hisz mint zsidó lett rendes egyetemi tanár, mint zsidó lett udvari tanácsos, mint zsidó lett a jogi kar dékánja, láthatta tehát, hogy specialiter ő neki zsidósága nem ártott. Mi bírhatta tehát a valláscserére, ami végtére is defektus és nem csak a zsidók szemében? Házasság nem játszott közre, mert felesége, ki Budapest egyik legszebb asszonya, zsidó asszony. Az a meggyőződés sem vihette

[252] Szekeres András: *Schwarz Gusztáv. Élet*, 1894. okt. 14, 6-7. o.
[253] Szabolcsi Miksa: *Meturgeman. Utazás egy kitérés körül.* Egyenlőség, 1902. okt. 12, 4. o.

titokban, kerülő utakon az erzsébetvárosi plébánoshoz, hogy a zsidó ember nem lehet derék ember, míg a keresztény ember csak jó ember lehet, mert keresztény ember soha sem egymást, sem a máshitűt nem bántja. [...] Mi bírhatta hát mégis arra, hogy arczul üsse faját, övéit; hogy múltját, származását elrúgja? Egyszerűen könnyelműségből, meggondolatlanságból olyan kiváló és komoly férfiú ilyen lépést nem tesz. Hát mégis miért tette volna? Azt csak nem hiszi, hogy akik eddig gyűlölték, azok ezután szeretni fogják. Nagyon jól tudja dr. Schwarz Gusztáv úr, hogy akik a zsidót gyűlölik, azok a renegátot meg is vetik. Mi bírhatta tehát mégis a vallás cserére? Semmi. Nincs erre ok."[254] Ok természetesen kellett, hogy legyen, Schwarz Gusztáv talán a hagyományos elitbe való befogadását akarta megkönnyíteni, erre utalhat, hogy később tagja lett az Országos Kaszinónak.[255]

Az *Egyenlőség* főszerkesztője nyilvánvalóan neheztelt Schwarz Gusztávra, a következő években ismételten felelevenítette kikeresztelkedését,[256] majd 1911-ben, mintegy magától értetődően említette egy hosszú, a zsidó polgárság asszonyait, lányait a kereszténység „legtüzesebb térítői"-nek aposztrofált írásában, miszerint Schwarz Gusztáv esetében is „a nők voltak a térítők".[257] Hogy Szabolcsi időközben újabb információkra tett szert vagy csupán emlékezete csalta meg, avagy esetleg tudatosan torzította a tényeket, nem tudni, amiként azt sem, vajon 1902-ben Schwarz Gusztávval felesége, az aradi származású Lustig Janka is kikeresztelkedett-e.

A nevét 1900-ban Groszról magyarosító **Nagy Endre** (1877-1938) az Ugocsa megyei Nagyszőlősön született, földbirtokát kártyán elverő nagyapjától apja már csak egy kocsmát örökölt. Nagy Endre 9 éves korától Nagyváradon járt iskolába, nagybátyjánál élt, nyarait szülőfalujában töltötte, érettségi után Pesten majd Nagyváradon jogot hallgatott, minden meggyőződés nélkül, annál lelkesebben kezdett viszont írni a nagyváradi, majd pesti lapokba. 1900-tól a fővárosban élt, 1907-ben a Bonbonnière kabaré konferansziéja, 1908-1913 között a Modern Színpad konferanszié-igazgatója, a magyar kabaré megteremtője.[258]

Gyermekkora szülőfalujáról Nagy Endre *Fatornyos hazám* címmel a *Nyugat* 1932. évfolyamának 7., 9. és 10. számaiban közölte visszaemlékezéseit, az ekkor már közel két évtizede áttért író műve mentes zsidó származására vonatkozó minden utalástól. Nem mintha a kérdés nem érdekelte volna: ifjúkora Nagyváradjáról, a Bonbonnière-ben és a Modern Színpad élén töltött éveiről, majd 1913-1914-es párizsi útjáról az 1930-as években közölt írásai bővelkednek egyes szereplők zsidóságára kiélezett anekdotákban, a hangnem kedvesen

[254] Uo., 4-5. o.
[255] William O. McCagg, Jr.: *Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary*, i. m. 35. o.
[256] Szabolcsi Miksa: *Meturgeman. Dr. F. E. Budapesten*. Egyenlőség, 1902. nov. 9, 8. o.; Uő: *Hívek egylete*. *Egyenlőség*, 1903. febr. 8, 1. o.; Uő: *Gondolatok a protestáns memorandum olvasásakor. Egyenlőség*, 1904. okt. 23, 3. o.
[257] Szabolcsi Miksa: *Meturgeman. Üzenetek és magyarázatok. Fejezetek a nőről a zsidó kultuszban*. *Egyenlőség*, 1911. okt. 15, 8. o.
[258] Nagy Endre: *Életutam*. In [Nádas Sándor]: *Ki volt mi volt. 99 önéletrajz. Magyar selfmademanek*. Bp., A Pesti Futár Kiadása, 1928, 84. o.; Bános Tibor: *Nagy Endre*. Bp., Athenaeum, 2000, 10-34. o. A szerző utalás szinten sem szól Nagy Endre zsidó származásáról.

ironikus, a szerző látszólag teljesen fesztelen.[259] Zsidó származásáról azonban ezen írásokban sem írt, családja „felekezeti viszonyaira" vonatkozó egyetlen utalása gyermekei vallását illeti, akik, amint kiderül a Párizsban töltött időkről szóló beszámolójából, katolikus iskolába jártak, de a református hitben nevelkedtek.[260]

Nagy Endre fia, ifj. Nagy Endre 1907-ben, lánya, Kató, 1909-ben született. Parasztcsaládból származó keresztény feleségével, Gizivel, a fővárosban ismerkedett meg, ahol a faluról jött lány modellként kereste kenyerét.[261] Születésekor lánya nyilván református anyja felekezetét követte, fia vallása nem ismeretes, ha zsidó hitűként lett is anyakönyvezve, mivel apja áttérésekor még nem töltötte be a hetedik évét, a törvény szerint 1913-ban ő is keresztény hitűvé vált. Nagy Endre unokaöccsének emlékeiből tudjuk: házasságát özvegy anyja és testvérei rosszul fogadták. Az ugyancsak nagyszőlősi Neufeld Béla (1894-1962) 1906-ban, kevéssel nagybátyja esküvője után látogatott családjával Pestre. „Nagy volt az örömöm, Pestre kerültem. Nagy Endre vett bennünket gondjaiba. Szegény, akkortájt nagyon elárvultnak érezte magát, mivelhogy anyja és testvérei elfordultak tőle; keresztény lányt vett, aki ráadásul szegény volt, választott feleségül. A sajgószívű fiatal író, akkor a *Fidibusz*ba és a *Pesti Napló*ba írt, nap mint nap velünk volt, elveszejtett gyöngédségét mind reánk pazarolta."[262]

Nagy Endre anyjáról és testvéreiről ennyi az összes információnk, zsidó identitásukról a keresztény (ráadásul szegény) nővel való házasság elítélése önmagában nem mond sokat, a vallási hagyományok iránti viszonyuktól függetlenül a „vegyes házasság" elítélésében a zsidó polgárság széles rétegei osztoztak. Szüleiről Nagy Endre fiatalkori zsidó tárgyú írásaiban sem emlékezett meg. Az *Egyenlőség* hasábjain 1897-ben közölt tárcájának időskorára megvakult dédanyja szolgált apropóként. Fiatalkorában, Láposon, még régi idők jártak. „Akkor egy kis házikóba szorult a zsidó élete. Ki iparos volt, ki meg szatócs, de azért megéltek lassacskán, becsületesen. Szegény embernek szegény a vágya; könnyen elél az ilyen a földön." Azóta megváltozott a világ, már a láposi zsidók házait is piros bádogtető fedte, zsidó volt a körorvos, az ügyvéd, még egy-két megyei hivatalnok is közülük került ki. Dédanyja ebből nem látott semmit, „az ő emlékezetében az a régi világ maradt meg". Mikor egyetemista korában egy alkalommal a szerző hazaérkezett, dédanyja, aki már lépteiről felismerte, megkérdezte, hogyan is hívják. Válaszát értetlenül fogadta. „Endre… Az nem lehet! Ily nevet nem visel jóravaló zsidó ember." Melyik rabbinál tanul, faggatta tovább. Nem rabbinál tanul, válaszolta Endre, hanem az egyetemen. Dédanyja erre már kifakadt: „Hát a talmud az semmi?

[259] Párizsi éveit bemutató emlékeit Nagy Endre az *Újság* 1935. július-szeptemberi számaiban közölte, *A kabaré regénye* a *Nyugatban* jelent meg, ugyancsak 1935-ben, nagyváradi ifjúságáról az *Újság* 1936. december 6 — 1937. március 21. közötti számaiban emlékezett meg. Ld. Nagy Endre: *Egy város regénye*. Bp., Palatinus, 2001.; Uő: *A kabaré regénye*. Bp., Palatinus, 2000.; Uő: *Párizs, 1913*. Bp., Palatinus, 2000.
[260] Uo., 59-60. o.
[261] Bános Tibor: *Nagy Endre*, i. m. 23. o.
[262] Dr. Neufeld Béla: *Vívódó élet*. Gépirat. Bp., é. n. [1954], 19. o. OSZK. Kézirattár. Fol. Hung. 3430.

Ehelyett Isten tudja, mi mindent nem szedsz a fejedbe." Az idős asszony elbizonytalanodott, talán nem is a dédunokája az, megtapogatta arcát és örömmel vélte felismerni, hogy azért pajeszt hord. Nem pajesz az, hanem oldalszakáll, mondta neki dédunokája, majd zavartan magyarázkodni kezdett, ma már minden másképp van. Dédanyja nem értette, dühösen kiáltott rá: „Hallgass! Ma már másképp van? Hát a mai nap nem éppen olyan-e, mint a tegnapi nap? Tegnap volt Isten, ma meg már nincsen? Hallgass…" Idáig a történet, amelyet Nagy Endre a következő elmélkedéssel zárt: „Oh szépmama, aki azóta künn fekszel a földben, én is nagyon, nagyon sok vihart éltem már át azóta. Talán voltak diadalaim is, de láttam a gonoszságot, mely angol szabású ruhában jár; megtépázták hitemet az emberben; csalódás vigyorgott rám, mikor czélomat véltem elérni; láttam a legkönyörtelenebb harczot a kenyérért és láttam az eszmék alá rejtett önzést. És ilyenkor rád emlékezve, eszembe jut, hogy miért is nem lettem én szatócs abban a csöndes kis faluban, hogy békés pipázgatás mellett tanulhatnám a talmudot, napi foglalatosságaim után…"[263]

A cikk megjelenésekor 20 éves Nagy Endre kételyei hét évvel később sem változtak, legalábbis az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat 1905-ös évkönyvében közzé tett novella szerint. Az elbeszélés a hagyományos világból kiszakadó, egyes szám első személyben beszélő főhős és legjobb gyermekkori pajtása, a jámbor Chájem párhuzamos életútjának szembeállítására épül. A héder két legjobb tanulójának útjai konkrétan és szimbolikusan kamaszkorukban válnak el, a pályaudvaron, ahonnan a vonat Chájemet a pozsonyi jesiva felé viszi, míg a főhős a nagyváradi gimnázium felé veszi útját. A gimnázium után a főhős jogra megy, amikor negyedéves hallgatóként, immár számos szerelmi csalódással és egy-két párbajjal a háta mögött visszalátogat szülőfalujába, apja elviszi Chájemhez, aki a jesiva után egy kis vegyeskereskedést nyitott, amely eléggé jól megy ahhoz, hogy el tudja tartani családját, és eléggé rosszul, hogy eladópultja mögött békésen tanulmányozhassa a Talmudot. „Látod, ő már célhoz ért", mondja apja a fiának, „és a mi a legfőbb, ő tudja már, hogy hova halad, mi lesz belőle, de te… hány párbajod lesz még neked, hány sebet fogsz még te kapni az életben…" Az elbeszélés itt az utolsó mondatban közölt, a modern zsidók útjának helyességét megkérdőjelező kételyre futott ki. E beszélgetésnek már több éve, írta a szerző, az idők új sebeket, újabb csalódások hoztak, de mind azóta, sikereitől és kudarcaitól függetlenül, „mindig elémbe bukkan annak a görnyedő, koravén embernek az alakja és eltűnődöm a kérdésen, hogy vajon nem lett volna-e igazán bölcsebb, ha bevártam volna akkor a Chájem vonatát."[264] A legolvasottabb zsidó hetilapban publikáló, az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat pesti felolvasóestéin részt vevő fiatal hírlapíró írásai semmiben sem ríttak ki a neológ

[263] Nagy Endre: *A szépmama.* Egyenlőség, 1897. aug. 1., melléklet, 2. o.
[264] Nagy Endre: *Ki a bölcsebb*. In: Bánóczi József szerk.: Évkönyv. 1905. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1905, 157-163. o.

sajtóban ez időben megjelent tárcairodalomból, sem nosztalgiázó tónusukban, sem a „régi" világ idealizált bemutatásában.[265]

Nagy Endre 1913-ban tért át, nem sokkal azelőtt, hogy a Magyar Színpadot otthagyva, családjával elutazott Párizsba. Áttéréséről a cionista sajtó tudósított. „A bocherből lett kabaré tulajdonos kikeresztelkedett. Nem tud róla senki, csak a jól beavatottak", írta a *Zsidó Szemle*, kissé álnokul hozzátéve: „Most, hogy végleg Párisba készül, magyarságával együtt zsidóságát is itt hagyja."[266] Nagy Endre áttérését egy hónappal később futólag a *Múlt és Jövő* is megemlítette: „Nagy Endre, aki mint zsidó kabarétulajdonos szerezte hírnevét, vagyonát, mint Nagy Endre Boldizsár Lajos Mária sem lesz nagyobb író", írta a havilap főszerkesztője.[267] Nagy Endre sikeres, híres és vagyonos emberként tért át, miliőjében, a pesti művész és bohémvilágban felekezeti státusza nem jelentett hátrányt, már csak azért sem, mert e státuszban osztozott vele e miliő jelentős része, sikereit nem akadályozta. A kabaré mestere nem szomjúzott címek, elismerések után, sem arra, hogy befogadást nyerjen a „társaságba", élete végéig ugyanabban a közegben élt és dolgozott. Áttérése utáni írásaiban nincs semmiféle, esetleges vallási érzületére vonatkozó megjegyzés, egyes szereplők zsidóságáról, a zsidók sajátos társadalmi helyzetéről elejtett megjegyzései nem árulkodnak semmiféle személyes feszültségről, ellenérzésről, a zsidóságtól való elhatárolódás esetleges vágyáról, aminthogy annak sincs semmi jele, hogy magyarság és zsidóság között akármilyen ellentétet látott volna.

Felesége kérésére tért át? Fia „érdekében"? Áttérése valamely benső út eredményének tekinthető? Mindez lehetséges, amint akármi más is. A kép teljességéhez ugyanis, mint hab a tortán, hozzátartozik: áttérése után fél évvel Nagy Endre egy tárcát közölt a Ros Hásáná alkalmából négy melléklettel megjelenő *Egyenlőség* „Gyermekszoba" rovatában.[268] Az ifjúkori emléket közlő könnyed tárca jellegtelennek mondható, a friss konvertitának a zsidó hetilapban való publikálása annál meglepőbb.

Fenyő Miksa (1877-1972) visszaemlékezései a müncheni *Új Látóhatár* 1964-1968 közötti számaiban jelentek meg.[269] A *Nyugat* egyik alapítója, indulásától 1917-ig a folyóirat társszerkesztője, a századforduló politikai-irodalmi küzdelmeinek központi szereplője, és nem mellékesen a Gyáriparosok Országos Szövetségének, a GYOSZ-nak 1904-től titkára, majd 1917-től 1938-ig ügyvezető igazgatója, 1948 óta külföldön, az 1960-as években New Yorkban élt. Emlékiratait 87-91 éves kora között vetette papírra. A zsidó vallás iránti

[265] Az IMIT évkönyveiben szereplő írások egy része, általában a tudományosabb jellegű szövegek, eleve az évkönyv számára készültek, a szórakoztatóbb írások zöme a társulat által szervezett felolvasóesteken elhangzott szövegek szerkesztett változatai. Elbeszélését Nagy Endre egy ilyen felolvasó estén tartotta, valamikor 1904 novembere és 1905 márciusa között. Ld. *Bizottsági jelentések*. In: Bánóczi József szerk.: Évkönyv. 1906. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1906, 361-362. o.
[266] T: *Nagy Endre.* Zsidó Szemle, 1913. máj. 15, 3. o.
[267] Secundus [Patai József]: *Renegát írók.* Múlt és Jövő, 3. évf. 1913, 6. sz. 276. o.
[268] Nagy Endre: *Simsi*. Egyenlőség, 1913. szept. 28, második melléklet, 7-8. o.
[269] Fenyő Miksa: *Önéletrajzom*. (1964-1868) Bp., Argumentum Kiadó, 1994.

gyermekkori viszonyáról, a vallástól való eltávolodásról részletesen értekezett, megemlítette zsidó volta miatt kamaszkorában ért bántalmait, sőt áttérését is, ennek okát illetően írása azonban nem nyújtott semmilyen magyarázatot.

A nevét 18 éves korában magyarosító Fenyő Miksa Bács-Bodrog megyében, a zömében katolikus lakosságú Mélykúton született, a zsámbéki Fleischmann Fülöp szabómester és a várpalotai születésű Melczer Lujza legkisebb, hetedik gyermekeként. Szülei már tudtak magyarul, gyermekkorában anyja vele együtt olvasta Jókait, akit már csak azért is szeretett, mert, amint mondta fiának, „nála olyan szép karaktere van a zsidónak".[270] Gyermekkora falujának zsidó lakosai még fenntartották a vallási hagyományokat, a közeg bemutatásával Fenyő egyben tőle való elidegenedésének okát is megjelölte: „Zsidó imaház is volt a faluban; tán huszonöt zsidó család élt ott, kik előteremtették, nem könnyen, az előimádkozó és a tanító költségeit. Templomuk földes padlójú két egyszerű szobából állt, egymástól derékig érő fakorláttal elválasztva, hogy a férfiak és a nők külön hirdethessék az Isten dicsőségét. A férfiak az első szobában imádkoztak, ahol a frigyszekrény állt az Ótestamentum pergamentekercsével. Nem kedveltem az imaházat; ünnepi gyülekezetét, fehér lepelbe öltözött férfiaival, kik érthetetlen nyelven egyhangon mormolták imáikat. [...] Idegenkedésemnek forrása nyilván az volt, hogy apám, kit igen szerettem, s ki tekintély volt előttem, nem volt vallásos ember, s keveset törődött a zsidó szertartásokkal. Nagy ünnepek alkalmával — Újévkor és engesztelés napján — a templomba ment, de soha nem vett részt a szombati istentiszteleten — , nagy néha egy halott emlékezetére tartott esti misén, ha a halott rokonsága külön megkérte erre, mert hogy legalább tíz férfinak kellett ott imádkoznia, ez volt a vallás parancsa. »*Miért kell ehhez tíz ember?*« – kérdeztem apámtól. »*Ha egyszer az isten úgy rendelte, hogy kilenc kevés neki, akkor ezen ne rágódjunk, nyugodjunk bele.*« Bele is nyugodtam. Sokáig így voltam a Biblia minden tételével: kétségeim voltak, fölvetettem egy-egy kérdést, s aztán okoskodás nélkül fogadtam el tételeit. Az észszerűség kora úgyis elég korán bekövetkezett."[271]

Érzelmeitől függetlenül, a nagyünnepeket Fleischmann Fülöp otthonában is megtartotta, és talán az ünnepek rítusaihoz jobban ragaszkodó anyjának köszönhetően, egyes szertartások megragadták legkisebb fia fantáziáját, emlékezetes és ünnepélyes eseményekként maradtak meg benne. „Az engesztelés napja", írta Fenyő, „majdnem hogy nemesítőn" hatott rá.[272] Hiába azonban a szép ünnepek, és hiába a héder, ahol Fenyő megtanult héberül olvasni, mire 10 éves korában felment nagybátyja családjához a fővárosba, hogy a Sütő utcai (később fasori) evangélikus gimnáziumban folytassa tanulmányait, a vallással már szakított:

[270] Uo., 101. o. Szülei akkulturációjáról: Uo., 59-61. o.
[271] Uo., 24-45.
[272] Uo., 25-26. o.

„Hitemhez korán hűtlen lettem. Apám példája, ki a pogányságig közönyös volt a zsidó vallás minden rítusa iránt — arra, hogy más vallás rítusával törődjön, eszébe sem jutott — , nyilván hatott rám; kényelmesebb is volt a rítusokkal nem törődni. Pestre kerülve vallásom formális parancsaival egyáltalán nem törődtem, lényegével még kevesebbet."[273] Majd jöttek a gimnáziumi évek, „jelentkeztek olvasmányaim hatásai is". Heine és Schopenhauer révén eljutott Spinozáig, Spinoza nyomán „a kényelmes agnoszticizmus"-ig. „Hogy vitatkoztam-e ifjú koromban erről a kérdésről, próbáltam-e valakit hitetlenségem hitére téríteni, nem tudnám megmondani — férfi koromban bizonnyal nem. Annyira, hogy soha erről gyermekeimmel, vagy gyermekeim előtt nem beszéltem, engedtem, hogy ezzel a kérdéssel maguk bajlódjanak. Nem hiszem, hogy sokat bajlódtak, hamarosan elkövetkeztek az idők, mikor a vallások kérdését elemi erővel elsöpörte a gyilkos faji kérdés. Hogy aztán hogy történt, hogy katolizáltam, erről a maga helyén mondom el áttérésem történetét."[274]

A történetet azonban Fenyő nem mondta el. A gimnáziumi évei kapcsán megemlékezett a „megaláztatásokról, azokról a szándékos vagy akaratlan utalásokról zsidóságomra, melyekre oly fájdalmasan reagáltam, hogy ma is, több mint hetven év múltán, pontosan föl tudnám sorolni ezeket", de nem sorolta fel őket. Olvasóit Szomory Dezső hasonló élményekről beszámoló írásához utalta,[275] további, zsidó származásához fűződő viszonyát árnyaló információval nem szolgált. Annyi bizonyos, a 26 éves korában, 1903-ban házasodott Fenyő gyermekeinek, az 1904-ben született Györgynek, a rákövetkező évben született Ivánnak és az 1910-es születésű Annának semmiféle vallásos nevelést nem nyújtott, aminthogy az is nyilvánvaló: az áttérés ellen már évekkel önnön vallásváltása előtt sem lehetett különösebb kifogása, különben aligha asszisztált volna 1907-ben tanúként Fodor Ferenc hírlapíró és felesége kitéréséhez.[276] Saját elmondása szerint Fenyő az első zsidótörvény előtt 25 évvel, vagyis 1913-ban katolizált, az áttérés dátumáról önéletrajzában csupán egy anekdota kapcsán tett említést, az esemény történetével adós maradt.[277] Fenyő Miksáné született Schöffer Aurélia (a jegyzőkönyvben „Schaeffer Ella") 1918 elején jelentette be kitérését a budai neológ hitközség rabbiságánál.[278]

A dátumok ugyan nem stimmelnek, de könyvében Fenyő mégis megemlít egy eseményt, amely magyarázatul szolgálhatna áttéréséhez. Gratz Gusztáv lemondásával 1917-ben megürült a GYOSZ ügyvezető igazgatói posztja, Fenyő mindent bevetett, hogy az állásra az igazgatóság őt nevezze ki. A versenyben azonban hendikeppel indult: „A GYOSZ-nál merev hagyomány volt, hogy az ügyvezetői állást keresztény emberrel töltsék be — ez még

[273] Uo., 69. o.
[274] Uo.,70-71.
[275] Uo., 55. o.
[276] MZsL, TB. B/67.
[277] Fenyő Miksa: *Önéletrajzom*, i. m. 139. o.
[278] *Hitehagyottak*. A Budai Izraelita Hitközség Értesítője, 9. évf. 1918, 3. sz. 15. o.

abból az időből eredt, amikor ez az árja fogalom még nem bírt közjogi jelentőséggel, de a gyakorlatban valamennyire számításba vették. Tehát árja és lehetőleg országgyűlési képviselő. Az első ügyvezető igazgató, Neményi Ambrus nem volt árja, de képviselő volt. Az utána következő két igazgató: Hegedűs Lóránt s Gratz Gusztáv mindkét követelménynek megfeleltek: árják voltak, képviselők voltak, s emellett tudásuk is képesítette őket erre az állásra. Szóval én alig jöhettem számba."[279] Miért is? Mert nem volt „keresztény", vagy inkább — a hangsúly a szövegben ez utóbbin van: mert nem volt „árja"? És mit is takart e kifejezés? Nem minősült „árjának", mint a keresztény születésű Hegedűs és Gratz, avagy, mint a zsidó felekezet tagja maradt Neményi Ambrus? Elképzelhető, hogy e poszt betöltésénél a GYOSZ többségében zsidó (származású) vezetősége[280] keresztény alatt valóban keresztény születésűt értett, de nem csodálkoznánk, ha további kutatások révén kiderülne: Fenyő nem 1913-ban, hanem négy évvel később katolizált, áttérése közvetlen okát tekintve tisztán gyakorlatias szempontból.

Ez utóbbi szempont, a zsidó felekezeti státusz jelentette társadalmi tehertől való megszabadulás, az előmenetel megkönnyítése, egy állás megszerzése lehetett Somló Bódog, Szabó Ervin, Kunfi Zsigmond, Karsai Sándor és Lukács György áttérésének közvetlen oka. A mód feltételes, áttérésük motivációiról ismereteink szerint egyikük sem nyilatkozott, és hangsúlyozandó: hogy a felekezetváltás közvetlen oka pragmatikusnak tekinthető, nem jelenti azt, hogy a döntésben más, ideológiai, érzelmi megfontolások nem játszhattak/játszottak közre, sem azt, hogy az adott személyek lépésük mélyebb motivációit nem ez utóbbiakban látták. Többségük szerény jövedelmű, illetve elszegényedett családból származott, ketten viszont kifejezett jómódban születtek. Az esetek úgyszintén többségében akkulturálódott és szekularizált családban nőttek fel.

Az agnosztikus, katolizálása után ismeretlen időpontban felekezet nélkülivé vált **Somló Bódog** (1873-1920) áttérésének pontos idejét nem sikerült kiderítenünk. „1873. július 21-én született Pozsonyban, közepes jövedelmű és műveltségű, otthon még németül beszélő zsidó családból. Az apa foglalkozása következtében — az Osztrák-Magyar Vasutak tisztviselője volt — a család gyakran költözött, így aztán Somló az elemi iskolát Budapesten, a gimnáziumot Zsolnán, Trencsénben és Temesvárott végezte."[281] A *Huszadik Század* egyik — a polgári radikális mozgalomtól utóbb eltávolodott — alapítójának gyermekéveiről Litván

[279] Fenyő Miksa: *Önéletrajzom*, i. m. 207. o.
[280] Ld. George Deák: *The Economy and Polity in Early Twentieth Century Hungary. The Role of the National Association of Industrialists*. Boulder, Westview Press, 1990, 64-66. o.; Uő: *The Search for an Urban Alliance. The Politics of the National Association of Hungarian Industrialists [GyOSz] before the Frist World War*. In: Michael K. Silber szerk.: Jews in the Hungarian Economy 1760-1945. Studies Dedicated to Moshe Carmilly-Weinberger on his Eightieth Birthday. Jerusalem, The Magnet Press — The Hebrew University, 1992, 210-211. o.
[281] Litván György: *Egy magyar tudós tragikus pályája a század elején. Somló Bódog (1873-1920)*. Valóság, 16. évf. 1973, 8. sz. 33. o.

György által nyújtott összegzéshez nem sokat tehetünk hozzá. A Fleischer Félix néven született jogtudós szülei Gaal György állítása szerint nem németül, hanem jiddisül beszéltek egymás közt.[282] Fiaikkal mindenesetre németül leveleztek. Somló Bódog egy öccsének küldött levele révén tudjuk: apjukkal ellentétben, anyjuk nem értett magyarul.[283] Az OSZK kézirattárában őrzött családi levelezés Somló, illetve szülei zsidóságukhoz való viszonyáról semmit nem árul el.

Amiként egy kamaszkori barátjának hozzá intézett leveléből kiderül, Somló volt iskolatársai úgy tudták, hogy már 1890 nyarán áttért. Szeghy Sándor (utóbb Ernő) (1872-1952) teológiai tanárral Somló a zsolnai katolikus algimnáziumban ismerkedett meg, Szeghy onnan Lőcsére, Somló Trencsénbe ment, levelezésükből egy kivétellel csak Szeghy levelei maradtak fenn. „Tervedet", írta Szeghy Somlónak 1890. április 9-én, „a melyet utolsó előtti leveledben közöltél velem, nagy örömmel olvastam; fogadd őszinte üdvözletemet hozzá. S most halld meg az én tervemet, mert nekem is van egy, még pedig épp oly fontos és egész életre szóló, mint a tiéd: szándékom belépni a ciszterczi rendbe." Lehetséges, hogy az említett terv Somló áttérésére vonatkozott? Erre utal Szeghy következő, 1890. július 30-i levele. „Haza utaztamban Zsolnán töltöttem egy éjet, ugyanis a trencséni vonalon utaztam haza, s ekkor találkozván Gyuris Emillel, Pribozszkyval, és Wittmannnal azt a hírt hallottam rólad, hogy hitünkre tértél és kis pap lettél. Nem akartam elhinni, *habár a hír első részére el voltam készülve*, de annyira erősítették, hogy most magam sem tudom, hogy higyjem-e, nem-e? Kérlek, világosíts fel."[284] [Kiemelés tőlem — K. M.] A felvilágosítás nem késett. „Ami zsolnai híredet illeti", írta Somló Érsekújvárról 1890. augusztus 16-án, „annak egy szava sem igaz és el sem tudom képzelni, hogy mi alapja lehetett ennek. Azt szokták mondani, hogy minden hírből igaz valami, de ezen esetben nem lehet alkalmazni."[285] A válasz fényében az is kétséges, hogy Somló korábban áttérési szándékáról vallott volna barátjának. Mindenesetre tény: a temesvári főgimnázium 1890/1891-es értesítőjében, vagyis az érettségi évében Somló már részben magyarosított néven, mint Fleischer Bódog, de még izraelita vallásúként lett feltüntetve.[286] Elképzelhető, hogy áttérése időben egybeesett 1891-ben Temesváron történt hivatalos névmagyarosításával.[287]

A feltételezhető gyakorlati szempont mellett Somló áttérésének egyéb motivációi ismeretlenek, későbbi naplóiban, leveleiben nem tért ki a kérdésre. Annak nem látjuk

[282] *Századunk névváltoztatásai*, i. m. 201. o.; Gaal György: *Zsidó és zsidó származású tanárok a kolozsvári egyetem tanári karában*. Múlt és Jövő, Új folyam, 11. évf. 2000, 1. sz. 93. o.
[283] Somló Bódog Somló Gusztávnak, 1897. júl. 4. OSZK. Kézirattár. Levelestár.
[284] Szeghy Sándor Somló Bódognak, 1890. ápr. 9., 1890. júl. 30. OSZK. Kézirattár. Levelestár.
[285] Fleischer Bódog levele Ismeretlenhez, 1890. aug. 16. OSZK. Kézirattár. Levelestár. Az OSZK katalógusa által „ismeretlennek" titulált címzett kilétét Schweitzer Gábor és Halász István fedte fel. Ld. Schweitzer Gábor — Halász István: *Peregrináció Germániában. Somló Bódog a lipcsei és a heidelbergi egyetemen (1896-1897)*. Jogtudományi Közlöny, 65. évf. 2010, 6. sz. 293. o.
[286] Uo.
[287] *Századunk névváltoztatásai*, i. m. 201. o.

értelmét, hogy tudományos jellegű munkái alapján igyekezzünk visszaspekulálva belelátni az áttérése gyanítható idején 18 éves fiatalember lelkivilágába. Fennmaradt egy levél, amelyet keresztelőapja, bizonyos Hügel plébános intézett hozzá 1899 nyarán. Ebből kiderül, Somló a plébános több levelét válaszolatlanul hagyta, majd mégis beszámolt neki élete fejleményeiről, noha nem annyira szellemi fejlődéséről, mint inkább szakmai előmeneteléről. A plébános örömmel vette, hogy keresztfia „előkelő existentiát" szerzett magának, de sajnálkozva írta: nem tudja, vajon keresztfia „az örök igazságtól" elfordító modern filozófusok által „miképp lett befolyásolva".[288] Valószínű, a több levelet válasz nélkül hagyó Somló végül inkább csak udvariasságból írt a plébánosnak.

Önéletrajzában Szeghy Sándor/Ernő pár sorban megemlékezett kamaszkori barátjáról. „Szegény Sólyom [sic!] Bódognak, az én hűséges diákkori jóbarátomnak, szomorú vége lett. A románok kolozsvári bevonulásakor, mivel elvesztette bírói állását, az ottani temetőben, édesanyja sírján lőtte magát agyon. [...] Sajnos, egészen racionalista volt. Zsidóból lett protestáns, de nem hívő. Nem volt, ami világítson neki, mikor a zátonyhoz ért. Szegény Bódog!"[289]

Szabó Ervin (1877-1918) 1895-ben, nem egészen 18 évesen tért át, esetében a református vallásra. A családnevét 1892-ben, utónevét áttérésekor magyarosító, vagyis keresztnevét felvevő Szabó Ervin az Árva megyei Szlanicán született. Az észak-felvidéki, zömében szlovák faluban mintegy 40 zsidó család élt. Nagyapjától, a morva vagy sziléziai származású Schlesinger Hirsch Sámueltől apja, a már iskolázott Schlesinger Gyula (1842-1778/79) egy jól menő kékfestő üzemet örökölt, egy ideig banktisztviselőként dolgozott. Feleségének, a Szlanicával szomszédos Dluhán született Pollacsek Lujzának a családja, írta Szabó Ervinről szóló biográfiájában Litván György, „jómódban és polgárosultságban alighanem fölötte állt a Schlesingeréknek", a család birtokában állt a környék első nagy gőzmalma, az Ungvári Műmalom. A házaspárnak hét gyermeke született, utolsó előttiként Szabó Ervin, azaz Schlesinger Sámuel Ármin. Utolsó gyermeke születését apja már nem érte meg, öngyilkos lett, „állítólag azért, mert a kibontakozó gyáripar tönkretette és csődbe juttatta az ő kisüzemét is". Halála után a család Ungvárra költözött, az özvegy az ott élő, még jómódú családjánál keresett támaszt, lakást kapott tőlük, némi szülői segélyt, maga is dolgozott, így, ha nagy áldozatok árán, magától mindent megvonva, de fedezni tudta gyermekei taníttatását, úgy-ahogy fenntartotta a polgári életformát.[290]

Műveltség terén mindenképpen. A szülői házban ott sorakozott Dickens összes regénye, Schiller filozófiai írásai, Lassalle beszédeinek kiadásai. „A világirodalom legjavával

[288] Hügel plébános Somló Bódognak, 1899. aug. 27. OSZK. Kézirattár. Levelestár.
[289] P. Szeghy Ernő O. C. D.: *Emlékeim*. Kassa, Veritas, 1944, 56. o.
[290] Litván György: *Szabó Ervin, a szocializmus moralistája*. Bp., Századvég, 1993, 17-22. o.

már akkor ismerkedtem meg, amikor társaim még az iskolai szerzőkkel vesződtek", emlékezett vissza Szabó Ervin. A család vallási szempontból is megfelelt a polgári elvárásoknak. Litván szavaival: „A zsidó ortodoxiát már az idősebb nemzedék is teljesen levetette. A levelezés nyomát sem mutatja vallásos életnek, viszont kiderül belőle, hogy a karácsonyt, húsvétot megünnepelték. A fiatalabb generációt nyilván még erősebben áthatotta a felvilágosultság szelleme, a művelődési és felemelkedési vágy s a nemzeti asszimilációs törekvés", aminek „jeleként" fogható fel korai névmagyarosításuk: Adolf, Ottó, Alfréd és Sámuel 1892-ben még mind kiskorúként vették fel a Szabó nevet.[291]

Litván György Szabó Ervin áttérését is „asszimilációs" törekvésével magyarázta. Szabót 10 éves korában íratták be az ungvári katholikus főgimnáziumba, roppant szorgalmas, törekvő, jeles tanuló volt, az osztály, majd az iskola egyik büszkesége. 1895 tavaszán, amint erről ekkor a fővárosban tartózkodó anyjának írt levelei tanúskodnak, feszült tempóban készült az érettségire, áttéréséről egy március 22-i, a mindennapi kis gondokról beszámoló levélben mellékesen értesítette édesanyját: „A húsvéti szünet után, még az osztályvizsga előtt meg akarok keresztelkedni, és keresztapámnak Hódoly igazgatót választom. Mit szólsz az elsőhöz és a másodikhoz?"[292] A választ nem ismerjük, de úgy tűnik, noha Szabót élete végéig rendkívül bensőséges viszony fűzte 16 évvel később ugyancsak áttért, fiát tíz évvel túlélő anyjához, a kérdés eddigi beszélgetéseikben nem merült fel. A gimnazista Szabó áprilisban keresztelkedett meg, az 1894/95-ös tanévről kiadott iskolai értesítőben a nyolcadikos diák már „helvét hitvallású"-ként szerepelt. „Az elhatározás", írta Litván, „bizonyára már régebben megérett benne, része volt az asszimilálódás útján tett tudatos lépéseinek. Vallásos meggyőződés nem kötötte régi hitfelekezetéhez, és nem vonzotta az újhoz: a református vallást bizonyára éppen annak viszonylagos liberalizmusa miatt választotta. Az időzítésnél az érettségire lehetett tekintettel."[293]

Az érettségi előtt egy hónappal történt áttérés tudatos „időzítése" felől aligha lehet kétség, a magát már ekkor is értelmiségi pályára szánó gimnazista nyilvánvalóan tudta, hogy e pályán az érettségi bizonyítványban feltüntetett felekezeti státusz nem indifferens. A vallási közömbösség úgyszintén kétségtelen. A mélyebb ok valószínű, ám kérdés, hogy ez az „asszimilálódás" mit is jelent. Litván György több írásában hangsúlyozta: a századforduló progresszív értelmiségének zsidó tagjaiban „nem volt zsidó öntudat, ellenkezőleg, ők szenvedélyes asszimilánsok voltak".[294] A polgári radikálisok „jó felerészben zsidó eredetű vezetői", írta másutt, „meggyőződéses asszimilánsok voltak, akik nem zsidóként, hanem

[291] Uo., 22. o.
[292] Uo., 24. o. A levelet egészében közli: Litván György — Szűcs László szerk.: *Szabó Ervin levelezése.* I. köt.: *1893-1904*. Bp., Kossuth Könyvkiadó, 1977, 22-26. o.
[293] Litván György: *Szabó Ervin, a szocializmus moralistája*, i. m. 21-24 o.
[294] Litván György: *Szellemi progresszió a századelőn. A zsidóság szerepvállalása a társadalmi-politikai modernizációért vívott küzdelemben.* In: Fűzfa Balázs — Szabó Gábor szerk.: A zsidókérdésről. Szombathely, Németh László Szakkollégium, 1989, 23. o.

magyar vagy éppenséggel keresztény magyarrá lett értelmiségiként kívántak a nemzeti értelmiséghez szólni."[295] Értelmezésében Litván megválaszolatlanul hagyta a kérdést: „szenvedélyes asszimiláns" mivoltuk miért is zárta ki „zsidó öntudat"-uk fennmaradását, „meggyőződéses asszimiláns" identitásuk miként vezette e teljesen szekularizált réteg egyes tagjait „keresztény magyarrá" válásukhoz, vagyis: azok, így Szabó Ervin számára, akik áttértek, e döntés mennyiben lehetett része „az asszimilálódás útján" tett lépéseiknek?

Aligha gondolható, hogy Szabó Ervin úgy vélte: a keresztség felvétele lelki magyarrá válásának szükséges lépése, mintegy feltétele, fejhajtás Magyarország keresztény kulturális hagyománya előtt. Az viszont bizonyos, és ennek a jelentőségét Litván figyelmen kívül hagyta, hogy Szabó „zsidó öntudattal" soha nem rendelkezett. Minden pozitív — akár vallási, akár kulturális vagy közösségi — élmény hiányában, zsidó származása kimerült a felekezeti státusza jelentette hátrány tudatában. Függetlenül ekképpen a keresztény felekezetbe való *belépés* esetleges „benső" indítékaitól, a *kitérés*, a zsidó felekezeti köteléktől való megszabadulás Szabó Ervin számára logikus, magától értetődő lépésként kínálta magát.

Kunfi Zsigmondról (1879-1929) ennél jóval kevesebbet tudunk, a szociáldemokrata politikus áttérése közvetlen okát illetően az ő esetében is megkeresztelkedésének korai időpontja az egyetlen fogódzó. Vámtiszt apja, Kohn Benedek, születése előtt négy évvel magyarosította meg a nevét Jánosházán. A nehéz anyagi körülmények ellenére a szülők mindhárom fiúkat középiskolába adták, lányukat is taníttatták. Kunfi Zsigmond a nagykanizsai piarista főgimnáziumba járt, későbbi sógora, Rónai Zoltán visszaemlékezése szerint kamaszéveiben egyaránt nyomasztotta a szegénység és a „láthatatlan sárga csillag".[296] Érettségije évében, 1897-ben keresztelkedett meg Budapesten, az egyetemre, ahol mint bölcsészdoktor és magyar-német szakos tanár végzett, már reformátusként lépett be.[297]

Míg Somló Bódog, Szabó Ervin és Kunfi Zsigmond szegény vagy elszegényedett családból származtak, **Lukács György** (1885-1971), mint köztudott és amint már mi is említettük, vagyonos, saját kifejezése szerint „kapitalista, »lipótvárosi« családból" származott.[298] Apai nagyapja, Löwinger Jakab/József (1810-1903), szegedi paplankészítő volt, vallásos zsidó és hazafi: 1848-ban otthagyta családját és beállt honvédnek. Lukács György húga, Mária szerint „csak a nevét tudta leírni", ami bizonyára azt jelenti: írni csupán héberül tudott, hiszen nem valószínű, hogy feleségének, Pollák Julie-nek neves talmudista

[295] Litván György: *Zsidók a huszadik századi magyar modernizációban és progresszív mozgalmakban*. In: Püspöki Nagy Péter szerk.: 1100 éves együttélés. A magyar és magyarországi zsidóság a haza és a fejlődés szolgálatában. Bp., Magyarországi Holocaust Emlékalapítvány, 2001, 313. o.
[296] *Századunk névváltoztatásai*, i. m. 143. o.; Köves Rózsa — Erényi Tibor: *Kunfi Zsigmond életútja*. Bp., Kossuth Könyvkiadó, 1974, 7. o.
[297] Németh József: *Hoffmann Mór*. In: Horváth László szerk.: Zalai Múzeum. 12. Zalaegerszeg, Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2003, 257. o.; Welker Árpád: *Vegyes házasságok és vallásváltások a Kálvin téri gyülekezetben a 19. században*, i. m. 169. o.
[298] Lukács György: *Előszó*. In: Uő: *Magyar irodalom — magyar kultúra. Válogatott tanulmányok*. Bp., Gondolat, 1970, 5. o. Az Andrássy út 107-ben, majd a Nagy János (ma Benczur) utca 11-ben felnőtt Lukács a „Lipótvárost" korának szokásához megfelelően rétegmegjelölésként használta. Amint maga mondta gyermekkora kapcsán: „Az Andrássy út vidéke a Lipótvárosnak egy külvárosa volt akkor, az előkelő lipótvárosi emberek itt éltek, ezen a környéken." Lukács György: *Megélt gondolkodás. Életrajz magnószalagon*, i. m. 89. o.

apja, Pollák Zsigmond odaadta volna lányát egy a szent nyelvben írástudatlan férfihoz.[299] „Az volt az ő üzleti elve", mesélte nagyapjáról Lukács Mária egy 1971-ben Vezér Erzsébet által Londonban rögzített beszélgetés során, „hogy ha egy paplant eladott, annak két generáción át kellett tartani. [...] Ilyen üzleti elvek mellett nem volt jómódú ember, hanem nagyon szegény volt". Egyik fia Pesten tanult, orvos lett, lányait férjhez adta, „kevésbé jól, mint ahogy akkoriban szokás volt". Legkisebb gyermekének, Lukács György apjának, Löwinger (1890-től Lukács) Józsefnek (1855-1927) az oktatását már csak 13 éves koráig tudta biztosítani: „Nem volt pénz, ki köllött venni a reáliskolából és beadták egy bankba. El volt keseredve, mert ő szeretett volna tanulni. Este a bank után magánvállalatoknak a könyvelését vezette, hogy külön pénzt keressen, és ebből a pénzből tanult tovább. Nyelveket. Szóval nagyon művelte magát. Mikor 18 éves volt, akkor olvasott egy pályázatot: egy budapesti nagy bank keresett levelezési főnököt. Ő írt különböző nyelveken, mert tanult éjszakákon át, és megkapta az állást. Fölment Pestre és mikor 24 éves volt, már az Angol-Osztrák bank fiókjának volt az igazgatója. És sose felejtette el, hogy mi az: szegénynek lenni. Ebből az érzésből segítette Gyurit és minden fiatalembert, aki a keze ügyébe került."[300]

A századforduló számos fiatal értelmiségijét, művészét anyagilag támogató, házában Max Webert és Thomas Mannt vendégül látó, ez utóbbi által egy Kosztolányinak írt levelében „jó, bölcs öregúr"-ként emlegetett Lukács József kulturális nyitottságát politikai konzervativizmussal ötvözte. Amint kora nagypolgárságának számos tagja, így a Hatvany-Deutschok, a kulturális életben a *Nyugat*ot, a politikában Tisza Istvánt támogatta, akit az otthonában 1920-tól hat éven át házitanítóként élő Gyergyai Albert szerint „hitéért, töretlenségéért, becsületességéért" csodált.[301]

A feltörekvő Lukács József jövendőbeli feleségét, a nála vagyonosabb, Pesten és Bécsben felnőtt, anyai ágon a fa-nagyiparos Neuschloss családból származó Wertheimer Adélt a császárvárosban ismerte meg, 1883-ban házasodtak, lánya szerint az 1917-ben elhunyt Adél „sok nyelvet beszélt, jól tudott zongorázni és volt neki elemi iskolai tanítói diplomája. Nem volt műveletlen valaki abban a korban, csak nagyon felületes volt a műveltsége." Magyarul jól tudott, de otthon a család németül beszélt.[302] Négy gyermekük közül a legfiatalabb, Pál Gyula, három évesen meghalt diftériában, testvérei, János Henrik, György

[299] Vezér Erzsébet: *A mindennapi élet története. Beszélgetés Popperné Lukács Máriával*. Kritika, 1985, 6. sz. 27. o.; Péter László: *Lukács György apja* (1981). In: Uő.: *A szerette város. Írások Szegedről*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986, 427. o.
[300] Vezér Erzsébet: *A mindennapi élet története*, i. m. 27. o.; *Századunk névváltoztatásai*, i. m. 152. o.
[301] Péter László: *Lukács György apja*, i. m. 429. o.; Gyergyai Albert: *Egy barátságos ház története*. In: Bónis Ferenc szerk.: Magyar zenetörténeti tanulmányok Kodály Zoltán emlékére, Bp., Zeneműkiadó, 1977, 415. o. Szemben azonban nagypolgártár társaival, akik a Társadalomtudományi Társaságból legkésőbb annak „radikalizálódása", vagyis az 1905/1906-os válság idején kiléptek, Lukács József egészen 1911-ig tag maradt, akkor is csupán egy a *Huszadik Század*ban fia esszékötetéről megjelent és szerinte rosszindulatú bírálat miatt mondott le. Ld. Bendl Júlia: *Lukács György élete a századfordulótól 1918-ig*. Bp., Scientia Humana, 1994, 139. o.
[302] Vezér Erzsébet: *A mindennapi élet története*, i. m. 25, 27. o.; Bendl Júlia: *Lukács György élete a századfordulótól 1918-ig*, i. m. 11-12. o.

Bernát és Mária szüleikkel együtt 1899-ben szegedi előnévvel magyar nemességet kaptak.[303] Noha Lukács József jelentős karriert futott be, a Hitelbank egyik ügyvezető igazgatója volt, a Budapesti Giro- és Pénztáregylet igazgatósági tagja, később az Angol-Osztrák bank vezérigazgatója,[304] felemelkedése egy szinten megállt. „Miért? miért se?", emlékezett vissza Gyergyai, „nem jutott el az új nemesség első soráig, a Hatvanyak, a Kornfeldek, a Kohnerek, a Herzogok, az Ullmannok világáig, bár szellemileg mindannyit felülmúlta, ezek viszont jóval gazdagabbak és politikailag is befolyásosabbak voltak őnála."[305] Amint kiderül Benedek Marcell naplójából, aki a vele egyidős Lukács Györggyel szüleik révén ismerkedett meg, a család társadalmi pozíciójával a kamasz Lukács is tökéletesen tisztában volt: „Most meg tánckurzus kezdődik a Lukácsék nagy ebédlőjében", írta 1901-ben az ekkor 16 éves Benedek Marcell. „Eleinte éppen olyan gőggé-dermedő zavar fog el, mint amikor először jártam Lukácséknál; azt hiszem, csupa milliomos sarjadékkal kerültem össze. Gyuri hamarosan felvilágosít, hogy csak »jó házból való« bankfiúk és süldő jogászok vannak itt és közepes hozományú leányok. »Mi a Lipótváros külvárosához tartozunk.« Önérzetem növelésére azt is közölte velem, hogy én ebben a társaságban előkelő személyiség vagyok, mint »díszkeresztény«, azaz »Ehrengój«."[306]

Ahhoz mindenesetre Lukács József elég vagyonossá lett, hogy a szegény rokonsággal való viszonya megoldandó problémaként merüljön fel. „Nem szégyellte szegény eredetét, de becsvágyát sem, hogy minél magasabbra emelkedjék", emlékezett vissza Gyergyai Albert. „A szegény rokonokat állandóan segítette, de távoltartotta a háztól, egyrészt mert nem akarta kitenni őket holmi felesleges megalázásnak, másrészt mert ki tudja, milyen apró, de kínos emlékek fűződtek hozzájuk"[307] Szüleit az 1879-es szegedi árvíz után felhozta Pestre, de külön laktak, a szülők vendégségbe sem jártak fiúkhoz, Péter László szerint „tapintatból, mert tudták, hogy ők már nem illenek Lukács József gazdag vendégseregébe".[308] A Lukács család hozzájuk viszont el-eljárt, például Széderre: „Rendesen elmentünk hozzájuk, hogyha Széder-este volt", emlékezett vissza Lukács Mária, „mert az öregúr ezt nagyon szerette. Egyszer kérte az édesapámat, hogy hozzon egy keresztény kollégát, mert szeretne egyszer keresztény emberrel beszélni otthon. Elhozta az édesapám az egyik kollégáját, aki nagyon jól érezte magát nála."[309]

[303] *A királyi könyvek. Az I. Ferenc József és IV. Károly király által 1867-től 1918-ig adományozott nemességek, főnemességek, előnevek és címerek jegyzéke*. Szerkesztette és kiadja: Gerő József. Bp., 1940. Reprint kiadás: Bp., Heraldika Kiadó, 1998, 130. o.
A gyerekek teljes nevére ld. *Századunk névváltoztatásai*, i. m. 152. o.
[304] Vörös Károly: *Budapest legnagyobb adófizetői 1873-1917*, i. m. 136-137, 148. o.
[305] Gyergyai Albert: *Egy barátságos ház története*, i. m. 415. o.
[306] Benedek Marcell: *Naplómat olvasom*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1965, 82. o.
[307] Gyergyai Albert: *Egy barátságos ház története*, i. m. 415. o.
[308] Péter László: *Lukács György apja*, i. m. 427. o.
[309] Vezér Erzsébet: *A mindennapi élet története*, i. m. 27. o.

A gyermekek otthoni vallási nevelése ezzel lényegében ki is merült. „Kényelmes otthon, nagy személyzet, rendszer és szervezettség minden téren", írta gyermekkora családi életéről Lukács Mária.[310] A vallásnak ebben az életben nem maradt helye. Noha Lukács József tagja volt a pesti neológ Chevra Kadisának, valamint képviselőtestületi tagja a PIH gazdasági ügyosztályának, és bár fiai mellé Handler Márk tatai rabbi két fiát, a későbbi pesti főrabbi, Hevesi Simon testvéreit fogadta fel házitanítóként,[311] otthonában vallásos élet „semmi nem volt", jelentette ki lánya, aki mintegy magyarázatként hozzátette: „Az édesapám nagy asszimiláns volt. Azt mondta, az az egyetlen, amit az intelligens zsidóknak szem előtt köll tartani, hogy ők egy hazához és nem egy valláshoz tartoznak."[312]

A még Löwingerként született Lukács György számára a zsidó felekezethez való tartozás ekképpen közege, a „Lipótváros" életének protokolláris részévé redukálódott. Amint írta élete utolsó hónapjaiban lejegyzett, vezérszavakra, rövid utalásokra szorítkozó önéletrajz-vázlatában: „Tiszta zsidó családból. Éppen ezért: a zsidóság ideológiáinak semmi befolyása szellemi fejlődésemre. [...] Epizodikusan, protokollként hatott [a zsidóság] gyerekkori életemre: társadalmi részvétel ismerősök esküvőin, temetésein stb.: részvétel a szertartásokon. Minthogy még a héber nyelv elsajátítására sem helyeztek súlyt, a gyerek számára ezek teljesen tartalmatlanok, tisztán »protokollárisak« (kalap a templomban, eszembe sem ötlött, hogy az ott mondott vagy énekelt szövegeknek bármi értelme lehet). Ezáltal a vallás besorolódik a normális társadalmi életbe: hogy az (ismeretlen) vendéget tisztelettudóan kellett üdvözölni, a gyermek szempontjából többnyire teljességgel értelmetlen kérdéseire és kijelentéseire udvariasan (látszólag érdeklődéssel) kellett válaszolni: mindegy. Hogy a normális gyermekéletet a formális-értelmetlen reagálási kötelezettségeknek ez a rendszere építi körül: jellemző már az első gyermekévekre. Spontán lázadás."[313]

A lázadás a Lipótváros ellen szólt (majd onnan a „hivatalos Magyarország egészével" szembeni elutasítássá szélesült).[314] Amikor apja révén 15 évesen megismerkedett a Benedek családdal, Lukácsot Benedek Elekhez éppen az vonzotta, amit saját közegében nem vélt megtalálni: „Nekem Benedek Elekhez mint íróhoz sohasem volt közöm, akkor sem", mondta egy Vezér Erzsébet és Eörsi István által rögzített beszélgetésben. „De szemben azzal a miliővel, amelyben éltem, és amelyben a kompromisszumok, sőt az ennél is rosszabb dolgok

[310] Popperné Lukács Mici: Emlékeim Bartók Béláról, Lukács Györgyről és a régi Budapestről. In: Magyar zenetörténeti tanulmányok Kodály Zoltán emlékére, i. m. 398. o.
[311] *A Pesti Chevra Kadisa választóképes tagjainak névjegyzéke*, i. m. 26. o.; *A Pesti Izr. Hitközség elöljáróságának jelentése az 1914. közigazgatási évről*. Bp., Elek Lipót Kő- és Könyvnyomdája, 1915, 32. o.; Vezér Erzsébet: *A mindennapi élet története*, i. m. 26. o.
[312] Uo., 27. o.
[313] Lukács György: *Megélt gondolkodás*. In: Curriculum vitae. Bp., Magvető kiadó, 1982, 11. o. A németül írt, itt Meller V. Ágnes fordításában közölt önéletrajz újra megjelent in: Lukács György: *Megélt gondolkodás. Életrajz magnószalagon*, i. m. Az utóbbi kötetben a szöveg Eörsi István fordításában látott napvilágot, aki, amint írta a bevezetőben, korábbi, „a kelleténél simábbra csiszolt" fordítását sok helyütt „visszarontotta", megítélésünk szerint nem eléggé, Meller fordításának még szórendjében is németes stílusa közelebb áll az eredetihez. Ld. Eörsi István: Bevezető megjegyzés. In: Uo., 7. o.
[314] Lukács György: *Előszó*, i. m. 6. o.

által elért siker volt az emberi értéknek úgyszólván egyedüli kritériuma, Benedek Elek mindig kiállt a maga puritán módján a saját igazsága mellett."[315] Amint ugyanitt mondta, magyarázatképpen önéletrajzának családja zsidóságára vonatkozó részéhez: „Minket a vallás tulajdonképpen annyiban érdekelt, amennyiben az otthoni protokollnak a része volt, amennyiben a házasságok meg egyéb szertartások lebonyolításában szerepet játszott. [...] Magával a zsidó vallással szemben teljes közönyösség uralkodott nálunk."[316] Lukácsot persze egyéni szellemi fejlődése, olvasmányai sem a vallás felé orientálták, mindenesetre Benedek Marcell naplója szerint 15 évesen már minden valláson túllépett. „Nem beszél általánosságban a vallásról, a magáéról néha tesz egy ironikus megjegyzést, de a kereszténységről eddig nem hallottam beszélni", írta Benedek 1900-ban. „Hanem ahogy a filozófiai, metafizikai kérdéseket érinti, abból napnál világosabban derül ki, hogy minden vallást már rég elintézett dolognak tekint."[317]

Maradt a zsidósághoz, illetve önnön zsidó mivoltához való viszonyának a kérdése, amelyet Vezér Erzsébet és Eörsi István Lukács középiskolai évei kapcsán vetettek fel újra: „Kérdező: A zsidóság problémája a középiskolában sem befolyásolta a fejlődését? / Lukács: Nem. Se pro, se kontra. / Kérdező: Olyan értelemben sem hatott ez, hogy akaratlanul, tudatától függetlenül problémákat okozott és… / Lukács: Az evangélikus gimnáziumban a Lipótváros volt az arisztokrácia. Ott én nem mint zsidó szerepeltem, hanem mint lipótvárosi ifjú, aki arisztokratának számított ebben az iskolában. Ennélfogva a zsidóság kérdései nem merültek fel. Én tudtam mindig, hogy zsidó vagyok, de ez sosem volt lényeges befolyással fejlődésemre, [...] nem éreztem magam zsidónak. Én a saját zsidóságomat születésbeli ténynek vettem, és azzal a dolog be volt fejezve. [...] Természetesen az akkori Magyarországon különbséget tettek zsidó és nem zsidó között. [...] [De] a következő generációban, már a diktatúra után, ez sokkal nehezebb kérdés volt. A diktatúra előtt ez nem játszott komoly szerepet."[318]

Lukács sem itt, sem másutt nem beszélt áttéréséről, annak pontos idejéről, körülményeiről, aminthogy a fentebb idézetteken kívül nem írt zsidóságához fűződő *személyes* viszonyáról sem, amiről, mondhatnánk ekképpen: összességében roppant szűkszavúan szólt. Áttérésének közvetlen oka banális. Miután a jogot Pesten végzett Lukács a kolozsvári egyetemen Somló Bódognál államtudományi doktorátust szerzett, 1906 őszétől Berlinben élt, mint egyetemi hallgató, de csak egy szemeszterre maradt. Az 1906-1907-es tanév második felében már a pesti egyetem bölcsészettudományi karára járt, doktoriját 1909-ben tette le. Bölcsészeti tanulmányai elején, Berlinből való hazatérése után felmerült azonban

[315] Lukács György: *Megélt gondolkodás. Életrajz magnószalagon*, i. m. 97. o.
[316] Uo., 88-89. o.
[317] Benedek Marcell: *Naplómat olvasom*, i. m. 77. o.
[318] Lukács György: *Megélt gondolkodás. Életrajz magnószalagon*, i. m. 95-96. o.

a gondolat, hogy állást vállalhatna Pesten. A család több irányban kezdett puhatolózni, erről tanúskodik fiatalkori barátja, Bánóczi József fia, Bánóczi László (1884-1945) 1907 nyarán Lukács Györgyhöz intézett levele is: „A fogalmazói állás nagyon csábító, különösen ha a szabadságot is megkapnád. De meg kell azt gondolni, hogy előmenetel alig van, és akkor is csak speciális odavaló munkássággal. [...] És akkor inkább vagyok 40 éves koromban még min. titkár, mint 22 éves koromban már fogalmazó. [...] De tanácsnok abszolute nem lehetsz, mert keresztény, főképp katolikus dolgokra volna befolyásod. A városnál egy zsidó sincs, tudtommal egy kitért sem, Körössy [Kőrösy József statisztikus] már úgyszólván világhírű volt, mikor igazgató lett, és az egyetlen volt." Közben Lukács József felvetette a tervet, fia indulhatna esetleg valamely időközi országgyűlési választáson is, de ebből sem lett semmi.[319] Lukács György végül 1907 őszétől minisztériumi segédfogalmazóként kapott állást a Kereskedelemügyi Minisztériumban.[320] Kitérését közvetlen előtte, augusztus 19-én, majd szeptember 2-án jelentette be a PIH rabbiságánál, szeptember 3-án a fasori templomban az evangélikus hitre tért.[321] A két esemény minden bizonnyal összefüggött, áttéréséről Lukács korabeli leveleiben sehol egy szóval nem tett említést, semmi jele annak, hogy e lépés bármiféle jelentőséggel bírt volna számára.[322]

Ha a 16 évvel korábban megkeresztelkedett, az előbbiekkel szemben korának politikai-társadalmi viszonyait egyáltalán nem megkérdőjelező **Karsai Sándor** (1868-1926) családja nem rendelkezett is olyan vagyonnal, mint Lukács Györgyé, apja, a központi tejcsarnok létrehozásánál is bábáskodó, 1896-ban elhunyt Karsai Albert jómódúnak mondhatta magát. 6000 hold földdel rendelkezett, a Pest megyei birtokán létrehozott mintagazdaság vezetése mellett munkatársként dolgozott az Ágai Adolf (1836-1916) szerkesztette *Borszem Jankó*nál, ő teremtette meg a szatirikus lap egyik népszerű figuráját, Tojás Dánielt. Visszaemlékezéseiben Ágai a zsidó és keresztény (újság)írókat elsőként tömörítő *Kávéforrás* nevű irodalmi-kávéházi társaság utódjaként létrejött *Kagál* körének „legkiválóbb" tagjai közé sorolta.[323]

A családnak a zsidó valláshoz való viszonya nem ismeretes, azt sem lehet tudni, hogy a jómódú földbirtokos milyen nevelésben részesítette gyermekeit. Zsidóságához fennmaradó

[319] Bendl Júlia: *Lukács György élete a századfordulótól 1918-ig*, i. m. 75-76. o.
[320] Fekete Éva — Karádi Éva szerk.: *Lukács György levelezése (1902-1917)*. Bp., Magvető, 1981, 716-717. o.
[321] MZsL, TB. B/67.; Bendl Júlia: *Lukács György élete a századfordulótól 1918-ig*, i. m. 76. o. Lukács Mária bátyja előtt négy hónappal jelentette be kitérését a PIH-nél, idősebb testvérük, János Henrik 1911-ben tért át. MZsL, TB. B/67.; Kókai Károly: *A fiatal Lukács György és a zsidóság*. Szombat, 12, évf. 2000, 2. sz. 21. o.
[322] Uo., 76-77. o. Lukács amúgy csak pár hónapig bírta a minisztériumban, 1908 májusában már Olaszországban volt, onnan Drezdába, majd Berlinbe ment, belátó, és a modern dráma fejlődéséről írt tanulmányáért a Kisfaludy Társaság pályadíjával frissen jutalmazott fiára végtelenül büszke apa elfogadta, hogy a minisztérium nem neki való és korlátlan idejű apanázst biztosított fiának. Fekete Éva — Karádi Éva szerk.: *Lukács György levelezése (1902-1917)*, i. m. 717. o.; Vezér Erzsébet: *A mindennapi élet története*, i. m. 27. o.; Hermann István: *Lukács György élete*. Bp., Corvina Kiadó, 1985, 26. o.
[323] Szinnyei József: *Karsai Sándor*. In: Uő: Magyar írók élete és munkái. (http://mek.niif.hu/03600/03630/html/index.htm); *A Karsai-Atzél párbaj*. Kis Újság, 1892. máj. 26, 4. o. Porzó (Ágai Adolf): *Utazás Pestről — Budapestre. Rajzok és emlékek a magyar főváros utolsó 65 esztendejéből*. Bp., Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1908, 259. o. 266. o. A *Kagál* elnevezés történetéről ld. uo., 258. o. A két kávéházi körről ld. még a Karsai nevét ugyancsak megemlítő bankár, Alapi Béla visszaemlékezéseit: Alapi Béla: *Bankár és humor. (Emlékezés Székely Ferencről)*. Bp., Magyar Cobden Szövetség, 1941, 10-17. o.

kötődésére utal, hogy fia eltitkolta előle 1891-ben bekövetkezett áttérését, amint ez pár hónappal később ország-világ számára kiderült. Történt ugyanis, hogy 1892 tavaszán, a koronázás 25. évfordulóján a Nemzeti, az Országos és a Kolozsvári Főúri Kaszinó egy díszbandériumot szervezett, mely a királyt bevonulásakor a budapesti indóházból a királyi palotáig volt hivatott elkísérni. A bandériumban való részvétel nem korlátozódott a kaszinó tagokra. A részvételre való felhívást a rendezők szétküldték továbbítás céljából a főispánoknak. Benitzky Ferenc Pest megyei főispán Karsai Albert megyei nagybirtokost is meghívta a bandériumba. Az öregúr inkább tartalékos huszártiszt fiára, a heidelbergi egyetemet frissen végzett dr. Karsai Sándorra gondolt, aki elment a Nemzeti Kaszinóba és az ott e célra kitett íven beírta magát a jelentkezők közé. Atzél Béla báró, a bandérium egyik rendezője azonban kitörölte Karsai nevét, mivel a listára csak a három kaszinó valamelyikének tagja írhatta fel a nevét, illetve írhatott fel külső személyt. Ha tudta volna, jelentette ki a párbaj után Atzél Béla, hogy Karsai tartalékos huszártiszt és hogy Beniczky szólította fel a részvételre, semmi kifogása nem lett volna ellene. A neve kitörlését inzultusnak tekintő Karsai ugyanis párbajra hívta a bárót, aki mellbe lőtte az ifjú jogtudort (majd oda ment hozzá, megszorította a kezét, s kijelentette: „Szerfelett sajnálom az esetet.”). Az afférból botrány lett, Atzél Béla tiltakozása ellenére a liberális sajtó számára nem lehetett kétség: a báró csak azért törölte ki Karsai nevét, mert az zsidó.[324] Csakhogy, amint a párbajt követően kiderült, Karsai Sándor nem sokkal korábban az unitárius hitre tért, apja tudta nélkül, aki csak a párbaj után szerzett tudomást fia kitéréséről.[325] A fiatal jogász, aki gimnáziumi évei egy részét László Mihály Szabadelvű párti országgyűlési képviselő által vezetett fővárosi internátusban töltötte, 1891 őszén kereste fel egykori igazgatóját, és felkérte, feleségével vállalja el a keresztszülői tisztséget.[326] Az áttérésekor 23 éves Karsait még párbaja évében kinevezték a belügyminisztérium gyermekvédelmi osztályára, áttérése közvetlen indoka e kinevezés megkönnyítése lehetett, ám, és Somlóval, Szabó Ervinnel, Kunfival és Lukáccsal ugyancsak ellentétben, esetében közrejátszhatott az úri társaságba való integráció vágya is. Erre utal igyekezete, hogy tagja legyen a díszbandériumnak, a párbajozás iránt hajlama, és még nyilvánvalóban: sikeres törekvése, hogy áttérését követően felvétessék az exkluzív Park Klubba.[327]

A szakmai érvényesülés megsegítése, és a „hivatalos Magyarországba” való integráció vágya is szerepet játszhatott **Moscovitz Iván** (1875-1916) katolizálásában, bár az ő esetében úgy tűnik, áttérésével Lesznai Anna bátyja elsősorban meghasonlottságára keresett gyógyírt.

[324] *Véres jubileumi előkészületek*. Kis Újság 1892. máj. 25. 2. o.; X. Y.: *A véres eseményhez*. Pesti hírlap, 1892. máj. 25, 1. o.; *A mai nap párbaja. A Karsai-Atzél eset*. Uo., 6-8. o.; Pulszky Ferenc: *Májusi liberalizmus*. Pesti Hírlap 1892. máj. 26. 1. o.
[325] *A Karsai-Atzél párbaj*. Kis Újság 1892. máj. 26. 4-5. o.; *A Karsai-Atzél párbaj*. Kis Újság 1892. máj. 27. 5. o.
[326] *A mai nap párbaja. A Karsai-Atzél eset*, i. m. 6. o.
[327] *A Park Club Évkönyve. 1901*. Bp., Hornyánszky Viktor Könyvnyomdája, 1902.

A családról már röviden szóltunk. A nagyapa, Moscovitz Mór, egy Kassa környéki falusi kocsmáros fia, az 1840-es években már a Lónyai, Kazinczy, Majláth és Kossuth családok mellett Andrássyiék háziorvosa és bizalmasa. 1848-ban Széchenyi Istvánnál is többször megfordult, ugyanebben az évben a Nemzeti Kaszinó első zsidó hitű tagja, 1867-ben, immár Andrássy Gyula miniszterelnöksége idején, zempléni előnévvel magyar nemes. 1872-ben a zempléni Alsókörtvélyesen „kastélyt" és földbirtokot vásárolt, az 1760-1770-ben épült, a 19. század második felében „barokkosított" földszintes kúriához 4000 holdas uradalom tartozott.[328] A szegény rozgonyi kocsmáros fiaként született ambiciózus orvos rendkívül jól házasodott: 1847-ben elvett felesége a reformkor egyik legjelentősebb nagykereskedőjének és bankárjának, Boscovitz Löbl Józsefnek volt a lánya. A 17 éves Amália és az ekkor Sátoraljaújhelyről már Pestre felköltözött orvos „fényes" lakodalmáról még a *Honderű* is beszámolt, örömmel nyugtázva, miszerint „az egész ünnepély fölött a művelt illedelem és magyar nemzetiség szelleme ömlék el".[329] Moscovitz Mór 1880-ban zsidó hitűként halt meg, temetésén Kohn Sámuel főrabbi vezette a szertartást. „Úgy tudománya, mint szellemes, finom modora által a főváros legelőkelőbb salonjaiban is mindig örömmel látták, sőt sok helyütt valóságos családtagul tekinték", írta a *Pesti Hírlap*, a temetésen „jelen voltak a legelőkelőbb társadalmi körök", arisztokraták, akadémikusok, tudósok.[330]

Moscovitz Mór egyetlen gyermeke, a 16 évesen apjával együtt nemességet kapott Moscovitz Geyza a bécsi egyetemen szerzett jogi doktorátust, rövid ideig Bécsben titkároskodott Andrássy Gyula mellett, de állítólag sértődöttségében, amiért Andrássy egyszer elküldte egy fiákerért, lemondott és visszavonult birtokára. 1874-ben elvette Deutsch Herminát (1854-1924), a Hatvany-Deutsch dinasztia alapítójának, Deutsch Józsefnek a lányát, a később bárságot kapott Hatvany-Deutsch Sándor húgát. Akárcsak apja, Geyza is tagja volt a Nemzeti Kaszinónak, a falusi fehérnép iránt kitartóan (és sikerrel) érdeklődő, bőkezűen és könnyelműen költekező, vadászó, kártyázó daliás férfit a környékbeli birtokosok befogadták, a megye minden közös akciójába bevonták.[331] Családi tradícióból mindvégig az Andrássyak híve maradt, noha saját meggyőződését tekintve szenvedélyes negyvennyolcas volt, a Hatvanyiék sógora, de agrárius, „szeretetreméltó causeur, [...] szellemes, briliáns, bőkezű háziúr", írta visszaemlékezéseiben Jászi Oszkár, aki jövendőbeli sógorát az 1890-es évek

[328] Moscovitz Mórról ld. a korábbi felemlítésekor megadott jegyzeteket, valamint: Szinnyei József: *Moscovitz Móricz (zempléni)*. In: Uő: Magyar írók élete és munkái, i. m.; Dr. Gerő József szerk.: *A királyi könyvek,* i. m. 145. o.; Vezér Erzsébet: *Lesznai Anna élete*. Bp., Kossuth Könyvkiadó, 1979, 9-11. o.; Széchenyi István: Napló. Válogatta, szerkesztette és jegyzetekkel ellátta: Oltványi Ambrus. Bp., Gondolat, 1978, 1318-1320. o. Repiszky Tamás: *Emlékkép-foszlányok. Adalékok Lesznai Anna családtörténetéhez*. Enigma, 14. évf. 2007, 52. sz. 18-21. o. A körtvélyesi birtokról: Majoros Judit: *Egy elfeledett irodalmi emlékhely Zemplénben: Az alsókörtvélyesi kúria*. Enigma, 14. évf. 2007, 51. sz. 25-41. o.

[329] Boscovitz Löbl Józsefről ld. Bácskai Vera: *A vállalkozók előfutárai,* i. m. 91-95. o.; Petrichevich Lázár: *Zsidó menyekző*. In: Honderű, 1847, Őszhó' 26-i szám. Idézi: Hatvany Lajos: *Levelei*. Válogatta és a szöveget gondozta: Hatvany Lajosné és Rozsics István. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985, 463. o.

[330] *Dr. Moskovicz Mór*. Pesti Hírlap, 1880. júl. 6, 5. o.; OSZK. Gyászjelentések, FM8/35797/344: Moscovitz Mór.

[331] Lesznai Anna: *Kezdetben volt a kert*. I-II. köt. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1966, I. köt. 116-117. o. Vezér Erzsébet: *Lesznai Anna élete,* i. m. 11-12. o. Repiszky Tamás: *Emlékkép-foszlányok,* i. m. 21-25. o.

elején a Moscovitz család fővárosi otthonában ismerte meg. „Nyílt házat tartott Pesten, s bárki barátai közül meghívás nélkül felmehetett hozzájuk vacsorázni. Örömét lelte benne, hogy házában a legkülönbözőbb pártállású és világnézetű emberek találkoztak, és ott éjfélig elvitatkoztak irodalmi és politikai kérdésekről. Konzervatív liberalizmusa az extrémek ellen fordult, de szívesen látott vendég volt minden jó modorú ember a fiatalabb korosztályokból; fiatal barátainak a magyar nemzeti küzdelem értelmét és jelentőségét magyarázta, Andrássy Gyula és Apponyi Albert szellemében."[332]

Az 1913-ban, egy bécsi szanatóriumban elhunyt Moscovitz Geyzát is izraelitaként temették. Az exkluzív Nemzeti Kaszinó tagját, írta halálakor az *Egyenlőség*, „igen kedves, szellemes, mindig ötletes úriembernek és gavallérnak ismerték — zsidó voltát is nyilván ezért bocsájtották meg neki".[333] Lesznai Anna *Kezdetben volt a kert* c. regényesített önéletrajza szerint származását Moscovitz Mór megváltoztathatatlan adottságnak tekintette: zsidónak lenni „nehéz, de muszáj", jelentette ki regénybeli alteregója, fiát azonban elsősorban és mindenekelőtt magyar úrnak nevelte, birtokot is azért szerzett, hogy „olyan úr lehessen, mint a többi — azok a boldog keresztények, kik beleszülettek kész sorsuk kereteibe". A nevelés tökéletesen sikerült, a fiatal Moscovitz Geyza, a regényben Berkovics István „tudta, hogy apja zsidó — de ma, a felvilágosodás korában, mindenki tisztán látja, hogy a vallás mit sem határoz. Csak becsületes, tanult, bőkezű úr legyen az ember." Érett férfiként nevetve hallgatta feleségét, amikor az elmondta neki, a körtvélyesi plébános szíve vágya, hogy a család katolizáljon: „Derék ember a pap, de kissé korlátolt! Katolizálni? Felvilágosodott magyar ember manapság nem tartozik semmilyen vallásfelekezethez. Katolizáljanak a fináncbárók, a stréberek, a zsidók… Berkovics István se nem zsidó, se nem katolikus, hanem magyar úr, punktum!"[334]

Moscovitz Geyza rendíthetetlen önképét, amely őt a származása miatt ért ferde tekintetekkel szemben is immunissá tette, fia nem örökölte. Moscovitz Iván 1891-ben kezdte meg jogi tanulmányait a budapesti tudományegyetemen, már az *Egyetemi Lapok*ban számos cikke jelent meg, 1897-ben letette a jogi doktorátust, majd állami szolgálatba állt, a pesti, majd 1899-ben a kassai királyi törvényszék joggyakornoka, 1901-től albíró Újpesten. Ez évben még megbukott az országgyűlési választásokon, de 1906-ban Alkotmány párti programmal a Hunyad megyei Dobrán képviselővé választották, a koalíció bukása után 1910-

[332] Jászi Oszkár: *Emlékeimből: Szülőföldemen*, i. m. 557-558. o. Moscovitz Geyza „dzsunglijába", ahogy maga nevezte otthoni szalonját, Ady is eljárt: „Apám nem szerette a legújabb irodalmat. Rögtön összevesztek: a vita folyamán mérgezett nyilak és irodalmi teóriák helyett Ady és Petőfi sorok ütköztek össze a sűrű dohányfüstben. Ady Adyért, apám Petőfiért harcolt: remekül mulattak, és egyikük sem kételkedett abban, hogy ki a győztes". Lesznai Anna: *Önéletrajz*. (1959) In: Uő: Dolgok öröme. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985, 8. o.

[333] *Zempléni Moskovitz Geyza*. Egyenlőség, 1913. ápr. 13, 11. o.; OSZK. Gyászjelentések, FM8/35797/344: Moscovitz Geyza. 1924-ben felesége is zsidó felekezetűként halt meg. OSZK. Gyászjelentések, FM8/35797/344: Moscovitz Geyzáné.

[334] Lesznai Anna: *Kezdetben volt a kert*, i. m. I. köt. 95, 97, 105, 138. o.

ben ügyvédi irodát nyitott Pesten.[335] Első feleségével, a budapesti ügyvédi kamara elnöke, Brüll Ignác lányával, Brüll Lily-vel kötött boldogtalan házassága után ugyanebben az évben újranősült. Második nejével, a görög katolikus Nyegre Rózával valószínűleg ennek apja, a koalíció alatt ugyancsak Alkotmány párti képviselő Nyegre László révén ismerkedett meg.[336]

Lesznai Anna regénye szerint bátyját szülei csecsemőkorában megkeresztelték, a fekete himlőt elkapott gyerek gyógyulásáért imádkozó körtvélyesi plébános és a „kegyes Gondviselés iránti hálából".[337] Repiszky Tamás kutatásai révén azonban tudjuk: Moscovitz Iván még az egyetemi hivatalos iratokban is mindvégig izraelita vallásúként szerepelt.[338] Katolizálásának pontos időpontja ismeretlen, képviselővé választásakor már biztosan nem tartozott a zsidó felekezet kötelékébe, sem az *Egyenlőség*, sem más felekezeti forrás nem említette a zsidó hitű képviselők között.

A Vezér Erzsébet szerint neuraszténiás alkatú, „túlzott érzékenységgel" megáldott, Ady szerint „túl derék" Moscovitz Iván gyermekkori pajtásai a vármegyei földbirtokos elit családjaiból kerültek ki, de az egyetemen és Bálvány utcai nyílt otthonukban Szabó Ervinnel, Jászi Oszkárral barátkozott. A Jászi szavaival „humanizmussal átitatott konzervatív igazságkereső" fiatal jogász karrierjét a „hivatalos Magyarország" keretein belül futotta be, de a *Huszadik Század* és a *Nyugat* szerzői közé tartozott. Személyes érintkezésben állt ifj. Andrássy Gyulával, akit azonban Ady nagyságáról igyekezett (teljesen hiábavalóan) meggyőzni.[339] Sok világ mezsgyéjén mozgott, apja derűje nélkül. Lelki bizonytalanságát Lesznai Anna sajátos társadalmi helyzetével magyarázta, pontosabban: regényében bátyja „naplójából" vett idézeteivel ekképpen láttatta: „Különös", írta 1899-ben Moscovitz Iván, alias Berkovics János: „látszólag egy azon világban élek ezekkel a dzsentrikkel — és mégis valami idegenség választ el tőlük. Én élesebben érzem ezt a válaszfalat, mint ők." Úgy vélte, befogadottsága felszínes, vármegyei barátai el is fogadják, de másnak, zsidónak is nézik, egy 1901-es „naplójegyzetében" helyzetét tarthatatlannak ítélte: „Abnormális fajta vagyunk mi, Berkovicsok. Én meg éppenséggel nem termettem boldogságra, túl sok bennem a marcangoló kettősség. Például már ez a szerencsétlen fél zsidó, fél dzsentri állapotom is. Rozgonyi Berkovics János. Nem bízom ebben az amalgámban. Édesapám bírja, de már ma is nehéz utánacsinálni, holnap lehetetlen lesz."[340] Hogy e szavakban mennyi volt Lesznai Annából és

[335] *Kinevezések és áthelyezések*. Igazságügyi Közlöny, 1899. nov. 23, 346. o.; *A magyar országgyűlés. A főrendiház és képviselőház tagjainak életrajzi adatai*. Kiadja a „Magyar Tudósító" szerkesztősége. Bp., Jókai könyvnyomda, 1906, 293. o.; Szinnyei József: *Moscovitz Iván (zempléni)*. In: Uő: Magyar írók élete és munkái, i. m.; *Moscovitz Iván (zempléni)*. In: Magyar Írók élete és munkái. Új sorozat. Gulyás Pál adatgyűjtéséből sajtó alá rendezte Viczián János. 18. köt. Bp., Argumentum Kiadó — MTA Könyvtára, 1999, 1295 hasáb.; Repiszky Tamás: *Emlékkép-foszlányok*, i. m. 25-30. o.

[336] Uo., 28. o. Vezér Erzsébet: *Lesznai Anna élete*, i. m. 58. o.

[337] Lesznai Anna: *Kezdetben volt a kert*, i. m. I. köt. 199. o.

[338] Repiszky Tamás: *Emlékkép-foszlányok*, i. m. 26. o.

[339] Uo.; Vezér Erzsébet: *Lesznai Anna élete*, i. m. 58. o.; Hatvany Lajos: *Levelei*, i. m. 131. o.; Jászi Oszkár: *Emlékeimből: Szülőföldemen*, i. m. 558. o.

[340] Lesznai Anna: *Kezdetben volt a kert*, i. m. I. köt. 308, 355. o.

mennyi bátyjából, kibogozhatatlan, mégis megkockáztatható: áttérésével Moscovitz Iván részben e „kettőség”, vagy inkább a számára terhes többféleség e „marcangoló” érzésére keresett enyhülést.

A kinevezés, a szakmai érvényesülés reménye által kiváltott áttérés mellett a vallásváltás másik „kézzelfogható” célja a házasság volt. Amint a következő esetek mutatják, az áttérés közvetlen okának azonossága mögött az odavezető utak itt is eltérőnek bizonyultak. **Dóczi Lajos** (1845-1919) már meglett férfiként, 48 évesen tért át, hogy elvegye második feleségét. Kései áttéréséből következően Dóczi egy korábbi nemzedék képviselője. A nevét 1872-ben megmagyarosító, 1900-ban kapott bárói címe után azt Dóczyra felcserélő költő, író, műfordító, 1871-től Andrássy Gyula mellett a bécsi közös külügyminisztérium sajtóosztályának a tisztviselője, majd 1895-től nyugállományba helyeztetéséig vezetője, Dux Baruch néven látott napvilágot Sopronban, ahova németkeresztúri apja, a bőrkereskedő Dux Móric pár évvel korábban költözött fel, hogy aztán az 1848-as zsidó zavargások elöl vissza is vonuljon Németkeresztúrra. Dux Móric felesége, Rosenberg Róza az előkelőnek számító németkeresztúri zsidó község elnökének a lánya, „az akkori korhoz és viszonyokhoz képest ritka műveltségű nő volt”, írta az *Egyenlőség* 1890-ben, vagyis már profán műveltséggel is rendelkezett.[341] A család elindult tehát az akkulturáció útján, de a közeg még hagyományosnak tekinthető. A szakadás után orthodox hitközséggé váló, 1860-tól jesivával is rendelkező Németkeresztúron, vagy mondhatnánk inkább Deutschkreutzban az 1840-es években a keresztények „héncz” dialektusban , a zsidók „zsidó jargonban”, vagyis jiddisül beszéltek, emlékezett vissza Dóczi gyermekkorára, „magyarul senki sem tudott”.[342] A jiddis anyanyelvű Dux Baruch az elemi iskolát Németkeresztúron kezdte meg, majd anyja Nagykanizsára adta rokonaihoz, az elemit az ottani zsidó iskolában fejezte be, majd visszakerült Keresztúrra, ahol, „atyja házánál a talmudikus tudományokba avatta be a község ősz tanítója”.[343]

A fiatal Dux Baruch nem akart vajon jesivába menni, avagy, amint az valószínűbb, szülei sem ez irányban orientálódtak? Dóczi 1892-ben csak annyit írt: „Kereskedősegédnek nem váltam be; tehát édes atyám 1857 valamely októberi napján bevitt Sopronba a

[341] dr. Feleki Sándor: *Zsidó magyar írók és tudósok. III. Dóczi Lajos.* Egyenlőség, 1890. okt. 17, 10. o.; *Századunk névváltoztatásai*, i. m. 61. o. Dóczi életrajzához ld. Fürst Ilona: *Dóczi Lajos mint német író. Egy zsidó írói nemzedék típusa*. (Német Philologiai Dolgozatok, L.) Bp., Pfeifer Ferdinánd-féle Könyvkereskedés, 1932.; György József: *Dóczi Lajos*. Bp., Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda Rt., 1932.; Komlós Aladár: *A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században*, i. m. 240-245. o.; Somogyi Éva: *Egy magyar hivatalnok a bécsi külügyminisztérium szolgálatában. Báró Dóczy Lajos*. (2000) In: Uő: Hagyomány és átalakulás. Állam és bürokrácia a dualista Habsburg Monarchiában. Bp., L'Harmattan, 2006, 120-136. o. A Dóczi név felvételének körülményeiről beszámol: Rákosi Jenő: *Emlékezések*. I-III. köt. Bp., Franklin, é. n. [1927], II. köt. 24. o. Irodalmi műveit Dóczi/Dóczy bárósítása után is „Dóczi”-ként jegyezte. Boronkai Szabolcs: *Német-magyar kétnyelvűség: Ludwig Dux — Báró Dóczi Lajos (1845-1919)*. Irodalomtörténeti Közlemények, 105. évf. 2001, 1-2. sz. 73. o.

[342] Dóczi Lajos: *Hogy tanultam magyarul*. In: Igmándi Mihály szerk.: *Magyar szellemi élet. Elbeszélések és rajzok a magyar írók és művészek életéből*. Bp., Hornyánszky Viktor, 1892, 8. o.

[343] dr. Feleki Sándor: *Zsidó magyar írók és tudósok. III. Dóczi Lajos*, i. m. 10. o.

gymnasiumba." Első útjuk a bencés gimnáziumba vezetett. „Van valami jó az antisemitismusban is; én legalább egy pap antisemitismusának köszönöm, hogy magyar író lettem, sőt azt is, hogy egyáltalán tudok magyarul", írta Dóczi. A „kemény arczú benczés" igazgató ellenséges fogadtatása ugyanis elrettentette az ifjú Duxot, akivel apja átballagott az evangélikus gimnáziumba — a bencéseknél németül, a lutheránus gimnáziumban a Bach korszak alatt is magyarul folyt az oktatás. „Ott készséggel fölvettek, talán épen azért, mert zsidó voltam s mert nem tudtam egy szót sem magyarul: egy lelket lehetett megmenteni, nem ugyan a kereszténységnek, hanem a magyarságnak. S az ekkor nagy dolog volt."[344] Amint írta Dóczi egy későbbi, 1910-es cikkében: „Így lettem magyar — szóban, az érzelmi magyarság aztán jött hozzá."[345]

A gimnázium után, ahol egy másik visszaemlékezése szerint a diákok messze nem viseltettek olyan jóindulattal zsidó társuk iránt, mint a tanári kar,[346] Dóczi 1865-től a bécsi egyetemen jogot tanult, 1867-ben már a *Neue Freie Presse* pesti tudósítójaként felszólalt az Egyenlőségi Kör által a zsidók emancipációja érdekében szervezett gyűlésen, és amint beszédéből kitűnt, emlékezett vissza Tenczer Pál, anno a kör társjegyzője, a csillogó elme gyatra szónoki képességgel párosult.[347] A történetet Tenczer hat évvel később újra elmesélte, ekkori cikkében az esemény helyszínéül nem az Egyenlőségi Kör, hanem a Magyar Izraelita Egylet szerepelt, a csattanó azonban nem változott: a 22 éves hírlapíró „belesült a beszédébe és restelkedve lépett le a katedráról".[348] Az anekdotákból mindenesetre egy a közössége ügyében elkötelezett fiatalember képe jelenik meg.

Noha ideje zömét külügyi szolgálata foglalta le, Dóczi az irodalomba is belekóstolt, gyenge, de szép sikert arató újromantikus színművei után a realista drámával is megpróbálkozott. A *vegyes párok* c. darabja 1889-ben került színre a Nemzetiben. Bár maga Dóczi is tisztában volt műve hiányosságaival, a közönség jól fogadta, a darab évekig műsoron maradt. „Tán első eset, hogy zsidó hozta színpadra a zsidó kérdést, bár a darabban — igen érdekes és jellegzetes módon — a zsidó szó elő sem fordul", írta értékelésében Fürst Ilona.[349] A pár vegyes mivolta nem az eltérő felekezetre, hanem a különböző származásra utalt: a nemes lelkű Rózsay Malvin beleszeret Turgony Károly földjét vesztett miniszteri titkárba és áttér, hogy feleségül mehessen hozzá. Vele együtt megkeresztelkedik az egész család, de Dóczi jelzi: noha Malvin apja, Rosenberg/Rózsay Náthán egy frissen megtollasodott, 20 ezer forintért nemességet szerzett kereskedő, a házasság nem az ő kezdeményezésére jött létre. „Apja nem akaródzott — költségesnek találta a gentry vőt — de a lány szerelme minden

[344] Dóczi Lajos: *Hogy tanultam magyarul*, i. m. 8-9. o.
[345] Idézi: Fürst Ilona: *Dóczi Lajos mint német író*, i. m. 11. o.
[346] Peisner Ignác: *Dóczy Lajos báró.* Múlt és Jövő, 10. évf. 1920, 1. sz. 10. o.
[347] Tenczer Pál: *Reminiszcenciák.* Egyenlőség, 1892. dec. 23, 3. o.
[348] Tenczer Pál: *Sváb rabbi jóslata Falk Miksáról. Reminiszczencziák*. Egyenlőség, 1898. jún. 5, 3. o.
[349] Fürst Ilona: *Dóczi Lajos mint német író*, i. m. 45. o. A darab fogadtatásáról ld. még: György József: *Dóczi Lajos*, i. m. 33-34. o.

akadályon győzött. Két hónappal rá a kereszténység egy új családdal szaporodott — s meg volt a lakodalom."[350] Ha már viszont beházasodott a keresztény nemesi társaságba, Rózsay Náthán megtette, amit kell, hogy a társaság ténylegesen is befogadja. Ehhez ugyanis az áttérés nem mutatkozott elegendőnek. „Válaszfal van közöttünk, melyet ön le nem rombolhat, én át nem hághatok", panaszolta Malvin férjének. „Válaszfal, melyet az Isten maga sem bír eltűntetni. Mert ő fölfogadja, a ki hozzá tér, bár mily felekezetből forduljon hozzá. De az önök nemes emberei nem fogadnak fel senkit, a ki meg nem tagadja jobb lényét. Az ő becsülésöket vagy ki kell kunyorálni vagy meg kell vásárolni." Apja az utóbbi utat választotta, és az eredmény, jegyezte meg elégedetten gyermekeinek, nem is maradt el: „Húsz ezer forint kórházra, öt ezer templomra, ötven ezer Binczkey adósságaira, vagy húsz ezer még a választásra, a fiatal Binczkeynek hivatal — mindez el van költve, a pozíció megvan, a főispán, a birtokosság házunkhoz jár, vadászik magukkal, bruderez velem."[351]

Ami magát az áttérést illeti, a zsidó felekezet elhagyása a szereplők számára látszólag semmi gondot nem jelentett, Dóczi a lány motivációját természetesen nem ítéli el („a hol két szempárból az ős szerelem határtalan bizodalma szól egymáshoz, ott eltörpül és semmivé lesz minden"[352]), amiképp megértően mutatja be Malvin bátyja áttérésének érzelmi hátterét is. „Hát magyarázhatom én minden embernek, ki ferdén néz felém,", szól a huszár főhadnagy Rózsay Zoltán monológja, „hogy kérem szépen, apám nem uzsorás, hogy ötvenezer forintot ezen a vállalaton nyert, százezret amazon? Arra nem érek rá. A ki jónapomat félhidegen viszonozza, az elmegy mellettem és arczomon ott hagyja égni a pirulást. Én unom ezt a létet, ezt a naponkinti csöndes kivégeztetést. [...] Volt idő, hogy tiszta önérzetembe akartam burkolózni; elhatároztam, hogy megvetem azokat, a kik engem ok nélkül lenéznek, hogy megvetem őket türelmetlenségük, igaztalanságuk, buta kegyetlenségük miatt; hogy csak a magam féléhez fogok szítani s azok szeretetében és tiszteletében, a kik ismernek, keresem a kárpótlást azoknak lenézéséért, a kik nem akarnak ismerni. De hiába vergődtem! A fitymálók sokan voltak, a magamformák kevesen. [...] Úgy születtem, mint más ember: ugyanazon vágyakból, ugyanazon vágyakkal. Épkézláb vagyok, nem loptam, nem raboltam, nem gyilkoltam, a nemzet nyelvét beszélem, a király ruháját viselem, miért kelljen nekem minden új arczzal szemben lesütnöm a szememet? Miért kelljen szívdobogva lesnem, hogy lesz-e kedve emberszámba venni? Mért kelljen félve nyújtani kezemet, koczkáztatva, hogy ha el nem fogadják, visszahúzzam, mint a tetten ért tolvaj? Mért kelljen örülnöm, ha egy gavallér

[350] Dóczi Lajos: *Vegyes párok*. Bp., Ráth Mór, 1889, 38. o.
[351] Uo., 145, 174. o.
[352] Uo., 266. o.

egy fejbólintásra méltat? Meguntam ezt az érzést, mely lealáz magam előtt. Inkább lemondok a magam becsüléséről, mint a megbecsültetésről."[353]

A darabban az *Egyenlőség* az áttérés apológiáját látta. „Sajnáljuk, de a fiatal Rózsay úr karakteréből a szerző felfogásának szánalmas voltára is kell következtetnünk", írta a hetilap.[354] Noha Dóczi nyilvánvalóan nem ítélte el az áttérést, azt nem is magasztalta, a darab üzenete a szerelem mindenek felettisége mellett a nemesi társadalom előítéletességének az elmarasztalása. Egy évvel később megjelent novelláskötetének egyik elbeszélésében Dóczi az immár papíron is „vegyes", vagyis zsidó-keresztény házasság védelmében állt ki, a pszichológiailag amúgy tökéletesen irreális történetben az áttérésre külön nem tért ki, de a vegyes házasság védelme magában foglalta a felekezetváltás jogi kényszerének elítélését.[355]

Dóczi az 1880-as években külön ellátogatott Torinóba, hogy megköszönje Kossuthnak, amiért a tiszaeszlári vérvádpert követően kiállt a zsidók védelmében, Wahrmann Mór halálakor, 1892 decemberében méltatóan szólt a hitéhez hű maradt bankárról,[356] majd 1893-ban áttért a keresztény hitre, hogy elvegye egyik nagybátyja mostohalányát, a nála közel 30 évvel fiatalabb, alig 18 éves, zsidó származású, de kereszténynek született Paula Dassl-Rosenberget. Házassági szándékáról barátjának, Kónyi Manónak egy keltezetlen, valamikor 1893 elején írt levélben számolt be: „Tagadj ki, átkozz meg, de immár többé nem titkolhatom, hogy egy kedves, szép, jó — de fiatal menyasszonyom van. [...] A kor különbség óriási, de a kis leány szeret, megfoghatatlan módon és mértékben." Amiként a levélből kitűnik, áttérését illetően Dóczi ekkor még habozott: „Tanácsolj: kikeresztelkedjem-e vagy ő legyen zsidóvá? Ha ez utóbbi *itt* megtörténnék, *érvényes-e* házasságom *otthon*?"[357] Kónyi válaszát nem ismerjük, de így vagy úgy, Dóczi bizonyára értesült róla, hogy a zsidó vallásra áttért mennyasszonyával kötött házassága Magyarországon érvénytelen lett volna. Amennyiben ragaszkodott a házassághoz, illetve annak Magyarországon is törvényes voltához, sok választása nem maradt. „Imádkozzál értem holnap déltájt — ha mást nem kadischt mondj, mert akkor fognak kikeresztelni, vagy meg- vagy elkeresztelni", írta Dóczi Kónyinak 1893. április 21-én, döntésének indoklásául hozzátéve: „Paula roppantul bánja, hogy megengedte ezt a lépést, de hiába: ilyen fiatal lánytól, mikor magamfajta emberhez jön, nem szabad ebben is áldozatot elfogadni. Die Rechnung ist ohnehin zu ungleich. [A számla így is túl egyenlőtlen]"[358] A hangnem tudatosan — mintegy védekezőleg? — (ön)ironikus, a vallásváltás indoklása, amelyben korábbi tétovázásának már nyoma sincs, tisztán

[353] Uo., 92-95. o.
[354] Dixi: Vegyes párok. *Egyenlőség*, 1889. máj. 12, 1-3. o.
[355] Dóczi Lajos: *Egy vegyes házasság*. In: Uő: *Beszélyek és vázlatok*. I-II. köt. Bp., Ráth Mór, 1890, I. köt. 129-163. o.
[356] *Szerkesztői üzenetek. H. P. úrnak B-t*. Egyenlőség, 1888. dec. 30, 14. o.; Fürst Ilona: *Dóczi Lajos mint német író*, i. m. 61-62. o.
[357] Dóczi Lajos Kónyi Manónak. Keltezetlen levél [1893]. School of Slavonic and East European Studies [SSEES] Library, University College of London, Kónyi-Lónyay Papers. Ezúton köszönöm Somogyi Évának, hogy rendelkezésemre bocsátotta a levél fénymásolatát.
[358] Somogyi Éva: *Egy magyar hivatalnok a bécsi külügyminisztérium szolgálatában. Báró Dóczy Lajos*, i. m. 124. o. Az idézetnek Fürst Ilona csak a második részét közölte. Ld. Füst Ilona: *Dóczi Lajos mint német író*, i. m. 44. o.

pragmatikus. Tény, hogy Dóczi áttérése után, báró Dóczyként is fesztelenül beszélt származásáról, szívesen és meleg hangon írt gyermekkora hagyományos zsidó közegéről. A döntés egyéb motivációktól mentes láttatásának ellentmond azonban, hogy egyetlen gyermekét, első feleségétől, a bécsi Helene Mayertől származó, 1881-ben született Pétert saját áttérése előtt, feltehetően már születésekor megkereszteltette.[359] Ha zsidó származását Dóczi soha nem akarta elkendőzni, úgy tűnik tehát, hogy azt átadni sem kívánta.

A 13 évvel később katolizált **Dénes Zsófia** (1885-1987) esetében fesztelenségről aligha lehet beszélni. Az áttérés közvetlen oka azonos volt, az életút teljesen más. Dénes Zsófia 21 évesen, 1906. június 6-án és 25-én jelentette be kitérését a PIH-nél, egyik tanúja, a kereskedő Altschul Lajos, bizonyára anyjának, Altschul Ilonának lehetett a rokona, másik tanúként, amint már említettük, unokabátyja, Ferenczi Sándor szerepelt.[360] Dénes Zsófia nem sokkal később, még ugyanabban az évben hozzáment egy Szabadelvű párti képviselő, Morzsányi Károly fiához, a már ekkor is beteg, 1912-ben elhunyt Morzsányi Gézához. Gyermekkoráról az írónő, Ady Endre kései szerelme egy 1964-ben kiadott könyvben számolt be.[361] A dátum nem közömbös, lehetséges, hogy élete zsidó vonatkozásának eltussolása részben a kiadó elvárásának, esetleg cenzúrájának tudható be. Lehetséges, de nem valószínű. Egyrészt, mert a kiadói cenzúra a téren nem akadályozta feltétlenül a kérdés taglalását. Noha Gelléri Andor Endre *Egy önérzet története* című, két munkaszolgálat közötti szabadsága alatt írt önéletrajzában részletesen írt zsidósága iránti viszonyáról, könyve mégis napvilágot láthatott, igaz csak 1957-ben, ezután viszont többször is újra kiadták, 1966-ban, 1975-ben, majd 1981-ben. Másrészt Dénes Zsófia 102 évesen, 1987-ben hunyt el, szinte haláláig írt és beszélt fiatalkoráról és életéről, de zsidó származásáról a cenzúra szempontjából már szabadabb 1980-as években sem nyilatkozott.

Akárhogyan is: az elbeszélés a zsidó származásnak — a szöveg értelme és érthetősége rovására menő — elhallgatására tett igyekezet példázata. A zürichi műegyetemen diplomázott, 50 évesen öngyilkos lett építészmérnök apjáról, Dénes Zsigmondról csupán annyit tudhatunk meg, hogy egy „Tolna megyei gazdálkodó" fiaként „parasztgyerekek között nőtt fel". Anyja németes-zsidós családnevét könyvében Dénes Zsófia nem írta le, sem anyai nagyapjáét, akiről viszont elmesélte, hogy a prágai származású fiatalember, „tudósok családjának sarja", a cseh fővárosból „szenvedélyes együttérzéssel" követte a magyar forradalmat és szabadságharcot, „átélte Kossuthot, Petőfit", majd Világos után, mivel „a maga

[359] „A tehetetlen gyermekkel követtetik el azt, a mit maguk megtenni nem akarnak. Így tett pl. Dóczy, a ki később követte a fiát az üdvösségben", írta Singer Bernát egy 1905-ös cikkében. Dr. Singer Bernát: *A kitérések VIII*. Egyenlőség, 1905. jan. 1, melléklet, 1. o. Somogyi Évától tudjuk: a bécsi születésű Dóczi Péter a Theresianumban érettségizett, a bécsi katonai műszaki főiskolán tanult, majd maga is külügyminisztériumi tisztviselő lett, minősítési táblázatában római katolikusként szerepelt. Somogyi Éva: *Egy magyar hivatalnok a bécsi külügyminisztérium szolgálatában. Báró Dóczy Lajos*, i. m. 127-128. o. Péter áttérésének időpontját Somogyi Éva nem tudta kideríteni, személyes közlése szerint apja már valószínűleg születésekor megkereszteltette.

[360] MZsL, TB. B/67.

[361] Dénes Zsófia: *Egyszeri kaland*. Bp., Magvető, 1964.

ifjúi eszménykeresésében nem tette le a fegyvert", a magyarok iránti vonzalomból telepedett át „az üldözöttek földjére, [...] itt vert gyökeret, üres tarisznyás vándorlegény létére itt harcolt ki magának életlehetőséget és bizonyos jómódot", családot alapított, és noha „sohasem tanult meg magyarul", annál inkább szorgalmazta, hogy gyermekei „magyarokká váljanak".[362] A nagyapa zsidó származása megjelölésének hiányában a családi háttér érthetetlen. Egy szegény „tarisznyás vándorlegény" hogyan lehetett „tudósok [feltehetően rabbik — K. M.] családjának sarja"? Maga a történet is kevéssé reális: nehéz elképzelni, hogy egy szegény prágai zsidó azért települt volna át Magyarországra 1849-ben, mert oly mélyen „átélte Kossuthot, Petőfit". Végül, ha a még fiatal korában bevándorolt nagyapa ilyen buzgó érzelmeket táplált a magyar hon iránt, miért nem tanult meg soha magyarul?[363]

Családja nyíltan sehol ki nem mondott zsidóságára Dénes Zsófia könyvében csupán egy ízben tett burkolt utalást. Öt éves korában egy téli napon találkozott a jégen egy vele egykorú, a könyvben Gärtner Irmának nevezett kislánnyal, aki szinte azonnal megkérdezte tőle, milyen vallású.

„Csodálkozva néztem rá.

– Vallású? — kérdeztem. – Mi az?

Egy kis megvetés tükröződött a szőke kislány arcán. Lenézett, hogy olyan tudatlan vagyok.

– Hát azt kérdezem, mi vagy? Római katolikus? Református? Zsidó?

– Nem tudom — feleltem mélységesen őszintén. – Erről még sohasem volt szó."[364]

Mire a kislány megszabta az esetleges jövendőbeli barátkozás feltételét: újdonsült pajtása kérdezze meg otthon, milyen felekezethez tartoznak. „Én római katolikus vagyok, és addig nem korcsolyázhatom veled (egy kicsit megállt a beszédben, mintha habozna), addig nem, amíg nem feleltél." A jelenet nyomott hagyott a kis Zsófiban: „Nem mondhatom meg pontosan, mit éreztem, de valahogy bántott ez a dolog. – Hát ilyen is van, nekem valamit tudnom kellene magamról és — hiába! én csak nem tudom. Pedig hogy igyekszem, hogy »mindent« megtudjak." Hazaérve azonnal elmesélte anyjának a jégen történteket, majd feltette az ominózus kérdést. „Anyám szép, nyugodt arca elkomorodott. Ahogy idővel meggyőződhettem róla, neki egyéni álláspontja volt a vallásügyben. Ő és az apám századvégi »voltairiánusok« voltak, felekezet nélküliek, de azzal a forró szándékkal, hogy bennünket, gyermekeiket, etikussá, becsületessé, szociálissá és jóságos érzületűvé nevelnek.

[362] Uo., 15, 19-20. o.
[363] Egy három részben, 1976-1977-ben a Magyar Televízióban elhangzott beszélgetésben Dénes Zsófia apai nagyapjáról hasonlóan fogalmazott: „Prágából származó német ember volt, aki annyira lelkesedett 48-ban a magyar forradalomért, hogy 49-ben, amikor módja volt reá, hogy bevándoroljon Magyarországra, bevándorolt." Dénes Zsófia: *El ne lopd a léniát*. Bp., Gondolat, 1978, 12. o.
[364] Dénes Zsófia: *Egyszeri kaland*., i. m. 23. o.

Eszményekben nagyon is hittek és ezenfelül a természet örök törvényeiben és mindenható erejében. De ezt az ő szabad hitüket nem nevezték sehogy sem.

– Úgy — mondta ekkor komoly arccal az én egyszerű szívű anyám. – Gärtner Irma kérdezte ezt tőled? És holnapra várja a válaszodat? Hát azt feleld neki: »Én anyám és apám jó gyermeke vagyok. Anyám minden este elimádkozza velem a Miatyánkot, mert azt mondja: ez a legszebb ima a világon. Azért mert szép, és a magasba visz, ezért imádkozzuk el együtt. De amiért ő, Irma, megkérdezte tőled, milyen vallású vagy — én nem engedem meg, hogy vele korcsolyázzál! Ne tedd, kislányom. Légy önérzetes!«"

Másnap tehát lánya megmondta Irmának: amiért megkérdezte, milyen vallású, anyja megtiltotta, hogy játsszon vele. Végül a szerző kommentárként hozzátette: „Akkor találkoztam először azzal a problémával, amelynek súlyát és tragikumát csak sokkal később ismertem fel."[365]

Dénes Zsófia önéletrajzában a zsidó szó a katolikus kislány szájában hangzik el először és utoljára, de a szerző felekezeti hovatartozását illetően sem játszótársa, sem az olvasó nem kap választ. Mivel Dénes Zsófia elmondása szerint ekkor 5 éves volt, a történet 1890-ben játszódott, vagyis szülei nem lehettek „felekezet nélküliek", ami nem egy vallásfilozófiai álláspont, hanem egy ekkor még nem létező felekezetjogi státusz. Amennyiben szülei „voltairiánusok"-nak tekintették magukat, „eszményekben" hittek és a „természet örök törvényeiben", anyjuk miért imádkozta el gyermekeivel minden este a Miatyánkot? És vajon mire utal felszólítása, hogy lánya legyen „önérzetes"? A záró megjegyzés a súlyos és tragikus „problémáról" végképp érthetetlen, ha nem tudjuk, hogy a szerző zsidónak született és hogy itt kimondatlanul, bár annál egyértelműbben a „zsidókérdésre" utalt.

Ha Dénes Zsófia szülei nem is lehettek 1890-ben felekezet nélküliek, és ha az is lehetetlen, hogy valamely, akár pőrén „protokolláris" esemény kapcsán a kislány számára ne derült volna ki a zsidó felekezethez való tartozása, abban semmi okunk kételkedni, hogy Dénes Zsófia „voltairiánus", a zsidóságtól eleve többé-kevésbé teljesen elidegenedett családban nőtt fel, és így azon (jövendőbeli) értelmiségiekhez tartozott, akik akármilyen közvetlen okból történt áttérésükkor nem hagyták el, mert nem hagyhatták el nem létező, csupán társadalmilag rájuk oktrojált „zsidóságukat".

Schlesinger Ilona (1885-1967) kitérésének közvetlen oka nem Kosztolányi Dezsővel 1913-ban kötött házassága, hanem minden bizonnyal első gyermekük születése lehetett. Kosztolányiné Harmos Ilona 1915 januárjában vagy februárjában jelentette be a budai neológ hitközségnél szándékát, hogy áttér a katolikus hitre, fia, Ádám, 1915. április 18-án

[365] Uo., 24-25. o.

született.[366] Harmos Ilona visszaemlékezéseinek szöveggondozója, Borgos Anna szerint, önéletrajzát Kosztolányi felesége valamikor 1919 után, feltehetően már férje halálát követően, talán csak a második világháború befejeztével öntötte végleges formába. „Valamilyen — magyarázat után »kiáltó« — okból", írta Borgos a nyilván kiadásra szánt gépirat korrektúrái kapcsán, Harmos Ilona „egyes helyeken utólag kihúzta a zsidósággal kapcsolatos kitételeket, s ezzel élét (és értelmét) vette a mondatoknak." A szerkesztő, „tekintettel a kérdés jelentőségére", az *ultima manu* elvét helyesen ignorálva az eredeti változat közlése mellett döntött. Amint Borgos megjegyezte, „a szöveg keletkezési időpontjának ismerete talán ennek a kérdésnek a megoldásában is segítene."[367] Nyilvánvalóan nem közömbös, vajon a végleges gépiratot és annak öncenzúrázását Harmos a holokauszt előtt vagy után, a harmincas években vagy már a diktatúra idején készítette. A lényegen — életének utólagos „zsidótlanításán" — ez persze nem változtat.

Az utólagos öncenzúrázási kísérlet azért érdekes, mert Harmos írásában e későbbi hajlamának még nincs sok jele, önéletrajzában számos utalás található a család, a rokonság zsidóságára, Harmos elszórtan, de több ízben kitér családjának a zsidó valláshoz, a zsidó státuszhoz fűződő viszonyára, és főleg: saját zsidóságát illető élményeire. A visszaemlékezés a szerző 16. événél megszakad, így áttéréséről sem szól benne, Harmos csak 14 évvel később, 30 éves korában katolizált, ami azonban kamaszkoráig bemutatott életútját tekintve nem okoz meglepetést.

Schlesinger Vilmos tűzifa-nagykereskedő és a losonci postamester lánya, Schneller Matild, esküvőjük után Losoncról Gödöllőre, majd a fővárosba költöztek, Ilona már Budapesten született, tizenegy gyerek közül a nyolcadikként. Viszonylag jómódban éltek, Ilona apjának korai halála után azonban a család elszegényedett, az özvegy trafikot nyitott, Ilonát kivette a gimnáziumból és varrni taníttatta, de a fiatal lány inkább színésznőnek állt, írni csak később, az 1930-as években kezdett.[368] Ilona apai nagyszülei nem tudtak magyarul, csak németül és szlovákul, nagyapja kocsmát tartott a Felvidéken, majd fia Pestre hozatta szüleit, vett nekik egy trafikot. „Nagymama vallásos. Nem nagyon vallásos, de vallásosabb mégis, mint az én mamám. Nagypapa nem vallásos. Kineveti nagymamát, mert péntek este gyertyát gyújt, s szombaton nem enged varrónőt jönni a házhoz." Losonci anyai nagyanyja jobban kötődött a vallási hagyományokhoz: „Nem eszik nálunk, legfeljebb lágy tojást, vajas kenyeret, almát, »kávécskát«. [...] Sokat imádkozik napközben is, a szája örökké imádságot mormol, de nem hangosan. Vallásos, de parókát nem hord. Én félek az olyan asszonyoktól, akik parókát hordanak." Unokája nem csak a parókás zsidó asszonyoktól félt, de férjeiktől is.

[366] *Hitehagyottak*. A Budai Izraelita Hitközség Értesítője, 6. évf. 1915, 2. sz. 20. o. Borgos Anna: *Portrék a másikról. Alkotónők és alkotótársak a múlt századelőn*. Bp., Noran, 2007, 270. o.
[367] Borgos Anna: *Előszó*. In: Kosztolányi Dezsőné Harmos Ilona: *Burokban születtem. Memoár, novellák, portrék*. Bp., Noran, 2003, 12. o.
[368] Uo., 6-9. o.

Kamaszkorában ellátogat egyik, már férjhez ment nővéréhez, egy észak-keleti kisvárosba: „Alig látok embert. Néhány tincses, selyemkaftános zsidó jön egy csapatban. Félek tőlük. Átmegyek a túlsó sorra.”[369]

Ilona édesanyja már nem mutatkozott olyan vallásosnak, mint nagyanyái, de férjével szemben, a maga módján még hívő volt: „Mama vakon hitt abban a bosszúálló Istenben, aki megbünteti az apák vétkét a fiakban, harmad- és negyedíziglen. Gondolkozott, hogy vajon mit is vétett ő vagy papa, mert azért inkább abban az Istenben hitt, aki ki-kit a saját vétkéért büntet. Papa nem hisz sem egyik, sem másik Istenben, legalábbis sohasem emlegeti.” A családban egyes keresztény ünnepek folklorisztikus elemei meghonosodtak, a gyerekek húsvét hétfőn elmentek locsolni, a mindennapokban úgy tűnik nem vittek kóser háztartást, a hat lány valamelyikének eljegyzésekor főzőasszony ment házhoz elkészíteni a ilyenkor hagyományos halételt, amihez a keresztény mindenescseléd-szakácsnő nem értett. A vőlegények többnyire még a zsidó házasságközvetítőnő révén kerültek a házhoz, eljegyzéskor tányért törtek, egy-egy porcelándarabból a menyasszony és a vőlegényt számára aranyba foglalt „zsuzsut” készítettek. A jelöltek között akadt vallásos, hagyományhű vidéki kereskedő, de akadt keresztény is, amit Ilona anyja elvileg nem ellenzett: „Mi van abban? — csodálkozik mama. — Manapság?” Mari, a keresztény mindeneslány azonban hiába énekelte a vegyes házasság ódáját („Megmondta régen Wekerle, ne essél rózsám kétségbe, zsidólány, szívem, szeretsz-e híven?”), a parti ez esetben nem jött össze, de csupán azért, mert kiderült: a fiatal zsurnaliszta kártyázott, lóversenyre járt, adósságai voltak. A család két héten belül kerített egy újabb jelöltet, az illető ezúttal zsidó volt, Ilona anyjának egyik unokatestvére, hegyaljai szőlőbirtokos. „Ha érkezik, már az állomásról cigányzenével jön, egyre húzatja Margit fülébe: »Zsidóasszony szobájában nincs kereszt«.”[370]

Harmos Ilona zsidó ismeretekkel nem rendelkezett, apja halálakor a házhoz kijött rabbitól tudta meg, hogy van zsinagógai neve is (Lea), amelyet és amelyről azelőtt soha nem hallott, otthoni vallásos nevelése a polgári minimumra csökkent, lefekvésnél a keresztény cseléd felügyelete mellett elmondta a zsidó polgári körökben is elterjedt, keresztény eredetű, de ekkorra lényegében ökumenikussá vált imát, „Én istenem, jó istenem, lecsukódik már a szemem…”, minekután a cseléd rendre így búcsúzott tőle, „»Mondd, uram Jézus, és dögölj«”, mely utasítást a kislány szívesen hallgatott: „Szeretem, ha Mari azt mondja: »Mondd, uram Jézus, és dögölj«, már csak azért is, mert szeretem, ha azt mondja, »Jézus«. Mert akkor azt érzem, nekünk közeli rokonunk Jézus, és mintha karácsony lenne, és kaptam volna valami játékot.”[371]

[369] Kosztolányi Dezsőné Harmos Ilona: *Burokban születtem. Ifjúkori memoár*. In: Uő.: Burokban születtem, i. m. 87, 92-93, 169. o.
[370] Uo., 48, 52-54, 58-59, 81, 90, 99. o.
[371] Uo., 64, 159. o.

A maga, részben szekularizált módján, a zsidóság a családi életnek még számtalan aspektusát átszőtte, de, és itt a lényeg: az esetleges pozitívumok mellett is, a mérleg döntően negatívnak mutatkozott. Korábban már idéztük a szerző apjának a véleményét, aki, amint felesége mondta, „legszívesebben" megkeresztelte volna valamennyi gyerekét, „hogy jobb soruk legyen, és kevesebbet szenvedjenek majd az életben" A zsidó-keresztény együttélés ezen apai megközelítésére lánya tapasztalatai tökéletesen rárímeltek. A gyermek, majd gimnazista Harmos szünidei és iskolás élményeit is idéztük már, első önálló társasági élménye egyben meghozta számára zsidósága okán elszenvedett első sérelmét is, Harmos fiatalkorában a keresztény társadalommal való találkozás egyet jelentett zsidó státusza miatti kivetettségével. Gimnazista tapasztalatairól szóló beszámolóját az első fejezetben csak a „tények" rögzítéséig mutattuk be: a tanárok keresztény diáktársait keresztnevükön, őt családnevén szólították, a előbbieket olykor tegezték, a zsidó lányokat soha, keresztény osztálytársai is csupán egymás között tegeződtek, vele magázódtak, de azt se sokat, mivel alig szóltak hozzá. A szövegben azonban Harmos azt is leírta, mindez miképpen szűrődött le benne: „Micsoda beteg vágy él bennem az ő szeretetük után, a tanárok s a nagyságák szeretete után! A harag s a féltékenység — észrevétlen pillanatok alatt — sóvár szerelemmé, elviselhetetlen vággyá változik. Csak nézem őket, figyelem. Miért? Miért?" Amint az önéletrajzából kirajzolódik, Harmos Ilona nem tépelődött önnön „zsidósága" mibenlétén, nem táplált a zsidóság iránt semmiféle, kulturális vagy ideológiai indíttatású ellenérzést, ami viszont zsidó társadalmi státuszát illeti, ezt, Börne kifejezésével élve, alapvetően és elsősorban, mint „szerencsétlenség"-et élte meg.[372]

A fiatalkorában brácsaművészként és zeneszerzőként némi hírnevet szerzett, majd a zenetudomány felé forduló, 1911-től a Budai, 1919-től a Budapesti Zeneakadémián oktató **Molnár Antal** (1890-1983) esetében nincs ismeretünk arról, hogy iskoláiban zsidó volta miatt valamilyen sérelem érte volna, a zsidóság iránti kulturfilozófiai alapú ellenszenvéről szüleihez írt fiatalkori leveleiben viszont annál részletesebben szólt. Molnárral átlépünk az 1890 után — esetükben már mind az 1900-1910-es években — áttért azon értelmiségiek rövid bemutatására, akiknél a források — áttérésükről közvetlenül-közvetetten szóló leveleik, naplóik, önéletrajzaik, cikkeik — elsősorban vallásváltásuk lelki indíttatásaiba engednek betekintést. Egy kivétellel mind akkulturált és szekularizált, többségében jómódú vagy kifejezetten vagyonos családban születtek.

„Gyermekkorom úgy indult, hogy a családban csodának kiáltottak ki. Úgy találták: szépségem és észbeli tehetségem páratlan. Hallatlanul elkényeztettek", írta a 22 éves Molnár

[372] Uo., 90, 123. o.

Antal egy korai önéletrajzi írásában.[373] Apja, Molnár Mór (1859-?) jómódú ügyvédként, az Erdődy család jogtanácsosaként gondtalan életet biztosított az év nem kis részét a legelőkelőbb külföldi fürdőhelyeken töltő családjának. Anyja, Frankel Malvin (1869-?), Frankel Albert sebész főorvos lánya, fiának egy 1961-ben írt visszaemlékezése szerint „csodaszép asszony volt, a századeleji divatnak megfelelően kissé »tömött galamb«, de bámulatos arccal és hanggal", társaságot kedvelő, fiát csodáló szépasszony. Amint írta Molnár Antal ugyanebben az önéletrajzi jegyzetben, „folyvást hallanom kellett, főleg anyámtól, milyen csodálatosan lángeszű vagyok. Ezt szinte belém nevelték".[374]

Nem vitás, a következő idézettel a karikatúra felé toljuk Molnár Antal neveltetését, aki tehetségével is kimagaslott Molnár Ferenc „bubijai" közül, mindenesetre az író krokija az 1900-as évek „lipótvárosi" családjairól alátámasztja a zenetörténész emlékeit: „Az embernek", írta Molnár Ferenc 1912-ben, „már nem biztos az élete Pesten; némely családban nem szabad Shakespearet dicsérni, mert van egy kis fiú, aki darabokat ír és van egy kis színigazgató, akinek addig sírja tele az ifjú a fülét, amíg elő is adja a darabot. Más családban nem szabad Fényes Adolfot vagy Rippl-Rónait említeni, mert a bubi képeket fest és Fényes bácsi vagy Rónai mester egyszer félrehúzta a száját, amikor a spenótot meglátta és nem akart rögtön belemenni, hogy a spenót jobb, mint Greco. Puccininek, amikor itt járt, minden famíliában, amely kötéllel meg tudta fogni, a bubi eljátszott egy saját szerzeményt, és hogy Puccini nem aratta itt azokat a szimpátiákat, amelyeket várt, annak fő oka az, hogy nem borult a sok bubi nyakába és nem mondta, hogy ő azonnal leugrik a Gresham-palota negyedik emeletéről, mert nem érdemes zenésznek ezt a nyomorult életet folytatni, ha bubi műveit hallotta."[375]

Neveltetésének zsidó vonatkozásáról 1961-ben Molnár Antal csupán annyit közölt: „Szüleim nem voltak hívők s habár apám mindenfélét megjegyzett a »zsargon«-ból, az nekem mindig csak kuriózum maradt."[376] Ami szüleinek zsidóságuk iránti viszonyát illeti, egy biztos: 1908-ban, amikor fiúk elérte 18. életévét, a felekezeti kapocs megszakítása mellett döntöttek, fiúkkal együtt áttértek a katolikus hitre. Egy szüleinek nyolc évvel később, 1916. április 22-én Bécsből írt levelében Molnár Antal áttérésüket ekképpen kommentálta: „Mély igazságot mondott Kohn Sámuel, mikor kitérésünk alkalmával azt mondta, hogy az ellenség táborába megyünk át. Mert a két tábor egymást megérteni nem fogja soha."[377] A kijelentés persze a pesti főrabbit illetően is érdekes, de most Molnárnál maradva: 1916-os levele eszmefuttatásának konklúziója már nem az áttérésen gondolkozó, hanem az évek óta áttért

[373] *Boëthius boldog fiatalsága*. Demény János válogatása Molnár Antal leveleiből és írásaiból. Bp., Magvető, 1989, 64. o.
[374] Uo., 69, 72. o.
[375] Molnár Ferenc: *Dilettánsok* (1912). In: Ismerősök. (Feljegyzések, krónikák). Bp., Franklin-Társulat, 1917, 36-37. o.
[376] *Boëthius boldog fiatalsága*, i. m. 59. o.
[377] Uo., 326-327. o. A kitérés időpontját Demény János adja meg előszavában, ld. uo., 32. o.

Molnár Antalé. A zsidóság és kereszténység mibenlétét és viszonyát boncolgató levél azonban nem csupán arról nyújt képet, hogy áttérése mennyiben hatott önképe alakulására, magyarázattal szolgálhat hajdani döntése benső okaira is, amennyiben nézetei e téren 18 éves kora óta feltehetően nem változtak gyökeresen.

„Tegnap délután öreg ultramontánok között ülve Haydn »7 Worte Christi«-jét hallgattam. Föltűnően szép a fúvózenekarra írt Intermezzo. [...] De nagy dolog a kereszténység! [...] Annál mélyebben érzem a keresztyén világ nagyságát, mennél nagyobb az az űr, melyet a magam lelkében a vallás helyett érzek", írta szüleinek Molnár Antal Bécsből 1916. április 17-én. Bár saját bevallása szerint Molnár „nagyon távol" állt minden „formalisztikus vallástól", a katolikus vallás számára „még mindig sokszorta rokonszenvesebb" volt, jegyezte meg három nappal később, „mint a Mózes-vallás, melynek templomában ijesztő sólet-széll-illat mellett üzleti ügyeket beszélnek meg egymással a »hívők«". Nem így abban a „bájos kis »altkatolisch« templomban", ahol két napra rá „nagy prédikációt és Kirchenmusikot" hallgatott végig. A „kissé gyönge" zene, számolt be szüleinek április 22-i levelében, ezúttal nem keltett fel benne különösebb érzelmeket, annál „nagyobb hatással" volt rá a prédikáció: „Mélyen átéreztem a papnak azokat a szavait, hogy egész mai kultúránkat és így a szabadságot is a kereszténység szellemének köszönhetjük. Miért van mégis, hogy a zsidók nem olvadnak be, hogy nem hajtják meg fejüket a keresztény világ csodálatos kultúrája előtt? Miért? Mert nem fontos nekik. Mert fajtájuk vágyai, törekvései, irányai nem kultúrtörekvések, nem művészi törekvések, nem politikai törekvések."[378] Politikáról Molnár sem korábban, sem később nem beszélt, az „európai népek", az „európéer", illetve az „indogermán" lélek fogalmaival számára egyenértékű kereszténység, a „keresztyén világ" kultúrájáról és művészetéről annál többet. Molnár esszencialista nézetei, a zsidóság és a kereszténységgel azonosított németség, magyarság, stb. faji konceptualizálása révén áttérését 1916-os leveleiben már magától értetődően irrelevánsnak, személyes törekvései szempontjából hasztalannak tekintette, nyolc évvel korábban a művészlelkű fiatalember még annak reményében térhetett át, hogy lépése közelebb viszi azon világhoz, amellyel bensőleg azonosult, illetve minél távolabb a „körülette keletkezett" kultúra iránt *sui generis* érzéketlen, mert csupán az „életfönntartás" által motivált, „nem az élet széppé és változatossá tételére" törekvő zsidóságtól.[379]

Molnár Antalnak a szüleihez írt leveleiből, illetve az 1910-es években publikált esszéiből kitűnik, az európai keresztény kultúra számára elsősorban és mindenekfölött a

[378] Uo., 311, 318-319, 325. o.
[379] Uo., 311, 318, 325-326. o. Mint a fenti idézetekben is látható, a katolikussá lett Molnár, nem tudni miért, leggyakrabban a protestáns „keresztyén" írásmódot használta.

német kultúrát és világot jelentette.[380] Ugyanezen német keresztény világba való integráció állhatott **Baumgarten Ferenc** (1880-1927), a Baumgarten-díj megalapítójának áttérése mögött. Apja, a nagybirtokos és mezőgazdasági befektető Baumgarten Leó (1841-1914) a Baumgarten Izrael (1773-1849) alapította dinasztia harmadik nemzedékéhez tartozott. Székesfehérvárott született, de Pesten járt iskolába, a PIH elemi fiúiskolája után az Eötvös utcai reáliskolában érettségizett, 1871-ben elvette unokatestvérét, az akkor 22 éves Baumgarten Emíliát (1848-1909), 1896-tól haláláig az általa építtetett Sas utcai bérház harmadik emeletén kialakított kilenc szobás lakásban élt. Szerencsés spekulációinak köszönhetően örökölt vagyonát jelentősen megnövelte, 1912-ben a székesfőváros 1200 leggazdagabb adófizetőinek listáján a 17. helyen állt, 1915-ben bekövetkezett halálakor vagyona elérte a 12 millió koronát.[381]

Bár Baumgarten Leó jelentős földbirtokkal rendelkezett, és birtokán szívesen vadászott, a hagyományos elithez nem „dörgölődzött", a családi legendárium legalábbis e képet őrizte meg róla. Az anekdota szerint 1905-ben a honvédség hadgyakorlatot tartott birtoka szomszédságában, a gyakorlat befejeztével a József főherceg által tartott díszebédre Baumgarten Leót is meghívták, aki azonban nem ment el, csupán egy csokor rózsát küldött számtartójával a díszebéden megjelent Auguszta főhercegasszonynak. Baumgarten Leó általánosságban sem vágyott közösségbe, családja magányos, komor, rideg, érzelmeit kifejezni képtelen embernek tartotta, de egy kifakadása arra utal, zsidó földbirtokosi mivoltában ezen elitből eleve kivetettnek érezte magát. Unokája, az 1919-ben már római katolikusként született Baumgarten Artúr (1919-1998) följegyzéseiben megemlítette, 1912 tájékán, birtokának parkjában sétálgatva nagyapja hirtelen fordulattal azt kezdte fejtegetni Ignác fiának, Artúr apjának: „azt bocsátják meg a legnehezebben, hogy a zsidók földet vehettek ebben az országban".[382]

Baumgarten Leó zsidó hitűként, a pesti Chevra Kadisa tagjaként halt meg, haláláig helyet foglalt a PIH gazdasági ügyosztályának képviselőtestületében, az őszi nagyünnepek idején, státuszához illően, komolyabb összegeket adományozott a PIH különféle emberbaráti intézményei javára, de a zsinagógába ezen évi egyszeri alkalmon kívül unokája tudomása szerint soha nem járt.[383] Fiait a vallási előírásoknak megfelelően körülmetéltette, gyermekei zsidó neveltetésükről ennél többet nem is tudunk, de nehezen elképzelhető, hogy semmiféle összefüggés ne lett volna a családi nevelés és azon tény között, hogy a húsz évesen elhunyt Ernő (1883-1903) kivételével Baumgarten Leó gyermekei, Erzsébet (1879-1913), Ferenc

[380] Ld. pl. Molnár Beethovenről 1917-ben írt tanulmányának részleteit, uo., 335, 676. o.
[381] Halmos Károly: *Családi kapitalizmus*. Bp., Új Mandátum Könyvkiadó, 2008, 80-87. o.
[382] Uo., 84, 87-88. o.
[383] *A Pesti Chevra Kadisa választóképes tagjainak névjegyzéke*, i. m. 3. o.; *A Pesti Izr. Hitközség elöljáróságának jelentése az 1914. közigazgatási évről*, i. m. 32. o.; *Ünnepek*. Hitközségi Szemle, 2. évf. 1911, 10. sz. 312-313. o.; Halmos Károly: *Családi kapitalizmus*, i. m. 88. o.

(1880-1927), Sándor Dénes (1882-1960) és Ignác (1887-1945) felnőttkorukban mind áttértek a keresztény hitre.[384]

Baumgarten Ferenc az evangélikus vallást választotta, megkeresztelkedésének pontos ideje ismeretlen. Az 1914-es Chevra Kadisa taglistában foglalkozásuk révén azonosítható, később ugyancsak kitért öccsei, Sándor és Ignác mellett szerepelt egy Baumgarten Ferenc is, minden foglalkozás megjelölése nélkül, ekkor talán még ő is a zsidó felekezethez tartozott, áttérési szándékát apjához egy (további pontosítás nélkül), az 1910-es években írt levelében ekképpen igazolta: „Meg fogok keresztelkedni, mert nem vagyok hajlandó csak hagyományból megmaradni, ami elválaszt engem olyan emberektől, akik között egyes egyedül érzem magam jól."[385]

Ezek az „emberek" feltehetően németországi közegét fedték. A német nyelvbe és kultúrába Heinét, Schillert, Goethét olvasó anyja által bevezetett történész és esztéta a budapesti egyetem történelem szakának elvégzését követően Strasbourgban majd Heidelbergben folytatta tanulmányait, 1909-től Németországban élt és publikált, utolsó magyar nyelvű írása is ebben az évben jelent meg. Baumgarten Ferenc német kritikussá, Franz Ferdinand Baumgartenné vált, minden bizonnyal német földön keresztelkedett meg. Egy a *Pester Lloyd*ban 1917 karácsonyán megjelent cikkében a reformkorban még vonzó és kifinomult, mert „jellegzetesen német" Pest-Buda kulturális hanyatlását és eldurvulását az 1860-as évektől kezdődő magyar és keleti zsidó bevándorlásban, „a magyar préri és a keleti gettó" beözönlésében vélte felfedezni.[386]

Lelki fejlődése szempontjából Molnár Antal végzetesnek ítélte, hogy a kereszténységhez, mint kultúrához való vonzódását nem tudta vallásos hittel is kiteljesíteni, Baumgarten Ferenc önmagáról soha nem vallott, másoknál az áttérés nyilvánvalóan őszinte vallásos meggyőződésből fakadt, lelki megtérést jelentett. **Hevesi Sándor** (1873-1939), a jeles színházi rendező, színigazgató, kritikus, író és műfordító 27 évesen, 1900. szeptember 20-án, majd október 11-én jelentette be kitérését és a katolikus vallásra való áttérése szándékát a PIH rabbisági hivatalánál.[387] Áttéréséről szóló vallomása 1948-ban jelent meg a *Vigília*ban, a szöveg születésének pontos időpontja ismeretlen, a szerkesztő megjegyzése szerint Hevesit egy barátja 1930-ban kérte fel a katolicizmushoz vezető útjának írásba foglalására.[388]

A nevét 1893-ban megmagyarosító Hevesi Sándor Nagykanizsán született. Apja, Hoffmann Mór (1843-1815) izraelita elemi iskolai tanítóként kezdte, majd 1876-tól

[384] Uo., 97-105. o.
[385] *A Pesti Chevra Kadisa választóképes tagjainak névjegyzéke*, i. m. 3. o.; Halmos Károly: *Családi kapitalizmus*, i. m. 100. o.
[386] Uo., 98-99.; Téglás János: *„A nagyvilág fáradt zarándoka." Baumgarten Ferenc élete*. Kortárs, 51. évf. 2007, 2. sz. (http://www.kortarsonline.hu/0702/teglas.htm)
[387] MZsL, TB. B/67.
[388] Hevesi Sándor: *Egy magyar író konverziójának története (1930-as évek)*. Vigília, 13. évf. 1948, 4. sz. 203-210. o.

nyugalomba vonulásáig a kanizsai polgári iskola magyar irodalom és német nyelv tanára volt, egy zsidó tárgyú korai verskötet és egy regény mellett számos pedagógia tanulmány, 19 tankönyv szerzője, több rövid életű ifjúsági lap mellett 1873-tól 1882-ig a *Zala* című hetilap szerkesztője, a város kulturális életének aktív közszereplője. Anyja, Wesel Wilhelmina/Anna falun született, házassága után a derűs és közvetlen fiatalasszony igyekezett felnőni férje műveltségéhez, sokat olvasott, békés otthont teremtett.[389]

Az elemi iskolát Hevesi az izraelita népiskolában végezte, „iskolai vallásoktatásom", írta vallomásában, „az ó-testamentumra volt építve, melyben nagyon jártas voltam". A katolikus vallással a kegyesrendi gimnázium diákjaként találkozott. „Az első érzésem a katolikus vallás iránt sajátságos, homályos misztikum volt. A gyerekek reggel misére mentek, s én irigyeltem őket. Nagyon szerettem volna ministrálni, s nagyon érdekesnek találtam a szertartást. Úgy éreztem, hogy a felnőttek megcsalnak, megrövidítenek, hogy nem vehetek részt valamiben, amit szeretnék." A zsidó zsinagógába persze eljárt, de az ottani szertartás hidegen hagyta: „Csak az az emlékem maradt kis fiú koromból, hogy egy szép hangú kántor énekelt (amit szívesen hallgattam, mert kicsi koromtól szerettem a muzsikát), de úgy énekelt, mintha leereszkedett volna az Úristenhez, s aztán a pap és kántor körülhordták a tórát. Minden egyéb elmosódott bennem, talán azért, mert a benyomás nem hatott be a lélekbe."[390]

A zsidó templomhoz képest a szülői ház vallásossága mélyebb nyomott hagyott Hevesiben, vallomása szerint éppen innen kapta hitét — még ha ezt tartalommal végül a katolicizmus töltötte is meg: „A családomban az Istenhit, az imádságok függetlenek voltak a zsidó szertartásoktól, s az első ima, mihelyt beszélni tudtam, ugyanaz volt, melyet kívülem sokszázezer gyerek imádkozott minden európai nyelven. A protestáns lelkészcsaládból származott német költőnő, Luise Hensel írta, ki később visszatért az Egyházba.[391] [...] Az ünnepeken a szülői házban semmi szertartás nem volt, az étkezési törvényeket nem tartották meg. A liberalizmusnak ebben a feltörő korszakában erős nemzeti érzésben, de nem túlságosan vallásosan nevelték a gyermekeket. A szüleim mindketten bensőséges Istenhívők voltak, s engem nem az atheizmus rideg levegője hajtott a katolikus vallás felé, hanem a gyermekkorban felszívott hitem, mely később kereste formáját, vallást kívántam, amely kerete legyen valóságos életemnek, tartalma benső világomnak. Hiszen egészen kisfiú koromban, ha éjjel álmomban felsírtam, a dadám mindjárt azt kérdezte tőlem: „Nem imádkoztál?" S erre én újra imádkoztam, s az ima megnyugtatott. Az Isten-hitet nagyon szolgálta az a szellemi

[389] *Századunk névváltoztatásai*, i. m. 103. o.; Németh József: *Hoffmann Mór*, i. m. 255-266. o.; László Anna: *Hevesi Sándor*. Bp., Gondolat, 1960, 5-6. o.
[390] Hevesi Sándor: *Egy magyar író konverziójának története*, i. m. 204. o.
[391] Akár magyarul, akár németül, Harmos Ilona és Zsolt Béla is ugyanezt azt imát mondta el lefekvés előtt.

légkör, mely kiskorom óta körülvett. Édesapám, aki nagyon művelt ember volt, kevés, de nagyon művelt emberrel tartott barátságot. Folytonosan tanult, dolgozott."[392]

Az első impulzusokról Hevesi ennél többet nem mondott, így valójában arra sem adott magyarázatot, hogy a lelke által „kívánt" vallás forrását miért nem született hitében találta meg. Vallomásában nem szólt arról, hogy milyen volt zsidóként felnőni, sem szüleinek zsidóságukhoz a valláson túlmenő viszonyáról. Ez utóbbi kérdés pedig különösen érdekes, hiszen apja az 1860-as évek végétől a 1880-as évekig aktívan részt vett a felekezeti életben, cikkeket írt 1867-ben az *Izraelita Magyar Néptanító*ba, 1870-be az *Izraelita Közlöny*be, 1882-ben a *Szombati Újság*ba, több röpiratot adott ki, buzdítandó hitsorsosait a minél teljesebb elmagyarosodásra, illetve védelmükre kelve 1874-ben Csernátony Lajos, 1883-ban Istóczyék ellen.[393] A pedagógus Hoffmann Mórt ráadásul nem csupán általánosságban a gyermekek, de kifejezetten a zsidó fiatalság nevelése is foglalkoztatta, rövid létezése alatt rendszeresen írt az 1885-1887 között megjelent *Magyar-Zsidó Ifjúság Lapjá*ba. Cikkeiben ifjú olvasóit hitbuzgóságra buzdította, mely hitbuzgóság „alapját képezi a tiszta erkölcsiségnek, az igazságnak és az általános emberszeretetnek",[394] legtöbb írásában az antiszemitizmus lelki hatásai ellen igyekezett őket felvértezni, és amint a neológ értelmiség legtöbb tagja, erre a leghatásosabb eszközt a zsidó történelem szenvedéstörténetként való láttatásában vélte megtalálni. „Ne vedd azt gúnynévnek, édes fiam", magyarázta egy 1886-ban megjelent elbeszélésének izraelita iskolai tanítója az utcán lezsidózott tanulójának, „azok, akik ezzel gúnyolnak, nem tudják, minő drága név ez. Sok ezer év szenvedése a vértanúság drága koszorúját övezte e név köré, s balga az, ki ezt a nevet szégyenli".[395]

Nehéz elképzelni, hogy Hoffmann Mór, akiben „a magyar zsidóság", írta halálakor az *Egyenlőség*, „egyik legjobb ifjúsági íróját" vesztette el,[396] teljesen más ember lett volna odahaza, mint írásaiban, ne igyekezett volna fiából „jó zsidót" nevelni. Erről azonban nem tudunk semmit. Lehetséges, hogy Hevesi Sándor a kérdésre azért nem tért ki, mert apja nevelése nem hatott rá különösképpen, az is lehet, hogy valamilyen oknál fogva nem kívánt róla beszélni, vagy talán még egyszerűbben: vallomása természetéből fakadóan nem *ez* volt a kérdés, az írás nem a zsidóság elhagyásának, hanem a katolikus hit megtalálásának a története.

---

[392] Uo.
[393] Hoffmann Mór: *A nemzetiség és a nemzeti nyelv. Hazafias elmélkedések*. Nagykanizsa, Fischel Fülöp, 1877. A röpirat két további kiadást ért meg, 1881-ben, majd 1894-ben. *Zsidóinkról! Igaza van-e Csernátony Lajos úrnak vagy nincs?* Írta Hoffmann Mór, tanító, a „Zala" szerkesztője. Nagykanizsa, Fischel Fülöp, 1874.; *A sémiták és antisemiták.* Felvilágosításul és megszívlelésül írta Hoffmann Mór. Bp., Franklin Társulat Bizománya, 1883.
[394] H. M. [Hoffmann Mór]: *Chanukka*. A Magyar-Zsidó Ifjúság Lapja. 1. évf. 1886, 24. sz. 371. o.
[395] Hoffmann Mór: *Egy zsidó gyermek pályája. Eredeti elbeszélés. II. Fejezet. Áron tanuló évei*. A Magyar-Zsidó Ifjúság Lapja. 1. évf. 1886. 2. sz. 22. o. Ld. még. Uő: *Magyar-zsidó.* (Vers) A Magyar-Zsidó Ifjúság Lapja, 1. évf. 1886. 3. sz. 36. o.
[396] *Halálozások*. Egyenlőség, 1915. szept. 8, 15. o.

A kereszténység Hevesi számára nem csupán vallást, de civilizációt is jelentett, már áttérése előtt meggyőződéssel vallotta: a „római birodalom zűrzavarából" a „krisztusi gondolat" talaján kinőtt Európának „leggyökeresebb életelve, legdúsabb életere, legvalódibb értelme, talánya és megfejtése, kiindulási pontja és végső állomása: a kereszténység". A keresztség felvételéig vezető útja azonban elsősorban spirituálisnak tekinthető. „Jézus Krisztus alakja" már egy évtizeddel áttérése előtt belé „költözött", de tudta, megtérése nem történhet meg „egy természetfölötti misztikus erő nélkül, melyet a teológia »kegyelem« néven ismer." Hosszú évek viaskodása után ez a pillanat is eljött. „Nyár volt. Elutaztam Velencébe. Az Evangélium a zsebemben, gondolataim állandóan vele foglalkoztak. Egy délelőtt egy elhagyott kicsiny templom kicsiny oltára előtt évekig tartó konfliktusaim elszakadtak, térdre borulva zokogtam. Megnyugodtam, Krisztus világosan szólott hozzám mindenen keresztül, s Egyháza pontosan mutatta gondolataim további útját, mely tudtam, hogy most már nyílegyenes lesz, s a katolikus hithez vezet. Hitbeli kétségeim véget értek. Már nem akartam okosabb lenni." Áttérni azonban még ekkor sem tért át, „tudtam, hogy még sokat kell dolgoznom, teljesen meg kell érnem, hogy eljuthassak oda, ahova kívánkozom, de már voltak érveim sok mindenre." Megkeresztelkedésére végül a századforduló évében került sor: „Mélységes meggyőződésemet 1900-ban megpecsételtem azzal, hogy felvétettem magam az Egyházba."[397]

A csallóközi Érsekélen Ehrenthal Regina néven, egy szegény és szigorúan vallásos család hetedik és egyben utolsó gyermekeként született **Erdős Renée** (1879-1956) időben még hosszabb utat járt be, míg 1909-ben, immár 30 évesen áttért Rómában a katolikus hitre. „Ő szentsége X. Pius Pápa", írta bizalmas barátja, a frissen pappá szentelt Cziklay Aladár 1909. május 14-i levelében, „igen örömmel fogadván hírét áldozatokkal teli elhatározásának, mellyel a jogarára bízott Egyháznak kötelékébe belépett: apostoli áldását küldi Nagyságodra és tollára. Ez utóbbitól azt várja, hogy egyik csalhatatlan jele lesz az új Pünkösdnek, mely kell hogy eljöjjön az Egyházra."[398] Erdős Renée tolla már formális, 1910 pünkösdjének napján történt áttérése előtt megszülte gyermekkora óta érlelődő hitéről tanúságot tevő verseskötetét, Cziklay Aladár egy 1908. december 23-i levelében már befejezett műként írt róla, arra kérvén Erdőst, „ne támaszon nehézségeket az elé", hogy könyve a Szent István Társulat kiadásában jelenjen meg.[399] A kötet közelgő megjelenéséről hírt adó néppárti *Alkotmány*, amely politikai ellenfelei esetében semmi különbséget nem tett zsidó és kitért zsidó között, a testi szerelem első magyar költőnőjével jóval előzékenyebben bánt: „Amiként meggyőződéses voltát a rosszban; a szélső naturalizmusban, az erotikumban mindenki kivétel nélkül elismerte, úgy

[397] Hevesi Sándor: *Egy magyar író konverziójának*, i. m. 205-210. o.
[398] Cziklay Aladár Erdős Renéenek, 1909. máj. 14. OSZK. Kézirattár. Levelestár.
[399] Cziklay Aladár Erdős Renéenek, 1908. dec. 23. OSZK. Kézirattár. Levelestár.

Erdős Renéenek most is, amidőn a korábbival diametrálisan ellenkező meggyőződésre jutott és új, teljesen új irány hívévé szegődött — teljes joga van arra, hogy ezen új meggyőződése őszinteségében és valódiságában senki se kételkedjék."[400]

Az *Alkotmány* értesüléseivel szemben végül nem *Renáta*, hanem *Aranyveder* címmel megjelent kötetet a Szent István Társulat felvette azon kiadványai közé, amelyeket 1910-ben minden tagjának elküldött, az ekkor mintegy 25 ezer fős tagság páratlan olvasótábort biztosított egy olyan országban, ahol Jókai vagy Mikszáth egy-egy művéből tíz év alatt kelt el 4-8 ezer példány.[401] „Ez a kikeresztelkedés is egy kis haszon irányában történt", vonta le a következtetést az ortodox *Magyar Zsidó*.[402] Egy 17 évvel később megjelent, a költőnő — és ekkorra az egyik legolvasottabb regényíró — munkásságát értékelő tanulmányban Lékó Béla, a miskolci főreáliskola katolikus hitoktatója, aki Erdősnek a zsidóságtól való lelki eltávolodását őszintének, de Krisztus felé fordulását hiteltelennek tekintette, ugyancsak megpedzette: Erdős áttérésében az anyagi megfontolások is szerepet játszottak.[403]

A kortársak véleményével ellentétben úgy véljük, Erdős Renée-t nem vezették opportunista szempontok. Az áttérését megelőzően Olaszországban és Budapesten évekre zárdába vonult írónő a keresztség felvételének napjával záródó, fejlődésregény formájában bemutatott önéletrajzát négy vaskos, 1915 és 1929 között megjelent kötetben írta meg, az *Ősök és ivadékok* ciklus utolsó kötetének végéhez fűzött megjegyzése szerint művéhez már közvetlenül megkeresztelkedése után, 1909 júniusában hozzáfogott.[404] A regényciklusban, írta Erdős egy gépiratban maradt, az 1950-es években született visszaemlékezésben, „ha regényszerűen is, megírtam mindent, amit életemben lényegesnek tartottam. Megírtam őszintén, leplezés nélkül, az igazságot mindig szem előtt tartóan, nem díszítve fel sem magamat, sem mást különös érdemekkel, nem vádolva és nem védekezve."[405]

Erdős lelki fejlődésének részletes bemutatása szétfeszítené írásunk kereteit. A falusi ortodox közegből pesti színészpalántává, Eötvös Károly kezdeti pártfogása alatt szelíd-szolid, majd híres-hírhedt költőnővé vált szerző művében védekezni valóban nem védekezett, de vádolni vádolt, hol volt szerelmét, Bródy Sándort, „kozmopolita" mivolta miatt, hol a „korrupt" levegőjű elzsidósodott Pestet. Esetenként védte a zsidókat, máshol a zsidóktól való idegenkedését, a Bródy-féle hitetlen és kozmopolita művészek hazafiatlanságával szemben önnön „nagy és elfogult hazaszeretet"-ét hangsúlyozta,[406] de ezek a több mint ezer oldalas

[400] «Renata». *Alkotmány*, 1909. nov. 28, 9. o.
[401] [Kosztolányi Dezső]: *Mit olvas Budapest és Magyarország*. Világ, 1910. dec. 25, 38. o.
[402] Robur: *Egy kikeresztelkedéshez*. Magyar Zsidó, 1910. máj. 29, 7. o.
[403] Hoványi Béla [Lékó Béla]: *Erdős Renée. Irodalmi tanulmány*. Miskolc, Magyar Jövő Nyomdaüzem és Lapkiadóvállalat R.-T., 1927, 9. o.
[404] Erdős Renée: *Az új sarj*. Bp., Athenaeum, 1915.; Uő: *Az élet királynője*. Bp., Athenaeum. 1915.; Uő: *Berekesztett utak*. Bp., Dick Manó, 1923.; Uő: *Ave Roma!* Bp. Révai, 1929.
[405] Erdős Renée: *Ifjúságunk*, 6. o. Petőfi Irodalmi Múzeum (a továbbiakban: PIM), Kézirattár, gy. u. sz.: 2005/11.
[406] Erdős Renée: *Az élet királynője*. (1915) Bp., Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1920, 150, 201-205, 213, 216. o. Az idézetek a 202. és 216. oldalakon találhatók. Uő: *Ave Roma!* (1929) H. n., Fapadoskönyv, 2010, 110-111. o.

műben összességében elvétve előforduló, talán őszinte, talán célzatos megjegyzések nem teszik kétségessé: a családi otthon rideg, formalisztikus és érthetetlen, a zsarnoki apa figurájához kötődő vallásosságától való elidegenedés ábrázolása, az idős győri bencés révén gyermekkorában megismert katolikus valláshoz vezető út leírása egy őszinte áttérés története.[407]

Hevesi Sándorhoz hasonlóan, Erdős Renée nem a zsidóságtól való elszakadása történetét írta meg, hanem Rómába vezető útját. Az *Ősök és ivadékok* első, szüleit, testvéreit, gyermekkorát ábrázoló kötetében az ortodox zsidó társadalmi közegről, amelyben született, csak utalásszerűen írt, a „hideg félelmet" kiváltó, „megtört alázatot" és „néma engedelmességet" parancsoló apjával azonosított zsidó ortodoxiától legelső emlékeitől fogva idegenkedett,[408] e világot az első kötet végén, indulásakor a fővárosba, mindenestül és végérvényesen maga mögött hagyta. Pestre érkezve pár év leforgása alatt „az élet királynője" lett, a ciklus második kötetében sikeres pesti költőnői korszakát szinte kizárólag Bródy Sándorral való, 1902-től 1905-ig tartó szerelmi viszonya leírásán keresztül mutatta be, a zsidósághoz tartozását természetes adottságként vállalta, az antiszemita megjegyzésekkel szemben a zsidókban nyíltan *övéit* védte, de zsidó mivoltához fűződő benső viszonyáról hallgatott. A kötetben — és vele szemben — „a zsidó": Bródy Sándor volt. Erdős lélekben már máshol járt, az első kötet végére elhagyta gyermekkora ortodox közegét, a második kötet végén Bródyt és vele együtt a „zsidó" Pestet, a ciklus utolsó két kötete már katolikus hite kereséséről és megtalálásáról szólt.

Szemben Erdős Renével, Moscovitz Iván húga, a költő, iparművész, író **Lesznai Anna** (1885-1966) sajátos, de mindenképpen bensőséges és mély meggyőződéssel vallott Jézus-hitét teljesen függetlenítette felekezeti hovatartozásától.[409] A *Huszadik Század* által 1917-ben akkori férje, Jászi Oszkár kezdeményezésére a „zsidókérdésnek" szentelt számban Lesznai szinte kizárólag a kérdés lelki vetületeivel foglalkozott, a körkérdésre beadott válaszok közül ezért is idézik máig az övét a leggyakrabban, a kérdésnek zömében politikai, gazdasági, társadalmi aspektusait vizsgáló, többnyire már ismert nézeteket hangoztató írásokhoz képest Lesznai válasza újszerűen hatott. A *Huszadik Század* körkérdésére beküldött zsidó származású válaszadók közül egyben ő az egyetlen, aki írását hangsúlyozottan személyes hangnemben, személyes vallomással kezdte:

[407] Erdősről ld. még: Kádár Judit: *„A legerotikusabb magyar írónő": Erdős Renée*. In: Nagy Beáta — S. Sárdi Margit szerk.: Szerep és alkotás. Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben. Debrecen, Csokonai Kiadó, 1997, 117-124. o.; Uő: *Erotikus, katolikus (Erdős Renée, 1879-1956)*. Magyar Narancs, 2006. nov. 9. (http://www.mancs.hu/index.php?gcPage=/public/hirek/hir.php&id=13858)

[408] Erdős Renée: *Az új sarj*. (1915) Bp., Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1920, 13. o.

[409] Lesznai Isten-felfogásáról ld. Vezér Erzsébet: *Lesznai Anna élete*, i. m. 71. o.; Török Petra: *„Gránit a siratófalban, ütem magyar ajkú dalban"*. Múlt és Jövő, Új folyam, 11. évf. 2001, 1. sz. 60-61. o.; Uő: *„Mindenképpen úgy érzem, ez lenne a fő könyv". Lesznai Anna naplójegyzeteiről*. In: Sorsával tetováltan önmaga. Válogatás Lesznai Anna naplójegyzeteiből. Válogatta, jegyzetekkel ellátta, a mellékleteket és az illusztrációs anyagot összeállította: Török Petra. Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum — Hatvany Lajos Múzeum, 2010, 54. o.

„A zsidókérdés akkor is létezik, ha a zsidó eredetű ember egyedül ül zárt ajtók mögött szobájában. Nemcsak az egyén és a köz egymáshoz való viszonyában szerepel, végzetes komolyságát az adja meg, hogy a zsidó önmagának is zsidó.

Melyek és miből eredők tehát azok a tulajdonságok, melyek a ghettóból kikerült kulturzsidót a nem-zsidótól megkülönböztetik?

Ha erre a kérdésre válaszomat keresem, félig öntudatlan gyerekkori emlékekre kell visszanyúlnom, mivel én, mint minden külső versengésen és társadalmi küzdelmen kívül eső nő, a problémát csak úgy ismertem meg, amint az önnön életemben tükröződött. Nevelésem véletlenjei folytán egyaránt éltem keresztények és zsidók között — emlékeim, érzelmeim, barátaim mindkét körből egyaránt rekrutálódtak — és a dolgok legelején egy falusi kúria terebélyes fái bólongtak felettem.

Vidéki tisztes vadászó, politizáló »úriemberek« pipafüstjében voltam nyolc éves koromban »a legmagyarabb kis úrigyerek«, ki hazafias, sőt amennyiben ilyesmit öntudatlanul magamba szíhattam, »úriosztály-érzelmek« levegőjében nőtt fel. Emellett vallásos zsidó nagyszüleim pesti otthona, szűkösebb szigorúságú szokásai, a hosszúnapot betartó fehérszakállú öreg úr, szintén beletartoztak lelki leltáramba. Hosszúnapi és nagypénteki böjt megfértek tudatomban. A katolikus templom harangszavára imádkoztam.

Tudtam, hogy léteznek pájeszes falusi grájzlerkocsmárosok, kik »zsidók«, de ezek a »hivatásos zsidók«, akik pántlikát árulnak, akárcsak a tót parasztok, nem voltak olyan emberek, mint mi. Egyszer ilyesmit fejthettem ki anyám előtt (azt hiszem, azt kérdeztem, milyen haditettért kaptak nemességet az őseim); anyám hangosan kacagni kezdett és ez a lekicsinylő kacaj és hozzávetett megjegyzései magyarázták meg nekem először, hogy én nem vagyok »igazi, színmagyar úrigyerek« és hogy a zsidóság valami különvalóságot, alsóbbrendűt, társadalmilag ha nem is titkolandót, de mellőzöttet jelent. Ekkor kezdődött meg számomra a zsidókérdés. Tudni akartam, *hová tartozom,* a kedves társasághoz, akik bölcsőm óta becéztek, szigorú nagyszüleimhez, kik elítéltek és félreértettek bennünket, kiknek levegője számomra idegenszerű volt, vagy talán-talán a pántlikás zsidókhoz-e, ott lenn a faluban. Megtudtam, hogy atyai dédatyám kocsmáros volt, leszöktem a kocsma melletti kis boltba és soká figyeltem a grájzlerosné pulton szorgoskodó kezét, vontatott éneklőhangját; elhíttam a gyerekeit játszani. De alig értettük meg egymást, ők németül beszéltek, piszkosak voltak és azt mondták, hogy »nem szabad velem egy ételből enniök«. Türelmetlen, fájdalmas keresés volt ez, mely végigkísérte fejlődésemet. Néha örömmel hittem már, hogy »otthon vagyok«, ha olyan zsidókkal vagy keresztényekkel kerültem össze, kikhez emlékeimnél és hajlamaimnál fogva különös közösséget éreztem. De soha, semmi körben sem leltem meg azt az emlék-, kultur- és temperamentum szintézist, melybe teljesen bennfoglaltatom. *A zsidónak vannak*

barátai, de társadalmi köre nincsen. Ezer bántó szó repült el mellettem, ezer gőgös zsidó és keresztény éle, mindegyik sértett bennem valamit. S ami az én életemben halk, lirai, zönge-, és tragikum nélküli hiányérzet maradt, az bélyegzi meg többé-kevésbé döntően a zsidó intelligencia sorsát. *Zsidónak lenni, egy különös, betegesen izgatott idegállapotot jelent.*"[410]

E sorokat Lesznai már református felekezetűként írta, életének egy olyan időszakában, amikor, amint pár évvel később naplójában a körtvélyesi szlovák parasztok kapcsán feljegyezte, „én, felekezetet nem vállaló hitemmel, de kálvinistává keresztelt zsidó szerint tudtam buzgón, sírón egészen velük imádkozni."[411] Önnön áttérését a *Huszadik Század*nak adott válaszában azonban Lesznai nem említette, cikke további részében részletes elemzést nyújtott a „kulturzsidó" „sehovátartozásából" fakadó idegbajának összetevőiről, de magáról már nem szólt. Noha egy 1932-es naplóbejegyzéséből kitűnik, már ekkor tervbe vett önéletrajzi regénye egyik feladatának tekintette, hogy bemutassa, miként ébred rá „a »dzsentrinek« nevelt kislány [...] zsidó és outsider voltának" tudatára,[412] a végül már Amerikában befejezett könyvben e fájdalmas ráeszmélést bátyja példáján keresztül ábrázolta, áttéréséről itt sem beszélt, amiként és főleg: nem írt róla 1912-től 1945-ig fennmaradt naplójában sem.[413] Ezt lehetne akár öncenzúrának is tekinteni, ha a *minden* megnyilvánulásában végsőkig személyes, lelki és munkanaplóját évtizedeken át vezető, benne a zsidóságához áttérése után fűződő viszonyáról is valló Lesznai esetében ez nem volna képtelen feltevés.

Amikor Lesznai szinte még gyermekfejjel, 17 évesen hozzáment a *Kezdetben volt a kert*ben rideg és számító férfiként bemutatott Garai Károly gyárigazgatóhoz (akitől egy éven belül el is vált), még a zsidó felekezethez tartozott. Regényében férjét implicite zsidóként mutatta be, regénybeli nevével (*Weiszberg Jenő*) mintegy visszazsidósította, noha 1902-ben Garai már katolikusként, míg Lesznai, vagyis Moscovitz Amália zsidó hitűként folyamodott (végül sikertelenül) az aradi főrabbihoz, hogy polgári házasságukra adja templomi áldását,[414] ami arra utal, hogy Lesznai ekkor még formálisan is kötődött felekezetéhez, bár az is lehetséges, hogy e lépésre csupán szüleire, anyjára való tekintettel szánta el magát. Lesznai áttérésének pontos dátuma ismeretlen, Jászi Oszkárral 1913-ban félig titokban kötött

[410] *A zsidókérdés Magyarországon. A* Huszadik Század *körkérdése*. Bp., A Társadalomtudományi Társaság kiadása, 1917, 104-105. o.

[411] Az 1923. október 17-i naplóbejegyzés e mondata eredetileg így hangzott: „10 év előtt én zsidó tudtam buzgón, sírón, egészen velük énekelni." Lesznai előtte utalt 1917-es *Huszadik Század*beli cikkére, e mondathoz jutva naplója átolvasásakor jöhetett rá időbeli tévedésére, így a „10"-et átjavította „néhány"-ra. A „zsidó" szót áthúzta, majd „kálvinistává keresztelt zsidó"-ra javította, az „énekelni" szót „imádkozni"-ra cserélte. A sor alatt, egy másik íróeszközzel, talán később beszúrt betoldás: „felekezetet nem vállaló hitemmel, de … szerint". Ld. *Sorsával tetováltan önmaga*, i. m. 326-327. o.; Török Petra: *„Gránit a siratófalban, ütem magyar ajkú dalban"*, i. m. 73. o.

[412] *Sorsával tetováltan önmaga*, i. m. 422. o.

[413] A Petőfi Irodalmi Múzeumban található 20 naplófüzetből kiadott válogatásában Török Petra pár elejtett megjegyzésen kívül közölte Lesznai minden zsidó vonatkozású feljegyzését. Áttéréséről Lesznai ezekben az apróbb megjegyzésekben sem tett említést. Ezúton köszönöm Török Petrának, hogy a kötetből kimaradt ezen szövegrészeket a rendelkezésemre bocsátotta.

[414] Elveihez hűen, Rosenberg Sándor főrabbi hajlandó lett volna egyházi áldásban részesíteni az ifjú párt, de az *Egyenlőség* támadásának hatására végül visszakozott. [Szabolcsi Miksa:] *Meturgeman. Az aradi áldás újból kísért.* Egyenlőség, 1902. jan. 12, 3-5. o.; *Az aradi rabbi pálfordulása. Vegyes párok — áldatlan állapotban*. Aradi Közlöny, 1902. jan. 15, 6-7. o.; Szabolcsi Miksa: *Védelmül.* Egyenlőség, 1902. jan. 19, 1-3. o. *A főrabbi áldása és az aradi zsidó hitközség. Egy interview.* Aradi Híradó, 1902. jan. 20, oldalszámozás nincs [1. o.].

házasságakor már férjéhez hasonlóan ő is a református felekezet kötelékébe tartozott, talán a házasság miatt tért át.[415]

Hogy áttéréséről Lesznai soha nem beszélt, megítélésünk szerint nem öncenzúrából fakadt, inkább annak a jele, hogy a kérdést lényegtelennek tekintette, lelki fejlődése, zsidó voltához való viszonya tekintetében formális felekezetváltása nem jelentett cezúrát, nem bírt szimbolikus jelentőséggel, nem is bírhatott, hiszen zsidónak lenni számára nem felekezeti hovatartozásban fogalmazódott meg. A *Huszadik Század*nak adott válasza mutatja, Lesznait elsősorban saját rétege, a „kulturzsidók" foglalkoztatták, azoknak is főleg a lelke, pontosabban: a lelkiállapota. Megállapítása szerint a modern zsidó értelmiségi lét egy óhatatlanul beteges idegállapotot jelentett, csakhogy ebből az állapotból, a „sehovátartozás" elsősorban benső érzetéből a valláscsere jogi aktusa nem szolgálhatott kiútként, cikke végén, a „zsidókérdés" megoldására tett javaslatai között Lesznai az áttérést nem is említette.

Szemben Lesznaival, közeli barátja, **Balázs Béla** (1884-1949), számos, hol pár szavas, hol hosszabb feljegyzést ejtett naplójában a zsidó vallás, a zsidók, illetve önnön zsidósága iránti viszonyáról, sőt, áttérése okáról is írt, mégpedig kétszer is, először három hónappal 1913 márciusában történt katolizálása után, majd négy évvel később. Kilépését a zsidó felekezetből és a katolikus vallás felvételét Balázs Béla 1917-ben történelemfilozófiai meggyőződésével magyarázta, naplójának egyéb részei és fiatalkori önéletrajza alapján azonban számunkra úgy tűnik: indoklásából kihagyta lépésének egy ennél személyesebb motivációját, vágyát, hogy befogadásra, lelki közösségre leljen a többségi társadalom körében, s e körben megtalálja önmagát.

Az írói nevét hivatalosan csak 29 évesen, áttérésekor felvett Bauer Herbert Szegeden született, Bauer Simon (1851-1897) és a poroszországi születésű Levy Jenny (1856?-1913) első gyermekeként. Húga Bauer Hilda (1887-1965), Lukács György ifjúkori szerelme, öccse Bauer Ervin (1890-1942) biológus, Kaffka Margit második férje. Pesti születésű apja az érettségi után Bécsben folytatott pedagógiai és filozófiai tanulmányokat, megjárta Berlint, Párizst, majd hazatérve letette a tanári vizsgát, ledoktorált, 1875-ben kinevezték a szegedi állami főreáliskola rendes tanárává. Balázs Béla hat éves volt, amikor a több lapban publikáló, Goethe, Schiller, Molière műveit bevezetővel és magyarázatokkal megjelentető, Leibnizet fordító liberális, humanista és erősen antiklerikális apját, aki összetűzésbe került az érettségi vizsgán elnöklő ciszterci baráttal, amiért az igazságtalanul meg akart buktatni egy diákot, büntetésből 1890 szeptemberétől áthelyezték Lőcsére, ahonnan a család, teljesítve Bauer Simon végakaratát, hogy gyermekei tősgyökeres magyar közegben nőjenek fel, az apa korai

[415] A házasságra ld. Repiszky Tamás: *Emlékkép-foszlányok. Adalékok Lesznai Anna családtörténetéhez*, i. m. 31. o.; Litván György: *Jászi Oszkár*, i. m. 92. o.

halálát követően 1898-ban visszaköltözött Szegedre, ahol özvegye tanári állást kapott a felsőbb leányiskolában.[416]

A második világháború után, 29 éves emigrációból hazatelepedő Balázs 1946-ban kiadott önéletrajzában apjának, illetve saját magának a zsidósághoz fűződő viszonyáról első ízben lőcsei iskolás évei kapcsán emlékezett meg. A tartalmon túl már a narráció konstrukciója is hivatott jelezni: a gyermek Balázs számára zsidósága kizárólag kivetettséget jelentett. Lőcsén a német evangélikus iskolába járt, „ez volt az *én* iskolám, ezek voltunk *mi*", írta Balázs, szemben a katolikus iskola diákjaival, „ezek voltak *ők*. Amazok." Az evangélikus iskolába főleg a lőcsei és szepesi német polgárság, valamint a „liberális" magyar hivatalnokok, a katolikus iskolába a szlovák parasztok, a „bigott katolikus" hivatalnokok és a „dzsentri" szülők gyermekei jártak.

„Magamat tehát az evangélikus eklézsiához tartozónak éreztem egész szívemmel és szenvedélyes pártossággal. El is jártam minden vasárnap az evangélikus templomba. Mivel azonban a padokon nem volt meg a helyem szüleim mellett, mint a többi gyereknek, hát felmentem a kórusba, és nagy buzgalommal segítettem az orgona fujtatójának óriási gerendáját nyomkodni. Ha nem szabad odalent együtt énekelnem a többiekkel — gondoltam —, hát evvel veszem ki részemet. Az én buzgalmamon ne múljék.

De hiába volt forró buzgalmam, hiába szolidaritásom, mégse tartoztam egészen a többiekhez. Apám, aki különben sohasem járt templomba és sohasem imádkozott, évenként egyszer elvitt valami titokzatos ceremóniához. Kézen fogott, úgy vezetett egy kis házhoz a Lengyel-kapu mellett, aztán egy udvar végéből nyíló, egészen közönséges szobába, melyben azonban mégis padok voltak, mint a templomban. Ott csupa férfi volt, akiket nem ismertem, és akikkel szüleim se érintkeztek. Fehér lepedőkkel a vállukon jajgatva öklözték a mellüket. De félelmes csak az volt nekem, hogy apám is magára öltött egy ilyen fehér lepedőt, mely fekete sávokkal volt szegélyezve, és így mintegy odacsatlakozott, besorakozott egy idegen és titokzatos szövetségbe. Ő ugyan nem verte mellét és az imádságokat olyan gépiesen mormolta, mintha valami hivatalban közölt volna közömbös adatokat. Ám éppen ez volt az, ami valami rejtélyes, magasabb kényszer benyomását keltette bennem. Mert, úgy látszott, hogy apám kedvetlenül és akarata ellenére *kénytelen* volt ennek a rítusnak alávetni magát. [...] Azt hallottam, hogy ez a hosszúnap és a mi legnagyobb ünnepünk, mert mi zsidók vagyunk. Miért vagyunk mi zsidók? Ezt nem egészen értettem. [...]

Egyébként egész esztendőben semmin sem vehettem észre, hogy mi zsidók vagyunk. Az evangélikus iskolában zsidó hitoktatás nem volt, és apám, aki meggyőződéses

[416]Az életrajzi adatokra ld. K. Nagy Magda: *Balázs Béla világa*. Bp., Kossuth, 1973.; Balázs Béla: *Álmodó ifjúság*. (1946) Bp., Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 1976.; Bauer Hilda: *Emlékeim. Levelek Lukácshoz*. Bp., MTA Filozófiai Intézet — Lukács Archívum, 1985.

felekezetnélküli volt és szabadkőműves, nem fektetett rá súlyt. Elkülönítettségemnek és magányosságomnak sejtelme akkor vetette rám először fájdalmas árnyékét, mikor egyszer azt mondták nekem, hogy a hittan órák alatt hazamehetek. Sehogy se tudtam megérteni, hogy én délelőtt egész egyedül menjek el az iskolából? Miért? — kérdezik majd tőlem mindnyájan csodálkozva. Miért nincs a Bauer Herbert a többiekkel együtt az iskolában? És én éppen olyan csodálkozva és szorongó szívvel felelem majd értetlenül: – Mert én zsidó vagyok. Sem iskolatársaim, sem szüleim nem értették, hogy miért nem örülök a szabad órának. Nekem azonban nehezemre esett magányos délelőtti csavargásaimról az igazságot bevallani, és mindenfélét hazudtam magyarázatul. Később nem is akaródzott kimenni az iskolából. A folyosón ácsorogtam, és az osztály előtt vártam szomorú vággyal szívemben a hittan óra végét.

Egyszer aztán rászántam magam, és megkértem a pap bácsit, hogy engedjen az osztályban maradnom, ígérem, hogy jól fogok viselkedni. Már avval is nagyon meg voltam elégedve, hogy ezt megengedte. Pedig elkülönült és magányos maradtam, mert sohasem hívtak fel, és nem kérdeztek tőlem semmit. Jobban tudtam a bibliai történeteket és a zsoltárokat a többieknél, de a tisztelendő bácsi mindig elment a padom mellett, mintha nem is látott volna. Mégis ki voltam közösítve.

Az, hogy én az egyik közösségből ki voltam zárva, anélkül, hogy egy másikhoz tartoztam volna, az, hogy kora gyermekkoromban már minden felekezeten és közösségen kívül álltam, elszigetelve magányos individuumként, ez meghatározta a magatartásomat és sorsomat egész életemre."[417]

Ha Balázs Béla minden (felekezeti) közösségen kívülállónak érezte is magát, a zsidó felekezeten csak képletesen szólva lépett túl, a 15 évesen Szegedre visszakerülő kamasz szülővárosában már hittanra is járt. Amint azonban naplója felfedi, a mindennapi iskolai kötelezettségek sorába ágyazódó hitoktatás semmiféle érzelmi hatást nem váltott ki belőle. 1899. januárt 8: „A hittanból én szerencsétlenül éppen azt tanultam meg, ami kimaradt, a leckét nem, de szerencsésen nem feleltem. Hittan után korcsolyázni voltam." 1899. január 15: „Ma reggel korán keltem, tanultam is még egy kicsit a vallást az ágyban, hanem aztán csak eloltottam a lámpát és tovább aludtam, úgy hogy majdnem lekéstem a hittanról." 1899. január 21: „Holnap nem szándékozom hittanra jönni, mert meg akarok egy rajzot csinálni. Nem lesz azt hiszem olyan nagy kár azért a hittanért, rabbi úgy sem akarok lenni."[418] A hittanórákon megismert szegedi főrabbi, Löw Immánuel viszont mély tiszteletet ébresztett Balázsban, *Hulló levelek* címmel egy füzetbe összegyűjtött verseit neki mutatta meg először. „Nagy

[417] Balázs Béla: *Álmodó ifjúság*, i. m. 82-86. o.
[418] Balázs Béla naplója. MZsL, XIX: Hagyaték. A korai, máig nem kiadott napló megtalálható az MTA kézirattárában is, az Ms 5023/1 jelzeten.

eseménynek fogom életemben tartani az ő bírálatát", írta naplójában 1900. február 8-án. „Én Löwöt mint rendkívül okos, szellemes és művelt embert tanultam megismerni. Egy tudós, telve idealizmussal, költői ihlettel. Nekem ő a legnagyobb fórum jelenleg. Ha rossz véleménnyel lesz verseim iránt, ha ő bennem nem lát tehetséget, akkor megszűntem az embereknek írni!"[419] Löw véleménye nem ismeretes, Balázsnak a főrabbi lánya, Löw Eszter (1885-1974) iránti, heves és éveken át tartó szerelme igen,[420] ám a jeles rabbihoz és lányához fűződő érzelmei nem változtattak vallásos közömbösségén, aminthogy láthatóan nem keltették fel benne zsidó származása iránti érdeklődését sem: 1899-1900-as naplójában az élet nagy kérdéseit kamaszos lázzal boncolgató Balázs Béla zsidó mivolta iránti viszonyáról egy sort sem írt.

A szegedi főreáliskolában letett érettségit követően Balázs Béla 1902 őszétől a budapesti egyetem magyar-német szakos hallgatója, Eötvös-kollégista. 1904-től részt vett a Thália Társaság munkájában, barátságot kötött Lukács Györggyel, 1905-ben kollégista szobatársát, Kodályt Zoltánt, 1906-ban Bartók Bélát kísérte népdalgyűjtő útján. 1906-ban megszerezte magyar-német szakos diplomáját (1909-ben bölcsészdoktor), több budapesti iskolában dolgozott tanárként, versei, írásai megjelentek az 1908-as *Holnap* antológiában, a *Nyugat*ban, 1909-ben a Nemzeti Színház színre vitte *Doktor Szélpál Margit* c. drámáját, egy évvel később megjelent első verseskötete. 1911-12-ben hosszabb utazást tett Nyugat-Európában, 1912-től a Wesselényi utcai polgáriban szerzett tanári állást, 1913-tól a Fővárosi Pedagógiai Könyvtár tisztviselője, ugyanebben az évben történt kitérésekor a budai hitközség rabbihivatalában még tanári minőségében vették jegyzőkönyvbe.[421]

Idős korában írt önéletrajzát Balázs Béla az érettségit követő nyár során átélt misztikus-erotikus élménnyel zárta le. Sikertelen kísérletére, hogy a szilágypusztai Pálffy-uradalom segédfelügyelőjeként bensőséges kapcsolatot teremtsen „a magyar néppel", egy a frissen kaszált mezőn magáévá tett cselédlány karjaiban talált feloldást: „Marika arcát alig láthattam. Mintha a földbe túrtam volna bele magamat, a földbe, mely el akart taszítani, de visszahívott és átölelt."[422]

A több mint három éves megszakítás után 1903 novemberétől újra vezetett naplójában életének erről, az önéletrajzban korszakosként bemutatott eseményéről nem emlékezett meg, a feljegyzések elsősorban művészi kétkedéseiről és útkereséséről szólnak. Ekkor még az áttérése után elsőszámú dilemmává váló hovatartozásának kérdése sem foglalkoztatta különösebben, zsidó voltáról, a zsidó vallás és a zsidók iránti viszonyáról vissza-visszatérően, de mindig futólag írt. 1905 karácsonyakor „hosszú pauza után" elment a zsinagógába, „valami

[419] Uo.
[420] Bauer Hilda: *Emlékeim*, i. m. 12. o.; Balázs Béla: *Napló 1903-1914*. Bp., Magvető, 1982, 7-8, 17-19. 42-43. o.
[421] *Hitehagyottak*. A Budai Izraelita Hitközség Értesítője, 4. évf. 1913, 3. sz. 32. o.
[422] Balázs Béla: *Álmodó ifjúság*, i. m. 423, 442. o.

megvilágosodott bennem", írta naplójába a rabbi prédikációja kapcsán: „Tudom, miért volt nekem a zsidó vallás és szellemiség kezdettől fogva antipatikus. Absztraháló, de teljesen metafizikus és művészetellenes." Egy 1906. december 18-i bejegyzésben Lengyel Menyhértet, akit egy előkelő társaságban „előkelősködni" látott egy kiállításon, a következőképpen intézte el: „Zsidó újságíró, mint a többi. Finis." 1909 januárjában, egy rövid megjegyzése mintha arra utalna, zsidó mivolta és lelki egyensúlya, benső útja megtalálása között valamiféle antagonizmust látott: „Azon veszem magam észre néha, hogy lazul régi keménységem, hogy zsidó vagyok, hogy nem találom magamban a csendet, nem látom végső céljaimat."[423] 1910. június 25-én, beszámolván Lukács Györgynek álláskeresési gondjairól, nehézségéről, hogy megkapja tanári áthelyezését, mintegy mellékesen megjegyezte: „Kár, hogy zsidó vagyok, vagy hogy régen ki nem keresztelkedtem, mert most már egy talán indokolhatatlan, de leküzdhetetlen »dacból, önérzetből, vagy szégyenérzetből« vagy mi, teljesen képtelen volnék már rá. — Hát ez van az állással."[424]

Az állást, méghozzá „egy kitűnő állást", írta Lukácsnak október 6-án,[425] Balázs megkapta, ami az áttérést illeti, benső dilemmájára, amiként ezt egy évvel később naplójában megfogalmazta, a felekezetváltás nem jelenthetett megoldást. 1911. november 26-án a *Nyugat* Móricz Zsigmond tiszteletére matinét rendezett a Vígszínházban, a tényben, hogy az előadáson csak keresztény írók olvastak fel, egyesek nem véletlent, hanem valamiféle rosszindulatú tendenciát véltek felfedezni, a matinéból mini-affér lett. Az antiszemitizmus burkolt vádjára Ady Endre a *Világ* november 30-i számában válaszolt. „Híreim, jeleim és tapasztalataim azt hozták hozzám, hogy bizonyos könnyű, cifra sikerű urak abban az irodalmi csapatban, amelyhez én sine qua non tartozom, engem és néhányunkat keresztyén blokkocska alakításával gyanúsítanak. Hát én még alig tudtam annyi időt szakítani, hogy tisztába jöjjek: keresztény vagyok, pogány, zsidó vagy más? De azt tudom, hogy ez ország zsidó vallású embereinek, a magyar polgárság érdemes elitjének tiltó szava van ez ellen. [...] Ne tessék (pláne, amikor Budapest kozmopolita voltáról annyi ócska és hazug szó rikácsol) zsidóskodni és kereszténykedni. Üzlet, zseb, hiúság: tiszteletre majdnem méltó dolgok, de betakarni ezeket a legszennyesebb takaróval, a magyar-zsidó kérdéssel — pfuj."[426] Balázs Bélát Ady nem győzte meg: „Ady levelet írt a *Világ*ban," jegyezte fel december 12-én, „melyben azt állította, hogy e megütközés ostoba és kártékony volt. Ebben igaza van. És azt állítja, hogy alaptalan is. Ebben nincs igaza. Én tudom még régről, hogy utálják a Pest nyakába ült szemita irodalmat, és ezért ellenségesek és gyanakvóak minden íróval szemben, aki zsidó.

[423] Balázs Béla: *Napló 1903-1914*, i. m. 281-282, 458, 483. o.
[424] Lenkei Júlia szerk.: *Balázs Béla levelei Lukács Györgyhöz. Egy szövetség dokumentumai*. H. n. [Bp.], MTA Filozófiai Intézet — Lukács Archívum, 1982, 21. o.
[425] Uo., 31. o.
[426] Ady Endre: *Ünneprontás. A Nyugat matinéja körül.* (Világ, 1911. nov. 30.) In: Uő: Összes prózai művei. X. köt. Sajtó alá rendezte: Láng József és Vezér Erzsébet. Bp., Akadémiai Kiadó, 1973, 163. o.

Szövetkezni akarnak és az irányító befolyást magukhoz ragadni. Onnan tudom ezt, mert Adyval ebben a meggyőződésben találkoztam, e közös utálat hozott egy időben kicsit össze bennünket, és beszéltünk róla. Igazuk van és tíz éven belül hathatós antiszemitizmus lesz a magyar irodalomban, és a zsidó újságírók nem lesznek többé olyan fontosak, mint máma. Igazuk van. Fajtakultuszt hirdetnek művészetben, irodalomban, ez az eszköz, mellyel eliminálják a nem »fajmagyart«, Még egyszer igazuk van. De énvelem mi lesz? A mostani zsidó irodalmat jobban utálom, mint ők — viszont hozzájuk sem tartozom. Nem fogadnak be. Német a nevem, zsidó a fajtám, az írásaim nem fogják soha a magyar faj speciális karakterét tükrözni. Nem csinálhatok kultuszt abból, amim nincs. Mi lesz velem? Mindenképpen kirekesztve, izolálva, gyökértelenül, szomszéd és folytatás és visszhang nélkül? Úgy látszik ez lesz a vége. Sem itt, sem ott nem fogok kelleni. Rám nézve az újabb, jobb rezsim rosszabb. Ez a könnyű zsidó zsurnalizmus mindig ideiglenes, alakítható, folytatható, impresszionálható, elkergethető volt. De az Ady-Móricz-Babits-kultúra kész, a maga nemében tökéletes, keményen álló, hozzáférhetetlen lesz, és mégis tőlem éppoly távol álló, mint a másik. A másikra még lehetett volna rákényszeríteni értékeimet, mert az idegent nem ismeri, hontalan lévén. Emezeknek azonban idegen leszek, és tehetségük bástyái mögül gőgösen elutasítanak."[427]

A szöveg sűrített példázata a fiatal Balázs Béla egyfelől enyhén paranoiás, másfelől roppant ambiciózus, a maga módján karrierista jellemének, de Balázs bennünket itt érdeklő zsidó önképe szempontjából ez mellékes. Az viszont nyilvánvaló: zsidó mivolta számára nem jelentett mást, mint kirekesztést, sehova tartozást, magyar íróként való megszólalásának *lényegi* akadályát.

Balázs Béla kitérésének híre a budai neológ hitközség havilapjának 1913. márciusi számában jelent meg; a *Délmagyarország* március 27-i számában közölte, hogy a budai római katolikus plébániától jött „érdekes értesítés" szerint „Bauer Herbert Béla budapesti polgári iskolai tanár, írói néven Balázs Béla, aki legutóbb feminista előadást tartott Szegeden, a napokban a római katolikus vallásra tért át".[428] Áttéréséről Balázs Béla Lukácsot már kitérése első bejelentése után, február 19-i levelében értesítette, bár csak futólag: „Egyéb újság, amit neked érdemes volna megírni nincsen. [...] Azonkívül sikerült kilépnem Mózes öléből."[429] Az eseményről naplójában 1913 júliusában emlékezett meg, előtte egy teljes évet kihagyott, az elmúlt évet immár új könyvtári állása birtokában, Hajós Edit férjeként összegezte:

[427] Balázs Béla: *Napló 1903-1914*, i. m. 540-541. o.
[428] *Balázs Béla vallása*. Délmagyarország, 1913. márc. 27, 7. o. Kempelen szerint Balázs Béla március 22-én keresztelkedett meg, ld. Kempelen Béla: *Magyar zsidó családok*, i. m. III. köt. 62. o.
[429] Lenkei Júlia szerk.: *Balázs Béla levelei Lukács Györgyhöz*, i. m. 107. o. A budai hitközség jegyzőkönyvében a március 6-i dátum szerepel, Balázs Béla ekkor jelenthette be kitérését másodízben. Ld. *Rabbisági jegyzőkönyv (kitérők, belépők, visszatérők 1922-ig.)*, 72. o. A jegyzőkönyv jelenleg a Budapesti Zsidó Hitközség Síp utcai székházának anyakönyvvezető osztályán található.

„Kikeresztelkedtem, megmagyarosítottam nevem, és megházasodtam. Tehát életem összes akcidenciáit megváltoztattam. Új bőrbe vedlettem. Most római katolikus vagyok, és hivatalosan is Balázs Bélának hívnak. Mindez persze rengeteg utánajárással járt. Evvel és a villába való berendezkedéssel telt el a tavasz.

Legkomolyabb mindezek közül talán a kikeresztelkedésem. Ez meggyőződésből történt. Ha már valláshoz kell tartozni, ez a legszimpatikusabb nekem. A zsidókhoz azonban semmi közömet nem érzem. Bár ez, mint újabban megfigyeltem, csak a zsidó férfiakra vonatkozik. A zsidó *nők* azonban sokkal jobban vonzanak, talán csak ők vonzanak igazán. Van itt még valami, amire nem jöttem rá. Az árja-zsidó keresztezés az, ami legjobban megfelel nekem. Magamat is ilyen keresztezésnek gyanítom… Mert van azért bennem is sok zsidó. Egyszer majd rendszeresen kianalizálom. Csak végső *szándékaim* árjaiak."[430]

A bejegyzés meglehetősen konfúzus. Hogy mely szándékai lehettek „árjaiak", és hogy ez mit jelenthetett, az nem derül ki, az sem egyértelmű, milyen „meggyőződésből" tért is át. Mert mégis a (meg sem nevezett) katolikus vallás tűnt számára a „legszimpatikusabb"-nak? Avagy mert semmi közösséget nem érzett a zsidókkal, bár ez a zsidó nőkre nem vonatkozott, és noha „azért" benne is volt „sok zsidó"?

Magyarázata talán Balázs Bélát sem elégítette ki, esetleg barátai sem igazán értették fejtegetéseit, mindenesetre négy évvel később, 1917 májusában Balázs Béla visszatért a kérdésre:

„Azt kérdezték tőlem, miért keresztelkedtem ki? »Meggyőződésből.« – Hiszek a mai katolikus hitben és egyházban? »Nem.« – ? –

Hiszek, és mélyen vallásosnak érzem magam, de [nem] ismerek otthonomra egyik mai »kapható« felekezetben sem. Viszont nem hiszem, hogy vallást kitalálni lehessen, és hogy magamnak valami privát hitet csinálhatnék. Utálom a modern individualista esztétika-filozófiai, személyes kényelemre szabott »vallásokat«.

Felekezet nélkül maradni nem akartam, tehát beálltam a történelem-filozófiailag *legaktuálisabb* felekezetbe. Mert ha nem vagyok is otthon egy sátorban sem, fedél nélkül nem lehet maradni. A vallások *történnek*, mint ahogy a világ és Isten történik. Egy vonat megy előttem, az a kocsi, mely éppen *itt* van, előttem, aktuálisan, nem az enyém, de be kell ugranom, mert különben lemaradok. A zsidóság már le van kapcsolva a vonatról. A katolicizmus nem otthonom, de itt mozog el előttem, az élő vallás. Be kell lépnem a fedele alá. Majd ott kereshetek és várhatok tovább."[431]

[430] Balázs Béla: *Napló 1903-1914*, i. m. 601-602. o.
[431] Balázs Béla: *Napló 1914-1922*. Bp., Magvető, 1982, 246-247. o.

A magyarázat összetettebb, az áttérés e kulturfilozófiai igazolása ekkorra mondhatnánk klasszikus. Megítélésünk szerint a lényeg, amint az nem csupán a szövegből, hanem, és főleg, a szövegkörnyezetből, Balázs Béla ezen években írt naplófeljegyzéseiből kiderül, a végszóban rejlett: Balázs Béla keresőben volt, és amit keresett, azt nem a katolicizmusban találta meg (ott nem is igen kutatta). Az első világháború kitörése után a fiatal íróban mind égetőbbé vált a vágy, hogy bensőleg is közösséget érezzen „társadalommal, fajjal, országgal", és így képessé váljon, amiként Ady, „a magyarság nevében" beszélni, mind fájóbbá a meggyőződése, hogy erre nem lehetett esélye, míg a magyar „nép", illetve önnön „magyarsága" iránti viszonyával nem került tisztába.[432] Áttérése ezen út egyik stációját képezte.

Munkánk — és kutatásaink törzsanyaga — az első világháború kitörésével lezárul. Ugyanakkor, noha evidens, hogy a magyarországi zsidóság történetében példátlan 1919-es kitérési hullám már egy másik történet, az is nyilvánvaló, hogy a háború kirobbanásának éve az értelmiségiek zsidó mivoltuk iránti viszonyát illetően nem jelentett feltétlen cezúrát. Harmos Ilona is már a háború alatt, 1915-ben tért át, de nem a háború miatt, amiként az 1918-ban áttért művészettörténész **Tolnai/Tolnay Károly** alias Charles de Tolnay (1899-1981) esetében sem utal semmi arra, hogy áttérésében a világháború különösebb szerepet játszott volna.[433]

Tolnai Károly gazdag lipótvárosi családban született. Apja, Tolnai Arnold, a Magyar Dohánykereskedelmi Részvénytársaság ügyvivő igazgatója, 1910-ben a dohányexport terén szerzett érdemei elismeréséül vágújhelyi előnévvel nemesi címet kapott; a „széles körökben" becsült „kiváló szakember" nemesítését, írta az *Egyenlőség*, a társadalom „rokonszenvvel fogadta", ami legalábbis annyit jelent, hogy Tolnai Arnoldot nem övezte általános utálat.[434] A felekezeti életben ismereteink szerint egyáltalán nem vett részt, 1910-ben még a PIH 250 tagú, a pesti zsidó hitű nagypolgárság jelentős részét tömörítő képviselőtestületében sem foglalt helyet, egyedül a pesti Chevra Kadisának volt a tagja, mely intézménytől való távol maradás egy hozzá hasonló vagyonos zsidónál már lényegében egyet jelentett a zsidó közösségtől való elhatárolódás nyilvános gesztusával.[435]

Egy Princetonban 1956 decemberében papírra vetett önéletrajzi vázlatában Tolnai Károly szellemi fejlődését családi miliőjével szemben megvívott *szabadságharcként*

[432] Uo., 9, 44. o.
[433] Mivel Tolnai nevét csak 1935-től kezdve kezdte konzekvensen „y"-al írni, a továbbiakban megmaradunk a családnév eredeti írásmódja mellett.
[434] Dr. Gerő József szerk.: *A királyi könyvek*, i. m. 217-218. o.; *Nemesítések*. Egyenlőség, 1910. júl. 3, 8. o. A nemesi címet Tolnai Arnolddal együtt megkapta felesége, Pick Anna, és három gyermeke is, közülük „Károly-Erik".
[435] A Pesti izr. hitközség teljes képviseletének tagjai, 1910. MZsL, PIH, I-C-1.; *A Pesti Chevra Kadisa választóképes tagjainak névjegyzéke*, i. m. 42. o.

jellemezte, mesterét, sőt, szavai szerint megváltóját a „kálvinista” Fülep Lajosban (1885-1970) találta meg:

„Egy determináció és egy megváltás története: *szabadságharc*!

A lipótvárosi milieu; az újgazdag lakások (Nádor u. 16.; Nádor u. 31.; Országház tér 4.). Tágas, kényelmes szobák. A cinikus, semmiben sem hívő osztálytársak és a Polacsek ruhák, az evés fontossága (Gerbaud), az áldatlan viszonyok Atya és Anya között. A nagyanyák atyai és anyai részről. Atya puritanizmusa, szigora, tisztessége és becsületessége, eldugott jósága. Anya imbolygása, lazasága, félművésziessége (költészet-zene), szentimentalizmusa.

A *megváltás* kezdete 13 éves koromban hirtelen jött: Lázár Jenőnek (Kokoschka barátja, kémikus és zenész) köszönhető (Keresztelő Szt. János): ő tudatosította bennem, hogy Bp. parvenü város, »aranyozott platina«, cifra szegénység, nagyképűség — és hogy a patinás Bécs az igazi. Hofburg-termek. Ő tanított arra, hogy az egyszerűt és célszerűt szeressem a bútorban, stb., lakásberendezés. Ekkor megkomolyodtam. A művészet lett idolom. Így minden elő volt készítve ahhoz, hogy megjelenjen életemben az igaz »Mintakép«, a »Megváltó«, és szakítsak végleg a determinációval. A kálvinista Fülep Lajos alakjában és életstílusában, amely megvetette a kicsinyes anyagiasságot, a pénz utáni futkosást, aki megalkuvás nélkül író volt, vagyis a Szellem embere, és íróként élt, aki azt tanította: nem szabad megalkudni, hűnek kell maradni a meggyőződéshez, az egyenes karakter *szépségét* és értékét revelálta a kényelmes megalkuvás helyett. [...]

Kezdtem ennek a mintaképnek a hatása alatt átgyúrni saját életemet. Persze ez csak negatíve volt lehetséges, amíg otthon éltem. Vagyis: *megvetéssel* néztem most már a polgári jómódot, a gazdag étkezéseket, a luxust, ami körülvett. Vonzott a szegénység, mert az »más« volt, talán igazabb.

Az egyetemi évek azonban, amikor már külföldön éltem, a »végleges« *emancipációt* hozták magukkal. Emancipációt a vagyonos polgárfiú léha életétől és eljegyzését a szellemi ember ideáljával.”[436]

Tolnai Bécsben, Berlinben és Frankfurtban folytatott egyetemi tanulmányai idején már a református felekezethez tartozott, áttérését az idézett feljegyzésben nem említette. Írása nem csak a megalkuvó lipótvárosi miliő elutasításában emlékeztet Lukács Györgyre, a filozófushoz hasonlóan a családi közeggel való szembenállása elsősorban anyja iránt táplált ellenszenvében mutatkozott meg. „Anyám, aki 1875 körül született, nem hagyott mélyebb emberi nyomot bennem. Nem szerettem igazán, gyakran szégyenlettem, mert nem felelt meg

[436] *Lapok a „Mindenes könyv”-ből*. Tolnay Károly levelezéséből és naplófeljegyzéseiből (III). Közreadja: Lenkei Júlia. Holmi, 15. évf. 2003, 3. sz. 370-371. o. Tolnai 13 évesen ismerte meg Lázár Jenőt, akit ekkor szülei házitanítójaként szerződtettek. Ld. uo., 379.

annak a szépségideálnak és jellemideálnak, amit én formáltam egy nekem való anyáról. Valami puha, formátlan, mindent megbocsátó szubsztancia volt benne, de centrum nélküli volt jelleme is. [...] Anyával, szegénnyel, mindvégig kritikusan álltam szemben, »kívülről« néztem őt, nem éreztem magamban a szerelmet iránta. Elzárkóztam." Apjáról 1956-ban rajzolt portréja ennél kedvezőbb: „*Atyámtól* először féltem, azután megszerettem. Igazán csak halála után emelkedett fel alakja arra a magaslatra, amelyen most látom őt: most tisztelem. A maga nemében nagyszerű jellem, nagyszerű ember volt. Ő sem felelt meg teljesen magasröptű Atya-ideálomnak (bárha sokkal inkább, mint Anyám): annak a délceg, karcsú, kultivált arisztokratikus Úrnak, akiről én álmodtam. Kissé kövérkés, zömök ember volt, lúdtalpas léptei voltak, tartása kissé görnyedt, műveltsége hiányos. Másrészt szép volt nemes arca. És nemes volt jelleme. A szép és jó felé törekedett egész életén át." Ami apja iránti fiatalkori viszonyát illeti, az eredmény mindazonáltal azonos volt: „Vele szemben is elzárkóztam. Nem igen lehetett vele problémáimról beszélni, nem értette volna meg őket. *Idegenként* éreztem magam a pompásan terített asztalnál a bécsi ebédeken."[437]

Szüleihez képest Tolnai egy 1958-as feljegyzésben jóval melegebb hangon emlékezett meg gyermekkori nevelőnőjéről, Sassváry Annáról, akit mind fizikuma, mind származása, mint a „hazai múlttal" való kapcsolatát tekintve szembeállított szüleivel. „Te kis keménykötésű, dióbarna szemű, barna complexű temperamentumos nőcske. Te kis meleg *színmagyar*. Neked köszönhetem, hogy a patinás Múlt iránt érdeklődni kezdtem. Te vittél fel bennünket a várba, Te mutattad meg az Úri utca régi palotáit, te olvastad fel a márványtáblák történeti szövegét nekünk. Hála ezért! [...] Csinos termetű, barna bőrű, meleg szemű, takaros kis nő voltál, déli típus (Bajáról jöttél, ha jól emlékszem). [...] Atyám-Anyám sohasem gondoltak volna arra, hogy elvigyenek a »dicső múlt« emlékeit a Várban megnézni velünk. Nem volt kapcsolatuk a hazai múlttal. [...]ként éltek Pesten. Idegenként éltek ott."[438]

Mindhárom portréban feltűnő a szereplők testi adottságaira, szépségére, avagy annak hiányára fektetett hangsúly, és nem véletlen, hogy az összehasonlítás nem Tolnai zsidó szülei, hanem a „színmagyar" nevelőnő előnyére vált. Amint egy 1959. szeptemberi jegyzete tanúsítja, a századforduló esztétikai-kulturális toposzaitól Tolnai még idős korában sem szabadult: „Nálunk otthon az osztályrétegeződés olyannyira ment, hogy minden választékos életelem, edzetten szép, sportif test, jó megjelenés és modor, szóval reprezentáció, az uralkodó osztályban koncentrálódott, viszont a zsidóban a műveltség, okosság, szellemesség dominált, a szépség, az elegancia, a jó modor hiányával párosulva."[439]

[437] Uo., 373. o.
[438] Uo., 374. o.
[439] *Lapok a „Mindenes könyv"-ből*. Tolnay Károly levelezéséből és naplófeljegyzéseiből (I). Közreadja: Lenkei Júlia. Holmi, 15. évf. 2003, 1. sz. 107. o.

Noha Tolnai nevelőnője mellett a délvidéki alsó-középosztályi értelmiségi családból származó Fülep Lajost sem lehet az „uralkodó osztály” tagjának tekinteni, a művészetfilozófusban a kamasz diák nem csupán szellemi mesterét találta meg, de — és apjával szemben — férfi szépségideálját is: „1916-ban, 17 éves koromban”, írta Tolnai 1956-ban „tanárom lett az iskolában az az ember, akit mesteremnek tekintettem: Fülep Lajos. Romantikus aurában láttam e karcsú, délceg embert, rőtes Krisztus-szakállával, hátrafésült hajával, nagy, művészies barna borzalinójával. Tökéletes, egyszerű eleganciával öltözködött (nyakkendőjében egy gyöngytű), mozdulataiban, hosszú ujjú kezének gesztusaiban arisztokratikus előkelőség.”[440]

Tolnai a Budapesti Kereskedelmi Akadémia Felsőkereskedelmi Iskolája középső osztályának növendékeként ismerte meg Fülep Lajost, aki az iskolában francia tanárként működött. Fülep ellátta olvasmányokkal, filozófiáról, művészetről beszélgetett vele, bevezette a Lukács György köré csoportosult *Vasárnapi Kör*be, és nemcsak „megérlelte” Tolnaiban „a *szakítást* a burzsoá életformákkal”,[441] de személyesen is döntő szerepet játszott abban, hogy diákja saját útját követhesse, így vált Tolnai kifejezésével megváltójává. Tolnait apja ugyanis a kereskedelmi pályára szánta, miután fia egy iskolai botrány miatt kimaradt a Kereskedelmi Akadémiáról, felkereste Fülep Lajost, mint fia kedves tanárát, és megkérdezte tőle, valóban tehetségesnek tartja-e a fiát, alkalmasnak arra, hogy sikeres művészettörténészi karriert fusson be. Fülöp igenlő válasza után döntött úgy, hogy hagyja fiát saját feje után menni, sőt: minden lehetőséget megadott neki, hogy a legjobb külföldi egyetemeken tanulhasson.[442]

Tolnai Károly, írta Lackó Miklós, „elsősorban Fülep szellemi hatására” döntött úgy, hogy áttér a református hitre.[443] Megkeresztelkedésének szándékáról egy 1918. szeptember 5-i levélben informálta mesterét: „Káldor barátommal beszéltem az átkeresztelés kérdéséről és ő is időszerűnek tartja a vallási ügyek elrendezését, akárcsak én. De mielőtt e lépést megtenném, még mélyebben szeretném áttanulmányozni az Ú.[j] T[estamentum]-ot, mert most a görög érettségire való készülés miatt abba kellett hagynom a biblia olvasását. Mellékkörülményektől nem fogom magamat befolyásoltatni, de azért közölni szeretném édesatyámmal is tervemet — ki néhány nap múlva érkezik haza utazásáról. Már régen megfogamzott bennem az elhatározás, hogy *belépvén a keresztyénségbe, ledöntsem az utolsó válaszfalat, mely a magyarságtól elválaszt*. Most, az evangélium olvasása kapcsán azonban beláttam azt, hogy nem egyedül ezért kell áttérnem, hanem azért is, mert az Ú[j] T[estamentum]-ban van letéteményezve az az erkölcsi felfogás, amely mint egyedüli van

[440] *Lapok a „Mindenes könyv”-ből*, i. m. III., 370. o.
[441] Uo.
[442] *Fülep Lajos levelezése. I. 1904-1919*. Szerkesztette, a jegyzeteket és a mutatókat összeállította F. Csanak Dóra. Bp., MTA Művészettörténeti Kutató Csoport, 1990, 361. o. (Szerkesztői lábjegyzet)
[443] Lackó Miklós: *Fülep Lajos a magyar szellemi életben*. In: Uő: Korszellem és tudomány 1910-1945. Bp., Gondolat, 1988, 240. o.

hivatva megvalósítani az »alázatos szeretet« (Dostojewski) eszményét. És egész életemben boldognak fogom magam tekinteni, ha ebbe a világba éppen Tanár úr vezet be bennünket."[444] [Kiemelés tőlem — K. M.]

Dosztojevszkij említése vélhetően Fülep Lajos, illetve a Tolnai által 1918-tól látogatott *Vasárnapi Kör* hatásának tudható be, az orosz író Kierkegaard mellett a Balázs Béla lakásán tartott összejövetelek során leggyakrabban idézett szerzők közé tartozott.[445] A magyarsággal a keresztség felvétele révén elérni remélt végleges együvé válás vágya viszont egyértelműen tanúsítja: ha a *Vasárnapi Kör* más tagjaihoz hasonlóan Tolnai elidegenedett is saját miliőjétől, a „parvenü" Pesttől, a polgári társadalomtól és persze a „hivatalos Magyarországtól", ez az elidegenedés, szemben Mary Gluck véleményével, nem foglalta magába a magyar társadalom egészének az elvetését, nem nyilvánult meg egy „nyilvánvaló disszimilációs tendenciában". Éppen ellenkezőleg: amiként Balázs Bélánál, az akárhogyan is definiált magyarságba való integrálódás vágyával párosult.[446]

Noha Tolnai Károlynál **Hatvany Lajos** (1880-1961) valamivel korábban keresztelkedett meg, az itt bemutatott értelmiségiek sorát záró író és mecénás áttérésében a világháború már nagyobb súllyal nyomhatott a latba. Mivel azonban nem csak gyermekkora, de pályája első évtizedei is a békeidőkre estek, története ide kívánkozik. 1914-ben, az ekkor 34 éves Hatvany még a zsidó felekezethez tartozott, neve legalábbis szerepel a pesti Chevra Kadisa választóképes tagjainak ez évi névjegyzékében.[447] Három évvel később, azon zsidó származású értelmiségiek, közéleti szereplők között, akik válaszoltak a *Huszadik Század*nak a „zsidókérdés" mibenlétét, okait és megoldását firtató körkérdésére, Hatvany az egyetlen, aki — ekkor már minden bizonnyal volt — hitsorsosait arra szólította fel: „a világháború e nagy és örök tanúságaiból" vonják le az őket megillető következtetést és induljanak el a „zsidókérdést" per definitionem megoldó önfelszámolás útján.[448]

A *Nyugat* egyik megalapítója már hatvani előnévvel, egy évvel családja nemesítése után, de még Deutsch Lajosként született, apja és nagybátyjai 1897-ben vették fel a Hatvany-Deutsch nevet. Az apja révén 1910-től bárói címmel rendelkező Hatvany-Deutsch Lajos testvérével, Ferenccel, 1917 márciusában változtatta nevét Hatvanyra.[449] Az 1914-es Chevra névjegyzék még „báró Hatvany-Deutsch Lajos"-ként, foglalkozására nézve, mint

[444] *Fülep Lajos levelezése. I.*, i. m. 366. o. Káldor György (1900-1958) Tolnai osztálytársa volt a Kereskedelmi Akadémián, utóbb a Pester Lloydnál dolgozott.
[445] Ld. Babus Antal: *Dosztojevszkij szerepe Fülep Lajos világképének alakulásában*. Irodalomtörténet, 30. évf. 1999, 1. sz. 30-47. o.; *A Vasárnapi Kör. Dokumentumok*. Összeállította, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Karádi Éva és Vezér Erzsébet. Bp., Gondolat, 1980.; Hauser Arnold: *Találkozásaim Lukács Györggyel*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1978, 11, 29, 50. o.
[446] Mary Gluck: *Georg Lukács and His Generation 1900-1918*. Cambridge — London, Harvard University Press, 1985, 70, 84. o. A kérdésről ld. még: Gyáni Gábor: *Modernitás, modernizmus és identitásválság. A fin de siècle Budapest*. Aetas, 19. évf. 2004, 1. sz. 131-143. o., különösen: 139-140. o.
[447] *A Pesti Chevra Kadisa választóképes tagjainak névjegyzéke*, i. m. 16. o.
[448] *A zsidókérdés Magyarországon. A* Huszadik Század *körkérdése*, i. m. 92-93. o. A körkérdésre, írta a szerkesztőség, feltehetően Jászi az ankét utószavában, „a megkérdezetteknek jóval több mint a harmadrésze válaszolt". A folyóirat 50 választ közölt, az utószó sajnos nem adta meg azoknak a nevét, akik adósak maradtak a válasszal. Ld. A Szerkesztőség: *A körkérdés főbb eredményei*. In. Uo., 155. o.
[449] Dr. Gerő József szerk.: *A királyi könyvek*, i. m. 44, 79-80. o.

„nagygyáros” tüntette fel, a *Huszadik Század*ban az „író” Hatvany Lajos szólt kortársaihoz. A név- és címváltozások szimbolikusnak is tekinthetők. A nemzedékről nemzedékre gyarapodó, a terménykereskedelemből a magyar cukor- és malomipar uraivá vált, az ország gazdasági életében a századfordulóra érve kiemelkedő szerepet játszó Deutsch dinasztia immár ötödik nemzedékének több tagja szakított az apák foglalkozásával, világával, világnézetével, és a tudomány vagy a művészetek felé fordult. Hatvany-Deutsch József (1858-1913) fia, az orientalista Hatvany Bernát (1900-1980) zsidó felekezetű maradt, támogatta a cionizmust, József unokabátyjának, Hatvany-Deutsch Sándornak (1852-1913) a fiai, Hatvany Lajos és öccse, a festő és műgyűjtő Hatvany Ferenc (1881-1958) kitértek.

Unokaöccsével ellentétben, aki amellett, hogy aktív szerepet játszott több honi felekezeti intézmény vezetőségében, elnöke volt az Alliance Israélite Universelle magyarországi bizottságának, sőt, 1898-tól tagja az Alliance központi elöljáróságának,[450] Hatvany-Deutsch Sándor, a család negyedik nemzedéknek vezéregyénisége, ipari és pénzügyi vállalkozásai mellett 1902-től a Chorin Ferenccel alapított GYOSZ alelnöke, a felekezeti közéletben alig vett részt. Mindazonáltal elvállalta a neológ establishment által a recepciót követően létrehozott Országos Magyar Izraelita Közalap elnöki tisztségét, és főleg: jelentős összegeket adományozott felekezeti célokra. 20 000 ezer koronás alapítvánnyal járult hozzá a nagyapja, Deutsch Ignác (1803-1873) által alapított aradi zsidó fiúárvaház működtetéséhez, 200 000 korona alaptőkéjű, édesanyja, Krieshaber Paula (1833-1899) nevét viselő alapítványt hozott létre a PIH kórházának női osztálya megteremtésére, támogatta az országukból Magyarországon át menekülő orosz, majd román zsidókat. „Zsidó szívét, zsidó érzését az elhagyatottak ügyének fölkarolásával és bőséges támogatásával juttatta kifejezésre”, írta Hatvany-Deutsch Sándor halálakor az *Egyenlőség*.[451] A tény, hogy a zsidó nagypolgárság egyik legnagyobb alakja megmaradt a zsidó hiten és nagy összegeket áldozott zsidó jótékonysági célokra, elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy a nagypolgári filantrópia álságos mivoltát amúgy ismételten ostorozó, a „jó zsidónak” a zsidó hiten maradásra és a jótékonykodásra redukált fogalmát szüntelen bíráló *Múlt és Jövő* az *Egyenlőség*hez hasonlóképpen búcsúztassa el: „Valahányszor csak alkalma volt reá, mindig tanújelét adta

[450] Hatvany-Deutsch József rövid ideig a PIH elöljárójaként működött, e tisztség már tényleges munkát követelt, később a hitközség választmányában foglalt helyet. Elnöke volt az Izraelita Magyar Irodalmi Társulatnak, 1906-tól az Országos Rabbiképző Intézet vezérlőbizottságának, társelnöke az Országos Izraelita Tanítóképző Intézet igazgatótanácsának, tagja a Magyar Izraelita Kézmű- és Földmívelési Egyesület elnökségének, a pesti Chevra Kadisa választmányának, és a hatvani izraelita hitközség képviselőtestületének. Ld. *báró Hatvany József*. Egyenlőség, 1913. júl. 6, 5-7. o., gyászjelentések, uo., 12-13.; Bulletin de l'Alliance Israélite Universelle, 38. sz. 1913. jan. 1, 11. o.

[451] *Hatvany-Deutsch Sándor báró*. *Egyenlőség*, 1913. febr. 23, 6-7. o. Hatvany-Deutsch Sándorról és a családról általában ld. Kövér György: *„Deutsch Ig. és fia”*. In: Horváth László szerk.: *A Hatvanyak emlékezete*. Hatvan, Hatvany Lajos Múzeum, 2003, 13-21. o.; Halmos Károly: *A Hatvany-Deutsch dinasztia*. In: Sebők Marcell szerk.: Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából. Bp., HVG Könyvek, 2004, 84-97. o. A Hatvany-Deutsch család tagjairól rövid áttekintést nyújt Koncz E. Katalin *A hatvaniaktól a Hatvanyakig* kismonográfiája alapján készült *Genealógiai adattár*. História, 1983, 2. sz.. (http://www.tankonyvtar.hu/historia-1983-02/historia-1983-02-hatvany)

zsidó érzésének. A jótékonyság gyakorlása nála családi tradíció volt, amely teljes erővel élt benne", jelentette ki a kultúrcionista havilap.[452]

A szülői ház szellemiségéről, szüleinek zsidóságuk iránti viszonyáról, nevelésének vallási vagy kulturális értelemben zsidó vonatkozásairól Hatvany Lajos soha nem nyilatkozott. Itt volna természetesen híres családregénye, ez azonban megítélésünk szerint semmiféle retrospektív spekulációra nem ad lehetőséget. Az *Urak és emberek* ciklus emigrációban írt első kötete, *Zsiga a családban* címmel, a könyvborítón 1926-os évszámmal, valójában 1927 elején jelent meg, nem sokkal azelőtt, hogy a hazatérése másnapján letartóztatott Hatvanyt „nemzetgyalázás" vádjával perbe fogták, majd jogerősen másfél évi börtönre ítélték (kilenc hónap börtön után gyomorbajára való tekintettel feltételes szabadságra helyezték). A Bondy család felemelkedését több nemzedéken át nyomon követő regényciklus első kötetét a neológ értelmiség antiszemita műként értékelte, az antiszemiták nézeteik igazolását olvasták ki belőle. Az írót a fogadtatás váratlanul érte, és elkedvetlenítette, művét mégis tovább írta, azt azonban nem tudjuk, mikor fejezte be, a tervbe vett további két kötetet mindenesetre életében nem publikálta, a kötetek csonka kéz-, illetve gépiratát Belia György találta meg és adta ki Hatvany halála után.[453] A regényben a kortársak Hatvany saját családjának áttételes portréját vélték felfedezni, amire előszavával némileg Hatvany is okot adott,[454] az *Egyenlőség*nek beküldött, könyvét az antiszemitizmus vádjával szemben megvédő nyilatkozatában azonban minden hasonlóságot határozottan cáfolt. Dédapja, Deutsch Ignác, nagyapái, Bernát és József, apja és József nagybátyja, jelentette ki, „egész más szellemben voltak kereskedők és iparosok, mint regényem hősei".[455] A regényciklusból apja nemzedékének rajzát annál is nehezebb lenne kiolvasni, hogy a főhős, a szédületes karriert tekintve Hatvany Lajos apjához hasonló pályát befutó, ám nála egy nemzedékkel fiatalabb Bondy Zsigmond, a grófi családba *zsidó hitűként* és dacos zsidó polgárnak megmaradva beházasodott bankvezér történelmileg képtelen figura.

Korai írásai, levelei alapján úgy tűnik, a fiatal Hatvany Lajost zsidó mivoltának kérdése nem izgatta, legalábbis nem írt róla. Figyelemre méltó, hogy miután Ady 1908-ban megjelentette Herczeg Ferenc lapjában híres-hírhedt, *A Duk-Duk affér* című, Ignotus mellett burkoltan, de egyértelműen Hatvanyt karikírozó cikkét, a költővel folytatott szenvedélyes hangnemű levelezésében Hatvany egy szóval sem tért ki explicit módon az írás „zsidózós"

[452] Neumann Ede: *Hatvany Deutsch Sándor báró*. Múlt és Jövő, 3. évf. 1913, 133. o.
[453] Belia György: *Utószó*. In: Hatvany Lajos: *Urak és emberek*. (1963) Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980, 727-729. o. Nagy Sz. Péter: *Hatvany Lajos*. Bp., Balassi Kiadó, 1993, 65-71, 83-92. o.
[454] „Az élet nem talál ki kerek meséket. [...] Adataimat tapasztalásból, elképzelésből, és — ahol szükségesnek látszott a szó szerinti átvétel, még a plágium vádjától sem félve — olvasmányaimból veszem." Hatvany Lajos: *Urak és emberek*, i. m. 6. o.
[455] *Hatvany Lajos levele*. Egyenlőség, 1927. márc. 19, 3. o.

felhangjaira.[456] Talán nem akarta Adyt nyíltan zsidózással vádolni, vagy ez önmaga számára lett volna túl fájdalmas? Egy ugyancsak Adynak, igaz, hat évvel később írt levele viszont arra utal: kettős identitását derűs öniróniával szemlélte. A Saint-German-en-Laye-ben 1914. július 10-én kelt levélben Hatvany a következő válasszal szolgált Adynak, aki tanácsot kért tőle, vajon elvegye-e Csinszkát feleségül. „Ami szerelmedet illeti. Józan Deutsch-fővel — adva van egy nem egészséges, nem is fiatal poéta — és egy kislány, egy kis húszéves hysterika. Mert ugye hogy az… baj, baj, baj… mindenképpen baj. Ezt mondja a Deutsch. A *Hatvany*, ez az y-os nevű, majdnem gentry, majdnem duhaj, majdnem magyar… pedig, aki mindig küzdött bennem az óvatos zsidóval, neked is azt ajánlja: Uccu neki… rajta: az élet annyit ér, amennyi az élmény. Bölcsebb vagy?”[457]

Hatvany Lajos időrendben következő, a témát érintő írása már a *Huszadik Század* körkérdésére adott válasza. Unokahúgához, Lesznai Annához hasonlóan, Hatvany saját áttéréséről nem emlékezett meg benne, de Lesznaival ellentétben, önnön zsidó mivolta iránti viszonyáról sem szólt. A rövid, minden személyes vonatkozástól mentes cikket egészében közöljük.

„Akik fél életen át szenvedtek fajukért és vallásukért”, írta Hatvany, „még akkor is, ha a faji hozzátartozandóságot alig kultiválják s a vallási babonából régesrég kinőttek, nem igen segíthetnek többé magukon. Hordani kell a keresztet mely ez esetben a *zsidóság keresztje.* De minden felvilágosult zsidó apának az a kötelessége, hogy keresztény gyermeket neveljen. »Ha az ember bálba megy, frakkot ölt!« mondta Harden, a maga kitérésének igazolására. Nem lehet kaftánban, sem testi, sem lelki kaftánban, a ghettón kívül járni. Frakkot kell gyerekeitekre ölteni, zsidaim, bizony frakkot, hogy megnyíljanak előttük a csukott ajtók és *akadálytalanul* vehessenek részt az emberiség minden munkájában. Mert a zsidóság akadályainak legyőzésére fordított energiamennyiséget gazdaságosabban és gyümölcsözőbben lehet felhasználni, ha közvetlenül az élet munkáira fordítottam s nem pedig a társadalmi haszontalan és mégis leküzdhetetlen balítéletek leküzdésére.

Szegény gyerekekre úgyis elég szenvedés vár — gondoskodtak róla apáik — ne tetézzük szenvedéseiket fölöslegesen. Hárítsuk el nehéz útjokból legalább a zsidóság *fölösleges* akadályait.

Mert hogy fölösleges akadály, egészen fölösleges, az biztos, az egészen biztos. Már Renan is azt hirdette, hogy a zsidóság a monoteizmus tanainak elterjesztésével minden időkre,

[456] Ld. Ady Endre: *A duk-duk affér.* (Új Idők, 1908. november 15.) In: Uő: Összes prózai művei. IX. köt. Sajtó alá rendezte: Vezér Erzsébet. Bp., Akadémiai Kiadó, 1973, 278-280. o.; Az ügyről: Uo., 522-561. o.; Földessy Gyula: *Adalékok az Ady és A holnap körüli vitához.* In: Dóczy Jenő — Földessy Gyula szerk.: Ady-Múzeum I. Bp., Athenaeum, é. n. [1924], 65-102. o.; Vezér Erzsébet: *Perújítás a duk-duk ügyben*. Irodalomtörténet, 53. évf. 1971, 4. sz. 737-778. o. Későbbi írásaiból nyilvánvaló: ha 1908-ban Hatvany pár levélváltás után megbocsátott Adynak, a cikk évtizedekkel később is sajgó sebet hagyott benne. Ld. Hatvany Lajos: *Ady s akik utána jöttek.* (Magyar Hírlap, 1938. jan. 1 és 9.) In: Uő: *Ady. Cikkek, emlékezések, levelek.* Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1974, 760-761. o.

[457] Hatvany Lajos: *Levelei*, i. m. 120. o. Ady 1914. augusztusi válasza: „Természetesen nem a nagyon okos Deutsch-ra hallgattam, de a lírikus, hazárd és gentry Hatvanyra.” Uo., 121. o.

örökkön-örökké befejezte földi hivatását. Ezt a *hivő* Renan hirdette, aki csak hitte magáról, hogy szkeptikus. Pedig nem volt az, mert nem volt oka, hogy igazán az legyen. Ő a haladás gondolatával eltöltve s a tudomány reményeivel átitatott szép korban élt, nem ért meg világháborút. Igazi szkeptikusok csak mi vagyunk, a világháború fiai. Mi már ott tartunk — és hogyne tartanánk ott? —, hogy a népeknek nincs is hivatásuk. Tehát a zsidóságnak sincs, nem is volt, nem is lesz soha. Ellenben, hogy a népek vakok, gonoszak, érvekkel és logikával, még a saját javukra sem meggyőzhetők. Ezért hiába érvelnek, hiába logikáznak, nem küzdhetsz meg az ősbutasággal, nem az eredendő, állati, ösztönös szenvedelmekkel. Bolond vagy, ha útjokba állsz, bölcs vagy, ha kitérsz előlük. Itt van, elérkezett az ideje, hogy a világháború e nagy és örök tanúságaiból a *zsidóság* is vonja le a maga számára a magáét, mely szerint az antiszemitizmus ellen, nem okos vagy logikus érvekkel, hanem csak a semitának az áriái fajtába való áthasonulásával lehet megküzdeni. Minél több vegyes házasság! — ez legyen a jelszó, mely a zsidókérdés szerintem egyetlen és biztos megoldására vezet. Keresztény leszármazók, kikben az emberiség minél oktalanabb, annál leküzdhetetlenebb antipátiájával szemben meg nem védhető zsidó faji jelleg lehetőleg elmosódjék, ez a cél, az új zsidó nemzedékek egyetlen józan és áldásos célja.

...et salvavi animam meam, írtam Úrnapján, de az emberiesség szellemében és érdekében."[458]

A szövegben a latin idézet (én megmondtam és ezzel megtettem kötelességem, más szóval: megmondtam az igazat, s ezzel megmentettem lelkemet), valamint a katolikus főünnepre való utalás, vagyis a zárszó az egyetlen utalás arra, hogy a sorok szerzője már megtette, amit tehetett, hogy „a zsidóság *fölösleges* akadályait" önnön útja elöl elhárítsa. Kérdés, hogy áttérésével saját személyét tekintve Hatvany mit remélt elérni. Nem véletlen ugyanis, hogy a szövegben az áttérés/kikeresztelkedés stb. kifejezések elő sem fordultak, a cikk faji logikája szerint zsidó státuszán áttérése önmagában nem változtatott, nem változtathatott, hiszen a zsidókérdés nem a zsidó vallás elhagyásával, hanem a zsidók önfelszámolásával, a zsidó „faji jelleg"-nek a vegyes házasságok révén történő fokozatos elmosódásával juthatott csak nyugvópontra. Ha már nem lesznek zsidók, nem lesz zsidókérdés sem, vélte Hatvany.

Az őszirózsás forradalom a pályáján Gyulai Pál mellett és szellemében indult írót már a polgári radikálisok táborában találta, tagja volt a Nemzeti Tanácsnak, 1919-ben Bécsbe emigrált, 1921-től *Az Ember*ben és a *Jövő*ben megjelent cikkeiben hevesen támadta a

[458] *A zsidókérdés Magyarországon. A* Huszadik Század *körkérdése*, i. m. 92-93. o. A körkérdésből az 1980-as években kétszer is megjelent egy válogatás, de Hatvany válaszát egyik sem közölte. Ld. *A zsidókérdés Magyarországon. A* Huszadik Század *körkérdése*. In: Hanák Péter szerk.: Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus. Tanulmányok a zsidókérdésről a huszadik századi Magyarországon. Bp., Gondolat, 1984, 13-115. o.; *A zsidókérdés Magyarországon*. In: Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában. A kötetet válogatta és az előszót írta: Simon Róbert. Bp., ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, 1985, 341-365. o.

fehérterrort és a kialakuló Horthy-rendszert, mely rendszer végérvényesen rásütötte a magyartalan zsidó bélyegét. Amint 1928. február 1-én, perének első tárgyalásán Töreky Géza büntetőtörvényszéki elnök, mintegy a kurzus nevében kijelentette: „Ön lehet állampolgára ennek az országnak, de nem lehet fia."[459] Az ítélet Hatvanyt aligha lepte meg. „Jaj nekünk, százszorosan jaj", írta a kolozsvári *Korunk* 1927 májusi számában, „akik csak arra hivatkozhatunk, hogy magyar földön nőttünk fel, magyar levegőt szíttunk, magyar a beszédünk, a magyarságnak adtuk testünket-lelkünket, vérünket, velőnket, verítékünket s mégis, ha magyar voltunkban mellőzés, bántalom ér, nem szabad panaszra kinyitni a szájunkat, mert a kurzus-elmésség ránkolvassa menten: *Zsidó, zsidó!*"[460] 1928. május 9-én, perének másodfokú tárgyalásán még lényegretörőbben fogalmazott: „Tíz év óta tudom a vádat: Zsidó származású ember nem is lehet magyar, nincs asszimiláció, nincs igazi beolvadás a magyar fajba."[461]

E kijelentések fényében tűnik fel Hatvany 1917-es cikkének sajátossága: noha a *Huszadik Század* körkérdése kifejezetten a *magyarországi* „zsidókérdésre" vonatkozott, Hatvany válaszában szigorúan az általánosság terén maradt, a német konvertita Maximilian Hardent (1861-1927) idézte, keresztényekről és zsidókról, „semita" illetve „áriai" fajról beszélt — „magyar", „magyarság", e szavak a cikkben el sem hangoztak. Perének 1928. május 9-i tárgyalásán, az ítélettel szemben, mely szerint „zsidó származású ember nem is lehet magyar", Hatvany saját magát állította élő cáfolatul: „Itt állok, mint ennek az alaptalan állításnak az élő szobra, amelynek fáj minden tagja, és tiltakozik ez ellen az állítás ellen minden idegszálával."[462] A perén tett felszólalásaiból, amint egyéb, ez időben született írásaiból nyilvánvalóan kiderül: jóllehet magyartalanságának vádját egy általa megvetett rendszer állította fel, a vád Hatvanyt mélyen érintette.[463] Tekintve ekkori fájdalmát, amiért a Horthy-kurzus elvitatta tőle a magyarsághoz való tartozását, vagyis nem csupán kirekesztette e közösségből, de tagadta a vele való azonosulásának lelki lehetőségét is, nehéz elképzelni, hogy áttérésében, a *Huszadik Század*nak adott válaszától mintegy függetlenül, nem az a vágy vezérelte volna elsősorban, hogy elősegítse magyarként való elfogadtatását.

A nagypolgárságnak a dualizmus utolsó évtizedei során áttért azon tagjai esetében, akik kulturális értelemben megmaradtak a Lipótváros berkeiben, az áttérés elsődleges motivációját, talán egy kivétellel, és aligha meglepően, a hagyományos elitbe való integráció

[459] Nagy Sz. Péter: *Hatvany Lajos*, i. m. 84. o.
[460] Hatvany Lajos: *Egy zsidó-magyar monológja*. Korunk, 2. évf. 1927, 5. sz. 330. o. Az utolsó (jellegtelen) bekezdés kivételével a cikk újra megjelent Hatvany 1974-es Ady könyvében, bár kissé fura módon: egy másik, ugyancsak 1927-es cikkhez minden kommentár nélkül hozzátoldva, cím nélkül. Ld. Hatvany Lajos: *Ady. Cikkek, emlékezések, levelek*, i. m. 649-654. o.
[461] Nagy Sz. Péter: *Hatvany Lajos*, i. m. 88. o.
[462] Uo.
[463] A fentebb idézetteken kívül ld. még: Hatvany Lajos: *Magyar írók száműzetésben* (1924). In: Uő: Utak, sorsok, emberek. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1973, 444-445. o.

képezte. A nagypolgárság ezen, a vagyonba többségükben már beleszületett tagjaival lelkileg látszólag kevésbé viharos vizekre evezünk, de lehet, hogy ezt csupán a forráshiány, a személyes jellegű vallomások hiánya mondatja velünk. Egyeseknek a beolvadásra, elfogadtatásra irányuló törekvéseiről fennmaradt pár anekdotikus mozzanat úgyszintén heves érzelmekre utal.

Az egy kivétel a Magyar Bank és Kereskedelmi Részvénytársaság vezérigazgatójaként közel 47 évesen, 1903 januárjában feleségével kitért **Elek Pál** (1856-1914).[464] „Elek Pál kitérését", írta az *Egyenlőség* egy évvel később, „őszinte fájdalommal fogadtuk, megérteni pedig éppenséggel nem tudtuk."[465] Mi sem igen értjük. A nevét Engelről 1897-ben magyarosító bankár a Nyitra megyei Ondrohón született. Az *Egyenlőség* szerint még azon „régebbi iskola növendékei" közé tartozott, „akik a legvallásosabb nevelésben részesültek", és akik, vélte a hetilap, „zsidó voltuknak jellemző vonását életük végéig sem tudják magukról levetni."[466] Elek Pál jómódú gazdálkodó apja 1860-ban birtokot vásárolt Malomszögön, innen a malomszögi előnév, amely az 1900-ban kapott nemességgel együtt megillette az ekkor még zsidó felekezetű bankárt, feleségét és két lányát.[467] Mivel ez utóbbiak, Lili/Lilly és Mariska, 1903-ban még csupán 10 és 9 évesek voltak, szüleik nyilván nem azért keresztelkedtek meg, hogy nyélbe üthessék lányaik beházasodását a hagyományos elitbe, ehhez amúgy, amint Schosberger Henrik családja esetében láttuk, a szülőknek már évtizedekkel korábban sem kellett feltétlen elhagyniuk a zsidó vallást. Úgy tűnik azonban, hogy a „történelmi" névvel rendelkező nemesi/főrendi társaságba való beházasodás a család hosszú távú terveikben sem szerepelt. Elek Pál halálakor idősebb lánya, Lili a fakereskedelemből meggazdagodott belga származású Luczenbacher család egyik tagjának volt a felesége (Mariska még hajadon volt).[468] Semmi jele ezen kívül annak, hogy Elek Pál különösebb erőfeszítést tett volna arra, hogy befogadást nyerjen a keresztény elit társasági köreibe. Noha nyilvánvalóan új felekezeti státuszának köszönhette, hogy feleségével meghívást kapott például a farsang legelegánsabb eseményének számító, a zsidó hitűeket szinte teljesen kizáró Jurista bálra,[469] nem lett sem a Nemzeti, sem az Országos Kaszinó tagja, ismereteink szerint e kaszinókba nem is igyekezett bejutni, a Lipótvárosi Kaszinót áttérése után sem hagyta el.[470] Szakmai életét tekintve úgyszintén megmaradt körében, 1912-ben a GYOSZ vezetősége egyhangúlag beválasztotta az

[464] MZsL, TB. B/67. Kitérésükkor, amint a rabbisági jegyzőkönyvben olvasható,, a házaspár külön „figyelmeztetett", hogy hetedik életévüket betöltött lányaikat „magukkal ki nem térithetik". Az elvileg törvénytelen lépést minden bizonnyal megtették.
[465] Ábrahám [Gábor Andor]: *Kitérések.* Egyenlőség, 1904. júl. 24, 3. o. A szerző (1884-1922) nem azonos az író és költő Gábor Andorral, az Ábrahám álnév mögött rejtőzködő, a cikk megjelenésekor még nem egészen 20 éves újságíró a Rabbiképző tanítványa volt, később a PIH vallástanára.
[466] Uo.
[467] Kempelen Béla: *Magyar zsidó családok*, i. m. III. köt. 117-118. o.; Dr. Gerő József szerk.: *A királyi könyvek,* i. m. 50. o.
[468] *Elek Pál meghalt.* Pesti Napló, 1914. ápr. 16, 7. o.
[469] *Jurista bál.* Budapesti Hírlap, 1905. febr. 26, 13-15. o.
[470] A tagság listáját ld. in: *A Lipótvárosi Casino 1900. évi jelentése és zárszámadása*, Bp., Lőbl Nyomda, 1901, 16-45. o.; *A Lipótvárosi Casino 1908. évi jelentése és zárszámadása*, Bp., Lőbl Nyomda, 1909, 23-75. o.

igazgatóságba, haláláig tagja maradt az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülésnek, a „merkantil" érdekek védelmére az 1900-as években létrejött másik nagy *pressure group*nak.[471] A református hitre térése után két évvel megkapta ugyan az udvari tanácsosi címet, de ezt, nála jóval szerényebb pályát befutott zsidó felekezetű kortársaihoz hasonlóan, áttérés nélkül is megszerezhette volna.[472] Évekkel megkeresztelkedése után elterjedt a szóbeszéd, miszerint bankjában hittérítővé vált, ennek magyarázatát azonban kortársai nem vallásos meggyőződésében látták. „Szigorú elv a Magyar Banknál", írta Aradi Viktor 1910-ben a *Renaissance* hasábjain, „hogy az igazgatóvá előléptetett tisztviselő követni tartozik vezérigazgatója (nemes malomszögi Elek Pál) mai vallását. Hiába: a noblesse oblige, és Elek Pál jól tudja, mivel tartozik a hazának, mely nemességet és udvari tanácsosságot adott neki."[473] Ha valóban semmi jele annak, hogy Elek Pál spirituális megtérésen ment volna keresztül, az Aradi Viktor által felkínált ok-okozati viszony sem meggyőző, már csak azért sem, mivel nemesi címét, mint említettük, Elek Pál még zsidó vallásúként nyerte el.

Az 1895-ben katolizált **Königswarter Hermann** (1864-1915) viszont a hagyományos elitbe való integráció megkönnyítése érdekében áttért nagypolgár sarj tipikus példájának tekinthető. Az áttérésekor 31 éves földbirtokos egy nagynevű, a bécsi zsidó közéletben jelentős szerepet betöltött osztrák vállalkozó-bankár családból származott. Az osztrák nemességet már nagyapja megkapta, az 1860-ban nemesített Jonas von Königswarter (1807-1871) a Rothschild család mellett jelentős szerepet játszott a legnagyobb osztrák bank, a Creditanstalt megalapításában, valamint az osztrák vasúthálózat fejlesztésében, egy évvel halála előtt a császár kinevezte a felsőház tagjává. Jonas von Königswarter 1868-1871 között a bécsi zsidó hitközség elnöki tisztségét is betöltötte, a vallási előírások betartása tekintetében ortodox zsidó maradt. A vasútfejlesztésben nyomdokaiba lépő fia, Moritz von Königswarter (1837-1893) 1870-ben osztrák báróságot nyert, jelentős gazdasági tevékenysége, jótékonykodása és művészeti gyűjteménye mellett közismert volt a nagypolgárság körében mindinkább anakronisztikus vallásosságáról, otthonában élete végéig szigorúan kóser háztartást vitt.[474] Charlotte von Wertheimsteinnal (1841-1929) kötött házasságából négy gyermeke született, közülük Hermann, aki nem csak a szülői ház vallásosságával szakított, de felmenői gazdasági aktivitásával is, a pesti legendáriumba immár a „társaság" közismert figurájaként lépett be. „Hol van már Königswarter Hermann báró", írta Bródy István 1940-

[471] *A Szövetség közgyűlése*. Magyar Gyáripar, 1912. máj. 16, 7. o.; *Egyesületünk belső élete*. In: Dr. Szende Pál szerk.: A magyar közgazdaság és az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés tevékenysége 1904-1914, Bp., OMKE, 1914, 405-413. o.

[472] Az 1899-1909 között udvari tanácsosságot kapott zsidók, illetve kitért zsidók listáját megadja: *Zsidó udvari tanácsosok*. Magyar Zsidó, 1910. máj. 29, 4. o. Ld. még: *Elek Pál*. A Hét, 1905. márc. 5, 161-162. o.

[473] *** [Aradi Viktor]: *Pesti karrierek. II. A sókirály*. Renaissance, 1910. szept. 10, 103. o.

[474] (H-r.): *Königswarter Móricz báró*. Egyenlőség, 1893. nov. 17, 4-5. o.; Kempelen Béla: *Magyar zsidó családok*, i. m. II. köt. 18. o.; Jonas Königswarter, Moritz, Baron von Königswarter.The Jewish Encyclopedia. (http://www.jewishencyclopedia.com/view.jsp?artid=354&letter=K#1070); Robert S. Wistrich: *The Jews of Vienna in the Age of Franz Joseph*. Oxford, Oxford University Press, 1989, 122, 166 o.; Uő: *The Modernization of Viennese Jewry*, i. m. 50. o. William O. McCagg: *Austria's Jewish Nobles, 1740-1918*. In: Leo Baeck Institute Year Book, 34. évf. 1989, 178. o.

ben kiadott visszaemlékezéseiben, „a daliás huszárkapitány, a békebeli bécsi ifjúság bálványa, aki egyik lovát »Petőfi«-re keresztelte, de a nemzeti közvélemény felháborodására a ló nevét elmésen »Pardon«-ra változtatta."[475] Az ifjú huszárkapitány nagyváradi katonáskodása idején ismerte meg Blaskovich Melániát, az 1887 tavaszán ünnepelt házasság kedvéért azonban nem ő tért át, hanem felesége, az előkelő ebeczki Blaskovich család sarja vette fel Bécsben a zsidó hitet,[476] minden bizonnyal azért, mert Hermann apja csak ezzel a feltétellel hagyta jóvá fia házasságát. Az ifjú pár 1888-ban 350 000 forintért birtokot vásárolt a Bihar megyei Kisszántón,[477] Königswarter Hermann magyar földbirtokosként érte meg apja 1893-ban bekövetkezett halálát, aki élete végéhez közeledve láthatóan tartott attól, hogy elhunyta után fia elhagyja a zsidó vallást, mivel végrendeletében arra kötelezte, hogy áttérése esetén egy millió forintot áldozzon örökségéből zsidó jótékonysági célokra, amit fia két évvel később, 1895-ben történt katolizálásakor meg is tett. Mivel apja vagyonát halálakor 15 millió frankra becsülték, a fájdalomdíj lefizetése nem jelentett különösebb áldozatot.[478] Königswarter Hermann Nagyváradon vette fel a keresztséget, nagy pompával, a keresztelési szertartást Schlauch Lőrinc nagyváradi bíboros püspök végezte, akit fáradozásáért a földbirtokos egy 50 ezer forint értékű melltűvel ajándékozott meg.[479] Versenyistállót tartott, élte a vidéki urak életét. „Ritkás szőke hajával, álmatag kék szemével, tejfehér arcával, marcipánból gyúrt testével bizony meglehetősen nagyvárosi merkantil alakulatnak látszott", írta nagyváradi visszaemlékezéseiben Nagy Endre, „de ha olykor zergeszakállas zöld kalapját a fél szemére húzva, homokfutó bricskájának bakján a gyeplőszárat keményen fogva, két tüzes paripájával végighajtatott a zörgős váradi kövezeten, az ember Jókai Ankerschmidt lovagjának asszimilációs csodájára gondolt önkéntelenül."[480] Katolizálása után két évvel, 1897 tavaszán Königswarter csabacsüdi előnévvel magyar bárói rangot kapott, egy évre rá beválasztották a Nemzeti Kaszinóba, feleségével együtt a Park Klubba is felvételt nyert.[481] Mivel különösebb érdemeket nem tudott felmutatni, áttérésében feltehetően közrejátszott reménye, hogy lépésével megkönnyíti a főrendi cím megszerzését.

Noha a két esemény közötti összefüggést bizonyítani nem lehet, valószínű, hogy **Lévay Henrik** (1826-1901) kifejezetten a bárói rang elnyerésének előmozdítása végett katolizált. Lévay a Bács megyei Jankovácon született, szegény családban, amely az *Egyenlőség* szerint „tősgyökeres magyar gondolkodásban" nevelte.[482] Szegeden dolgozott

[475] Bródy István: *Régi pesti dáridók. Egy letűnt világ regénye*. Bp., Szerző kiadása, 1940, 61-62. o.
[476] *Königswarter báró válópöre*. Magyar Zsidó Nő, 1900. júl. 6, 6. o.; (H-r.): *Königswarter Móricz báró*, i. m. 5. o.
[477] Kempelen Béla: *Magyar zsidó családok*, i. m. II. köt. 18. o.; *Königswarter Hermann br*. Egyenlőség, 1888. jún. 24, 9. o.
[478] *Königswarter báró* válópöre, i. m. 6. o.; *Königswarter Hermann báró vagyonának rendezése.* Budapesti Napló, 1906. márc. 23, 6. o.
[479] Kempelen Béla: *Magyar zsidó családok*, i. m. II. köt. 19. o.
[480] *Istállótulajdonosok nyereményei*. Országos Hírlap, 1898. nov. 12, 10. o.; Nagy Endre: *Egy város regénye*, i. m. 50. o.
[481] Dr. Gerő József szerk.: *A királyi könyvek*, i. m. 115. o.; *A Nemzeti Casino szabályai és tagjainak névsora*. 1898. Bp., k. n. 1899, 35. o.; *A Park Club Évkönyve. 1901*, i. m.
[482] *Lévay Henrik*. Egyenlőség, 1886. dec. 26, 7. o.

kereskedelmi alkalmazottként, amikor kitört az 1848-as forradalom, a szabadságharcban egy vadász zászlóaljban szolgált, hadnaggyá léptették elő. 1857-ben részt vett az Első Magyar Általános Biztosító Társaság alapításában, amelynek igazgatója, majd 1883-tól vezérigazgatója lett, 1861-ben megalapította az Első Magyar Viszontbiztosítót és a Pannonia Magyar Viszontbiztosító Intézetet, 1882-ben a Bécsi Élet- és Járadékbiztosító Intézetet. Státuszának megfelelően adakozott, 1878-ban 10 000 forintos alapítványt tett az MTA-nál közgazdasági művek jutalmazására, az általa alapított és vezetett biztosítóintézet 25 éves jubileuma alkalmából ugyancsak 10 000 forintos alapítvánnyal járult hozzá a siketnémák országos alapjához, azonos összeggel támogatta Győr megyében, ahol birtokot vásárolt, a megyei tisztviselőket, alapító tagja volt a magyar írók segélyegyletének és a magyar hírlapírók nyugdíjintézetének.[483] Zsidó felekezeti célokra ismereteink szerint nem áldozott, és noha a *Szombati Újság* egy 1883-as cikke szerint „mindenkor élénk és tevékeny részt vett a főváros zsidó elemeinek mozgalmaiban", ez irányú tevékenységének, azon kívül, hogy helyet foglalt a PIH képviselőtestületében, semmilyen nyomára nem leltünk.[484]

A nevét ismeretlen időpontban magyarosított Lévay Henrik az első zsidó hitű nemesítettek közé tartozott, kisteleki előnévvel már 1868-ban megkapta a nemességet. A főrendiház 1885-ös reformját követően, amely lehetővé tette, hogy a Minisztertanács előterjesztésére a király 50 tagot maga nevezzen ki, Sváb Károly és Hirschler Ignác után 1886 decemberében ő lett a főrendiház harmadik, érdemeiért élethossziglan kinevezett zsidó hitű tagja.[485] Áttérésekor, 1896 nyarán már elmúlt 70 éves, házassága gyermektelen maradt, a döntésben karrierbeli szempontok értelemszerűen nem vezérelhették, aminthogy az a törekvés sem, hogy megkönnyítse a társasági elitbe való bejutását, hiszen a Nemzeti Kaszinó már 1862-ben (!) tagjai közé fogadta.[486] Mivel kevéssé valószínű, hogy a 70 éves biztosítási szakembert katolikus hitbeli meggyőződése vezette volna a keresztvíz alá, nem igen marad más lehetséges indok, mint az, amelyet már a korabeli sajtó is megpedzett, vagyis a vágy, hogy magyar báróként haljon meg.

Lévay Henrik feleségével, Sárkány Rózával együtt 1896. június 16-án, majd július 10-én jelentette be kitérését a PIH rabbisági hivatalában.[487] A *Pesti Hírlap* már öt nappal korábban, július 5-én hírül adta miszerint Lévay, aki „mindeddig" az izraelita felekezethez

[483] Szinnyei József: *Lévay Henrik báró (kisteleki)*. In: Uő: Magyar írók élete és munkái, i. m.; Sturm Albert szerk.: *Új országgyűlési almanach 1887-1892. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és a képviselőház tagjairól*. Bp., Ifjabb Nagel Ottó Bizománya, 1888, 143. o.; *Zsidó hazafisága*. Szombati Újság, 1883. márc. 24, 89-90. o.
[484] Uo.
[485] Dr. Gerő József szerk.: *A királyi könyvek*, i. m. 126. o.; Dr. Venetianer Lajos: *A magyar zsidóság története a honfoglalástól a világháború kitöréséig*, i. m. 363. o.
[486] *A Nemzeti Casino szabályai és tagjainak névsora. 1862.* Pest, Emich Gusztáv, 1863, 41. o. Lévay Henrik a kaszinó negyedik zsidó vallású tagja volt, Moscovitz Mór (1848), Hirschler Ignác (1860) és Lányi Jakab (1861) után. Ld. *A' Nemzeti Casino részeseinek névsora betűrenddel, annak szabályai 's egyéb tudnivalói*. 1848. Pest, Trattner-Károlyi, é. n. 34. o.; *A Nemzeti Casino szabályai és tagjainak névsora. 1860*. Pest, Emich Gusztáv, 1861, 15. o.; *A Nemzeti Casino szabályai és tagjainak névsora. 1861*. Pest, Emich Gusztáv, 1862, 39. o.
[487] MZsL, TB. B/67.

tartozott, „június 12-én, neve napján, táplányi birtokán fölveszi a keresztséget", majd nyomban hozzá is tette: „Szárnyaló fővárosi hír szerint Lévay, aki különben gyermektelen, közelebb bárói rangot fog kapni a közpályán teljesített hosszas és érdemes szolgálatai elismerése gyanánt."[488] Az *Egyenlőség* sem várta meg Lévay megkeresztelkedését, hogy egy, az életében már mindent elért vezérigazgató kitérésén kissé álszenten értetlenkedő cikk végén megjegyezze: „Vagy talán van valami, amire még Lévay Henrik várakozik, és amit vallásváltoztatással elérhet?"[489] Lévay Henrik feleségével és unokaöccse, Lévay Ferenc újszülött fiával együtt július 14-én keresztelkedett meg, a táplányi birtokán általa már korábban rendbe hozott, az alkalomból szőnyegekkel és virágokkal díszített kápolnában. A győri püspök, Zalka János által vezetett szertartáson, amely után a vendégek „a kastélyba vonultak déjeunerhez", a családtagok és barátok mellett az *Alkotmány* külön ez alkalomból kiküldött tudósítja is jelen volt.[490]

Lévay Henrikről korábban éppen azért emlékeztünk meg, mert áttérése azon ritka esetek közé tartozott, amelyről a korabeli sajtó is hírt adott.[491] Az esemény nem csupán Lévay idős kora miatt keltett feltűnést, maga is nyilvánvalóan gondoskodott arról, hogy áttérése ne maradjon sajtóvisszhang nélkül. Kilenc hónappal később, 1897. április 22-én, Lévay Henrik és felesége előnevük épségben tartása mellett magyar bárói rangra emeltettek.[492] Az összefüggés, mint írtuk, nem bizonyítható, de több mint valószínű. 1896-ig összesen öt zsidó származású személy kapott magyar bárságot: Wodianer Mór 1874-ben, öccse, Wodianer Albert 1886-ban, Schosberger Zsigmond (és családja) 1890-ben, Harkányi Frigyes és öccse, Harkányi Károly 1895-ben. Schosberger Zsigmondon és családján kívül mind keresztény vallásúak voltak, az áttérés ebből a szempontból tehát ésszerű döntésnek tűnhetett.

Akárcsak Königswarter Hermann és Lévay Henrik esetében, az 1910 januárjában Budapesten katolizált **Hatvany-Deutsch Károly** (1863-1943) benső motivációi úgyszintén ismeretlenek. Egy biztos: Königswarter Hermannhoz hasonlóan, az ő apja is azon zsidó nagypolgárok közé tartozott, akiknél a gazdasági sikerek, a társadalmi felemelkedés nem párosult a zsidó felekezettől való eltávolodással. „A magyar Izrael egyik nagyja, fejedelme ravatalon fekszik. Nagy, pótolhatatlan veszteség érte az ország első hitközségét és vele az egész magyar zsidóságot", írta az *Egyenlőség* Hatvany-Deutsch Károly apja, a „Deutsch Ig. és Fia" cég irányítását Deutsch Ignác halála után átvevő, 1879-ben nemesített Deutsch Bernát (1826-1893) halálakor. Hogy otthonában a család harmadik nemzedékének feje mennyire tartotta-tartatta be vallási előírásokat, nem tudjuk, az *Egyenlőség* mindenesetre hangsúlyozta,

[488] *Főrendi kikeresztelkedés*. Pesti Hírlap, 1896. júl. 5, 11. o.
[489] Pápai Béla: *A kitérés útja*, Egyenlőség, 1896. júl. 10, melléklet, 5. o.
[490] *Lévay Henrik megtérése. Saját tudósítónktól. Alkotmány*, 1896. júl. 15, 4. o.
[491] *Lévay Henrik megkeresztelése.* Budapesti Hírlap, 1896. júl. 15, 6. o.; *Keresztény hitre térés*. Pesti Hírlap, 1896. júl. 15, 8. o.; *Lévay Henrik kikeresztelkedése.* Pesti Napló, 1896. júl. 15, 3. o.; *Lévay Henrik megtérése.* Alkotmány, 1896. júl. 14, 10. o.
[492] Dr. Gerő József szerk.: *A királyi könyvek,* i. m. 126. o.

jóságához és szeretetéhez „hit és igaz jámborság járult. Nem volt ünnep soha, hogy őt ott ne láttuk volna templomunkban a buzgón és áhítattal imádkozók közt.”[493] A zsidó hetilap magasztalását Deutsch Bernát azonban nem vallásossága, hanem felekezete iránti elkötelezettsége révén érdemelte ki. Amiként később fia, Hatvany-Deutsch József, Deutsch Bernát is azon roppant kevés magyar zsidó nagypolgár közé tartozott, akik a honi felekezeti életben vállalt részvételük mellett az európai zsidó közéletben is aktív szerepet játszottak. 1879-ben létrehozta az Alliance Israélite Universelle budapesti fiókját, amelynek haláláig elnöke maradt, tagja lett az Alliance központi elöljáróságának, Wahrmann Mór mellett az 1890-es évek elején ő szervezte és vezette az Oroszországból menekülő zsidók megsegítésére Berlinben alakult segélybizottság pesti részlegét.[494] „Nagyon fájón érezni fogják ezt a mi nagy veszteségünket felekezetünk szegényei, üldözöttjei, szellemi és testi nyomorékjai *az egész világon*, mint még soha magyar zsidó halálát nem érezték”, írta az *Egyenlőség* Deutsch Bernátról, aki „nemes zsidó volt, jóval elébb, mielőtt zsidó nemes lett”.[495]

Egy héttel később a hetilap újabb cikket szentelt az elhunyt emlékének. Halálát követően, jegyezte meg Szabolcsi Miksa cikke végén, testvérei, felesége és gyermekei „a zsidó vallás által rájuk szabott hétnapos gyászt (sivo) előírás szerint szigorúan *betartották*; a gyászházban az egész sivo alatt *reggel és este közös istentiszteletet végeztek*, mely alatt az elhalt fiai az előírt *Kadis-imát híven* elmondták.” Deutsch Bernát fiainak a vallási előírások, a hagyományok iránti — a lipótvárosi normához képest szokatlan — tisztelete egyenesen következett az apai nevelésből, annak volt a gyümölcse. „Mint őt édes atyja, Deutsch Bernát is a maga szellemében nevelte gyermekeit.”[496] Hogy Deutsch Bernát milyen szellemben nevelte gyermekeit, azt nem tudjuk, mindenesetre, ha a zsidó felekezethez és közösséghez való kötődését át kívánta adni nekik, ez Hatvany-Deutsch József esetében sikerült, Hatvany-Deutsch Károly esetében nem.

Königswarter Hermannhoz és Lévay Henrikhez hasonlóan Hatvany-Deutsch Károly is báró lett, ám áttérésében ez nem játszhatott közre, mivel a bárságot még zsidó hitűként megkapta. A Hatvany-Deutsch család négy férfitagjának, Sándornak, Józsefnek, Károlynak és Bélának, valamint feleségeiknek és gyermekeiknek 1908. október 23-án történt bárói rangra

[493] *Deutsch Bernát 1826-1893*. Egyenlőség, 1893. okt. 27, 2. o.
[494] Deutsch Bernát 1862-től tagja volt a pesti Chevra Kadisának, 1880-tól a Rabbiképző vezérlőbizottságának, emellett helyett foglalt az Országos Izraelita Siketnémák intézetének a vezérlőbizottságában, valamint a PIH választmányában. Végrendeletében 100 000 forintot hagyott jótékonysági célokra, ebből 60 ezret zsidó intézményeknek, 40 ezret felekezetre való tekintet nélkül. MZsL, Chevra tagok névjegyzéke, 1804-1882.; *Az „Alliance Israélite Universelle” magyar fiókja*. A Magyar Izr. Országos Tanitó-egylet Értesítője, 5. évf. 1880, 10 sz. 97. o.; *A pesti izr. hitközség közgyűlése.* Egyenlőség, 1883. nov. 25, 4. o.; *Actió előtt*. Egyenlőség, 1891. máj. 22, 1. o.; *A segélyactió*. Egyenlőség, 1891. jún. 12, 2-3. o.; *A magyarországi központi szűkebb segélybizottság*. Egyenlőség, 1891. jún. 26, 1. o.; *Deutsch Bernát 1826-1893*, i. m. 2-3. o.; Szabolcsi Miksa: *A pesti izraelita nagyhitközségről*, in Zichy Hermán gróf — Derestye GY. M.: *Magyar zsidók a Millenniumon. Művelődéstörténeti tanulmány*. Bp., Miljkovic Dragutin, 1896, 78. o.; Bulletin de l'Alliance Israélite Universelle, 38. sz. 1913. jan. 1, 11. o.; Dr. Klein Miksa: *A Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet első 50 éve. Második rész.* In: Ünnepi mű a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet ötven éves jubileumára. Wien, Adolf Holzhausens Nachfolger, 1927, 32-34. o.
[495] *Deutsch Bernát 1826-1893*, i. m. 2. o.
[496] Sz. [Szabolcsi Miksa]: *Deutsch Bernát*. Egyenlőség, 1893. nov. 3, 5. o.

emelésekor mindannyian a zsidó felekezethez tartoztak.[497] A feltételezés, hogy áttérése mögött mégis a hagyományos elit felé való gravitálás rejlett, részben a társasági életben vállalt szerepére, részben a megkeresztelkedés körülményeire alapozható. Áttérése előtt kevesebb, mint egy hónappal részt vett például a Magyar Feltalálókat Segítő Egylet létrehozásában. A József főherceg szállóban 1909. december 14-én megrendezett első rendes közgyűlés gróf Zichy Béla Rezsőt választotta elnöknek, a tíz fős alapító tagság Hatvany-Deutsch Károlyon kívül kizárólag grófokból állt.[498] Ami a keresztség felvételét illeti, Königswarterhez és Lévayhoz megint csak hasonlóan, Hatvany-Deutsch Károly és családja is nagy nyilvánosság előtt tért át, „fényes közönség" előtt, írta az ortodox *Magyar Zsidó*, „püspöki közreműködéssel és grófi keresztapával".[499] A keresztelőre 1910. január 10-én került sor a budai várkápolnában. A szertartást Kohl Medárd (1859-1928) püspök végezte, aki egyúttal a két gyermek, Marianne (1900-?) és János (1901-?) keresztapaságát is elvállalta. Hatvany-Deutsch Károlyné, született Csányi Renée (1875-) keresztanyja a várkáplán unokahúga, férje keresztapja gróf Szapáry Pál (1873-1917) volt. Szapáryt az Országos Keresztény-Szocialista Párt alig két hónappal korábban, 1909. október 30-án választotta meg elnökéül,[500] de valószínű, hogy Hatvany-Deutsch Károly választásában ennél nagyobb súllyal nyomott a latban a 37 éves császári és királyi kamarás társasági vonzereje. A gróf, aki „már zsenge ifjúkorától kezdve minden társadalmi és jótékonysági mozgalomban jelentékeny részt vett", írta a Sturm-féle *Országgyűlési almanach*, Atzél Béla 1900-ban bekövetkezett halála óta a Park Club ügyvezető elnökeként is szolgált.[501] Sem a keresztapa személye, sem az áttérés módja nem tekinthető semlegesnek. Szemben másod-unokaöccsével, Hatvany Lajossal, aki olyan diszkréten tért át, hogy ennek pontos dátumát máig sem ismerjük, megkeresztelkedését Hatvany-Deutsch Károly nyilvános és látványos gesztusnak szánta. Politikai karriert ismereteink szerint nem dédelgetett, a gazdasági életben felekezeti státusza nem jelentett akadályt. E téren nem is mutatott fel különösebb ambíciót. Ha Hatvany Lajossal és Ferenccel ellentétben nem tért át a művészi pályára, a cég tényleges irányítása iránt sem mutatott különösebb hajlandóságot, 1909-től (egészen 1935-ig) nem is vett részt benne.[502] Mivel megkeresztelkedését, legalábbis az *Egyenlőség* szerint, vallási meggyőződés sem motiválta — „azt mondotta", írta áttérését követően Szabolcsi Miksa, „hogy a hozzá hasonló

[497] Kempelen Béla: *Magyar nemesi almanach. Az 1867-1909-ben magyar nemességre, bárói, grófi és herczegi méltóságra emelt családok.* Bp., Pátria Irodalmi Vállalat, 1910, 57. o. A Hatvany-Deutsch család bárósításának idejére vonatkozóan az irodalomban gyakran találkozunk az 1909-es, illetve 1910-es évvel. Az előbbivel, mert az 1908. októberi címadományozás csak 1909-ben került publikációra, az utóbbival, mert a Gerő-féle *Királyi könyvek* tévesen az 1910. június 5-i dátumot adta meg. Ld. *Új bárók*. Egyenlőség, 1909. jún. 27, 9-10. o.; Dr. Gerő József szerk.: *A királyi könyvek*, i. m. 79. o.

[498] Az alapító tagok között szerepelt Andrássy Gyula, Károlyi Mihály és Teleki László. *A magyar föltalálókat segítő egylet*. Elektrotechnika, 3. évf. 1910, 1. sz. 14. o.

[499] *Fővárosi kórkép*. Magyar Zsidó, 1910. jan. 20, 12. o.

[500] Gergely Jenő: *A keresztényszocializmus Magyarországon 1903-1923*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1977, 48-56. o.

[501] Végváry Ferenc – Zimmer Ferenc szerk.: *Sturm-féle országgyűlési almanach 1910-1915. Rövid életrajzi adatok az országgyűlés tagjairól*. Bp., Szerzők kiadása, 1910, p. 120.

[502] Kövér György: *„Deutsch Ig. és fia"*, i. m. 18. o.

mívelt embernek, akár zsidó, akár keresztény, úgy sincsen hite" —,[503] a grófi asszisztenciával megrendezett ünnepélyes esemény a legnagyobb valószínűség szerint a keresztapa világa felé küldött üzenetként, e világgal való azonosulás jeleként értelmezhető, amiként talán az is, hogy a Hatvany-Deutsch klán tagjai közül hivatalosan Károly hagyta el elsőként a zsidó származásra utaló Deutsch nevet, hogy 1911 áprilisától immár csupán a Hatvany vezetéknevet viselje.[504]

Noha Szabolcsi Miksa nem kímélte a megítélése szerint képmutató nagypolgárt, aki minden vallási meggyőződés nélkül „ment neki az ünnepélyes vallomástételnek", az áttérés ódiumát elsősorban feleségére ruházta át, aki „szertelen hiúságtól" elvakítva családját és önmagát „kitörülte Izrael közösségéből": „Mert asszonyi hiúság vitte renegátságra egy nagy s tiszta embernek, hatvani Deutsch Bernátnak egyik fiát. Abszolute zsidó nevelés nélkül nevelkedett asszony révén [...] az apostaság kórtünete rég mutatkozott a most kimúlt zsidó családon, de eltolták a katasztrófát a férj testvérei és sógora. Mód fölött szégyellték, hogy megbélyegeztessék a Hatvany-Deutsch név. (Ne értsenek félre, nem a kereszténység lenézése beszél belőlünk; távol legyen tőlünk ennek még csak a gondolata is. Hanem a renegátság leírhatatlan utálata adja tollunkra a keserves szavakat.) De erősebb volt minden belátásnál az asszony hiúsága, kit a grófnők még nem recipiáltak teljesen."[505]

Szabolcsi Miksa persze nem mondta el, hogy mindezt honnan tudja, mindenesetre Csányi Renée a pesti pletyka szerint is ácsingózott az úri társaság után. Pár hónappal a házaspár áttérését követően elterjedt a hír, miszerint felvételre jelentkezett a Park Klubba, amelynek választmánya kérelmét elutasította. A híreszteléseket férje azonban cáfolta, kijelentése szerint felesége soha nem kérte felvételét (az ekkor Szapáry Pál helyett már Jekelfalussy Zoltán által vezetett) exkluzív társaskörbe.[506] Mivel a neológ értelmiség más tagjaihoz hasonlóan Szabolcsi is hajlott arra, hogy a férfiak vallásuktól és közösségüktől való eltávolodásának a felelősségét feleségeik nyakába varrja, az ő állítását sem vennénk készpénznek.

Ami nem jelenti azt, hogy egyes esetekben a nagypolgári családok nőtagjaiban ne munkálkodott volna erősebben a vágy, hogy zsidó (származású) férjük mellett, illetve rajtuk túladva egy új, immár „őskeresztény" férj oldalán leljenek befogadásra az úri társaságba. Keppich Emil (1849-1907) tiszaböi származású földbirtokos lánya, **Keppich Vera** (1884-1922) 1902-ben ment feleségül a házassági szerződésben ugyancsak földbirtokosként feltüntetett Kohner Vilmoshoz/Willyhez (1877-1943), Kohner Zsigmond (1840-1908)

[503] Mardochái Hajehudi [Szabolcsi Miksa]: *A szeretet jegyében*. Egyenlőség, 1910. jan. 16, 10. o.
[504] Dr. Gerő József szerk.: *A királyi könyvek*, i. m. 79. o.
[505] Mardochái Hajehudi [Szabolcsi Miksa]: *A szeretet jegyében*, i. m. 10. o.
[506] *A Park-Club mozgalma*. Az Est, 1910. máj. 5, 6. o.; *A klubélet Budapesten. Mágnások és gentryk vegyesen. Park-Club*. Az Újság, 1910. dec. 25, 130-131. o.

egyetlen fiához.[507] Gazdasági tevékenysége mellett a családi vagyont megalapozó Kohner Zsigmond oszlopos tagja volt a PIH-nek, Wahrmann Mór halála után 1893-ban az ország első hitközségének elnökévé választották. Amikor megválasztása alkalmából az *Egyenlőség* néhány életrajzi adalékot kért tőle, Kohner Zsigmond a következőképpen összegezte életpályáját és hitvallását: „Kedves, édes, jó barátom, nekem nincs életrajzom. Születtem, egész életemen át becsületes ember voltam, rosszat tudtommal soh' sem tettem, és ha nagyon, nagyon gazdag volnék, minél több nyomort enyhítenék, mert ez az én legnagyobb örömöm. Mást igazán nem tudok magamról."[508] Bár a „nagyon, nagyon gazdag" fogalma kétségtelenül szubjektív, Kohner Zsigmond — az egyik legjelentékenyebb magyarországi magánbankház, a Kohner Adolf és fiai cég megalapítója, a Pest-lipótvárosi Takarékpénztár és az Első Magyar Kamgarnfonó igazgatósági tagja, a Kereskedelmi Bank váltóbírálója, az Iparbank és a Brüllökkel és Deutschokkal közösen alapított Nagysurányi Cukorgyár igazgatója — nem volt éppen szűkölködő. Ha nem is tekintette azonban magát eléggé vagyonosnak ahhoz, hogy szíve szerinti mértékben könnyítsen embertársai nyomorán, elég nagyban űzte e tevékenységet ahhoz, hogy a halála után több mint 20 évvel megjelent *Zsidó Lexikon* külön kiemelje: „Sok jótékonysági intézmény tiszteli Kohnerban megalapítóját és fenntartóját."[509] Keppich Emilről jóval kevesebbet tudni, 1893-ban 1841 kataszteri holdnyi birtokkal rendelkezett Tiszabő határában, ugyanebben az évben a földbirtokost beválasztották a Lipótvárosi Casinó igazgatóságába, 1907-ben nagybirtokosként és a Jász-Nagykun-Szolnok megyei törvényhatósági bizottság tagjaként húnyt el.[510] Rokonságban állt a 1907. január 28-án, halála előtt pár hónappal felpéczi előnévvel nemességet kapott Keppichekkel, de neve nem szerepel a nemesített családtagok között.[511]

Kohner Willy nem folytatta apja üzleti tevékenységét, lipótvárosi aranyifjúként inkább a vagyon elköltésén munkálkodott. „A gazdag polgári fiúk számára az önkéntesi év azt jelentette, hogy legalább százezer korona adósságot kell csinálni", emlékezett vissza Tarján Vilmos 1940-ben. „Emlékszem arra a trióra, mely Kohner Villyből, Magazinerből és Lindenbaumból állott. Az értelmiségi kategóriához tartozó zsidó fiúk legtöbbje trénönkéntes volt, mert ez a beosztás éjszakai vonatkozásban kevesebbe került a papának. Huszárgyereknek

[507] Weinmann Fülöp közjegyző okiratai. Budapest Főváros Levéltára VII. 184. 0851/1902. Fián, Willy-n kívül, Kohner Zsigmondnak hat lánya volt, Adél, Paula, Margit, Helén, Aranka, és Renée. OSZK. Gyászjelentések, FM8/35797/255: Kohner Zsigmond.
[508] Kohner Zsigmondtól. *Egyenlőség*, 1893. január 20, 8. o.
[509] Vörös Károly: *Budapest legnagyobb adófizetői 1873-1917*, i. m. 58, 96. o.; S. R. [Seltmann Rezső]: *Kohner Zsigmond*. In: Ujvári Péter szerk.: Zsidó Lexikon, i. m. 495. o. A jótékonyság gyakorlatáról ld. Haraszti György: *Zsidó jótékonyság és mecenatúra a századfordulón*. In. Uő: Két világ határán. Bp., Múlt és Jövő, 1999, 239-281. o. A jótékonyságról, mint a zsidó polgárság önképének alapvető attribútumáról és integrációs eszközéről: Konrád Miklós: *Zsidó jótékonyság és asszimiláció a századfordulón*. Történelmi Szemle, 43. évf. 2001, 3-4 sz. 257-285. o.
[510] bellusi Baross Károly szerk.: *Magyarország földbirtokosai. Az összes 100 holdnál többel bíró magyar birtokosok névsora, a tulajdonukban levő földterületek mívelési ágak szerinti feltüntetésével.* Bp., Hungária Nyomda, 1893, 333. o.; Előry Gabriella: *Kaszinók, részvénytársaságok és hitelek*. Aetas, 25. évf. 2010, 2. sz. 108. o.; *Halálozások*. Vasárnapi Újság, 54. évf. 1907, 17. sz. 344. o.
[511] Dr. Gerő József szerk.: *A királyi könyvek,* i. m. 103. o.

lenni azonban annyit jelentett, hogy elegánsan kell élni és sokat kell költeni."[512] Mivel apja támogatása nélkül Kohner Willy aligha jutott volna be a huszárokhoz, ahová komoly protekció kellett, hogy egy akármily gazdag zsidó vallású ifjat felvegyenek, lehetséges, hogy a saját életvitelét tekintve szorgos polgár apja nem nézte rossz szemmel egyetlen fia ebbéli rangemelkedését. Amint az *Egyenlőség* egy 1908-as szerkesztői üzenetéből kiderül, „a szépséges szép Kohner-Keppich Vera" férje az ügetőversenyeken is kitűnt tehetségével, amiben a hetilap főszerkesztője annak bizonyságát látta, hogy „a zsidót éppenséggel nem akadályozza fajtája a fajmagyarság legkiválóbb jelességeinek elsajátításában."[513]

A gyermektelen házasság azonban nem bizonyult tartósnak, Keppich Vera elvált férjétől, kitért, majd immár görögkeleti hitűként 1909. április 11-én hozzáment Budapesten az osztrák születésű Theodor Ypsilanti (1881-1936) herceghez.[514] Keppich Vera és férje aspirációit tekintve csupán egy a bizonytalannál is bizonytalanabb forrással rendelkezünk. Kisujszállási Kubicsek Fülöp és gömörváraljai Neumayer Marianne esküvőjének napján a templomban összegyűlt vendégseregnek, írta Biró Lajos egy 1911-ben megjelent novellájában, az embereknek „az az víziója támadt, hogy két óriási aranyfolyam dűl egymásba". A házasság után a feleség ekképpen vázolta fel férjének a követendő stratégiát: „Nézze Philippe, [...] nem előkelő dolog az irodalomban és a művészetben úgy lelkesedni a modernekért. Apreciálni kell őket is, támogatni kell őket, de lelkesedni csak a régiekért szabad. [...] Marianne második tanácsa ez volt: Az üzlettől egészen vissza kell vonulnia. Mi már a harmadik nemzedék vagyunk, amely megteszi a kötelességét, ha a vagyont konzerválja és képviseli, magát finomítja és a saját életét akarja előkelővé tenni… Ha felfelé törekszik, felfelé, felfelé, felfelé… A harmadik tanácsa ez volt: Az emberek és a címek közül a legrégibbeket kell keresni. A sportok közül a legújabbakat. Az istállót meg lehet tartani, de az istállótartásban mindig van a számunkra egy parvenü-vonás. Ezt lefoglalták előttünk. Az automobil nincs lefoglalva. Ehhez képest a mi vagyonunk is régi. Ez félig tudomány, félig művészet, ezzel kell foglalkozni." Így történt, hogy egy Budapest-Brüsszel túraút során az ifjú pár megismerkedett Illésházy Kázmér herceggel, aki, „mint mondani szokás, attasirozta magát hozzájuk és mint mondani szokás, egyengette társadalmi érvényesülésük útját és megnyitotta előttük a legelzártabb ajtókat."[515] A szereplők nevei mellé az OSZK-ban őrzött példány margójára egy az írásmód alapján kortárs kéz bejegyezte: „Kohner Villy", „Keppich Vera", „Ypsilanti herceg".

[512] Tarján Vilmos: *Pesti éjszaka*. Bp. Szerzői kiadás, 1940, 9. o. „Ha takarékoskodni akarsz", fakadt ki Biró Lajos egyik elbeszélésének nagypolgár csemetéje a kiadásain elszörnyülködő apjának, „ne küldtél volna a huszárokhoz. Miért nem mondtad, hogy legyek trénönkéntes?" Biró Lajos: *Az Ábel-család*. In: A ciklámen és más novellák. Bp., Singer és Wolfner, 1914, 79. o.
[513] Szabolcsi Miksa: *Meturgeman. Üzenetek és magyarázatok. Mn*. Egyenlőség, 1908. okt. 10, 7. o.
[514] *Házasság*. Budapesti Hírlap, 1909. ápr. 13, 6. o.; *Érdekes házasság*. Pesti Hírlap, 1909. ápr. 13, 9. o.
[515] Biró Lajos: *Fülöp és Marianne*. In: Uő: A fekete ostor és más novellák. Bp., Singer és Wolfner, 1911, 25-27, 30. o.

Biró Lajos elbeszélése elsősorban a zsidó nagypolgárság ifjú sarjainak korabeli imágójáról, a bejegyzés a pletykás Pestről szól, de a történet túl szép, hogy kihagyjuk. A feleség hamar ingerültté válik férjével szemben, aki megérti: neje szerelmes lett a hercegbe, akivel nemsokára meg is csalja. A történet már csak azért is érdekes, mert Bíró a férjet nem mutatja be kevésbé sznobnak, az elbeszélés valójában a rangkórságában teljesen gerinctelenné váló férfi reakciójára van kihegyezve: „Megrendülést de büszkeséget is érzett [...] Mi lesz? Intim tettenérés? Hercegné lesz Marianne? Büszkeséget, lázadozó, dagadozó gőgöt érzett. Herceg Illésházy Kázmérné… Úgy érezte, hogy hercegekkel lett egyenrangúvá, nádorispánokkal került rokonságba. És ha nem? Az sem volna baj, ha nem. De igen. Válás mindenesetre lesz. Illésházy Kázmér miatt. Egy egyenes és közvetlen, teljes és hibátlan összeköttetés hercegek húsz nemzetségével. Marianne megy előre, megy fölfelé és magával viszi őt is. Marianne! … Nagy gyöngédséget és nagy hálát érzett iránta.”[516]

A valóságban azonban, feleségével szemben és úri allűrjei dacára Kohner Willy — ekkor még — nem tért ki. 1912-ben a családi akkori feje, Kohner Adolf, valamint Kohner Alfréd és Jenő mellett Kohner Willy is zsidó felekezetűként kapta meg a bárói címet, 1929-ben elvállalta a *numerus clausus* után létrejött Központi Zsidó Diáksegítő Bizottság elnöki tisztségét,[517] neve nem szerepel a Kohner család azon tagjai között sem, akik 1938 októberében együttesen jelentek meg a PIH rabbiságánál, hogy bejelentsék kitérésüket, de 1943-ban katolikusként halt meg.[518] Feleségével ellentétben, és esetleges felkapaszkodási vágya dacára, Kohner Willy tehát nem fiatalkorában, az arisztokrácia kegyeinek elnyerése érdekében hagyta el a zsidó vallást, hanem élete utolsó éveiben, az antiszemitizmustól való menekülés reményében.

Míg Keppich Vera azért tért át, hogy hozzámehessen hercegéhez, Moscovitz Iván felesége, **Brüll Lily** (?-?) valószínűleg férje oldalán katolizált. Amiként Kohner Willy és Keppich Vera házassága, az ő kapcsolatuk is gyermektelen maradt, 1910-ben elváltak, majd mindketten még ugyanazon évben újraházasodtak. Moscovitz Iványról már szóltunk. Noha a bírói, majd politikusi karriert befutó jogász katolizálásában szerepet játszhattak opportunista megfontolások, és bár a megyei elit mellett a *Huszadik Század* körével is érintkezésben állt, áttérésében megítélésünk szerint döntően az a vágy vezette, hogy ezáltal végérvényesen befogadásra leljen abba a megyei nemesi társadalomba, amelynek tagjai között felnőtt. Annak viszont semmi jele, hogy keresztény hitre térését követően a gyermekkorában megismert közegen túlmenően az exkluzív arisztokrata társaságba is igyekezett volna bejutni. Szemben

[516] Uo., 32. o.
[517] *Báró Kohner Willy felel a Névtelen Diák levelére*. Egyenlőség, 1929. szept. 21, 2. o.
[518] *Bárósítás*. Egyenlőség, 1912. júl. 14, 10. o.; Dr. Gerő József szerk.: *A királyi könyvek,* i. m. 110. o.; *Hitközségek! Zsidó testvérek!* Egyenlőség, 1930. okt. 5, 9. o.; *A Kohner-bárók kitérése.* Egyenlőség, 1938. jan. 13, 5. o.; OSZK. Gyászjelentések, FM8/35797/255: szászbereki báró Kohner Willy.

nagyapjával és apjával, Moscovitz Iván nem lett a Nemzeti Kaszinó tagja. Bauer Hilda visszaemlékezései szerint Moscovitz Iván feleségeként Brüll Lilynek viszont e társaság frekventálása képezte legfőbb törekvését. Leánykori környezete ismeretlen, lehetséges, hogy ebbéli hajlamát az 1892-ben budapesti angol konzullá kinevezett, 1907-ben udvari tanácsi címmel kitüntetett, a Szent István-rend kiskeresztjét is birtokló apja, a rangkórságtól láthatóan nem mentes, de zsidó hitében megmaradt Brüll Ignác (1848-1918) táplálta belé.[519] Bauer Hilda Lesznai Anna meghívására 1909 nyarán töltött két hetet töltött a Moscovitz család körtvélyesi birtokán. Emlékeiben a házaspárról a következőket jegyezte fel: „Iván, a képviselő úr vendégei környékbeli dzsentrik — ott tartózkodásom alatt Mattyasovszkyak, kellemesi Merczerek, Kazinczyak —, katonatisztek. [...] Iván felesége leánynevén domony Brüll Lily, nagyon gazdag lipótvárosi család sarja, gyönyörű nő, Erzsébet királynéhoz hasonlított, akkor már válófélben volt Ivántól és csak arisztokratákkal volt hajlandó barátkozni (bár mindenkihez igen kedves volt). [...] Balatonföldvárról jött, ahol néhány hetet töltött, és kérte férjét, Moskovicz Ivánt, ne kísérje el, ne látogassa meg, mert Iván »sajnos« igen zsidósan nézett ki (sem apja, sem anyja, sem Máli nem néztek ki úgy. Pech!), és Balatonföldvár akkor arisztokrata nyaraló volt és Lily kizárólag arisztokratákkal barátkozott."[520]

Bár kissé már ingatag, de mégis jelentős vagyonát, összeköttetéseit és pozícióját tekintve válását követően Moscovitz Iván találhatott volna magának főrendi származású feleséget, második neje, uglyai Nyegre Róza egyszerű köznemes volt. Brüll Lily viszont 1910-ben a neves báró Bornemisszák és Jósikák leszármazottjához, Bauer Hilda emlékei szerint a „kedélyes, kövérkés" báró nagykászoni Bornemisza Lipóthoz ment feleségül, két lányt szült neki, 36 évesen a svájci Leysinben halt meg.[521]

Königswarter Hermann és Hatvany-Deutsch Károly apái, a zsidó közéletben aktívan részt vevő, kortársaik szerint vallásukhoz és/vagy közösségükhöz mélyen kötődő Moritz von Königswarter és Deutsch Bernát mindketten 1893-ban hunytak el, nem sokkal Wahrmann Mór 1892. november 26-án bekövetkezett halála után. E fejezetet vele és gyermekeivel zárjuk. „Hogy mije volt ő minekünk, felekezetének", írta halálakor Szabolcsi Miksa az *Egyenlőség*ben, „mit vesztett benne a magyar zsidóság, félve félek, hogy ezt egészen — csak később fogjuk megtudni. Űr, pótolhatatlan űr támadt sorainkban, lehullott fejünkről a koronánk, a kard kiesett kezünkből, elhomályosodott napunk."[522] Wahrmann Mórban,

[519] *Brüll Ignátz*. In: Ujvári Péter szerk.: Zsidó Lexikon, i. m. 148. o.; OSZK. Gyászjelentések, FM8/35797/65: dr. Brüll Ignác.
[520] Bauer Hilda: *Emlékeim*, i. m. 44-45. o.
[521] Uo., 44. o.; Repiszky Tamás: *Emlékkép-foszlányok. Adalékok Lesznai Anna családtörténetéhez*, i. m. 28. o.
[522] Sz. M. [Szabolcsi Miksa]: *A mi nagy veszteségünk.* Egyenlőség, 1892. dec. 2, 1. o.

jelentette ki Mezey Ferenc a *Magyar Zsidó Szemle* hasábjain, felekezete „a legnagyobb magyar zsidó halálát siratja".[523]

De miért is támasztott Wahrmann halála pótolhatatlan űrt? A kifejezés ugyanis ebben az esetben nem jelentett merő formulát. Az *Egyenlőség* Wahrmann Mórban, a pesti zsidó község első rabbijának, Wahrmann Izraelnek unokájában persze büszkén búcsúztatta a jeles közéleti személyiséget és pénzügyi szaktekintélyt, a magánbankárt és vállalkozót, Magyarország első zsidó hitű képviselőjét, a majdnem miniszterré lett politikust, de feltűnő, hogy a zsidóság érdekében a politikai porondon vállalt szereplését egy rövid mondattal elintézte — „Kevés alkalommal lépett ő sorompóba felekezetünkért."[524] Ez egyfelől igaz, másfelől meglepően szigorú ítélet, tekintve, hogy ha Wahrmann Mór valóban ritkán lépett fel a parlamentben a zsidók védelmében, mégis azon kevés zsidó vallású képviselők közé tartozott, akik ezt több alkalommal megtették, zsidó mivoltát a képviselőházban is nyíltan és büszkén vallotta, még Istóczyval is párbajozott.[525] Csakhogy 1892-ben az *Egyenlőség* Wahrmannban egy olyan zsidó közéleti személyiséget, hitközségi vezetőt búcsúztatott, akinek túl óvatosnak és passzívnak ítélt politikájával élete utolsó éveiben mind nyíltabban szemben állt. Wahrmann Mórt 1883 őszén választották meg a PIH elnökének. A pozíciót a hitközség már három évvel korábban felkínálta Wahrmannak, aki ezt akkor még elutasította, 1883 novemberében a tisztséget indoklása szerint az időközben kirobbant antiszemita hullám miatt fogadta el. Amint megválasztása után kijelentette: „Mikor [...] meghívásuknak engedek, teszem azért, mert érzem, hogy a mostani viszonyok közt, senkinek sincs joga a reá váró kötelességek alól magát kivonni. Ami azelőtt lehetséges volt, ma nincs megengedve, ma, midőn hitrokonaink ellen nemcsak az országban, hanem egész Európában sötétség, gyűlölség, otrombaság és vak szenvedély szövetkezett, ma, midőn kötelességünk az ellenséges áramlatokkal szemben férfiasan küzdeni."[526] Az ország messze legnagyobb, a zsidóság életében a reformkor óta vezető szerepet betöltő hitközségének Wahrmann Mór tejhatalmú urává vált. „Minden szava parancs lett a zsidóságban. »Wahrmann mondta…« — ez már fellebbezhetetlen ítélet volt", írta Szabolcsi Miksa fia, az *Egyenlőség* szerkesztését apja halála után 1915-ben átvevő Szabolcsi Lajos (1889-1943).[527] Ellentétben azonban megválasztásakor tett kijelentésével, Wahrmann hitközségi elnökként kifejezetten óvatosnak mutatkozott. Óvta

[523] Dr. Mezey Ferencz: *Wahrmann Mór (1832-1892)*. Magyar Zsidó Szemle, 9. évf. 1892, 691. o.
[524] Sz. M.: *A mi nagy veszteségünk*, i. m. 1. o.
[525] Wahrmann Mór gazdasági tevékenységéről: Kövér György: *„Wahrmann és fia"*. In: Frank Tibor szerk.: *Honszeretet és felekezeti hűség. Wahrmann Mór 1831-1892*. Bp., Argumentum Kiadó, 2006, 79-90. o. Politikai nézeteiről és szerepvállalásáról: Vörös Károly: *Wahrmann Mór: egy zsidó politikus a dualizmus korában*. In: Uo., 71-78. o.; valamint: Welker Árpád: *Wahrmann a magyar országgyűlésben*. In: Uo., 111-170. o. Wahrmann felmenőire és életrajzi információra a kötetben megjelent tanulmányokon kívül ld. *Wahrmann Mór. Életrajzi adatok*. Egyenlőség, 1883. nov. 25, 3. o.; Szabolcsi Miksa: *Wahrmann Mór*. Egyenlőség, 1891. okt. 30, 2-5. o.; Vadász Ede: *Adalékok a Wahrmann-, gorlicei Weiss-, Szófer- (Schreiber-) és Fischmann-családok származási adataiból. Ezen családok kiválóbbjainak életrajzához is*. Bp., Athenaeum, 1907.
[526] *A pesti izr. hitközség közgyűlése*. Egyenlőség, 1883. nov. 25, 4. o.
[527] Szabolcsi Lajos: *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881-1931). Emlékezések, dokumentumok.* Bp., MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993, 41, o.

a hitközséget attól, hogy a magyar zsidóság politikai képviseletében lépjen fel a nyilvánosság előtt, élete utolsó éveiben ellenezte, majd passzívan és szkepszissel figyelte az *Egyenlőség* köré tömörülő fiatal nemzedék mozgalmát a recepció kivívásáért, míg a hetilapban hol Szabolcsi Miksa, hol Vázsonyi Vilmos intézett éles bírálatokat a liberális kormányzatnak semmi kellemetlenséget okozni nem akaró és ily módon a recepciós mozgalomban az őt megillető vezérszerepet vállalni nem merő hitközségi establishment, vagyis Wahrmann ellen.[528]

A zsidók vallásukhoz és közösségükhöz való kötődésének a megerősítését azonban az *Egyenlőség* még a recepciós mozgalomnál is fontosabbnak tartott, és a lap megítélése szerint Wahrmann Mór e téren mindenkinél többet tett, nem is annyira az elnöksége alatt hozott konkrét intézkedések révén, mint inkább személyes hitének és elkötelezettségének szuggeráló erejével. „Buzgalma", írta Szabolcsi Miksa egy évvel halála előtt, „utánzást szül még azokban a körökben is, melyek azelőtt alig merték bevallani maguknak, hogy még zsidók, és a melyek most meleg érdeklődést tanúsítanak felekezeti ügyeink iránt. Wahrmann regenerátora az általa vezetett hitközségnek."[529] Wahrmann Mórban Szabolcsi elsősorban a jó zsidót, az ösztönző példaképet siratta el: „Ki pótolhatja őt minekünk! Ki az, ki, mint ő, példájával egész nagy köröket hódíthat vissza a felekezeti életnek, ki ügyeink iránt új, friss érdeklődést kelthet, hol az rég kihalt vagy kihaló félben van; ki töltheti meg, mint ő, példájával a templomokat; ki keltheti életre, mint ő, példájával a zsidó községi életet, a zsidó öntudatot!"[530]

Wahrmann Mórnak Gold Lujzával (1841-1865) 1861-ben kötött házasságából egy lánya, **Wahrmann Renée** (1862-1926), és két fia született, **Wahrmann Ernő** (1863-1906) és **Wahrmann Richard** (1865-1912). Felesége harmadik gyermeke születésekor meghalt, Wahrmann nem házasodott újra, gyermekeit nevelőnők, házitanítók nevelték.[531] Fiai nem jártak apjuk nyomdokain, a kereskedelmi pálya helyett inkább a kártyaasztalnál és a lóversenyeken tündököltek, mágnásokkal mulattak. Ernő bőszen párbajozott, Richárd orfeumi énekesnőkért bolondult, versenyistállót tartott,[532] néha ő is párbajba keveredett, olykor éppen zsidósága miatt, így 1887-ben, amikor is egy kávéházi civódás során gróf Széchenyi Andor, aki különben jó pajtása hírében állt, „komisz zsidó" kiáltással rávágott a botjával, minekután

[528] *A budapesti izr. hitközség közgyűlése*. Egyenlőség, 1885. márc. 1, 5. o.; Szabolcsi Miksa: *A pesti izraelita hitközség*. Egyenlőség, 1891. márc. 6, 1. o.; Szabolcsi Miksa: *Állapotainkról. IV. A receptió és az orthodoxia.* Egyenlőség, 1891. ápr. 10, 2-3. o.; Dr. Vázsonyi Vilmos: *Szapáry Gyula gróf és a zsidók*. Egyenlőség, 1891. aug. 21, 2-3. o.; Dr. Vázsonyi Vilmos: A győzelem útján. Egyenlőség, 1894. jún. 29, 1. o.; Molnár Jenő: *A mi nagyjaink. Vázsonyi Vilmos. (Második közlemény).* Egyenlőség, 1923. aug. 4, 10-11. o.; Palágyi Lajos: *Szabolcsi Miksa és a recepció*. Jubileumi különszám az *Egyenlőség* félévszázados működése alkalmából, 1930. január, 29-30. o. Szabolcsi Lajos: Két emberöltő, i. m. 57-59. o.; Miklós Konrád: *Jews and Politics in Hungary in the Dualist Era, 1867-1914*. East European Jewish Affairs, Vol. 39. 2009, 2. sz. 167-186. o.

[529] Szabolcsi Miksa: *Wahrmann Mór*, i. m. 3. o.

[530] Sz. M.: *A mi nagy veszteségünk*, i. m. 2. o.

[531] *Szabolcsi Miksa*: Wahrmann Mór, i. m. 5. o.; OSZK. Gyászjelentések, FM8/35797/561: Gold Luiza

[532] W*ahrmann Ernő öngyilkos.* Pesti Hírlap, 1906. jún. 1, 10. o.; Wahrmann Ernő öngyilkos. Budapesti Hírlap, 1906. jún. 1. 7-8. o.; Pázmándy Dénes: *A Wahrmann-család tragédiája*. Szombat, 1934. febr. 3. 6-7. o.; 1934. febr. 17. 7-8. o.; Bródy István: *Régi pesti dáridók*, i. m. 59-60. o. Kellér Andor: *Mayer Wolf fia. (Wahrmann Mór életregénye)*. H. n. [Bp.], Hungária, é. n., [1941], 39. o.

Richard életveszélyesen meglőtte az ifjú grófot.[533] Wahrmann Mór fiai részt vettek apjuk temetésén, de a Rabbiképzőben ezt követően rendezett gyászünnepélyen már nem jelentek meg.[534] Wahrmann Ernő, adta hírül az *Egyenlőség*, 1893 húsvét hetén Brüsszelben betért a katolikus egyházba, öccse még apja életében áttért, méghozzá állítólag Indiában, a protestáns hitre, később Nyitrán ő is katolizált.[535] Wahrmann „Rebeka = Regina = Rifke = Rive = Rimka oszt' Renée"[536] fiatalkorában a főváros egyik legjobb partijának számított, a „fővárosban legünnepeltebb zsidó-leány"[537] nagy háztartást vitt, apja mellett illusztris vendégeket fogadott, így Haynald Lajos (1816-1891) akkori kalocsai érseket, később bíborost, akinek kérdésére, vajon mikor fogja őt megesketni, az anekdota szerint kissé impertinensen azt válaszolta: „Akkor, mikor Eminenciád rabbivá lesz!"[538] Wahrmann Renée 1883-ban feleségül ment a házasság révén 400 000 forint hozománnyal gazdagodott, apjával együtt egy évvel korábban nemességet kapott szeszgyáros megyeri Krausz Izidorhoz (1854-1920), kitől 1895-ben egy lánya született, Amália Lujza.[539] Tíz évvel házassága s immár apja halála után, *A Hét* 1893. október 1-ei számának címlapját Wahrmann Renée portréja ékesítette. „Ő típusa", írta ekkor Kóbor Tamás „nemes típusa az úgyszólván külön társadalmi osztályt képező lipótvárosi hölgyeknek."[540] Wahrmann Renée, amint már említettük, 1897. december végén jelentette be kitérését a PIH rabbiságában, az ekkor már felbontott házasságából született lányával a református egyház kebelébe lépett, majd egy hónapra rá hozzáment Beretvás Endre császári és királyi kamaráshoz.[541] Hogy kitérése előtt nem sokkal egy díszes tóraéket rendelt meg egy fővárosi aranyművesnél, s hogy kitérése után ezer forintot küldött a Pesti Izraelita Nőegyletnek, nem sokat változtatott a lényegen: alig telt el öt év Wahrmann Mór halála után, s két fiát követően immár egyetlen lánya is elhagyta a zsidó felekezetet.[542]

A Wahrmann fiúk áttérésüket követően sem változtattak életvitelükön. Ernő egy ideig követségi kereskedelmi attaséként dolgozott Brüsszelben majd Londonban (amely posztot, de ez itt talán valóban mellékes, zsidó hitűként aligha tölthette volna be), állását azonban rövid időn belül egészségügyi okok miatt otthagyta. Fényűzően élt, óriási összegeket vesztett el kártyán, lóversenyeken. Miután vagyonát pár év alatt elherdálta, nővére apanázsából élt, élete utolsó éveiben többnyire külföldön, Monte Carlóban és Nizzában, ahol tovább játszott, mind nagyobb szenvedéllyel, de változatlanul kevés szerencsével. „Ez a legnagyobb mértékben

[533] Kacziány Géza, *Híres magyar párbajok*. Bp., Kohn Testvérek Kiadása, 1889, 98-99. o.; Clair Vilmos: *Magyar párbajok Attila hun király idejétől az 1923. év végéig*. (1930). In: Uő: Magyar párbaj. Bp., Osiris, 2002, 308. o. A párbajt Kacziány tévesen Ernőnek tulajdonította.
[534] *Wahrmann emlékezete*. *Egyenlőség*, 1892. dec. 16, 8. o.
[535] Szabolcsi Miksa: *Az új nemzedékért*. Egyenlőség, 1893, ápr. 14, 4. o.; *Amit Wahrmann Mór sem sejtett*. Egyenlőség, 1893. máj. 19, 11. o.
[536] Vadász Ede: *Adalékok…*, i. m. 8. o.
[537] Kacziány Géza, *Híres magyar párbajok*, i. m. 82. o.
[538] Pázmándy Dénes: *A Wahrmann-család tragédiája*, i. m. 1834. febr. 3, 6. o.
[539] Vadász Ede: *Adalékok…*, i. m. 8. o.; *Wahrmann Renée hozománya*. Országos Hírlap, 1897. dec. 2, 9. o.
[540] Flaneur [Kóbor Tamás]: *Krauszné-Wahrmann Renée*. A Hét, 1893. okt. 1, 244. o.
[541] MZsL, TB. B/67.; Vadász Ede: *Adalékok…*, i. m. 8. o.; Válásáról: *Informatio megyeri Dr. Krausz Izidorné szül. Wahrmann Renéenek megyeri Dr. Krausz Izidor ellen indított bontóperében*. A per adatai alapján szerkesztették: Dr. Györffy Gyula és Tóth Gáspár ügyvédek. Bp., 1897. Kitéréséről ld. a II. fejezet 232. lábjegyzetében megadott utalásokat.
[542] *Megtörtént*. A Jövő, 1898. jan. 28, 4. o.

fokozta idegességét", írta 1906-ban a haláláról beszámoló *Pesti Hírlap*. „Talán éppen ez volt az oka, hogy egyre-másra affaire-ekbe keveredett, minduntalan új meg új párbaj akadt, melyek nagyobb részét ő maga provokálta. Legutóbbi nizzai tartózkodása alatt egy Magin nevű német mérnökkel volt lovagias ügye. E párbajban, melyet pisztolyra és kardra vívtak, Wahrmann Ernő súlyos fejsebet kapott, melyből még nem épült fel teljesen. Ez a párbaj és pénzzavarai kergették bele, úgy látszik, az öngyilkosságba."[543] A *Pesti Hírlap*hoz hasonlóan, a *Budapesti Hírlap* is kiemelte: utolsó éveiben a becsületbeli ügyek provokálása Wahrmann Ernőnél „valóságos mániává fajult".[544] Öngyilkossága előtt pár nappal, miután az *Alkotmány* értesülései szerint százezer frankot tett az angol derbin VII. Eduárd végül helyezést sem ért lovára,[545] visszatért párizsi lakásába, holttestére egy reggel cselédje talált rá a nyitva hagyott gázkályha csöve mellett. „A szobában az asztalon több levelet találtak", írta a *Pesti Hírlap*, „s egy végrendeletet, melyben kijelenti, hogy az élet harcát megunta, s ezért elhatározta, hogy az élettől önként megválik, mert arra, hogy helyzete javuljon, nincs kilátása".[546] A *Budapesti Hírlap* még idézett is a végrendeletből: „Belefáradtam a küzdelembe és nem tudom, miként menekülhetek meg az éhhaláltól", írta (?) Wahrmann Ernő halála előtt.[547]

Wahrmann Richard kevesebbet párbajozott, de bátyjánál is nagyobb szenvedéllyel űzte a szerencsejátékokat, anyagi helyzetén egyéb úri passziói, így 1897-ben tett féléves szomáliai és abesszíniai expedíciója sem segített.[548] Wahrmann Ernő halálakor az *Alkotmány* úgy tudta, már öccse, Richard is elvesztette összes vagyonát.[549] Helyét soha nem találta meg, Párizs, London, Bécs és Monte Carló között ingázott. Végül a bátyjához hasonlóan Richard is nővére anyagi támogatására szorult. Az apanázst a fáma szerint Schratt Katalin közbenjárásának köszönhette, de a nővére által biztosított évi járadékot rendre elkártyázta pár hét alatt, élete végén teljesen elzüllött, 1912-ben bátyjához hasonlóan Párizsban véget vetett életének, főbe lőtte magát „egy tizedrangú párisi penzióban, amelyet leginkább zsokék és sportemberek látogatnak". A Père Lachaise-ben temették.[550]

Wahrmann Renée második férjének, Beretvás Endrének 1902-ben bekövetkezett halála után harmadszorra is férjhez ment, az úgyszintén császári és királyi kamarás Fáy Bélához, akitől 1907-ben elvált. Válását követően visszavette második férje nevét, fokozatosan visszavonult a társasági élettől. Anyagi helyzete a háború után megcsappant, az *Újság* szerint a morfium rabjává lett, szanatóriumból szanatóriumba vándorolt. Özvegy

[543] *Wahrmann Ernő öngyilkos.* Pesti Hírlap, 1906. jún. 1, 10. o.
[544] *Wahrmann Ernő öngyilkos.* Budapesti Hírlap, 1906. jún. 1, 7. o.
[545] *Wahrmann Ernő öngyilkossága.* Alkotmány, 1906. jún. 2, 6. o.
[546] *Wahrmann Ernő öngyilkos*, i. m. 10. o.
[547] *Wahrmann Ernő öngyilkos*, i. m. 8. o.
[548] *Wahrmann Richard Afrikában*. Országos Hírlap, 1897. nov. 24, 6. o.
[549] *Wahrmann Ernő öngyilkossága*, i. m. 6. o.
[550] *Wahrmann Richárd tragédiája. (Saját tudósítónktól)*. Pesti Napló, 1912. szept. 28, 6. o. Valamint: Nepos.: *Wahrmannék. Két öngyilkosság kulisszatitkai. (Saját tudósítónktól)*. Pesti Hírlap, 1912. szept. 28, 10. o.; *Wahrmann Rikárd — öngyilkos*. Budapesti Napló, 1912. szept. 28, 8. o.; Fröhlich János: *Wahrmann Richárd öngyilkos*. Az Újság, 1912. szept. 28, 6-7. o.

Beretvás Endrénéként, 64 évesen halt meg.[551] „Az egykor ünnepelt asszony, sorozatos családi tragédiák után, leszorul a szereplés csillogó színpadáról és csak azt látni, amint libegve úszik megtört alakja után a bánat és a csalódás fekete fátyla", írta halálakor stílusos tendenciózussággal az *Egyenlőség*.[552] Lánya, a születésekor Málke Genendl zsinagógai nevet kapott **Krausz Amália Lujza** (1895-1930) még nem érte el harmadik életévét, amikor követte anyját a református vallásba, de 1911-ben, vagyis csupán 16 évesen már katolikusként ment hozzá Thurn und Taxis Miksa Egon herceghez, aki a házasság révén a nála 23 évvel fiatalabb feleség mellé apjától, a nemesi előnevét ekkor már családnévként viselő megyeri Megyeri Izidortól 6 millió korona hozományt kapott.[553] Az uralkodóházzal egyenrangúsított hercegi családba való beházasodással Amália Lujza elérte a társadalmi rangemelkedés legfelsőbb fokát, amit egy kitért zsidó család sarja elérhetett. Házassága azonban gyermektelen maradt, anyja halálakor a családi gyászjelentést már elváltan, Megyery-Beretvás Lola néven adta ki.[554] „Féktelen természete", írta egy esztergomi lap „Krausz Beretvás Wahrmann Lola" 35. életévében bekövetkezett halálakor, „hatalmas vagyont olvasztott semmivé, úgyhogy legutóbb már anyagi bajokkal küzdött s idegeinek csillapítására szereket vett be. Úgy látszik a kábítószerek következtében néhány nap előtt összeesett Budapesten a Király-utcában. A mentők az egyik fővárosi szanatóriumba szállították, ahol meghalt." A Kerepesi úti temetőben református szertartás szerint helyezték örök nyugalomra.[555]

Wahrmann gyermekeinek áttérését az apjukról szóló irodalom ritkán mulasztotta el megemlíteni, de ennél tovább nem ment, sem a Wahrmann Mór halálát követő évtizedekben, sem a közelmúltban. A mi szempontunkból azonban Moritz von Königswarterhez képest, aki bécsi volt és nem pesti, illetve Deutsch Bernáthoz képest, akinek csak egyik fia tért ki, Wahrmann Mór esetében még inkább felvetődik a kérdés: kötődését a zsidó vallás és közösség iránt miért nem sikerült átadnia gyermekeinek? Hogy a kérdéssel még azon történészek sem foglalkoztak, akik amúgy figyelmet szántak Wahrmann Mór zsidóságának, némileg meglepő, ugyanis éppen Wahrmann az, akinek esetében a neológ értelmiség, jelesen az *Egyenlőség* előállt egy magyarázattal. A magyarázatot a hetilap ráadásul Wahrmann Mór szájába adta. „Láttad már, jámbor olvasó, a nálunk újabban behozott külön ifjúsági istentiszteletet?", tette fel a kérdést Szabolcsi Miksa a Wahrmann fiúk kitéréséről lábjegyzetben tudósító, 1893. április 14-én megjelent cikke végén. „A pesti izraelita hitközségnek múlt évben elhunyt, nagy nevű elnöke, midőn csak röviddel halála előtt egy

[551] Vadász Ede: *Adalékok…*, i. m. 8. o.; *Wahrmann Renée, a régi Pest ismert szépsége meghalt. Egy nevezetes és pompázó élet szomorú története.* Újság, 1926. nov. 24, 4. o.; *Wahrmann Renée meghalt.* Pesti Hírlap, 1926. nov. 24, 10. o.
[552] Molnár Jenő: *A Wahrmann-család tragédiájának utolsó felvonása*. Egyenlőség, 1926, nov. 27, 5. o.
[553] Vadász Ede: *Adalékok…*, i. m. 8. o.; Kempelen Béla: *Magyar zsidó családok*, i. m. II. köt. 146. o.; Dr. Gerő József szerk.: *A királyi könyvek*, i. m. 117. o.
[554] Molnár Jenő: A Wahrmann-család tragédiájának utolsó felvonása, i. m. 5. o.
[555] *Megyeri Krausz Izidor leánya meghalt.* Esztergom, 1930. júl. 25, 2. o. Ld. még: *Wahrmann Mór unokája, Beretvás Lola meghalt*. Pesti Hírlap, 1930. júl. 24, 11. o.; *Miért hagyott Beretvás Lola 200.000 pengőt egy pesti fiatalemberre?* Színházi Élet, 1930. nov. 30, 54-55. o.

ilyen istentiszteletet végignézett, a templomból menet egy hozzá közel álló barátja előtt keserű hangon jegyezte meg: »Tán sikerül jóvá tennem mások gyermekein, mit a magam fiain elhibáztam. Tudja isten, mi rossz elvek nyomán neveltük gyermekeinket; neveltük vallás nélkül. Tudom, fél évig sem leszek a sírban és fiaim megtagadják hitüket.« S itt bold. Wahrmann Mór ismétlé az előző mondatot: »Tán sikerül jóvá tennem mások gyermekein, mit saját fiaimon elhibáztam.«"[556] Fiairól Wahrmann úgy látszik lemondott, erre utal részleteiben ismeretlen utolsó végrendelete, amelynek értelmében vagyona kétharmadát lányára hagyta, míg fiai csupán a hagyaték egyharmadán osztozkodhattak. A végrendelet, írta ráadásul a *Magyar Hírlap*, „levonatni rendeli mindamaz összegeket, amelyeket [Wahrmann Mór] adósságaik kifizetésére fordított. A kifizetett összegek az elhunyt könyveiben pontosan föl vannak jegyezve."[557]

Wahrmann nem csupán szarkasztikus, gyakran sértő humoráról volt híres,[558] de hőn szeretett lánya, Renée iránti ragaszkodásáról is. Renée kitérésekor az 1893-ban Wahrmann Mórnak tulajdonított rövid magyarázatot az *Egyenlőség* immár tágabb történelmi keretbe helyezve fejtette ki: „Magára az esetre vonatkozólag kevés szavunk van, bárha ránk nézve éppenséggel nem minden tanúság nélkül való. Wahrmann Mór gyermekeinek zsenge kora olyan időbe esett, mikor a zsidóság egy része örömmámorában azt hitte, hogy nem cselekedhet szebbet, jobbat, mintha az immár fölszabadult vallásnak lehetőleg szűk helyet szorít a házában. Igaz, hogy feje tetejére állított logika, de mégis úgy történt. Lehetőleg keveset tanítani a zsidóból, lehetőleg csak keresztény társaságba vinni és csak keresztény gouvernansok és tanítók által neveltetni a gyermekeket; szóval kerülni mindazt, a mi zsidó, a mi a régire emlékeztet: ez volt a jelszó. Mikor aztán a nyolczvanas évek kezdetén kívülről kezdtek emlékeztetni bennünket zsidó voltunkra, egy generácziónak a neveltetése, és ezek között Wahrmann Mór gyermekeié is, kik különben édes anya gondoskodása nélkül nőttek föl, nagyobbára be volt fejezve. Visszahívták volna a szülők a zord időben meleget adó száműzött géniuszt, csakhogy a fölcseperedett generáczió már nem ismerte s ennélfogva csak vajmi kevesen vezethették újból vissza házuk tűzhelyére. A Wahrmann-gyermekek ezt a géniuszt meg nem ösmerték soha. Édes atyjuk később mind nagyobb odaadással fordult

[556] Szabolcsi Miksa: *Az új nemzedékért*, i. m. 3-4. o.
[557] *Wahrmann végrendelete*. Egyenlőség, 1892. dec. 2, 19. o.; A *Magyar Hírlap*ot idézi: Frank Tibor: *Magyar és zsidó. A Wahrmann-életrajz kérdései*. In: Uő szerk.: Honszeretet és felekezeti hűség, i. m. 34. o. Wahrmann élete utolsó tíz évében több végrendeletet írt, majd vont vissza. Hagyatéki leltára, illetve utolsó végrendelete pontos ismeretének hiányában nem tudni mekkora vagyont hagyott utódaira. A *Vasárnapi Újság* őt millió forintról írt, Wahrmann Mórról szóló tanulmányában Vörös Károly, minden forrás megjelölés nélkül, hat millió forintot említett. Forrása talán éppen az *Egyenlőség* lehetett, amely szerint az egyharmadra szorított Ernő és Richard fejenként egy-egy millió forintot kaptak. Ld. Kövér György: „Wahrmann és fia", i. m. 86-87. o.; Vörös Károly: Wahrmann Mór, i. m. 77. o.; *Wahrmann Mór fiai. Egyenlőség*, 1893. nov. 17. 3. o.
[558] Wahrmann e vonásáról barátja, Tenczer Pál már 1869-ben beszámolt. Ld. Tencer Pál: *Wahrmann Mór*. In: Uő szerk.: Album. Második füzet. 1869. április 26. Pest, Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társulat, 1869, 6. o.

ugyan a zsidóság felé, de gyermekei ezt meg nem értették, Izrael szelleme idegen szellem maradt rájuk nézve."[559]

A Wahrmann fiúk tragikus útját, ha más megközelítésből, de Bródy Sándor is az apai nevelés hatásának tudta be. „Egy bagolyszemű, különösen kerek fejű, vicces ember, mint atya működött abban", írta Bródy Wahrmann Richard öngyilkossága után. „Grófnak nevelte őt, hercegnek a bátyját, hercegnőnek a nénjét. Mulatott azon, hogy ő megmaradt komisz kalmárnak, míg a fiai már kiskorukban nem tudtak gyalog járni, annyira hozzászoktak a paripaháthoz. A két kis gimnazista úgy járt, mint a huszárkapitányok: a föld mint méltatlan elementum himbálódzott a lábuk alatt. Ha vendégek voltak, igazi sèvres-in ettek. A legelőkelőbb vendégek voltak mindig, és neki mint normalistának diplomáciai karriert jósoltak. Derbyt fog nyerni, cseh grófné lesz a felesége. Aztán huszár is lett. A kerek fejű, nagy elméjű, nagy hasú atya sugárzott a boldogságtól, hogy ilyen karcsú, elegáns, hős és úri fia van. És voltaképpen az, aki magára nézve annyira cinikus volt, indította őt meg a reprezentálás karrierjén, amely most, mindjárt végződik." [560]

Persze véleményét Bródy is elsősorban a pesti pletykákra alapozhatta, és arra sem esküdnénk, hogy az *Egyenlőség* által Wahrmann Mórnak tulajdonított szavak valóban elhangoztak. Afelől viszont nem lehet kétség: Wahrmann-nak a PIH elnöki minőségében tett kijelentései arról tanúskodnak, hogy élete utolsó éveiben mind nagyobb aggodalommal tekintett hitsorsosainak, és különösen a fiataloknak vallásuktól és közösségüktől való eltávolodására, a keresztény világ elszívó hatására. 1889-ben a PIH új kórházának felavatása alkalmával mondott beszédében sajnálatát fejezte ki, amiért „az élvezetek utáni hajhászás és a praktikus tudományok felhalmozása egyrészről, a létért való annyira megsúlyosodott küzdelem másrészről [...] háttérbe szorította a szentírásban s egyéb vallásos iratokban való búvárkodást", illetve fájdalmát, amiért a fiatalok „az ősök fényes történetét is alig ismerik és alig a könyvek-könyvét, mely a zsidóság legszentebb öröke".[561] Egy évvel később, a PIH közgyűlésén feltehetően inkább saját nemzedékéhez és rétegéhez szólt, illetve ezt rótta meg, amiért nem teljesítette felekezeti kötelességeit, sőt attól tüntetőleg távol maradt: „Míg minden más felekezet körében a személyes részvét, a felekezeti és humanitárius feladatok teljesítése a legkitűnőbbeknek, sőt a legmagasabb polczokon levő személyeknek is nemes ambícióját képezi, és a felekezeti ügyek vezetésében ott találjuk a társadalom legragyogóbb neveit — addig nálunk, különösen a magasabb állásban levőknél, az úgy nevezett értelmiséghez tartozó tagoknál közönyösség mutatkozik az egész községi élet iránt, és sokan büszkélkednek vele, hogy minden egyéb téren minden egyébre törekednek, de visszavonulnak mind attól, a mi a

[559] *Egy áttérés alkalmából*. Egyenlőség, 1898. jan. 9, 2-3. o. A cikk aláírás nélkül jelent meg, a stílus Szabolcsi Miksáé.
[560] Bródy Sándor: *Oroszlánszívű Richárd utolsó órája*. In: Uő: Elmélkedések. Bp., Lampel, é. n. [1914], 7-8. o.
[561] *Wahrmann Mór beszéde 1889. november hó 17-én, a pesti izraelita hitközség új kórházának felavatása alkalmából.* Egyenlőség, 1889. nov. 24, 2. o.

hitközség feladataival összeköttetésben van."[562] 1891-ben, halála előtt kevesebb, mint egy évvel, a pesti Chevra Kadisa tagfelvételi üléseinek záróünnepélyén mondott beszédében immár a jó hazafiságot is megvonta attól, ki nem ragaszkodott felekezetékez: „Az nem igazi hazafi, ki felekezetéhez nem ragaszkodik, az nem jó polgár, ki felekezetét elhanyagolja. Lángoló honszeretetünk kell, hogy karöltve járjon a felekezetünk iránti törhetlen hűséggel, odaadással."[563] A Chevra Kadisába való belépés, jelentette ki beszédében, „lepattintja a divat mázát a zsidó szívről. Sok, sok zsidó ilyenkor valóságos fölfedezést tesz, fölfedezi saját magát, az apák hitéért melegen verő zsidó szívét. Divat, utánzás, élvhajhászás hirtelen egész ürességükben, trágárságukban tűnnek fel előtte, érzi, hogy a mi után futott, nem az ő világa, és a hová tartozik, onnan eltávolodott. Ekkor idejön hozzánk, megújítja szövetségét zsidó voltával, a zsidó jótékonysággal és szeretettel, a zsidó hűséggel, hittel, odaadással, a zsidó szellemmel és felfogással."[564] Tekintve, hogy az ellentét itt nem „polgár" versus „úr", hanem zsidó versus nem zsidó szembeállításában fogalmazódott meg, Wahrmann már-már mondhatni disszimilációs hangokat ütött meg. A gond persze azokkal volt, akik, amint fiai, nem tértek vissza közösségükhöz. Halála előtt nem sokkal Wahrmann Mórt negyedszerre is megválasztották a PIH elnökének. A hitközség új választmányának alakuló gyűlésére írt beszédében, amelyet életében már nem tarthatott meg, a hitközség elsőrendű feladatát a fiatalság „intenzívebb" zsidó nevelésében jelölte meg: „Intenzívebben mind eddig lássunk hozzá felekezeti iskoláink, hitoktatásunk fejlesztéséhez. Intenzívebben, mint eddig fejleszszük a zsidó öntudatot és áldozatkészséget. Intenzívebben mind eddig fejleszszük és emeljük az istentiszteletet; tanítsuk és terjeszszük különösen népünk történetét, támogassuk a zsidó tudományos törekvéseket és növeljük első sorban a vallásos érzést a zsidó ifjúságban."[565]

Wahrmann Renée kitérésekor írt cikkében Szabolcsi Miksa azt sugallta, hogy Wahrmann Mór is a zsidó polgárság azon rétegéhez tartozott, amelyet az 1880-as évek első felének antiszemita válsága térített vissza zsidóságához. A jelenséget a felekezeti sajtó már alig egy évvel a tiszaeszlári vérvád kitörése után regisztrálta. „A zsidógyűlölők hazafiatlan erőlködésének jó oldala", írta az *Egyenlőség* 1883 márciusában, hogy „a fagyos közönyt megtörte, mely a zsidóságot már közel két évtized óta, mint valóságos átok szállta meg".[566] Hasonló vélemény olvasható egy 1884-ben vagy 1885-ben megjelent röpiratban: „Hogy állt a

[562] *A pesti izraelita hitközség közgyűlése*. Egyenlőség, 1890. márc. 30, 5. o.
[563] Wahrmann Mór beszéde. A pesti Chevra-Kadisának f. hó 15-én tartott záróünnepélyén. Egyenlőség, 1891. dec. 18, 1.
[564] *Wahrmann Mór beszéde. A pesti Chevra-Kadisának f. hó 15-én tartott záróünnepélyén*. Egyenlőség, 1891. dec. 18, 2. o.; A beszéd nyilvánvalóan közel állt az Egyenlőség szívéhez, pár évvel később újra lehozta: *Részlet Wahrmann Mór egy beszédéből.* Egyenlőség, 1894, dec. 7, 3-4. o.
[565] Idézi: Sz. M.: *A mi nagy veszteségünk*, i. m. 2. o.
[566] Szántó: *Mi a teendő?*. Egyenlőség, 1883, márc. 18, 6. o. Aligha tekinthető véletlennek, hogy számos — amúgy eltérő korú — zsidó közéleti személyiség éppen 1882-ben kérte felvételét a zsidóság egyik legősibb intézményének számító *Szent Egylet*be. A pesti Chevrába ebben az évben lépett be többek közt a filantróp Wahrmann Sándor, az újságíró és történész Acsády Ignác, az esztéta Silberstein-Eötvös Adolf, a szerkesztő Veigelsberg Leó (Ignotus apja), a képviselő és publicista Mezei Ernő, illetve a később szurdai előnévvel nemesített (és amúgy akkorra már kitért) textilgyáros Weiss Leó. Ld. MZsL, Chevra tagok névjegyzéke, 1804-1882.

legközelebbi múltban és hogy áll jó részben még jelenleg is a műveltebb zsidók önérzete? Úgy, hogy restellik, illetve restellték zsidó vallásukat. Kelthet az ilyen felekezet sympathiát maga iránt? Nem is érdemelné meg! A mióta az antisemitismus felütötte fejét, ez irányban is örvendetes változást lehet tapasztalni. A zsidók kezdik felekezetüket nem restellni, hanem védelmezni."[567] Az *Egyenlőség* 1885-ben nagy örömmel üdvözölte a hitközségi élet terén bekövetkezett, általa ugyancsak az antiszemitizmusnak tulajdonított változásokat: „A hitközségi élet élénkebb lett. A közöny, mely eddig uralkodott, ha nem is teljesen, de nagy részben megszűnt. Most már nemcsak egyedül az elnök, hanem a hitközség tagjai közt is számosan foglalkoznak a hitközségi ügyekkel. Hogy ez a változás honnan van? A viszonyok szülték. A külső nyomás, az antiszemitizmus rázta fel a zsidókat a letargiából."[568] 1886 végén a *Magyar Zsidó Szemle* akkori szerkesztőpárosa, Bacher Vilmos és Bánóczi József egy közös cikkben általános érvényű tapasztalatként írták: „Nagyrészünket egy új áramlat visszasodort a nevelésünk által elhagyogatott vagy elfelejtett ösvényekre és felekezeti közösségünk érzete élénkebb, mint negyven év óta bármikor. Eléggé magyarok vagyunk már arra nézve, hogy zsidók is merjünk lenni."[569]

A zsidó polgárság felekezeti érzületének megerősödése feletti öröm azonban azzal a szomorú felismeréssel is járt, hogy e dinamikából a fiatal nemzedék zöme kimaradt. „Ifjúságunk", írta 1887-ben a 22 éves rabbiképzős diák, Enyedi Mátyás, „csak a magyar nemzeti eszmének hódol, s még az utolsó évek antiszemitizmusa sem tudta benne a zsidó öntudatot felrázni." E szomorú jelenség okát Enyedi nyilvánvalónak látta: „Családi s iskolai nevelésünk ferde iránya és hiányossága képezi a baj kútfejét." Hogyan lelkesülhetne az ifjúság zsidóságáért, írta Enyedi, „ha nem tanulta ismerni népünk dicső múltját, ha szülei házában nem látja a vallás gyakorlatát." Az izraelita felekezet vezérférfijai, szólította fel Enyedi az apák nemzedékét, „vessenek ügyet inkább, mint eddigelé, a házi és iskolai nevelés ferdeségeire és hiányaira".[570]

Mint láttuk, életének talán utolsóként megírt beszédében, Wahrmann Mór sem mondott mást. És meg is tette a tőle telhetőt. A nyilvános rendes egyetemi tanári kinevezéséig a kenyerét a PIH titkáraként kereső Goldziher Ignác naplójában többször kikelt az általa hevesen utált, gyakran csak „polyáknak" (amikor éppen nem „Hámánnak") titulált, gőgös, és az ő érdemeit lekicsinylő Wahrmann ellen,[571] a kortársak azonban Wahrmann-Goldziher éráról beszéltek, kettejük közös erőfeszítéseinek tudták be a hitközség fokozottabb aktivitását, a vallásoktatás fejlesztésére fektetett hangsúlyt, a tanfelügyelői állás létrehozását, az új

[567] *A zsidókérdés.* Írta: Egy zsidó. Bp., Wilckens és Waidl könyvnyomdája, é. n. [1884/85], 23. o.
[568] *A budapesti izr. hitközség közgyűlése*. Egyenlőség, 1885. márc. 1, 5. o.
[569] Bacher Vilmos — Bánóczi József: *A biblia új magyar fordítása*. Magyar Zsidó Szemle, 3. évf. 1886, 676. o.
[570] Enyedi Mátyás: *Ifjúságunk és a zsidóság.* Magyar Zsidó Szemle, 4. évf. 1887, 163-164. o.
[571] Ld. pl. Goldziher Ignác: *Napló*. Bp., Magvető, 1984, 115-117, 129-130, 140, 168, 173, 186, 190, 192. o

oktatási intézményeket, a vallásoktatás rendszerezettebb alapokra helyezését. A PIH mellett az 1880-as években számos más jelentős neológ hitközség, így a kanizsai, a szegedi vagy a veszprémi új hittanoktatási programot dolgozott ki, ezt követték a PIH 1891-es, majd a Neológ Országos Iroda 1906-os egyetemes tantervei.[572] Az 1880-as évektől mind több felekezeti lap jelent meg, az országban számtalan új oktatási, emberbaráti, kulturális felekezeti intézmény jött létre, köztük több, így az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat (1894), majd az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület (1909), kifejezetten azzal a céllal, hogy felkeltse az „intelligencia" érdeklődését kulturális öröksége iránt, s ezáltal felébressze zsidó öntudatát, visszacsábítsa a zsidósághoz. Egy számbelileg nehezen felbecsülhető, de mindenképpen szűk réteg esetében ez sikerült is. De az általános tendencia, aminként ezt az áttéréseknek 1896-tól számszerűen bizonyítható tendenciális növekedése is jelzi, más irányba mutatott.

***

Ullmann Mór és Tolnai Károly áttérése között közel egy évszázad telt el. A konvertiták nem *ex nihilo* pattantak a keresztvíz alá. A reformkor és az első világháború között eltelt évtizedek során áttért zsidó értelmiségiek és nagypolgárok családi, társadalmi hátterének változása a magyarországi zsidók akkulturációjának, szekularizációjának és integrációjának az illusztrációja. Egyesek, így Falk Miksa, már az 1830-as években is akkulturálódott családban nőttek fel, mások, így Erdős Renée, fél évszázaddal később is ortodox közegben születtek. Az általános tendencia mindazonáltal egyértelmű: a reformkorban áttért konvertiták hagyományhű, a keresztény világtól elszigetelt gyermekkori közösségeit az 1900-as évekre a vallási hagyományokkal és gyakorlattal nagy többségében felhagyott, nyelvében és kultúrájában elmagyarosodott, életmódjában polgárosult családok váltották fel.

A változó körülmények ellenére az áttérések többségét úgy a reformkorban, mint a századfordulón pragmatikus megfontolások váltották ki, a zsidó felekezeti státusz jelentette hátrány leküzdésének a vágya. A rendi Magyarországon Ullmann Mórnak át kellett térnie ahhoz, hogy a nemesség megszerzése révén megszabaduljon minden, gazdasági felemelkedését, karrierjét korlátozó jogi akadálytól. Az értelmiségieknek, így Szegfi Mórnak vagy Vámbéry Árminnak az emancipációt megelőzően át kellett térniük, hogy középiskolai,

[572] *Mit tett a pesti zsidó nagyhitközség a hitoktatásért*. Egyenlőség, 1889. júl. 7, 1-3. o.; Dr. Groszmann Zsigmond: *Vallásoktatásunk*. In: Samuel Lőwinger szerk.: Tanulmányok a zsidó tudomány köréből Dr. Guttmann Mihály emlékére. Bp., Neuwald Illés, 1946, 274-276. o.; *A Pesti Izr. Hitközség vallásoktatásának egyetemes tanterve és ifjúsági istentiszteletének szabályzata*, Bp., 1891.; *A magyarországi izraeliták vallásoktatásának egyetemes tanterve*. Az izr. Községkerületek kiküldötteinek megbízásából többek közreműködésével szerkesztette Dr. Munkácsi Bernát, a Pesti Izr. Hitközség tanfelügyelője. Az Országos Magyar Izr. Közalap támogatásával kiadja a Magyarországi Izraeliták Országos Irodája, Bp., 1906.; Frojimovics Kinga — Komoróczy Géza — Pusztai Viktória — Strbik Andrea: *A zsidó Budapest*, i. m. I. köt. 322. o.

egyetemi tanárként alkalmazást nyerhessenek. A zsidók emancipációját követően, vagyis a dualizmus korában a zsidó vallás elhagyása szakmai téren elvileg nem járhatott semmilyen előnnyel. A gazdasági életben immár nem is járt, a politikai vagy kulturális életben igen. Szabó Ervin érettségije előtt letudott áttérése e továbbra is fennálló (potenciális) diszkrimináció tudomásul vételének a jele. Ugyanilyen állandóság jellemzi a hagyományos elitbe való integráció érdekében történt áttéréseket. A zsidó hitűek számára a Nemzeti Kaszinó tagságának elnyerése roppant nehéz, az Országos Kaszinó és a Park Club tagságáé lehetetlen maradt. Dacára a jogi akadály felszámolásának, Brüll Lily zsidó felekezetűként 1910-ben ugyanúgy nem mehetett feleségül báró nagykászoni Bornemisza Lipóthoz, mint ahogy Biedermann Simon sem vehette el 1844-ben Gratze Amáliát.

Az áttérés ideológiai indoklását tekintve az 1880-as évek cezúrát képeznek. A korábban áttért Vámbéry Ármin ekkor fogalmazza meg a kikeresztelkedés tisztán szekuláris igazolását, áttérése révén Angyal Dávid, amiként később a tőle amúgy oly távol álló Tolnay Károly, a magyarsághoz való tartozását kívánja külsőleg is manifesztálni. Pólya Jakabnál kifejezést nyer végül a gondolat, miszerint noha ez elvárható lett volna, az emancipáció nem hozta meg a remélt eredményt, a magyar nemzet keresztény tagjaival való együvé válást, amely csak a zsidók kollektív áttérése révén mehet végbe.

Bár ennek megállapítása persze sokkal nehezebb, mégis úgy tűnik: a konvertiták családi, társadalmi és kulturális közegének átalakulása az áttérések érzelmi hátterét illetően eredményezte a legjelentősebb változást. A zsidó vallás elhagyása érzelmileg mind könnyebb döntéssé vált. Bloch Móric vagy Kunewalder Jónás a zsidó vallással közösségét is elhagyta, Szabó Ervin, Balázs Béla, Dénes Zsófia esetében, és a sort folytathatnánk, ilyen közösségről már nem lehet beszélni. Blochnak és Kunewaldernek nyilván önmagával is meg kellett küzdenie, hogy *kitérését*, hitsorsosai „cserbenhagyását” önmaga előtt igazolhassa. Dénes Zsófiának e tekintetben nem volt honnan kitérnie, kiket elhagynia. Amiként a pragmatizmus, úgy a stigmaként megélt zsidóságtól való megszabadulási vágy is állandó jellemzője a korszaknak, egy a korszak eleje és vége közötti lényeges különbséggel: szemben Saphir Móric Gottlieb-bal vagy Beck Károllyal, a századforduló progresszív értelmiségei számára „zsidó” mivoltuk egy immár döntően kívülről rájuk aggatott státuszt, önképüktől többnyire teljesen idegen terhet jelentett. Kunewalder Jónásnál az áttérés a zsidó közösségtől való elszakadásról, a zsidó közösségtől eleve elidegenedett Molnár Antalnál vagy Balázs Bélánál egy közösségkeresésről szólt.

V.
AZ ÁTTÉRÉS EREDMÉNYESSÉGE

„A Monarchiában, mint a többi európai országban" írta Kecskeméti Károly, „a kitérteket tétovázás, sőt antiszemita hátsó gondolatok nélkül is spontánul a zsidók közé sorolták."[1] Kecskeméti megállapítását az általunk vizsgált korszakban áttért zsidók és kortársaik egyöntetűen osztották. „A zsidók antiszemitát, a keresztények zsidót láttak bennem", összegezte áttérése társadalmi eredményét az 1900-ban katolizált Hevesi Sándor.[2] „Haszna kikeresztelkedésemnek semmi sem volt. Csak kára. A zsidók megharagudtak, a »keresztények« szemében meg csak zsidó maradok", jegyezte fel naplójába a 13 évvel később áttért Balázs Béla.[3] Márai Sándor emlékei a zsidó konvertiták korabeli percepciójáról megegyeztek Hevesi és Balázs véleményével: „Különös helyzet alakult a század elején a zsidókkal. Mindenütt ott voltak, ahol tehetséggel, szorgalommal és szívóssággal érvényesülni lehetett, a pályák megnyíltak előttük, a tanszabadság pompás karrierek útját egyengette, társaságban, hivatalos helyeken fesztelen és »egyenrangú« barátkozás folyt zsidók és keresztények között — az »árja« elmélet akkor még azok fejében sem villant meg, akik ma esküsznek reá, — de a kikeresztelkedett zsidót természetesen éppen olyan kevéssé tekintették fajtabelinek, mint ahogy a keresztvízzel meglocsolt néger nem lesz az amerikai polgár szemében fehér ember."[4]

Ha a náci típusú „árja" elmélettől a századforduló még valóban távol állt, a zsidóság esszencializáló, és ekképpen az áttérést felülíró percepciója már ekkor sem számított újdonságnak. Az áltudományos fajelméletek, a természetéből fakadóan esszencialista nacionalizmus elmélyíthették a hitet, hogy a zsidók jellemét és viselkedését „zsidóságuk" eredendően, akaratuktól függetlenül alakítja, de e hit Európában már korábban is létezett. A nézet, amely szerint a zsidók nem vetkőztethetők ki önnön „zsidóságukból", jóval a 19. század végére normatív kulturális paradigmává vált faji nyelvezet elterjedése előtt gyökeret vert.[5]

---

[1] Kecskeméti Károly: *Homályzónák. A zsidók közép-európai történetének néhány tisztázandó kérdése. (Vázlat)*. Aetas, 21. évf. 2006, 1. sz. 130. o.
[2] Hevesi Sándor: *Egy magyar író konverziójának története (1930-as évek)*. Vigília, 13. évf. 1948, 4. sz. 210. o.
[3] Balázs Béla: *Napló 1903-1914*. Bp., Magvető, 1982, 602. o.
[4] Márai Sándor: *Egy polgár vallomásai*. Bp., Pantheon-Kiadás, é. n. [1934], 267. o.
[5] A 15-17. századi Spanyolországra ld. Yosef Hayim Yerushalmi: *Assimilation and Racial Anti-Semitism. The Iberian and the German Models*. The Leo Baeck Memorial Lecture, no. 26. New York, Leo Baeck Institute, 1982. A 16-18. századi Németországra: Elisheva Carlebach: *Divided Souls. Converts from Judaism in Germany, 1500-1750*. New Haven — London, Yale University Press, 2001.; A 18. század végi, és 19. század eleji Németországra: Jacob Katz: *Kifelé a gettóból. A zsidó emancipáció évszázada 1770-1870*. (1973) Bp., MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1995, 129-130. o.; Todd M. Endelman: *Conversion as a Response to Antisemitism in Modern Jewish History*. In: Jehuda Reinharz szerk.: Living with Antisemitism. Modern Jewish Responses. Hanover — London, University Press of New England, 1987, 76-77. o.; Todd M. Endelman: *Leaving the Jewish Fold in Germany. Comments on the Papers of Elisheva Carlebach, Deborah Hertz and Alan Levenson*. In: Leo Baeck Institute Year Book, 40. évf. 1995, 126-127. o.

Ami Magyarországot illeti, a zsidók ilyetén percepciója legegyértelműbben éppen abban a már reformkorban elterjedt vélekedésben érhető tetten, amely szerint az áttérés mit sem változtatott — mert nem is változtathatott — a zsidók jellemén. „Nem egy tiszteletre méltó zsidó létezik, megengedem; de általában véve a legtöbb zsidóban van valami átkozott keverék, mely más fajtákban nem létezik — és melyet belőlük nem irthatnak ki", jegyezte fel Széchenyi István döblingi naplójába. „Több évvel ezelőtt gr. Károlyi István a Mátra táján hurcoltatván egy becsületes magyar Vorspontos által, véletlenül azt tudakolá ettől, kié volna Debrő. »Hát nem tudja az úr: a zsidóé«, az vala a felelet, mert mint ismeretes, akkor ezen ingatlant Ullmann Móric bírta árendába vagy inkább zálogul; ki már akkor átesett a keresztelési ceremónián; mihez képest a fennhozott gróf azt jegyzé meg, hiszen nem zsidó többé, mert megkeresztelték — mire a Vorspontos ily trumphfal válaszolt: »Az ördög nem kereszteli ki abból a zsidót.«"[6]

Hogy e nézetével a forspontos kocsis, illetve Széchenyi nem lehetett egyedül, mi sem bizonyítja jobban, mint annak a véleménynek az ugyancsak korabeli megjelenése, miszerint az áttérés ilyen szempontból eleve kudarcra ítéltetett. „Atyám még mint gyermeket megkereszteltetett ugyan", jelentette ki Czakó Zsigmond (1820-1847) *A könnyelműek* című, 1847-ben bemutatott drámájának egyik szereplője, „de a keresztvíz a zsidó nevet nem mosta le. Gazdag zsidó, jó zsidó, szegény zsidó, csaló zsidó, a körülmények szerint, mindig csak zsidó a harmadik ízig. — Hamarább kipusztul három nemzedék, mint az egyszer megrögzött eszme."[7] Aligha meglepő ekképpen, ha a kitérés gondolatától hitsorsosaikat eltántorítani igyekvő zsidók egyik leggyakrabban felhozott argumentuma is éppen e lépés hiábavalóságának a hangsúlyozása volt. Amint azt a *Borsszem Jankó*ban Spitzig Iczig már 1870-ben tömören megfogalmazta: „Édes borátaim, ha lesztek keresztén — mégis aszondja a világ, hodj vattok kikörösztölködött izraletók."[8] A renegátok, akik önzésből megtagadják „népöket", hangoztatta Reif Jakab (1844-1907) budapesti főreáliskolai tanár 1875-ben (!) kiadott röpiratában, „éppen azok járnak a legrosszabbul, mert akár száz generátión keresztül is kifürkészik származásukat az ultramontán, oláh és egyéb fajta Istóczyak, hogy üldözzék kíméletlenül és rántsák sárba becsületöket".[9]

[6] Idézi Siklóssy László: *A polgári erkölcs*. (1923) In: Uő: A régi Budapest erkölcse.. Bp., Osiris, 2002. 409. o.
[7] Czakó Zsigmond: *A könnyelműek*. (1847) In: Uő: Összes művei. Sajtó alá rendezte Ferenczy József. I-II. köt. Bp., Aigner Lajos, é. n. [1883/84], I. köt. 326. o. A csupán két előadást megért darabról ld. Vértesy Jenő: *A magyar romantikus dráma (1837-1850)*. Bp., A Magyar Tudományos Akadémia Kiadása, 1913, 176-179. o.
[8] Spitzig Iczig: *Királyutcai levelek. Az uy nemesekrül és a régi góleszrül*. Borsszem Jankó, 1870. máj. 1. Közli: Buzinkay Géza szerk.: *Mokány Berczi és Spitzig Itzig, Göre Gábor mög a többiek... A magyar társadalom figurái az élclapokban 1860 és 1918 között*. Bp., Magvető, 1988, 524. o. Spitzig Iczig ugyanezen logika mentén vallotta: „Én, kérem, vagyok egy zsidó, egy magyar izraelitó és én erre büszke vagyok, mert ha nem valnék is büszke, mégis volnék egy zsidó" Spitzig Iczig: *Királyutcai levelek*. Bolond Miska, 1865. nov. 5. In: Uo., 517. o.
[9] Rf. J. [Reif Jakab]: *Kosmopolitismus és nationalismus, különös tekintettel a zsidóság jelenkori állására*. Bp., Reach Zs. kiadása, 1875, 22. o.

A német szocialista és proto-cionista Moses Hess (1812-1875) már *Róma és Jeruzsálem* című, 1862-ben megjelent nevezetes röpiratában megjegyezte, a keresztvíz nem védelmezi a zsidókat a németek gyűlöletétől, hiszen „a zsidó orrokat nem lehet megreformálni”.[10] A századforduló Pestjének viccváltozatában: „– Kikeresztelkedni? Minek? / – Kérlek, az emberek elfelejtik, Isten megbocsát… / – De az orr megmarad!”[11] A századforduló Pestjéről a dualizmus összeomlása idején írt regényében Szép Ernő alteregója végül éppen ezért vetette el az áttérés gondolatát: „Talán ábrándoztam már arról is, de komolyan sohasem gondoltam arra, hogy kikeresztelkedjem. Teszem, Gergely úr, az áthelyezte magát a kereszténységbe, de mikor kinyitja a száját, meghallani a hangján, hogy zsidó volt. A hangját nem tudta átíratni. Az zsidó hang. Nézek rá, mikor ott elkezd rendezkedni és kellemetlenkedni jobbra-balra: na, nyavalyás, hát mit érsz vele? Őróla most már kettőt tudnak: hogy zsidó és hogy kikeresztelkedett.”[12]

A fogalmazás jól mutatja, hogy Szép Ernő maga is úgy vélte, a zsidónak zsidósága valamiféle lényegi attribútuma. E gondolatnak a *Huszadik Század* 1917-es körkérdésére adott válaszában az író, újságíró Lakatos László (1882-1944), aki az *Egyenlőség*be is írt, de egy időben a radikális *Világ* szerkesztőjeként is dolgozott, már egyértelműen modern megfogalmazását adta: „Kitérni? A zsidóságból kitérni? Hát lehetséges egyszerű egyházi procedúrával kitérni az emberi fajból, a fehér vagy a fekete bőrűségből?”[13] E nézetükkel Szép Ernő és Lakatos László hitsorsosaik között sem maradtak egyedül, a zsidó jellem kitörülhetetlen jellegébe vetett hitben az utóbbiak osztoztak a keresztényekkel. A keresztény Európához hasonlóan, a zsidóság esszencialista felfogása a zsidó kultúrában sem számított új keletűnek, már a hagyományos askenázi világban is megjelent,[14] majd a 19. század végén, amiként a keresztényeknél, úgy az európai s azon belül a magyar kultúrába integrálódott zsidó polgárságban is tovább mélyült. Megint csak viccváltozatban:

„Csöndes beszélgetés a börzén:

– Hallotta? A főnököm…

– Mit csinált?

– Kikeresztelkedett. (Hosszú szünet.) És a felesége, meg a két gyereke is kikeresztelkedett. Mind kikeresztelkedtek, az egész család.

(Hosszú szünet.)

– (csöndesen): Igazi zsidó tempó.”[15]

[10] Moses Hess: *Róma és Jeruzsálem. Az utolsó nemzeti kérdés*. (1862) H. n. [Bp.], Múlt és Jövő, 2011, 53-54. o.
[11] *Filozófia*. Fidibusz, 1905. dec. 15, 8. o.
[12] Szép Ernő: *Lila ákác*. (1919) Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1976, 56-57. o.
[13] *A zsidókérdés Magyarországon. A* Huszadik Század *körkérdése*. Bp., A Társadalomtudományi Társaság kiadása, 1917, 103-104. o.
[14] Ld. Jacob Katz: *Exclusiveness and Tolerance. Studies in Jewish-Gentile Relations in Medieval and Modern Times*. London, Oxford University Press, 1961, 140-142., 146-147. o.
[15] Bródy Miksa — Tábori Kornél — Szomaházy István: *Börzehumor*, Bp., Vidám Könyvtár, é. n. [1912.], 53. o.

Kétségtelen, a zsidó konvertiták származását a hosszú 19. századi magyar társadalomban mindenki, keresztények és zsidók *számon tartották*. Ez azonban a konvertiták szempontjából önmagában még nem jelentett feltétlenül sem hátrányt, sem sérelmet, amennyiben keresztény részről e számon tartás lehetett semleges, mögötte nem húzódott feltétlenül ártó, bántó szándék. A nyelvészkedő, a hagyományos zsidó kultúra iránt is érdeklődő Tóth Béla leveleiben több ízben kért információt zsidó ismerőseitől valamilyen, általa ismeretlen héber vagy jiddis kifejezést illetően. 1904-ben Szabolcsi Miksa világosította fel a jiddis „smokk" kifejezés értelméről.[16] Öt évvel korábban Tóth Béla az ismeretlen időpontban, de ekkor már évek óta áttért Pikler Gyulához (1864-1937) fordult segítségért (már akkor is ugyanezen kifejezés után érdeklődve), nyilvánvalóan minden rossz szándék nélkül, amiként az is nyilvánvaló: a jeles pozitivista jogbölcsész sem vette zokon, hogy ismerőse zsidó (származású) minőségében fordult hozzá, levelében részletesen és szabatosan válaszolt.[17]

Akármely motivációk húzódtak is a zsidó konvertiták áttérése mögött, azzal minden bizonnyal tisztában voltak, hogy zsidó származásuk nem fog feledésbe merülni, és főleg: hogy bizonyos helyzetekben származásuk kijátszható kártya marad, mintegy támadási felületet kínál ellenük, sőt talán még gyermekeik ellen is. Mivel a konvertiták is minden bizonnyal tudták: hiú ábránd azt remélni, hogy áttérésükkel zsidó származásuk ködbe vész, ez nem is képezhette vallásváltásuk sikerességének mércéjét. Ha egyesek tápláltak is e téren némi illúzióit, ezt a gyakorlat előbb-utóbb szertefoszlatta.

A már születésekor megkeresztelt Zerffi Gusztávnak (1820-1892) Petőfit bíráló szavaira reagálva a *Pesti Hírlap* egy 1847-es cikkének szerzője, valószínűleg Pákh Albert azon megállapítással intézte el a kritikust, hogy „nem lévén magyar, Petőfit nem is érti, nem hogy szellemét felfogni tudná."[18] A dualizmus idején nem csupán a nyílt antiszemiták hánytorgatták fel politikai ellenfeleik zsidó származását, a függetlenségi Hentaller Lajos (1852-1912) is el-elejtett kis célzásokat, így a Szabadelvű párti képviselő, majd 1887 és 1893

[16] „Akit a zsargonúl beszélő zsidó »smok«-nak mond, azt a magyar, persze csak férfiak társaságában, »balfasz«-nak nevezi. Azt hiszem, a kettő tökéletesen azonos." Szabolcsi Miksa Tóth Bélának, 1904. okt. 19. OSZK. Kézirattár. Levelestár.

[17] „*Smok* a felvidéki német-zsidó-lengyel nyelv szerint *penis*-t jelent, valamint *félszeg embert*, *Nass*-t (Munkács, Ungvár). Az előbbi értelem kétségtelenül az eredeti, a mit az is bizonyít, hogy *mindkét* fogalmat *Schwanz* szóval is jelölik. A Felvidéken a *Smok* szót nők előtt használni botrány volna. Nevezetes dolog, hogy a héber *Slemazl* szó, mely úgy szerencsétlenséget, mint *vagina*-t jelent (ugyanott) egy néprajzi munka szerint, a melynek címére nem emlékszem, a zsidóknál ősrégi idő óta leányt jelöl." Pikler Gyula levele Tóth Bélához, 1899. júl. 12. OSZK. Kézirattár. Fond 129/293. Pikler Gyula áttérése okáról Jászi Oszkár nyújtott közvetett információt: „Valami olyasmit gondolhatott", írta Jászi saját apja megkeresztelkedéséről, „aminek a neves filozófus, Pikler Gyula adott kifejezést, ha valaki megtudakolta tőle, hogy miért lett keresztény, amikor vallási hite nem volt: »…Ugyanazon okból — szokta mondani cinikus őszinteséggel —, mint amely Szent István királyt indította a kereszténység felvételére, annak belátása, hogy a pogányság hátrányára volt a magyarság fejlődésének a környező keresztény európai társadalomban, míg a kereszténység felvétele nagy lehetőségeket nyújtott neki az új állami és társadalmi rend kialakításában, melytől országa függött…«" Jászi Oszkár: *Emlékeimből: Szülőföldemen.* (1953-55). In: Litván György — Varga F. János szerk.: Jászi Oszkár publicisztikája. Válogatás. Bp., Magvető, 1982, 548. o.

[18] Farkas Gyula: *A „fiatal Magyarország" kora*. Bp., Magyar Szemle Társaság, 1932, 101. o. Zerffi Gusztávot 1820. máj. 21-én római katolikusként anyakönyvezték Budán, mint Stephan Julius Hirsch zsidó orvos és Klampaczky Karolina gyermekét. Bona Gábor szíves közlése. Nevéből ítélve anyja nem volt zsidó származású. Az információ nem szerepel Frank Tibor Zerffiről szóló, amúgy kitűnő és roppant adatgazdag könyvében, de a szerző helyesen feltételezte, miszerint „Zerffi Gusztáv valószínűleg már katolikusnak született". Ld. Frank Tibor: *Egy emigráns alakváltásai. Zerffi Gusztáv pályaképe 1820-1892*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1985, 19. o.

között igazságügyi államtitkár Teleszky Istvánról (1836-1899), aki, amint írta Hentaller 1886-ban megjelent portrékönyvében, „ha dupla »y«-t tesz is a neve végire, még se tagadhatja el, hogy Jajtelesnek hívták valamikor".[19] Tekintve, hogy Teleszky István három éves volt, amikor apja, Jeiteles János szatmári „seborvos" 1839-ben, vagyis majd félszázaddal korábban megmagyarosította a nevét (talán ekkor tért ki családjával együtt), a célzás jól mutatja, hogy e téren a felejtés lassan ment.[20]

1893-ban a több tucat, így liberális lapokban is publikáló Erdélyi Gyula (1851-1912), a *Borszem Jankó* Cenczi néni nevű figurájának kiötlője, egy hosszú cikksorozatot közölt *Írók a képviselőházban* címmel a modern katolikus szépirodalom felvirágoztatásáért küzdő *Magyar Szemle* (1888-1906) hasábjain. Helfy Ignáchoz érve az amúgy maga is függetlenségi érzelmű Erdélyi kifejtette: „A zsidóságot két részre lehet osztani s mai jellemüket is ez dönti el: gyönyörködtek-e, vagy nem gyönyörködtek őseik a Megváltó megfeszítésében, kínzatásában." Azok, akik ebben nem gyönyörködtek, vagyis megtértek a kereszténységbe, „kevésbé veszélyesek a társadalomra nézve és itt-ott bele tudják magukat kirívás nélkül illeszteni annak keretébe. Nem érezzük, habár feledni nem tudjuk is, hogy zsidók. Helfi [sic!] Ignác kikeresztelkedett még Olaszországban és látszólag nem tart a zsidókkal, bár üzleti szelleme faja vérére vall." Hogy a közismerten szerény életvitelű Helfy „üzleti szelleme" dacára miért nem gazdagodott meg, ezt a szerző némileg önellentmondásosan azzal magyarázta, hogy „élelmessége dacára nem tudott vagyont gyűjteni."[21] Ha a függetlenségi Helfyről Erdélyi elismerte, hogy „nem tart a zsidókkal", a 42 évvel korábban katolizált szabadelvű Falk Miksát és lapját, a *Pester Lloyd*ot már kifejezetten a zsidó szellemi „térfoglalás" előőrseként tartotta számon: „Falk kikeresztelkedett ugyan, de szelleme zsidó maradt; az ő szárnya alatt, pártfogásával és munkatársai befolyásával terjednek a zsidó írók s elértünk oda, hogy száz megnevezett novellista között bizonyos új vállalatnál csak tíz százalék a keresztény. Ez a »Pester Lloyd« nyílt és titkos munkája. Mert ha a »Pester Lloyd« nem lenne, vagy nem lett volna, a zsidószellem már nem lenne olyan erős. A többi lapok is innen nyerik a zsidószellemet."[22]

A konvertiták vagy gyermekeik zsidó származását nem meglepően ott hánytorgatták fel leginkább, ahol az ellenfél személyes lejáratása a küzdelem hatékony eszközének bizonyulhatott, így például a képviselőválasztásokon. Amint az Országgyűlési Almanach elszólásából kiderül, a már katolikusként, apja áttérése után hét évvel nemesi származású nőtől született Szabadelvű párti Gajári Ödönt (1852-1919) 1884-ben Dunapatajon „antisemita

[19] Hentaller Lajos: *Politikusaink pongyolában. Tollrajzok a képviselőházból*. Bp., Kókai Lajos bizománya, 1886, 66. o.
[20] *Századunk névváltoztatásai. Helytartósági és miniszteri engedélylyel megváltoztatott nevek gyűjteménye. 1800-1893*. Eredeti okmányok alapján összeállította a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság egyik igazgató-választmányi tagja. [Szentiványi Zoltán] Bp., Hornyánszky Viktor, 1895, 229. o.
[21] Erdélyi Gyula: *Írók a képviselőházban. Helfi Ignácz*. Magyar Szemle, 1893. júl. 9, 326-327. o.
[22] Erdélyi Gyula: *Írók a képviselőházban. Falk Miksa*: Magyar Szemle, 1893. szept. 17, 447. o.

izgatások daczára" választották képviselővé.[23] 1887-ben a Békés megyei Gyomán a függetlenségi Hoitsy Pál kortesei a 27 évvel korábban, 16 évesen evangélikus vallásra tért Légrády Károly (1834-1903) ellen vetették be a fegyvert. „Legeradi Pollák Károly", szólt a kortesdal, „Voksot tőlünk nem vásárol; / Egész világ minket nevet, / Hogyha ő lesz Gyomán követ. / Éljen Hoitsy Pál!" A *Pesti Hírlap* alapítója a választásokat elvesztette.[24]

Gajári Ödön féltestvére, Gajáry Géza (1863-1932) 1901-ben több szerencsével járt. A váci mandátumot 1896-ban elnyert Szabadelvű párti képviselőt 1901-ben a város, amelynek korábban polgármestere is volt, annak ellenére újraválasztotta, hogy néppárti ellenfelének kortesei nótáikban nem mulasztották el visszazsidósítani a bátyjához hasonlóan kereszténykénti, ugyancsak nemesi családból származó anyától született politikust: „Megszólalt a sábesz tülök, / Gajáry asz'ondja gyüvök, / Gajáry Gajóresz. / Fáradni bizony kár lesz. / Zsidó volt Gajáry őse, / Nem lehet hát magyar ő se. / Gajáry, galambom, / Megbukol te asz'ondom."[25]

Az 1901-es választásokon Bloch Móric fia, a történész Ballagi Géza (1851-1907) is jelöltette magát, a Zemplén megyei Olaszliszkán indult, ugyancsak Szabadelvű párti programmal. Hiába született apja áttérése után nyolc évvel, hiába származott anyja, kisrákói és királylehotai Lehoczky Ida régi nemesi családból, a kortesdal az ő esetében is kijátszotta a zsidó kártyát: „Csakhogy nem hallgatunk rájok / Mert hamis az ő zuzájok. / Bloch ivadék nem kell nekünk, / Hammersberg lesz a követünk!" A választást Ballagi Géza megnyerte, 1905-ben viszont ugyanitt Andrássy Gyulával szemben hátrányban maradt. Az 1905-ös választás egyik kortesdala így szólt: „Zsidó, zsidó, rongyos zsidó, / Van-e nálad pirosító? / Halvány a Géza orcája, / Pirosító kéne rája, / Éljen Andrássy!"[26]

Hogy a támadások minden esetben Szabadelvű párti képviselőjelölteket értek, egyrészt annak tudható be, hogy a dualizmus korában e párt színeiben indult a zsidó (származású) politikusok többsége, másrészt és főleg annak, hogy a politikai palettának ezen az oldalán, úgy a Deák-párt, mint a Szabadelvű Párt vagy a Munkapárt idején a liberális politikai korrektség jóval kisebb tért engedett az ellenfél esetleges zsidó származása felemlegetésének. De valamennyit itt is engedett. Ballagi Gézához hasonlóan, 1901-es ellenfele, Hammesberg

[23] Dr. Halász Sándor szerk.: *Országgyűlési almanach. 1886. Képviselőház*. Bp., Athenaeum, 1886. 54 o. Apja, az 1888-ban miskei és csertői előnévvel nemességet kapott Bettelheim (1862-től Gajáry) Antal (1821-1889) katolizálásának dátumát megadja: Bona Gábor: *Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban*. I-II. köt. Bp., Heraldika Kiadó, 2008, I. köt. 177-178. o.

[24] *A nevető Magyarország. Egyetemes adomagyűjtemény két kötetben*. Összeállította: Gracza György. Bp., Lampel, II. köt. 216. o.; Dr. Halász Sándor szerk.: *Országgyűlési almanach. 1886. Képviselőház*, i. m. 223-224. o. Áttérésének dátumára ld. Lipták Dorottya: *Vállalkozás és kultúra. Esettanulmány a vállalkozói elit társadalomtörténeti vizsgálatához Prágában és Budapesten*. In: Uő — Ring Éva szerk.: Tradíciók és modernitás. Közép- és Kelet-Európai perspektívák. Bp., Közép- és Kelet-Európai Akadémiai Kutatási Központ, 1996, 218. o. Légrády egy 1895-ös Maros-Torda megyei időszaki választás révén végül bejutott a Házba, 1896-ban a megye ákosfalvai kerülete újra megválasztotta. Sturm Albert szerk.: *Országgyűlési Almanach 1897-1901. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és a képviselőház tagjairól*. Bp., A »Budapesti Tudósító« Kiadása, 1897, 288-289. o.

[25] Forró Katalin: *Kortesnóták szerepe a dualizmuskori választási kampányokban*. In: Farkas Rozália szerk.: Néprajzi-történeti tanulmányok. Studia Comitatensia 29. Szentendre, Pesti Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2004, 130, 134. o.

[26] Waktor Andrea: *A XIX. századi családmodell működése és változásai a Ballagi család levelezésének tükrében*. Sic Itur Ad Astra, 9. évf. 1995, 1-2. sz. 71. o.

Miklós ugyancsak Szabadelvű párti jelöltként indult.[27] A képviselőház 1911. december 22-i ülésén a Munkapárti, amúgy zsidó hitű Nagy Sándor (1859-?) egy tömör „A felesége is zsidó!" bekiáltással vélte érvényteleníteni az ekkor párton kívüli függetlenségi Polónyi Géza antiszemita tirádáját.[28] Pár hónappal később Tisza István lapja, a Herczeg Ferenc szerkesztésében megjelenő *Magyar Figyelő* sem tudott ellenállni a kísértésnek. A vérvörös csütörtök után a *Huszadik Század*ban megjelent cikkében Jászi Oszkár vehemensen kikelt a véleménye szerint soha korábban oly nagy hatalommal nem rendelkező „zsidó uzsora", és azon „junker-zsidó koalíció" ellen, amelynek egyfelől Tisza Istvánban, másfelől az ekkor már kilenc éve áttért Elek Pálban jelölte meg legtipikusabb képviselőjét.[29] Megjelenésekor Jászi cikke saját táborában is keltett egy kis vihart, a radikális *Világ* egy anonim szerzője, valójában a napilap felelős szerkesztője, éppen azért bírálta Jászit, mert „a »zsidó« jelzőt minősítő attribútumnak" használta, és a „zsidó néprontók" reprezentánsát a kitért, vagyis liberális szempontból zsidónak már nem minősíthető Elek Pál személyében azonosította.[30] Válaszában Jászi fenntartotta álláspontját: „Éppen ezért kell ezeket az urakat lezsidózni, mert újdonsült kereszténységük és nemességük érdekében és származásuk elfejeltetésére a nép leggonoszabb ellenségeivel, tehát a dolgos, becsületes zsidóságnak is legnagyobb ellenségeivel szövetkeznek. [...] És míg a Lassalleok típusa nem szégyenli zsidó származását, addig a megnemesedett s presbiterré vedlett Elek Pálokra nézve felette kellemetlen, ha kaszinói gavallérságukat valaki lehámozza a zsidó uzsorás ismert világtörténelmi típusáról."[31] Válasza nem győzte meg a *Világ* szerkesztőjét,[32] a zsidó polgárság támogatását megtartani/elnyerni igyekvő *Magyar Figyelő*nek viszont a mini-affér kihagyhatatlan alkalmat kínált arra, hogy rámutasson: a kárhozatos „felekezeti elfogultsággal" bízvást nem az a „radikális rendszer" fog végezni, amelynek vezére anélkül „dörög anathemákat a zsidók ellen, [...] hogy saját felekezeti múltja ebben a legcsekélyebb mértékben is feszélyezné".[33]

Ha a radikális tábor más tagjai nem kínáltak elvi igazolást arra, miért jogos és szükséges felemlegetni politikai ellenfeleik zsidó származását, a szurkapiszkálás szintjén

[27] A két szabadelvű egymás elleni fellépése feltehetően a párton belül ekkor húzódó Tisza-Apponyi ellentéttel magyarázható. Hammersberg Miklós 1910-ben már Kossuth pártiként jelent meg újra a politikában. Szabó Dániel szíves közlése.

[28] *Képviselőházi Napló, 1910-1915*. XIII. köt. Bp., 1911, 536. o. Polónyi Géza felesége, Steinitzer Anna (1854-1937) kitérésének dátuma ismeretlen, férjéhez az 1870-es évek első felében már értelemszerűen keresztény hitűként ment hozzá. Kempelen Béla: *Magyar zsidó családok*. I-III. köt (1937-1939). Bp., Makkabi, 1999, II. köt. 94. o.

[29] Jászi Oszkár: *1912. május 23.* Huszadik Század, 13 évf. 1912, 6. sz. 737-740. o.

[30] „Egy zsidó": *A radikalizmus ellenségei*. Világ, 1912. jún. 14, 8. o.

[31] Jászi Oszkár: *A radikalizmus és a zsidók*. Világ, 1912. jún. 15, 7-8. o.

[32] „Minden bűn és miden gonoszság, amit Jászi úr akar, legyen elismerve. De ne legyen szabad felekezeti tulajdonsággá tenni és aszerint domborítani ki a bűnöket." Egy zsidó: *A radikalizmus és a zsidók*. Világ, 1912. jún. 16, 10. o.

[33] *Radikalizmus és* vallás. Magyar *Figyelő*, 2. évf. 1912, III. köt. 79. o. Jászi Oszkárnak a zsidók, illetve önnön zsidó származása iránti viszonyáról ld. Hanák Péter: *Jászi Oszkár dunai patriotizmusa*. Bp., Magvető, 1985, 10-11. o.; Walter Pietsch: *Jászi Oszkár és magatartása a magyarországi zsidókérdésben*. In: Uő: Reform és ortodoxia. A magyar zsidóság belépése a modern világba. Bp., Múlt és Jövő, 1999, 99-108. o.; Pelle János: *Jászi Oszkár. Életrajzi, eszme- és kortörténeti esszé.* Bp., XX. Század Intézet — Kairosz Kiadó, 2001, 193-299. o.; Litván György: *Jászi Oszkár*. Bp., Osiris, 2003, 19, 90-91, 104-105, 114-115. o.; Uő: *Jászi Oszkár és a zsidókérdés*. In: Molnár Judit szerk.: A holokauszt Magyarországon európai perspektívában. Bp., Balassi Kiadó, 2005, 45-53. o. Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet*. Bp., Osiris, 482-508. o.; Konrád Miklós: *Vallásváltás és identitás. A kitért zsidók megítélésének változásai a dualizmus korában*. Századok, 144. évf. 2010, 1. sz. 23-24. o.

ugyancsak éltek a lehetőséggel. „Az öreg baracskai Weisz, aki a fajszíndíszmagyar kuruc Földesek őse volt", írta 1911-ben a *Világ*hoz közel álló *Pénzvilág* a „nagy agrárista" Földes Béla kapcsán, „bizonyára büszke is fent a magasságban az Ábrahám és Jákob kebelében arra, hogy milyen erős katolikus lett az ő kései unokája."[34] A *Pénzvilág* egy évvel később Ullmann Mór egyik unokája, a kiskorában megkeresztelt Szitányi Adolf fiaként született Szitányi Ödön (1855-1915) származásán élcelődött, míg a *Világ* egy 1914-es cikke Teleszky János (1868-1939) pénzügyminiszter kapcsán emlékezett meg arról, hogy apja, Teleszky István még „Jajtelesz" névvel született…[35]

Hogy az érintetteket mennyire bántotta többé-kevésbé messzi zsidó múltjuk felemlegetése, nem tudjuk megállapítani. Feltehető, hogy kevésbé fájt azoknak, akik áttérésüket, esetleg zsidó származásukat önmagukban harmonikusan elrendezték. A zsidó származás felemlegetése azonban nem jelenti azt, hogy áttérésüket a konvertiták eredménytelennek ítélték volna, éppen mivel e téren eleve aligha lehettek illúzióik. Egy ismerősének 1908-ban írt levelében Simonyi Zsigmond, aki áttérése után is szívesen istápolta fiatal zsidó hitű tudóstársai karrierjét, amiért is több ízben kiérdemelte az *Alkotmány* támadásait, kissé talán szomorúan írta: „Lehet különben, hogy az Alkotmány azt sem tudja, hogy én huszonnégy év óta jó *katolikus* vagyok." [36] Szomorúan, de nyilvánvaló tényként kezelve, hogy áttérése ellenségei szemében mit sem változtatott zsidó státuszán.

Az áttérés eredményességének megítélése a felekezetváltás motivációjától függött. Mindazoknál, akiknél az áttérés elsősorban abból a benső — akár vallási, akár bármilyen más érzelmi — igényből fakadt, hogy felekezeti státuszuk megfeleljen önképüknek, a társadalmi percepció kérdése másodlagos jelentőséggel bírt, a lelki útkeresést lezáró áttéréssel a konvertita révbe ért. De megítélésünk szerint zömében azon, a konvertiták elsöprő többségét kitevő zsidók is eredményesnek tekinthették áttérésüket, akiknek felekezetváltása mögött elsősorban pragmatikus megfontolások húzódtak.

Mindazok számára, akik akár a vallásilag vegyes házasság jogi engedélyezése előtt vagy utána, azért tértek át, hogy házasságra léphessenek keresztény jegyesükkel, a vallásváltás értelemszerűen meghozta a kívánt eredményt. Az emancipáció előtt, gazdasági lehetőségeik kiszélesítése érdekében áttért, majd nemességet szerzett vállalkozó nagykereskedők is megtalálták számításaikat. „A nemesi rang [és ezt megelőző kitérésük — K. M.] hatása gazdasági tevékenységükre csak úgy mérhető fel a maga teljességében, ha pályájukat összevetjük a zsidó vallásban megmaradt családtagok sorsával," írta Bácskai Vera a reformkori Pest nagykereskedőinek szentelt könyvében, amit a Wodianer család esetében

[34] Kun Andor: *A parlament közgazdászai. Földes Béla*. A Pénzvilág, 1. évf. 1911, 13. sz. 390-391. o.
[35] *Közgazdasági arcképcsarnok. Szitányi Ödön.* A Pénzvilág, 2. évf. 1912, 27. sz. 1047-1049. o.; Nagy Andor: *Biharország.* Világ, 1914, ápr. 12, 35. o.
[36] Simonyi Zsigmond Concilia Emilnek, 1908. okt. 19. Oszk. Kézirattár. Levelestár.

meg is tett. A család két kitért tagja, Wodianer Sámuel és fia, Wodianer Mór jóval fényesebb pályát futott be, mint Sámuel zsidó hiten maradt testvére, Wodianer Rudolf (1788-1856). „Óhatatlanul felmerül a kérdés", írta Bácskai, „vajon Rudolf karrierjének magasabbra szárnyalását nem zsidó hitéhez való ragaszkodása akadályozta-e. Kétségtelen, hogy birtokképtelensége korlátozta hitelképességét, és hátrányos helyzetet teremtett kincstári megbízásoknál."[37]

Az áttérés általában úgyszintén eredményesnek bizonyult azoknál, akik szakmai előmenetelük megkönnyítése, egy konkrét kinevezés érdekében hagyták el a zsidó felekezetet. A kívánt eredményt az áttérés persze e téren sem garantálta, a felekezetváltás olykor látszólag hiábavaló maradt. Ennek legjobb példája a korábban már említett Koricsáner János. Mint mondtuk, az állítása szerint 1846-ban katolizált Koricsánerről saját, 1862-ben megjelent röpiratán kívül semmit sem tudunk. Röpiratát éppen afeletti keserűségében adta ki, hogy megkeresztelkedése dacára, amint írta, „mégsem sikerült csak legkisebb állandó kenyérkeresetet is nyernem", amit kizárólag zsidó származásával magyarázott: „Még akkor is megvetik a zsidót, ha kikeresztelkedik és Krisztus parancsolatja szerént él. Fájdalom! Ez én rajtam történt. 15 esztendeje, hogy keresztény vagyok; tizenötször folyamodtam különbféle községekben iskolatanítóságra, és többnyire be sem vettek a kandidáczióba, részint pedig csak a 3-dik helyre tettek; úgy hogy még most sincs szolgálatom. Több helységben kereken kimondták az esküdtek: »Nem kell nekünk olyan, ki zsidó volt. Zsidó arcvonásai vannak.«"[38]

Koricsáner röpirata egyedülálló dokumentum, kálváriáját hosszú oldalakon át részletezte, aprólékosan beszámolva földrajzilag zömében Duna-Tisza közi és alföldi kisvárosokban, falvakban játszódó kinevezési kudarcairól. Bizonyítandó, hogy tapasztalatai nem tekinthetők egyedinek, a szerző egy sorstársa, az 1850-es évek elején Kalocsán megismert Kohn Ferdinand esetét is elbeszélte. „Keserű indignatióval panaszkodott nekem, miszerént dacára annak, hogy fiatal korában felsőbb iskolákat végzett, nem akarták őt tanítónak befogadni; miszerént nagy nehezen 40 éves korában e legsilányabb pusztai tanítóságot adták neki; miszerént még most is (keresztelkedése után 35-ik évben) zsidónak hívják; miszerént még a gyermekeit is zsidó gyerekeknek hívják a többi gyermekek. »Ah!« fohászkodott ő, »zsidó nemzetből való tanítót — ha csak nem valami lángész, mint Ballagi (Bloch) Mór — felette igen nehezen vesznek be, mint ön is tapasztalja.«"[39] Koricsáner szavaiban nincs okunk kételkedni. Mindazonáltal az 1850-es évek népi zsidóellenességére rávilágító más forrás híján, a kérdésre, vajon tapasztalata mennyire lehetett valóban általános érvényű, egyelőre lehetetlen választ adni.

[37] Bácskai Vera: *A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pesten*. Bp., Magvető, 1989, 140, 168. o.
[38] *Kiáltó szó a pusztában, vagy pedig miképen mozdíthatjuk elő az emberi nemnek boldogságát?* Koricsáner János, született izraelita által, ki már sok év óta keresztény. Pest, Nyomatott Gyurian Józsefnél, 1862, 11, 31. o.
[39] Uo., 43. o.

A kinevezést az áttérés több szinttel feljebb és pár évtizeddel később sem tette feltétlenül zökkenőmentessé. Az 1890-ben katolizált Somló Bódog egy Lipcsében 1896. november 26-án kelt levelében arról tudósította szüleit, hogy a máramarosszigeti jogakadémiára való kinevezése sajnálatosan meghiúsult, mivel a református intézménybe katolikusként nem vehették fel.[40] A lipcsei majd heidelbergi tanulmányútjáról 1897-ben hazatért Somló először Budapesten próbált elhelyezkedni, de hiába kilincselt, állást nem kapott, így végül apja nyomán és nyilván az ő segítségével a MÁV-nál vállalt fogalmazói állást. 1898. szept. 5-én írta naplójába: „Kényszerítve vagyok lemondani mindarról, a mire törekedtem, a mióta csak eszemet tudom és kénytelen vagyok olyan pályára adni magamat, amelyet utálok, a melyre nem vagyok való, és a mely nekem soha nem fog örömet szerezni. Ha szüleim nem volnának, főbe lőném magamat."[41] Somló azonban nem adta fel. Erőfeszítéseiben számíthatott Pikler Gyula támogatására, aki a vallás- és közoktatásügyi miniszternél is eljárt érdekében. „Wlassiccsal a lehető legmelegebben beszéltem", írta neki Pikler 1898. október 12-én. „Ajánlásom, úgy mondta, komolyan számít nála; kérdezősködött utánad arról is, katolikus vagy-e. Mindazonáltal [...] azt vélem láthatni, hogy a pozsonyi állásra aligha van reményed."[42] Október 17-én maga Somló is járt kihallgatáson Wlassicsnál,[43] decemberi naplójegyzeteiből kiderül, ügyét előmozdítandó lement Pozsonyba, felkereste a befolyásos Szabadelvű párti képviselő Hegedüs Sándort (1847-1906), „a kinek Ferencz József unitárius püspök levelet ígért érdekemben", és aki megígérte neki, hogy beszél Wlassiccsal, majd újból megjelent ez utóbbinál.[44]

Somló kinevezése tehát nem ment könnyen, igyekezete, hogy kinevezzék a pozsonyi királyi, azaz állami jogakadémiára meghiúsult, de a következő évben a jogtudós végül révbe ért. 1899-ben Somló Bódog a kolozsvári egyetem magántanára lett, 1903 januárjától a nagyváradi királyi jogakadémia rendkívüli tanáraként működött, majd egy évre rá visszahívták a kolozsvári egyetemre, ahol 1905-ben kinevezték a jogbölcselet és a nemzetközi jog nyilvános rendes tanárának.[45] Somlóhoz hasonlóan, illetve őt megelőzően Rózsaági Antal, Vámbéry Ármin, Földes Béla vagy Simonyi Zsigmond is megkapta kinevezését, Saphir Móric Gottlieb a müncheni királyi színház intendánsává válhatott, Helfy Ignác Mantovában szerezhetett tanári állást, és ha ez aligha töltötte is el különösebb örömmel, Lukács György is megkapta segédfogalmazói állását a Kereskedelemügyi Minisztériumban. Az első kinevezésen túl, és persze a tehetséggel párosulva, az áttérés olyan karrier befutására adott lehetőséget, amelyre az adott személynek zsidó hitűként aligha lett volna esélye. Elég itt talán

[40] Somló Bódog szüleihez, 1896. nov. 26. OSZK. Kézirattár. Levelestár.
[41] Litván György: *Egy magyar tudós tragikus pályája a század elején. Somló Bódog (1873-1920)*. Valóság, 16. évf. 1973, 8. sz. 33. o.
[42] Pikler Gyula Somló Bódognak, 1898. okt. 12. OSZK. Kézirattár. Levelestár.
[43] Somló Bódog naplójegyzetei, 1898. OSZK. Kézirattár. Quart. Hung. 3038/2.
[44] Somló Bódog naplójegyzetei, 1898. OSZK. Kézirattár. Quart. Hung. 3038/1.
[45] Litván György: *Egy magyar tudós tragikus pályája a század elején*, i. m. 34. o.

a modern magyar orvostudomány és közegészségügy egyik megteremtőjére, Korányi Frigyesre (1827-1913) utalni. Apja, az ugyancsak orvosként működő Kornfeld Sebald (1800-1885) 1837-ben az egri érsekségen vette fel a római katolikus vallást, fiát is valószínűleg ekkor kereszteltette meg.[46] A család 1848-ban magyarosította nevét Korányira. Korányi Frigyes 1861-től Szabolcs vármegye főorvosa, 1866 és 1908 között a pesti, majd budapesti egyetemen a belgyógyászat nyilvános rendes tanára és az általa megszervezett I. számú belklinika igazgatója, 1886-87-ben az egyetem rektora, az Igazságügyi Orvosi Tanács, az Országos Közegészségügyi Tanács és az Országos Közegészségügyi Társulat elnöke, amúgy 1884-től tolcsvai előnévvel magyar nemes, 1891-től főrendiház tag, 1908-tól báró.[47]

Ami a politikai karriert illeti, az áttérés összességében ugyancsak eredményesnek tekinthető, akár a konvertitára, akár leszármazottaira nézve. A kiegyezés, vagyis a zsidók emancipációja előtt a kérdés fel sem merül, zsidó vallásúként Ballagi Mór értelemszerűen nem vehetett volna részt a Határozati Párt tagjaként az 1861-es országgyűlésen, Szitányi Bernát (1816-1889) és Wodianer Albert (1834-1913), Ullmann Mór és Wodianer Mór fiai zsidó felekezetűként nem lehettek volna 1865-ben az országgyűlés képviselőházának tagjai.[48] Ami a dualizmus korát illeti, ha a képviselőválasztásokon a konvertiták származását ellenfeleik olykor igyekeztek is kijátszani ellenük, a választásokat, mint láttuk, gyakran ennek ellenére megnyerték, aminthogy arra sincs bizonyíték, hogy esetleges vereségükben az ilyen jellegű támadások döntő szerepet játszottak volna.

Ráadásul az efféle esetek valószínűleg ritkán fordultak elő. Tény, hogy egy kis szurkapiszkálástól egyik tábor sem tartotta vissza magát. Mindazonáltal nyilvánvaló: a hivatalos liberalizmus a zsidó konvertiták vagy leszármazottaik származásának felemlegetését nem tekintette helyénvalónak, és figyelemre méltó, hogy e tekintetben a korabeli „politikai korrektség” még a liberalizmust — és a liberalizmussal a zsidókat — kárhoztatók táborára is hatott. 1910 januárjában a fiatalkorában áttért Hazai Samu (1851-1942) a második Khuen-Héderváry-kormány honvédelmi minisztere lett; az 1912 áprilisában kinevezett Lukács-kormányban a pénzügyminiszteri poszt a zsidó származású Teleszky Jánosnak jutott, az 1913 júniusában létrejött második Tisza-kormányban kettejük mellé felsorakozott az ugyancsak zsidó származású, kereskedelemügyi miniszterré lett Harkányi János (1859-1938). Kinevezésükkor zsidó származásukat a kormánypárti lapok értelemszerűen nem említették, de

[46] Dr. Kapronczay Károly: *Orvosdinasztiák I*. Turul, 70. évf. 1997, 1-2. sz. 1-4. o. (http://web.archive.org/web/20020314115645/http://www.geocities.com/tapir32hu/dinast1.html)

[47] *A királyi könyvek. Az I. Ferenc József és IV. Károly király által 1867-től 1918-ig adományozott nemességek, főnemességek, előnevek és címerek jegyzéke*. Szerkesztette és kiadja: Gerő József. Bp., 1940. Reprint kiadás: Bp., Heraldika Kiadó, 1998, 111. o. A lexikonokon kívül ld. még: Korányi András: *Emléktöredékek*. Bp., Littera Nova Kiadó, 1995, 15-23. o.

[48] Adalbert Toth: *Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn, 1848-1892*. München, R. Oldenburg Verlag, 1973, 220. o.; *Az 1865-dik évi dec. hó 10-dikére összehivott országgyűlés képviselőháza tagjainak betüsoros név- és lakjegyzéke*. Összeállitá és kiadja Bojthor Endre, a képviselőház irodaigazgatója. Pest, Emich Gusztáv, 1866, 29, 33. o.

erről nem tettek említést a függetlenségi lapok, sőt a néppárti *Alkotmány* sem.[49] (Az egyetlen kivétel a radikálisokhoz közelálló *Pénzvilág*, amely Harkányi János kinevezése kapcsán megjegyezte: „Egyetlen vágya régen beteljesedett, mágnásabb lett a mágnásoknál, akik szívesen és kivételesen elfelejtették neki a származást, a sémi eredetet, a Koppel, Copéli ősöket és csakis Harkány urának ismerték el."[50])

A dualizmus egészére nézve, az áttérés eredményességének legegyértelműbb jele nem annyira a konvertiták sikerében, mint inkább a zsidó hitűeknek a legfelsőbb kormányzati szintekre feljutottak közötti elenyésző arányában mutatkozik meg. Amint azt előző fejezetünkben említettük, az 1918-ig kinevezett hét zsidó származású helyettes államtitkár közül csupán ketten, Horn Ede majd Fejér László, a nyolc államtitkár és a hat miniszter közül csak Vadász Lipót, illetve Vázsonyi Vilmos tartoztak a zsidó felekezet kötelékébe. Roppant kevéssé valószínű, hogy a már feltehetően kiskorában szülei által megkeresztelt Csemegi Károly (1826-1899) 1872-ben zsidó hitűként is elnyerte volna az Igazságügyi Minisztérium államtitkári posztját.[51] A visszaemlékezések szerint a később róla elnevezett első magyar büntetőtörvénykönyv megalkotója ennél többre, az igazságügyi miniszterségre vágyott,[52] és az általa alapított Magyar Jogászegylet ülésén 1886-ban elmondott beszéde arra utal, hogy megítélése szerint álmai megvalósulásában származása akadályozta meg.[53] Erre azonban nincs bizonyíték. Csemegi pályája 1879-ben azért tört meg, mert az őt államtitkári posztjáról lemondásra kényszerítő Tisza Kálmán a közigazgatás hatalmának csorbítását látta államtitkára azon igyekezetében, hogy az igazságszolgáltatást elválassza a közigazgatástól. Köztudott ezenkívül, hogy a kíméletlen modorú, páratlan tudásának magasságáról kortársait lenéző jogász 1879-1893 között, mint kúriai elnök is rendkívül népszerűtlen volt kollegái körében.[54]

Hogy az áttérés milyen hatással lehetett a konvertitának vagy leszármazottainak társadalmi befogadására, erről jószerivel csak a nagypolgárság esetében rendelkezünk némi információval. Az egyetlen kivétel a fentebb említett Koricsáner János. Az e téren tapasztalt — talán mondani sem kell, hogy hervasztó — élményeiről az 1850-es évek elejére tehető

[49] Hazai Samu, Teleszky János és Harkányi János kinevezését illetően a következő lapok híreit néztük át: *Budapesti Hírlap*, *Pesti Hírlap*, *Az Újság*, *Magyarország*, *A Nap*, *Alkotmány*.

[50] *Báró Harkányi János*. A Pénzvilág, 3. évf. 1913, 29. sz. 876. o. Harkányi János nagyapja, a nagykereskedő Koppely Fülöp (1801-1873) 1840 körül tért át, valószínűleg ekkor keresztelte meg fiát, az 1895-ben bárói rangra emelt, országgyűlési képviselő Harkányi Frigyest, János apját. Bácskai Vera: *A vállalkozók előfutárai*, i. m. 87-88. o.; Kempelen Béla: *Magyar zsidó családok*, i. m. I. köt. 144. o.

[51] Csemegi Károly öccsét, Csemegi (később Csemeghy) Ignácot (1827-1891) szülei 1829-ben, vagyis 2 évesen keresztelték meg. A szülők egy évvel idősebb bátyját is minden bizonnyal ekkor vetették fel a katolikus vallásba. Apjuk, Nach Móric 1844-ben magyarosította nevét *Csemeghy*re. Bona Gábor: *Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban*, i. m. I. köt. 245. o.; *Századunk névváltoztatásai*, i. m. 53. o.

[52] Eötvös Károly: *Csemegi Károlyról*. In: Uő: Magyar alakok. Bp., Révai Testvérek, 1901, 161-165. o.; Molnár Jenő: *A mi nagyjaink. Vázsonyi Vilmos. (Második közlemény).* Egyenlőség, 1923. aug. 4, 10-11. o.

[53] „A szellem, a tudomány", jelentette ki Csemegi az egylet 1886. február 27-i ülésén, „csak ott ülheti valóságos diadalát, a hol az előítéletektől megtisztult kor nem gördít mesterséges akadályt a valódi tehetség áldásos munkássága elé; hol születés, származás és mellékviszonyok nem dermesztik meg és nem szorítják vissza a valódi hivatás tetterejének kifejtését." Csemegi Károly: *Nagy férfiak méltatása; az egyéni érték elismerése*. In: Csemegi Károly művei. Sajtó alá rendezték Dr. Edvi Illés Károly és Dr. Gyomai Zsigmond. I-II. köt. Bp., Franklin-Társulat, 1904, I. köt. 385. o.

[54] *Csemegi Károly*. Budapesti Hírlap, 1899. márc. 19, 1-3. o.; Edvi Illés Károly: *Csemegi Károly élete és kora*. In: Csemegi Károly művei, i. m. I. köt. XVII-XVIII. o.; Komlós Aladár: *Magyar-zsidó szellemtörténet a reformkortól a holocaustig*. I. köt: *A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században.* Bp., Múlt és Jövő, 1997, 205. o.

kalocsai tartózkodása kapcsán számolt be. „A nagy vendégfogadóban egy estvén együtt vannak több urak, és — rajtam kívül — többen a középosztályból. Én a középosztálylyal egy szót beleszólok, mire a templomszolga (ki minden vasárnap templomban lát) rám támad, „hallgass zsidó", és midőn őt goromba embernek nevezem, fenyeget ő engem azzal, hogy gyermekeket fog rám uszítani, hogy az utcán kiabáljanak utánam, »zsidó«, mely fenyegetést (néhány krajcárt kiosztogatván) ki is visz. Úrnapján oltár van az érseki udvarban; én szintúgy, mint a többiek be akarok menni a körmenettel és a kapun álló (portás) rám támad 1000 ember előtt, »vissza zsidó!«, noha jól tudja, hogy már régóta nem vagyok az, és noha naponként bejárok a kastélyba két papot (a titoknokot és a jegyzőt) tanítani franciául. Egy estvén elmegyek a rendes órában a prefektus úr házába az ifjú urat tanítandó, de minden szobát — a cselédszobát kivéve — bezárva találom; akarom az ifjú urat megvárni; az udvarban fázom; bemegyek a cselédszobába, köszöntök és engedelmet kérek itt az ifjú urat megvárni, és a szakácsné e választ adja, »Nem kell nekünk itt zsidó«, kinyitja az ajtót és kilök engem, noha az ő urasága engem 5 hónap óta majd minden estvén invitál vacsorára. [...] Szomszédom — kőmíves ember — névnapja előestvéjén többek közt engem is elhí vacsorára; a gyermekeken kívül tizenöten vagyunk; mindjárt a leves után az első pohár bor kiüríttetik, és egyikünk által e szavakkal üríttetik ki: »Éljünk ezen világban, mert más világ nincs, nincs lélekhalhatatlanság.« Én ez ellen protestálok, főkép azért, mert gyermekek előtt mondatott, és S. asztalos mester — rám támad: »Mit akar, maga zsidó?«"[55] Koricsáner egész röpirata azt a benyomást kelti, hogy a szerző forrásul saját naplóját használta fel, és nem vitás, tapasztalatai joggal elkeseríthették, de megint csak azt mondanánk: a forrás egyedülálló, általános következtetéseket nem lehet belőle levonni. Annyi mondható: Koricsáner, aki agglegény vándortanítóként igyekezett befogadásra lelni a keresztény társadalomba, kilógott a szerény helyzetű konvertiták átlagos sorából.

Ami a nagypolgárságot illeti, jelzésértékű, hogy 1844-ben Bécsben írt, majd 1847-ben különböző záradékokkal ellátott végrendeletében Ullmann Mór megtiltotta örökösei számára a további üzleti tevékenységet, 500 000 forinton egy nemesi, elidegeníthetetlen családi hitbizományként kezelendő birtok vásárlását rendelte el.[56] A hosszú távú stratégia Wodianer Mór esetében is egyértelmű. Amint írta Bácskai Vera: „Bármennyire tehetséges és profitorientált vállalkozónak bizonyult is élete során Wodianer Mór, sikerei és vagyona gyermekei társadalmi emelkedését voltak hivatva szolgálni. Már 1853-ban kelt végrendeletében kikötötte, hogy halála után a céget fel kell számolni. Egyetlen fiának és általános örökösének, az 1834-ben született Albertnek azt tanácsolta, hogy inkább

[55] *Kiáltó szó a pusztában, vagy pedig miképen mozdíthatjuk elő az emberi nemnek boldogságát?*, i. m. 40-42. o.
[56] Bácskai Vera: *A vállalkozók előfutárai*, i. m. 150-151. o.

gazdálkodjon."[57] Ami igaznak tekinthető a nagypolgárság azon, még az emancipáció előtt áttért tagjainál, akiknél a felekezetváltás még egyértelmű gazdasági előnnyel is járhatott, még inkább igaz azok esetében, akik már a dualizmus idején tértek át, és akik mind gyakrabban már egy vagy két nemzedékkel korábban meggazdagodott családok sarjaiként nőttek fel. Áttérésük elsődleges motivációját az esetek zömében a hagyományos elitbe való integráció képezhette.

A kortárs vélekedés szerint a keresztény társasági elit nemhogy a zsidó hitűek, de a kitért zsidók befogadásának is ellenállt. Lukácsy Sándor 1848-ban játszódó, 1875-ben kiadott népszínművében egy zsidó bankár azon morfondírozik, hogy feleségül adja lányát adósához, egy keresztény báróhoz, amiért is hajlandó volna lányát megkereszteltetni, aki e tervéről a következőképpen igyekszik lebeszélni: „Meggondolhatnád, hogy te azért csak Steinberger maradsz, a zsidó bankár, s rajtam a felső körök aligha fognak mást látni, mint gyémántjaimat."[58] Közel negyven évvel később, 1914-ben (nagy sikerrel) színre került drámájában Bródy Sándor sem mondott mást: „Mihozzánk nem jön senki, csak pénzért. Nem mehetünk sehová, csak ahova befizetünk", fakad ki a kikeresztelkedett és nemesített nagypolgár feleség.[59]

Tézisét, miszerint „a zsidóellenesség lényegében kizárólag a zsidó vallásúak ellen táplált hagyományos gyűlölet", Kozma Andor egy 1901-ben megjelent tanulmányában éppen az áttértek helyzetével vélte bizonyíthatni. „A magyar társadalomban", írta a konzervatív liberális költő és politikus, „sőt a magyar nemes úri és főúri családokban is, immár számosan igen jól megvannak s az antisemitismustól nem háborgatva s nem boszszantva szerepelnek, akik eredetökre, vagy mondjuk fajukra, zsidók, s csupán a keresztség fölvételével váltak ki a zsidó vallási közösségből."[60] E véleményével Kozma Andor egyedül maradt. A domináns nézet szerint a kitért vagyonos zsidókat egyfajta köztes, lebegő társadalmi helyzet jellemezte. „Mert mi a tapasztalás? Az, hogy az a keresztvíz, mely más hitre avat föl, nem mossa el a fogalmakat és előítéleteket", írta 1884-ben a *Fővárosi Lapok*hoz beküldött levelében egy anonim szerző, aki cikkében a jómódú zsidóság nevében és a lányaik beházasítása érdekében kikeresztelkedett zsidók ellenében szólalt fel. „Elszakadtak a körtől, melyben növekedtek, a nélkül, hogy bejutottak volna abba, a hová vágytak. S most lebegnek »zwischen Himmel und Erde«."[61] Húsz évvel később a társasági elitet belülről ismerő gróf Zay Miklós hasonlóan vélekedett, hasonló képpel is élt: „Eltekintve a kivételektől, hol az áttért és nemesi rangot nyert férfiak egyéni ügyességüknél fogva elhelyezkedtek a magyar társadalomban, a legtöbb

[57] Uo., 164. o.
[58] Dr. Kecskeméti Ármin: *A »zsidó« a magyar színműirodalomban*. Magyar Zsidó Szemle, 13. évf. 1896, 216. o.
[59] Bródy Sándor: *Tímár Liza* (1914). In: Uő: Színház. Bp., Szépirodalmi, 1964, 354. o.
[60] Kozma Andor: *Az antisemitismus lényege*. Budapesti Szemle, 108. köt. 1901, 299. sz. 186-187. o.
[61] A cikket, melyet szerzője *Egy magyar nő* aláírással küldött be a szerkesztősége a lap *Egy zsidó asszony levele* címmel közölte… Fővárosi Lapok, 1884. jan. 19, 100-101. o.

keresztelt zsidó helyzete rózsásnak nem mondható. Voltaképp sem a keresztény sem a zsidó elemhez nem tartozik, de mint Mohamed koporsója lebeg két mágnes közt."[62]

A zilált vallási viszonyaikat immár rendezett gazdag zsidókon előszeretettel ironizáló Molnár Ferenc úgyszintén kétesnek látta e réteg társasági elfogadottságát. Az 1901-ben megjelent *Éhes város* c. regényében a kitért és házassága révén vagyonossá lett Orsovai Pál kegyeit kereső, őt intenzíven pumpoló miniszter gyakori vendég ugyan a háznál, de Orsovaiékat magához nem hívja meg, estélyükre elmegy, de feleségét nem viszi magával — „Hogyisne! A grófok félrehúznák az orrukat, ha megtudnák, hogy a kegyelmes asszony félzsidó estélyekre jár."[63] *Disznótor a Lipótvárosban* című, 1907-ben írt humoreszkje egy családjával kikeresztelkedett „többszörös bankdirektor, volt képviselő és leendő főrend" által adott *soirée* története. A méltóságos úr többre vágyik, mint a szokásos „Lipót-estély"-re, „ahol ifjú Lipótok mondanak két és fél-értelműségeket ifjú Lipótkáknak és Lipótnéknak". A „magyar parasztbál" gondolatát feleségével gyorsan elvetik, „ez a leglipótvárosibb dolog a világon", az „antisemita-bált" is, „ez most már teljesen rituális ízű dolog" (értsd: ilyet csak a zsidók rendeznek). Marad a disznótor. A kizárólag anyagi érdekből megjelent őskeresztényeken, így Coupon-Schneidernén vagy zálogházi Selighausnén kívül az egyetlen rangos vendég a gyermekek keresztapja, „az első eleven kanonok, aki Lipót-estélyen részt vett". Csakhogy az estélyről végül az illusztris vendég is sértődötten távozik. „A nők miatt", magyarázza férjének a méltóságos asszony az estély másnapján. „A nők beszéltek a budai rabbiról, mégpedig per »abbé«. Aztán az egyik azt mondta: »Hétfőn voltam a Dohány-utczai parókián.« Ezt még tűrte. Mikor aztán a nagy hasú Lembergert, aki az esküvőkön a csokrot szokta vinni a menyasszony előtt, felváltva egyházfinak és sekrestyésnek nevezték, rosszul kezdte érezni magát, végül pedig, a mikor Bőr Leó azt mondta Lazarusnak, hogy »kánt'ram«, akkor végleg dühbe jött, de csak arra ment el, hogy ütemi Talktvollné, aki hátulról csak a fekete selyemtalárját látta, megütötte a vállát a legyezőjével és azt mondta neki: »Hova szalad rabbikám?« Erre azt mondta, hogy »szaladok vissza Egerbe, mert nekem ebből elég volt.« És el is szaladt."[64]

Molnár humoreszkje csak részben felel meg a kor kliséinek, a kitért nagypolgár család itt egyáltalán nem lebeg társadalmilag légüres térben, a lipótvárosi társaság integráns része. Az elbeszélés szerint estélyükön a kanonok és a minden sznobságuk ellenére még vélhetően zsidó hitű, hiszen a Dohány utcai „parókiáról" és „sekrestyéséről" csevegő vendégek mellett a

[62] Zay Miklós gróf: *Zsidók a társadalomban*. Huszadik Század, 4. évf. 1903, 12. sz. 961. o.
[63] Molnár Ferenc: *Az éhes város*. (1901) Bp., Pesti Szalon Könyvek, 1993, 228. o.
[64] Molnár Ferenc: *Disznótor a Lipótvárosban. Egy nagyszabású pesti czéczó története*. (1908) In. Uő: Hétágú síp. Tréfák, karcolatok, tárcák. Bp., Franklin-Társulat, 1911, 199, 200, 242-243. o. Az írás először a *Pesti Napló* 1907. január 22-31-i számaiban jelent meg. 1907. október 17-én a Modern Színház Cabaret orfeumi darabként is előadta, *Pesti életkép* alcímmel. Külön füzetként első ízben a *Mozgó Könyvtár* kiadásában 1908-ban jelent meg, a magyar kiadást nemsokára egy német változat is követte, *Eine Schweineschlacht in der Leopoldstadt* címmel. Molnár Gál Péter: *Molnár Ferenc ismeretlen színdarabjai II.* Mozgó Világ, 29. évf. 2003, 9. sz. 124-128. o.; Alpár Ágnes: *A fővárosi kabarék műsora 1901-1944*. Bp., Magyar Színházi Intézet, 1979, 45. o.

Dohány utcai főkántori állást betöltő Lazarus Adolf (1855-1925) is tiszteletét teszi. Ami viszont a hagyományos elitbe való integrációt illeti, ezt kortársai nagy többségéhez hasonlóan Molnár is sikertelennek láttatta.

A kortárs vélekedéssel ellentétben az áttérés megítélésünk szerint gyakran már rövid távon is, hosszú távon feltétlenül meghozta gyümölcseit. Ennek nyilvánvaló jele a Nemzeti és az Országos Kaszinóba, illetve a Park Klubba való bejutás. Az áttérés e téren sem jelentett garanciát, 1832-ben a Nemzeti Kaszinó elutasította a hét évvel korábban áttért Ullmann Mór felvételi kérelmét,[65] míg Moscovitz Mórt zsidó hitűként is felvették. De amint az első fejezetben láttuk: ami a Nemzeti Kaszinó esetében a zsidó hitűek számára jobbadán, az Országos Kaszinó vagy a Park Klub esetében *teljesen* kizárt maradt, az a kitértek és még inkább leszármazottaik számára annál inkább lehetségessé vált. A századfordulón a Wodianer, a Szitányi-Ullmann, a Harkányi, a Korányi, a Königswarter családok több képviselője a Nemzeti Kaszinó tagjának mondhatta magát, az utóbbi kivételével mindegyik család több, részben persze ugyanazon tagja az Országos Kaszinóba is bejutott, rajtuk kívül Gajári Ödön, Földes Béla, Teleszky János vagy Schwarz Gusztáv is elnyerte a „Gentry" Kaszinó tagságát.[66] Áttérése (és bárósítása) után Lévay Henrik a zsidó hitűektől az Országos Kaszinóhoz hasonlóan hermetikusan elzárkózó Park Klubnak is a tagjává vált, aminthogy klubtag lett, hogy csak a már korábban említett személyeknél, illetve családoknál maradjunk: Biedermann Simon egyik fia, az 1902-ben magyar báróságot nyert Biedermann Rudolf/Rezső, hat Harkányi, két Wodianer, két Szitányi, Königswarter Hermann, Wahrmann Renée és Richard, Földes Béla, Gajáry Ödön vagy Karsai Sándor. Közülük többen, így Wahrmann Renée és öccse a klub alapító tagjai közé tartoztak.[67]

A sikeres integráció úgyszintén egyértelmű jeleként értékelhető a hagyományos elitbe való beházasodás. Márpedig az esetek elsöprő többségében ez előbb utóbb bekövetkezett. Noha ezt nem tudjuk bizonyítani, de megkockáztatnánk: amennyiben az anyagiak nem képeztek akadályt, kevés olyan kitért nagypolgár sarj lehetett, aki ha akart, sem tudott magának régi nemesi vagy főrendi családból származó férjet vagy feleséget találni, vagy pontosabban: akinek alkalmasint zsidó hiten maradt apja nem volt képes ilyen partit összehozni. Az 1844-től kapriorai előnévvel magyar nemes, majd 1874-től magyar báró Wodianer Mór 1885-ben bekövetkezett halálakor egyetlen fia, az országgyűlési képviselő Wodianer Albert még hosszúra nyújtott agglegény státuszát élvezte. Három lánya viszont már mind megállapodott: Anna férje egy Ferri gróf volt, Gabrielláé gróf hidvégi Nemes Vincze,

[65] Michael K. Silber: *A zsidók társadalmi befogadása Magyarországon a reformkorban. A „kaszinók"*. *Századok*, 126. évf. 1992, 1. sz. 119. o.
[66] William O. McCagg, Jr.: *Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary*. Boulder, East European Quarterly, 1972, 35. o.; *Az Országos Kaszinó évi jelentése az 1900-ik évről*, Bp., 1901.
[67] *A Park Club Évkönyve. 1901*. Bp., Hornyánszky Viktor Könyvnyomdája, 1902.; *A Park Club Évkönyve. 1910*. Bp., Hornyánszky Viktor Könyvnyomdája, 1911.

míg Borbálát a családi gyászjelentés lovag Wachtler Géza özvegyeként jegyezte fel.[68] Az 1844-ben nemes Gratze Amália férjévé vált Biedermann Simonnal és öccsével, a lányaival 1856-ban Bécsben katolizált Biedermann Gusztávval is találkoztunk már. Biedermann Simon gyermekei közül egy fia és két lánya régi nemesi vagy arisztokrata családokba házasodtak, Leontine (1847-1905) például Marquis de Banneville bécsi francia nagykövet felesége lett. Két másik fia zsidó nagypolgár családok kitért lányaival lépett házasságra, de tekintve e házasságok vagyoni szempontból roppant előnyös mivoltát, a döntés nyilván nem „jobb híján" született. A családi bankházat tovább vivő, 1903-ban osztrák báró Róbert Simon (1849-1900) 1877-ben a zsidó hitű, 1869-ben podhrágyi előnévvel nemesített és dúsgazdag nagyiparos Popper Lipót Adolfina (?-?) nevű lányát vette el, míg az 1902-ben magyar bárságot kapott, a pápa által a Szent Gergely-rend commandeur-keresztjével kitüntetett Rudolf Károly (1854-?) 1889-től Else Bleichrödert (1865-1936) tudhatta hitveséül, Gerson Bleichröder (1822-1893) európai hírű berlini bankár egyetlen lányát, aki a házasság előtt egy évvel vált el első férjétől, egy sziléziai arisztokratától. Bátyjával ellentétben, Biedermann Gusztáv mind a négy lányát arisztokratához adta. A korábban már említett Sarolta báró Fejérváry Géza, Alexandrina (1845-?) gróf Felix Brusselle-Schaubeck, Anna (1847-?) először egy Thavonat báró, majd gróf Viktor Schaffgotsch, míg Olga (1848-?) egy Puisseus gróf felesége lett.[69] Az integráció ez esetben immár nem is annyira a magyar, mint inkább az európai felső tízezer felé irányult, mégpedig sikerrel.

E több nemzedéken átívelő folyamat során minden bizonnyal előfordult, hogy egyeseket a társasági élet különféle színterein bántóan szembesítették származásukkal. Többüket érhették kellemetlen tapasztalatok, sértő megjegyzések. Földes Bélát felvették az Országos Kaszinóba, bejutott a Park Klubba is, lányát egy főispánhoz adta feleségül, de a margitszigeti, „szigorúan dzsentri" Tenisz Klub minden erőfeszítése dacára zárva maradt előtte.[70] Báró Dániel Tibor felesége, Neumann Margit (?-1931), az 1913-ban még zsidó hitűként bárságot kapott aradi gyáros végvári Neumann Dániel (1837-1928) és Fürst Mária egyetlen lánya, 1910-ben felvételét kérte a Park Klubba. *Az Est* tudósítása szerint a választás kisebb botrányba fulladt: „A club tagjainak egy része", írta *Az Est*, „ellenezte báró Dániel Tibornénak a felvételét, akit pedig gróf Szapáry és a Club tekintélyes, idősebb mágnástagjai is igen szívesen láttak a Park-Clubban, mert született Neumann Margit a neve."[71] Dániel Tibornét a klub női választmánya végül beválasztotta, de Szapáry Pál, aki Atzél Béla halála óta a klub ügyvezető elnökeként működött, „szívére vette a fiatalabb mágnások agitációját" és

[68] OSZK. Gyászjelentések: FM8/35797/569: kapriorai Wodianer Mór báró
[69] Kempelen Béla: *Magyar zsidó családok*, i. m. I. köt. 52-55. o.; William D. Godsey Jr.: *The Nobility, Jewish Assimilation, and the Austro-Hungarian Foreign Service in the Late Imperial Era*. In: Austrian History Yearbook. Vol. XXVII. 1996, 178-179. o.; Fritz Stern: *Gold and Iron: Bismarck, Bleichröder and the Building of the German Empire*. New York, Alfred A. Knopf, 1977, 492. o.
[70] *A parlament közgazdászai. Földes Béla*, i. m. 390-391. o.; Kempelen Béla: *Magyar zsidó családok*, i. m. III. köt. 91. o.
[71] *A Park-Club és a Lipótváros*. Az Est, 1910. máj. 4, 3. o.

lemondott tisztségéről. A napilap munkatársának a férj is nyilatkozott: „Igen kellemetlenül érint a dolog", jelentette ki báró Dániel Tibor, „már azért is, mert gróf Szapáry Pálnak kellemetlen. Sajnálom, hogy a Park-Club fiatalabb tagjai között vannak, akiket *még 1910-ben is az antiszemitizmus* és más ilyen dolgok irányítanak."[72] A napilap másnapi számának egy kis híréből az olvasók azt is megtudhatták, hogy báró Dániel Tibornét az ügy roppant mód felzaklatta, hozzátartozóin és legjobb barátnéin kívül nem fogadott senkit és nem nyilatkozott, napok óta ki sem mozdult a szobájából, ágynak dőlt…[73] 1972-ben kiadott könyvében a századforduló társadalmi viszonyai kapcsán Ignotus Pál (1901-1978) elbeszélte egy kitért zsidó ismerőse esetét, akinek a pesti „gentry" estélyeken megismert feleségével való házasságát követően az új rokonság finoman tudtára adta: a felesége továbbra is szívesen látott vendég a megyebálon, de ami az amúgy földbirtokos, volt képviselő és párbajhős férjet illeti, úgy volna illő, ha ilyen alkalmakkor közéleti feladataira hivatkozva tartózkodna a megjelenéstől.[74]

Nem vitás: mivel a zsidó származás teljes feledésbe merüléséhez több nemzedék kellett, egy konvertitának még az unokáját is érhették kellemetlen tapasztalatok. A bécsi közös külügyminisztériumban az 1910-es évek elején magas beosztásban dolgozó gróf Nemes Albertről (1866-1940), a balkáni ügyosztály vezetőjéről egyes kollegái nem mulasztották el megemlíteni, hogy külseje elárulja „származását", ami a már keresztény születésű Wodianer Gabriella (1837-1917) és gróf Nemes Vince (1830-1896) fiaként abban merült ki, hogy anyai ágon a kitért Wodianer Mór unokája volt.[75]

Az esetleges sérelmek azonban nem kérdőjelezik meg az áttérés általános eredményességét, nagy részben éppen azért, mivel áttérésükkor maguk a konvertiták is nyilván tudták, hogy a teljes beolvadáshoz több nemzedéknyi idő szükséges. A közvetlen, belátható időn belül elérendő célt, a nemesi vagy arisztokrata családokba történő beházasodást, lányaik grófnévá, olykor hercegnévé válását, a kaszinói tagságot a keresztény hit felvétele meghozta. Ráadásul, ha a társadalmi befogadás folyamata hosszúnak és olykor talán keservesnek mutatkozott is, az integráció, legalábbis formális szinten, többeknél már az 1880-as években megvalósult. A „többszörösen milliomos", mintaszerűen kezelt földbirtokokkal rendelkező Harkányi család feje, Harkányi Frigyes (1826-1919) — írta *A budapesti társaság* című 1886-ban megjelent könyv névtelen szerzője a feltehetően gyermekkorában apjával együtt megkeresztelt országgyűlési képviselőről — „európai

[72] Uo.
[73] *A Park-Club mozgalma.* Az Est, 1910. máj. 5, 6. o. Ld. Még: Kempelen Béla: *Magyar zsidó családok*, i. m. I. köt. 104-105. o.; Dr. Gerő József szerk.: *A királyi könyvek*, i. m. 151. o. *Bárósítás*. Egyenlőség, 1913. okt. 12, 11. o.
[74] Paul Ignotus: *Hungary*, London, Ernest Benn Limited, 1972, 97-98. o. Ignotus Pál (1901-1978) 18 évesen, nem sokkal 1919. augusztus 1. előtt tért át a református hitre. Ld. Ignotus Pál: *Csipkerózsika. Budapesti és londoni emlékek* (1947-48). Bp., Múzsák, 1989, 30. o.
[75] William D. Godsey Jr.: *The Nobility, Jewish Assimilation, and the Austro-Hungarian Foreign Service in the Late Imperial Era*, i. m. 161. o.

műveltségű gentleman, a ki családi összeköttetésénél fogva már alkotmányos életünk újra megnyílta előtt is otthonos volt a highlife köreiben. Fivérével, Harkányi Károly országos képviselővel nagy házat visznek, melyet a highlife és gentry tagjai egyaránt előszeretettel látogatnak."[76] Míg a pénzügyi tevékenységet is folytató Harkányi Frigyest a szerző a „Pénzvilág" jelesei közé sorolta, Korányi Frigyes, a könyvben említésre került konvertiták, illetve azok gyermekei közül egyedüliként, immár a „Highlife — Gentry — Fensőbb honorátiorok" között foglalt helyet. Korányi Frigyes 1860-ban vette feleségül tolcsvai Bónis Malvint (?-1908), Bónis Sámuel Zemplén megyei földbirtokos és kúriai bíró lányát. Amint írta a genealógus Kempelen Béla: „Ez a házasság akkor nagy feltűnést keltett megyeszerte. Az ősrégi nemes Bónis család egy leánytagjának házassága a kikeresztelkedett zsidóval! Hozzá még kevéssel rá Bónis Sámuel másik lányát, Bónis Máriát is egy Korányi, éspedig Korányi Frigyes fivére, Korányi Adolf (1829-1889) ügyvéd vette nőül (1866). Azonban mindkét házasság tartós és szerencsés volt."[77]Ami Frigyest illeti, e szerencse társasági életében is megmutatkozott. „Dr. Korányi Frigyes, a főváros legtekintélyesebb belgyógyászati kitűnősége szintén igen díszes salont tart", írta *A budapesti társaság* szerzője, „a melyben gyakran megfordulnak nemcsak az úgynevezett gentryből, de a highlifeből is."[78]

Bármennyire is elnyúlt időben, a befogadás haladt a maga útján, és amint gróf Zay Miklós szavaiból kitűnik, egyesek számára az 1900-as évekre már bevégeztetett. „A magyar főúri társaságban", írta Zay 1903-ban, „akad egy pár zsidó eredetű család, melynek tagjai nem érzik többé a leszármazás okozta hátrányokat."[79] Idővel minden bizonnyal még több akadt.

A „Lipótvároson" túl, és mintegy összegzésként: a zsidók áttérésére vonatkozó állami statisztika is arra utal, hogy a századfordulón az áttért zsidók elsöprő többsége számára a felekezetváltás mindent összevetve több előnnyel járt, mint hátránnyal — ellenkező esetben ugyanis nagyobb számban tértek volna vissza a zsidó felekezet kötelékébe, amit 1896-tól immár megtehettek. A Magyar Statisztikai Évkönyv éves kimutatásai 1897-től az izraelita felekezetre térőkön belül azoknak a számát is megadták, akik valójában „visszatérőknek" minősültek. 1897 és 1914 között 8232 izraelita hagyta el felekezetét, ugyanezen időszakban csupán 496 korábban (részben persze már 1897 előtt) kitért zsidó lépett vissza eredeti felekezetébe. Az arány önmagáért beszél.

[76] *A budapesti társaság*. Bp., Pallas Részvénytársaság Nyomdája, 1886, 450. o. Harkányi Frigyes Podmaniczky Zsuzsanna (1838-1923) bárónőt, öccse, Károly (1832-1901) monostori Vörös Emíliát (1834-1900) vette feleségül. Ld. Kempelen Béla: *Magyar zsidó családok*, i. m. I. köt. 144-145. o. Károly 1869-ben, Frigyes egy 1870-es időszaki választáson jutott be a parlamentbe. Ld. *Az 1869-ik évi april 20-ára összehivott országgyűlés képviselőháza tagjainak betüsoros név- és lakjegyzéke*. Összeállitá és kiadja Bojthor Endre, a képviselőház iroda-igazgatója. Pest, Eggenberger-féle könyvkereskedés, 1869, oldalszámozás nincs.; Dr. Halász Sándor szerk.: *Országgyűlési almanach. 1886. Képviselőház,* i. m. 65-66. o. Harkányi Frigyesről ld. még: Szabó Dániel: *Országgyűlési választások az egyesítés előestéjén*. In: Gyáni Gábor szerk.: Az egyesített főváros. Pest, Buda, Óbuda. Bp., Városháza, 1998, 40, 48. o.

[77] Kempelen Béla: *Magyar zsidó családok*, i. m. I. köt. 123-124. o.

[78] *A budapesti társaság*, i. m. 427. o.

[79] Zay Miklós gróf: *Zsidók a társadalomban*, i. m. 961. o.

Túl azokon, akiknek benső útkeresésükre a vallásváltás sem hozott gyógyírt, az áttérés két esetben nem bizonyult eredményesnek. Hogy az ellenpéldákkal kezdjük: a keresztény úri társaság értékeit átvevő és közvetítő, légynek sem ártó Wohl Jankát (1846-1901) és Wohl Stefániát (1848-1889) a keresztény elit teljes mértékben befogadta. Szinte bizonyos, hogy szüleik, a szabadságharcban honvéd törzsorvosként szolgáló Wohl Sándor és nagy műveltségű felesége már Janka és Stefánia kiskorában áttértek az evangélikus hitre, a családhoz már a lányok gyermekkorában illusztris vendégek jártak. Mindenesetre mindketten evangélikusként hunytak el, Wohl Mária 1874-ben, Wohl Sándor 1886-ban.[80] A kenyerüket újságíróként, szerkesztőként, fordítóként kereső nővérek hírnevüket elsősorban irodalmi szalonjuknak köszönhették, otthonukban rendszeresen megfordult Haynald Lajos kalocsai érsek, gróf Zichy Géza, Trefort Ágoston, Brunswick Teréz grófnő, Teleki Blanka grófnő, Arany János és Jókai (aki Krúdy szerint náluk tanulta meg, „hogyan kell a parókáját a szárnyas kabátja hátsó zsebébe sanzsírozni, amikor a szalon küszöbét átlépte, mert Jókai sokáig csak az utcán viselt parókát, fiatalkori gyengemellűsége miatt óvakodva a meghűléstől").[81] A szalonján kívül, ahol „minden hírnévre törekvő és hírneves ember örömest megfordult", írta Wohl Janka halálakor gróf Zichy Géza (1849-1924), „ő előtte is megnyíltak a legexkluzívabb szalonok szárnyas ajtói. És miért? Azért, mert ő okos, művelt, jó és mindenekfölött naivan igaz volt. Mindig mosolyogtunk rajta és mindig jobban megszerettük."[82] És még egy ellenpélda: ha olykor felhánytorgatták is zsidó származását, a korának hivatalos liberalizmusát képviselő, ha kell kritikus, de a rendszert elfogadó, azt belülről bíráló Falk Miksát a hagyományos politikai elit befogadta. Széchenyi István, Deák Ferenc és Tisza Kálmán bizalmasával „a legmagasabb udvari méltóságok" tüntetőleg karonfogva sétáltak az utcán,[83] Falk a „hivatalos Magyarország" általános köztiszteletnek örvendő, jelentős politikai befolyással rendelkező tagjaként hunyt el, mint a kiegyezés politikájának „hatalmas márványoszlop"-a.[84] Mindazok viszont, így Hatvany Lajos, akik Litván György kifejezésével „nem zsidóként, hanem magyar vagy éppenséggel keresztény

[80] OSZK. Gyászjelentések: FM8/35797/569: Wohl Mária.; Wohl Sándor

[81] Krúdy Gyula: *A kedves Wohl nővérek*. (1932) In: Uő: A szobrok megmozdulnak. Írások az irodalomról. Bp., Gondolat, 1974, 374-380. o. Az idézet az 375. oldalon található. Eötvös József mellett Brunszvik Teréz, Teleki Blanka, Liszt Ferenc és Arany János már Wohl Janka kamaszkori emlékkönyvébe is bejegyzett pár „kedves" sort, vagyis eljártak szüleikhez. Ld. Csapodiné Gárdonyi Klára: *Wohl Janka emlékalbuma*. In: Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve. 1958, 247-257. o. A Wohl nővérekről ld. még: Angelo de Gubernatis: *La Hongrie politique et sociale*. Florence, Joseph Pellas, 1885, 340-342. o.; Mikszáth Kálmán: *Wohl Stefánia. 1848-1889*. In: Wohl Stefánia. Aranyfüst. Regény. I-II. köt. Bp., Franklin-Társulat, 1907, I. köt. V-VIII. o.; Borbíró Fanni: *„Csevegés, zene és egy csésze tea". A Wohl-nővérek a pesti társaséletben*. Budapesti Negyed, 12. évf. 2004, 4. sz. 350-376. o.

[82] Zichy Géza gróf: *Wohl Janka*. Budapesti Hírlap, 1901. máj. 25, 1. o.

[83] *A budapesti társaság*, i. m. 159. o.

[84] *Falk Miksa.* Budapesti Hírlap, 1908. szept. 11, 1-2. o. Falk halálakor írt nekrológjában még az *Alkotmány* is csupán roppant óvatos bírálatot engedett meg magának. „Halála", írta a néppárti napilap, „mély részvétet kelt ama körökben is, melyek nem értettek egyet azzal a politikai iskolával, melynek ő híve volt, sem pedig azzal a gazdasági és kulturális törekvéssel, melyet Falk sokszor irányított és melynek hangot adott." *Falk Miksa halála.* Alkotmány, 1908. szept. 11, 5-6. o. Szekfű Gyula Falk hazafiasságát, „nemcsak nyelvben, de erkölcs- és lélekben is áthasonult" mivoltát méltató soraira ld. Szekfű Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Bp., „Élet" Irodalmi és Nyomda R. T., 1920, 230. o.

magyarrá lett értelmiségiként kívántak a nemzeti értelmiséghez szólni",[85] de szavaikat a „hivatalos Magyarország" ellen intézték, ha előbb nem, úgy 1919 után végérvényesen megtapasztalhatták áttérésük hiábavalóságát.

Végül az áttérés úgyszintén eredménytelennek mutatkozott mindazok esetében, akik, hogy nyersen szóljunk, nem haltak meg kellő időben. Az ügyvéd Fellner Frigyes (1871-1945) 1903 áprilisában jelentette be kitérését a PIH rabbihivatalában, Papp József ügyvéd, és az országgyűlési képviselő Hegedüs Lóránt tanúk kíséretében.[86] Ugyanezen év őszétől az immár református Fellner a budapesti egyetem jog- és államtudományi karának magántanára, 1909-től a Nemzetközi Statisztikai Intézetnek rendes tagja, ülésein a magyar kormány képviselője, 1914-ben nyilvános rendkívüli, 1920-ban nyilvános rendes egyetemi tanár, 1921-22-ben dékán, az MTA 1915-ben levelező, majd 1936-ban rendes tagja, 1938-tól felsőházi tag. 1944. március 19-én a bevonuló németek letartóztatták és a mauthauseni koncentrációs táborba hurcolták, ahol 1945 elején éhen halt.[87]

[85] Litván György: *Zsidók a huszadik századi magyar modernizációban és progresszív mozgalmakban*. In: Püspöki Nagy Péter szerk.: 1100 éves együttélés. A magyar és magyarországi zsidóság a haza és a fejlődés szolgálatában. Bp., Magyarországi Holocaust Emlékalapítvány, 2001, 313. o.
[86] MZsL, TB. B/67.
[87] A lexikonokon kívül ld. *Fellner Frigyes*. A Pénzvilág, 4. évf. 1914, 29. sz. 889. o.; Haeffler István: *Országgyűlési almanach az 1939-1944. évi országgyűlésről*. Bp., Szerkesztő kiadása, 1940, 523-525. o.

BIBLIOGRÁFIA

I. LEVÉLTÁRI ÉS KÉZIRATTÁRI FORRÁSOK

Magyar Országos Levéltár
- Szentistvánvárosi (Lipótvárosi) r. kath. plébánia, kereszteltek anyakönyvei
- Jakubovits Ferenc névmagyarosítási kérelme, K 150 BM 32 522-81

Budapest Főváros Levéltára
- Weinmann Fülöp közjegyző okiratai. VII. 184. 0851/1902.

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára
- Szeghy Sándor Somló Bódognak, 1890. ápr. 9., 1890. júl. 30. Levelestár.
- Fleischer Bódog levele Ismeretlenhez, 1890. aug. 16. Levelestár.
- Somló Bódog szüleihez, 1896. nov. 26. Levelestár.
- Somló Bódog Somló Gusztávnak, 1897. júl. 4. Levelestár.
- Somló Bódog naplójegyzetei, 1898. Quart. Hung. 3038/1-2.
- Pikler Gyula Somló Bódognak, 1898. okt. 12. Levelestár.
- Pikler Gyula levele Tóth Bélának, 1899. júl. 12. Fond 129/293.
- Hügel plébános Somló Bódognak, 1899. aug. 27. Levelestár.
- Szabolcsi Miksa Tóth Bélának, 1904. okt. 19. Levelestár.
- Simonyi Zsigmond Concilia Emilnek, 1908. okt. 19. Levelestár.
- Cziklay Aladár Erdős Renéenek, 1908. dec. 23. Levelestár.
- Cziklay Aladár Erdős Renéenek, 1909. máj. 14. Levelestár.
- Dr. Neufeld Béla: *Vívódó élet*. Gépirat. Bp., é. n. [1954] Fol. Hung. 3430.

Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára
- Erdős Renée: *Ifjúságunk*. Gépirat. gy. u. sz.: 2005/11

BTM Kiscelli Múzeum, Térkép-, kézirat- és nyomtatványtár
- Vidor Tekla visszaemlékezései. Gépirat. Ltsz. 87.40.1.

Magyar Zsidó Levéltár
- Kitérési és prozelita jegyzőkönyvek, kitérésre vonatkozó levelek. TB. B/67. (A levéltári jelzet ideiglenes.)
- Kitérés, betérés. Tanúsítványok. PIH, II-B-3.
- Kitérés, betérés. Jegyzőkönyv Bihari Sándor elkereszteléséről, 1906. PIH, II-B-3
- A Pesti izr. hitközség teljes képviseletének tagjai, 1910. PIH, I-C-1.
- Práger Miklós emlékei. XIX: Hagyaték.
- Balázs Béla naplója, 1899-1900. XIX: Hagyaték.
- Chevra tagok névjegyzéke, 1804-1882. (Jelzet nélkül)

Budapesti Zsidó Hitközség anyakönyvvezető osztálya
- Budai Izraelita Hitközség, *Rabbisági jegyzőkönyv (kitérők, belépők, visszatérők 1922-ig.)*

School of Slavonic and East European Studies [SSEES] Library, University College of London
- Dóczi Lajos Kónyi Manónak. Keltezetlen levél [1893]. Kónyi-Lónyay Papers

II. NYOMTATOTT FORRÁSOK

Sajtó

Akadémiai Értesítő, 1899
Alkotmány, 1896-1898, 1902, 1906-1907, 1908-1914
Allgemeine Zeitung des Judenthums, 1843-1844
Arad és Vidéke, 1886

Aradi Friss Újság, 1902
Aradi Híradó, 1902
Aradi Közlöny, 1902
Archives Israélites, 1851
Ben Chananja, 1862
A Budai Izraelita Hitközség Értesítője, 1911-1918
Budapesti Hírlap, 1884, 1890, 1892, 1896-1899, 1900-1901, 1903, 1905-1909, 1912-1914
Budapesti Napló, 1906, 1912
Budapesti Szemle, 1862, 1889, 1895, 1901
Bulletin de l'Alliance Israélite Universelle, 1913
Délmagyarország, 1913
Egyenlőség, 1882-1923, 1926-1927, 1929, 1932, 1938
Egyetemi Lapok, 1901
Elektrotechnika, 1910
Élet, 1892, 1894
Élet és Munka, 1911
Életképek, 1846
Ellenőr, 1874
Esztergom, 1930
Az Est, 1910
Fehér Könyv, 1915-1916
Fidibusz, 1905
Figyelő, 1885
Fővárosi Lapok, 1884, 1886
A Hét, 1893-1894, 1905
Hitközségi Szemle, 1910-1913
Hitőr, 1914
Hivatalos Közlöny, 1895-1898
Huszadik Század, 1902-1903, 1908, 1910, 1912-1914
Igazságügyi Közlöny, 1899
Izraelita Közlöny, 1866-1874
Izraelita Lapok, 1874
Izraelita Néplap, 1869
Izraelita Tanügyi Értesítő, 1897, 1900, 1925
Jelenkor, 1841
Jövendő, 1903
A Jövő, 1897-1898
Katholikus Társadalom, 1882
Kis Újság, 1892
Korunk, 1927
Magyar *Figyelő*, 1912
Magyar Géniusz, 1892
Magyar Gyáripar, 1912
Magyar Újság, 1898
A Magyar-Zsidó Ifjúság Lapja, 1885-1887
Magyar Zsinagóga, 1847
Magyar Izrael, 1909, 1911
Magyar Izraelita, 1861-1868
Magyar Nyelvőr, 1919
Magyar Szemle, 1893, 1895
Magyar Zsidó, 1891
Magyar Zsidó, 1908-1913
A Magyar-Zsidó Ifjúság Lapja, 1885-1887
Magyar Zsidó Nő, 1900
Magyar Zsidó Szemle, 1884-1914, 1927
Magyarország, 1910, 1912-1913
Magyarországi Cionista Szervezet, 1910
Mária-Kongregáció, 1907, 1910-1911
Múlt és Jövő, 1912-1914, 1916, 1920, 1930, 1935
A Nap, 1910, 1912-1913
Nemzet, 1886
Nemzeti Iskola, 1900
Nyugat, 1927

Országos Gentry-Közlöny, 1889
Országos Hírlap, 1897-1899
Országos Pályázati Közlöny, 1902, 1906
A Pénzvilág, 1911-1914
Pesti Hírlap, 1841, 1844, 1848
Pesti Hírlap, 1880, 1884-1885, 1892, 1895-1896, 1898-1900, 1905-1906, 1909-1910, 1912-1913, 1926, 1930
Pesti Napló, 1855, 1880, 1886, 1892, 1896, 1898, 1905-1906, 1910, 1912, 1914
Pesti Tükör, 1913
Regélő, 1866
Remény, 1925
Renaissance, 1910
The Sunday At Home, 1866
Színházi Élet, 1930
Szombat, 1934
Szombati Újság, 1882-1883
Szombati Újság, 1905-1906
Themis, 1839
12 Röpirat, 1880
A Toll, 1936
Az Újság, 1910, 1912-1913, 1926
Vasárnapi Újság, 1892, 1905, 1907
Világ, 1910, 1912-1914
Zsidó Híradó, 1891-1906
Zsidó Néplap, 1905
Zsidó Szemle, 1911-1914

Kézikönyvek, monográfiák, tanulmányok, vitairatok

Ifj. ÁBRÁNYI Kornél: *Nemzeti ideál*. Bp., Légrády Testvérek, 1898.
ÁDÁM György: *Hugó Károly élete és művei*. Kiadják az elhunyt szerző barátai. Kolozsvár, Szent Bonaventura könyvnyomda, 1906.
ADY Endre: *Összes prózai művei*. I. köt. Sajtó alá rendezte: Földessy Gyula — Koczkás Sándor. Bp., Akadémiai Kiadó, 1955.
ADY Endre: Összes prózai művei. IX. köt. Sajtó alá rendezte: Vezér Erzsébet. Bp., Akadémiai Kiadó, 1973.
ADY Endre: *Összes prózai művei*. X. köt. Sajtó alá rendezte: Láng József és Vezér Erzsébet. Bp., Akadémiai Kiadó, 1973.
ADY Endre: *Publicisztikai írásai*. I. köt.: *1898-1904*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977.
ÁGAI Adolf: *Por és hamu. Barátim s jó embereim emlékezete*. Bp., Athenaeum, 1892.
ÁGOSTON Péter: *A zsidók útja*. Nagyvárad, Nagyváradi Társadalomtudományi Társaság, 1917.
ALAPI Béla: *Bankár és humor. (Emlékezés Székely Ferencről).* Bp., Magyar Cobden Szövetség, 1941.
Almanach 1937-1938 (5698). A Magyar Izr. Nőegyletek Országos Szövetsége fennállásának 15-ik évfordulója emlékére. H. n [Bp.], A M.I.N.O.Sz. kiadása, é. n.
ANGYAL Dávid: *A magyar hírlapirodalom 1849-1860*. In: Uő szerk.: Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése. I-II. köt. Bp., Pesti Lloyd-Társulat — Magyar Történelmi Társulat, 1925, I. köt. 1-222. o.
Ankét a vegyes házasságokról. Előadják: Dr. Groszmann Zsigmond, Dr. Szőke Sándor, Dr. Naményi Lajos. 1931. december 22. Bp., Az Omike Magyar Zsidóság Hitvédelmi Szövetsége, 1932. [*Ankétsorozat a zsidóság mai problémáiról*. Szerkesztik: Dr. Hevesi Ferenc és Dr. Friedmann Gyula. III. köt.]
Aradi Képes Naptár az 1887. évre. Első évfolyam. Szerkeszti Kaktusz. Arad, Endes Dániel, é. n. [1886]
ARÁNYI Lajos: *Rudnó és lelkésze 1844 és 1845ben, meg még valami, többi közt a' mai magyar zsidó is*. Közrebocsátá részrehajlatlanul Rudnó baráti és ellenei' fölvilágositására _. Pest, Emich Gusztáv, 1846.
ASBÓTH János: *Társadalom-politikai beszédei*, Bp., Szent-Gellért-Nyomda, 1898.
ATZÉL Béla: *Válasz egy vezércikkre*. Bp., Pfeifer Ferdinánd, 1898.
BACHER Vilmos — MEZEY Ferenc szerk.: Évkönyv. 1895. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1895.
BACHER Vilmos — BÁNÓCZI József szerk.: Évkönyv. 1897. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1897.
BACHER Vilmos — BÁNÓCZI József szerk.: Évkönyv. 1898. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1898.
BACHER Vilmos — BÁNÓCZI József szerk.: Évkönyv. 1899. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1899.
BALLAGI Aladár: *Ballagi Mór*. In.: Dúzs Sándor szerk.: Protestáns Új Képes Naptár 1879. évre. Bp., Franklin-Társulat, 1879, 17-25. o.
Báró BÁNFFY Dezső: *Magyar nemzetiségi politika*. Bp., Légrády Testvérek, 1903.
BANGHA Béla: *A kereszténység és a zsidók*. Bp., Mária Kongregáció, 1912.

BÁNÓCZI József: *Az Országos Izr. Tanítóképző-Intézet értesítője az XLI. És XLII. tanévről. 1897/98 és 1898/99*. Közli: _. Bp., Hornyánszky V. Könyvnyomdája, 1899, 84-85, 92-94. o.
BÁNÓCZI József szerk.: Évkönyv. 1900. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1900.
Bánóczi József szerk.: Évkönyv. 1901. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1901.
BÁNÓCZI József szerk.: Évkönyv. 1905. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1905.
BÁNÓCZI József szerk.: Évkönyv. 1906. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1906.
BÁNÓCZI József szerk.: Évkönyv. 1908., Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1908.
BÁNÓCZI József szerk.: Évkönyv. 1916. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1916
BÁNÓCZI József szerk.: Évkönyv. 1918. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1918.
BARNA Jónás — CSUKÁSI Fülöp szerk.: *A magyar-zsidó felekezet elemi és polgári iskoláinak monográfiája. Hazánk ezredéves ünnepének és a zsidó vallás reczipiálásának kegyeletes emlékére*. I-II. köt. Bp., Corvina Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1896.
bellusi BAROSS Károly szerk.: *Magyarország földbirtokosai. Az összes 100 holdnál többel bíró magyar birtokosok névsora, a tulajdonukban levő földterületek mívelési ágak szerinti feltüntetésével.* Bp., Hungária Nyomda, 1893.
BARTHA Miklós: *Összegyűjtött munkái*. III. köt.: *Politikai beszédek és nemzetiségi cikkek*. Bp., Benkő Gyula udvari könyvkereskedése bizománya, 1910.
BARTHA Miklós: *Összegyűjtött munkái*. IV. köt.: *Politikai cikkek*. Bp., Benkő Gyula udvari könyvkereskedése bizománya, 1912.
BÁTTASZÉKI Lajos: *Fővárosi Genreképek*. Nagyvárad, Hügel Ottó, 1867.
BEKSICS Gusztáv: *Ködös problémák. Regényes kép.* Bp., Lampel, 1904.
BERNSTEIN Béla: *A negyvennyolcas magyar szabadságharc és a zsidók*. (1898/1939) Bp., Múlt és Jövő, 1998. [Bernstein könyvének első kiadása *Az 1848/49-iki magyar szabadságharcz és a zsidók* címmel 1898-ban jelent meg az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat kiadásában, Jókai Mór előszavával. A könyv másodszor 1939-ben jelent meg, átdolgozott változatban, a Múlt és Jövő 1998-as kiadása ezt a változatott vette át.]
BERNSTEIN Béla: *1848 és a magyar zsidók*. Bp., Magyar Zsidó Könyvtár Kiadóvállalata, 1906. [E könyv a fenti mű rövidített változata.]
BERZEVICZY Albert: *Fraknói Vilmos emlékezete. Felolvastatott az Akadémia 1927. május 8-án tartott ünnepi közülésen*. Bp., MTA, 1927.
BLOCH Móritz: A' zsidókról. Írta _. Pest, Trattner-Károlyi betűivel, 1840.
BOJTHOR Endre: *Az 1865-dik évi dec. hó 10-dikére összehivott országgyűlés képviselőháza tagjainak betüsoros név- és lakjegyzéke*. Összeállitá és kiadja _, a képviselőház irodaigazgatója. Pest, Emich Gusztáv, 1866.
BOJTHOR Endre: *Az 1869-ik évi april 20-ára összehivott országgyűlés képviselőháza tagjainak betüsoros név- és lakjegyzéke*. Összeállitá és kiadja _, a képviselőház iroda-igazgatója. Pest, Eggenberger-féle könyvkereskedés, 1869.
BONITZ Ferenc: *Gróf Zichy Nándor. Élet- és jellemrajz*. Bp., Szent-István-Társulat, 1912.
BÜCHLER Sándor: *A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig*. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1901.
BÜCHLER Zsigmond, albert-irsai főrabbi: *Gondolatok és ötletek*, Kunszentmiklós, Schwarcz Lipót, 1910.
Budapest székesfőváros statisztikai évkönyve. 7. évf. 1904. Bp., 1906.
Budapest székesfőváros statisztikai évkönyve. 9. évf. 1906. Bp., 1908.
Budapest székesfőváros statisztikai és közigazgatási évkönyve. 11. évf. 1909-1912. Bp., 1914.
A budapesti társaság. Bp., Pallas Részvénytársaság Nyomdája, 1886.
CARLYLE, Gavin: *"Mighty in the Scriptures." A Memoir of Adolph Saphir, D. D*. By the Rev. _, M. A. (Edin.) London, John F. Shaw & Co., 1893.
CLAIR Vilmos: *Magyar párbaj*. Bp., Osiris, 2002.
COHEN, Israel: *Jewish Life in Modern Times*. Second edition entirely revised and largely rewritten. London, Methuen & Co., 1929.
CSEMEGI Károly: *Művei*. Sajtó alá rendezték Dr. Edvi Illés Károly és Dr. Gyomai Zsigmond. I-II. köt. Bp., Franklin-Társulat, 1904.
CSETÉNYI Imre: *Adalékok a magyar zsidóság reformkorszakbeli történetéhez*. Bp., Neuwald Illés, 1928.
CSETÉNYI Imre: *Az ötvenes évek sajtója és a zsidókérdés*. In: Dr. Lőwinger Sámuel szerk.: Emlékkönyv néhai Dr. Kohn Sámuel pesti főrabbi születésének századik évfordulójára. Bp., Neuwald Illés, 1941, 83-112. o.
CSETÉNYI Imre: *A hatvanas évek és a zsidóság*. In: Dr. Lőwinger Sámuel szerk.: Tanulmányok a zsidó tudomány köréből. Dr. Guttmann Mihály emlékére. Bp., Neuwald Illés, 1946, 98-114. o.
CZIRBUSZ Géza: *Magyarország a XX. évszáz* [sic!] *elején. Föld- és néprajzi, nemzetgazdasági és társadalomtudományi szempontból*. Temesvár, Pollatsek-féle Könyvkereskedés Kiadása, 1902.
DABASI HALÁSZ Lajos szerk.: *Az Országos Kaszinó ötvenéves története 1883-1932*, Bp., Országos Kaszinó, 1932.
DE LE ROI, J.: *Judentaufen im XIX. Jahrhundert. Ein statistischer Versuch*. Nathanael. Zeitschrift für die Arbeit der Kirche an Israel. 5. évf. 1899, 3-4. sz. 65-118. o.
DEUTSCH Adolf: *A budapesti aut. orth. izr hitközség iskoláinak értesítője az 1930-31. tanévről és az iskolák története 1920-tól 1930-ig*. Összeállította Dr. _ igazgató. Bp., k. n. 1931.

DOLÁNYI (KOVÁCS) Alajos dr.: *A keresztény vallású, de zsidó származású népesség a népszámlálás szerint*. Magyar Statisztikai Szemle, 22. évf. 1944, 4-5 sz. 95-103. o.
ÉBER Ábrahám: *A zsidó nép és a sionizmus. Egy komoly szó népemhez*. Győr, Gross Testvérek, 1900.
Egy jogász és egy bölcsész: *Kereszt, zsidó, vallás. (Gondolatok)*. Bp., Stephaneum, 1900.
EINHORN Ignác (Horn Ede): *A forradalom és a zsidók Magyarországon.* (1851) Bp., ELTE Román Filológiai Tanszék, 2000.
EISNER Jenő: *Az izraelita hitfelekezet* [sic!] *és hitközségeket érintő törvények és rendeletek gyűjteménye*, Karcag, Kertész József Könyvnyomdája, 1925.
Előadási anyagok gyűjteménye. Katholikus körök, egyesületek és szervezetek vezetőinek használatára. I. köt. Bp., Kiadja a Katholikus Népszövetség, 1912.
Első magyar zsidó naptár és évkönyv 1848-ik szökőévre. Közrebocsátja a Honi izraeliták között magyar nyelvet terjesztő pesti egylet. Első évfolyam. Pest, Landerer és Heckenast, 1848.
Emlékkönyv Bánóczi Józsefnek születése hetvenedik évfordulójára. 1919. július 4. Bp., Franklin-Társulat, 1919.
Emlékkönyv a Ferenc József Orsz. Rabbiképző Intézet ötven éves jubileumára 1877-1927. II. köt.: Az intézet elnökei, tanárai és tanítványai. Bp., Kiadják: Dr. Blau Lajos, Dr. Hevesi Simon, Dr. Friedmann Dénes, 1927.
Emléklapok Jónás János, a Pozsonyi Kereskedelmi Akadémia igazgatója huszonöt évi tanári jubileuma alkalmából, 1896. évi október hó 24-dikén rendezett ünnepségekről. Az ünnepelt életrajzával. Pozsony, Angermayer Károly Könyvnyomdai Intézete, 1896.
Báró EÖTVÖS József: *Naplójegyzetek — Gondolatok. 1864-1868*. Közzéteszi, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta: Lukinich Imre. Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1941.
EÖTVÖS József: *A zsidók emancipációja*. (1840) Bp., Magvető, 1981.
EPPLER Sándor: *A budapesti zsidóság szociális munkája*. Előadás. Bp., Szerző kiadása, 1937.
Ifj. ERDÉLYI László: *Hugó Károly élete és művei*. Szeged, Magyar Irodalomtörténeti Intézet, 1933.
FABER Oszkár: *A klerikális veszély*. Bp., Ádám Hermán könyvnyomdája, 1911.
FALK Miksa: *Kor- és jellemrajzok*. Sajtó alá rendezte Falk Ernő. Bp., Révai Testvérek, 1903.
FARKAS Geyza: *Az emberi csoportok lélektana*. Bp., Grill Károly, 1916.
FARKAS Gyula: *A „fiatal Magyarország" kora*. Bp., Magyar Szemle Társaság, 1932.
FARKAS Ödön: *A zsidó kérdés Magyarországon*. Bp., Aigner Lajos, 1881.
FEHÉR HOLLÓ: *Polgári házasság és zsidókérdés*. Bp., Szerző kiadása, 1893.
FERENCZY Jakab — DANIELIK József: *Magyar írók. Életrajz-gyűjtemény*. Pest, Szent-István-Társulat, 1856.
FISCHER Gyula — WEISZ Gábor: *Rachel. Imák zsidó nők számára*. Dr. _ Pesti Izr. Hitközségi rabbi közreműködésével írta _ a Pécsi Izr. Hitközség titkára. Patai József templomi énekeivel. Bp., Schwarz Ignác Könyvkeresk. Kiadása, 1908.
FLESCH Ármin mohácsi főrabbi: *A zsidó*. (1908) II. kiadás. Mohács, Rosenthal Márk és Fia, 1911.
FORRAI Gábor: *A Pesti Izr. Nőegylet 1866-1891*. Huszonöt évi fennállásának megünneplése alkalmából írta _, a Pesti Izr. Nőegylet titkára. Bp., Hungária Könyvnyomda, é. n. [1891]
Főrendiházi Napló 1881-1884. II. köt. Bp., 1884.
Főrendiházi napló, 1892-1897. IV. köt. Bp., 1895.
Főrendiházi napló, 1892-1897. V. köt. Bp., 1895.
FRIGYES Lajos: *A zsidók természetrajza. Embertani-, kórtani-, psychologiai és ethikai vázlat*. Bp., A Zsidó Szemle Kiadása, 1920.
FÜREDI Béla: *A zsidó. 1882. deczember hóban*. Szombathely, Bertalanffy József könyvnyomdája, 1882.
GÁBOR Gyula: Az izraelita vallás receptiója. In: A Pesti Izraelita Hitközség fennállása 125-dik évfordulójának és a magyar izraeliták vallási receptiója 30-dik évfordulójának megünneplése. Bp., Pesti Izr. Hitközség, 1925, 21-38. o.
GAITH Rudolf — PATZNER István szerk.: *Lelkipásztori lexikon. Rövid egybefoglalása a főbb lelkipásztori, plébánia-hivatali, liturgiai, egyház- és házasságjogi, adó- és pénzügyi teendőknek. A katholikus magyar lelkipásztorok használatára*. Temesvár, Tokody Ödön, 1892.
GERŐ József: *A királyi könyvek. Az I. Ferenc József és IV. Károly király által 1867-től 1918-ig adományozott nemességek, főnemességek, előnevek és címerek jegyzéke*. Szerkesztette és kiadja: _. Bp., 1940. Reprint kiadás: Bp., Heraldika Kiadó, 1998.
GERŐ Katalin: *A szeretet munkásai. A Pesti Izr. Nőegylet története, 1866-1937*. Bp., Szerző kiadása, 1937.
GLATTER Edvárd: *A zsidók biostaticai viszonyai*. Pest, Landerer és Heckenast, 1856.
GROSZMANN Zsigmond: *A recepciós mozgalom politikai története*. Bp., Magyar Könyvnyomda és Kiadóvállalat, 1915.
GROSZMANN Zsigmond: *A magyar zsidók V. Ferdinánd alatt (1835-1848)*. Bp., Egyenlőség, 1916.
GROSZMANN Zsigmond: *A magyar zsidók a XIX. század közepén (1849-1870). Történeti tanulmány*. Bp., Egyenlőség, 1917.
GROSZMANN Zsigmond: *A Pesti Izraelita Hitközség története*. In: A Pesti Izr. Hitközség fennállása 125-dik évfordulójának és a magyar izraeliták vallási receptiója 30-dik évfordulójának megünneplése. Bp., Pesti Izr. Hitközség, 1925, 39-54. o.

GROSZMANN Zsigmond: *A pesti zsidó gyülekezet alkotmányának története*. In: Dr. Guttmann Mihály — Dr. Löwinger Sámuel — Dr. Hevesi Ferenc — Dr. Friedmann Dénes szerk.: *Emlékkönyv Dr. Hevesi Simon pesti vezető főrabbinak, papi működése negyvenedik évfordulójára*, Bp., Neuwald Illés, 1934, 126-172. o.
GROSZMANN Zsigmond: *A pesti zsidóság vezetői*. In: Dr. Guttmann Mihály — Dr. Hevesi Simon — Dr. Lőwinger Sámuel szerk.: Emlékkönyv dr. Kiss Arnold budai vezető főrabbi hetvenedik születésnapjára. Bp., Lőwinger, 1939, 51-57. o.
GROSZMANN Zsigmond: *Vallásoktatásunk*. In: Samuel Lőwinger szerk.: Tanulmányok a zsidó tudomány köréből Dr. Guttmann Mihály emlékére. Bp., Neuwald Illés, 1946, 273-282. o.
GRÜNWALD Miksa: *Zsidó biedermeier*. Bp., Szerző kiadása, 1937.
GUBERNATIS, Angelo de: *La Hongrie politique et sociale*. Florence, Joseph Pellas, 1885.
HAEFFLER István: *Országgyűlési almanach az 1939-1944. évi országgyűlésről*. Bp., Szerkesztő kiadása, 1940.
HAJDU Miklós: *Gileád. Vallomások, elbeszélések*. Bp., Singer és Wolfner, 1914.
HALÁSZ Nándor szerk.: *Kincses szekrényke. Oktató, nevelő, mulattató elbeszélések és költemények a zsidó bölcsek irataiból. A mindkét nembeli zsidó ifjúság részére alkalmi ajándékul és vizsgálati jutalomkönyvül*. Több szakférfiú szíves közreműködése mellett szerkesztette _, iskola-igazgató. Bp., Singer és Wolfner, é. n. [1889]
HALÁSZ Sándor szerk.: *Országgyűlési almanach. 1886. Képviselőház*. Bp., Athenaeum, 1886.
HANDLER Márk: *A nő áldásdús befolyása. Szónoklat tartatott a fenséges trónörökös Rudolf és Stefánia herczegasszony menyekzője napján: 1881. május 10. a hevesi izr. templomban _ ottani rabbi által*. Bp., Burián Mór, 1881.
HARTMÁN Lipót: *Magyar zsidó, vagy: zsidó magyar?* Pécsett, Nyomtatott a lyceumi nyomdában, 1848.
HATVANY Lajos: *Utak, sorsok, emberek*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1973.
HEINRICH Gusztáv: *Emlékbeszéd Klein Lipót Gyula költag felett*. Bp., A M. T. Akadémia Könyvkiadó-Hivatala, 1882.
HENSEL, S. szerk.: *Die Familie Mendelssohn. 1729-1847. Nach Briefen und Tagebüchern*. (1879) I-II. köt. Berlin, B. Behr's Verlag, 1888.
HENTALLER Lajos: *Politikusaink pongyolában. Tollrajzok a képviselőházból*. Bp., Kókai Lajos bizománya, 1886.
HERCZFELD Sándor: *Mi nem megyünk Amerikába, hanem itt fogunk maradni!* Írta és ajánlja, a nagy lelkű Klein Hermannak, az „Ungar" hírlap szerkesztőjének mély tiszteletből _. Pesten, Nyomat. Trattner-Károlyinál, 1848.
HESS, Moses: *Róma és Jeruzsálem. Az utolsó nemzeti kérdés*. (1862) H. n. [Bp.], Múlt és Jövő, 2011.
HEVESI (Handler) Simon dr. lugosi rabbi szerk.: *Jubiláris emlékmű Handler Mark tatai rabbi 40 éves hivatali jubileuma alkalmából*. Lugos, dr. Handler Rudolf, 1904.
HEVESI Simon: *Vallástani előkészítő a konfirmáns leányok számára*. A Pesti Izr. Hitközség rabbiságának megbízása alapján írta _. Bp., Franklin-Társulat, 1914.
HEVESI Ferenc — FRIEDMANN Gyula szerk.: *Ankétsorozat a zsidóság mai problémáiról*. 2. köt: *Ankét a kitérésről*. Előadják: Dr. Kiss Arnold, Dr. Gartner Pál, Sass Irén. Bp., Omike Magyar Zsidóság Hitvédelmi Szövetsége, 1931.
HOFFMANN Mór: *A nemzetiség és a nemzeti nyelv. Hazafias elmélkedések*. Nagykanizsa, Fischel Fülöp, 1877.
HOFFMANN Mór: *Zsidóinkról! Igaza van-e Csernátony Lajos úrnak vagy nincs?* Írta _ tanító, a „Zala" szerkesztője. Nagykanizsa, Fischel Fülöp, 1874.
HOFFMANN Mór: *A sémiták és antisemiták*. Felvilágosításul és megszívlelésül írta _. Bp., Franklin Társulat Bizománya, 1883.
HOITSY Pál: *Régi magyar alakok. A letűnt nemzedék férfiai*. Bp., Légrády Testvérek, é. n. [1923]
HÓMAN Bálint — SZEKFŰ Gyula: *Magyar történet*. V. kötet. Írta SZEKFŰ Gyula. Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1936.
La Hongrie contemporaine et le suffrage universel. Édition spéciale française du Huszadik Század, Le Vingtième siècle, revue mensuelle de sciences et politique sociales, organe de la Société de sociologie de Budapest. Paris, V. Giard & E. Brière, 1909.
HOROVICZ Jenő: *A zsidók mint választók, vagy: a zsidók a politikában*. Besztercze, Szerző kiadása, 1892.
HORVÁTH János: *A magyar királyság közjoga*. Bp., Dobrowsky és Franke, 1894.
HOVÁNYI Béla [LÉKÓ Béla]: *Erdős Renée. Irodalmi tanulmány*. Miskolc, Magyar Jövő Nyomdaüzem és Lapkiadóvállalat R.-T., 1927.
IGMÁNDI Mihály szerk.: *Magyar szellemi élet. Elbeszélések és rajzok a magyar írók és művészek életéből*. Bp., Hornyánszky Viktor, 1892.
ILK Mihály: *A Nemzeti Casino százéves története 1827-1926*, Bp., Franklin Nyomda, 1927.
ILLÉSSY János és PETTKÓ Béla*: A királyi könyvek. Jegyzéke a bennük foglalt nemesség, czím, czímer, előnév és honosság adományozásoknak 1527-1867*. A M. Kir. Orsz. Levéltár felügyelete alatt összeállították: _. Bp., k. n. 1895. Reprint kiadás: Bp., Heraldika Kiadó, 1998.
IMRE Sándor: *Emlékbeszéd Ballagi Mór M. T. Akad. r. tagról*. Olvastatott a M. T. Akadémiának 1892. decz. 19-diki összes ülésén. Bp., Akadémiai Kiadó, 1893, 163-219. o.

Informatio megyeri Dr. Krausz Izidorné szül. Wahrmann Renéenek megyeri Dr. Krausz Izidor ellen indított bontóperében. A per adatai alapkán szerkesztették: Dr. Györffy Gyula és Tóth Gáspár ügyvédek. Bp., 1897.
ISTÓCZY Győző: *Országgyűlési beszédei, indítványai és törvényjavaslatai, 1872-1896*. Bp., Buschmann F. Könyvnyomdája, 1904.
IZSÓF Alajos szerk.: *Katholikus Budapest*, Bp., Regnum Marianum, é. n. [1914 előtt]
JÁNKI Gyula: *Hitfelekezeti áttérések Magyarországon az 1919-1938. években*. Magyar Statisztikai Szemle, 17. évf. 1939, 10. sz. 1113-1120. o.
KACZIÁNY Géza, *Híres magyar párbajok*. Bp., Kohn Testvérek Kiadása, 1889.
KARDOS Albert: *Magyar államférfiak házi zsidói*. Bp., Szerző kiadása, 1939.
KASSAY Adolf: *A zsidó házasságokra vonatkozó jogelvek és szabályok a megfelelő rendeletekkel és határozatokkal*. Írta _. Átdolgozta és bővítette Severus. Bp., Robicsek Zsigmond kiadása, 1891.
KÁRMÁN Mór: *Löw Lipót emlékezete. Alkalmi beszédek*. Bp., Singer és Wolfner, 1911.
A Katholikus Népszövetség naptára 1911-re. Ötödik évfolyam, Bp., Kiadja a Katholikus Népszövetség, 1910.
A katholikusok vagyoni helyzete Magyarországon. Bp., Katholikus Népszövetség, é. n. [1914]
A Katholikus Népszövetség tíz éve. 1908-1918. A Katholikus Népszövetség elnökségének jelentése. Bp., Katholikus Népszövetség Kiadása, 1918.
Kayserling M.: *Zsidó nők a történelem, az irodalom és a művészet terén*. I-II. köt. Bp., Révai Testvérek, 1883.
KECSKEMÉTI Vilmos szerk.: *Zsidó évkönyv az 5688. bibliai évre*. Bp., k. n. 1927-1928.
KECSKEMÉTI Vilmos szerk.: *Zsidó évkönyv az 5689. bibliai évre*. Bp., k. n. 1928-1929.
KELLÉR Andor: *Mayer Wolf fia. (Wahrmann Mór életregénye)*. H. n. [Bp.], Hungária, é. n. [1941]
KEMPELEN Béla: *Magyar nemesi almanach. Az 1867-1909-ben magyar nemességre, bárói, grófi és herczegi méltóságra emelt családok*. Bp., Pátria Irodalmi Vállalat, 1910.
KEMPELEN Béla: *Magyar nemesi családok*. I-XI. köt. Bp., Grill Károly, 1911-1932.
KEMPELEN Béla: *Magyar zsidó családok*. I-III. köt. (1937-1939) Bp., Makkabi, 1999. (Kempelen műve eredetileg *Magyar zsidó és zsidó eredetű családok* címmel jelent meg.)
Képviselőházi irományok, 1892-1897. X. köt. Bp., 1893.
Képviselőházi irományok, 1892-1897. XVI. köt. Bp., 1894.
Képviselőházi Napló, 1881-1884. XIII. köt. Bp., 1883.
Képviselőházi Napló, 1881-1884. XIV. köt. Bp., 1884.
Képviselőházi Napló, 1887-1892. XX. köt. Bp., 1890.
Képviselőházi Napló, 1892-1897. III. köt. Bp., 1892.
Képviselőházi Napló, 1892-1897. XIX. köt. Bp., 1894.
Képviselőházi Napló, 1892-1897. XX. köt. Bp., 1894.
Képviselőházi Napló, 1892-1897. XXV. köt. Bp., 1895.
Képviselőházi Napló 1906-1911. I. köt. Bp., 1906.
Képviselőházi Napló, 1910-1915. VIII. köt. Bp., 1911.
Képviselőházi Napló, 1910-1915. XIII. köt. Bp., 1911.
A keresztény és a zsidó vallás összehasonlítása. Ratisbonne Tivadar atya beszélgetései. A Megváltó 1900-ik évében izraelita polgártársainak szeretettel ajánlja Tóthfalussy Béla, Budapest-Erzsébetvárosi plébános. Bp., Athenaeum, 1900.
KIRÁLY Péter: *Vészkiáltások! (Szabad szellem és hazaszeretet.) A magyar nemzet számára*, Szeged, Endrényi S. Könyvnyomda, 1904.
KISS Arnold: *Mirjam. Imádságok zsidó nők számára*, Veszprém, é. n. [1898]
KISS József (Szentesi Rudolf) szerk.: *Zsidó évkönyv*. Első évfolyam. 5636 (1875-1876). Bp., Franklin-Társulat, 1875.
KOHN Sámuel: *Zsinagógai szónoklatok I. Ünnepi és alkalmi beszédek*. Írta Dr. _, rabbi, a pesti izrael. hitközség hitszónoka. Bp., Rosenberg Testvérek, 1875.
KOMLÓS Aladár szerk.: Ararát. Magyar zsidó évkönyv az 1941. évre. Bp., Országos Izr. Leányárvaház, 1941.
KOMLÓS Aladár szerk.: Ararát. Magyar zsidó évkönyv az 1944. évre. Bp., Országos Izr. Leányárvaház, 1944.
KORICSÁNER János: *Kiáltó szó a pusztában, vagy pedig miképen mozdíthatjuk elő az emberi nemnek boldogságát?* _, született izraelita által, ki már sok év óta keresztény. Pest, Nyomatott Gyurian Józsefnél, 1862.
KOVÁCS Alajos: *A zsidóság térfoglalása Magyarországon*. Bp., Szerző kiadása, 1922.
KOVÁCS Ferenc szerk.: *Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója*. I-VI. köt. Bp., Franklin-Társulat, 1894.
KŐBÁNYAI János szerk.: *Zsidó reformkor*. Bp., Múlt és Jövő, 2000.
KŐRÖS Endre: *Hugó Károly ifjúsága*. Irodalomtörténeti Közlemények, 4. évf. 1894, 3. sz. 320-335. o.
KŐRÖSI József: *Pest, szabad királyi város, az 1870dik évben. A népszámlálás és népleírás eredményei*. Sz. K. Pestvárosa Statisztikai Hivatalának közleményei IV. Pest, Ráth Mór bizománya, 1871.
KUN Andor: *Politikusok pongyolában*, Bp., A Vidám Könyvtár Kiadóhivatala, é. n. [1913]
KUN József szerk.: *Gróf Tisza István képviselőházi beszédei*. IV. köt.: *1906 április 11 — 1913 június 10*. Bp., MTA kiadása, 1937.
LENKEI Henrik szerk.: *A mulató Budapest*. Bp., Singer és Wolfner, 1896.

Letters and Diaries of Philipp Saphir. Edited by his Brother. Edinburgh, Johnstone and Hunter, 1852.
LICHTENSTEIN J.: *Kérelem a zsidó olvasókhoz*. Intézi _ rabbi. Bp., Londoni Vallásos Iratokat Terjesztő Társulat, é. n.
A Lipótvárosi Casino 1900. évi jelentése és zárszámadása, Bp., Lőbl Nyomda, 1901.
A Lipótvárosi Casino 1908. évi jelentése és zárszámadása, Bp., Lőbl Nyomda, 1909.
LÖFFLER Henrik: *Az izraelita felekezeti-anyakönyvvezető kézikönyve*. Összeállította hivatalos forrásokból _, a Budapesti Aut. Orth. Izr. Hitközség titkára és anyakönyvvezetője. Bp., Gross, 1910.
LÖW Immánuel — Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig*. Szeged, Szegedi Zsidó Hitközség, 1885.
LÖW Immánuel: *Beszédei 1874-1899*. Szeged, Traub B. és Társa, 1900.
LUKÁCS György: *Magyar irodalom — magyar kultúra. Válogatott tanulmányok*. Bp., Gondolat, 1970.
MAGYAR Elek: *Pesti históriák*. Bp., Athenaeum, 1920.
A magyar és erdélyhoni izraelitáknak 1868-69-dik évi egyetemes gyűlésén alkotott szabályzatok és hozott határozatok. Hiteles kiadás. Pest, Pesti Könyvnyomda Részvény-Társulat, 1869.
A Magyar korona országaiban az 1891. év. elején végrehajtott Népszámlálás eredményei. I. rész. Általános népleírás. A kötetet szerkesztette és írta Dr. Jekelfalussy József. Bp., Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, 1893.
Magyar Statisztikai Évkönyv. Új folyam. 4-22. 1896-1914. Bp., Athenaeum, 1897-1916.
A magyar szent korona országainak kivándorlása és visszavándorlása 1899-1913. Magyar statisztikai közlemények. Új sorozat. 67. Bp., 1918.
A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. VI. rész: Végeredmények összefoglalása. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 64. kötet. Bp., Athenaeum, 1920.
Magyarország közoktatásügye az 1900. évben. Bp., Athenaeum, 1901.
Magyarország közoktatásügye az 1905. évben. Bp., Athenaeum, 1906.
A magyarországi izraeliták vallásoktatásának egyetemes tanterve. Az izr. Községkerületek kiküldötteinek megbízásából többek közreműködésével szerkesztette Dr. Munkácsi Bernát, a Pesti Izr. Hitközség tanfelügyelője. Az Országos Magyar Izr. Közalap támogatásával kiadja a Magyarországi Izraeliták Országos Irodája, Bp., 1906.
MANDL Ármin: *A zsidók története és irodalma a talmud befejezésétől (500-től) a mai napig. Iskolai használatra*. Írta Dr. _, rabbi. Vágújhely, Horovitz Adolf könyvnyomdája, 1898.
MELLY József: *Az öngyilkosságok Budapesten és az európai nagyvárosokban*. Statisztikai közlemények. 56/2. Bp., 1928.
Mi az igazság? Válasz Ágoston Péter A zsidók útja című munkájára. Tartalmazza Balthazár Dezső dr., Blau Lajos dr., Venetianer Lajos dr., Bernstein Béla dr., Székely Ferenc, Komáromi Sándor, Szabolcsi Lajos dr. cikkeit és tanulmányait. Bp., Magyar Könyvnyomda és Kiadóvállalat R.-T., 1917.
MIKSZÁTH Kálmán: *Cikkek és karcolatok. VII. 1879*. Sajtó alá rendezte Nacsády József. Bp., Akadémiai Kiadó, 1968. [Bisztray Gyula — Király István szerk.: Mikszáth Kálmán összes művei. LVII. köt.]
MIKSZÁTH Kálmán: *Cikkek és karcolatok. X. 1880-1881*. Sajtó alá rendezte Nacsády József — Bisztray Gyula. Bp., Akadémiai Kiadó, 1970. [Bisztray Gyula — Király István szerk.: Mikszáth Kálmán összes művei. LX. köt.]
MIKSZÁTH Kálmán: *Cikkek és karcolatok XII. 1881. augusztus — december*. Sajtó alá rendezte Bisztray Gyula. Bp., Akadémiai Kiadó, 1971. [Bisztray Gyula — Király István szerk.: Mikszáth Kálmán összes művei. LXII. köt.]
Mit akar a néppárt? Bp., Szent Gellért Könyvnyomda, 1895.
MÓRA Ferenc: *Elkallódott riportok*. Bp., Genius, é. n. [1935]
MUNKÁCSI Bernát: *A Pesti Izraelita Hitközség oktatásügyének tanszemélyzeti, órarendi, statisztikai és iskolaszéki értesítője az 1904/905. Iskolaévre.* Közli _, a Pesti Izr. Hitközség tanfelügyelője. Bp., Kállai Ármin könyvnyomdája, 1904.
MÜNSTERMANN Győző: *A középosztály önvédelme*. Kolozsvár, Ajtai K. Albert könyvnyomdája, 1904.
[NÁDAS Sándor]: *Ki volt mi volt. 99 önéletrajz. Magyar selfmademanek*. Bp., A Pesti Futár Kiadása, 1928.
NAGY SZEDER István: *Kiskun-Halas város egyházainak, iskoláinak és közművelődésének története*. Kiskun-Halas, Kiskun-Halas Helyi Értesítője Kiadása, 1936.
A' Nemzeti Casino részeseinek névsora betűrenddel, annak szabályai 's egyéb tudnivalói. 1848. Pest, Trattner-Károlyi, é. n.
A Nemzeti Casino szabályai és tagjainak névsora. 1860. Pest, Emich Gusztáv, 1861.
A Nemzeti Casino szabályai és tagjainak névsora. 1861. Pest, Emich Gusztáv Könyvnyomdája, 1862.
A Nemzeti Casino szabályai és tagjainak névsora. 1862. Pest, Emich Gusztáv, 1863.
A Nemzeti Casino szabályai és tagjainak névsora. 1871. Pest, Athenaeum, 1872.
A Nemzeti Casino szabályai és tagjainak névsora. 1872. Pest, Athenaeum, 1873.
A Nemzeti Casino szabályai és tagjainak névsora. 1878. Pest, Athenaeum, 1878.
A Nemzeti Casino szabályai és tagjainak névsora. 1898. Bp., k. n. 1899.
A Nemzeti Casino szabályai és tagjainak névsora. 1914. Bp., k. n. 1915.
Az Országos Kaszinó Évkönyve. 1913. Bp., k. n. 1914.

Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben. IX. köt.: *Magyarország III. kötete*. Bp., Magyar Királyi Állami Nyomda, 1893.
ÖTVÖS Károly — DŐRI Zsigmond szerk.: *Almanach. Izraelita Családi Naptár. 5663 (1902/3)*. Bp., A szerkesztők kiadása, 1902.
A Park Club Évkönyve. 1901-1914. Bp., Hornyánszky Viktor Könyvnyomdája, 1902-1915.
PARDOE, Miss: *The City of the Magyar, or Hungary and her Institutions in 1839-40*. I-III. köt. London, George Virtue, 1840.
PATAI József szerk: *Magyar zsidó almanach*. 1. évf. Bp., k. n. 1911.
Patai József: *Herzl*. Bp., A »Pro Palesztina« kiadása, é. n. [1932]
A Pesti Chevra-Kadisa elöljáróságának jelentése és kezelési kimutatása az 1891-iki közigazgatási évről. Bp., k. n. 1892.
A Pesti Chevra Kadisa izr. szent egylet alapszabályai. Bp., Márkus Samu könyvnyomdája, 1899.
A Pesti Chevra Kadisa választóképes tagjainak névjegyzéke. H. n. [Bp.], k. n. 1914.
Pesti Hírlap naptára 1919. Bp., Pesti Hírlap, 1919.
A Pesti izr. hitközség elöljáróságának jelentése az ... közigazgatási évről. Bp., 1896-1921.
A Pesti Izr. Hitközség vallásoktatásának egyetemes tanterve és ifjúsági istentiszteletének szabályzata, Bp., 1891.
A Pesti Izraelita Hitközség oktatásügyének tanszemélyzeti, órarendi, statisztikai és iskolaszéki értesítője az 1904/905. iskolaévre. Közli Munkácsi Bernát, a Pesti Izr. Hitközség tanfelügyelője. Bp., Kállai Ármin könyvnyomdája, 1904.
A Pesti Izraelita Hitközség oktatásügyének tanszemélyzeti, órarendi, statisztikai és iskolaszéki értesítője az 1912/13. iskolaévre. Közli Munkácsi Bernát, a Pesti Izr. Hitközség tanfelügyelője. Bp., Kállai Ármin könyvnyomdája, 1912.
PETRÁSSEVICH Géza: *Magyarország és a zsidóság*. Bp., Szent Gellért Könyvnyomda, 1899.
PLATZ Bonifácz: *Katholikus levelek egy megtérő nőhöz*. Írta _ dr., ciszterczita. Az esztergomi egyházi főhatóság engedelmével. Bp., Szent-István-Társulat, 1902.
POLLÁK Miksa: *A zsidók története Sopronban. A legrégibb időktől a mai napig*. Bp., Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat Kiadása, 1896.
RADNÓTI József: *Pesti pénzoligarchák*. Bp., Szerző kiadása, 1929.
RADNÓTI József: *Kornfeld Zsigmond*, Bp., Szerző kiadása, é. n. [1931]
RADÓ Sámuel: *Politikai jelszavak*. Bp., Franklin-Társulat, 1912.
RÁKOSI Jenő: *A magyarságért*. Bp., „Élet" Irodalmi és Nyomda Részvénytársaság, 1914.
RECOULY, Raymond: *Le pays magyar*, Paris, Félix Alcan, 1903.
RÉVÉSZ György: *A zsidó Jókai regényeiben*. Nyíregyháza, Szerző kiadása, 1940.
RF. J. [REIF Jakab]: *Kosmopolitismus és nationalismus, különös tekintettel a zsidóság jelenkori állására*. Bp., Reach Zs. kiadása, 1875.
ROKONSTEIN Lipót: *Siratjuk Eötvös Józsefet, mint hazánk Mózesét. Szent beszéd, melyet a szombathelyi izr. templomban 1871-iki februárhó 28-án mint Mózes halála évforduló napján B. E. báró Eötvös József M. K. Vallás- s Közoktatásügyi miniszter úr f. hó 2-án történt gyászos kimúlta felett tartott Dr. _ főrabbi*. Szombathely, Nyomtatott Bertalanffy Imrénél, 1871.
ROSENBERG Sándor: *A zsidó és keresztény között polgárilag kötött házasfrigynek megáldása a zsinagógában. Theologiai értekezlet*. Írta: Dr. _, aradi főrabbi. Arad, Nyom. Muskát Miska könyvnyomdájában, 1895.
RUPPIN, Arthur: *The Jews of To-Day*. New York, Henry Holt and Company, 1913.
RUSSAY Gábor Lajos: *Szobráncz gyógyfürdő. A fürdő története, leírása és javallatai*. Írta Dr. _ fürdőorvos. Ungvár, Lévai Mór Könyvnyomdája, 1902.
SALACZ Gábor: *A magyar kultúrharc története 1890-1895*. Bécs, Szerző kiadása, 1938.
SAMTER, N.: *Judentaufen im neunzehnten Jahrhundert. Mit besonderer Berücksichtigung Preußens*. Berlin, Verlag von M. Poppelauer, 1906.
SAPHIR, Alex. S. J.: *Ansprache an die Anwesenden bei Gelegenheit seiner Taufe*. Pesth, Landerer und Heckenast, 1843.
SCHÖNFELD József: *Harcban a zsidóságért*. Bp., Általános Ny., é. n. [1928]
SCHWAB Arszlán: *A' zsidók. Fölvilágosító értekezés a' Gasparich Kilit úrtól, nyárelő 7dikén a' Csarnokban közlött hasonnevű czikk visszaigazításáúl*. Írta _, pesti fő rabbi. Magyarul közlötte és előszóval 's jegyzetekkel bővítette Bloch Móritz. Buda, A' Magyar Kir. Egyetem' Betűivel, 1840.
SCHWAB Arszlán: *Emlékeztetés a' vallásban nyert oktatásra. Az iskolából kilépő izraelita ifjúságnak ajándék gyanánt.* Buda, A' Magyar Kir. Egyetem' Betűivel, 1846.
SPIEGLER Gyula: *Emlékirat a zsidók ügyében*. Budán, Nyomatott Bagó Mártonnál, 1863.
STEED, Henry Wickham: *The Habsburg Monarchy*. London, Constable, 1913.
STERN Mór: *Ájtatos órák. Imakönyv izraelita nők számára.* A legjobb források nyomán szerzé _. Bp., Löwy M. és fia, 1882.
STURM Albert szerk.: *Új országgyűlési almanach 1887-1892. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és a képviselőház tagjairól*. Bp., Ifjabb Nagel Ottó Bizománya, 1888.
STURM Albert szerk.: *Országgyűlési almanach 1897-1901. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és a képviselőház tagjairól*. Bp., A »Budapesti Tudósító« Kiadása, 1897.

SZABÓ Aladár: *Külmissziói kalauz. A keresztyénség elterjedése a világon*. Bp., Kiadja a magyar Prot. Irodalmi Társaság, 1911.
SZABÓ Imre: *Íme, a megvető kiméne vetni. Előadások. Prédikációk, bibliamagyarázatok, 1918-1928*. Bp., k. n. 1928.
SZABOLCSI Lajos szerk.: *Az Egyenlőség emlékfüzete a magyar zsidóság egyenjogosításának 50. évfordulójára*. Bp., k. n., é. n. [1917]
SZABOLCSI Lajos szerk.: *Az Egyenlőség évkönyve és naptára az 1921 (5681) évre*. Bp., é. n., k. n.
SZABOLCSI Miksa: *Aradi áldás, aradi theologia. Válasz Dr. Rosenberg Sándor, aradi főrabbi röpiratára*. Írta _, az »Egyenlőség« szerkesztője. Bp., Brózsa Ottó könyvnyomdája, 1895.
Századunk névváltoztatásai. Helytartósági és miniszteri engedélylyel megváltoztatott nevek gyűjteménye. 1800-1893. Eredeti okmányok alapján összeállította a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság egyik igazgató-választmányi tagja. [Szentiványi Zoltán] Bp., Hornyánszky Viktor, 1895.
SZEKFŰ Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Bp., „Élet" Irodalmi és Nyomda R. T., 1920.
SZEMERE Samu szerk.: Évkönyv. 1932. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1932.
SZEMERE Samu szerk.: Évkönyv. 1948. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1948.
SZENDE Pál szerk.: *A magyar közgazdaság és az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés tevékenysége 1904-1914*, Bp., OMKE, 1914.
SZENDE Pál: *Új október felé*, Bécs, Bécsi Magyar Híradó, 1922.
SZENDREY Gerzson — GAREIS József szerk.: *A függetlenségi és 48-as antiszemitapárt alapja és létjoga Magyarországon*. Bp., Nyomatott Buschmann F.-nél, 1887.
Szombat-Almanach az 5688. évre. (1927/28). Első évfolyam. Magyarország szombattartó kereskedőinek, iparosainak, gyárosainak címjegyzékével és héber naptárral. Bp., Somré sabosz bizottság, 1927.
SZONTAGH Jenő: *Arcképek I. Ferenc József korából*. Bp., Stephaneum Nyomda R. T., 1934.
TENCER Pál szerk: *Album*. Második füzet. 1869. április 26. Pest, Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társulat, 1869.
THIRRING Gusztáv: *Budapest félévszázados fejlődése 1873-1923*. Budapest Statisztikai Közleményei. 53. Bp., 1925.
TOLDY István: *Az 1848-ki törvények és a katholikus egyház Magyarországon. Elmélkedések az egyházreformról. Egy ultramontán papnak ajánlva*. Lipcse, Köhler K. F., 1868.
TOMCSÁNYI Lajos: *Báró Barkóczy Sándor $D^{R.}$*, Bp., k. n. 1925.
TONELLI Sándor: *Nagyapáink Pest-Budája*. Bp., Athenaeum, 1944.
TREFORT Ágoston: *Emlékbeszédek és tanulmányok*. Bp., A M. Tud. Akadémia Könyvkiadó-Hivatala, 1881.
TREFORT Ágoston: *Beszédek és levelek*. Bp., Méhner Vilmos, 1888.
TURÓCZI-TROSTLER József — ZSOLDOS Jenő szerk.: *Száz év előtt. Az első magyar-zsidó írónemzedék*. Bp., A Pesti Izr. Hitközség Leánygimnáziumának »báró Eötvös József« önképzőköre, 1940.
Új kormány. Egy combinatióba vett s elejtett minister naplójából. Bp., Singer és Wolfner, 1894.
UJVÁRI Péter szerk.: *Zsidó Lexikon*. Bp., A Zsidó Lexikon kiadása, 1929.
Ünnepi mű a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet ötven éves jubileumára. Wien, Adolf Holzhausens Nachfolger, 1927.
VADÁSZ Ede: *Adalékok a Wahrmann-, gorlicei Weiss-, Szófer- (Schreiber-) és Fischmann-családok származási adataiból. Ezen családok kiválóbbjainak életrajzához is*. Bp., Athenaeum, 1907.
VÁZSONYI Vilmos: *Beszédei és írásai*. I-II. köt. Sajtó alá rendezte Csergő Hugó Dr. és Balassa József. Bp., Az Országos Vázsonyi-Emlékbizottság kiadása, 1927.
VÉGVÁRY Ferenc – ZIMMER Ferenc szerk.: *Sturm-féle országgyűlési almanach 1910-1915. Rövid életrajzi adatok az országgyűlés tagjairól*. Bp., Szerkesztők kiadása, 1910.
VENETIANER Lajos: *A magyar zsidóság története a honfoglalástól a világháború kitöréséig. Különös tekintettel gazdasági és művelődési fejlődésére*. Bp., Fővárosi nyomda Részvénytársaság, 1922.
VIGYÁZÓ Gyula: *A magyar zsidóság és a keresztény társadalom*. h. n. [Bp.], Szerző kiadása, 1908.
WAHRMANN Mór: *A lipótvárosi választó kerület polgáraihoz. Elmondatott 1884. május 27. a lipótvárosi választók előtt*. Bp., Athenaeum, 1884.
WASSERSTROM Sándor: *Zsidó írások ... 5701 szivanra*. Összegyűjtötte _. Bp., Wasserstrom Sándor kiadása, 1941.
WEISZ Sámuel: *A Budapest-Lipótvárosi imaházegyesület (előbb Lipótvárosi Talmudtóra-Egyesület) 25 éves története*. Bp., k. n. 1930.
Ifj. WESZPRÉMY Kálmán: *A Magyarországi zsidók statisztikája*. Debreczen, Debreczen Sz. Kir. Könyvnyomda-vállalata, 1907.
ZELLER Árpád: *A magyar egyházpolitika 1847-1894*. I-II. köt. Bp., Boruth. E. könyvnyomdája, 1894.
ZICHY Hermán gróf - DERESTYE GY. M.: *Magyar zsidók a Millenniumon. Művelődéstörténeti tanulmány*. Bp., Miljkovic Dragutin, 1896.
Zsidó vagyok-e én? Párbeszéd egy névleges és egy tényleges zsidó között. Írta: S. A. Németből szabadon fordította F. Gy. Bp., Vallásos Iratokat Terjesztő Társulat, 1901.
A zsidókérdés. Írta: Egy zsidó. Bp., Wilckens és Waidl könyvnyomdája, é. n. [1884/85]

A zsidókérdés Magyarországon. Röpirat, melyben megbizonyíttatik, hogy a művelt zsidóknak áttérése valamelyik protestáns vallásra erkölcsileg igazolt és nagy politikai érdekek által sürgetett eljárás. Írta egy szabadelvű. Bp., Kókai Lajos, 1882.
A zsidókérdés Magyarországon. Írták többen, Bp., Szent Gellért Könyvnyomda, 1898.
A zsidókérdés Magyarországon. A Huszadik Század *körkérdése*. Bp., A Társadalomtudományi Társaság Kiadása, 1917.
A zsidók reformátiója. Írta: Egy hitrokon. Pest, Heckenast Gusztáv, 1867.

Visszaemlékezések, naplók, levelezések, szépirodalom, viccgyűjtemények

Ifj. ÁBRÁNYI Kornél: *Régi és új nemesek. Eredeti regény*. Bp., Athenaeum, 1881.
ACSÁDY Ignác: *Aranyországban. Vígjáték három felvonásban*. Bp., Weiszmann Testvérek Nyomása, 1880.
[ÁGAI Adolf]: *Abrincs! 150 jordány vicz Seiffensteiner Salamontul. Elemelte Mokány Berczi*. Bp., Athenaeum, 1879.
PORZÓ (ÁGAI Adolf): *Utazás Pestről - Budapestre. Rajzok és emlékek a magyar főváros utolsó 65 esztendejéből*. Bp., Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1908.
AMBRUS Zoltán: *Berzsenyi báró és családja. Tollrajzok a mai Budapestről*. (1902) Bp., Révai Testvérek, 1906.
ANGYAL Dávid: *Emlékezések*. (1943) Sajtó alá rendezte Czigány Lóránt. London, Szepsi Csombor Kör, 1971.
Ifj. BARTÓK Béla szerk.: *Bartók Béla családi levelei*. Bp., Zeneműkiadó, 1981.
BALÁZS Béla: *Álmodó ifjúság*. (1946) Bp., Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 1976.
BALÁZS Béla: *Napló, 1903-1914*. Bp., Magvető, 1982.
BALÁZS Béla: *Napló 1914-1922*. Bp., Magvető, 1982.
BAUER Hilda: *Emlékeim. Levelek Lukácshoz*. Bp., MTA Filozófiai Intézet — Lukács Archívum, 1985.
BECK, Karl: *Nächte. Gepanzerte Lieder*. Leipzig, Wilhelm Engelmann, 1838.
BENEDEK Elek: *Katalin. Regény fiatal leányok számára*. Bp., Athenaeum, 1896.
BENEDEK Elek: *Édes anyaföldem! Egy nép s egy ember története*. I-II. köt. Bp., Pantheon Irodalmi Intézet, 1920.
BENEDEK Elek: *Mária. Regény levelekben*. Bp., Singer és Wolfner, é. n. [1928]
BENEDEK Marcell: *Naplómat olvasom*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1965.
BIRÓ Lajos: *Harminc novella*. Bp., Athenaeum, 1906.
BIRÓ Lajos: *A fekete ostor és más novellák*. Bp., Singer és Wolfner, 1911.
BIRÓ Lajos: *Glória és más novellák*. Bp., Athenaeum, 1912.
BIRÓ Lajos: *Kunszállási emberek*. Bp., Singer és Wolfner, 1912.
BIRÓ Lajos: *A ciklámen és más novellák*. Bp., Singer és Wolfner, 1914.
BIRÓ Lajos: *Lilla*. Bp., Singer és Wolfner, 1917.
Boëthius boldog fiatalsága. Demény János válogatása Molnár Antal leveleiből és írásaiból. Bp., Magvető, 1989.
BOROS Géza: *„Folik vagy nem Folik?" Egy kupléénekes emlékei*. Bp., Szerző kiadása, 1942.
BRÁMER Frigyes: *Zsidó élet Pesten a század elején.* In: Scheiber Sándor szerk.: Évkönyv. 1977/78. Bp., Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1978, 91-95. o.
BRÓDY István: *Régi pesti dáridók. Egy letűnt világ regénye*. Bp., Szerző kiadása, 1940.
BRÓDY Miksa — TÁBORI Kornél — SZOMAHÁZY István: *Börzehumor*, Bp., Vidám Könyvtár, é. n. [1912]
BRÓDY Miksa — Pásztor Árpád — Szomaházy István: *Lipótváros*, Bp., Vidám Könyvtár, é. n. [1913]
BRÓDY Samu: *Emlékezések*. Gyula, Corvina nyomda, 1903.
BRÓDY Sándor: *Az ezüst kecske*. (1897) In: Uő: A nap lovagja és más kisregények. Bp., Unikornis Kiadó, 1997, 127-260. o.;
BRÓDY Sándor: *A nap lovagja*. (1902). In: Uő: A nap lovagja és más kisregények. Bp., Unikornis Kiadó, 1997, 261-360. o.
BRÓDY Sándor: *Tímár Liza*. (1914) In: Uő: Színház. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1964, 351-430. o.
BRÓDY Sándor: *Elmélkedések*. Bp., Lampel, é. n. [1914]
BUSBACH Péter: *Egy viharos emberöltő. Korrajz.* II. köt. Bp., Kilián Frigyes Bizománya, 1899.
CZAKÓ Zsigmond: *Összes művei*. Sajtó alá rendezte Ferenczy József. I-II. köt. Bp., Aigner Lajos, é. n. [1883/84]
CSIKY Gergely: *Az Atlasz család*. (1890) In: Századvég I-II. köt. Sajtó alá rendezte: Szalai Anna. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1984, 361-560. o.
DÉNES Zsófia: *Egyszeri kaland*. Bp., Magvető, 1964.
DÉNES Zsófia: *El ne lopd a léniát*. Bp., Gondolat, 1978.
DÓCZI Lajos: *Vegyes párok*. Bp., Ráth Mór, 1889.
DÓCZI Lajos: *Beszélyek és vázlatok*. I-II. köt. Bp., Ráth Mór, 1890.
Drukk! Humorisztikus naptár az 1882-ik ordenáré esztendőre. Megcseleködte Nms Mokány Berczi de Bugacz et Dombszög. Bp., Athenaeum, é. n. [1882]
EÖTVÖS József: *A falu jegyzője.* (1845) Bp., Magyar Helikon, 1974.
EÖTVÖS Károly: *Magyar alakok*. Bp., Révai Testvérek, 1901.

ERDŐS Renée: *Az új sarj*. (1915) Bp., Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1920.
ERDŐS Renée: *Az élet királynője*. (1915) Bp., Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1920.
ERDŐS Renée: *Ave Roma!* (1929) H. n., Fapadoskönyv, 2010.
ERÉNYI Nándor — MOLNÁR Ferenc — SZOMAHÁZY István — TÁBORI Kornél: *Budapesti* erkölcsök. *70 karcolat politikusokról, bohémekről, gyerekekről, asszonyokról, fiskálisokról és egyebekről*. Bp., A Nap újságvállalat nyomdája, é. n. [1909]
FEKETE Éva - KARÁDI Éva szerk.: *Lukács György levelezése (1902-1917)*. Bp., Magvető, 1981.
FENYŐ Miksa: *Önéletrajzom*. Bp., Argumentum, 1994.
FÖLDES Imre: *Grün Lili*. Bp., Singer és Wolfner, 1916.
FÖRSTER Aurél: *Anekdoták*. I. köt. Bp., „Stádium" Sajtóvállalat RT. Kiadása, 1925.
FÜLEP Lajos levelezése. I. 1904-1919. Szerkesztette, a jegyzeteket és a mutatókat összeállította F. Csanak Dóra. Bp., MTA Művészettörténeti Kutató Csoport, 1990.
GÁBOR Andor: *Doktor Senki*. (1918) Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982.
GÁBOR Andor: *Erélyes elégia*. Bp., Szépirodalmi, 1967.
GELLÉRI Andor Endre: *Egy önérzet története*. (1957) Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1966.
GELLÉRT Oszkár: *Önéletrajz*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1950.
GELLÉRT Oszkár: *Egy író élete*. I. köt.: *1902-1925*. Bp., Bibliotheca Kiadó, 1958.
GOLDZIHER Ignác: *Napló*. Bp., Magvető, 1984.
GÖMÖRY János: *Emlékeim egy letűnt világról*. Bp., Szépirodalmi, 1964.
GRACZA György: *A nevető Magyarország. Egyetemes adomagyűjtemény két kötetben*. Összeállította: _. Bp., Lampel, 1901.
GYERGYAI Albert: *Egy barátságos ház története*. In: Bónis Ferenc szerk.: Magyar zenetörténeti tanulmányok Kodály Zoltán emlékére, Bp., Zeneműkiadó, 1977, 411-425. o.
HATVANY Lajos: *Ady. Cikkek, emlékezések, levelek.* Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977.
HATVANY Lajos: *Urak és emberek.* (1963) Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980.
HATVANY Lajos: *Levelei*. Válogatta és a szöveget gondozta: Hatvany Lajosné és Rozsics István. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985.
HAUSER Arnold: *Találkozásaim Lukács Györggyel*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1978.
HEGEDÜS Géza: *Előjátékok egy önéletrajzhoz*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982.
HERCZEG Ferenc: *Andor és András*. (1903) Bp., Singer és Wolfner, 1925.
HEVESI Sándor: *Egy magyar író konverziójának története (1930-as évek)*. Vigília, 13. évf. 1948, 4. sz. 203-210. o.
HOFFMANN János: *Ködkárpit. Egy zsidó polgár feljegyzései 1940-1944*. Szombathely, Szombathely Megyei Jogú Város kiadványa, 2001.
IGNOTUS Pál: *Csipkerózsika. Budapesti és londoni emlékek* (1947-48). Bp., Múzsák, 1989.
JÁNOSI ENGEL Adolf: *Életemből*. (1887) Pécs, Pannónia Könyvek, 2009.
JÁSZI Oszkár: *Emlékeimből: Szülőföldemen.* (1953-55). In: Litván György - Varga F. János szerk.: Jászi Oszkár publicisztikája. Válogatás. Bp., Magvető, 1982, 542-591. o.
JÓKAI Mór: *A mi lengyelünk.* (1903) Bp., Akadémiai Kiadó, 1969.
KÁNYA Emília: *Réges-régi időkről. Egy 19. századi írónő emlékiratai*. Bp., Kortárs Kiadó, 1998.
KÁROLYI Mihály: *Hit, illúziók nélkül*. Bp., Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977.
KÁROLYI Mihályné: *Együtt a forradalomban*. Bp., Európa Könyvkiadó, 1978.
KATZ, Jacob: *With My Own Eyes. The Autobiography of an Historian*. Hanover — London, University Press of New England, 1995.
KELEN Jolán: *Eliramlik az élet…* Bp., Kossuth Könyvkiadó, 1976.
KELLÉR Andor: *Mayer Wolf fia. Wahrmann Mór életregénye*. H. n. [Bp.], Szerző kiadása, é. n. [1941]
KERESZTURY Dezső: *Emlékezéseim. Szülőföldeim*. Bp., Argumentum Kiadó, 1993.
KISS József: *Legendák a nagyapámról. Első teljes kiadás*. H. n. [Karcag], Kiss József gyermekei, 1928.
KÓBOR Tamás: *Ki a ghettóból*. I-II. köt. Bp., Franklin-Társulat, 1911.
KORÁNYI András: *Emléktöredékek*. Bp., Littera Nova Kiadó, 1995.
KOSZTOLÁNYI Dezsőné Harmos Ilona: *Burokban születtem. Ifjúkori memoár*. In: Uő.: Burokban születtem. Memoár, novellák, portrék. Bp., Noran, 2003, 19-185. o.
KOZMA Andor: *Életem. Marcali — Kaposvár — Pest-Buda — Pápa az 1860-as években*. (1917) Kaposvár, Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2001.
KŐBÁNYAI János szerk.: „Minden hiábavalóság…". Novellaantológia száz év zsidó prózájából (1848-1948). Bp., Múlt és Jövő, 1999.
KÖRMENDI Balázs [KULCSÁR István]: *Zsidó gyónás*. (1942/1943) Bp., Interart, 1990.
KRAUSZ Simon: *A pénzember. Egy magyar bankár élettörténete*. (1937) Bp., Kossuth Könyvkiadó, 1991, 9. o. (A visszaemlékezés eredetileg *Életem* címmel jelent meg 1937-ben a Cserépfalvi kiadónál.)
KRÚDY Gyula: *A szobrok megmozdulnak. Írások az irodalomról*. Bp., Gondolat, 1974.
KRÚDY Gyula: *Telihold. Elbeszélések, 1916-1925*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981.
KUBÁN Endre: *Güt sabesz. Zsidó adomák*, Bp., Biró Albert, é.n. [1914.] (A belső címoldalon másik cím szerepel: *Kósere snókesz. Zsidó adomák*.)

Lapok a „Mindenes könyv”-ből. Tolnay Károly levelezéséből és naplófeljegyzéseiből (I). Közreadja: Lenkei Júlia. Holmi, 15. évf. 2003, 1. sz., 101-116. o.
Lapok a „Mindenes könyv”-ből. Tolnay Károly levelezéséből és naplófeljegyzéseiből (III). Közreadja: Lenkei Júlia. Holmi, 15. évf. 2003, 3. sz., 359-379. o.
LENKEI Júlia szerk.: *Balázs Béla levelei Lukács Györgyhöz. Egy szövetség dokumentumai*. H. n. [Bp.], MTA Filozófiai Intézet — Lukács Archívum, 1982.
LESZNAI Anna: *Kezdetben volt a kert*. I-II. köt. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1966.
LESZNAI Anna: *Dolgok öröme*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985.
SZÉP Ernő: *Lila ákác*. (1919) Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1976.
LESZNAI Anna: *Kezdetben volt a kert*. I-II. köt. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1966.
LESZNAI Anna: *Sorsával tetováltan önmaga*. Válogatás _ naplójegyzeteiből. Válogatta, jegyzetekkel ellátta, a mellékleteket és az illusztrációs anyagot összeállította: Török Petra. Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum — Hatvany Lajos Múzeum, 2010.
LINKSZ Arthur: *Harc a harmadik halállal. Ifjúkorom Magyarországon*. Bp., Magvető, 1990.
LUKÁCS György: *Curriculum vitae*. Bp., Magvető kiadó, 1982.
LUKÁCS György: *Megélt gondolkodás. Életrajz magnószalagon*. Bp., Magvető, 1989.
MÁRAI Sándor: *Egy polgár vallomásai*. I-II. köt. Bp., Pantheon-Kiadás, é. n. [1934]
MARCZALI Henrik: *Emlékeim*. (1929-31) Bp., Múlt és Jövő, 2000.
MARCZALI Póli: *Apám pályája, barátai. Emlékek Marczali Henrikről*. München, Aurora Kiskönyvek, 1973.
MIKSZÁTH Kálmán: *Wohl Stefánia. 1848-1889*. In: Wohl Stefánia. Aranyfüst. Regény. I-II. köt. Bp., Franklin-Társulat, 1907, I. köt. V-VIII. o.
MIRÁCÓ [FARAGÓ Jenő]: *Smokkék. Apró komédiák a Smokk-család életéből*. Bp., Szilágyi Béla kiadása, 1905.
MOLNÁR Ferenc: *Az éhes város.* (1901) Bp., Pesti Szalon Könyvek, 1993.
MOLNÁR Ferenc: *Hétágú síp. Tréfák, karcolatok, tárcák*. Bp., Franklin-Társulat, 1911.
MOLNÁR Ferenc: *Ismerősök. (Feljegyzések, krónikák)*. Bp., Franklin-Társulat, 1917.
MUNK, Meir Ávrahám: *Életem történetei*. Bp. — Jeruzsálem, Múlt és Jövő, 2002.
NAGY Endre: *Hajnali beszélgetések Lukits Milossal*. Bp., Genius kiadás, é. n. [1930]
NAGY Endre: *A kabaré regénye*. (1935) Bp., Palatinus, 2000.
NAGY Endre: *Párizs, 1913*. (1935) Bp., Palatinus, 2000.
NAGY Endre: *Egy város regénye*. (1936-1937) Bp., Palatinus, 2001.
NÁVAY Lajos: *Politikai jegyzetei (1910-1912)*. Közreadják: Gilicze János — Vígh Zoltán. Békéscsaba — Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 1988.
PATAI, Raphael: *Apprentice in Budapest. Memories of a World That Is No More*. (1988) Lanham, Lexington Books, 2000.
POPPERNÉ LUKÁCS Mici: *Emlékeim Bartók Béláról, Lukács Györgyről és a régi Budapestről*. In: Bónis Ferenc szerk.: Magyar zenetörténeti tanulmányok Kodály Zoltán emlékére, Bp., Zeneműkiadó, 1977, 379-410. o.
PREISICH Kornél: *Önéletrajzi jegyzeteiből*. In: Scheiber Sándor szerk.: Évkönyv. 1983/84. Bp., Magyar izraeliták Országos Képviselete, 1984, 260-274. o.
PULSZKY Ferenc: *Életem és korom*. (1880-1882) I-II. köt. Bp., Franklin-Társulat, 1884.
PULSZKY Terézia: *Egy magyar hölgy emlékiratai* (1850). Sajtó alá rendezte Egyed Ilona. Bp., Magvető, 1986.
RÁKOSI Jenő: *Emlékezések*. I-III. köt. Bp., Franklin, é. n. [1927]
RÓNA Lajos: *Harminc év az újságíró-pályán. Békében, háborúban, forradalomban*. I-III. köt. Bp., Szerző kiadása, 1930.
RÓZSAÁGI Antal: *Tollrajzok. Újabb beszélygyűjtemény*. Pest, Emich Gusztáv, 1864.
RÓZSAÁGI Antal: *Az életből. Beszélygyűjtemény*. Arad, Nyomtatta Réthy L. és Fia, 1879.
SAPHIR, M. G.: *Ausgewählte Schriften*. Achter Band. Brünn und Wien, Verlag von Fr. Karafiat, 1865.
SAPHIR, M. G.: *Ausgewählte Schriften*. Zweite Serie. Zweiter Band. Brünn - Wien — Leipzig, Verlag von Fr. Karafiat, 1871.
SATYR [Haáz István]: *Szégyen! Gyalázat! Népies bohózat egy felvonásban*. Gyoma, Szerző kiadása, é. n. [1912]
SEBESTYÉN Károly: *Summa Vitae. Visszatekintés egy életre*. I-II. köt. Bp., Athenaeum, 1927.
SZABOLCSI Lajos: *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881-1931). Emlékezések, dokumentumok.* Bp., MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993.
SZÉCHENYI István: *Napló*. Válogatta, szerkesztette és jegyzetekkel ellátta: Oltványi Ambrus. Bp., Gondolat, 1978.
SZENTKIRÁLYI István: *A zsidók Magyarhonban*. Drámai elbeszélés. Pest, Nyomtatott Gyurian Józsefnél, 1861.
SZÉP Ernő: *Natália*. (1945 után) Bp., Noran, 2008.
SZŰCS Miklós naplója 1839-1849. Sajtó alá rendezte Kilián István. Miskolc, Miskolci Városi Könyvtár — Herman Ottó Múzeum, 1981.
SZOMAHÁZY István: *Báró Siklósi Loew. Egy pénzfejedelem pályafutása*. Bp., Singer és Wolfner, é. n. [1909]

TARJÁN Vilmos: *Pesti éjszaka*. Bp., Szerző kiadása, 1940.
TOLNAI Lajos: *A báróné ténsasszony*. I-II. köt. Bp., Révai Testvérek, 1882.
TOLNAI Lajos: *A sötét világ*. (1894-95) Bp., Athenaeum, 1942.
TÖRÖK Imre: *Kedves lovakról, furcsa emberekről*. Bp., Magvető, 1980.
UJVÁRI Péter: *Az új keresztény*. Bp., Pesti Lloyd-Társulat, 1908.
VAS István: *Miért vijjog a saskeselyű?* I-II. köt. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981.
VAMBERY, Arminius: *His Life and Adventures written by himself*. London, T. Fisher Unwin, 1884.
VAMBÉRY, Arminius: *The Story Of My Struggles. The Memoirs of _*. I-II. köt. London, T. Fisher Unwin, 1904.
VÁMBÉRY Ármin: *Küzdelmeim*. Bp., Franklin-Társulat, 1905.
VÁZSONYI Vilmosné: *Az én uram*. Bp., Genius Könyvkiadó R.T., é. n. [1931]
VEZÉR Erzsébet: *A mindennapi élet története. Beszélgetés Popperné Lukács Máriával*. Kritika, 1985, 6. sz. 25-31.
WELTNER Jakab: *Milljók egy miatt. Emlékek*. Bp., Szerző kiadása, 1927.
ZSOLT Béla: *Villámcsapás. (Schwarz András önéletrajza)*. Bp., Pantheon, é. n. [1937]

III. SZAKIRODALOM

ALBERT, Phyllis Cohen: *Ethnicity and Jewish Solidarity in Nineteenth-Century France*. In: Jehuda Reinharz — Daniel Swetschinski szerk.: Mystics, Philosophers, and Politicians. Essays in Jewish Intellectual History in Honor of Alexander Altmann. Durham, NC., Duke University Press, 1982, 249-274 o.
ALPÁR Ágnes: *A fővárosi kabarék műsora 1901-1944*. Bp., Magyar Színházi Intézet, 1979.
BABUS Antal: *Dosztojevszkij szerepe Fülep Lajos világképének alakulásában*. Irodalomtörténet, 30. évf. 1999, 1. sz. 30-47. o.
BÁCSKAI Vera: *A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pesten*. Bp., Magvető, 1989.
BÁCSKAI Vera: *A pesti zsidóság a 19. század első felében*. Budapesti Negyed, 3. évf. 1995, 2. sz. 5-21. o.
BÁCSKAI Vera — GYÁNI Gábor — KUBINYI András: *Budapest története a kezdetektől 1945-ig*. Bp., Budapest Főváros Levéltára, 2000.
BAIERSDORF Kristóf: *A jánosi Engel családról. Adatok és kérdőjelek. III. rész. A harmadik nemzedék, az unokák*. Pécsi Szemle, 12. évf. 2009, 4. sz. 72-87. o.
BALOGH Margit — GERGELY Jenő: *Egyházak az újkori Magyarországon 1790-1992. Kronológia*. Bp., História — MTA Történettudományi Intézete, 1993.
BÁNOS Tibor: *Nagy Endre*. Bp., Athenaeum, 2000.
BÁNYAI Viktória: *Zsidó oktatásügy Magyarországon 1780-1850*. Bp., Gondolat, 2005.
BELLER, Steven: *Vienna and the Jews, 1867-1938. A Cultural History*. Cambridge, Cambridge University Press, 1989.
BELLER, Steven: *Patriotism and the National Identity of Habsburg Jewry, 1860-1914*. In: Leo Baeck Institute Year Book, 41. évf. 1996, 215-238. o.
BENDL Júlia: *Lukács György élete a századfordulótól 1918-ig*. Bp., Scientia Humana, 1994.
BENOSCHOFSKY Ilona: *Bánóczi József — levelezése tükrében*. In: Scheiber Sándor szerk.: Évkönyv. 1977/78. Bp., Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1978, 18-48. o.
BEREND T. Iván — RÁNKI György: *A magyar gazdaság száz éve*. Bp., Kossuth Könyvkiadó — Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1972.
Ifj. BERTÉNYI Iván: *A századelő politikai irányzatai és Tisza István*. Rubicon, 20. évf. 2009, 1-2. sz. 20-27. o.
BIRNBAUM, Pierre: *Les fous de la République. Histoire politique des Juifs d'État de Gambetta à Vichy*. (1992) Paris, Seuil, 2000.
BIRNBAUM, Pierre: *Between Social and Political Assimilation. Remarks on the History of Jews in France*. In: Uő — Ira Katznelson szerk.: Paths of Emancipation. Jews, States, and Citizenship. Princeton, NJ., Princeton University Press, 1995, 94-127. o.
BONA Gábor: *Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban*. I-II. köt. Bp., Heraldika Kiadó, 2008.
BORBÍRÓ Fanni: *„Csevegés, zene és egy csésze tea". A Wohl-nővérek a pesti társaséletben*. Budapesti Negyed, 12. évf. 2004, 4. sz. 350-376. o.
BORGOS Anna: *Portrék a másikról. Alkotónők és alkotótársak a múlt századelőn*. Bp., Noran, 2007.
BORONKAI Szabolcs: *Német-magyar kétnyelvűség: Ludwig Dux — Báró Dóczi Lajos (1845-1919)*. Irodalomtörténeti Közlemények, 105. évf. 2001, 1-2. sz. 71-83. o.
BÖLÖNY József: *Klubélet a magyar fővárosban, 1827-1944*. História, 15. évf. 1993, 2. sz. 10-12. o.
BÖLÖNY József: *A Nemzeti Casinóról*. História, 16. évf. 1994, 9-10. sz. 19-21. o.
BLUMBERG, Hans: *Säkularisierung und Selbstbehauptung*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1974.
BORBÉLY Sándor: *Gellért Oszkár*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1976.
BRANDT, Juliane: *„Egy és ugyanazon felséges czélra vagyunk mindnyájan teremtve." A 19. századi protestáns imakönyvek nőképe*. In: Gyáni Gábor — Nagy Beáta szerk.: Nők a modernizálódó társadalomban. Debrecen, Csokonai Kiadó, é. n. [2006], 96-127. o.

BREUER, Mordechai: *Jüdische Orthodoxie im Deutschen Reich 1871-1918: die Sozialgeschichte einer religiösen Minderheit*. Frankfurt am Main, Jüdischer Verlag bei Athenäum, 1986.
BUCSAY Mihály: *A protestantizmus története Magyarországon 1521-1945*. Bp., Gondolat, 1985.
BUZINKAY Géza szerk.: *Mokány Berczi és Spitzig Itzig, Göre Gábor mög a többiek… A magyar társadalom figurái az élclapokban 1860 és 1918 között*. Bp., Magvető, 1988.
CARLEBACH, Elisheva: *Divided Souls. Converts from Judaism in Germany, 1500-1750*. New Haven - London, Yale University Press, 2001.
CLARK, Christopher M.: *The Politics of Conversion. Missionary Protestantism and the Jews in Prussia 1728-1941*. Oxford, Clarendon Press, 1995.
CLARK, Chris: *The "Christian" State and the "Jewish Citizen" in Nineteenth-Century Prussia*. In: Helmut Walser Smith szerk.: *Protestants, Catholics and Jews in Germany, 1800-1914*. Oxford — New York, Berg, 2001, 67-93. o.
COHEN, Carl: *The Road to Conversion*. In: Leo Baeck Institute Year Book, 6. évf. 1961, 259-279. o.
COHEN, Richard I.: *Nostalgia and 'Return to the Ghetto'. A Cultural Phenomenon in Western and Central Europe*. In: Jonathan Frankel — Steven J. Zipperstein szerk.: Assimilation and Community. The Jews in Nineteenth-Century Europe. Cambridge — New York, Cambridge University Press, 1992, 130-155. o.
CSAPODINÉ Gárdonyi Klára: *Wohl Janka emlékalbuma*. In: Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve. 1958, 247-257. o.
CSER Erika: *Az érdekegyesítés határai. A Védegylet alapító tagságának történeti-szociológiai vizsgálata.* In: Lipták Dorottya — Ring Éva szerk.: Tradíciók és modernitás. Közép- és Kelet-Európai perspektívák. Bp., Közép- és Kelet-Európai Akadémiai Kutatási Központ, 1996, 196-215. o.
CSIFFÁRY Gergely: *Szerelmi történet a párbajozó Magyarországon*. Új hevesi Napló, 11. évf. 2001, 1. sz. (http://www.agria.hu/hnaplo/2001jan/)
DEÁK, George: *The Economy and Polity in Early Twentieth Century Hungary. The Role of the National Association of Industrialists*. Boulder, Westview Press, 1990.
DEAK, George:*The Search for an Urban Alliance. The Politics of the National Association of Hungarian Industrialists [GyOSz] before the Frist World War*. In: Michael K. Silber szerk.: Jews in the Hungarian Economy 1760-1945. Studies Dedicated to Moshe Carmilly-Weinberger on his Eightieth Birthday. Jerusalem, The Magnet Press — The Hebrew University, 1992, 210-224. o.
DEMETER Júlia: *Magyar diákok Skóciában (1843-1899)*. Irodalomtörténeti Közlemények, 99. évf. 1995, 1. sz. 103-113. o.
DÉNES Zsófia: *Akkor a hársak épp szerettek… Legendaoszlató emlékezések és dokumentumok Ady Endre váradi életéről*. Bp., Gondolat, 1983.
DOMJÁN, Thomas: *Der Kongreß der ungarischen Israeliten 1868-1869*. In: Ungarn-Jahrbuch, 1 évf. 1969, 139-162. o.
DON Jehuda — MAGOS, George: *A magyarországi zsidóság demográfiai fejlődése*. (1983) Történelmi Szemle, 28. évf. 1985, 3. sz. 437-469. o.
DUCZYNSKA POLANYI, Ilona: *"I first met Karl Polanyi in 1920…"*. In: Kenneth McRobbie — Kari Polanyi Levitt szerk.: Karl Polanyi in Vienna. The Contemporary Significance of The Great Transformation. Montréal, Black Rose Books, 2006, 302-315. o.
EFRON, John M.: *Defenders of the Race: Jewish Doctors and Race Science in Fin-de-Siècle Europe*. New Haven — London, Yale University Press, 1994.
ELLENSON, David: *The Orthodox Rabbinate and Apostasy in Nineteenth-Century Germany and Hungary*. In: Todd M. Endelman szerk.: *Jewish Apostasy in the Modern World*. New York - London, Holmes & Meier, 1987, 165-188. o.
ELLENSON, David: *On conversion and Intermarriage. The Evidence of Nineteenth-Century Hungarian Orthodox Rabbinic Writings*. Text and Context, 2005, 321-346. o.
ELON, Amos: *The Pity of it All. A Portrait of German Jews*. London, Allen Lane, 2003.
ENDELMAN, Todd M.: *The Social and Political Context of Conversion in Germany and England, 1870-1914*. In: Uő szerk.: Jewish Apostasy in the Modern World. New York — London, Holmes & Meier, 1987, 83-107. o.
ENDELMAN, Todd M.: *Conversion as a Response to Antisemitism in Modern Jewish History*. In: Jehuda Reinharz szerk.: Living with Antisemitism. Modern Jewish Responses. Hanover — London, University Press of New England, 1987, 59-83. o.
ENDELMAN, Todd M.: *Radical Assimilation in English Jewish History, 1656-1945*. Bloomington — Indianapolis, Indiana University Press, 1990.
ENDELMAN, Todd M.: *The Legitimization of the Diaspora Experience in Recent Jewish Historiography*. Modern Judaism, 11. évf. 1991, 2. sz. 195-209. o.
ENDELMAN, Todd M.: *Anti-Semitism and Apostasy in Nineteenth-Century France. A Response to Jonathan Helfand*. Jewish History, 5. évf. 1991, 2. sz. 57-64. o.
ENDELMAN, Todd M.: *Leaving the Jewish Fold in Germany. Comments on the Papers of Elisheva Carlebach, Deborah Hertz and Alan Levenson*. In: Leo Baeck Institute Year Book, 40. évf. 1995, 123-129. o.

ENDELMAN, Todd M.: *Jewish Converts in Nineteenth-Century Warsaw. A Quantitative Analysis*. Jewish Social Studies, 4. évf. 1997, 1. sz. 28-59.
ENDELMAN, Todd M.: *Memories of Jewishness. Jewish Converts and their Jewish Pasts*. In: Elisheva Carlebach — John M. Efron — David N. Myers szerk.: Jewish History and Jewish Memory: Essays in Honor of Yosef Hayim Yerushalmi. Hanover, NH., University Press of New England — Brandeis University Press, 1998, 311-329. o.
ENDELMAN, Todd M.: *Jewish Self-Hatred in Britain and Germany*. In: Michael Brenner — Rainer Liedtke — David Rechter szerk.: Two Nations. British and German Jews in Comparative Perspective. Tübingen, Mohr Siebeck, 1999, 331-363. o.
ENDELMAN, Todd M.: *The Jews of Britain, 1656 to 2000*. Berkeley — Los Angeles — London, University of California Press, 2002.
ENGEL Alfréd: *A dunaszerdahelyi zsidó hitközség emlékkönyve*. (1975) Pozsony, Kalligram Könyvkiadó, 1995.
EŐRY Gabriella: *Kaszinók, részvénytársaságok és hitelek*. Aetas, 25. évf. 2010, 2. sz. 101-117. o.
EŐRY Gabriella: *Az Országos Kaszinó és a középosztály*. In: Kövér György szerk.: Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Társadalomtörténeti tanulmányok. Bp., Századvég Kiadó, 2006, 321-349. o.
F. DÓZSA Katalin: *Letűnt idők, eltűnt divatok 1867-1945*. Bp., Gondolat, 1989.
FÁBRI Anna — BORBÍRÓ Fanni — SZARKA Eszter szerk.: *A nő és hivatása*. II. köt.: *Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1866-1895*. Bp., Kortárs Kiadó, 2006.
FEJTŐ Ferenc: *Magyarság, zsidóság*. Zeke Gyula közreműködésével. Bp., História — MTA Történettudományi Intézete, 2000.
FEUERSTEIN Emil: *Egy marék virág. A magyarajkú zsidóság szellemi öröksége*. III. köt. Tel-Aviv, Szerző kiadása, é. n.
FISCHER, Rolf: *Entwicklungsstufen des Antisemitismus in Ungarn, 1867-1939. Die Zerstörung der magyarisch-jüdischen Symbiose*. München, Oldenbourg Verlag, 1988.
FISCHER, Rolf: *Anti-Semitism in Hungary 1882-1932*. In: Herbert A. Strauss szerk.: *Hostages of Modernization. Studies on Modern Antisemitism 1870-1933/39*. II. köt.: *Austria — Hungary — Poland — Russia*. Berlin — New York, Walter de Gruyter, 1993, 863-892. o.
FÓNAGY Zoltán: *Modernizáció és polgárosodás. Magyarország története 1849-1914-ig*. Debrecen, Csokonai Kiadó, 2001.
FÓNYAD Pál: *Az 1894-95. évi egyházpolitikai törvények és az evangélikus egyház*. Protestáns Szemle, 63. évf. 1996, 1. sz. 46-51. o.
FORRAI Márta: *A tehetséges Klein — Kilényi család*. Remény, 2007. tavasz. (http://www.remeny.org/node/130)
FORRÓ Katalin: *Kortesnóták szerepe a dualizmuskori választási kampányokban*. In: Farkas Rozália szerk.: Néprajzi-történeti tanulmányok. Studia Comitatensia 29. Szentendre, Pesti Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2004, 125-138. o.
FÖLDESSY Gyula: *Adalékok az Ady és A holnap körüli vitához.* In: Dóczy Jenő - Földessy Gyula szerk.: Ady-Múzeum I. Bp., Athenaeum, é. n. [1924], 65-102. o.
FRANK Tibor: *Egy emigráns alakváltásai. Zerffi Gusztáv pályaképe 1820-1892*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1985.
FRANK Tibor: *The Social Construction of Hungarian Genius (1867-1930)*. (http://www.princeton.edu/piirs/von_neumann_event/docs/Tibor_Frank_vonNeumann_paper_final.pdf)
FRANK Tibor szerk.: *Honszeretet és felekezeti hűség. Wahrmann Mór, 1831-1892*. Bp., Argumentum, 2006.
FRANK Tibor: *Magyar és zsidó. A Wahrmann-életrajz kérdései*. In: Uo., 11-37. o.
FRIEDLÄNDER Sára: *Saphir Móric Gottlieb. Tanulmány a zsidó asszimilációs törekvések kezdeteiről*. Bp., Minerva-Könyvtár, 1939.
FRIESEL, Evyatar: *The German-Jewish Encounter as a Historical Problem. A Reconsideration*. In: Leo Baeck Institute Year Book, 41. évf. 1996, 263-275. o.
FRIGYESI Judit: *Béla Bartók and Hungarian Nationalism. The Development of Bartók's Social and Political Ideas at the Turn of the Century (1899-1903)*. (Ph.D. dissertation, 1989) Ann Arbor, Mich: UMI Dissertations Services, 1997.
FRIGYESI Judit: *Béla Bartók and the Turn-of-the-Century Budapest*. Berkeley — Los Angeles — London, University of California Press, 1998.
FROJIMOVICS Kinga — KOMORÓCZY Géza — PUSZTAI Viktória — STRBIK Andrea: *A zsidó Budapest. Emlékek, szertartások, történelem*. I-II. köt. Bp., Városháza — MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1995.
FÜRST Ilona: *Dóczi Lajos mint német író. Egy zsidó írói nemzedék típusa*. (Német Philologiai Dolgozatok, L.) Bp., Pfeifer Ferdinánd-féle Könyvkereskedés, 1932.
GAAL György: *Zsidó és zsidó származású tanárok a kolozsvári egyetem tanári karában*. Múlt és Jövő, Új folyam, 11. évf. 2000, 1. sz. 89-111. o.
GÁBOR Éva: *Alexander Bernát*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1986.
GERGELY András szerk.: *Magyarország története a 19. században*. Bp., Osiris, 2003.
GERGELY Gergely: *Tolnai Lajos pályája. Egy fejezet a magyar regény történetéből*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1964.
GERŐ András: *Az elsöprő kisebbség. Népképviselet a Monarchia Magyarországán.* Bp., Gondolat, 1988.

GERŐ András: *Utódok kora. Történeti tanulmányok, esszék*. Bp., Új Mandátum Könyvkiadó, 1996.
GERŐ András: *A zsidó szempont*. Bp., PolgArt, 2005.
GLATZ Ferenc: *Music, Political Thinking, National ideas. The Social and Cultural Background of the Kossuth Symphony*. In: György Ránki szerk.: Bartók and Kodály Revisited. Bp., Akadémiai Kiadó, 1987, 69-78. o.
GLUCK, Mary: *Georg Lukács and his Generation 1900-1918*. Cambridge — London, Harvard University Press, 1985.
GLUCK, Mary: *The Budapest Flâneur. Urban Modernity, Popular Culture, and the "Jewish Question" in Fin-de-Siècle Hungary*. Jewish Social Studies, 10. évf. 2004, 3. sz. 1-22. o.
GODSEY, William D. Jr.: *The Nobility, Jewish Assimilation, and the Austro-Hungarian Foreign Service in the Late Imperial Era*. In: Austrian History Yearbook. Vol. XXVII. 1996, 155-180. o.
GORDON, Milton M.: *Assimilation in American Life. The Role of Race, Religion, and National Origin*. New York, Oxford University Press, 1964.
GUNST Péter: *Marczali Henrik*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1983.
GUNST Péter: *Marczali Henrik (ami az emlékezésekből kimaradt)*. In: Marczali Henrik: *Emlékeim*. Bp., Múlt és Jövő, 2000, 317-343. o.
GUNST Péter: *Egy elfelejtett kortörténetíró: Marczali Henrik*. In: Angi János — Barta János szerk.: Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára. Debrecen, Multiplex Media — DUP, 2000, 283-293. o.
GYÁNI Gábor: *Etnicitás és akkulturáció a századfordulós Budapesten*. Regio, 6. évf. 1995, 1-2. sz. 101-113. o.
GYÁNI Gábor: *Polgárosodás mint zsidó identitás*. BUKSZ, 9. évf. 1997, 3. sz. 266-276. o.
GYÁNI Gábor: *Forráskritika és bizonyítás. Viszontválasz Karády Viktornak*. BUKSZ, 10. évf. 1998, 1. sz. 20-27. o.
GYÁNI Gábor: *Történészdiskurzusok*. Bp., L'Harmattan, 2002.
GYÁNI Gábor: *Modernitás, modernizmus és identitásválság. A fin de siècle Budapest*. Aetas, 19. évf. 2004, 1. sz. 131-143. o.
GYÁNI Gábor — KÖVÉR György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. (1998) Bp., Osiris, 2006.
GERGELY Jenő: *A keresztényszocializmus Magyarországon 1903-1923*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1977.
GYÖRGY József: *Dóczi Lajos*. Bp., Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda Rt., 1932.
GYURGYÁK János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet*. Bp., Osiris, 2001.
HAJDU Tibor: *Az értelmiség számszerű gyarapodásának következményei az első világháború előtt és után*. Valóság, 23. évf. 1980, 7. sz. 21-34. o.
HAJDU Tibor: *A hagyományostól a nácitípusú antiszemitizmusig*. In: Králl Csaba szerk.: Holocaust emlékkönyv a vidéki zsidóság deportálásának 50. évfordulója alkalmából. Bp., TEDISZ, 1994, 218-223. o.
HAJDU Tibor: *Tisztikar és középosztály 1850-1914. Ferenc József magyar tisztjei*. Bp., História — MTA Történettudományi Intézete, 1999.
HAJDU Tibor: *A diplomások létszámnövekedésének szerepe az antiszemitizmus alakulásában*. In: Molnár Judit szerk.: A holokauszt Magyarországon európai perspektívában. Bp., Balassi, 2005, 54-66. o.
HALMOS Károly: *Lánczy Leó (1852-1921)*. Valóság, 35. évf. 1992, 1. sz. 49-54. o.
HALMOS Károly: *Két építési nagyvállalkozó a századfordulón.* In: Gyimesi Sándor szerk.: Gazdaság — Politika — Kultúra. Tanulmányok Kelet-Közép-Európa történetéből. Bp., Aula, 1992, 41-62. o.
HALMOS Károly: *A Hatvany-Deutsch dinasztia*. In: Sebők Marcell szerk.: Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából. Bp., HVG Könyvek, 2004, 84-97. o.
HALMOS Károly: *Lánczy Leó. Hagyomány és nonkonformizmus egy bankvezér történetében*. In: Sebők Marcell szerk.: Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából. Bp., HVG Könyvek, 2004, 180-195.
HALMOS Károly: *Kornfeld Zsigmond, az emancipált „állambankár"*. In: Sebők Marcell szerk.: Sokarcú kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából. Bp., HVG Könyvek, 2004, 155-165. o.
HALMOS Károly: *Családi kapitalizmus*. Bp., Új Mandátum Könyvkiadó, 2008.
HALPERN, Ben: *Reactions to Antisemitism in Modern Jewish History*. In: Jehuda Reinharz szerk.: Living with Antisemitism. Modern Jewish Responses. Hanover — London, University Press of New England, 1987, 3-15. o.
HAMBURGER, Ernest: *Jews in Public Service under the German Monarchy*. In: Leo Baeck Institute Year Book, 9. évf. 1964, 206-238. o.
HAMBURGER, Ernest: *Juden im öffentlichen Leben Deutschlands. Regierungsmitglieder, Beamte und Parlamentarier in der monarchischen Zeit, 1848-1914*. Tübingen, Mohr Siebeck, 1968.
HANÁK Péter: *Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a XIX. században*. In: Történelmi Szemle, 17. évf. 1974, 4. sz. 513-536. o.
HANÁK Péter: *Magyarország a Monarchiában. Tanulmányok*. Bp., Gondolat, 1975.
HANÁK Péter főszerk.: *Magyarország története 1890-1918*. I-II. köt. Bp., Akadémiai Kiadó, 1978.
HANÁK Péter: *A tőkés vállalkozótól a hivatásos menedzserig*. In: Századok, 116. évf. 1982, 3. sz. 577-583. o.
HANÁK Péter: *A lezáratlan per. A zsidóság asszimilációja a Monarchiában*. (1983) In: Uő szerk.: Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus. Tanulmányok a zsidókérdésről a huszadik századi Magyarországon. Bp., Gondolat, 1984, 357-379. o.

HANÁK Péter: *Jászi Oszkár dunai patriotizmusa*. Bp., Magvető, 1985.
HANÁK Péter: *Egy tabu-téma feloldásához*. In: Különbségek és párhuzamosságok. Németek és zsidók sorsa a nagy Duna mentében. Bp., Friedrich Ebert Alapítvány, é. n. [1994/95], III-VI. o.
HANDLER, Andrew: *Blood Libel at Tiszaeszlár*. Boulder, East European Monographs, 1980.
HANDLER, Andrew: *An Early Blueprint for Zionism. Győző Istóczy's Political Anti-Semitism*. Boulder, East European Monographs, 1989.
HARASZTI György: *A magyarországi zsidóság történeti kronológiája*. Kézirat.
HARASZTI György: *Két világ határán*. Bp., Múlt és Jövő, 1999.
HARSÁNYI László: *A szentesi izraelita hitközség története*. Bp., MIOK, 1970.
HARSÁNYI László: *A büdszentmihályi hitközség története*. In: Scheiber Sándor szerk.: Évkönyv. 1975/76. Bp., Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1976, 140-164. o.
HART, Mitchell B.: *Social Science and the Politics of Modern Jewish Identity*. Stanford, Stanford University Press, 2000.
HÄUSLER, Wolfgang: *Politische und soziale Probleme des Vormärz in den Dichtungen Karl Becks*. (1979) In: Hubert Lengauer — Primus Heinz Kucher szerk.: Bewegung im Reich der Immobilität. Revolutionen in der Habsburgermonarchie 1848-49. Literarisch-publizistische Auseinandersetzungen. Wien, Böhlau Verlag, 2001, 266-298. o.
HEGEDÜS Nándor: *Ady Endre nagyváradi napjai*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1957.
HEIN, Robert: *Studentischer Antisemitismus in Österreich*. Wien, Österreichischer Verein für Studentengeschichte, 1984.
HELFAND, Jonathan I.: *Passports and Piety: Apostasy in Nineteenth-Century France*. Jewish History, Vol. 3. 1988, 2. sz. 59-83. o.
HELFAND, Jonathan I.: *Assessing Apostasy: Facts and Theories*. Jewish History, Vol. 5. 1991, 2. sz. 65-71. o.
HERMANN István: *Lukács György élete*. Bp., Corvina Kiadó, 1985.
HERTZ, Deborah: *Seductive Conversion in Berlin, 1770-1809*. In: Todd M. Endelman szerk.: Jewish Apostasy in the Modern World. New York — London, Holmes & Meier, 1987, 48-82. o.
HERTZ, Deborah: *Jewish High Society in Old Regime Berlin*. (1988) New York, Syracuse University Press, 2005.
HERTZ, Deborah: *The Troubling Dialectic Between Reform and Conversion in* Biedermeier *Berlin*. In: Rainer Liedtke — David Rechter szerk.: Towards Normality? Acculturation and Modern German Jews. Tübingen, Mohr Siebeck, 2003, 103-126. o.
HERTZ, Deborah: *How Jews Became Germans. The History of Conversion and Assimilation in Berlin*. New Haven — London, Yale University Press, 2007.
HOLLÓ Szilvia Andrea: *Egy pesti polgárleány társat választ. Részletek Szilárd Leó édesanyjának visszaemlékezéséből*. In: Pető Andrea szerk.: Társadalmi nemek képe és emlékezete Magyarországon a 19-20. században. H. n. [Bp.], Nők a Valódi Esélyegyenlőségért Alapítvány, é. n. [2003], 55-77. o.
HONIGMANN, Peter: *Die Austritte aus der Jüdischen Gemeinde Berlin 1873-1941: Statistische Auswertung und historische Interpretation*. Frankfurt am Main, Peter Lang, 1988.
HONIGMANN, Peter: *Jewish Conversions — A Measure of Assimilation. A Discussion of the Berlin Secession Statistics of 1770-1941*. In: Leo Baeck Institute Year Book, 34. évf. 1989, 3-39. o.
HORVÁTH Zoltán: *Magyar századforduló. A második reformnemzedék története (1896-1914)*. Bp., Gondolat, 1961.
HÖDL, Klaus: *Wiener Juden — jüdische Wiener. Identität, Gedächtnis und Performanz im 19. Jahrhundert*. Innsbruck, Studien Verlag, 2006.
HROTKÓ Larissza: *A zsidók élete Pesten a 18. század végén-19. század elején. Életképek*. Kézirat.
HYMAN, Paula E.: *The Modern Jewish Family. Image and Reality*. In: David Kraemer szerk.: The Jewish Family. Metaphor and Memory. New York — Oxford, Oxford University Press, 1989, 179-193. o.
HYMAN, Paula E.: *The Ideological Transformation of Modern Jewish Historiography*. In: Shaye J. D. Cohen — Edward L. Greenstein szerk.: *The State of Jewish Studies*. Detroit, Wayne State University Press, 1990, 143-157. o.
HYMAN, Paula E.: *Gender and Assimilation in Modern Jewish History. The Roles and Representation of Women*. Seattle — London, University of Washington Press, 1995.
HUNDERT, Gershon David szerk.: *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*. I-II. köt. New Haven — London, Yale University Press, 2008.
IGNOTUS, Paul: *Hungary*, London, Ernest Benn Limited, 1972.
JANOS, Andrew C.: *The Politics of Backwardness in Hungary. Dependence and Development on the European Periphery, 1825-1945*. Princeton, NJ., Princeton University Press, 1982.
K. NAGY Magda: *Balázs Béla világa*. Bp., Kossuth, 1973.
KÁDÁR Judit: *„A legerotikusabb magyar írónő": Erdős Renée*. In: Nagy Beáta - S. Sárdi Margit szerk.: Szerep és alkotás. Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben. Debrecen, Csokonai Kiadó, 1997, 117-124. o.
KÁDÁR Judit: *Erotikus, katolikus (Erdős Renée, 1879-1956)*. Magyar Narancs, 2006. nov. 9. (http://www.mancs.hu/index.php?gcPage=/public/hirek/hir.php&id=13858)

KAHÁN Kálmán: *Az erdélyi zsidó sajtó története*. In: Moshe Carmilly-Weinberger szerk.: A kolozsvári zsidóság emlékkönyve. Memorial Volume for the Jews of Cluj-Kolozsvár. New York, Memorial Foundation of Jewish Culture, 1970, 185-202. o.
KAHN, Lothar: *Moritz Gottlieb Saphir*. In: Leo Baeck Institute Year Book, 20. évf. 1975, 247-257. o.
KAPLAN, Marion: *Tradition and Transition. The Acculturation, Assimilation and Integration of Jews in Imperial Germany. A Gender Analysis.* In: Leo Baeck Institute Year Book, 27. évf. 1982, 3-35. o.
KAPLAN, Marion A.: *The Making of the Jewish Middle Class. Women, Family, and Identity in Imperial Germany*. New York — Oxford, Oxford University Press, 1991.
KAPRONCZAY Károly: *Orvosdinasztiák I*. Turul, 70. évf. 1997, 1-2. sz. 1-4. o.
(http://web.archive.org/web/20020314115645/http://www.geocities.com/tapir32hu/dinast1.html)
KARADY, Victor: *Assimilation and Schooling: National and Denominational Minorities in the Universities of Budapest around 1900*. In: György Ránki — Attila Pók szerk.: *Hungary and European Civilization*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1989, 285-319. o.
KARÁDY Victor: *A magyarországi antiszemitizmus: kísérlet egy történeti kérdés megközelítésére*. In: Regio, 2. évf. 1991, 2 sz. 3-35. o.
KARÁDY Viktor: *Felekezeti státusz és iskolázási egyenlőtlenségek*. In: Lackó Miklós szerk.: A tudománytól a tömegkultúráig. Művelődéstörténeti tanulmányok 1890-1945. Bp., MTA Történettudományi Intézete, 1994, 125-168. o.
KARÁDY Viktor: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás. Tanulmányok*. H. n. [Bp.], Cserépfalvi, 1997.
KARÁDY Viktor: *„Magyar, zsidó és katolikus". Egy kitérési jegyzőkönyv margójára*. Korunk, 10. évf. 1999, 7. sz. 25-31. o.
KARÁDY Viktor: *Önazonosítás, sorsválasztás. A zsidó csoportazonosság történelmi alakváltozásai Magyarországon*. Bp., Új Mandátum Könyvkiadó, 2001.
KARÁDY Viktor — KOZMA István: *Név és nemzet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig*. Bp., Osiris, 2002.
KATZ, Jacob: *Exclusiveness and Tolerance. Studies in Jewish-Gentile Relations in Medieval and Modern Times*. London, Oxford University Press, 1961.
KATZ, Jacob: *Emancipation and Assimilation. Studies in Modern Jewish History*. Westmead, Eng., Gregg International, 1972.
KATZ, Jacob: *Jewish Emancipation and Self-Emancipation*. Philadelphia — New York — Jerusalem, The Jewish Publication Society, 1986.
KATZ, Jacob: *The Identity of Post-Emancipatory Hungarian Jewry*. In: Yehuda Don — Victor Karady szerk.: A Social and Economic History of Central European Jewry. New Brunswick — London, Transaction Publishers, 1990, 13-31. o.
KATZ, Jacob: *Kifelé a gettóból. A zsidó emancipáció évszázada 1770-1870*. (1973) Bp., MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1995.
KATZ, Jacov: *Végzetes szakadás. Az ortodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban*. (1998) Bp., Múlt és Jövő, 1999.
KATZ, Jacov: *A magyar zsidóság egyedisége*. (1977) Múlt és Jövő, Új folyam, 12. évf. 2001, 3. sz. 30-35. o.
KATZ, Jacob: *Hagyomány és válság. Zsidó társadalom a középkor végén*. (1958) Bp. — Jeruzsálem, Múlt és Jövő, 2005.
KATUS, László: *The Occupational Structure of Hungarian Jewry in the Eigtheenth and Twentieth Centuries*. In: Michael K. Silber: Jews in the Hungarian Economy 1760-1945. Studies Dedicated to Moshe Carmilly-Weinberger on his Eightieth Birthday. Jerusalem, The Magnet Press — The Hebrew University, 92-105. o.
KATZBURG, Nathaniel: *The Jewish Congress of Hungary, 1868-1869*. In: Randolph L. Braham szerk.: Hungarian-Jewish Studies II. köt. New York, World Federation of Hungarian Jews, 1969, 1-33. o.
KATZBURG, Nathaniel: *Assimilation in Hungary During the Nineteenth Century: Orthodox Positions*. In: Bela Vago ed: *Jewish Assimilation in Modern Times*. Boulder, Westview Press, 1981, 49-55. o.
KATZBURG, Nathaniel: *Problems of Organization within the Hungarian-Jewish Community during the Inter-War Period*. In: Robert Dán szerk.: Occident and Orient. A Tribute to the Memory of Alexander Scheiber. Budapest — Leiden, Akadémiai Kiadó — E. J. Brill, 1988, 261-272. o.
KATZBURG, Nathaniel: *Zsidópolitika Magyarországon 1919-1943*. (1981) Bp., Bábel Kiadó, 2002.
KATZBURG, Nathaniel: *Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon*. (1975) Bp., MTA Judaisztikai Kutatócsoport — Osiris Kiadó, 1999.
KECSKEMÉTI Károly: *Homályzónák. A zsidók közép-európai történetének néhány tisztázandó kérdése. (Vázlat)*. Aetas, 21. évf. 2006, 1. sz. 120-132. o.
KECSKEMÉTI Károly: *Magyar liberalizmus 1790-1848*. H. n. [Bp.], Argumentum Kiadó — Bibó István Szellemi Műhely, 2008.
KEPECS József — KLINGER András szerk.: *A magyar népszámlálások előkészítése és publikációi 1869-1990*. I. köt.: *Népszámlálási rendeletek, törvények, nyomtatványok, népszámlálási kérdések, publikációk*. Bp., Központi Statisztikai Hivatal, 1990.

KIEVAL, Hillel J.: *The Importance of Place: Comparative Aspects of the Ritual Murder trial in Modern Central Europe*. In: Todd M. Endelman szerk.: Comparing Jewish Societies. Ann Arbor, University of Michigan Press, 1997, 135-165. o.
KISCH, Guido: *Judentaufen. Eine historisch-biographisch-psychologisch-soziologische Studie besonders für Berlin und Königsberg*. Berlin, Colloquium Verlag, 1973.
KOHLER, George Y.: *German Spirit and Holy Ghost — Treitschke's Call for Conversion of German Jewry. The Debate Revisited*. Modern Judaism, 30 évf. 2010, 2. sz. 172-195. o.
KÓKAI Károly: *A fiatal Lukács György és a zsidóság*. Szombat, 12, évf. 2000, 2. sz. 20-23. o.
KOMLÓS Aladár: *Magyar-zsidó szellemtörténet a reformkortól a holocaustig*. I-II. köt. Bp., Múlt és Jövő, 1997.
KOMORÓCZY Géza: *A magyar zsidóság kozmopolitizmusa*. In: Püspöki Nagy Péter szerk.: 1100 éves együttélés. A magyar és magyarországi zsidóság a haza és a fejlődés szolgálatában. Bp., Magyarországi Holocaust Emlékalapítvány, 2001, 317-331. o.
KONRÁD Miklós: *Zsidó jótékonyság és asszimiláció a századfordulón*. Történelmi Szemle, 43. évf. 2001, 3-4 sz. 257-285. o.
KONRÁD Miklós: *A neológ zsidóság útkeresése a századfordulón*. Századok, 139. évf. 2005, 6. sz. 1335-1369. o.
KONRÁD Miklós: *Az antiszemitizmus zsidó percepciója Magyarországon az első világháború előtt*. Múlt és Jövő, Új folyam, 16. évf. 2005, 3. sz. 70-80. o.
KONRÁD Miklós: *Orfeum és zsidó identitás Budapesten a századfordulón*. Budapesti Negyed, 16. évf. 2008, 2. sz., 351-368. o.
KONRÁD, Miklós: *Jews and Politics in Hungary in the Dualist Era, 1867-1914*. East European Jewish Affairs, Vol. 39. 2009, 2. sz. 167-186. o.
KONRÁD Miklós: *Vallásváltás és identitás. A kitért zsidók megítélésének változásai a dualizmus korában*. Századok, 144. évf. 2010, 1. sz. 3-46. o.
KÓSA László: *A református egyház az egyházpolitikai küzdelmek idején*. Protestáns Szemle, 63. évf. 1996, 1. sz. 52-61. o.
KÓSA László: *Felekezeti és nemzeti azonosságtudat kapcsolódása. A magyar protestáns példa*. In: Papp Richárd — Szarka László szerk.: Bennünk élő múltjaink. Történelmi tudat — Kulturális emlékezet. Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2008, 391-400. o.
KOVÁCS Ábrahám: *A skót presbiterianizmus hatása Budapesten. A skót misszió rövid története*. In: Kósa László szerk.: Reformátusok Budapesten. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról. I-II. köt. Bp., Argumentum Kiadó — ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, II. köt. 895-914. o.
KOVÁCS, Ábrahám: *The History of the Free Church of Scotland's Mission to the Jews in Budapest and its Impact on the Reformed Church of Hungary 1841-1914*. Frankfurt am Main, Peter Lang, 2006.
KOVÁCS Ábrahám: *Ballagi Mór és a Skót Misszió: megtérés, áttérés vagy kitérés? Egy liberális protestáns zsidó életútjának kezdete*. Confessio, 31. évf. 2007, 3. sz. 109-125. o.
KOVÁCS Ábrahám: *A halál mint az öröklét öröme egy pesti zsidó-keresztyén életében*. In: Hoppál Kál Bulcsú szerk.: Vallástudományi előadások 7-8: Előadások a vallásról. Bp., Mozaik Digitális Nyomda, 2007, 39-51. o. (http://silver.drk.hu/MVT/letolt/vt7_8.pdf)
KOVÁCS András: *Az asszimilációs dilemma*. Világosság, 29. évf. 1988, 8-9. sz. 605-612.
KOVÁCS Éva: *Az asszimiláció ellentmondásai. A kassai zsidóság a két világháború között (1918-1938)*. Somorja — Dunaszerdahely, Fórum Kisebbségkutató Intézet — Lilium Aurum Könyvkiadó, 2004.
KÖVÉR György: *A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*. Bp., Új Mandátum Könyvkiadó, 2002.
KÖVÉR György: *„Deutsch Ig. és fia"*. In: Horváth László szerk.: A Hatvanyak emlékezete. Hatvan, Hatvany Lajos Múzeum, 2003, 13-21. o.
KÖVÉR György: *„Wahrmann és fia"*. In: Frank Tibor szerk.: Honszeretet és felekezeti hűség. Wahrmann Mór 1831-1892. Bp., Argumentum Kiadó, 2006, 79-90. o.
KÖVES Rózsa — ERÉNYI Tibor: *Kunfi Zsigmond életútja*. Bp., Kossuth Könyvkiadó, 1974.
KUBINSZKY Judit: *A politikai antiszemitizmus Magyarországon 1875-1890*. Bp., Kossuth Könyvkiadó, 1976.
LACKÓ Miklós: *Korszellem és tudomány 1910-1945*. Bp., Gondolat, 1988.
LAMBERTI, Marjorie: *Jewish Activism in Imperial Germany. The Struggle for Civil Equality*. New Haven, Yale University Press, 1978.
LÁSZLÓ Anna: *Hevesi Sándor*. Bp., Gondolat, 1960.
L. NAGY Zsuzsa: *Bethlen liberális ellenzéke. (A liberális polgári pártok 1919-1931)*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1980.
LAKATOS Ernő: *A magyar politikai vezetőréteg 1848-1918*. Társadalomtörténeti tanulmány. Bp., Szerző kiadása, 1942.
LANDAU, Philippe-Éfraïm: *Se convertir à Paris au XIXe siècle*. Archives Juives, N° 35. 2002, 1. sz. 27-43. o.
LEDERER Emma: *A magyar társadalom kialakulása a honfoglalástól 1918-ig*. H. n. [Bp.], Népszava Könyvkiadó, é. n. [1947]
LENGYEL Dénes: *Benedek Elek*. Bp., Gondokat, 1974.

LENGYEL György: *Vállalkozók, bankárok, kereskedők. A magyar gazdasági elit a 19. Században és a huszadik század első felében*. Bp., Magvető, 1989.
LEVENSON, Alan: *The Conversionary Impulse in Fin de Siècle Germany*. In: Leo Baeck Institute Year Book, 40. évf. 1995, 107-122. o.
LEVENSON, Alan T.: *Radical Assimilation and Radical Assimilationists in Imperial Germany*. In: Marc Lee Raphael szerk.: What is Modern about the Modern Jewish Experience? Williamsburg, VA.: Department of Religion, College of William and Mary, 1997, 33-49. o.
LIBERLES, Robert: *Dohm's Treatrise on the Jews. A Defence of the Enlightenment*. In: Leo Baeck Institute Year Book, 33. évf. 1988, 29-42. o.
LIEBESCHÜTZ, Hans: *Das Judentum im deutschen Geschichtsbild von Hegel bis Max Weber*. Tübingen, Mohr Siebeck, 1967.
LIPTÁK Dorottya: *Vállalkozás és kultúra. Esettanulmány a vállalkozói elit társadalomtörténeti vizsgálatához Prágában és Budapesten.* In: Uő — Ring Éva szerk.: Tradíciók és modernitás. Közép- és Kelet-Európai perspektívák. Bp., Közép- és Kelet-Európai Akadémiai Kutatási Központ, 1996, 216-248. o.
LITVÁN György: *Egy magyar tudós tragikus pályája a század elején. Somló Bódog (1873-1920)*. Valóság, 16. évf. 1973, 8. sz. 32-42. o.
LITVÁN György — SZŰCS László szerk.: *Szabó Ervin levelezése.* I. köt.: *1893-1904*. Bp., Kossuth Könyvkiadó, 1977.
LITVÁN György: „Magyar gondolat — szabad gondolat". Nacionalizmus és progresszió a század eleji Magyarországon. Bp., Magvető, 1978.
LITVÁN György: *Szellemi progresszió a századelőn. A zsidóság szerepvállalása a társadalmi-politikai modernizációért vívott küzdelemben*. In: Fűzfa Balázs — Szabó Gábor szerk.: A zsidókérdésről. Németh László Szakkollégium, Szombathely, 1989. 11-27. o.
LITVÁN György: *Szabó Ervin, a szocializmus moralistája*. Bp., Századvég, 1993.
LITVÁN György: *Zsidók a huszadik századi magyar modernizációban és progresszív mozgalmakban*. In: Püspöki Nagy Péter szerk.: 1100 éves együttélés. A magyar és magyarországi zsidóság a haza és a fejlődés szolgálatában. Bp., Magyarországi Holocaust Emlékalapítvány, 2001, 308-316. o.
LITVÁN György: *Jászi Oszkár*. Bp., Osiris, 2003.
LITVÁN György: *Jászi Oszkár és a zsidókérdés*. In: Molnár Judit szerk.: A holokauszt Magyarországon európai perspektívában. Bp., Balassi Kiadó, 2005, 45-53. o.
LÖWENHEIM, Avigdor: *Zsidók és a párbaj*. Múlt és Jövő, Új folyam, 3. évf. 1992, 4. sz. 83-94. o.
LOWENSTEIN, Steven M.: *The Berlin Jewish Community. Enlightenment, Family and Crisis, 1770-1830*. New York — Oxford, Oxford University Press, 1994.
LOWENSTEIN, Steven M.: *Was Urbanization Harmful to Jewish Tradition and Identity in Germany?* In: Ezra Mendelsohn szerk.: People of the City. Jews and Urban Challenge. Studies in Contemporary Jewry XV. New York — Oxford, Oxford University Press, 1999, 80-106. o.
LOWENSTEIN, Steven M.: *Jewish Intermarriage and Conversion in Germany and Austria*. Modern Judaism, 25. évf. 2005, 1. sz. 23-61. o.
MAJOROS Judit: *Egy elfeledett irodalmi emlékhely Zemplénben: Az alsókörtvélyesi kúria*. Enigma, 14. évf. 2007, 51. sz. 25-41. o.
MARJANUCZ László: *A szegedi zsidó családok a 19. században*. Szeged, Móra Ferenc Múzeum, 1988.
MARRUS, Michael R.: *Les Juifs de France à l'époque de l'affaire Dreyfus*. (1971) Bruxelles, Editions Complexe, 1985.
MASSING, Paul W.: *Rehearsal for Destruction. A Study of Political Anti-Semitism in Imperial Germany*. New York, Harper & Brothers, 1949.
MCCAGG, William O., Jr.: *Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary*. Boulder, East European Quarterly, 1972.
MCCAGG, William O., Jr.: *Jewish Conversion in Hungary in Modern Times*. In: Todd M. Endelman szerk.: *Jewish Apostasy in the Modern World*. New York — London, Holmes & Meier, 1987, 142-164. o.
MCCAGG, William O.: *Austria's Jewish Nobles, 1740-1918*. In: Leo Baeck Institute Year Book, 34. évf. 1989, 163-183. o.
MCLEOD, Hugh — USTORF, Werner szerk.: *The Decline of Christendom in Western Europe, 1750-2000*. Cambridge, Cambridge University Press, 2003.
MEIRING, Kerstin: *Die Christlich-Jüdische Mischehe in Deutschland 1840-1933*. Hamburg, Dölling und Galitz, 1998.
MENDES-FLOHR, Paul R. — REINHARZ, Jehuda szerk.: *The Jew in the Modern World. A Documentary History*. New York — Oxford, Oxford University Press, 1980.
MENDELSOHN, Ezra: *The Jews of East Central Europe between the World Wars*. Bloomington Ind., Indiana University Press, 1983.
MENES, Abraham: *The Conversion Movement in Prussia during the First Half of the Nineteenth Century*. In: YIVO Annual of Jewish Social Science, 6. évf. 1951, 187-205. o.
MERÉNYI-METZGER Gábor: *Karinthy Frigyes származásának anyakönyvi forrásai*. Irodalomtörténeti Közlemények, 107. évf. 2003, 4-5. sz. 535-544. o.

MÉSZÁROS Judit szerk.: *In memoriam Ferenczi Sándor*. Bp., Jószöveg Műhely Kiadó, é. n. [2000]
MEYER, Michael A.: *The Origins of the Modern Jew. Jewish Identities and European Culture in Germany, 1749-1824*. Detroit, Wayne State University Press, 1967.
MEYER, Michael A. szerk.: *German-Jewish History in Modern Times*. I. köt.: *Tradition and Enlightenment 1600-1780*. New York: Columbia University Press, 1996.
MEYER, Michael A. szerk.: *German-Jewish History in Modern Times*. II. köt.: *Emancipation and Acculturation 1780-1871*. New York, Columbia University Press, 1997.
MEYER, Michael A. szerk.: *German-Jewish History in Modern Times*. III. köt.: *Integration in Dispute, 1871-1918*. New York, Columbia University Press, 1997.
MISKOLCZY Ambrus: *A zsidóemancipáció Magyarországon 1849-ben. Az 1849-es magyar zsidóemancipációs törvény és ismeretlen iratai*. Bp., Múlt és Jövő, 1999.
MOLNÁR GÁL Péter: *Molnár Ferenc ismeretlen színdarabjai II.* Mozgó Világ, 29. évf. 2003, 9. sz. 124-128. o.
MOSSE, Werner E.: *From "Schutzjuden" to "Deutsche Staatsbürger Jüdischen Glaubens". The Long and Bumpy Road of Jewish Emancipation in Germany*. In: Pierre Birnbaum — Ira Katznelson szerk.: *Paths of Emancipation. Jews, States, and Citizenship*. Princeton, NJ., Princeton University Press, 1995, 59-93. o.
NAGY Beáta: *Az elit társasélete a klubok, kaszinók keretében*. In: Á. Varga László szerk.: Rendi társadalom — Polgári társadalom. 1. Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok. Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár, 1987, 69-76. o.
NAGY Sz. Péter: *Hatvany Lajos*. Bp., Balassi Kiadó, 1993.
NAGY Sándor: *Schosberger Ilona különös házassága*. In: Halmos Károly — Klement Judit — Pogány Ágnes — Tomka Béla szerk.: A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére. Bp., Századvég, 2009, 48-57. o.
NÉMETH József: *Hoffmann Mór*. In: Horváth László szerk.: Zalai Múzeum. 12. Zalaegerszeg, Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2003, 255-266. o.
NOVÁK Béla: *Fővárosi kaszinók a 19. században*. Budapesti Negyed, 12. évf. 2004, 4. sz. 90-114. o.
OSZTERN Rózsa: *Zsidó újságírók és szépírók a magyarországi németnyelvű időszaki sajtóban, a „Pester Lloyd" megalapításáig, 1854-ig*. Bp., Pfeifer Ferdinánd Nemzeti Könyvkereskedése, 1930.
OXAAL, Ivar — WEITZMANN, Walter R.: *The Jews of Pre-1914 Vienna. An Exploration of Basic Sociological Dimensions*. In: Leo Baeck Institute Year Book, 30. évf. 1985, 395-432. o.
Ö. KOVÁCS József: *A zsidóság és környezetének konfliktusai a 18-19. században egy Duna-Tisza közi mintavétel tükrében*. In: Á. Varga László szerk.: Rendi társadalom — polgári társadalom 3. Társadalmi konfliktusok. Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár, 1991, 155-162. o.
PALÁSTI Mónika: *A hagyaték*. In: Deáky Zita — Csoma Zsigmond — Vörös Éva szerk.: ...és hol a vidék zsidósága?... Történeti és néprajzi tanulmányok a falusi, mezővárosi zsidók és nemzsidók együttéléséről. Bp., Centrál-Európa Alapítvány, 1994, 245-265. o.
PATAI, Raphael: *The Jews of Hungary: History, Culture, Psychology*. Detroit, Wayne State University Press, 1996.
PELLE János: *Jászi Oszkár. Életrajzi, eszme- és kortörténeti esszé.* Bp., XX. Század Intézet — Kairosz Kiadó, 2001.
PÉTER László: *A szerette város. Írások Szegedről*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986.
PIETSCH, Walter: *Reform és ortodoxia. A magyar zsidóság belépése a modern világba*. Bp., Múlt és Jövő, 1999.
PÓK Attila: *A magyarországi radikális demokrata ideológia kialakulása. A „Huszadik Század" társadalomszemlélete (1900-1907)*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1990.
PREPUK Anikó: *A területi átrétegeződés vizsgálata Pest ortodox kereskedői között (1873-1895)*. Magyar Történeti Tanulmányok, Vol. 21, 1988, 41-55. o.
PREPUK Anikó: *Miért éppen a recepció? Az izraelita vallás egyenjogúsítása az 1890-es években*. In: Angi János — Barta János szerk.: Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára. Debrecen, Multiplex Media — DUP, 2000, 263-281. o.
PREPUK Anikó: *Ortodox és neológ zsidók fellépése a vasárnapi munkaszünet enyhítéséért*. In: Halmos Károly — Klement Judit — Pogány Ágnes — Tomka Béla szerk.: A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére. Budapest: Századvég, 2009, 239-251. o.
PULZER, Peter: *The Rise of Political Anti-Semitism in Germany and Austria. Revised Edition*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1988.
PULZER, Peter: *Jews and the German State. The Political History of a Minority, 1848-1933*. (1992) Detroit, Wayne State University Press, 2003.
RAGUSSIS, Michael: *Figures of Conversion. "The Jewish Question" and English National Identity*. Durham — London, Duke University Press, 1995.
RAHDEN, Till Van: *Juden und andere Breslauer: Die Beziehungen zwischen Juden, Protestanten, und Katholiken in einer deutschen Großstadt von 1860 bis 1925*. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 2000.
RAHDEN, Till Van: *Intermarriages, the "New Woman", and the Situational Ethnicity of Breslau Jews from the 1870s to the 1920s.* In: Leo Baeck Institute Year Book, 46. évf. 2001, 125-150. o.

RÁNKI György: *The Development of the Hungarian Middle Class. Some East-West Comparisons*. In: Jürgen Kocka — Allen Mitchell szerk.: Bourgeois Society in Nineteenth-Century Europe. Oxford — Providence, Berg, 1993, 439-455. o.
REPISZKY Tamás: *Ágas-bogas családfa. Adalékok Jászi Oszkár családtörténetéhez*. In: Studia Comitatensia. 29. Néprajzi, történeti tanulmányok. Szerk.: Farkas Rozália. Szentendre, A pest megyei múzeumok igazgatósága, 2004, 153-232. o.
REPISZKY Tamás: *Emlékkép-foszlányok. Adalékok Lesznai Anna családtörténetéhez*. Enigma, 14. évf. 2007, 52. sz. 9-36. o.
RIFF, Michael Anthony: *Assimilation and Conversion in Bohemia. Secession from the Jewish Community in Prague 1868-1917*. In: Leo Baeck Institute Year Book, 26. évf. 1981, 73-88. o.
ROBERTSON, Ritchie: *Karl Beck: From Radicalism to Monarchism*. In: Leo Baeck Institute Year Book, 46. évf. 2001, 81-91. o.
ROBITSEK Márta: *Saphir Gottlieb Móric*. Bp., Minerva-Könyvtár, 1938.
ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Bp., Osiris, 2001.
ROMSICS Ignác: *Nemzet és állam a modern magyar történelemben*. In: Pritz Pál szerk.: *Magyarország helye a 20. századi Európában*. Bp., Magyar Történelmi Társulat, 2002, 7-25. o.
ROSE, Alison: *Jewish Women in Fin de Siècle Vienna*. Austin, University of Texas Press, 2008.
ROYER, Clara: *Az irodalmi ország. Egy magyar zsidó írónemzedék identitáskeresése a két világháború között*. Jelenkor, megjelenés előtt.
ROZENBLIT, Marsha L.: *The Jews of Vienna, 1867-1914. Assimilation and Identity*. Albany, State University of New York Press, 1983.
ROZENBLIT, Marsha L.: *The Jews of Germany and Austria. A Comparative Perspective*. In: Robert S. Wistrich szerk.: Austrians and Jews in the Twentieth Century. From Franz Joseph to Waldheim. New York, St. Martin Press, 1992, 1-18. o.
ROZENBLIT, Marsha L.: *Reconstructing a National Identity. The Jews of Habsburg Austria during World War I*. Oxford — New York, Oxford University Press, 2001.
RÜRUP, Reinhard: *Jewish Emancipation and Bourgeois Society*. In: Leo Baeck Institute Year Book, 14. évf. 1969, 67-91. o.
RÜRUP, Reinhard: *German Liberalism and the Emancipation of the Jews*. In: Leo Baeck Institute Year Book, 20. évf. 1975, 59-68. o.
SÁNDOR Pál: *Az emancipáció történetéhez Magyarországon 1840-1849*. Századok, 129. évf. 1995, 2. sz. 285-334.
SÁRKÖZI Mátyás: *Színház az egész világ. Molnár Ferenc regényes élete*. Bp., Osiris — Századvég, 1995.
SCHEIBER Sándor: Folklór és tárgytörténet. I. köt. Bp., MIOK, 1977.
SCHEIBER Sándor: *Folklór és tárgytörténet*. III. köt. Bp., MIOK, 1984.
SCHEIBER Sándor: *Magyar zsidó hírlapok és folyóiratok bibliográfiája*. A szerző hagyatékából sajtó alá rendezte Scheiberné Bernáth Livia és Barabás Györgyi. Bp., MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993.
SCHORSCH, Ismar: *Jewish Reactions to German Anti-Semitism, 1870-1914*. New York — London, Columbia University Press & Philadelphia, Jewish Publication Society of America, 1972.
SCHWEITZER Gábor: *Az izraelita felekezet és az egyházpolitikai törvények*. Protestáns Szemle, 63. évf. 1996, 1. sz. 116-136. o.
SCHWEITZER Gábor: *A „zsidókérdés" csapdájában. Két magyar történész, Angyal Dávid és Marczali Henrik visszaemlékezései*. In: Császtvay Tünde — Halász Ferenc — Ujváry Gábor szerk.: *A konzervatív kortárs. Tanulmányok Angyal Dávidról*. Bp., Argumentum, 2009, 192-204. o.
SCHWEITZER Gábor — HALÁSZ István: *Peregrináció Germániában. Somló Bódog a lipcsei és a heidelbergi egyetemen (1896-1897)*. Jogtudományi Közlöny, 65. évf. 2010, 6. sz. 286-297. o.
SCULT, Mel: *Millennial Expextations and Jewish Liberties. A Study of Efforts to Convert the Jews in Britain up to the mid-19th Century*. Leiden, Brill, 1978.
SILBER, Michael: *The Historical Experience of German Jewry and Its Impact on Haskalah and Reform in Hungary*. In: Jacob Katz szerk.: Toward Modernity. The European Jewish Model. New Brunswick — Oxford, Transaction Books, 1987, 107-157. o.
SILBER, Michael K.: *The Emergence of Ultra-Orthodoxy. The Invention of a Tradition*. In: Jack Wertheimer szerk.: The Uses of Tradition. Jewish Continuity in the Modern Era. New York — Jerusalem, The Jewish Theological Seminary of America, 1992, 23-84. o.
SILBER, Michael K.: *A zsidók társadalmi befogadása Magyarországon a reformkorban. A „kaszinók"*. Századok, 126. évf. 1992, 1. sz. 113-141. o.
SILBER, Michael K.: *The Social Composition of the Pest Radical Reform Society (Genossenschaft für Reform im Judenthum), 1848-1852*. Jewish Social Studies, 1. évf. 1995, 3. sz. 99-128. o.
SILBER, Michael K.: *Utószó*. In: Meir Ávrahám Munk: *Életem történetei*. Bp. — Jeruzsálem, Múlt és Jövő, 2002, 333-352. o.
SILBER, Michael K.: *Hungary Before 1918*. In: Gershon David Hundert szerk.: The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe I-II. köt. New Haven & London: Yale University Press, 2008, I. köt. 770-782. o.

SILBER, Michael K. szerk.: *Magyar zsidó történelem — másképp. Jeruzsálemi antológia*. Bp. — Jeruzsálem, Múlt és Jövő, 2008.
SIKLÓSSY László: *A polgári erkölcs*. (1923) In: Uő: A régi Budapest erkölcse. Bp., Osiris, 2002.
SIMON Róbert: *Goldziher Ignác. Vázlatok az emberről és a tudósról*. Bp., Osiris, 2000.
SMITH, Robert Michael:*The London Jews' Society and Patterns of Jewish Conversion in England, 1801-1859*. Jewish Social Studies, 43. évf. 1981, 3-4. sz. 275-290. o.
SOMOGYI Éva: *Hagyomány és átalakulás. Állam és bürokrácia a dualista Habsburg Monarchiában*. Bp., L'Harmattan, 2006.
SORKIN, David: *The Transformation of German Jewry, 1780-1840*. New York — Oxford, Oxford University Press, 1987.
SÓS Endre: *A nagyváros írói*. Bp., Budapest Székesfővárosi Irodalmi és Művészeti Intézet, é. n. [1947]
SÓS Endre: *Felvillanó arcok. Arcképek, emlékezések*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1965.
SŐTÉR István szerk.: *A magyar irodalom története*. IV. köt.: *A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1965.
STANISLAWSKI, Michael: *Jewish Apostasy in Russia. A Tentative Typology*. In: Todd M. Endelman szerk.: Jewish Apostasy in the Modern World. New York — London, Holmes & Meier, 1987, 189-205. o.
STAUDACHER, Anna L.: *Jüdische Konvertiten in Wien 1782-1868*. I-II. köt. Frankfurt am Main, Peter Lang, 2002.
STERN, Fritz: *Gold and Iron: Bismarck, Bleichröder and the Building of the German Empire*. New York, Alfred A. Knopf, 1977.
STOURZH, Gerald: *From Vienna to Chicago and Back: Essays on Intellectual History and Political Thought in Europe and America*. Chicago — London, University of Chicago Press, 2007.
SZABÓ Dániel: *A Néppárt megalakulása*. Történelmi Szemle, 20. évf. 1977, 2. sz. 169-208. o.
SZABÓ Dániel: *A Néppárt az 1896. évi országgyűlési választásokon*. Századok, 112. évf. 1978, 4. sz. 730-756. o.
SZABÓ Dániel: *A Néppárt 1895-1914*. Kandidátusi értekezés. 1983.
SZABÓ Dániel: *Kortesdalok (avagy a választás, mint a poéták paradicsoma)*. In: Somogyi Éva szerk.: Polgárosodás Közép-Európában. Tanulmányok Hanák Péter 70. Születésnapjára. Bp., MTA Történettudományi Intézet, 1991, 229-241. o.
SZABÓ Dániel: *Századfordulós azonosulásformák. Állam-, hivatalnok- vagy politikai identitás*. Valóság, 34. évf. 1991, 11. sz. 23-31. o.
SZABÓ Dániel: *A magyar társadalom politikai szerveződése a dualizmus korában*. Történelmi Szemle, 34. évf. 1992, 3-4. sz. 199-230. o.
SZABÓ Dániel: *Országgyűlési választások az egyesítés előestéjén*. In: Gyáni Gábor szerk.: Az egyesített főváros. Pest, Buda, Óbuda. Bp., Városháza, 1998, 31-59. o.
SZABÓ Miklós: *Politikai kultúra Magyarországon 1896-1986. Válogatott tanulmányok*. Bp., Medvetánc, 1989.
SZABÓ Miklós: *Nemesi és polgári liberalizmus*. In: Lackó Miklós szerk.: Filozófia és kultúra. Írások a modern magyar művelődéstörténet köréből. Bp., MTA Történettudományi Intézete, 2001, 113-164. o.
SZABÓ Miklós: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867-1918)*. Bp., Új Mandátum Könyvkiadó, 2003.
SZALAI Anna: *Házalók, árendások, kocsmárosok, uzsorások. Zsidóábrázolás a reformkori prózában*. Válogatta, a szöveget gondozta és a bevezetőt írta _. Bp., Osiris, 2002.
SZÉCHENYI Ágnes szerk.: *Menedékház. Sárközi Márta emlékkönyv*. Bp., Magvető, 2004.
SZÉCHENYI Ágnes: *Vészi József, a műhelyteremtő és dinasztiaalapító (1858-1940)*. Budapesti Negyed, 16. évf. 2008, 2. sz. 243-271. o.
TAL, Uriel: *Christians and Jews in Germany. Religion, Politics, and Ideology in the Second Reich, 1870-1914*. Ithaca — London: Cornell University Press, 1975.
TÉGLÁS János: *„A nagyvilág fáradt zarándoka." Baumgarten Ferenc élete*. Kortárs, 51. évf. 2007, 2. sz. (http://www.kortarsonline.hu/0702/teglas.htm)
TORONYI Zsuzsanna: *A zsidó asszimiláció a Pesti Chevra Kadisa elöljáróinak társadalmi pozíciói alapján*. In. Gábor György — Hajnal Piroska — Schweitzer Gábor szerk.: Otthonkeresők, otthonteremtők. Zsidó társadalomtörténeti tanulmányok. h.n., Universitas Kiadó — Judaica Alapítvány, 2001, 81-114. o.
TOTH, Adalbert: *Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn, 1848-1892*. München, R. Oldenburg Verlag, 1973.
TÓTH Árpád: *Asszimilációs útak a késő-rendi társadalomban. A zsidóság szerepvállalásáról a reformkori pesti egyesületekben*. In: K. Horváth Zsolt — Lugosi András — Sohajda Ferenc szerk.: Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére. Bp., Hermész Kör — Osiris, 2003, 156-185. o.
TÓTH Árpád: *Önszervező polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban*. Bp., L'Harmattan, 2005.
TÖMÖRY Márta: *Új vizeken járok. (A Galilei Kör története)*. Bp., Gondolat, 1960.
TÖRÖK Petra: *„Gránit a siratófalban, ütem magyar ajkú dalban"*. Múlt és Jövő, Új folyam, 11. évf. 2001, 1. sz. 59-73. o.

TÖRÖK Petra: *„Mindenképpen úgy érzem, ez lenne a fő könyv”. Lesznai Anna naplójegyzeteiről*. In: Sorsával tetováltan önmaga. Válogatás Lesznai Anna naplójegyzeteiből. Válogatta, jegyzetekkel ellátta, a mellékleteket és az illusztrációs anyagot összeállította: Török Petra. Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum — Hatvany Lajos Múzeum, 2010, 6-60. o.
VÁRDY HUSZÁR Ágnes: *Karl Beck élete és költői pályája*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1984.
VARGA László: *A hazai nagyburzsoázia történetéből*. Valóság, 26. évf. 1983, 3. sz. 75-88. o.
VARGA László: *Zsidó bevándorlás Magyarországon.* (1992) In: Uő szerk.: Zsidóság a dualizmus kori Magyarországon — Siker és válság. Bp., Pannonica Kiadó — Habsburg Történeti Intézet, 2005, 11-30. o.
VAJDA Sándor: *Budapest tegnap*. Bp., Gondolat, 1989.
A Vasárnapi Kör. Dokumentumok. Összeállította, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Karádi Éva és Vezér Erzsébet. Bp., Gondolat, 1980.
VÉRTESY Jenő: *A magyar romantikus dráma (1837-1850)*. Bp., A Magyar Tudományos Akadémia Kiadása, 1913.
VEZÉR Erzsébet: *Perújítás a duk-duk ügyben*. Irodalomtörténet, 53. évf. 1971, 4. sz. 737-778. o.
VEZÉR Erzsébet: *Lesznai Anna élete*. Bp., Kossuth Könyvkiadó, 1979.
VITAL, David: *A People Apart. A Political History of the Jews in Europe 1789-1939*. Oxford — New York, Oxford University Press, 1999.
VOLKOV, Shulamit: *Jews and Judaism in the Age of Emancipation: Unity and Variety*. In: Wolfgang Beck szerk.: The Jews in European History. Seven Lectures. Cincinnati — New York, Hebrew Union College Press — Leo Beack Institute, 1994, 73-92. o.
VÖRÖS Károly szerk.: *Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1978.
VÖRÖS Károly: *Budapest legnagyobb adófizetői 1873-1917*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1979.
VÖRÖS Károly: *A budapesti zsidóság két forradalom között, 1849-1918*. Kortárs, 30. évf. 1986, 12. sz. 100-117. o.
VÖRÖS Károly: *Wahrmann Mór: egy zsidó politikus a dualizmus korában*. In: Frank Tibor szerk.: Honszeretet és felekezeti hűség. Wahrmann Mór 1831-1892. Bp., Argumentum Kiadó, 2006,71-78. o.
WAKTOR Andrea: *A XIX. századi családmodell működése és változásai a Ballagi család levelezésének tükrében*. In: *Sic Itur Ad Astra*, 9. évf. 1995, 1-2. sz. 43-92. o.
WAKTOR Andrea: *A Ballagi család három nemzedéke*. In: Kósa László szerk.: Reformátusok Budapesten. Tanulmányok a magyar főváros református sságáról. I-II. köt. Bp., Argumentum Kiadó — ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, I. köt. 709-720. o.
WELKER, Árpád: *Between Emancipation and Antisemitism. Jewish Presence in Parliamentary Politics in Hungary 1867-1884.* In: András Kovács — Eszter Andor szerk.: Jewish Studies at the Central European University. II. köt. 1999-2001. Bp., Central European University, 2002, 239-269. o.
WELKER Árpád: *Vegyes házasságok és vallásváltások a Kálvin téri gyülekezetben a 19. században*. In: Kósa László szerk.: Reformátusok Budapesten. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról. I-II. köt. Bp., Argumentum Kiadó — ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, I. köt. 147-171. o.
WELKER Árpád: *Wahrmann a magyar országgyűlésben*. In: Frank Tibor szerk.: Honszeretet és felekezeti hűség. Wahrmann Mór 1831-1892. Bp., Argumentum Kiadó, 2006, 111-170. o.
WELKER Árpád: *Zsidó betérések a protestáns felekezetekbe Pesten, 1895 előtt*. Korall, 8. évf. 2007. május, 94-109.
WISTRICH, Robert S.: *Socialism and the Jews. The Dilemmas of Assimilation in Germany and Austria-Hungary*. Rutherford, Fairleigh Dickinson University Press, 1982.
WISTRICH, Robert S.: *The Modernization of Viennese Jewry. The Impact of German Culture in a Multi-Ethnic State*. In: Jacob Katz szerk.: Toward Modernity. The European Jewish Model. New Brunswick — Oxford, Transaction Books, 1987, 43-70. o.
WISTRICH, Robert S.: *The Jews of Vienna in the Age of Franz Joseph*. Oxford, Oxford University Press, 1989.
WISTRICH, Robert S.: *Between Redemption and Perdition. Modern Antisemitism and Jewish Identity*. London — New York, Routledge, 1990.
WORTHING, Robert and Jurgen: *The Weisz Family of Budapest. Franz Bernard Weisz 1800-1888, Johann Weisz 1816-1900, Bela Weisz Földes 1848-1945*. Hackettstown, N.J., Szerzők kiadása, 1999.
YERUSHALMI, Yosef Hayim: *Assimilation and Racial Anti-Semitism. The Iberian and the German Models*. The Leo Baeck Memorial Lecture, no. 26. New York, Leo Baeck Institute, 1982.
ZEKE, Gyula: *Urbanisation et migration des juifs de Hongrie au XIXe et XXe siècles*. Les Cahiers du Centre de Recherches Historiques, 1988, 2. sz. 99-106. o.
(http://ccrh.revues.org/index2961.html)
ZEKE Gyula: *A magyarországi zsidóság hitközségeinek kiépülése*. In: Lendvai L. Ferenc — Sohár Anikó — Horváth Pál szerk.: Hét évtized a hazai zsidóság életében. I-II. köt. Bp., MTA Filozófiai Intézet, 1990, I. köt. 126-144. o.
ZEKE Gyula: *Szakadás után… Adalékok a magyarországi zsidóság felekezeti irányzatainak társadalomtörténetéhez (1868-1949)*. In: Lendvai L. Ferenc — Sohár Anikó — Horváth Pál szerk.: Hét évtized a hazai zsidóság életében. I-II. köt. Bp., MTA Filozófiai Intézet, 1990, I. köt. 145-161. o.

ZEKE Gyula: *A budapesti zsidóság lakóhelyi szegregációja a tőkés modernizáció korszakában (1867-1941)*. In: Lendvai L. Ferenc — Sohár Anikó — Horváth Pál szerk.: Hét évtized a hazai zsidóság életében. I-II. köt. Bp., MTA Filozófiai Intézet, 1990, I. köt. 162-183. o.

ZEKE Gyula: *Az izraelita felekezet Magyarországon 1895 és 1918 között*. In: Schweitzer József — Hajnal Piroska — Kende Frigyes szerk.: Évkönyv. 1992-1995. Bp., Országos Rabbiképző Intézet, 1995, 241-261. o.

ZSOLDOS Jenő szerk.: *1848-1849 a magyar zsidóság életében*. (1948) Bp., Múlt és Jövő, 1998.

ZSOLDOS Jenő: *Két elfelejtett Mikszáth-karcolat*, Bp., Akadémiai Nyomda, 1970.